ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 15

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ДУГО КРЕТАЊЕ ИЗМЕЂУ КЛАЊА И ОРАЊА

Историја Срба у Новом Веку (1492 – 1992)

(Друго, допуњено издање)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, 2008

Уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

За издавача
проф. др РАДОШ ЉУШИЋ,
директор и главни уредник

ISBN 978-86-17-15465-1

Садржај

УВОД 1

ЗНАЧАЈ ПРЕЛАСКА У НОВИ ВЕК ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ 15

ВРЕМЕ ОСМАНЛИЈСКОГ УСПОНА 17
Турска освајања до мира 1699. 23
Српски народ у друштвеним системима граничних подручја двеју империја 46

ВРЕМЕ ОСМАНЛИЈСКОГ НАЗАДОВАЊА – „ИСТОЧНО ПИТАЊЕ“ 69
Срби у ратовима XVIII века 75
Предуслови за програме о националној држави 101

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА 1804–1815. 125
Национални идентитет и припреме независне државе 129
Од борбе за аутономију 1804. до суверене нације 1807. 150
Од независне државности 1807. до аутономије 1815. 174

БОРБА ЗА НЕЗАВИСНУ НАЦИОНАЛНУ ДРЖАВУ И НЕУСПЕХ УЈЕДИЊЕЊА НАЦИЈЕ, 1815–1878. 203
Развој државе и друштва 210
Национални препороди и Револуција 1848–1849. 234
Политички развој, националне конспирације и Источно питање 1849–1878. 256
„Велика источна криза“ 1875–1876.
Сељачки устанци и неуспех уједињења 1876–1878. 276

ОД НЕУСПЕХА УЈЕДИЊЕЊА СРБА 1878. ДО УЈЕДИЊЕЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918. 299
Прелаз елитног типа национализма у масовни тип 308
Први светски рат и уједињење Југославије 1914–1918. 347

СРПСКИ НАРОД У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ 1918–1992. 381
Срби у време агоније унитарне Југославије 394
Револуција 1941–1945. 449
Срби у време агоније федеративне Југославије, 1945–1992. 515

Карта П. Ј. Шафарика: Slovansky zemevid 564
Карта немачких колонија у Босни 1913. 565
Литература 567
Белешка о аутору 577
Регистар имена 579
Регистар географских назива 601

Увод

Чудноват наслов ове књиге је позајмљен из оцене дугог хода српске историје коју је 1919. написао књижевник Иво Андрић. Као и код других народа, и код Срба је историја била сталан и мукотрпан напор да се очува свој идентитет. У томе је напуштање средњега века и преласка у нови имало обрнут значај од онога који му се приписује у позније доба. Према ономе што је уследило, средњи век није мрачан, па је то било прелажење из светлости у таму, а не супротно од тога, како се верује. До 1492, Срби су били органски део ондашње Европе. Са турским војним освајањем они постају део једног друкчијег света у коме је одмицање времена било спорије и постигнута остварења изгледала непроменљива и дуговечна. Столеће европске историје није исто што и столеће турске историје. Са доласком исламског типа друштва изгубљено је осећање да историјски ток представља сврсисходан успон и има неки далеки циљ. Ислам је коначни циљ ставио на почетак и од тога постоји мењање тек кад је криза тог типа друштва и културе дошла у дубоко падање и судбина чула кобно откуцавање часовника неопходног слома. Није случајно турски историчар Илбер Ортајли XIX век напуштања исламског друштва (1983) назвао „најдужим веком империје".

Шеснаести век је у целој Европи донео велике и судбоносне промене, од којих је зависило стварање будућих националних друштава. Главна промена је у општим тенденцијама да се средишта државних заједница и народа преносе са југа на север. Медитеран је југ и на целом његовом подручју, сем морских путева, доминира каравански саобраћај. На српском делу Балкана је трајао до 1914, иако је у та потоња времена био и за домаће прилике егзотичан изузетак. Цели европски југ је сликовито поистовећен са човеком који има више костију него меса. Фернан Бродел (Fernand Braudel) у делу о Медитерану цитира једног немачког путописца да турски становник XVI века троши дванаест пута мање хране него становник Фландрије. Мерино овца са бољом вуном, са којом ће процветати прва индустрија у Енглеској, настала је укрштањем шпанске овце са оном из северне Африке. Плодове тог дара ће, ипак, најпре искористити европски северозапад. Балкан производи тканину од грубље вуне, раша. Њени називи у писању странаца („rassa", „rascia") не значе српско ткиво. Она на српском крашком подручју преовлађује у барем мушком оде-

вању све до 1945. године. Рађање више људи него што земља може да их прехрани је увек разарало успостављени цивилизацијски строј, а с друге стране отварало велике епохе пресељавања на богатија земљишта севера. Са пренасељених планина, на југу Европе мора периодично да се пресељава вишак становништва, које не може да издржи оскудицу.

За српски је народ далеко значајнија једна друга промена која је наступила са турским освајањима. То је престанак континуитета социјалних, политичких и културних установа које су биле сличне, или идентичне са установама на западу Европе. Поред промене од европског типа феудализма, у којем је властела приватни поседник земљишта, у исламски феудализам државног власништва некретнинама, најзначајнија је промена типова града. Он је увек зависио од залеђа које му је омогућавало несметан економски прогрес у континуитету. Преласком српских рудника сребра и злата у турско државно власништво, отвара се невидљива пукотина по којој медитерански градови полако почињу да стагнирају. Турски град се дели по вери. На путу за турску престоницу, нови венецијански амбасадор Паоло Контарини 1583. бележи у свој дневник да се на земљишту око Пљеваља обитовалиште дели у два дела; у оном до воде су муслимани, а више, у брдима, су православни хришћани. Муслиманска насеља су пуна мошеја. У Новом Пазару, са око шест хиљада муслимана, имају 16 богомоља. Оне су увек најбоље одржавани део вароши. Путнику намернику у турској вароши најпре удари у очи верска грађевина, а не радионице и ветрењаче.

Пре доласка Турака Србија се развијала по западноевропским мотивима. Показивала се тенденција да феудалну елиту друштва, почиње да замењује трговачка елита. Основа је у производњи сребра и племенитих метала уопште. Из босанских дела рудника се преко Дубровника годишње извози 5,67 тона сребра (1422). Српски рудници дају 20–25% производње сребра средње и западне Европе. Заједно с тиме, како истиче Момчило Спремић (Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 1994), економско пословање је карактеристично за ране фазе европског капитализма. Употребом вредносних папира почиње да продире банкарско пословање. Уводи се дупло књиговодство, камата се даје до 20 одсто. Градови су Београд, Смедерево, Приштина, Трепча, Рудник, Ваљево, Вишеград, Браничево, Пријепоље, Пљевља, Пирот, Ниш. Десанка Ковачевић-Којић је обрадила средњовековне градове у Босни. Неки су, као просперитетна Дријева ишчезла, а у 1372. години су бележили две стотине дубровачких трговаца и предузетника. У Сребреници их је 1434. било пет стотина. Ту су још Сребреница, Високо, Фоча, Горажде, Јајце и други. Велики град је изнад десет хиљада људи, а то је реткост. Средњи град је испод тога, до две хиљаде. Насеља градског типа испод тога би, вероватно, одговарала појму „бурга", који је Фернан Бродел у Француској сматрао везом са насељима руралног типа, у исто то време.

У развоју српског народа је битну улогу играла чињеница да је поред цркве, као основног извора културе, увек постојала и световна култура. То јесте био фактор који је у знатној мери одлучивао у његовом историјском одржању. Иако у малој мери, Срби такође спадају у оне трговачке народе у свету коме је световну културу одређивао број трговаца у друштву, свих историјских раздобља. У науци је позната теорија, која се погрешно приписује немачком социологу Максу Веберу (Weber) да је теолошко допуштење да се новац даје на зајам, уздигло протестантске друштвене заједнице Европе у стегоноше победе капиталистичког начина производње. Ту је теорију створио историчар Леополд Фон Ранке, а у енглеској култури је пре Макса Вебера темељито разрађивао Томас Маколеј (Makoley). На његовом примеру се и Карл Маркс обрачунао са теоријом да је дух протестантизма створио модерни капитализам. Историчарима је било упадљиво да православни трговци у Турском царству, кроз модерно време, употребљавају камату од око 8 одсто. Врло је нејасно како је то настало. За српски средњи век је Сима Ћирковић установио да је било правило да трговци и мењачи употребљавају камату од 8 одсто, црквеним људима је постојало правило из једне повеље цара Душана да се калуђер који „динаре даје у камату ождене". У XII веку је уобичајена камата 8,33 одсто. То долази из античког Римског царства и византијске теологије потом. Без обзира на нејасне корене, камата је била фактор одржања у мутним вековима историје до модерног доба.

Свуда је слична и политичка структура тих градова, а основана је на византијској традицији. Градом управљају византијске кефалије, које се у српском случају преводе као војводе и кнезови. Поред њих су већа од 12 пургара, по чему се урбана насеља на босанској и србијанској страни не разликују. Поред немачких термина у рударству, неки занати (шнајдери и шустери) такође носе тај печат. Срби су за три века претекли Турке у отварању штампарија.

Слично је стање у развоју пољопривреде. Тешко је тачно установити праву разлику у пољопривредној производњи на западу Европе и на српском простору средњега века. Фернан Бродел је закључио да је за годишњу прехрану једног становника било потребно да се произведе два квинтала жита. Милош Благојевић је („Земљорадња у средњовековној Србији", 1973) израчунао да је и поред заостајања, код Срба, тај ниво ипак постизан. Закључио је на испитивању

примера око Дубровника, Скопља, на острву Мљету, да је принос у правилу био четири пута више жита од онога које је посејано. Разлика је у мањој употреби плуга и доминација ралице. Разлика плуга и ралице је у томе што плуг разбацује земљу само на једну страну и има две ручице, рало на две стране и има једну ручицу. Два типа рала, „централног типа" и „рубног типа", деле Србију и Босну од Хрватске и Бугарске. Благојевић вели да се први плуг помиње 1401. у Конављима, а да их је уопште у српској пољопривреди било мање. На западу је плуг почео да преузима вођство најмање један век раније. У Босанској крајини је 1930. на плугове отпадало 90 одсто, а на рала остатак справа за орање. Иако је Благојевић закључио да је код Срба пољопривредна производња била слабије развијена него на западу истог времена, он је битно не разликује. Стварно заостајање почиње претварањем земље у државно власништво, са турским освајањем. Тада ће и сточарство имати предност пред обрадом земље. У турско време сточари имају мање порезе, више слободе кретања. Целе брдовите области добијају блажи степен управљања.

Једна од битних разлика историје српског народа у средњем и новом веку јесте промена у схватању шта је то српски народ. Обичне људе, који сачињавају главни део народа, није болела глава око тога питања. Све док у XX веку не дође време појаве „масовног национализма", обични људи не знају шта је народ и нација, јер их никад нико о томе није питао. Тек са појавом идеје националног суверенитета и права грађанина да бира посланике у слободно изабрани парламент, борба око националног идентитета неће постати општа појава.

То не значи да борба око идентитета и свест о припадности нацији нису постојали. Покушаји у новије време да се нација прогласи привременом појавом и да она није вечна, не могу са себе да стресу хаљине политичке идеологије, по којој би свест о идентитету требало изнова стварати. Нација је вечан појам, па је, према томе, само питање научног објашњења како се то мењало и развијало у српској заједници. Од античких времена постоји континуитет поимања шта је то један посебни народ. Херодот је идентитет Хелена везао за посебни језик, олимпијске богове и политичке слободе. Римски песник Виргил пева да су се посебни „gentes" разликовали по „језицима, обичајима (ношњи) и оружју (држави)" („variae linguis, habitutam vestis et armis"). У четвртом веку историчар Амиен Марцелин је разликовао народ „по језику, обичајима и законима".

До данас су сви покушаји дефиниције националног идентитета полазили од те три посебности – језик, обичаји и политичка организација. Наука никад није могла доказати да је нација природна појава по неким посебним расним карактеристикама. Данас доминантна теорија да је нација природна, а не вештачки настала творевина, полази од тога да се природност састоји у дугим процесима трајања стварања посебног идентитета. Историчар Фернан Бродел у животном делу о идентитету Француске разрадио је укрштање два битна фактора који су француски национални идентитет учинили природном појавом: једна милијарда људи који су од преисторије живели на француској територији, а са друге стране два миленијума изградње аграрног друштва. Природност нације није у посебној крви, него у дуговечности процеса изградње свести о заједничкој припадности. Историчар Рајнхард Венскус (Reinhard Wenskus) је 1961. у делу о стварању племена у раном средњем веку израдио тезу да се у раном средњем веку „појам посебног етничког идентитета" веже за „мала језгра традиције" посебних група. Другим речима, нација није посебна због расне посебности, него због изграђене свести о посебности. Он вели да се таква свест посебности могла изградити у дугом процесу, најмање од три века, и броју становника од најмање сто хиљада једноплемених људи. Они морају имати посебну традицију, или религију и јединствено осећање које их веже и одваја од других.

Политичко дробљење традиционално великих народа у мање регионалне државне ентитете, процес који је у модерно време напредовао са интересима развијених западних држава, у култури је створило наметљиву политичку идеологију да су нације деца модерног развоја и да нису природне појаве. Увек се мора постављати питање – ако нација није природна појава, шта остаје од природног права човека на слободу? Модерна демократија је створена на начелима суверенитета нације. Једино је у њој човек појединац постао слободан, са уверењем да му слободу нико није споља дао, јер би је споља могао и одузети, него је израсла са типом нове државе у којој је сваки појединац саучесник у њеном вођењу.

Свако поимање посебности народа претпоставља да је имао заједнички језик и посебно политичко уређење свога друштва. Лингвистичка наука је у XIX веку створила представу о Србима као трећој грани на које се разбио некада заједнички словенски народ. У студији о трансформацији идентитета од античког доба до средњег века, историчар Валтер Пол (Pohl, „Annales", 1, 2005) вели да су у петом веку у Европи били изграђени посебно идентитети Алемана, Саксонаца, Англосаксонаца и Словена. Друга литература је показала како се то мењало. Словенско раздвајање на руско, пољско и српско крило је претпостављало јако широку територију коју је насељавало свако од та три крила. Од XVIII века је европска лингвистика сматрала

да су сви Јужни Словени, укључујући ту и Бугаре, били у овим српским границама.

Увек је за основни фактор српског идентитета сматран штокавски дијалекат тога језика. Он се простирао од западне Бугарске до Копра у Истри. У десетом веку је Константин Порфирогенит раздвајао Србе и Хрвате, као исти народ, по рекама Цетина у Далмацији, па Имота и Плива у унутрашњости. Други средњовековни писци су сматрали да је у великој сеоби српски народ населио подручје Далмације, тада сматран земљом од јадранске обале до Драве на северу.

Различити фактори су утицали да се на том простору није развио један српски етнички идентитет. На првом месту је то припадност различитим државама. У XV веку, пре турског освајања, тај простор је везан за Босну, Србију, целу унутрашњу Далмацију, Славонију, део касније Војводине, Црну Гору и Косово са Метохијом. Појам Старе Србије је везан за североисточну Македонију, најпре до Скадра, а потом до Шар-планине. Српске зоне северне Албаније је плавила арбанашка експанзија. У житију деспота Стефана Лазаревића, Константин филозоф вели да је он владао „земљом Срба" од Далмације до Дакије. То би више био доказ да се није знала права етничка граница Срба, него да је постојала. Далмација тада више није територија до реке Драве, него уски појас јадранске обале, а румунска Дакија се од српског језика дефинитивно раздвајала од средине XIX века. Пре тога, у Влашкој 50 одсто речи у говору становништва је словенског порекла.

Поред посебних држава и правних стројева, на том простору никада није изграђен јединствени тип друштвених односа. За Фернана Бродела је то други од битних фактора природности француског националног идентитета. За њега то траје од предисторије и првих вести о људским заједницама на француском тлу, све до 1975. Тек је недавно Француска престала да буде превасходно аграрна земља. На целом Балкану то још није завршено, а почетак изградње заједничког пољопривредног модела друштва је каснијег датума. У средњем веку се разликује тип ралице на хрватској и бугарској територији, према јединственом типу Србије и Босне. На целом крашком подручју, које се протеже од граница Албаније до северне Италије, у историји доминирају организације сточарских заједница. Уобичајено је да се тај свет који иде за својом стоком назива именом Влаха. У једној полемици о „Србствохрватству" је Јаков Грубковић још 1879. тврдио да се тим именом, у обичном говору, називају Срби, насупрот Хрватима по острвима јадранским које зову Бодулима.

Једини прави закључак о испитивању етничког идентитета српског народа у историји новога века би морао бити да јединствена свест постоји, увек потискивана покрајинским именима, или називима за социјалне стележе. Оно што је са новим веком почело као трајна карактеристика српског народа јесте његова припадност православном хришћанству. У документима о историји Срба у Угарској, које је у више књига објавио Славко Гавриловић, види се да се у целом том раздобљу до краја XVIII века на подручју Угарске разликују „Раци православни" од „Раца католичких". Свест да су они један народ називан рашким именом је увек присутна, као што је присутна и верска разлика у те две гране. Увек се вера лакше лепила за душу него знање о заједничком пореклу.

Раздвајање националног идентитета од језика и порекла у новом веку није ни српски, ни балкански, изузетак. Да то није једна европска појава она не би ни код Срба победила. И неки други европски народи нису успели да премосте границе своје верске посебности. Још нису зарасле ране поделе Немаца на католички и протестантски народ. Католички Фламанци су се раздвојили од калвинистичких Холанђана, иако су некада били један народ и још увек говоре једним језиком. Ирце је раздвојио протестантизам од XVI века даље, као што су се православни унијати уклапали у друге народе, или изграђивали свест посебности, тек од почетка лутеранске реформације 1517, или успостављања лутеранске црквене заједнице иза 1521.

Покушаји стварања црквеног јединства са православнима у Фирентинској унији 1439, или протестантима на Тридентинском концилу од 1545. до 1563, само су повећали јаз између раздвојених цркава. Од средине XVI века католичка нетолеранција према другима је свуда у Европи постала прва вододелница која је раздвајала некадашње етничке идентитете. Нетачна је врло распрострањена теорија да су посебне цркве раздвојиле Србе од историјских Хрвата. Цркве су раздвојиле само Србе.

У време реформације (од 1604) Хрватски сабор је забранио присуство протестаната на свом простору, иако је заједнички Угарски сабор од 1607. обзнанио толеранцију међу њима. Да се то односило и на православне, види се у поступцима према њима у време ослобођења Угарске од Турака од 1683. до 1699. Иако се свуда говори о једном „рашком народу", јасно се разликују две црквене припадности и повремено отворено непријатељство међу њима. Крајем фебруара 1689. је хабзбуршки цар обавештен да се у околини Будимпеште „Rizardische Croathen" (раније избеглице из западне Босне) брутално понашају према православним Рацима, тиранизују их и „као

да са пуном ревношћу желе да ово још мало преосталих бедних хришћана из овога места потпуно истерају и у пределе Турске прогнају". Све што је мењало веру непријатељски се односило према истим прецима. Имена показују да су неки од радикалних хрватских сепаратиста (Старчевић, Радић, Лубурић, Санадер) пореклом од српских православних конвертита.

Далеко је више фактора одмагало изградњу јединственог идентитета српског народа, него што је био случај са великим нацијама на европском западу. Фернан Бродел за француску нацију вели да су је учинили државом 40 краљева у трајању од једне хиљаде година. Пре тога је хиљаду година утрошено на утемељење друштвене претпоставке. Српски народ није имао тако дуги континуитет. Ако је „Француска неуједињива", како Сартра цитира Бродел и за то тражи одговорност „више тамних и непознатих сила које су биле на делу, а да њихову праву меру историја није никада упознала", балканска остварења су далеко гора. Фактор дезинтеграције Срба није остављао само њих неуједињене. Никакав други народ се ту није уједињавао у његово име, све до почетка XIX века када је религиозна нетолеранција коначно почела да ствара продубљене границе.

Верски раскол на источно и западно хришћанство се увек осећао у понашању верника једне и друге цркве. Остаје питање да ли су они сматрали да због тога не сачињавају један народ. Православни су католике називали јеретицима и дуалистима, због учења да Свети дух долази подједнако од Бога оца и Бога сина. Богумиле откривају свуда где се налазе дубровачки католички трговци и предузимачи – на Косову, Сребреници и по босанским градовима, чак и у Београду. Богумилска јерес није на томе настала, него наслеђена из дубље историје и заиста постојала сама за себе.

И српска психологија (Бошко Поповић, Светомир Бојанин) је дала лепе плодове у научном доказивању да је национално осећање у човеку природна последица човековог раста од раног детињства до пунолетства. У првој години се стиче осећање слободе и тиме ударају први основи етике, јер новорођенче почиње да осећа – не да постоји – него да супостоји. Породица је прво осећање заједнице изван себе и та се граница прелази тек након треће године раста. Од седме до једанаесте године се развија осећање завичајности, то јест осећање да има свој простор. А „на самом почетку адолесцентног доба централни догађај јесте откривање прошлости" (Бојанин). Тиме је освојено осећање дугог времена, а не живота од данас до сутра. Тако је национални осећај у основи човекове егзистенције.

Свест о прошлости, о постојању у трајном времену, човеку изграђује култура. У њој је религија, у изоловању Срба од група које

су напуштале православље, играла прву и најзначајнију улогу. Церемонији потписивања Фирентинске уније 1439. присуствовали су представници свих православних цркава, сем српске. Касније је деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456) одбио позив Базелског концила на јединство цркава. Већ у XV веку постоји католички прозелитизам. Народ је нападао западне проповеднике и убијао их, понекад. Момчило Спремић вели да су „сви писци у српској Деспотовини били антизападњаци". Као одговор на католички прозелитизам у српској се цркви јавља покрет Исихаста, аскетско-мистичног правца за јединство „рода хришћанскога" – Срба, Бугара и Грка. По Угарској, православни калуђери доказују да „Свети дух не происходи од сина". У Босни се опиру католичким мисионарима, па Момчило Спремић наводи како се папски људи жале да босански православни калуђери „уопште не држе до покорности папи, говорећи да је патријарх Рашана њихов папа". Момчило Спремић цитира ренесансног папу Енеа Силвија Пиколоминија, да је деспот Ђурађ Бранковић, 28. марта 1455. одговорио једном од водећих католичких мисионара, Јохану Капистрану, да не жели да са својим народом прихвати прелазак на католичку веру: „Ја сам деведесет година живео у овој вери, коју су ми улили у душу моји преци, те сам код свога народа, мада несрећан, увек сматран паметним. Сада би ти хтео да помисле, када би видели да сам се променио, да сам због старости излапео и да сам, како прост народ каже, подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим веру својих предака".

У „Историји српске књижевности средњег века" (1975), Милан Кашанин вели да је време агоније српске независне државе пред пад Смедерева 1459. у исто време било и време кад књижевници развијају патриотско осећање. У Новом Брду је Димитрије Кантакузин и једно време Владислав Граматик. Овај последњи 1469. пише против латина и да је православље једина права вера. Верски расцеп је постојао и у народу. У бугарштицама из времена Ђурђа Бранковића се пева како је на краљевској свадби јунак Јанко Хуњади био невесео, због његовог непријатеља, као и непријатеља мађарског краља „невјере деспота Ђурђа". Хтео је да окрвави сабљу над њим, па га је краљ убедио да то не уради одмах, него касније.

Константин Филозоф је описао одговор српског народа на покушај Мађара да од Београда направе католички град, пошто су га 1427. престанком уговора са деспотом Стефаном Лазаревићем (1389–1427) поново вратили под своју власт: „Наједанпут све постаде мрзост пустоши, све се преобрази, све постаде као да га и нема, све се испуни горчином". После Васкрса „угарски свештеници с оне стране, као преваром, када беху зборови (сабори) по црквама, до-

ђоше по своме чину са народом и своје иконе проносаше градом". Један је православни калуђер ходао улицама разбарушен и зборио као избезумљен, а многи од становника су од страха због доласка мађарских католика одлазили у унутрашњост Србије, неки чак и на турски простор.

Кад је преузео Београд под своју управу иза 1402. деспот Стефан је од Београда направио главно средиште српског народа. Константин Филозоф описује како је српски владар изградио ту своју престоницу. Град је „лежао у пределима српским, налазио се као на срцу, или плећима земље угарске". Насеље је било на рекама и копну и „беше пространа изгледа, као крила лађе у царском пристаништу". Доњи град је био око пристаништа и био је утврђен. Горњи град је имао четвора врата, на истоку, западу, северу и југу. Била су обезбеђена са истока и југа великим кулама и мостовима на веригама. На источној страни је постојала велика црква, „а била је престо митрополита београдског, егзарха свију српских земаља". Деспот Стефан је изградио још једну цркву и болницу. Са свих страна су становници почели долазити у нову српску престоницу „из дана у дан и убрзо се тај град веома брзо насели. А уколико већи биваше, у толико се дугоруки деспот не насићаваше" да га учини још већим и лепшим.

Предаја Београда 1427. и почетак његове преградње у ново средиште католичког заузимања Србије је био стварни престанак српске независности. Исти значај има заузимање и пустошење Новог Брда 1455. Пад Смедерева под Турке потом, само је формално завршио оно што је раније било стварно учињено. Пре него што су Турци преузели остатак самосталне српске државе, савременици су знали шта са њима долази. Константин Филозоф вели: „Исмаилћански род, који се на нас изливаше и као неки скакавци – једне су одводили, друге заробљавали, једне пленили, друге клали, као огањ ломећи и све сатирући где год се налажаху и увек се наметаху – ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе."

Престанак српске историје средњега и почетак историје новога века је тако било отварање једне многостолетне епохе, која је сама за себе представљала посебну целину, по типу друштвених односа, религиозном нетолеранцијом и насиљем потпуно одвојену од оне из прошлости. Основа у том новом времену јесте лагани процес изградње српског националног идентитета, који је изгубио раније језичку основу и осећање заједничког порекла. Од отварања капија Новога века у изградњи српског националног идентитета религија постаје вододелница нације. Она се полако сводила на заједницу православног хришћанства, а све што је од тога отпадало у оквиру исламске и католичке религије, у исто ће време стварати основу своје издвојене посебности која се надахњује осећањем да се православним и језичким кореном из кога су настали немају ништа заједничко.

Мора се полазити од чињенице да је са Новим веком тај процес био отворен, да је био дуговек и коначно се завршавао тек у XIX и XX столећу, стварањем одвојених националних држава. Као стална пратиља овог дугог развоја су били непрестани ратови који су мењали политичке границе, а у исто време капије цивилизацијског прогреса задржавали на подлози дрвене ралице. Технички прогрес који је праћен пре провале Турака је био прекинут, наступило је време техничког назадовања према западноевропским земљама. Ослобођење које је након кризе турског друштва и државе наступило, ипак није било у стању да точак историјског развоја врати на првобитне изворе. Завађене цркве су остале као судбина, стална вододелница која суседе и историдне делове не спаја, него раздваја.

Ни српска, као ни остала балканска историја, не може се издвајати из општих европских оквира. Поред локалних узрока које су изазвале промене у историјском току од средњег у нови век, постоји и шире значење општег европског прелаза из једног старог у потпуно нови свет. Оно што се дешавало на српском простору, није био узрок европским променама. Више је и то била последица издвајања друштава западне Европе, боље речено оних њихових делова који су лежали уз обале Атлантског океана, у један нови тип друштва. Наука сматра да се средиште људске историје око 1590. поново преселило, са медитеранских обала на атлантске обале западне Европе. Кормило будућег развоја су преузимала протестантска друштва, или њихови делови у Низоземској и Енглеској, са нестабилним заједницама у непосредном суседству. Уместо прогреса, сви народи и друштва Југоисточне и Источне Европе су се спасавали враћањем феудалних односа и апсолутистичке моћи краљева.

Изградња националног идентитета на основама верске нетолеранције од средине XVI века, у европској историји није усамљен само српски случај. Пукотине у менталитету, алтернативе националног имена и покушаји стварања посебних језика у заједничком језику, постоје код више европских етничких заједница. Чак и народи који припадају једној истој цркви нису на подједнак начин доживљавали њено духовно вођство. Изреку, која се погрешно приписује модерним атеистичким идеологијама, да је „религија опијум за народ" први пут су употребили француски католички теолози 1594, да њихова шпанска браћа своје вернике управљају као да их омамљују наркотиком.

Социјална подлога изградње националних идентитета је ипак најсуровије форме производила на просторима где се сусреће протестантско и православно хришћанство са боље организованом католичком црквом. За пет протеклих векова се типологија националних покрета у Европи, као и изван ње, толико развила да је оправдано употребљавати израз „Тип национализма судњег дана“ („Doomsday Nationalism“). Повод за такав назив је дао британски државник Винстон Черчил оценом да ће национално питање Ираца бити решено на Судњем дану, јер је основано на ирационалним разликама припадности различитим црквама.

Изградња националног идентитета везаног за православну цркву, од губљења независности и трајање турске власти до 1912, обављена је на традицији средњовековне српске државе. Православље је било главни и основни оквир духовног простора српског народа. Поред њега су трајали покрајински и алтернативни називи који су се додавали, али нису увек везани само за православну веру. „Душанов законик“ 1349. (коначно 1354) је и у томе поновио традицију „закона светих отаца“, на којим је био утемељен. Латинска вера се толерише и поштују њихове цркве и попови, али је сматрана да је „јерес латинска“ основана на дуализму два бога. По причешћивању бесквасним хлебом је називано „азимство“, а њени следбеници „полуверцима“, како приказује Сима Ћирковић у делу о цару Душану. Забрањује се прозелитизам и тражи да се сви преобраћеници врате хришћанству, како је, једино православље, тим именом називано. Још у Номоканону (Законоправило) Светог Саве из XIII века римски папа је само епископ римски.

Православље, као новоуспостављени духовни простор нације, има темеље у потоњим вековима под турском влашћу. Изграђивано је на послању цара Лазара да је христјанима дато царство небеско пред битку на Косову 1389. У том оквиру је очувана духовна свест о националном јединству, иако би потоњи векови да избришу традицију да су у Душановим плановима продора на запад капије пред њим отварали Трогир и Шибеник. У повељи пред прво проглашење „Душановог законика“ 1349. се вели да је циљ „да се не би умножила у области царства нашега нека злоба, зло домишљање и лукава мржња, него да сви поживимо у пуној тишини (миру) и мирноме животу и у животу православне вере са свим људима царства нашега, малима и великима, и да постигнемо царство небеско у ономе будућем веку“.

У време стварања ових основа XIII и XIV века, ово дељење на праве христјане и латинску јерес дуалиста, те одредбе нису представљале никакве стварне границе српског народа. Како је образложио

Бошко Поповић, то законодавство представља темеље хармоније и толеранције, а не оружје освајања, што је сматрала идеолошка пропаганда XX века. Латинска јерес се не истребљује, него своди на своје изворне оквире који су постојали пре претходног прозелитског преобраћења православних у католичку цркву.

Није могуће установити када је овај процес свођења српског националног идентитета у оквире духовног простора православног хришћанства коначно завршио. Будуће време ће показати да ли је велико етничко чишћење иза грађанског рата 1995. мотивисано идеологијом „права човека“ у темељима атлантског војног блока под вођством Сједињених Америчких Држава, у том непогребном процесу заиста представљао и историјски крај. У време писања ове књиге, етничко чишћење српског простора западно од реке Дрине иза 1992, представља преврат историје, која из темеља будућност Балканског полуострва уводи у епоху трајне нестабилности. Свесно се дугорочно руши право народа Балканског полуострва да сами од себе и изнутра својих државних организација могу интегрисати и стабилизовати овај део Европе. Ту је заиста ударена коначна граница напора седам векова да ли ће Турци, или Срби, бити нови интегративни фактор на рушевинама безуспешних византијских покушаја интегрисања балканских Словена.

ЗНАЧАЈ ПРЕЛАСКА У НОВИ ВЕК ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ

Општа историја новог века почиње открићем Америке 1492, а завршава са данашњим временом. Чак и ако би се усвојила алтернативна периодизација, по којој нови век почиње турским освајањем Цариграда 1453, још увек би и то представљало тако крупан догађај у светској и српској историји да се њиме ствара једна ваљана периодизација. И по првој и по другој теорији коју заступа лорд Актон (John Acton), српски народ је у глобалном развоју света играо значајну улогу. Довоз америчких племенитих метала је смањио ранију улогу извоза из српских рудника на западна тржишта.

Доминација америчког сребра и злата је поспешила победу капиталистичких друштвених односа на оном подручју „Земаља језгра" (Core Countries) које и данас води у светском економском и социјалном развоју. То је подручје Енглеске, Холандије, југозападне Немачке, северне Француске и делови северне Италије. Остали део Европе на југу, средини и истоку је територија где се феудални односи ојачавају. Та је рефеудализација, због потреба изградње јаке државе и извоза на развијенија западна тржишта, додатно оптерећивала доње слојеве становништва у тим земљама. Социјална нестабилност, испољавана и у облику жестоких религиозних ратова, били су одлучујући, дубински узрок османлијске експанзије на Средњу Европу.

Српски народ, који никада у историји није имао јасно одсечене границе своје етничке територије остао је за неколико будућих векова подељен у граничним областима две велике светске империје, Хабзбуршке и Османлијске. Након коначног заузимања Београда 1521, Турци ће за наредних двадесет година заузети Будим 1541. Ту ће остати до 1686, па се цела та повест српске прошлости и историје Југоисточне Европе дели у време турског војног успона и турског војног назадовања. Ова последња фаза се назива „Источним питањем", а у њој је суштински мотив развоја било надметање великих

европских сила око поделе османлијске територијалне баштине, коју су они остварили од XIV века надаље.

Након пада Угарске до 1541, улогу предзиђа хришћанства („Antemurale christianitatis"), којим је пре тога оствариван смисао историје Пољске и Угарске, прелази на Аустрију. Историјска наука је сложна у закључку, што је у српској науци развијао историчар Васиљ Поповић, да је смисао стварања и опстанка Хабзбуршке монархије био у овој заштитној улози од турских продора у Немачку. Докле је вршила ту историјску мисију, дотле је и смисао постојања те етнички несложне државе био уверљив. Након војног пораза Угарске 1526, Аустрија постаје „апостолска држава", чувар католичке цркве до 1887.

ВРЕМЕ ОСМАНЛИЈСКОГ УСПОНА

Турско запоседање српских земаља је унело трајне промене у српско народно биће. На првом месту је фактор рата претворен у основни мотив његовог развоја. Његов већи део је живео у исламском друштву, а мањи је претворен у заштитни војни појас Средње Европе. У античко време, Римљани су сматрали да је граница Истока и Запада била на рекама Еуфрату и Нилу. Крајем четвртог века је направљена подела по рекама Лиму, Колубари и Дунаву. Немачки географ Антон Ф. Бушинг (Friedrich Buching) је 1770. објаснио да под појмом Левант у Италији подразумевају све на исток од њихове јадранске обале, а у Француској томе додају све на Балкану и део Италије. Исламско друштво је, својим прописима друштвених односа и државне организације, али и самим утицајем религије на суседе дугорочно мењало природу српског, као и других суседних народа.

На првом месту ту је улога рата у ширењу и одржању османлијске државе. Рат је, по суду историчара Пола Кола (Paul Coles), постао „закон живота" тога царства. Ислам је све своје вернике сматрао припадницима једног народа, а у Османлијском царству је и остало становништво идентификовано по посебним религијама и црквама. По „Милет систему", водећи и владајући народ је био исламски, затим долазе Ромеи („Rum mileti"), под чим се подразумева цело православно становништво, а потом „Католички милет", па јеврејски и два јерменска народа. Кад су имали своју посебну цркву, Срби су сматрани народом, а када је губе од 1767. они се службено трпају у Грке, а њихов језик назива покрајинским, или општим словенским именима. Покушаји да се та званична имена турске администрације, сматрају природним националним идентитетом, што је нарочито карактеристично за модерне муслиманске научнике, представља ствар политичког домишљања. „Милет систем" се држао до увођења реформе

у царство 1856, али је његов дух надживео сваку периодизацију. Постао је устаљени обичај.

Дугорочне последице су биле да је ово ојачало све друге факторе који су Србе и њима сродне југословенске народе идентификовале по верском кључу. Иако то није изузетак и код неких других европских народа (Ирци, Фламанци, „Kirchenvolk“ у Немачкој, Украјина), то је било ипак у контрадикцији са увек важећом праксом да се народом сматра заједница једног језика и његових различитих дијалеката. Цепањем српског народа на различите религије, што је почело и пре турског освајања у XIV веку, имало је за последицу да ће се и његов идентитет касније тражити у религиозним оазама, па и језик се називати друкчијим именима.

Због посебног стратешког положаја средишњег дела српског простора у Шумадији, рат је за развој српског народа имао горе последице него код других суседних народа у његовој стратешкој заветрини. Долина реке Мораве се од античких времена сматрала жилом куцавицом свих ратова са југа на север, и са севера на југ. Град Београд је увек био један од три стратешка кључа за доминацију Балкана и Средње Европе (још Босфор и Вардарска Македонија). Београд је увек био „La chiave del Danubio“ – кључ Подунавља. Одатле су сви који су се заметали да освоје свет најпре њега разарали. Историчар Клод ди Боз (Claude du Bose) је 1736. написао да је „Београд раније био престоница Србије и седиште њихових старих краљева“. Био је упориште и копнених снага и речне ратне флоте. „Београд је један од најславнијих градова у Европи, а најбоље је познат онима који нешто знају, јер је кључ Угарске, одакле су неверници ишли на Угарску, или су хришћани тражили пролаз у царство Турчина“. Наполеон је 1806. сматрао да је поседовање Београда кључ за разарање османлијске државе. Једино је Цариград имао већи стратешки значај од њега, јер су одатле и Византија и Османлије владали целим Балканом и земљама до Персије и Палестине. Турски историчар Мехмед Субхи 1739. назива Београд „прстеном и кључем за постизање снажног господства у овим исламским просторима“. То је од њега учинио Сулејман Величанствени.

Судбина територија на којима је живео српски народ је зависила од сукоба интереса великих сила. У тај круг не улази свака већа држава, него само оне које имају, за своје време, бројно становништво, развијену економију с којом ће опремити бројну војску и виши степен цивилизацијског развоја. Од XVI века велике европске силе чине „концерт великих сила“, који увек проради кад једна од држава покуша сама да реши одређене сукобе са другима. Тек од 1713. у тај концерт дефинитивно улазе Аустрија и Русија (од победе над Шведанима 1709). До тога времена су Шпанија и Француска биле велике силе. Статус велике силе постижу само државе које то докажу великим победама у одлучујућим ратовима, а не даје се сам од себе. Улазак у клуб великих сила се мора извојевати.

Иако, поред Шпаније, најмоћнија држава у свету, Турска никада није добила улазницу за овај концерт, па тек од Париског мира 1856. формално се прихвата, али тада стварно није била у стању да обавља и неопходне обавезе. У свим мировним уговорима, као и схватању великих и малих људи, Ислам се до Берлинског конгреса 1878. не сматра европском религијом. Одатле се не дозвољава да муслиманска верска, или национална, мањина може постојати у некој европској држави. То је било могуће само у Русији за татарско становништво и граду Ливорну у Италији.

Ратови нису били историјска невоља само српског народа у Европи. У току XVI века само шест година је било да се у њој негде није ратовало. Чињеницу да је наредни век имао раздобље мира само један дан више би, можда, боље било називати назатком него прогресом. Просечна животна доб Француза крајем XVII века је била 24 године. Жена је била перманентно у другом стању, јер је већина одојчади брзо умирала. Ратови су изазивали депопулацију целих покрајина. Око половине немачког народа је нестало у Тридесетогодишњем рату 1618–1648. Шест и по деценија је требало да се ранији број постигне. Куд су пролазили Турци могло је бити и горе. Двадесет седам година после пораза мађарске војске код Мохача 1526, мађарски црквени достојанственик (Verancius – Врančић Антун) у књизи 1553. описује сремску и бачку обалу са једне лађе: „Добри боже, како је тужно посвуда изгледала одлична и пребогата земља, како је све било необрађено, како су поља и виногради зарасли бодљикавом дрaчом, како су се посвуда ретко могли видети сељак или стока, а како се често видела пустош? Наш лађар, пореклом Србин, приповедао је да се онолико кметова колико их је за наше владавине било у једном селу, сада једва може пронаћи у тридесет. Шта би се тек могло рећи о разореним сеоским насељима, којима су већ и имена пропала?“.

Слично је стање било у свим областима Југоисточне Европе након продора Турака у XIV веку. Неке су националне историографије, а посебно хрватска, од овога правиле само своју ужу историјску драму. Путописац Бенедикт Курипешић („Itinerarium“) је 1530. забележио опустеле делове западне Босанске Крајине, који су се до Врбаса и Пливе некада називали „Турска Хрватска“. Село Заблаће код Кључа, вели Курипешић, је раније имало 80 кућа, а у време његовог пролаза осам. За подручја Сане, Уне и Посавине, Милан Васић

у студији о етничким променама са турским освајањима (2005) вели да се ту „становништво изменило или је одведено у ропство, а остатак се масовно иселио у сигурније крајеве“.

Пример у истом смислу је турско заузимање Новог Брда 1. јуна 1455. За периодизацију српске историје је то значајније него пад Смедерева 1459. Радило се о граду израслом на извозу племенитих метала, средишту Области Бранковића која је покривала нешто увећан простор данашњег Косова. Опсада и заузимање Новог Брда је, по суду демографа Милоша Мацуре, представљао историјски значајан догађај какви су били пораз на Косову 1389, арапски продор у Шпанију у седмом веку и освајање Цариграда две године пре пада Новог Брда. Војним походом је руководио султан Мехмед Освајач. Четрдесет дана је трајало бомбардовање зидина тврђаве тешким топовима. Капитулација под часним условима је завршила кршењем уговора.

Жртве које су уследиле су пропорционално биле веће него губитак становништва Византије и Балкана од 1340. до 1450. Од укупно шест милиона људи страдало је око милион и по, како је 1969. процењивао Џ. Расел (J. C. Russel). У Новом Брду се број становника смањио за тридесет хиљада, младићи одведени у јањичаре, а младе жене и девојке предате победничкој војсци. Од 599 села, 74 су била уништена, становништво истребљено и натерано на сељење према северу. На стотину активних села 12 је било сведено на заједницу од шест до десет кућа. Варош се још одржавала до краја XVII века, кад је почела да зарасте у коров. Под турском влашћу, то више није био „мајка градова“, или како је тадашњи писац Константин Филозоф рекао „град сребреније, в истину златни“. Прве вести под Турцима говоре да се најпре појединачно, почињу досељавати Албанци.

У циљу да се боље разуме како су ратови утицали на промену бића српског народа, треба узети у обзир и чињеницу да постоји и отпор турској власти на герилској основи. Далеко од тога да је то била општа појава, јер то освајање је примано као свако друго, са паралишућим страхом обичног народа.

Освајање Босне 1463. је било добро припремљено упадима у главне градове и упоришта. Мехмед II Освајач се вратио у бившу византијску престоницу заиста „са огромним пленом и богатством без краја“, како је описао учесник у том освајању турски хроничар Дурсун-бег (Tursun Beg). Био је писац хроника рата уз султановог главног потчињеног старешину, великог везира Махмуд-пашу. Ипак је, управо његов опис овог освајања, по оцени историчара Колина Хејвуда (Colin Haywood), цели поход био праћен једном новом врстом рата који је био необичан за то време. Радило се о појавама герилског отпора.

Балкан је домовина герилског начина ратовања, па треба озбиљно узимати у обзир историчаре који праве неке паралеле између покрета отпора против нацистичке окупације 1941. и устанка илирског вође Батона против римских легија, у деветој години после Христа.

Нетачна је представа у делу историјске науке, настала на основу олаког усвајања једног дубровачког извора, да је „Босна шутком пала“, да су је Турци освојили без отпора. Посебно модерни муслимански историчари и њихови пријатељи из западних земаља од овога праве један мит, као да је турско освајање Босне 1463. био муслимански повратак кући. Док је султанова војска ишла на Травник и Јајце, „неки од непријатеља“, вели Дурсун-бег „који су били решени да одржавају отпор постављали су заседе из скровишта у неприступачним местима у планинама. Султан је на челу главне војске на махове застајкивао у врлетним горским пролазима, па наређивао Махмуд-паши, или неком од других бегова, да збришу оне који су давали отпор. Неки су били попаљени, некима је прекинуто снабдевање водом, док су други савладани изненадним јуришима. Ухваћено је много заробљеника, док су велике гомиле цивила избегли у она скровита места.“

Турци су у XVI веку били у стању да подигну највећу војну силу какву свет никада пре ни дуго после није био у стању да посматра. Док крајем XVII века (у недостатку уверљивијих статистика за раније време) Француска има 18 милиона људи (1706), Аустрија 7,5, Русија 7 800 000 (године 1719), за Турску се статистичари двоуме да ли је у царству живело 50 милиона, или у најгорем случају половина мање. Једино Турска у XVI веку може да дигне копнену војску од 250.000 војника, Русија тек наредног века 170.000, а Аустрија само 50 хиљада војника. Фернан Бродел (Fernand Braudel) вели да је једино на мору Турска била партнер другим силама, или подређена њима. Он је закључио да ниједна држава нема довољно снаге да покуша доминацију Средоземног мора.

Што се тиче копнене војске, постоји страх од турског војника, све да је био и једнак по броју. Венецијански адмирал Капело (Capello), након сталних пораза у XVI веку, вели да се његови војници не усуђују да воде битку са Турцима, јер би „само 250 Турака било у стању да баци у море четири хиљаде венецијанских војника“. Ретки европски путници откривају да још у XIV веку турска војска устаје рано, помоли се Богу, обави нужне радње, нахрани се и на команду ћутке устају сви као један и маршују. Разликују се од европског ратника, јер стреле одапињу без хватања и тетиве, али без сумње је главна предност што нису, као европски витезови, претходне ноћи празнили мехове вина.

На походу према Будиму, после пада Београда 1521, они дижу војску од сто хиљада, или двадесет хиљада више од тога. Ратује се само од априла до октобра, кад су у питању знатнији походи и одлучујућа освајања. За исто време, једино преостала држава која није разорена је Угарска. Одржава не више од тридесет хиљада војника за рок од свега једне године, јер помоћ у новцу римског папе не дозвољава ни више војника, ни дужи рок чекања. Турска војска маршује од Једрена до Београда неколико месеци. Ту презими и полази на Средњу Европу средином априла и тамо остаје до краја октобра. То је свега шест месеци. Пут од Цариграда до Угарске траје 90, или 100 дана. Бродел вели да је ратовање зависило од процена да ли је у Панонији добро понела зоб за коње.

Турска предност није само у великим бројевима и бољој стратешкој позадини. Њу носи дух освајања туђег, државно и лично богаћење. Остала је изрека да је неко богат „као да му је деда био на Цариграду 1453". Главна добит је безбројно робље. Луиђи Марсиљи (Luigi Marsigli) који је први описао турски војни систем и начин њиховог вођења рата, док је међу заробљеницима након пораза под Бечом 1683. вођен у околини Прозора да га одатле откупе, вели да су у гомили робова које вуку као плен, једино „бољим женама" помагали да у чамцима лакше пређу преко реке. Један је мађарски путописац 1553. видео да су угледније противнике Турци водили у кошарама на коњу, покривали им лице да на тргу робова због сунчаних опеклина не изгубе цену.

Унутрашње и спољне миграције су биле трајан фактор који је изменио биће српског народа након почетка турских освајања. Треба разликовати сточарске миграције које постоје од средњега века, од насилних и политички мотивисаних. У принципу, све оне иду од северне Албаније и планинског венца Проклетија на север и запад. Историчар Милан Шуфлај (Schufflay) вели да су Албанци почели своју експанзију према северу и западу од средњег века. Њихов етнички „нуклеус је око Крује", а албански језик се у Дубровнику помиње први пут 1285. До XVI века њихова је етничка граница на Проклетијама, до Призрена и Охрида. На запад њихове сточарске миграције иду према Дубровнику и у свим другим правцима се држе планинских зона. Ово сељење сточара за својим овцама је Јован Цвијић назвао „метанастазичким миграцијама", од грчког израза за лагано премештање места од пашњака до пашњака. Од државних су јачи закони природе који укратко гласе „Чија овца тога и планина".

Од доласка Турака су значајније насилне миграције становништва у све зоне које дају боље изгледе безбедности. То су углавном планинска подручја. У панонским равницама се ствара облик „пољопривредног града", где се због безбедности групише становништво око главног пута, како истиче историчар Вера Зимањи (Vera Zimany). Бежање даље од долина кроз које пролазе турске војске, поред других последица још изазива и обнову старих облика друштвене организације. Тако се обнављају племена и тип задружне породице. Подручје уже Србије није имало племена, али тамо где су она у историји постојала, након доласка Турака се обнављају. Милан Шуфлај мисли да је код Албанаца то била трећа обнова племенске структуре, а на подручју Црне Горе друга. Томо Смиљанић је (1930) закључио да је у Македонији доласком Турака обновљено осам племена и осам додатних група. Заједно с тиме се ојачава обичајно право, као мешавина законских остатака из римских, византијских, српских средњовековних правних норми, са новим решењима која су била плод искрслих околности. Једина друштвена елита, након уништавања средњовековног племства, постаје црква. Али и она је изгубила ранији друштвени статус. Црква и религија је без сумње присутна у изградњи обичајног права, као и турски државни закони. Питање је колико су они присутни у одређеним покрајинама. У писму султану Мехмеду III (1593–1603) филозоф Мустафа Галибија пише да „титула и назива, састанака и ужитака, накита и сличног, свега има у изобиљу, али шеријата и правде нема. На подручју цареве земље обилују насиље, лаж, раскалашност, покварености и друге опачине. За то је све крив пут, не држе се од самог цара даље правог пута, њега нема". Норме обичајног права у таквим условима су постајале дуготрајне и доспеле су и до времена расула царства.

Турска освајања до мира 1699.

Промењо се систем ратова из средњовековног доба. Носилац рата у хришћанској Европи више није племић са својим коњем. Пешадија постаје „краљица рата", а у хришћанским земљама је то углавном најамна војска. Иако је најзначајнији војни мислилац XVI века, Макијавели, критиковао систем најамних војски и заговарао римски систем милиције, тај систем је остао владајући. За разлику од хришћанских друштава, у турском царству се не прави разлика између грађанске и војне структуре власти. Основна друштвена подлога је подела друштва на војску и рају. Цели је свет подељен на два основна подручја, оно које је исламска религија већ освојила и други где владају неверници („Dar al-islam" и „Dar al-harb"). Због тога и основни идентитет становништва није по етничким, него верским мерилима. Турци не воле да употребљавају своје етничко име, па венецијански

путник Марк Антонио Пигафета (Pigafetta), 1567. вели да је реч Турчин синоним за анадолског сељака „mercanti tutti, et mecani civilli, et zappatori di terra“ (и сви трговци, сеоски радници и копачи земље). Ипак је цели државни систем, само турски, а поред њега нема ниједног јачег етничког оквира у целом царству. Бернар Левис (Bernard Lewis) вели да од XV века постоје знаци „успона неке врсте турске националне свести“. Негује се турски језик на основама средњоазијског корена. Стара турска племена постају седелачка и деле територију Анадолије. Турски језик свуда је у предоминантној употреби, без обзира на то што га песници и научници преко мере обогаћују арапским и персијским лингвистичким посуђеницама. Због тога, неки научници радије употребљавају израз „османлијски језик“, а не турски.

Као што је цела њихова култура била „констелација од позајмица и усвојеница разног карактера, као и суседних култура“, као што вели модерни национални идеолог Зија Гекалп (Ziya Gökalp), исто је тако и турски народ био једна мешавина раса и етничких група, са доминирајућим турским кореном.

Иако је царство, за све време свога постојања било заиста турско, унутрашњи садржај појма турски се мења, јер то не значи да постоји историјски процес туркизовања муслимана. Туниски историчар Сами Баргауи (Bargaoui: Des Turcs aux Hanafiyya, у „Annales. Histoire, Science social“, 1, Paris, 2005) приказује процес стварања нове друштвене елите у Тунису, после турског освајања 1574. Први талас досељених Турака су била издвојена владајућа мањина, са јасним обележјима етничког порекла и језика. Како долазе углавном мушкарци, њихови потомци у браковима са туниским (и хришћанским) женама мењају профил тог првобитног владајућег језгра. У целом царству се називају „kulugli“, као „Турци друге зоне“. Они више не говоре изворним турским језиком који се модификује у покрајински карактер. Од XVII века тече неумитан процес детуркизовања друштва, у смислу да се и даље владајућа свест турска изнутра мења. Од првобитног језгра је настао нови слој мелеза, који називају „hanafyy“. Они дају имаме у верској заједници, учитеље, судије, писаре и нотаре. Не постоји етничко осећање припадности, па се патронимија гради на географској основи – Менташали, од анадолске покрајине Mentese Burtgiz (од Португала), или Buşnaq за људе пореклом из подручја Босне. Сами Баргауи вели да су ти називи на географској основи и не значе посебне народе. Тај процес „од Турака до Ханафија“ је карактеристичан за цело царство.

Од почетка постојања државе, постоји систем колонизовања територија муслиманским становништвом, или изгона хришћанског. Бернар Левис вели да је „sürgün“, насилно протеривање, био стална

политичка пракса. Тако је најпре промењен етнички карактер нове престонице Истанбула. Према истраживању Марије Булгару (Marie Mathilde Alexandrescu – Dersca Bulgaru), султан је најпре позивао становнике из делова царства да се населе у бившој византијској престоници. Обећаване су им „куће, вртови и виногради у пупом власништву“. Кад је то изневерило, ствара се 1455. листа породица које се силом досељавају – 30.000 из Анадолије и 4.000 из Румелије. Након првог похода на Пелопонез 1458. становништво се депортује у Истамбул, а 1529. се једна градска четврт назива Београдском капијом (Belgrad Kapisi, раније Samaty Kapisi) од силом досељених Срба из Београда. Омар Лутфи Баркан је рачунао да је до 1536. град нарастао на око 400.000 становника, 46.635 муслиманских и 25.295 хришћанских породица од по пет чланова.

То унутрашње насилно пресељавање је изазвало покрете народа ка планинама, или у „пољопривредне вароши“ у папонској низији, као и општу депопулацију. Један отпуштени велики везир је 1541. писао султану да прети опасност пропадања пољопривреде због депопулације земљишта. Један је други 1653. закукао да је царство осиротело због бежања сељака у безбедније градове.

Српски народ је био натеран у демографске процесе, у којима је најпре бројчано назадовао, па се затим у таласима обнављао. По пореским дефтерима за Египат, јер неки српски пример није упечатљивији, број становника се од XVI века до француске окупације 1798. готово за половину смањио. Научници се слажу да је територија Анадолије од Римског царства до 1918. више пута достизала број од 18 милиона људи, а касније је број опадао. Узроци падања су стални ратови и насилно пресељавање системом „sürgün“ , али и досељавање сточара на бивша плодна поља, епидемија куге, а у последња два века постојања царства и сифилиса. Тек када је пољопривредна машина заменила дрвену ралицу и бивола, а антибиотици искоренили ендемски сифилис у целим областима државе, становништво је почело да доживљава демографску експлозију. Као узроци демографских криза су и употреба опијума код муслиманског становништва и хомосексуалност, која свим европским путописцима XVI века боде очи. Пол Рико (Paul Ricaut, или Rycaut) 1665. вели да је пуно содомије „због пуно мушких робова“. Дурсун-бег, хроничар турских похода кроз Србију и Босну, се диви лепоти српских девојака, а још више српских младића. Описано је и вођење љубави по „двоструком задовољству“ (iki keyif) – спреда са девојком, а озада са младићем. У време успешних ратова према главном неоствареном циљу да се запоседне богатство Немачке, ове изопачености нису истицане. Кад након 1683. кола цар-

ства крену низбрдо, ово ће бити поновљени усуд пропадања Римског царства, као сведочанство да ће расуло једном морати да дође.

Последице су биле да су етничке границе српског народа још више замућене. Док није почела стандардизација националних језика и док их школе, општа војна обавеза и систем информација није овековечио, тешко је било правити разлику између језика и језика. Не само да је словенско становништво, некада било јединствено и тек се стандардизацијом језика поделило, него и разлика између њега и несловенских народа није јасна. До објављивања првог румунског националног речника 1851, око половине речничког блага у говору становника Влашке је словенског порекла. Очигледно је процес асимилације био заустављен и од тада враћен назад. Путописци мисле да не праве грешку што по правилу Видинску област у западној Бугарској називају Србијом. Оазе словенског света и велики део топонима Албаније су словенска. Један од твораца модерног расизма Јакоб Фалмерајер (Jacob Philip Fallmerayer, 1831) је као доказ за своје теорије наводио пример словенског (српског) становништва на Пелопонезу, а на путу кроз Тесалију чује српске песме о соколу са Јастребца. Раздвајање албанских и српских Куча у Црној Гори је учињено тек у модерно време, а ти муслимани још нису раскрстили који је прави назив њихов.

Један од најјачих узрока промене територијалног распореда, али делимично и културе, српског народа је било стварање војних редова у турској и хабзбуршкој војсци састављених од српских војника, као и стварање војних граница у оба царства. Од 1580. Турци сматрају да је Босна њихова војна граница („serhat"). За Црну Гору су то и пре веровали. Босна је прикључена у царство 1463. због рата са Венецијом, па је постала стална наоружана предстража за могуће ратне сукобе према Италији. Ипак, ове граничне области на турској страни се никада не организују као систем војних граница у европским државама. Подела исламског друштва на војску и рају је од свију направила један големи војни логор. У њему су сви муслимани, сем болесних и деце, обавезни да приграбе оружје у часовима државних криза. У оба царства српски народ је био укључиван у војне системе.

На хабзбуршкој страни су најпре сами бегунци, пре него што се то претворило у систем који ће генерали цртати на столу, стварали своја заштићена насеља. Око Сиња су постојале групе пребеглица, који се мешају са домаћим сточарским становништвом. Они прелазе границу са обе стране. Ти „ускоци" ће се систематски селити у Жумберак и Метлику, а мање групе пребеглица из Босне одлазе до Штајерске. И кад се у Белој крајини асимилују у кајкавско словенач-

ко становништво и постану горљиви католици, још ће увек сачувати неке посебности које откривају њихово порекло. Депопулација граничних области је била разлог да са обе стране границе постоје напори да се то становништво врати, или доводи ново.

Мађарски краљ Матија Корвин се жалио да су за само три године, од 1459. до 1462, Турци из јужних делова његове државе одвели око двеста хиљада становника дубље у Турску. Одатле настоји да их, разним обећањима о повластицама, врати назад. Најпре се ослобађају плаћања десетине, па то пореско олакшање представља неки мамац. Срби у Јужној Угарској никада, од велике сеобе у раном средњем веку, нису биле придошлице. Модерни мађарски народ је настао симбиозом мањинских Мађара и тог словенског становништва. Писац Јозеф Етвеш (Joseph Eötvös) је још 1851. писао да се у сваком мађарском селу чује словенски говор. На основу тога је створио теорију да је мађарска нација спој неједнаких раса и да је католичка црква, у заједничком браку ниже и више расе, Словена и Мађара, створила мађарску нацију. Поред словенског, на мађарској територији постоје и други немађарски народи, па ће тек од почетка XX века Мађари на целом државном простору постићи већину. И тада су целе покрајине остајале немађарске. Ни асимилација словенских католика још није окончана.

То се односи на податке из писма угарског краља Матије римском папи од 12. јануара 1483. да је од године 1479. до 1483. населио у Угарској више од 200.000 Срба. Представљали су одбрану од турских продора, па је 1475. на Дунаву успостављена флотила српских „шајкаша" у снази од десет хиљада људи. Немачки путописац Стефан Герлах (Stefann Gerlach) је 1581. писао да је на пролазу кроз Бачку видео да на сваких стотину људи долази 95 Срба. Та је српска већина остајала неугрожена за цели век и по, јер у XVIII веку долази талас насељавања немачких и мађарских досељеника. Део Срба католичке вере, под називом Буњевци и Шокци, досељавају се у Бачку из 1686. и Барању (Баја, Суботица и Сомбор). У Барањи се, како пише Јован Цвијић 1919, немачке колоније стварају између 1765. и 1785. Ове католике српског говора и католичке вере мађарске власти су називале још и Далматинцима, или Илирима, што ће у потоњим генерацијама бити злоупотребљавано за избегавање правог назива њиховог етничког идентитета и порекла.

Наоружана граница се зове од римског времена Confinia, или Militärgrenze, а српска реч је била Војна крајина. Ова последња реч је постала синоним и други израз за ратовање, па постоји и глагол „крајинити". Прву војну границу стварају најпре око Вараждина, када је та област, пре почетка назадовања Турске иза 1683, још била гранич-

на са турским простором. Војна управа је у Бечу, а територијом на југу увек командује један хабзбуршки генерал. Први његов назив је био „Generalkapitän". Најпре се насељавају области које су прве опустошиле и народ се, или разбежао, или је одведен у турско ропство. Тај „Desertum primum" се најпре односи на Лику и Крбаву. „Desertum secundum" око Карловца се насељава досељеницима, а из Босне их је пребегло већ 1463. око 18 хиљада. Тада сталешко тело Крањске насељава 600 пребеглих породица из Турске, под њиховим кнезовима. По првим привилегијама из 1538. дају се олакшице: порез на земљу и стоку се не плаћа 20 година, „капетани" и „војводе" пребеглица командују јединицама од по двеста људи и добивају годишњу плату, део плена остаје њима, а цар има право да их позове на рат тамо где је најпотребније. Ипак, све до краја XVIII века, те јединице се не шаљу на европска ратишта. Тек од привилегија од 1544. (наследно земљишно власништво, ослобођење свих пореза и слободно исповедање православне вере) тај се војни систем устаљује. Досељеници из Рашке стварају „wendische Grenze" у три капетаната: Копривница, Крижевци и Иванић.

У почетку нема посебног статута, а имају аутономну доњу команду којом треба да буду представљени на сталешком телу. Од 1581. се стварају чвршће привилегије. Од 1579. гради се стратешки значајна утврда Карловац. Коначне одредбе из 1630. су биле подлога свих потоњих решења: „Политичка управа почива на принципу самоуправе". Крајишници бирају своје сеоске кнезове и судије. У капетанату се бирају оберкнезови, а они врше и функцију судија. За тај избор се пита виша немачка команда и сам цар у Бечу. У друштвеном систему је основа сеоска задруга, што законодавство поштује, па чак и намеће када се покаже да је тај облик престао да самостално делује. Војна крајина је била издвојена зона на подручју некадашњих Хрватске и Славоније, а захтеви хрватског сталешког тела да се врати под њихову управу се одбијају и од власти Доње Аустрије, која их је финансијски издржавала и од самих крајишника. Они од почетка страхују од хрватске верске нетолеранције, нарочито од 1607. када је забрањен протестантизам на хрватском аутономном подручју у крањевини Угарској. Војна граница на исток се протеже (преко Срема) на Банат и делове Трансилваније.

Главни основ уређења сличне утврђене покрајине на турској страни се углавном ослањао на пореску аутономију. Порез на сточаре је нижи него на пољопривреднике, а сточар се не сматра кметом на феудалном поседу. Постоји и порез на ситну стоку (филурија), па неке покрајине, као делови данашње Црне Горе, постижу „филурицијску аутономију". Поред тога Турци имају и посебне војне редо-

ве, које су делимично наследили из византијске и српске традиције, а делимично их адаптирали на сопственом искуству. Арматолози, или у локалном језику Мартолози, су били војна формација без сталног територијалног смештаја. Они су били, барем једно време, и најбројнији. Од краја XVIII века ишчезавају, а задњу војну услугу су вршили у сукобу Црногораца и Наполеонових војника око Дубровника 1807. Дербенџије су род који чува теснаце (derbent) и опасне пролазе. Остаци су у топонимима Дервента расејаним широко. „Војнуци" су такође војни ред предтурског порекла. Историчар Јавуз Ерџан (Yavuz Ercan) вели да су у војним походима узимали учешћа само до XVI века, а од тада „су наставили да постоје само као групе службе снабдевања". Заповедници нижег ранга су „pirimkürs" и „lagatori". Били су укинути 1691, али две године потом обновљени и остаци трајали до 1878. Ослобођење од пореза није било у целом царству једнако. Западни путописци су у пролазу крај турске армије у походима, препознавали српске помоћне јединице по масним псовкама. Кажу да су их тада учили од Турака и Мађара.

Турски војни походи на Европу иду као виљушка, у два смера. Главни је копнени правац преко Србије, а други је морским путем према Шпанији. Пре заузимања Цариграда, они се искрцавају на Отранту, што им је омогућило да врше војне диверзије према словеначким покрајинама. Србија је била основна стратешка база за војне походе према Средњој Европи. Учесник у походима за освајање Србије и Босне, Дурсун-бег вели да је Србија „средиште свих земаља и сва је један мајдан злата и сребра". Почетком XVI века је једно време наступило затишје у овим походима, због турских сукоба на истоку са Персијом. Заузимањем Азербејџана и Египта до 1516, од када турски султан носи титулу муслиманског (сунитског) халифе света, походи на исток јењавају.

Сулејман II Величанствени („Законодавац") ће од 1520. до 1566. обновити нападе према Средњој Европи. У Београду је, по освајању 1521, главну православну цркву претворио у џамију. Након уништавајуће победе над Мађарима на Мохачу 1526. панонски простор је био отворен. На Мохачу је пало седам, од 16, мађарских бискупа, а краљ се на бегу удавио у блату Балатона. За мађарски народ је тај пораз оно што је за Србе онај на Косову 1389. У народном говору је остала пословица, за часове великих животних криза: „На Мохачу смо више изгубили". Мађарска је била нејединствена. Велика „Дожина буна" (Gyorgy Dosz) сељака је завршена 1514. Након три године је објављен сурови законик („Codex tripartitum") који ће остати на снази до револуције 1848. Било је пуно разлога да је по дефиницији мађарске нације, у том кодексу било речено да је мађарска нација

племство, црква и становници слободних градова, а сељаци нису. Сељаци још нису ни етнички јединствени, јер постоје разне немађарске етничке скупине, а словенски преостаци посвуда. У верском погледу се сукобљавају протестанти и католици, одваја се Ердељ. Након мохачког пораза је за новог краља био изабран Фердинанд II Хабзбуршки, брат Карла V цара „Светог римског царства немачког народа" од 1519. По сведочанству ренесансног историчара Паула Ђовија (Paolo Giovio, Paulus Iovius), сам је Карло V спремао један план за рат против Турске.

Источном Угарском, Ердељом и Славонијом је владао ердељски кнез Иван Запоља (Janos Szapolyai), назван по имену славонског села у коме је рођен. Запоља је једним уговором препустио Источну Угарску хабзбуршком краљу. На махове је постајао и турски ратни савезник, па је на тај начин био заузет и Будим. Ислам се удомио у Панонији. Због бројних богомоља вароши добијају оријентални карактер.

Турски продори у Средњу Европу, посебно уништење Угарске краљевине иза преломне битке на Мохачу 1526, довели су до промена у односу Римске курије и католичких држава. До мохачког пораза 1526. се сматрало да је Угарска „defensor fidei", бранилац католичке вере и црквене заједнице. У политичком језику се за то употребљавао израз да је Угарска била главна апостолска држава. Постојала је сагласност између политичке воље њених владара и римских папа, са њиховом идеологијом и политичким утицајима. Избором Фердинанда Хабзбуршког, најпре за хрватског, а затим и угарског краља, хабзбуршка династија преузима ту улогу, главног бранитеља цркве. То ће остати тако до свих ратних и политичких промена крајем XIX века, а посебно распадом хабзбуршке империје 1918. Крајем XIX века је било видљиво да је Немачка, иако већином протестантска земља, преузима тај плашт апостолске државе.

У историји турских освајања је врло значајну улогу играла Босна. Од свих турских покрајина је она прва стабилизовала друштво и администрацију. Истина је да све до продора у Угарску иза 1566, постоје покушаји дизања народних устанака. Потомак деспота Бранковића, Змај Вук, је са својим четама једном продро до Сарајева. Најзначајније турско упориште у Босни је био град Сарајево. Сви су босански градови, пре него они по Србији, по друштвеној структури и култури добили турски карактер. Савременици су Сарајево доживљавали као етничко турско насеље.

Босна је административно најпре организована као посебни беглук, некада без и повремено са Херцеговином. Тек од 1583. постаје посебни пашалук, са санџацима сарајевским, зворничким, бањалучким и пожешким. У овај последњи је улазио у турски посед Славоније. Од 1506. је за сарајевског беглербега постављен Хусрев-бег, син исламског мученика Ферхат-бега који је у борби са хришћанима погинуо у Египту. Оженио је кћерку султана Бајазита Делџуку. Хусрев-бег је у Босни остао најпре 12 година, а након повратка 1520. до краја живота 1541. Погинуо је смирујући племе Кучи у Црној Гори. Хусрев-бег је од Сарајева направио град којим се почео поносити цели исламски свет. Подизао је велелепне мошеје, које је за празнике осветљавао са 600 светиљки. Отварао болнице, чак и једну библиотеку са 1.500 књига. Сарајево је постало средиште школа за образовање исламских правника и свештеника. Званични историчар хабзбуршке владе Лудвиг Фон Талоци (Ludwig von Thallóczy) у својој историји Босне и Херцеговине („Die östereichisch–ungarische Monarchie in Wort und Bild", XI, 1886) вели да је турски школски систем био бољи него школски систем средњоевропских и источноевропских земаља.

То је време успона османлијског царства, када државне и војне функције у њему не врше само ранији етнички Турци, него потурчењаци из освојених земаља. Босна је почела да даје истакнуте турске државнике и војсковође. Најзначајнија од таквих породица, пореклом из јужне Србије око манастира Милешева је породица Соколовића. Историји Турске је дала два велика везира, пет везира и десет беглербегова. Један од њих (Лала Соколи) је управљао и Босном.

Основа овог претварања Босне у току XVI века у стабилни мостобран свих похода на запад, била је верска равнотежа коју су Турци одмах по освајању 1463, успоставили. Њена битна карактеристика је завађеност католика и православних. Због предоминантно сточарског карактера српског становништва у Босни, ту је и исламизација напредовала брже. Око Тузле је шеик Хамза око 1577. развио своју исламску секту. С муком је била затрта.

У студијама о исламизацији у освојеним областима југоисточне Европе, Милан Васић је (2005) приказао ширење ове секте по Босни, као и сличних у другим покрајинама као израз кризе исламизације. Шеик ул Ислам у Цариграду, као старешина верске заједнице, одмах иза султана, је оценио да је Хамза Бали јеретик, отпадник од вере, па је цели покрет силом угушен. Васић вели да је хришћански народ у таласима настојао да се врати у своју стару веру. Пошто је то било онемогућавано државном интервенцијом, многи су због тога бежали на хабзбуршку страну и ту се враћали првобитној цркви, која и поред исламизације није сасвим ишчезла у навикама и молитви.

Турски су султани рано открили користи од делатности фрањеваца у Босни и Херцеговини, па су преко њих утицали на католичко становништво и придобијали га на своју страну. Лудвиг Талоци вели да је „основа ове појаве код католичког становништва била у паметном држању њихових фрањеваца. Кратко време после пада Босне, они су турског султана уверили у корист њихове мисије за турско државно биће, па им је султан признатим ферманом (Ahdnamé) потврдио привилегије. Оне су им у новим односима обезбеђивале и посебна права. Поред тога, фрањевци су у Риму имали снажно залеђе. Још средином XV века је у Риму био формиран Collegium Illyricum. То је било чедо папства у коме су се образовали мисионари, нарочито за цело Балканско полуострво. Курија га је пажљиво одржавала све од легата последњег босанског краља који је умро у Риму. Тако се ту заметнуо један традиционални заштитник мисли о поновном ускрснућу... Православно становништво, већином сточари раштркани по крашким областима Херцеговине и источне Босне, остајали су све удаљ верни својим старим облицима живота, иако нису имали посебног духовног вођства. Њихова се традиционална оданост својој вери укорењивала далеко више у жилавој привржености старим обичајима него у питањима саме вере. Делимично је то долазило и отуда што су они исламску вероисповест мање доживљавали неким обликом религије, а више су у томе гледали увезене стране обичаје. За њих је католицизам са својим латинским језиком био подједнако омрзнут, као и мухамеданци са својим арапским Кораном. Пасивним отпором су се односили према другима, избегавањем и боље рећи мржњом. Свештенство им је било готово потпуно пропало. Читати и писати су знали само неки од њих, а различити истовремено послати извештаји су били јединствени у оцени да су им свештеници били више вукови него пастири. Временом су формирали један нови слој градских трговаца, који је ојачан досељавањем са југа грчким, албанским и цинцарским елементом. Турци су их у почетку трпели, па занемарили, па су тим слабостима постигли и нека права. Па ипак, изложени страховитом притиску које су турске власти вршиле преко мухамеданског елемента, два хришћанска крила се нису никада слагала. Нека неугасива мржња је владала међу њима. Фрањевци су се према шизматицима оглашавали много жешћим речима, него према Турцима. А и православни су њих сматрали неверницима и држали за 'лажљиве Латине' (falschen Lateiner)". Католици у тој Босни, са Далмацијом, делом Славоније и Херцеговином имају око 50.000 душа и 14 манастира. Тако је назив „Латини" остао појам за под тим именом издвојени део становништва. Постали су нуклеус од којега је процес претварања религије у вододелницу нације полагано стварао на-

родну заједницу. Тај процес „кроатизације Латина" ће трајати до стварања југословенске државе 1918. Не само у науци, него и у народној традицији је постојало идентично мишљење. У приповеткама Динка Шимуновића, са мотивима из унутрашње Далмације која је до 1718. већим делом била под Турцима, један јунак (прича *Кукавица*, 1919) вели: „На другом крају испод брда бијаше и католичка, римска црква, али Турци не слали тамо уходе и не бранили им полазити цркву. Знали су како њихов свештеник не говори пуку о јунаштву и слободи већ о светој Тројици и о некојим чудних имена свецима што ни Турцима овамо ни Латинима у Приморју није сметало. Још учаху да је свака власт од бога и да буду кротки као јагањци". На другом месту (*Сиротa*, 1927) се говори да „Латини, мајку им њихову, ето их свуда гдје нађуше да је добро... Све потајно и мукло, без пушке и ханџара, па им наши одољевати не могу. Кога су Турци потурчили? Никога! А Латини су полатинили све код мора, па ево се турају и к нашим брдима".

Неповерење између православних и католика, мржња завађених вероисповести су стално одржавали невидљиву, али свуда присутну границу, која их није спајала. Наука није узела у обзир ову Талоцијеву теорију да је православно становништво ислам доживљавало као нове друштвене обичаје, а не другу религију. За истраживање процеса исламизације на Балкану то има врло изазовно значење, јер потурчити се најпре није значило одбацивање и своје вере.

Сулејман Величанствени је предузимао шест војних похода кроз Мађарску. Након четвртог похода 1540, миром у Једрену, хабзбурговци су били обавезни да плаћају трибут од тридесет хиљада дуката. Формално су са турске стране сматрани њихових вазалима. Од заузимања Будима 1541. они су држали већину мађарских земаља, до слома под Бечом 1683. Мађарско је племство понудило сарадњу турском султану, због чега је један његов део остао на својим земљишним поседима. Постојали су покушаји да се Турци силом избаце из Угарске, али је мир у првом 1562. оставио старо стање постигнуто 1540. У другом покушају је Сулејманова смрт у победничкој бици код Szigetvara (Сигета у српској верзији) 1566. привремено обуставила ове продоре. Бранилац тог стратешки важног утврђења, Никола Зрински (Miklos Zrinyi) је у покушају да са две и по хиљаде војника разбије опсаду је и сам погинуо. И Мађари и Хрвати га сматрају својим националним јунаком. У овим походима, на турској страни је потурчени Србин Мехмед-паша Соколи (Соколовић) постајао први турски државник и без сумње најспособнији војсковођа.

Покушаји да се на исти начин, преко јужног дела ратне виљушке, заузме Малта није успео. Остала је анегдота да је један од тур-

ских адмирала известио да Малте нема („Malta jok“). У бици код Лепанта 1571. Турци су изгубили 175 бродова, а хришћанска страна 15. Међу 240 победничких бродова (по педантнијем рачуну више од 300) седам су дали далматински градови. Турци су брзо обновили своју поражену морнарицу. Велико бродоградилиште у Галипољу од XIV века је запошљавало око три хиљаде радника. Друго велико бродоградилиште је тек хватало маха у Суецу. Мехмед-паша Соколовић је показао велике организационе способности у обнови поморске моћи. У разговору са млетачким послаником се тешио да „смо вам ми освајањем Кипра (1571) одсекли руку, а уништењем наше флоте код Лепанта ви сте нам само подшишали браду“. У XVII веку је султан имао на располагању око 200 ратних лађа разних типова, весларки и једрењака. Према копненој војсци која је могла подићи снагу од четврт милиона војника, у морнарици служи двадесет хиљада.

Слично као што је поразом код Лепанта 1571. заустављен турски продор воденим путем преко Медитерана, он је заустављен и у Средњој Европи почетком наредног века. Турска војна моћ је била на врхунцу до 1580, а од тада је почела да губи полет. Требаће још близу један цео век да се тај процес окрене у назадовање царства. Турци су најмање били криви за ово привидно губљење снаге. Социјална подлога друштва још није показала да се с њом не може ићи у будућност, а војни походи су без великих напора на површину избацивали и велике државнике који воде. Њих увек има кад је велики плен на помолу.

Главни разлог за привремену стагнацију је сређивање прилика око поседовања Угарске. Она је 1541. пала под турску власт углавном због унутрашњег верског сукоба католика и протестаната. Ови последњи су били подељени у мањинско лутеранско и јаче калвинистичко крило. Угарски сабор је 1604. прогласио религиозну толеранцију и дозволио постојање протестантских цркава. У Хрватској, која је уживала одређену административну аутономију у угарском краљевству, са посебним сталешким телом и баном као носиоцем извршне власти, ово решење нису 1604. поштовали, па ће три године после тога и ту нетолеранцију према протестантима законом легализовати. Све до 1865, протестанти су, ако би се неким случајем нашли у Загребу, своју службу божију могли одржавати само тајно иза затворених врата.

Славонија је до потпадања под турску власт била посебна покрајина, није се сматрала хрватском земљом. Имала је своје сталешко тело. Тек после ће се хрватско и славонско сталешко тело спојити у једно, али то није било уведено у живот све док након 1686. хабзбуршка војска није отерала турску са тог простора. С друге стране, смрћу Ивана Запоље 1540. ни сепаратизам Ердеља више није тако наметљив као за његовог живота.

Због тога је и „Дуги рат“ Хабзбурговаца и Турака од 1593. до 1607, отворио ово раздобље привремене стагнације турских продора. Миром на ушћу реке Житве („Zsitvatörök мир“), хабзбуршки цар се ослободио терета давања годишњег трибута турском султану. Формално га је откупио. Тиме су и престали политички разлози да су га сматрали султановим вазалом. Врло брзо након тога је у Европи избио и Тридесетгодишњи рат (1618–1648), између европских католика и протестаната.

Да је у једној историји српског народа оправдано дуго описивати све велике ратове које су Турци водили, на путу ка господству у Средњој Европи, говоре и бројни народни устанци за ослобођење. Постоје различити облици отпора. На најнижој лествици је пораст броја хајдука. Сама та реч је мађарског порекла. Тако се чак називала и једна немађарска етничка група на угарском земљишту. Занат су, међутим, обављали сви који су имали разлога да тајно прелазе границу са порукама бившим велможама који су се склонили у хабзбуршку позадину. Хајдуци су најпре по томе завредили тако раширено име. Највиши степен побуне је општи устанак народа у некој покрајини, који има јасно декларисане политичке циљеве ослобођења.

Једина друштвена елита која је могла повезати ове буне у један национални покрет је била српска православна црква. Још европска филозофија није довела до краја идеје о нацији и месту Срба у томе. То ће европски рационализам обавити тек од средине XVIII века. Не постоје ни градске средње класе, а српски народ није имао своје национално племство. Ни у европској култури још није реч „буржоазија“ победила, иако је постојала од XIII века. Можда је први пут и поменута у једној историји византијског писца Кинамоса. Реч „пургар“ постоји у српском језику тада и везана је за слој људи око манастирских пургова. Реч чорбаџија (çorbaci) која је синоним за буржоазију у неким балканским језицима, укључујући делове Србије, је првобитно означавала заповедника једне јањичарске војне јединице.

Од најзначајнијих српских покушаја да се у овим ратним походима представе као народ који жели да обнови своју државу, свакако је устанак у Бачкој и Банату иза пропасти мађарске војске на Мохачу 1526. Обично се назива устанак Јована Ненада, који је себе прогласио самозваним царем и једно време успео да ослободи целу Бачку и већи део Баната. У изворима је био познат под називом „Црни човек“, „Niger Homo“, или „цар Јован“. Не зна се тачно његово по-

рекло. Постојали су подаци да је једно време пре 1526. био кочијаш (негде коњушар) код Ивана Запоље. Црним је називан због боје коже и једне црне линије од десне стране чела до десног стопала. На поседу једног мађарског феудалца у селу Сабатки (Суботица) он организује свој царски двор, са свим обележјима тадашњих дворова, укључујући ту и титулу палатина, а наименовао је и своје витезове. Сем мађарских великаша, сви су други његов устанак узимали озбиљно. Хабзбуршки цар га ословљава са „Illustrissimo Joanni Charo Nenada", што историчар Алекса Ивић сматра тадашњим ословљавањем владара.

Турци су поштовали његову државу у Бачкој и Банату. Организовао је и царску гарду од 600 јањичара, како их сам назива. Неки извори помињу седам хиљада, а други 15 хиљада војника којима је располагао. Пљачкање феудалних имања, дељење властелинске земље сељацима, учинили су да је тај покрет био на цени. Од пљачкања је покушавао да редовно плаћа своје војнике. Сам је говорио да му је циљ да предузме војни поход преко Саве за ослобођење Србије, али је недостатак артиљерије онемогућавао да то претвори у стварност. Његов главни непријатељ били су великаши, подједнако мађарски и српски који су помагали његове отпаднике. Након пораза од стране војске Валентина Терека, једног мађарског великаша, на чијем је поседу у Суботици подигао царски двор, прешао је у Сегедин са својом дворском свитом. Ту је тешко рањен. Убијен је у једном селу код Сомбора од стране великаша Терека лично. Цела је тадашња Мађарска, јула 1527, свечано прославила смрт једног умишљеног српског божјег посланика, а њиховог заклетог непријатеља и отпадника.

Устанак и држава коју је затим створио Јован Ненад имају сва обележја побуна за српско национално ослобођење XVI века. Увек је на челу један свети човек, који иза себе има народ ограниченог подручја, без материјалне подршке за стварање знатније војске и политичким устројством по угледу на администрацију државе у којој се та побуна одржава. Јован Ненад Црни се јавио у време када се око организовања мађарске државе надмећу Иван Запоља, аустријски цар Фердинанд и Турци. Јован Ненад је организовао свој двор по узору на мађарску краљевску кућу. Наиме, имао је палатина, ризничара, личног секретара, војног заповедника и изасланике на страним дворовима. Најзначајнији су, како истиче Борис Стојковски („Луча", јануар 2008), палатин Субота Врлић и лични секретар Фабијан Литерат. Палатин је имао сва обележја истоименог функционера мађарског краљевског двора. Делио је признања за витезове, скупљао новац и као војвода, заповедао одредом од 600

јањичара. Тешко је одржива теорија да је Суботица добила коначно име по овом палатину Јована Црног. Фабијан Литерат је добио име по положају секретара цара Јована – Literatus. Не зна се да ли је био фрањевачки калуђер из Илока, да ли је уопште био свештеник, или образовани световњак. Самим тим што је био из Илока упућује да је Јован Ненад у нацртима државе прелазио кроз Срем на запад. Фабијан Литерат је у име свога цара водио преговоре са хабзбуршким царем у Бечу, сусрео се са Џоном Валопом, изаслаником енглеског краља Хенрија VIII. Свога цара је представљао као владара Константинопоља, и да, позван од Бога, намерава да истера Турке из Грчке. Јован Ненад је био будан владар, спавао свега два сата и трећи затим проводио у молитви. Изасланику енглеског краља је речено да цар новца нема и да живи од онога што рађа мађарска земља. Његова је коначна трагедија нужно произашла из противречности да је један божији посланик организовао државу и приличну војну силу на мађарској земљи, са циљем да ослободи свој православни народ до турске престонице.

Други велики устанак је везан за Дуги рат 1593–1606. Постоје српске побуне на више места у Османлијском царству тога времена. Најзначајнија је побуна између Темишвара и Панчева, у Банату 1594. Устаници су заузели и неколико вароши, а битке су се водиле око запоседања Бечкерека, којег је Мехмед-паша Соколовић пре тога изградио као значајно упориште. У Херцеговини се дигла буна „војводе Грдана". Историчари нису сложни да ли се радило о покушајима овог херцеговачког војводе да развије устанак ширих размера, или се он заиста и био развио.

Једина снага која је све ове немире могла да повеже, којима треба додати и сталне борбе са ускоцима, затим неке у црногорским племенима, био је српски патријарх Јован. Не зна се тачно његово порекло, а његово пуно име Јован Кантул, историчар Радован Самарџић сматра могућим сведочанством да је дошао од румунских Влаха. Можда је реч само о имену, јер код Срба има влашких имена. Део држања патријаршијског трона 1592–1614. је испунио покушајима да европске државе и римског папу приволи да покрет Срба схвате озбиљно и упућују му помоћ.

Ако би наредна истраживања покушала да докажу и његове намере да буде у средишту једне шире организације за ослобођење Срба, морало би се узети у обзир да је Римска курија у то време заиста покушавала да створи основ за велики рат против Турака, у којем би и српски народ заузимао кључно место. Један функционер Римске курије, Лацаро Соранцо (Lazaro Soranzo), пореклом из Венета, испитивао је могућности за овакве народне устанке. У књизи „L'Ottoma-

no“ коју је најпре 1588. објавио на латинском, а затим у италијанском преводу, он је сачинио неке врсте лексикона „о разним народима, местима, градовима и путовањима, са другим појединостима које би требало познавати“ („varii popoli, siti, citta, e viaggi con altri particolari di stato, necessarii a sapersi“). Добро је познавао црногорска и северна албанска племена, а оставио и сведочанство да се албански сточари масовно исламизују и продиру на српски простор. Њихова је граница још била на Проклетијама, а крајем XVI века су имали већину у Призрену, док је остатак Косова био поштеђен њихових масовних упада.

Патријарх Јован Кантул је слао своје емисаре, обично два калуђера, на стране дворове. У оквиру тога су постојали покушаји да се српска црква определи за унију и призна римског папу за свог поглавара. Патријарх Јован је два пута, 1597. и 1601, слао емисаре папи Клименту VIII. Папа је као услов захтевао да се у српској цркви призна његово старешинство. Историчари не верују у аутентичност податка да је један патријархов изасланик у Риму потписао пристанак на унију. Српски патријарх је, у условима када су се бунила херцеговачка, црногорска и нека албанска племена, обећавао дизање побуне од сто хиљада војника. Никшићки кнез и војвода Грдан је заиста водио побуне Никшића, Дробњака, Пивљана, а ратовао и око Гацка.

На сличан начин је постојао народни отпор у северној Далмацији и западној Босни. Неки историчари ово вежу за покрет газија, турских наоружаних верских емисара за ширење исламске вере, што би се слагало са оценама Бернара Левиса о „граничном и милитантном типу отоманског ислама“ тога времена. Герилски отпор и бежање народа у планине приликом заузимања Босне 1463. наставио се за неколико деценија и даље, иако се држао граничних области. Турци су заузели значајну утврду Клис пред Сплитом 1538, али су га ускоци поново враћали. Остала је народна узречица „Тешко Клису што је на камену, и камену што је Клис на њему“. Иза ускочких упада су повремено стајали Венеција и Хабзбурговци. Већ 1513. су Турци морали да, због ових народних побуна, шире своју власт према Хрватској. Заузимање тврђаве Сокол од стране газија се изричито, у једном извештају султану, веже за народне побуне. Побуне су се обнављале крајем XVI века и почетком наредног, а по миру Аустрије и Турске у Мадриду 1617. ускоци су били жртвовани и пресељавани дубље у Хрватску (Крижевци).

Уочавајући средишњу улогу српске цркве у свим овим народним покретима, Турци су настојали да умање њен углед у народу. Иако је Савиндан формално проглашен у Србији као обавезни празник

и први пут слављен 1840, дубровачки писац Иван Томко Мрнавић је у књизи о њему, објављеној у Риму 1631, написао да се „не само у илирској цркви, него и међу самим Турцима, чији несносни јарам и притиска готово целу ту цркву, слави сваке године деветнаестога дана испред фебруарских календа славна успомена Светога Саве“. Мрнавић вели да Светог Саву славе, верују у његова чудеса, православни, муслимани и „наши католици“. То је био и разлог да је његове мошти, главни турски војсковођа тога времена Синан-паша однео из манастира Милешева. Веровао је да су оне криве за узнемиреност народа од Скадра до Темишвара, па их 27. априла 1594. спалио на београдском Врачару. Тај је огањ требало да угаси српски пожар народа у Банату.

Кратко време пре спаљивања, мошти Светог Саве је видео и описао у свом путопису новопостављени венецијански посланик у Цариграду Паоло Контарини („Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini nel 1580“). Путовао је бродом најпре до Дубровника, па коњем преко Требиња и Пљеваља. Видео је да је „земља подељена у два дела, једну настањују Турци, близу речице, а другу горе настањују српски хришћани грчког обреда“. Описао је гробове Светог Саве и Светог Симеона: „Ту је, како кажу калуђери, цело његово тело. Видимо га са укрштеним рукама, али не и остатак, јер су говорили да се човек који га гледа у лице преплаши до мере да не може живети. Оставили смо милостињу и дарове (summo) цркви која се најбоље одржава. Ту је и један велики лепи крст од позлаћеног дрвета, многе иконе пророка са српским написима и лепим украсима. Постоје три капеле које улазе једна у другу. Чинодејствују грчким обредом на српском језику. Добро су снабдевени хлебом, вином и живином, али су често угњетавани од Турака који једу на њихов рачун, иако султану плаћају порез од 50 талира. Поред гроба Светог Саве, који је сав украшен сребрним украсима са позлаћеним фигурама, према истоку је још један, у коме кажу да је тело Светог Симеона, који се пре звао Стефан Немања и био отац Светог Саве“. На многим местима се жали на одвећ тврде погаче („focaccia“), које не може да жваће. Док је пловио уз далматинску обалу свуда бележи опасност од ускока и гусара.

Од пет великих ратова које Османлије воде са Аустријом, Венецијом, Пољском, Русијом и римским папом, најзначајнији су „Кандијски рат“ 1645–1669, и рат са Светом лигом 1683–1699. То је време када Турска губи снагу. Историчар Дрио (Edouard Driault) верује да је објављивање француске књиге да Османлијама нема лека („Le Grand Turc désespéré de médecins“) 1687, предодредио каснију филозофију ру-

ског цара Николаја I о „болесном човеку на Босфору“. Било је ипак рано за право радовање.

Историчари обично мешају узроке са поводима када траже праве разлоге избијања Кандијског рата 1645. У дубини је био стратешки порив да се Венеција, а иза ње европска трговина, истисне из источног Медитерана. Венеција је поседовала острво Крету од 1204. године, изградила тамо лепа упоришта за трговачки промет са Блиског истока. Две године пре избијања рата 1645. дошло је до заоштравања односа у Далмацији. Одлука султана Ибрахима I да затвори пролазе трговцима према венецијанским лукама у Далмацији инспирисана је, између осталога, и утицајем једног од његових главних достојанственика, силахдара Јусуф-баше Машковића, „чији су родитељи били хришћани у селу Врани код Задра“, како вели историчар Марко Јачов.

Турска инвазија острва Крете је ишла споро. После Лепантске битке Турци високо цене европску поморску моћ. С друге стране, рат на једном острву није дозвољавао ратну игру олаког склапања и раскидања савеза са противницима својих противника, или народним покретима. Покушаји да се ратна срећа провери и око градова на далматинској и бококоторској обали су вршили заразан утицај на српске устаничке покрете у унутрашњости. Црна Гора је била једно од споредних попришта овога рата. Подлога је у сукобима са турским властима око исплаћивања пореза и нарушавања привилегија која су раније добили. У Боки је дошло до савеза првака на турским поседима (Мајине) са млетачким провидуром у Котору. То се врло брзо претвара у покушаје да савезник тражи и у црногорским племенима, посредовањем цетињског владике. Врло брзо су се припојиле у овај рат против Турака и још две општине, поред Мајине, Грбаљ и Паштровићи. Венеција је признавала приморским општинама пореске и царинске олакшице. Турци су 1657. покушали да заузму Котор. На самој Крети се искрцала турска армија у снази од двадесет хиљада војника. Опседање главног венецијанског упоришта у Кандији је трајало 20 година. У народној традицији по Херцеговини и Црној Гори овај је рат оставио дубок траг. Остала је пословица кад сусед премлати суседа у селу, да је „добио батина као Кандија топова“.

У време Кандијског рата су постојали покушаји да се повећа аутономија сточарских области коју су Турци стварали. Управо тада се открива да је и Црна Гора имала право да сам народ бира једног војводу, који је силом околности, а не закона, постајао наследан. Млечани су свуда у приморју одређеним областима, која су из средњег века чувала неку посебност, народу давали право да слободније ди-

ше. На челу тих области би постављали њихове војводе, или кнезове, које су сами називали гувернадурима. Имали су их Грбаљ, Мајине, Побор, залеђе Далматинске Загоре иза Макарске, које се обично називало „Турска Далмација“, као „Турска Хрватска“ до Врбаса и Пливе на северу.

Под Турцима је Црна Гора имала право да народ бира војводу, плаћање једног утврђеног данка што врши посебан султанов чиновник, ратовање само на домаћем простору и неку судску аутономију. Узор ових аутономија су од 1423. под Венецијом имали Паштровићи, па се у свим преговорима он захтева. Имали су право да бирају кнеза, коју би млетачка влада потврдила. Поред тога, имали су аутономију у судству. Били су, заузврат, обавезни да бране суседну територију до Скадра и Котора, осам првих дана бесплатно, а затим за плату.

Нешто охрабрени успесима млетачке војске у рату, а нешто због жеље да постигну више политичких слобода, Црногорци су у фебруару 1648. однели провидуру у Котор један захтев за венецијанско покровитељство, уз услов повећања њихове аутономије. Речено је да ову „добровољну предају“ захтева цетињски владика и прваци. У осам тачака тог захтева, које је Глигор Станојевић објавио 1953, захтева се „ослобађање од дација и ангарија“, као у Паштровићима. Као што је у Турској постојао заповедник из Црне Горе, „будући да је земља велика и пространа“, тражи се један гувернадур. Називају га кнезом, што Венецијанци тумаче као „conte principale“, главни кнез, поред пет мањих у пет нахија која би свака имала свог војводу, као што је било под Турцима. Он би имао одређене прерогативе у судској власти. Тражено је да се, од шест хиљада Црногораца под оружјем, бира пет стотина уз гувернадура, са подручним капетанима, да им се дају заставе, гувернадуру печат, војсци оружје.

Последица ових захтева је било преношење тежишта рата у Црну Гору до пораза иза 1649. Главна последица је ипак била пораст свести о праву на ограничене облике државности. Тај дух се не гаси поразима.

Млетачка настојања да у српском народу ових области нађу најбољег савезника нису успевала. Једно су време Турци имали више успеха у коришћењу црногорских чета у нападу на млетачка утврђења и градове по Боки. Турски неуспех да заузму Котор завршио је покушај млетачке војске да 1649. на Цетињу створи базу за даља ратовања. У току 1660. тридесет херцеговачких села су признала млетачку власт. Рано у децембру 1660. постигнут је уговор црногорских главара са млетачким властима у Котору, за који је дао сагласност и општи племенски збор. Почетком 1662. херцеговачки санџакбег је у Ко-

лашину на свиреп начин поубијао 57 кнезова из села око Никшића, Пиве, Дробњака и Мораче: „Неки су живи одерани, па затим набијени на колац". Некима је распорио утробу и терао их да је носе у рукама док не издахну, вели се у једном извештају о томе који је објавио историчар Јован Радонић. Поред рата, велики земљотрес изјутра 6. априла 1667. је уништио Котор и још неколико места поред њега.

У Кандијском рату су херцеговачки хајдуци одиграли врло значајну улогу. Међу избеглицама у Котор, од 1.500 људи за оружје је било способна једна трећина. Млечани користе њихове услуге, а њихово зборно место је било у Перасту. Њихов харамбаша Бајо Пивљанин је постао епски јунак тога времена. Он је војевао са Турцима и након краја Кандијског рата, у Новом 1684. Када су у мају 1685. Турци покушали да покоре целу Црну Гору и заузму Цетиње, Венецијанци су организовали бокељске и херцеговачке хајдуке да то спрече. У њиховом поразу на Вртијељци погинуо је и прослављени харамбаша Бајо Пивљанин.

У Кандијском рату, а и наредном који је почео турском трећом опсадом Беча 1683. становништво у свим областима српског народа је бежало на хабзбуршко и млетачко подручје. Постојао је неуспео покушај да се знатан део Црногораца насели у Истри. У целом Османлијском царству су заређали унутрашњи немири, глади и епидемије опасних болести. Једно време је, због млетачког затварања мореуза, дошло до побуне и у Цариграду. Кандијски рат 1669. је завршио турским освајањем главног утврђења коју су опседали 20 година. Само су три утврђења остала у млетачким рукама, до 1715.

У овоме рату функцију великог везира у турском царству заредом су вршили потомци албанског досељеника Мехмеда Кеприлија (Köprüly), султановог кувара који је у српској историографији познат под именом Ћуприлић. Од 1656, када је као неписмен, али високо обдарен војник дошао из анадолског места касније по њему названом Везир Кепри (Vezir Köprü), он ће почети власт своје породице у царству до 1710. Мир је на брзину склопљен због неверног држања Француза према Турцима. Иако су с њима имали уговор, „Капитулације" од 1536. о праву слободне трговине и заштите конзула и својих грађана на територији султановог царства, они су у Кандијском рату помагали Венецију. Кад су послали одред крсташа да им помогне, султан је поништио трговачки уговор с њима, одузео им уговорно право заштите „светих места" у Палестини и то препустио православнима. Иако венецијанска војска није успела да заузме Котор, добили су утврђење Клис пред Сплитом.

За историју промене бића српског народа које су изазвали турски ратови за освајање Средње Европе за безмало два века је најзначајнији рат са Аустријом и њеним савезницима 1683–1699. Узрок рата је опасност да, због Ердеља, Турска изгуби утицај у Угарској. То је време када су велики везири из породице Кеприлија препородили царство. Завладала је анархија коју је изазвао сулуди Ибрахим I. Забављао се претерано у харему и султанија Косем је владала и њиме и царством. Када је султан био убијен и дечак од осам година Мехмед IV 1648. преузео формално престо, његова мајка Турхан је почела надметање са баком Косем. Мехмед Кеприли је угушио јањичарске нереде и успео да туче Венецијанце у Кандијском рату. Турски ратови са Пољском и Русијом око Украјине су имали за последицу да у овим турским походима и оне играју значајну улогу. Турски савезник Шведска ће настојати да ове ратове веже за сукобе око Dominium maris baltici. То ће бити подлога да ће ускоро Русија постати члан европског концерта великих сила и преузети водећу улогу у сукобима са Турском.

Од 1676. велики везир је постао Карамустафа Кеприли (звани Мерзифули). Почео је реформу војске и први пут уводи систем „nizami cedid", у коме јањичари не врше главну улогу. Рат 1683. је почео због нереда у Угарској, завера Хрватских великаша Зринског и Франкопана, побуне под Ракоцијем и Имра Текелија (Tököly) који тражи турску помоћ. Карамустафа је предузео последњу велику опсаду Беча. Турска армија је кренула из Једрена, али се научници не слажу колико је у њој било војника. Држало се броја 170.000, у модерно време се тај број смањује на сто хиљада, а постојали су претерани подаци о 1.300.000 „Enzyklopedie des Islam" (1927) наводи 200.000. Француска је 1683. обновила капитулацију са Турском, па војничко ангажовање Аустрије на Рајни охрабрује Карамустафу. Турке помажу аутономне покрајине Молдавија и Влашка, Кримски Татари и Мађари из Трансилваније. Аустријанце је помогао пољски краљ Јан Собиески са 76.000 људи (по другим подацима 40.000), те немачка војска.

Карамустафа је дошао под бечке зидине 14. јула 1683, а у главној бици 12. септембра, од шест сати изјутра до седам навече, турска војска се распала и напустила опсаду. Тај пораз је изазвао дугорочно мењање турске осионости, па то расуло (Inhilal) како се то обично назива игра у свести турског народа исту улогу као пораз Срба на Косову код српског и на Мохачу код мађарског. Турци су изгубили десет хиљада људи, а хришћани две. Овај рат се врло брзо 1684. претворио у рат „Свете лиге", који подстиче римски папа (Аустрија, Пољска, Венеција и Текелијеве присташе из Мађарске). Будим је био ослобођен 1686, а већи део Угарске до 1688. Венеција је 1685. заузела Пелопонез, при заузимању Атине две године потом дужд Фран-

ческо Морозини (Morosini) је непажњом оштетио хеленски храм Акропољ. Турци су га претворили у џамију, а Млечани у барутни магазин. Херцег Нови су заузели интервенцијом шест хиљада војника.

Српски народ је узео учешће у овом великом поразу исламског царства. Јављају се народни устанци до заузимања Ниша крајем септембра 1689. и Призрена почетком новембра. У војсци, која у октобру долази до Косова, налазе се и две коњичке регименте Расциана. Постојале су и пешадијске групе. Од устанака је најзначајнији устанак бившег скопског мартолоза Карпоша. Он је успео да утврди заузете Криву Паланку (Егридере) и Куманово. Од хабзбуршког цара је добио признање титуле „краљ од Куманова". Македонска наука Карпоша сматра својим националним јунаком, што без сумње није нетачно. Треба ипак узети у обзир да су савременици, како истиче бугарски историчар Иван Парвев, за становнике западне Бугарске и Македоније називали „Рацима". Историчар Жуанен (G. M. Jouanin) је писао „побуњеник Карпош који се ставио на чело устанка Срба, узео је титулу краљ и утврдио Криву Паланку, Куманово и Качаник". Татарски Кримски хан Селим Гирај (Ghirei) је нанео тежак пораз Карпошевој војсци код Качаника. Татари су повратили Скопље и у њему заробљеног Карпоша набили на колац.

Писмо хабзбуршког цара српском патријарху Арсенију III Црнојевићу од 4. априла 1690. је послужило као манифест за широк одзив српског народа на побуну. Кад се турска војска почела враћати на привремено заузето подручје северне Македоније и Косова, почела је масовна сеоба на север. Не зна се тачно колико је било учесника у тој тужној поворци на челу са својим патријархом. Албански научници претерују у жељи да докажу како је Косово тада било испражњено од српског народа. Вероватно се радило о 37–40.000 породица, највише из околине Ниша, а са Косова једна четвртина. Обично се сматра да их је укупно било око 100.000.

Остало је спорно шта је хабзбуршки цар, манифестом од 6. априла 1690. био обећао Србима. Тај позив („Invitatoria") је упућен не само Србима, него и другим народима јужно од Дунава. Обећана им је аутономна држава са тачно одређеним привилегијама. У каснијем развоју су српски писци настојали да докажу да се обећање тих привилегија односило на државу у хабзбуршком царству, али се модерна наука опредељује да се обећање односило на српску државност на ослобођеној турској страни. Без обзира на то, велика сеоба Срба 1690. је био један од преломних догађаја у српској националној историји. Та сеоба није створила српску народну заједницу у Јужној Угарској, него је само ојачала. Оно што је било ново, била је политичка свест да су народ који захтева своју државност, како истиче историчар Душан Поповић.

Коначни мир у овом рату је потписан у Карловцима 26. јануара 1690, по правном принципу uti possidetis, да обе стране задржавају оно што су имале у рукама. Граница између два царства је омеђена рекама Уном и Савом на западу, Дунавом на северу, уз остављање делова Баната од Тисе до Темишвара и источног Срема у турским рукама. Венеција је добила Пелопонез, Книн, Сињ и територију до Габеле („Влашки јендек"). Уз хабзбуршку помоћ, Дубровник је успео да се заштити од опасног венецијанског суседства, па је уска територија на обали са обе стране (Неум–Клек, Суторина) остављена да их раздвоји. Карловци су вероватно изабрани за место склапања мира због тога што је једини био очуван, иако су Турци у њему били срушили утврђење. Један мађарски путописац је 1553. забележио да је то једини град, „иако му је одузет пријашњи сјај, смањена густоћа домова и становника", боље очуван, а поља и виногради били обрађивани. У тексту Карловачког мира су постојале одредбе о трговини и забрани Јеврејима да врше погранични промет. Као и у свим другим уговорима са Турском, муслиманском становништву није допуштено да остане на хришћанској страни. Иако су једно време били присутни у Карловцима, Руси су са Турцима потписали мир у Цариграду 1700.

Основна тековина Карловачког мира је ипак у чињеници да Османлијско царство није била најмоћнија држава у свету, него једна од најмоћнијих. Од тада се рачуна да је почела криза друштва и опадање моћи, па се од 1699. отвара „Источно питање", које ће се затворити пропашћу Османлијског царства и успостављањем републике, као и Лозанском конвенцијом 1923. са Грцима о узајамном пресељавању неколико милиона људи.

Иако је Сеоба Срба 1690. сама по себи била једна српска историјска трагедија, она је у немерљивој мери унапредила перспективу националног ослобођења. До тог догађаја, идеја о обнови српске државе из средњег века је била везана за локалне сељачке побуне, као што је била она Јована Ненада, у којима је главни носилац стварао мит да је од бога послат да обнови хришћанску српску државу, а по потреби и измишљао да је потомак старих српских владара, или владара Византије. Сада су Срби добили једну легалну елиту која ће их водити до коначног ослобођења. Задњи до тада, али не и последњи самозвани владар који је покушао да дигне устанак био је српски великаш и писац (још већим делом у рукопису) „Славеносербске хронике" Ђорђе Бранковић. Његово се име сусретало у овом рату више пута. Рођен 1645, са уверењем да је потомак српске владарске куће

Бранковића, био је високо образован. Између осталог, писао је и влашким (румунским). Раније је учествовао у групи српских достојанственика који су покушавали да добију помоћ од Русије, а и писању жалби да Венецијанци на југу православне цркве претварају у унијатске. Био је ердељски посланик код султана. Хабзбуршки цар Леополд га је, заједно са братом, признао за угарског магната, а 20. септембра 1688. прогласио за владара Илирије, делова других српских земаља. Томе је претходио Бранковићев план да се на југу створи једна Илирска краљевина. Злата вредни подаци из његових сачуваних папира су ипак били сведочанство да се нова царства осуђују на неуспех, ако све почне од царских папира. То је било време опште узбуне српског народа, коме је требао један сељачки вођа коме неће бити тешко да спава на лединама.

Бранковић је у мају 1689. организовао одред од 800 војника, а 12. јуна из Оршаве упутио проглас становништву Илирије, Тракије, Македоније, Мезије. Себе је називао господаром Херцеговине, Црне Горе, Срема, Светосавског дуката. Крупне речи, својствене људима који ударају темеље новом царству, тако што најпре себи ставе круну на главу, су биле и разлог неуспеха. Аустријске војне старешине су га домамиле у Кладово, а затим ухапсиле и послале на робију. Српска је црква настојала да га ослободи и позивала се на њега као могућег српског будућег владара, али га је хабзбуршки цар сматрао побуњеником који је хтео да изван његових подухвата сам ствара српску националну државу. После робијања, најпре кратко у Сибињу, а затим дуже у Бечу, умро је 1711. са утехом да му царски суд није успео да докаже кривицу. Места за будуће самозванце је и даље остајало и они ће се јављати. Кључеви успеха су били у рукама вођства српске цркве у Јужној Угарској, да тамо утемеље једно ново друштво, које ће створити нове секуларне слојеве у српском народу. Једино они су, у складу са победничком плимом рационалистичке филозофије, могли донети трајна решења. Она очигледно нису била у рукама апсолутистичких владара у Бечу и Петербургу, да по неким неубедљивим за њих историјским правима створе српску државу.

Српски народ у друштвеним системима граничних подручја двеју империја

Етнички распоред народа на Балканском полуострву, какав постоји данас, није исти као онај који је изашао из средњег века почетком XVI столећа. Основно обележје нације на српскохрватском подручју, бивше југословенске државе, јесте постојање верски мо-

тивисане заједнице. Почетком новога века, иза 1492, религија још није постала вододелница нације, као што је случај данас. Српски народ је остао само у заједници православне цркве, Хрвати католичке, а муслимани су прошли кроз историјски процес мењања назива свог идентитета, који је од 1868. до 1993. извршен девет пута. Убрзани процес претварања религије у вододелницу нације обављен је тек након сукоба интереса западноевропских великих сила и српског народа, од Српске револуције 1804–1815.

Разлика између српске нације, изникле из средњег века, и модерне нације, формиране у XIX веку, је само разлика у политичкој свести сваког појединца у њој. Тек од почетка борбе за принцип националног суверенитета у формирању сваке државе, након Француске револуције 1789, сваки појединац у нацији је свестан свог идентитета и од тога зависи његов живот. Пре тог времена, кад су ратови, права краљева и самозваних владара одређивали шта ће бити држава, обичан човек такво питање није постављао. Ипак је нација, вечна, а не тековина модерног развоја, како се све више проповеда од снага које желе глобалну организацију модерног човечанства.

Историчар Стојан Новаковић је 1911. веровао да су се православни и католици почели да сматрају као два народа још у XV веку. Могло би се чак рећи да је то почело са великим црквеним расколом 1054. године. Ако се испитују погрдна имена која православни упућују католицима, као и обратно, види се да су она везана за велике теолошке расправе византијских и римских теолога из XI века. Православни католике називају „пужар“ и „мрцињак“. Православна теологија је забрањивала хришћанину да једе месо рибе и животиње из које није истекла крв, а то су пужеви, жабе, непреклане рибе и животиње. Историчар Слободан Јовановић је показао како је обичај коришћења пужева у српској кухињи почео тек са повратком ђака са француских универзитета у другој половини XIX века. Обичај православног верника у селу је да уловљену рибу одмах зареже ножем. Наравно, има и других назива који потврђују правило. Католици православне називају „ркаћ“, „репоња“, да се узму само два назива. Прво не долази од хркати, као што обичан свет мисли, него, према објашњењу лингвисте Миклошича, од „Grecaccio“, Грк, православни. Други је израз везан за обавезу православног свештеника да носе браду, а једно време и перчине.

Српски народ је настао у историји мешањем досељених Срба у раном средњем веку, са затеченим несловенским становништвом. Ово последње је обично називано именом Илира. Оно што наука о њима знаде јесте да Илири нису били етнички јединствен свет, него подељен у много племена и родова, који нису говорили истим јези-

ком и јединственим наречјима. То су теорије неких албанских историчара, као и целе реке политичких писаца. Оно што је словенска сеоба у раном средњем веку донела јесте пољопривреда, као основно занимање становништва. Због тога су и називи алатки за обраду земље код албанског народа словенског порекла. У високим планинама, албански називи биљака у Албанији су албанског порекла, ниже од тога доминирају словенски.

Процес асимилације некадашњих Илира и словенских досељеника је обављен већ у средњем веку. Део историчара мисли да то није тако и да назив „Власи", за потомке илирских родова, има етнички карактер. То су теорије засноване на одређеним политичким интересима и научно су произвољне. Модерни хрватски и муслимански националисти верују да је српски народ настао тако што су свештеници и учитељи одгојили Влахе у српском националном смислу, тек недавно. Један од главних идеолога савременог хрватског национализма, фрањевац Диминик Мандић је 1957. објавио дело по коме су Срби бивши преодгојени Власи, а они сами су настали од афричких црнаца, који су били регрутовани у неке римске легије, распоређене у Панонији. Ипак озбиљна хрватска наука држи да су Власи израз за православни свет који се занима сточарством, како објашњава „Хрватски лексикон" 1997.

Срби са суседним им народима припадају у антрополошком, расном погледу динарској раси, или јадранској раси, како се ређе називa. Ту је систематизацију направио француски антрополог Жозеф Деникер (Deniker) од 1889. до 1900. У науци не постоји друга расна класификација Срба, сем у неозбиљној националистичкој литератури. Расне карактеристике српског, хрватског и муслиманског становништва је обавио француски етнолог Ежен Питар (Eugene Pitard) истраживачким путовањима од села до села, од 1903. до 1915.

Јован Цвијић је делом „Балканско полуострво" 1918. систематизовао антрополошке карактеристике Јужних Словена, а 1904. је истраживањем „културних појасева" установио да постоји шест великих културних интеграција. Италијански културни појас је уз јадранске обале, „цинцарско византијски" долином реке Мораве и источна Србија, муслимански по свим градовима источно од реке Уне, средњоевропски у Војводини, Славонији и северној Србији са Београдом. Главни је „патријархални појас" који покрива целу Босну и Херцеговину, унутрашњу Далмацију, Црну Гору, Рашку област, западну Србију. Овај се последњи највише разликује од свих осталих. „Цинцарско-византијски" има обележја пословности у градској привреди и финансијама, касна женидба („грчки младожења") чистоћа и уредност становања, крајња побожност. Задружном типу породице и у

Црној Гори племенској структури друштва и епској поезији, Слободан Јовановић је додао и високо осећање правде, али не и подједнако поштовање закона.

Динарска раса је настала спајањем нордијске и јерменске. Територијално покрива простор од средње Албаније до Паданије у северној Италији. Карактеристике су просечна висина од 1,68 до 1,72 сантиметара, екстремна брахикефалија (85–86), коса браон и црна, тамне очи и боја коже мало тамнија. Проценат плавих у Босни је испод 5 посто, у Србији од 5 до 10 посто, а у Бугарској изнад тога. После 1918. у западној Србији и Београду доминира крвна група „А", у Загребу и подручју са западном Босном „Б" група. Раса није присутна у националним поделама, па је Питар закључио, у великом истраживању о етничким основама историје, да на том подручју постоји тип „религиозних нација", које не могу сачувати јединствену државу. Најстарије становништво су босански Срби. Као карактеристику динарског становништва Јован Цвијић је наводио патриотско осећање и неповерење према странцима. Због племенске традиције, на Црногорцима је остао трајан печат сиромашних људи изузетно достојанственог држања. Ежен Питар је написао да су становници око Његуша, на Цетињу, по расним особинама најлепше становништво Европе. Имају слична обележја као становници грчког Пелопонеза.

Порекло становништва је једна од великих истраживачких тема, нарочито српске науке. Доминирала је до 1941, али још није завршена. Велики ратови, нарочито продори Турака у Средњу Европу до 1699, затим „метанастазичке" и насилне миграције су створиле распоред православних Срба, према католицима до великог разграничења Карловачким миром 1699. Срби нису имали никада јасне територијалне границе, јер је национална граница раздвајала породице, села и територије и нигде није географски логична. Основно обележје српске историје новога века је губљење територија на југу и ојачавање заједнице у градовима на северу. То се односи и на националну културу, која је све више била везана за велике реке Дунав и Саву. У свести је остало меланхолично осећање да је изгубљени цветни врт на југу, према урбанистичким индустријским двориштима севера. Тај губитак територија у корист Албанаца, Македонаца и Хрвата је праћен израстањем недефинисаног појма „Старе Србије". Њене границе неки виде као цели јужни простор до Егејског мора и источног Јадрана, а Гастон Гравије је 1911. то сузио на Косово, Метохију, Повардарје у Македонији, Рашку област. Постотак муслиманског становништва је растао од почетка новог века до краја наполеоновских ратова 1815. Након тога опада због епидемија и соци-

јалног назадовања; примена антибиотика и трактора који је коначно заменио дрвену ралицу, иза 1945. доводи до експлозивног раста. Исламизација се завршава до 1815. Њен је историјски хук везан за турске ратне походе на Средњу Европу.

Ако би се покушало одговорити на питање шта сачињава српски народ од краја XV века, мора се узети у обзир да се то разликује од епохе до епохе и од писаца. У суседној Италији је, како је објаснио Федерико Шабо (Federico Chabod), важило начело да је нација постојећа држава, или покрајина, без обзира колико се то може односити на само један град. У том погледу постоји и у Дубровнику поимање да постоји дубровачка и которска нација. Историчар Серафино Раци (Serafino Razzi) 1595, у историји Дубровника помиње „la nazione Ragusea" и то веже за људе који се баве трговином. Сами Дубровчани су службено 1446. објаснили да су „и по свом језику и по положају припадници покрајине Далмације". Језик, као и ћирилско писмо у употреби и код далматинских католика до Омиша и на острвима називали „letera serbiana" 1458, или 1684. „lingua e lettera cirrilica, illirica, detto serbski". Ретки су били образовани писци који су тачно назначили српску територију, као песник Иван Гундулић, који у „Осману" 1621. вели да појам Србије значи „већи дио Круне Угарске", Херцеговину и све око Дубровника.

Појам српског језика и народа везао се за словенски назив. Некада је то језик свих Словена, као код Луиђи Басана (Luigi Bassano) 1545, пореклом из Задра. Он вели да се „lingua Schiauona" говори у Далмацији, Србији, „већем делу Босне", целој Албанији, доњој Бугарској, Тесалији, Тракији, Пелопонезу, Влашкој, у Војној Граници („nel confin di terra Tedescha"), Крањској, Корушкој, Чешкој, Пољској и Русији. Милан Шуфлај је то везао за ужу територију, од Драве до Гвозда и од Сплита до Котора. Вели да су лингвисти Решетар и Јагић сматрали „да ту није било у обичају ни хрватско ни српско име, већ опћи етнички термин 'словенски'. То је време „од XII до преко XVI вијека".

У ускоj вези с овим је и питање идентитета влашког становништва. Једно време се мислило да је у унутрашњој Далмацији оно настало тек из 1322, али су истраживања то померила за неколико столећа дубље. Њихово насељавање у северној Далмацији, подручје између Книна и Скрадина, је завршено до 1540, када је ојачана православна друштвена заједница. Пролазећи кроз Босну 1530. путописац Бенедикт Куришешић поистовећује их са Србима, јер изричито вели да су Власи исто што и Срби, или Расцијани. Бан Хрватске и Далмације Иван Франкопан (1436), у потврдама „закона влашких", помиње њиховог кнеза и подручја. Разликује појмове „Хорватин воивода" и „Влах и Србин". У задњем случају је разлика сточара и земљорадника. Анализујући проблем етничког порекла Влаха (Морлака), Миленко Пекић је цитирао став Грге Новака из 1971. да су „редовито ... већином били српског поријекла". И на подручју чакавског дијалекта, песник Петар Хекторовић 1556. вели да се бугарштице о Краљевићу Марку одувек певају „начином српским".

Народ се дели од другог народа и по обичајима. Они су, углавном, везани за вероисповест. Срби су једини хришћански народ који има породични празник „крсно име". Оно је раширено и код католика у Далмацији, Херцеговини, Славонији и Дубровнику. Католичка црква је од средњег века настојала да га искорени, али су одређена подручја до данас у томе давала трајан отпор. Ђурђица Петровић је приказала бригу дубровачких власти да се светковине, стране католичкој традицији, запоставе, или дозвољавају само у затвореним просторијама. Серафино Раци вели да се у Дубровнику страхују од суседних православних области, да су људи нижих слојева носили „vestigli alla Morlachia", да су нове земље добијене од српских и босанских владара биле насељене Расцијанима и шизматицима, у црквама се проповеда углавном на „lingua Schiavone", а само племићи у катедрали слушају проповед „in lingua Italiana, da loro non bene intesa".

Сељаци у Конавлима су српског порекла. Постоје две теорије како је постала крсна слава. По једној је то дан када је породица прихватила хришћанство. Другу заступа историчар Владислав Скарић да је то стари хеленски и римски дан мртвих, да се почела славити тек у каснијем средњем веку, да у себи има две здравице („Agatodajmon" и „Simposion"), истоветне хеленском и римском пропису. Он мисли да је и српски обичај да се уз погреб дају храна и пиће гостима старогрчки обичај „Катахисмата". Други тај обичај даће, као и нарицање над гробом, вежу за келтске народе, јер у Европи још једино постоје код Шкота и Велшана. Забележено је 1818. да цела Славонија слави крсну славу.

Турска, али и освајања других држава, су мењала социјалну и етничку структуру заузетих области. Романско становништво покрајина уз јадранску обалу је још у XII веку постало незнатна мањина, како је тврдио Константин Јиречек. Давно је ишчезла навика из деветог века да се у Истри гони словенско становништво од стране франачких власти. Велике епидемије су отвориле капије и у XIV веку су градови добили словенски карактер. Италијански језик је долазио од венецијанске администрације, пловидбе која је на овом делу Средоземља обављана на италијанском језику. Насељавање влашког становништва око Шибеника је било забрањено 1383, али коначно допуштено 1415. Истражујући Далмацију у XV веку на венецијанским

документима, Марко Шуњић (1967) вели да се језик назива само словенски, који се јавља у исто време под далматинским, илирским именом – „lingua dalmata sive sclabonica", „lingua illirica seu sclavica", „sermone dalmaticum", а највише једноставно „Schiavo". Пре доласка турске војске, венецијанска је од хумских кнежева заузела Омиш, Пољице и делове средње Далмације, а тиме се стално евазивна граница Херцеговине знатно смањивала.

Један од најтежих задатака историјске науке – да се установи етнички териториј на коме је живео српски народ, истраживачки није обављен ни завршен. Преношење данашњег стања на целу прошлост, које су паметнули католички историчари, није имало за резултат само невољкост истраживања, него и страх да храброст проналажења и закључивања изолује историчара и осуђује га на пасивност. Најзначајније питање у томе јесте где је на западу Балканског полуострва и када направљено разграничење православног и католичког становништва. Када је Далмација у XVI веку подељена на венецијански и турски део, православно становништво у већем, турском простору било је бројније. У прилогу зборника о Далматинској Загори (2007) Драго Роксандић наводи установљени закључак да је православних цркава на броју било више него католичких. Провидур Далмације Ђакомо Фоскарини (Giacomo Foscarini) у извештају 1572, који је објавио Грга Новак у збирци венецијанских извештаја (IV том 1964, V том 1966), даје податке о хришћанском и муслиманском становништву. Од 6.860 домова, муслиманских је било 560. Међу хришћанима браћа живе у задругама, а муслимани не познају ту установу. „Турци су од њих одвојени и овај хришћански народ је српске вере (di fede serviana), али због слабог вршења религије и подучавања у њој, недостатка прелата, она јако слаби." Становници су одлични ратници, подељени у неколико војводалука („voivodadi" et capitarnati – Српски (Sarbschi), гламочки, скопљански, неретвански). Турци их дижу у војне походе од куће до куће „под претњом набијања на колац (sotto pena del palo)..." а пошто су различите религије никада нису власници онога што имају, нити безбедни да уживају оно што поседују. На доста места се у овим извештајима наводи име Хрвата, али увек само за најамне коњанике у млетачкој служби. У Сплиту их је 60, дошли су на својим ногама, са слабим коњима и показују „pochissima intelligenza". Грга Новак закључује (V, 285) да се ради не о становницима, него најамним коњаницима из Хрватског Приморја. На другом месту, Новак сумња да се нејасан део текста сме превести као чињеница да у селима иза Задра има Хрвата.

Пре канонизације српских светаца, од 1769. до 1787, православни су славили 170 празника годишње, значи пола године се није радило. Од 1787. само 81 празник са недељама. Католици су тада славили 63 празника годишње. Лист „Il Regio Dalmata", покренут од наполеоновске администрације у Задру, вели 1808. да католици славе 37 празника које римска црква не дозвољава и да „половицу годишта Влах у Далмацији држи светковину и не ради". Обичаји везани за цркву, исти су као код православних. Како је велики део становништва пре 1718. било муслиманско и тада покатоличено, још тада се поред недеље славио и муслимански петак. У Славонији су покатоличени муслимани иза 1699. дуго избегавали да употребљавају свињску маст. У путопису кроз Далмацију Алберто Фортис 1774. вели да у аутономној области Пољица (од Сплита до Имотског) „ратари посебно штују Светог Вида и његов благдан славе паљењем свежњева мирисног дрвета испред својих колиба". Видовдан је касније остао искључиво празник православног српског становништва. То је везано за пораз у бици на Косову 1389. на тај дан, а светац коме је посвећен је био касноантички хришћански мученик са Сицилије (santo Vitus). Од средине XIX века, Видовдан постаје главни српски национални празник, један од идентитета српске нације, као застава, језик и грб. И ту се, политички значај празника мора одгојити у свести народа тек иза 1850.

Православна црква, као фактор који утиче на историјски развој српског народа, игра далеко значајнију улогу него што се може претпоставити. Не ради се само о чињеници да је то једина дозвољена друштвена елита која га у мраку туђе државе води. Православна црква је настала у трећем веку после Христа, док Римско царство још није постало хришћанско. Тада су хришћани били мањина и равнали су се по принципу „Цару царево, Богу божије". Поштовали су туђу државу. Историчар хришћанства Адолф Харнак (Harnack) је 1913. формулисао да је православно хришћанство „окамењени трећи век" после Христа. Неколико битних разлика постоји са католичком црквом. Православље исповеда да се у цркви ништа не сме мењати и новотарије, након трећег века, нису дозвољене. Забрањује се тродимензионална уметност, па је српска црква, под руским утицајем, тек 2.000 дозволила да се постави статуа Светог Саве. Христос и свеци на фрескама се не могу представљати као скандинавски лепотани, него постоји канонска одредба да се тежи минимуму верности. Православље учи да црква није држава, а католичка тежи да има интерну моћ власти и држава се мора подредити власти цркве. У православљу се црква понаша „као национални Паладиум" и подржава патриотизам. Католичка дозвољава да се народност и патриотизам

признају само ако су вођени од цркве. Најзначајнија разлика је што од античког трећег века православље дозвољава давање новца на камату – до 8 посто.

Основно начело православља је признавати традицију као основ понашања, „црква је памћење“ и чува дух првобитне националне државе из дана у дан. Она је и главна ризница очувања тековина византијске цивилизације. Не ради се само у опонашању византијског стила у архитектури и фреско-сликарству. Црква преноси тековине римског права из византијске традиције. Највећи дар које је Римско царство оставило у аманет као покретачки фактор за будућност, јесте трпљење традиције о давању новца на зајам и узимања камате. Иако Свето писмо то забрањује, поштовано је као и остале установе традиције. Камата је била уобичајена у Римском царству 6 посто, а већина докумената из историје успона српског капитализма XIX века помиње камату од 8 посто. Слично као што је Макс Вебер (Max Weber) иза 1905, створио теорију да је дух протестантизма на Западу створио капитализам, треба рећи да је православље омогућило израстање грчке, јерменске, македонске, српске и цинцарске буржоазије. Вебер је то отео од Леополда Ранкеа и Томаса Маколеја. Цинцари су етничка заједница Епира, Македоније, Тесалије која је преостала из Римског царства и говорила мешавином хеленског грчког и латинског. Назив је био најпре подругљив и дошао је од новчића „цинци“ – петпарац (формално педесет). Цинцари су дакле најпре били балкански и средњоевропски шкртаћи, као калвинисти у западном свету. У политичком погледу је црква сачувала традицију владара династије Немањића, којима се као оснивачима свих средњовековних цркава и манастира молила по више пута сваки дан. Литургија је један несвесни школски час из националне историје. Толерисање узимања новца на камату је највеће сведочанство оставило у већем богатству јужне, од северне Угарске.

Турски „Милет систем“, по којем се верске заједнице сматрају народима, био је близак једном сличном византијском систему. Од XIII века се католици називају Латинима. Све до успешног завршетка процеса кроатизације католичког становништва у хрватску нацију 1918, тај процес није завршен. У Османлијском царству је поглавар верске заједнице био и политички заступник дотичне верске заједнице. Једино католици, чији је поглавар папа у Риму, немају у царству свог легалног представника. Због тога је остајало српском патријарху да, у питањима опорезивања, води бригу о католицима у Босни и Албанији. Од почетка турске власти, они настоје да избегну тај православни протекторат над њима. Успели су да им султан потврди све раније привилегије које су фрањевци у Босни добили од

ранијих српских владара. Склапање уговора са Француском је имало посредних последица на став османлијских власти према свим католицима у царству. Након што су заредале жалбе да вођство српске цркве покушава да прошири своју власт и над католицима у Албанији 1663, пошло је за руком аустријском посланику на султановом двору грофу Валтеру Леслију да склопи уговор са султаном да је аустријски царски двор протектор свих католика у турском царству. У почетку је то имало највишег значаја у ослобађању од ранијих прописа да питању скупљања неких пореза, српска црква заступа католике у Босни и Албанији, али је временом постало извор проширења заштите коју је Аустрија покушавала да прошири на цело турско царство и постане једини легални бранитељ католичког становништва. Ово је имало одређених последица и на питање исламизације хришћанског становништва. Врло брзо ће се видети да је католичко становништво имало једну врсту несталне и несигурне заштите, али је и то било боље према оном чему су били изложени православни и Јевреји. Видело се да католичка црква не заборавља своје вернике који су подлегли зову исламизације, па је покушавала да их врати натраг у своју заједницу.

Једно се време веровало у науци да је Српска патријаршија била забрањена након турског освајања српских земаља. Данас се са поуздањем потврђује да српска Пећка патријаршија није била укинута. Радило се о томе да, пре него што су Турци освојили све српске покрајине, одређене области Пећке патријаршије су падале под турску власт. То се десило у Македонији, Косову и западној Бугарској. У тим околностима, Турци су диоцезе Пећке патријаршије препуштали Охридској архиепископији, или равно васељенској цркви у Константинопољу. Како је закључио Бранислав Ђурђев 1958. српска патријаршија није била укинута. Она је изгубила неке епархије на Косову, Македонији, али је власт задржала на северу Србије, Јужној Угарској и Босни и Херцеговини.

Овај тамни период сумњи да ли је постојала, или је била укинута, српска патријаршија траје од пада Смедерева под турску власт 1459, а завршава се са обновом Пећке патријаршије 1557. Последњи српски патријарх, пре турског заузимања Смедерева 1459, Арсеније II, је живео до 1463, па му се од тада губи траг. Од 1453. цетињска митрополија је у српској цркви добила ранг архиепископије, али тиме није црногорска православна заједница постала аутокефална, па је након обнове патријаршије 1557, поново добила наслов владичанства у српској цркви. Од 1557. Пећка патријаршија је након турског освајања Угарске обухватала цело подручје српског православља у Србији, Босни и Херцеговини, Угарској, Косову, временом ће

обухватити западну Бугарску са Самоковом и делове Македоније. Пећка патријаршија је обновљена захваљујући моћи коју су неки потурчени Срби добили у турском царству, великом везиру Рустем-паши пореклом из Босне око Сарајева и Мехмед-паши Соколовићу. Пре него је одведен у Турску, овај последњи је био у манастиру Милешеви. Око 1557. његова слава расте након успешног ратовања против Персије. Први српски патријарх обновљене Пећке патријаршије 1557, је био његов сродник Макарије. Не зна се тачно да ли му је био брат, или синовац како је тврдио више пута један аустријски изасланик.

Пећка патријаршија је проширила своју јурисдикцију на северу у Угарској, где пре турских освајања није била присутна. На тај је начин српска црква постала једина институција која је постала фактор историје српског народа. Иако не тако видљив, подједнако је дубок значај имало и израстање српске трговачке буржоазије у турском царству. Можда је и реч буржоазија византијског порекла, иако то не изгледа вероватно. Пре него што се у XIII веку одомаћила у западној култури, византијски хроничар Јован Кинамос средином XII века вели да су се млетачки трговци у Константинопољу називали „Боргесиои“ (или „burgesses“). То ипак нема никаквог значаја на израстање српске буржоазије у трговачким местима на граници хабзбуршког и османлијског царства.

Док није дошло време да српске световне класе преузму историјско вођство у народу, то место је заузимала српска православна црква. Након турског повлачења после Карловачког мира 1699, затим Пожаревачког 1718. и коначним успостављањем сталне границе између два царства Београдским миром 1739, српска црква се у Јужној Угарској организује и постаје духовно и друштвено вођство. Православни нису били признати ни као вера, ни као нација и нису спадали у владајућу феудалну дефиницију нације, по којој је она само привилеговани део друштва – племство, црква, слободни краљевски градови. Срби немају ништа од тога, или само помало као изузетак да потврди правило.

Како им стално прети опасност од унијаћења и подвргавања римском папи као црквеном поглавару, они настоје да се задовоље оним што им је царски двор давао у виду црквене аутономије. Римска курија се трудила да православно становништво веже за своју цркву. Прави однос католика и православних је могуће рачунати тек након стабилизовања границе и припајања муслиманских области унутрашње Далмације након 1718. Сви су муслимани, а делом и православни, преведени у католичку веру. Средином XVIII века је православних било нешто мање од 38 хиљада. У неким областима, као

Нинске бискупије са залеђем северне Далмације, је број православних растао. Према истраживању бискупа Миле Боговића 1982. венецијанска држава је православне у XVII веку учинила „доста блиске католичкој цркви“. И држава и црква забрањују јачање црквене јерархије православних. У Асизу, Ферму и Лорету се успостављају училишта за далматинске ђаке који ће послужити за придобијање православних. У Задру Бернард Флорио 1656. оснива семениште „Флорио“ са наменом унијаћења православних.

У таквим околностима Српска црква у Јужној Угарској настоји да организује своју црквену структуру. Хабзбуршки је цар, рачунајући на војничке услуге Срба у будућим сукобима са Турском, 1690. дао Србима црквену аутономију, а одмах затим испословао да је они добију у целој Угарској. На првом месту се бивши патријарх признаје за архиепископа, кога бира српски народни сабор. На тај начин су они ипак добили једно тело које окупља њихове истакнуте људе свих звања. Архиепископ има право да поставља епископе и води опште црквене послове. У великој сеоби 1690. су донели мошти „Светог кнеза Лазара“, које по суду Динка Давидова за њих значе исто што и „ковчег завета“ за Јевреје. За паству је патријарх, након 1690. признат као архиепископ, био „општи отац и учитељ“, „Свети стари“ и „богомдаровани“. У Јужној Угарској они најпре имају осам епископија, а у Хрватској четири.

У политичком погледу су Срби Јужне Угарске подељени у два дела. Ни у једном делу, Срби не спадају у три „привилеговане нације“ (Мађари, Секелијанци и Саксонци), нити у „четири прихваћене религије“ (католици, калвинисти, лутеранци и унијати). Систем Војне границе је прекинут подручјем Бачке са пет мађарских жупанија – бачком, чонградском, торонталском, тамишком, крашко-северинском. Оне бирају ниже народне представнике као и слободни, краљевски градови. Војна граница у Славонији и Банату је под сталном војном управом, којом управља ратно веће у Бечу. Пуковник на челу регименте и капетани у 12 њених чета врше и цивилну власт, као и судску и полицијску. Уз банатски део Војне границе је и посебна област Шајкашка, некада коришћена као подручје на лаким пловним јединицама, које су коришћене као речна пешадија у ратовима са Турском. Сељаци у Војној крајини су били слободни, феудални односи укинути од тренутка пристанка тих становника да уђу у такву територијалну област. У замену, цело мушко становништво, од 16 до 60 година, одазива се на мобилизацију и учествује у рату. Дан и ноћ надгледају границу. Обилне жетве смрти у свим ратовима се надокнађују љубоморним чувањем породичне задруге као основне ћелије друштва. У оном делу Јужне Угарске у којој није владао систем Вој-

не границе, градови су делом били привилеговани, у статусу „Слободних краљевских градова", па се аутономија дата Србима нешто касније протезала и на њихово право да стварају своје градске магистрате, или неке мање значајне облике локалне власти. То је, без сумње, један од облика сужањства у туђој држави, али су га Срби прихватали, јер другог, бољег, нису могли добити.

Ратови са турским султанима, подједнако као и кад је у питању миграција и добивања црквене аутономије, створили су основе за израстање хришћанских православних градова. То је био плод одредаба у текстовима мировних уговора. Посебно, после Карловачког мира 1699. сви уговори имају и чланке који регулишу трговину. Нормална царина на трговачки промет преко границе је била 12 посто вредности. Домаћи трговци су добили привилегију да плаћају царину само три посто, четири пута мање него остали. У тим одредбама се, у свим потоњим мировним уговорима, уносе антисемитске одредбе, по којима је било забрањено Јеврејима да врше трговачку размену на граници. Резултат је далеко дубљи него што се може видети. Последица је била да се не дозвољава насељавање јеврејског становништва у Јужној Угарској и јужнословенским деловима са супротне стране границе. Омер Лутфи Баркан је израчунао да је у турском делу Балкана (Грчка, Албанија, Македонија, Бугарска, Србија и Босна и Херцеговина) за две године, од 1528. до 1530, било 195 хиљада муслиманских кућа, 833 хришћанских и 41 хиљада јеврејских. Солун је тада јеврејски град са 56 посто јеврејског становништва. Иза њих су муслимани, а Грци тек трећи по реду. У том граду, узаврелом од трговине, Јевреји први у царству отварају типографију.

У хабзбуршкој држави се Јевреји гоне и након свих заузимања неких области под турском влашћу, одмах се руше џамије и синагоге и гоне муслиманско и јеврејско становништво. Због тога се њихова европска матица тиска у Пољској, а од 1795. Русија постаје земља са најјачом заједницом Ашкенази Јевреја у свету. „Патентом о толеранцији" Јосифа II из 1781. су формално били изједначени са припадницима других дозвољених вероисповести, па се њихове колоније замећу по хрватским деловима где раније нису постојале. Посебном царском наредбом из 1787. је прописано да се јеврејска имена и презимена морају променити у немачка. Уведена су стална презимена, а рабин који то не би урадио у прописаном року и у том смислу увео сталне матичне књиге, бивао је новчано кажњен са 50 флорина, у поновљеном случају изгоном из државе заједно са породицом. Прописано је да се протерају са породицама сви појединци који то не би урадили, а на мање казне они који не би могли показати писмену потврду да је то урађено. Тиме су их власти натерале да прекину сталне везе

са рођацима у турској држави. Нетачна је представа да су у Венецијанској републици и Дубровнику они били толерисани. У Венецији је за њих одређено подручје бивше топионице гвожђа Гето, по којем је сваки њихов логор у свету био касније назван. Папском енцикликом „Cum nimis absurdum" Јеврејима је забрањено да живе у истом делу града са хришћанима, да буду пекари, лекари, кућне помоћнице. У Дубровнику су територијално били изоловани још раније, 1546, у Сплиту 1555. Бискуп се дубровачки жалио 1574. да у Дубровнику јеврејски лечници лече и калуђерице католичке по манастирима, да се јеврејске девојке узимају за служавке и господари имају децу с њима. Пре него што им је дозвољено да остану у граду 1546, донесена је одлука да они који су се населили буду прогнани. То је спречио султан Сулејман, како вели Серафино Раци, коме је Дубровник плаћао трибут од 1444. Али „жестоко католички Дубровник", како каже Бродел, страхује и од преласка сељака у православље.

У Хрватску и Јужну Угарску је дозвољено насељавање Јевреја тек крајем XVIII века, када је формирана буржоазија преовлађујућа од православних трговаца. Они имају своје квартове у 54 угарских градова, а у многима Срби доминирају. Дејан Медаковић вели да су „Срби остварили неке врсте монопола у посредовању између истока и запада". С почетка се они утапају у једну заједницу коју странци називају „Левантинском нацијом", састављеном од Срба, Цинцара, Македонаца, Грка, Јермена. Од борби са Турцима при последњој опсади 1683, Срби у Бечу насељавају један свој кварт („Rayzenvirtel"). Неки њихови градови наново изничу, као Сентандреја. У Будиму је српско подграђе Табан. Динко Давидов цитира једног путописца који је са лађе низ Дунав посматрао како на обали изнад Будима хиљаде људи копа темеље, врти пролазе, режу даске „као мрави". Срби имају велике градске заједнице у Пешти, Будиму, Острогону, Коморану, Ђуру, Стоном Београду, Јегару. Ови православни градови, са трговцима које је њихова црква као наследник Римског права, а у њему и пропис о давању новца на зајам у висини од шест посто камате, учинила да Јужна Угарска буде најразвијенији и најбогатији део краљевине Угарске уопште. Све више је Нови Сад постајао главно српско упориште у Јужној Угарској. Почетком XVI века је још село „Raitzendorf", па се претвара у градско насеље „Raitzenstadt", да би царском дипломом 1748. постао слободни краљевски град и службено називан Neo Planta. Сентандрејску су населили пребегли сељаци, који 1698. организују „Српско привилегијално сентандрејско трговачко друштво". Његови чланови промећу новац од Солуна, до Лајпцига и Кракова. Околне шуме су искрчили и претворили у гласовите винограде. Крајем XVII века је имала 12.000 људи, али ће

за два наредна века то цветање прерасти у лагано демографско умирање. У међувремену град је постао излог барокне културе и данас драгуљ мађарског туризма.

Дубровник не спада у историју српског народа, сем као пример израстања религиозног типа нације касније. У исто време је и пример како је католичка контрареформација, једнако као и претварање ослобођених муслиманских области, уз превођење становништва на католичку веру, стварало у XVI веку темеље будућег клерикализма. Принцип да је религија вододелница нације захтевао је дубоко историјско врење од неколико векова. Историчар Леополд Талоци (Thallozzy) је тврдио да је Дубровник, након престанка постојања угарске краљевине 1541, трибут који је плаћао тој држави намењао за тајне припреме ослобођења од Турске. Наука није до сада могла понудити ниједно уверљиво откриће да је то заиста и урађено, уколико се не односи на понуду аустријском цару крајем августа 1688. да са 40.000 дуката помогне његов напор за ослобођење Херцеговине. Република је била препаднута могућношћу да падне под венецијанску власт, па је у том погледу код Римске курије настојала да нађе бољу заштиту. У 1570. су открили да се у доминиканском манастиру „si manifestano delle tendenze al protestantismo". Тражили су да им се пошаље један викар и два маестра по националности Италијани, да сузбију ове појаве протестантске јереси. Када је због тога дошао Серафино Раци, он није тако озбиљно схватио ову опасност. Установљено је да је протестантски научник истарског порекла Флацио Илирико (Flaccio Illirico) слао неке примерке својих дела и да су они били спаљени. Један је лекар италијанског порекла претио да ће прећи на муслиманску веру, па је послат назад одакле је дошао. Неки сељаци у близини града су прелазили на шизматичку веру, али је тешко веровати да се нешто озбиљно заиста у том смислу дешавало.

Тешко је било разликовати шта су нове појаве у оквиру европског протестантизма, а шта је увек жива традиција ранијег византијског утицаја на дубровачко друштво. Сама реч Рагуза је била грчког порекла (Ragusa, Rhacusa, Rhacusion, Raugia) и значила је утврђени град, али и citta castello, possedimento. При поправкама, или обнови након земљотреса, налазе се остаци византијских натписа на грчком у старим црквама. Као и у осталим градовима Далмације, или у Босни, свеци заштитници су били византијског порекла. Име брда изнад града, Срђ, је дошло од посвете светом Серђију (San Sergio), мученику из Сирије који је правио крст на коме је распет Христос. Култ Светог Влаха је настао након 1205 (или 1206), када је један брод донео фрагмент његове лобање из Цариграда.

Последице ове бриге за верску чистоту и сузбијање малих појава калвинистичке протестантске јереси су ипак имали дугорочну традицију, на којој ће касније израсти покрет за религиозни, а не лингвистички идентитет. Као свуда у свету, семе клерикализовања друштва је било у неколико векова старом корену. Узајамни страх од суседа је обезбеђивао границу између њих боље него да је то урађено наоружаном гардом.

Турски политички и друштвени систем је био мешавина копирања ранијих истоветних установа Византије и оних тековина које су примане из исламске традиције. У политичком погледу царство је централизована апсолутна монархија којом управља султан. Поред њега је диван чије седнице султан прати из једне споредне просторије, одвојене дрвеном решетком, кроз коју он гледа њих, а они њега не виде. Државна територија је подељена у ејалете, којих је једно време у европском делу било 22. Они су подељени у санџаке и ови на казе или нахије, како се негде називају. Диваном управља велики везир, а већином су били нетурског порекла. Од 47 великих везира од пада Цариграда 1453. до 1623, по 11 је било Албанаца и Јужних Словена. Сем султана, који је по мајци син доведене робиње, најзначајнији велики везири су били из албанске породице Кеприли и Србин Мехмед-паша Соколовић (Sokoly). Број санџака се у ејалету мењао на више, или мање, а у Босни их је једно време било седам.

Неки историчари мисле (код нас Тадија Смичиклас) да су турски ејалети били византијске теме, а санџаци епархије. Беглербег на челу санџака је био византијски стратег и српски војвода. По томе је и средњовековна територијална јединица војводство из српске историје преузимано као војводалик. Одатле су на челу неких санџака српске војводе, разуме се само по називу. Заменик беглербега је муфти – византијски докастес за судске послове. Други је раисефенди, византијски канцелар, а трећи тефтердар, или византијски логотет за благајну. Поред турског језика у администрацији обогаћеног позајмицама из персијског и турског, дипломатски језик је једно време XVI века и српски.

Тешко се стабилизовала турска власт у Црној Гори. Она је најпре, као посебна област, била припојена скадарском санџаку. Од 1513. је раније војводе, или субаше, у Црној Гори као посебном санџаку на чело дошао Скендер-бег Црнојевић, ранији српски великаш. Због неплодног земљишта, Црна Гора је добила пореске олакшице које су се по закону давале сточарима („филурицијска аутономија"). Сличан систем је био на Пелопонезу у Грчкој.

Поред ове административне поделе, постоји и подела по покрајинама географског карактера. Та подела нема етнички карактер. Це-

лу европску Турску називају Румелијом, која је дошла од турског израза за Римско царство, по чему муслимани на истоку Османлијско царство називају Римом. По тој географској подели, Србија се звала „Лаз Вилајети" по кнезу Лазару, а обухватала је делове западне Бугарске и Косово до Проклетија. Ту су још Босна и Арнаутлук, у који улазе Македонија и Албанија, са источним деловима Црне Горе.

Основна разлика између друштвеног система у Османлијском царству и земљама западне Европе је у концепту приватног власништва. Исламска друштва немају наследне аристократије, нити постоје феудални поседи у приватном власништву. Због тога је енглески филозоф Френсис Бејкн (Francis Bacon) писао 1597. да је „монархија у којој уопште нема племства увек чиста и потпуна тиранија, код Турака". Он није имао у виду само чињеницу да је у већини западних монархија власт краљева била ограничена постојањем сталешких тела, феудалних парламената организованих у социјалне домове горњих и нижих класа, него и у апсолутистичким монархијама феудалци са приватним феудалним поседима имају право да упражњавају неке више и државне послове по наслеђу. Судски систем држе феудалци и то је такође измицало краљевској вољи.

За сељаке је исламски тип феудализма био сношљивији. Они су своје поседе држали у наслеђу и сматрали баштинама, иако је цели посед био државно власништво. Један је мађарски црквени достојанственик на путовању кроз Србију 1553. забележио да „неки чезну за турским жезлом и верују да они према нама гаје благост". Рачунали су да је у средњовековној Србији кмет био обавезан да два дана у седмици кулучи на раду у корист властелина, а у турском царству три дана годишње. Иако је то био неки разлог због којег је и турско заузимање српских земаља било олакшано, то је ипак трајало привремено. Исти путописац вели да се те предности након извесног времена растопе и ишчезну. Израчунато је да је у венецијанском делу Далмације XVI века кмет морао да плаћа господару једну четвртину годишњег приноса, а у суседном турском подручју само једну десе-тину. То се, без сумње, у почетку више осећало и било фактор брзих турских продора и освајања. Да је све зависило само од феудалних односа и положаја сељака у њима, у раној фази турског освајања, долазак ислама би се сматрао једном врстом социјалне револуције. Није само брзо избијање кризе друштвених односа на турској страни било разлог да Турци овај бољи социјални положај кметова брзо губе. Са војним освајањем иду невоље, које су горе од висине феудалне дажбине. Рат изазива биолошко пропадање народа, демографски пад и уништење градова као носилаца развоја. Након неколико година заређају државни порези, од којих је најгори отима-

ње дечака од породица. Уз Мораву је мађарски достојанственик видео како порезници на дечаке „отимљу и оне које не смеју и због лакомости се погађају о њиховој цени". Чим се такви утеривачи појаве у близини, родитељи склањају децу по шумарцима, или их упућују негде другде „док не прође пошаст". Тај путописац је виђао много деце са истетовираним крстом на челу, као заштитним знаком да неће постати муслимани. „Такву окрутност не показују непосредно након победе, него после, када даље протегну границе поседа и оно што су стекли добро уреде".

Још горе од тога је криза цивилизације, када се у XVII веку показује да државно власништво на све некретнине представља утег око врата, који цело друштво вуче под воду. Слично као касније државни капитализам, или државни социјализам, на одређени начин се и исламски друштвени поредак од почетка почиње да бирократизује, ако би се тај израз који је као социјална појава родио у западним европским земљама тек након победе рационалистичке филозофије, за подређивање целог живота прописима вере, смео да употреби. Тај систем је корен оријенталне склоности ка сладокусном уживању у нераду. Јавашлук и лењост су свуда присутни као печат цивилизације, у којој је функционисање слободног капиталистичког тржишта остављано правно незаштићеним хришћанским трговцима.

Теорије да су муслимански земљопоседници у Босни били наследно племство, пореклом од пре турског освајања 1463, створена је због политичких потреба хабзбуршке окупације након 1878. Народна песма, коју наводе као доказ за то, говори управо супротно:

„Него хоћу царе од Стамбола,
да ти дадеш босанским спахијам,
што имају земље у тимарим,
да па земљу и тапију дају,
.....
да с'улефа (плата) све у Босни даје,
да не иду до Стамбола бијела".

Готово цела литература муслиманских историчара до 1991. исповеда ово убеђење, а део наведене народне песме је узет из историје босанских капетанија и капетана Хамдије Крешевљаваковића (1950, 1980). Он је, погрешно, капетане назвао неком врстом босанског војничког племства. Очигледно су капетани назив за раније војводе, који су држали војводалуке, а у млетачким извештајима се помињали као „voivodadi et capitanati".

Земљопоседи су се делили у три категорије: мањи тимари, велики зеамети и највећи – хаса земље, као крунски поседи на западу.

Назив за државно власништво на некретнине није исти у свим исламским земљама. Формално је арапски „iqta“, а у турском царству и на Балкану је уобичајеније „erazi miri“, емирова, владарска земља. Порекло овог система власништва је негде дубоко у исламској традицији. Карл Маркс је то називао „азијским начином производње“ и веровао да је настао у античко време, због дистрибуције воде у пустињским областима. Други теоретичари то вежу за номадска друштва у раном исламу, кад сточари не признају границе површина за своја стада. Утицај је без сумње дошао и из византијске традиције, где је посед „пронија“ био везан за војничке обавезе као у османлијском случају. Зеамети одговарају поседу „бенефиције“ у Римском царству. Траг проније је остао у разбацаним топонимима по српском простору, са селима и варошима под називима Прњавор. Велепоседник се назива персијским изразом за коњаника „сипахи“, спахија у словенским језицима. Поседник тимара је коњаник, или више њих ако је пространији, који тапију за држање добија у султановој канцеларији Истамбула. Након смрти или необављања дужности, тапија се преноси на друго лице. Обично најстарији син има предност, па одатле убеђење неких од њих да је породица увек то држала као сопствено власништво.

Монотонију социјалног развоја и стагнирања кроз векове разбијају турски градови. Они су везани за војна упоришта, велике богомоље, раскршћа путева и мостове. Због тога и типологија градова има војнички карактер. Најмањи град је паланка, реч која долази од места утврђеним зашиљеним коцима и постоји у многим европским језицима. Долази од фаланга, као наслеђе византијске и римске традиције. Хистар је утврђење од камена, а кале велики систем утврда са бројним насељем. Сваки има подграђе (suburbium) са статусом вароши, или шехера и касабе. Мађарски израз варош се употребљава за већа насеља мешаног састава, а касаба са муслиманском већином. Држава помаже изградњу неких градова, као Сарајева, Фоче, Пљевља. На Балкану предност има Београд. Један је путописац забележио да је 1621. био „већином насељен хришћанима грчке вере“. Антонио де Ђорђи (Fra Antonio de Giorgi) описује Београд почетком XVII века: „Ово је чудесна тврђава смештена на обали Дунава и ушћа реке Саве. Обавештени људи веле да у граду који је у утврди живи 120.000 житеља – Турака, шизматика, Јевреја и других нација. Ту има око 120 џамија. Више је оних које су грађене од камена, него дрвених. У граду је седиште и врховног војног заповедника, једног великог судије и много турских племића, војске, а ту се обавља и велики обрт робе. Ту је и око 35 дућана дубровачких трговаца“. Кад Еуген Савојски 1697. није успео да заузме сарајевску тврђаву, запалио је град под њом. Један га је историчар описао као насеље са више од 30.000 душа и 150 џамија. Спасене су само оне главне, грађене од мрамора, јер их пожар није претворио у пепео као цело насеље. Био је „богат, трговачки, са бројним народом град“. Временом, сви градови добијају муслиманску већину са турским језиком. У језику Срба је петина турцизама.

Мировни уговори са Аустријом су забрањивали Јеврејима да насељавају трговачке градове уз границу. Њих има у унутрашњости на турској страни. У Београду је то раскршће (Дорћол, од dört yol, четири пута) уз велику речну луку. Уз границу ничу трговачки градови мешаног етничког састава. Грчка дијаспора, како закључује Деспина Влами, долази из Анадолије и турског дела Балкана. Они су, заједно са Цинцарима, најбројнији у фанаријотским колонијама по јужној Угарској. Такве колоније постоје и по медитеранским градовима. Они стварају своје „Confraternita“, братства. „Општа скупштина“ бира једно представништво које пред властима заступа „la nazione“. У Венецији је створено такво братство 1498, а по Угарској само грчких колонија има 30 крајем XVIII века. Тада се и јако множе. То је основа из које настаје и српска буржоазија, јер до 1848. Грци, Цинцари, Јермени се држе грчког језика, славе имендан и одржавају своје цркве и школе. Од револуције 1848. они се утапају у већинске балканске нације. Душан Поповић вели да су у Београду сви Ђорђевићи, Јовановићи цинцарског порекла. Играју велику улогу у развоју националних култура. Меша Селимовић мисли да су драмска књижевност и добра позоришта њихов дар Србима.

Ова буржоазија, етнички измешана на грчкој подлози, држи османлијске финансије. Врло су мирољубиви према султановој власти, јер верују да својим новцем могу преузети државу. Криза државних финансија од XVII века је незаустављива, јер је државно власништво на некретнине стално генерише. Халил Иналџик је дао право научно образложење извора те кризе. То су трговачки уговори са западним земљама. Предност су имали Венецијанци и Дубровчани. „Капитулације“ са Француском су регулисале питање трговине. Постоји једна „Турска компанија“, са још три велике источне. Енглези су створили „Турску компанију“, која је 1579. прерасла у „Левантинску компанију“.

Турско царство је једина европска држава која није изградила меркантилистичку политику. Реч је настала од XVI века, али цвета једно столеће после. По тој теорији, држава се богати ако извози готову робу, увози сировине и трговачки промет обавља својим лађама. Увоз из западне Европе турски трговци покривају златом и сребром, а не заменом своје робе за исту вредност увезене са запада.

Иналцик (Inalcik) мисли да је то уништило турску средњу класу, што је отворило капије сталном сиромашењу. Модерна наука ову теорију прихвата.

У царству постоји око 50 рудника племенитих метала, а на Балкану од 11 већих, шест су српски. Прелазак у државно власништво је имао за последицу да српско сребро, од кога су изграђени зидови ренесансних далматинских градова (Јорјо Тадић), почиње да сахне. Ново Брдо је почело да зараста у гору. У XVII веку је рушевина, а непосредно после пада изгубило је три четвртине свога становништва. „Револуција цена" на западу у XVI веку је отворило финансијску кризу у турском царству. Од 1584. сребрни новац „акча" је девалвирана и уместо 60 за западни дукат пада на 200 за дукат. Од 1620. се кује сребрена „пара", која реч није турска јер постоји и у француском језику (персијском, српском, можда античког порекла), а од 1680. и „куруш", као имитација европског талира. Та економска криза је била основа и војног назадовања.

Упоредо са турским освајањем тече и процес исламизације хришћанског становништва. Иако се насиље, директно и, посебно, индиректно, не сме искључити оно није главни фактор. Области превласти муслиманског становништва показују да су то брдска подручја Бугарске, јужне Србије, средње и дела северне Албаније, Босна и Херцеговина и делови Хрватске, као унутрашња Далмација и Славонија. Основа конверзије је увек привилегија коју муслимани имају у друштву. Ниже класе, raia, су подељене у два дела, јер њен нижи део „zimmi" је изузетно погођен таласима исламизације. У деловима Бугарске и Босне крајем XIX века проценат муслиманског становништва је био 37 посто, у Албанији 1908. 65 посто, а касније 70 посто. Најснажнији талас исламизације је између 1475. и 1540. Након тога времена нагло опада. То је разлог да није захватио на исти начин словенске покрајине Угарске, као ни делове Србије и Босне. Ипак је након ослобођења од Турака до 1699. Сомбор имао осам џамија, Ђаково седам, Осијек сличан број. Стручњаци за историјску демографију, који су испитивали заузимање државе Бранковића (Ново Брдо), нису могли установити колико је било цркава пре и после освајања. Већих је било 50, неке су, као манастир Бањска, биле претворене у џамију, као и манастир цара Душана код Призрена, Грачаница рушена, али су је калуђери сачували. И доста других цркава је претварано у џамију, према судбини најглавније Аја Софије у Цариграду. Највише су страдале мале цркве по селима.

Атаулах Богдан Копенски (1997) вели да је од 1620. до 1650. „више од 300.000 албанских хришћана прешло на ислам". У томе су „фанатичне хоџе и искрене муле неуморни и предани". Почетком XVI

века је Сарајево имало хришћанску, а крајем тог века муслиманску већину. У области реке Лепенице 1468. је било 279 хришћанских домаћинстава, ниједно муслиманско, а 1509. је хришћанских 160 и муслиманских 393.

Историчари наводе да је исламизације било највише у пределима где хришћанска црква није било организована, као што су планинске области са сточарским становништвом, и где су били слаби изгледи за напредак у друштву. Срећко Ђаја наводи као разлог и прозелитску делатност католичких фрањеваца, од којих православни беже у ислам. Један папски визитатор је као разлог за прелазак у ислам сточара и нижег слоја раје „zimmi" било прекомерно опорезивање, „le tributi intolerabili".

За сточарско балканско становништво је везан појам Влаха, или Моровлаха (Morlachi). Као и у целој Европи, то је назив за романско становништво које је било потиснуто од Германа и Словена у великој сеоби крајем старог века. Данас неке области носе то име, Валонија у Белгији, Велс у Британији, Влашка у Румунији. Данас је то назив за Италијане код Немаца, Словенаца и Пољака, а можда и других. Сама реч је германског порекла, по имену једног келтског племена у римској Галији. Волтер је мислио да та реч долази од назива Галија, чије је становништво Цезар назвао келтским, а Германи слово „г" изговарају као „W". Немци су их звали „Volcae", а односило се нарочито на келтске робове. У свим језицима та реч има двоструко значење, романско становништво и необразован човек („homme dépurvu de culture et de goùt"), како се објашњава у једном француском речнику. Појам velche у француском, Welsch немачком и „Влах" у српском значи такође и необразовани човек.

У хрватској и делом историографији босанских муслимана постоје никад доказане теорије да је то становништво имало свој језик. Сем личних имена и назива места, нема других остатака. Та је теорија део модерног расизма. У средњовековном законодавству се сматрају сточарима, који се због разлике у власништву, не смеју мешати са земљорадницима. Тако је дефинисано у Душановом законику XIV века, као и „Пољичком статуту" у унутрашњој Далмацији из XIV века „да ниједан Пољичанин не може држати влаха у Пољицих". Власи су сточарско становништво на планини Мосор, или на испашама које су звали „котари". Сељаци се деле на „кметиће и влашиће". Данас је то у Хрватској и муслиманској Босни подругљив назив. Да се односило на сточаре објашњење је дао Лазаро Соранцо 1588, („tutti Christiani habitatori di montagne"). Први познати Србин који је у погрдном смислу добио тај назив био је Мехмед-паша Соколовић. Његова прва жена у харему, султанова кћерка, према једном дубровач-

ком извештају из 1574, назвала га је „spesso lo chiama Murlacco, che vuol dire contadino vilissimo". Тако муслимани и у најновије време у Сарајеву називају Србе (Влах, Влашина).

Разлог да су се Власи више исламизовали од других је у њиховом социјалном статусу, јер су били слободнији од пољопривредника и живели су у брдима где је било мање свештеника и цркава. Пол Рико 1665. вели да Турци дозвољавају да хришћани имају цркве, али не дају да се граде нове. Само у Цариграду се прода око двадесет хиљада људи на трговима робља. Углавном су млади и зато се лакше исламизују, а највише их је из Русије. Власи су вршили различите службе за војне потребе и та је привилегија користила исламизовању. Рико вели да на превоју горја Балкан, која је реч персијског порекла, а Турци једну област називају „Kapi Derbent" постоје бројни хејдонс, или eiduchi, ради чега се теснаци морају војнички чувати. Даље, вели, да границе царства чувају са седамдесет хиљада људи. Треба узети у обзир да је цело друштво, са свим његовим унутарњим и спољним обележјима, било усклађено са основним захтевом вере да се рат никада не напушта и да је све њему подређено. Сјај и полет живота је уз средишње државне установе, а највише уз султанов двор. Народ у дубљој унутрашњости је највише оптерећен обавезама служења. Јохан Герлах, пролазећи кроз Србију 1581, види у селима „полудивље људе са дугим косама".

ВРЕМЕ ОСМАНЛИЈСКОГ НАЗАДОВАЊА – ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

Историја српског народа након Карловачког мира 1699. се развијала у оквиру сукоба европских великих сила са Османлијским царством. Ратови са исламом, али и узајамни сукоби појединих држава између себе је обележје времена. „Борба је отац свих ствари", писао је Леополд Ранке 1833, као оцена овог раздобља. Покушаји да се створе установе за одржање трајног мира су остајали само бледи подаци за историју културе. Фрањевац Спинола, католички епископ у Книну 1666. (Cristobal Spinola), је предлагао да се почне рад на уједињењу две хришћанске цркве и међу великим силама створи један „Concilium Perpetuum", који ће посредовати да се сукоби интереса појединих држава не претворе у велике ратне судare. Уместо тога, рат је и даље био основно занимање народа на европском копну.

Дошло је до великих промена у снази и улогама западних европских држава. Утрехтским миром 1713. Шпанија је изгубила улогу светске силе коју је раније имала. Уместо ње ће Аустрија запосести Белгију, ранију шпанску област, као што ће Енглеска ући у концерт великих сила. Од државног савеза са Шкотском 1707. она постаје Велика Британија, која ће на Средоземном мору све више играти одлучујућу улогу, па је 1714. од Шпаније заузела важно утврђење на теснацу Гибралтар. То ће јој омогућити да у XVIII веку изгради на Средоземљу ратну морнарицу, која је стално у покрету („The Blue Waters Navy"), нема бројних лука, снабдева се и одржава стално на отвореном мору као неко пловеће острво. Заједно са Холандијом она је постала матична област економског развоја.

Ово је имало неке везе и са променама у хришћанским црквама. Све гране протестантског учења, а посебно калвинисти, су имали користи за економски развој европских земаља на западу и северу. Леополд Ранке је, као последицу рађања протестантизма, навео за пример какву је пустош изазвало католичко држање теолошке догме да

је давање новца на зајам јерес. Тридентинским (или Трентским) концилом 1545. до 1563. католичка црква је добила своју модерну доктрину. Неки историчари мисле да је до тада у правом смислу речи није имала. Основа делатности цркве је непрестана контрола верника од стране дисциплинованог свештеника и калуђера нових монашких редова. За историју српског народа су најзначајнији ојачани фрањевци, који су добили глобалну мисионарску функцију. Римска курија је још створила „Конгрегацију за пропаганду вере" 1622, са циљем да ојача црквену заједницу на подручју које контролише и да њен утицај и број верника прошири на рачун других вера. Исусовачки ред је формиран 1540, а 1606. је отворен њихов манастир у Загребу, у Дубровнику још 1559. њихов мисионар Сфондрати је кратко био у Београду.

Од 1604. у Хрватској је ојачана католичка нетолеранција, па иако је циљеве управљала против могућег ширења протестантизма, имала је за последицу и оштрији став власти и сталешког тела у Хрватској према православљу. Основно начело исусоваца је била безусловна покорност римском папи, „Perinde ac cadaver" (послушан као лешина) није укочио њихов интерес за променама у цркви, све док папа о томе не каже своју реч. Језуити своју пропаганду одржавају и уметничким представама. Њихови недељни концерти су од Загреба направили балканску престоницу класичне музике. У том погледу католичка црква употребљава за своју повећану делатност и објављивање књига српском ћирилицом, на подручју унутрашње Далмације, Босне и Херцеговине, где од средњег века постоји дубока традиција. Српска ћирилица је до 1815. основни инструмент културе, а не једне цркве.

Унутрашња подела по верском кључу на католике, муслимане и православне је била у складу са тенденцијама израстања новог распореда великих сила. Аустрија је све више постајала заштитница балканских католика, Русија православних. За аустријском војском се размиле исусовци, као духовне трупе. Та се разлика повећала увођењем новог календара за католике. Она је постајала све јача од великог раскола. У „Хрватском глаголском рукопису" 1486. се вели „да света мати црикав (црква) на Вели петак моли Бога за еретики и за жизматици и за жидове и за погане, а за проклетих не моли". У језику се употребљава доста израза који су касније сматрани православним: Исухрст (или Хрст), Аврам, хлеб, хлиб (крух такође), поп. У црквеном вођству се, поред свемоћног папе, помињу и патријарси, што је и католичка традиција (Венеција). Само институција папства католике дели од православних.

Након ослобођења Славоније се уводи католичка јерархија, али је хабзбуршки цар наименовао бискупе по свом избору. Од 1547. Римска курија расправља о бискупу босанских фратара. Необично је да он не станује у граду, него у манастиру. Решено је 1647. да се именује један апостолски викар. То је у Босни задржано до 1882, а викарни бискуп је биран од фрањеваца и предлаган папи за потврду. У Славонији је хабзбуршки цар од 1650. задржао право да поставља бискупа, пре папске потврде. Што не покрије хабзбуршка војска сматра се „мисијским подручјем".

Није могуће направити приближно тачну статистику кретања становништва на подручју које Турци освајају или губе. Историчар Фрањо Шањек је, у својој студији о хришћанству на хрватском простору 1996, израчунао да је пред одлазак Турака из Славоније 1683, ту било 220.000 становника, од чега 48,5% муслимана, 32,8% католика, 13,7% православних и 5% калвиниста. Вероватно је постотак муслимана био виши, јер се рачуна да се до 1699. са целог изгубљеног простора у Босну повукло око 130.000 муслимана. Број јужнословенских католика је још теже рачунати, јер се један фрањевачки калуђер жалио да Мађари „почеше наш народ нагло мађарити. Овде чињаху грдне злоће. И млогим мистим, где су нашинаца читаве породице биле, ставили су им за пароха Мађара и овако би хтели не хтели мађарили. У Мађара обичајно је рећи 'Мађарски крух јисти, а не знати мађарски?'"

Од 1628. папа је захтевао да се у Славонији и Босни уведе грегоријански календар, али то није полазило за руком. У средњој Босни каменовали су („шокци") бискупа, што је уводио нови календар. Тадија Смичиклас (1891) вели да народ по Славонији, по ослобођењу од Турака, није волео проповеднике фрањевце, а како су свештеници били траљави „народ јатомице прелази на православље". Светковине се славе „како и Влахи". Муслиманске џамије по унутрашњости Далмације и Славоније претварају у католичке цркве, или их руше.

Било је пуно опустошених села, након што су муслимани протерани. У бискупији Пожега је на 33 хришћанска села било 61 „pagos turcicos desertos". Разликују се „fidei calvinisticae natione Hungari", од „ritus graeci Valachi", „Rascianis fidei catholicae", „Rasciani graeci ritus", „Словинци католици", „Шокци, али вам Словинци", „Словинци католици и власи". Након продора Еугена Савојског у Босну 1697. у Славонију се повлачи и доста католичког и православног становништва. Нису тачне теорије да су се повлачили само католици из Босне и остављали другима празан простор иза себе.

Не употребљавају се национална имена Срба и Хрвата, а у Славонији и Далмацији се ови последњи јасно разликују по етничком идентитету од домаћег становништва. Веже их заједничка вера, спо-

нама које су пре увођења католичког календара биле занемариве, а после тога јаче него касније етничке споне. И без развијене националне свести стварала се дубока празнина између верника три вере.

Ово је било у складу са улогом великих ратова европских држава и Русије против Турске. Иван Парвев (1995) је израчунао да је 1699. на сваких сто хиљада турских војника долазило 80 хиљада хабзбуршких, 20 хиљада венецијанских и 80 хиљада руских. Узети заједно су премоћни, али се њихови интереси разилазе. Тек је Русија сама могла 1774. да подигне 130 хиљада војника према сто хиљада турских. Венеција има интереса за медитеранске обале, у сталном је сукобу са Аустријом око њене заштите католичког Дубровника, као и православне Црне Горе.

Аустрија није увек имала интереса да истискује Русију са Балкана. Царица Марија Терезија до 1780. страхује од освајања тих разорених и нецивилизованих покрајина, а њен наследник Јосиф II до 1790. ратује против Турске да их подели са Русијом. Ипак се држао филозофије да је „боље суседство турских турбана, него руских шешира". Карло VI хабзбуршки (1711–1740) је 1713. донео одлуку да су све његове земље недељиве („indivisibiliter et inseparatibiliter"), а да га и кћерка може наследити. Кад га је наследила Марија Терезија морала је да иде у Будим и то у складу са угарским правом, па је и угарски сабор признаје 1741 („Прагматичка санкција"). Тај се израз односи на одлуку владара о свом наслеђу, или границама своје власти, иако у Римском праву значи одлука државе, која има виши смисао него споразум приватних лица.

Ратовима Еугена Савојског, крајем XVII и почетком XVIII века, створена је основа политичке моћи Хабзбуршке династије. Она се састоји у напорима да обједине простор између Низоземске и Гвоздених врата на средњем Дунаву. Неки историчари (Х. Р. Србик, Heinrich Ritter Srbik) мисле да је то историјска основа касних циљева да се створи Велика Немачка („Die europäische Mitte"), са целом Средњом Европом као немачком природном основом. Тек од краја XVIII века то ће се претварати у реалне планове, али је увек значило да поред Велике Немачке, мора постојати и њен савезник Велика Мађарска. За векове после, то двоје иде као бубањ и шипка.

То је историјски оквир у коме се развија историја српског народа тога времена. Тадија Смичиклас вели да су одласком са Косова у Средњу Европу Срби изгубили правце према Јадрану и Јадранском мору, а у Средњој Европи не добијају политичко признање. „Ондје нестаје отачбине Срба, овдје опет буду тако расути, да си не могу створити 'своје' отачбине". Они ће је морати извојевати, тек када националне револуције од почетка XIX века у систем концерта великих сила убаци и фактор ослободилачких покрета балканских нација.

Сукоби европских сила и Русије са Турском представљају у модерној дипломатској историји Источно питање, као питање деобе турскога царства. Израз је настао тек након почетка Грчке револуције 1821, али је пракса постојала знатно раније и крштена другим именима („Res orientales", „Les affaires d'Orient"). У историјској науци постоји цела једна дисциплина која изучава „Источно питање" и тражи његову јасну дефиницију. Од почетка су се раздвојиле две основне школе. По старијој, Источно питање је борба исламског истока са хришћанском Европом, од њиховог првог сусрета на Блиском истоку у раном средњем веку. Пре него што је ислам постао основно обележје Истока, још у античко време, гласи та теорија, постојао је сукоб Римског царства са запада и Персије и Сарацена на Истоку. Граница међу њима је ишла од Еуфрата до Нила у Египту. Било је персијских царева који су тврдили да је та граница на реци Марици у Тракији. Слабост те теорије је што не може изаћи на крај са идеологијом виших и нижих цивилизација, као и стална тенденција да се граница међу њима одреди линијом раздвајања од православних.

Преовлађујућа теорија је ипак да Источно питање представља раздобље назадовања Османлијског царства од пораза под Бечом 1683, до ишчезавања тог царства и Лозанске конвенције о размени становништва са Грчком 1923. Око 1.100.000 Грка и око 450.000 Турака је исељено у своје матичне земље. Слабост и те теорије је што не дозвољава урачунавање различитих интереса западних држава и Русије. На Карловачком миру 1699. Русија је склопила само двогодишње примирје, а коначни мир тек у Константинопољу 1700. Русија је успела да победи Швеђане, под Карлом XII, 1709. Први рат са Турском су водили 1686. до 1699, други изгубили опкољавањем Петра Великог на Пруту 1711, а тек у трећем 1737–1739. Турци признају титулу цара руском владару. Великим биткама у којима је изгубила 90.000 војника, 125.000 турских, 56.000 аустријских и 22.000 венецијанских, Русија је извојевала статус велике светске силе и ушла у њихов европски концерт. Само способности побеђивања у великим ратовима и одлучујућим биткама у њима, тај статус се даје некој држави. Уласком Русије на сцену, стари сукоби са Османлијским царством добијају и трећу страну, па и дефиниција Источног питања мора да узме у обзир ту чињеницу. По филозофији историје Јакоба Буркарта (Burckhart) Источно питање је покретано само у оним периодима европске историје када у западној Европи није било већих криза. У таквим околностима је офанзиван став на Истоку увек захтевао прет-

ходно усклађивање интереса и поступака са Русијом. Због тога би једна доследна дефиниција Источног питања морала да гласи: „*Источно питање је питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване Западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923.*“.

Без улоге Русије као велике светске силе нема „Источног питања“, јер је Русија својом појавом на капијама Константинопоља увлачила и балканске народе у овај историјски окршај. У војску Петра Великог на Пруту су долазили емисари из Србије и Црне Горе. Ни руска наука није попунила празнине европске науке о Јужним Словенима. Историчар Л. Добров (1879) вели да су у историји Јужних Словена знали за Александра Великог из антике и Скендербега из новије историје: „Није постојало питање *националности*. Царска влада је познавала само хришћане, углавном православне, односећи се према Молдавији, Влашкој, Србији, Црној Гори, Грчкој као географским терминима“. Очекивало се да Грци у томе добију лавовски део добити. По Русији има доста грчких трговаца.

Изасланик Петра Великог, пуковник Милорадовић, имао је задатак да подстакне један устанак балканских хришћана уз Јадранску обалу. Уместо тога, он је са Србима поделио срџбу против западних Латина, који су им били гори од Турака, јер Србима нису нудили никакву чврсту визију њихове политичке аутономије. Иако у мировним уговорима, сем помена забрана да на хабзбуршкој страни остају муслимански и јеврејски становници, није речено да уговори са Русијом о подели Турске имају и верску страну, она је ипак постојала између редака. Православље се трпи са невољом. Онолико колико је аустријски двор и угарска феудална елита бежала од могућности сретања са протестантима, толико је у својим католичким суверницима на Балкану видела остварење свог идентитета. Постоји страх од поистовећивања са православљем. У реченици „у корену је и слатко воће“, тадашњег српског писца Венцловића, насликана је и будућност српског народа, па се његова политичка и етничка граница види у оном обиму који је покривала његова црква. Биће потребан још један век да се развије идеологија националних покрета и, најпре интелектуалци, почињу лупати главу да дефинишу појам нације, она је у овим ратовима два претходна века била историјски условљена разликама у религији. Због тога се и мале ствари претварају у јаз непрегазив као море.

Срби у ратовима XVIII века

Источно питање је, не само везано, него и било увек условљавано сукобима интереса великих сила на европском копну. Ово је време, кад звезда неких великих и средњих сила залази. Почетком века се Шведска, под младим динамичним краљем Карлом XII, упиње да повеже „dominium maris baltici“ са борбом око превласти уз реку Дунав. У филозофији енглеског економисте Адама Смита (Smith) 1776. о начину како се повећава богатство народа, сматра се да је Дунав економска жила куцавица Немачке. Иако то није било уверљиво у доба док парна машина (од 1769) није почела да у представама словенских народа постаје „ђаволског народа машина“ (како ће доцније један Толстојев кмет гледати пролазак локомотиве). Дунав је још био магистрала рата. Тачно је да војске увек путују истим стазама које претходно утире злато. Француска није имала само политичких и стратешких разлога да чува савез са Турском, него се њени дипломати увек правдају великим користима које имају од трговине са Турском. Цела област Марсеја је процветала, а најмање милион људи је од тога имало користи. Волтер је говорио да се Француска увек помало мустафила („La nation francaise était un peu moustapha“). Трговина је била разлог да, пола века после Шведске, и венецијанске ратне лађе на медитеранским обалама почињу да тону. У почетку XVIII века Шведска је играла неку улогу у борби великих сила, које су чиниле спољни оквир у коме се одиграва српска историја. На крају тога века је Венеција престајала да буде уверљива сила на медитеранским обалама и доста брзо силази са сцене. То није српска историја, без сумње, али јесте лонац у коме се и српска чорба варила. Сукоби интереса великих сила су били дубински фактор, довољно невидљив да га писци могу игнорисати, који је одлучивао зашто се и како нешто међу Србима дешавало.

Осамнаести српски век је хронолошки тачно условљен његовим европским развојем. Велики дипломата Петра Великог П. Б. Возњицин је упознао Србе на преговорима око успостављања Карловачког мира од 1697. до 1699. Прави мир са Турском Русија је успоставила најпре примирјем у Сремским Карловцима, па коначним потписивањем у Цариграду на исто тако примирје у трајању од 30 година у јулу 1700. Нови руски посланик Украјинцев је пред султанов сарај у Босфору дошао на ратној лађи са 40 топова („Тврђава“). Грађена је у Воронежу на Дону, кад нико није веровао руском цару да ће „Бродови себи наћи пристаниште“, негде тада још за Русију непостојећих дубоких морских лука. Грмљавина свих топова на броду је отворила ново раздобље људске историје. То је први руски

ратни брод на медитеранским обалама. Дотада је и Црно море сматрано турским језером, па се у исламском свету говорило да је то море „једна девица коју никада ниједан неверник није додирнуо".

Источни Медитеран је у целом тадашњем свету био појам изгубљеног мита православне Византије, од које су и Турци делимично баштинили поимање да су вера и нација једно исто. Људи око Петра Великога виде тамо своје суверенике, али тај грех има и другу страну да и они у руском цару виде свога суверника. Пре него што је победа код Полтаве 1709. избацила Шведску из концерта великих сила и тамо увела Русију, око руског цара има српских представника. Најпре господари Влашке и Молдавије, а за њима емисари Албанаца, Грка и Срба од 1704. долазе пред руског цара. Како истиче историчар Рамбо (M. A. Rambaud), „Србин Војић" је донео поруку у име Срба из Турске, али и оних са хабзбуршке стране. Имали су за то и велико оправдање, јер од 1703. до 1711. траје мађарска побуна против хабзбуршког двора. Срби су је најпре подржавали, а затим стали на страну бечког цара. Вероватно је разлог за ту промену што је француска дипломатија (посланик Де Ферил) наговарала великог везира да у Угарску пошаље десет хиљада војника и делом поврати оно што је Карловачким миром била изгубила. Након победе 1709. Богдан Поповић доноси поруку руском цару да ће Срби организовати помоћну војску од 19.000 војника и помоћи му из турске позадине. Када је 1711. Петар Велики почео велики, али за њега несрећно завршени рат на Пруту, у својој војсци је имао један српски одред Јована Албанеза. Источни део Црне Горе се у тадашњој географији називао Арнаутлуком, па су и ти називи појединаца томе били усаглашавани. Два Србина у руској служби, пуковник Михаило Милорадовић и капетан Иван Лукачевић, су 1710. послати у Црну Гору са царевом поруком. Пораз на Пруту 1711. је само привремено обуставио ову сарадњу.

Сви балкански хришћански народи, на првом месту Срби и Грци, су тада пролазили кроз искушење да покрену велики устанак за своје национално ослобођење. Верска подела према локалним муслиманима и католицима је био разлог да долази до криза. Сматра се да је на простор Босне, после губитка Угарске 1683–1699, дошло око 130.000 муслиманских становника. Глад и епидемије непосредно потом је тај укупни број муслимана смањио, али се ипак тада сматрало, како 1910. вели историчар Вандел (M. A. Vandel) да су ти потурчени Словени „носили у себи мржњу ренегата против хришћанства и у Босни постали грудобран Ислама".

Неспоразуми између католичке Венеције и Аустрије са балканским православним становништвом су далеко од тога да су били само успутна појава. Не само да су у себи носили судбину да постану фактор који ће у каснијим националним покретима представљати мотив за претварање религије у вододелницу нације, него су утицали и на односе ове две католичке земље са Русијом. Опат Ложије (M. Laugier) 1834. вели за Црногорце да „овај народ живи дивље у својим планинама и даје отпор зверству и сваком јарму који покушава да му се наметне. Они су увек показивали велику наклоност према Венецијанцима, служећи под њиховим заставама у време рата и одбијајући да Турцима плаћају данак у време мира". Ово је време када се и код Црногораца, једнако као и осталог православног становништва Балкана, ова склоност да се од Венеције тражи савез и помоћ полако гаси.

И пре Карловачког мира 1699. постојали су покушаји да се Црна Гора ослободи турске власти. Доласком на владичански престо Данила Шћепчевића Његоша, названог Петровићем, 1697–1735, овај је напор добио и идеолошко образложење и налог за политичко остварење. Владика Данило је био велики државник у једном народу који није имао државе, него се у брдима борио да је добије. После Карловачког мира, постојао је сукоб са муслиманима из Албаније и Херцеговине. У самој Црној Гори су постојали муслимански конвертити. У научној литератури постоје нејасноће око сукоба Црногораца и Турака почетком XVIII века. Црна Гора је била опкољена старим и новим утврђењима. У литератури се помиње да је владика Данило организовао „Истрагу потурица" на Бадње вече 1707, што истраживања нису могла потврдити. Како истиче Глигор Станојевић, у Црној Гори је у свим областима било муслиманских верника, који су конверзију вршили највише колективном одлуком братстава у племену. На исти начин је и одлука да се исламизација обустави и братства врате у заједницу осталих племена вршена заклетвом. Из каснијег открића „Васојевићког закона од 12 точака" је једна од тих точака била и заклетва племена да се нове џамије не подижу, а старе оставе да пропадну. Није довољно објашњен ни сукоб владике Данила са Скадарским Турцима и да ли је од њих 1702. био злостављан.

На подручју на којем Турци нису могли да уведу стабилан феудални поредак и покрију га тимарима са коњаницима који их држе по султановој потврди, стални су били само порези на ситну стоку. У тој аутономији је било довољно простора да се и „прави племенски аристократа и сањар", како владику Данила назива Станојевић, почиње сматрати политичким господаром. Називали су га „Данил владика Цетињски Његош војеводич српској земљи". Титула је преузета од последњих владара на том простору из времена освајања од

Турака и у основи је могла значити и турског вазала, коме је султан остављао стари средњовековни наслов Војводе, а целом подручју „Војводалука". Покушаји да се и ту убире харач, уобичајен за територију са развијеним феудализмом, никада нису успевали, сем у ратовима кад се окупира земљиште.

Турци су 1712. повели велики војни поход на Црну Гору под сераскером Ахмед-пашом. Говорило се да је командовао војском од педесет хиљада војника. Цетиње је било заузето, порушен манастир, наплаћен харач и узети таоци. Владика се био склонио у Херцеговину, у којој је пре тога његова војска покушавала да сруши неке турске утврде и заузме градове иза њих. Поход поново по истим правцима као 1712, предузет је годину дана потом. Босански паша Нуман-паша Кеприли је, каже се, водио војску од 120.000 људи. Срушио је све што је било узгор и запалио што је могло горети. Владика и део Црногораца се склонио на млетачку територију, највише у Котор. Када је венецијанска влада одбила да их изручи Турцима, султан је објавио рат Венецији 9. децембра 1714. Тиме је из темеља поново отворено цело „источно питање".

Био је створен савез Аустрије и Венеције, на подстицање римског папе 13. априла 1716. Црногорци су искористили овај рат, придружили се венецијанској војсци на јужној јадранској обали. Успели су да поврате целу територију Црне Горе. Владика Данило је 1714. био отишао у Русију, где га је Петар Велики богато обдарио. Део новца је упућен и црногорским старешинама и народу, а Цетињски манастир је од тада примао 500 рубаља годишње. Тиме је цела црногорска епархија под владиком Данилом добила предност у српском православљу и постала најзначајнија у целој Пећкој патријаршији. У рату Аустрије и Венеције против Турске након 1716. није учествовала Русија. Она је чак продужила понижавајући Прутски мир 1720, али је од турских пораза имала изузетних посредних користи за касније време.

Главни циљ Турака у овом рату је било поново освајање Пелопонеза, иако је први удар био усмерен према Задру. Битка се водила око Сиња. Народ се разбежао и на једној и другој страни. Турски их је паша покушавао да поврати назад кажњавањем талаца које је хватао, укључујући ту и жене. Најбоља венецијанска одбрана је долазила од становника Задра, Врлике и суседних села. „Венецијански управљачи", вели опат Ложије „остављали су Морлаке на слободи, па су с њима улазили у суседне покрајине, крадући, убијајући и чак палећи". Најгоре је у овом рату страдао Пелопонез. Рачунало се да је од 250.000 становника остало само 100.000. Бежало се на турску страну „због жеље домаћих Грка да промене господство, због мржње

према Латинима". Црногорци су се придружили венецијанској војсци у нападима према Бару и Улцињу.

Рачуна се да је на фронту против Аустрије султан послао војску од 150.000 војника, четрдесет хиљада јањичара и тридесет хиљада коњаника. У тој војсци има Татара, Албанаца, Влаха из Влашке и чак Египћана. Аустријска војска, под командом принца Еугена Савојског, имала је 64.000 војника, али је била боље организована и вођена. Турци су продрли до Петроварадина, попалили Сремске Карловце и околна насеља, али су под зидовима петроварадинске утврде доживели први велики пораз, од кога се њено расипање више није могло зауставити. Принц Еуген Савојски је користио Србе као извиђаче са малим групама, а користио је и у изасланствима господарима Влашке и Молдавије да се придруже као савезници.

Од 1697. је већи део Србије са Сремом био организован у пашалук Београд, а у приближно исто време је Србија и Босна поново проглашена крајином („Серхат"). Аустријанци су обично целу Србију називали само именом Београда. У поразу под Петроварадином 5. августа 1716. Турци су изгубили 114 топова и 151 заставу. Крајем новембра исте године је заузет Темишвар. Покушај да се брани Београд, завршио је поразима у августу 1717. Турци губе десет хиљада војника и 186 топова. Приликом заузимања градских утврђења аустријска војска поставља топове на муслиманске џамије, одакле су имали боље могућности рушења зидова. Заузимање Темишвара католички свет је на позив папе свечано прославио, а због победе у Београду папа је принцу Еугену Савојском послао скупоцени мач. У Риму је сам папа служио свечану литургију у славу победе.

Принц Еуген није успео да заузме цело подручје у Србији које је намеравао. На левој обали Дунава је очистио сва турска упоришта, најважније Мехадију, Оршаву и Панчево. Није успео да уђе у Ниш и Видин, а на западу је посео Шабац. Био је разочаран да у Босни није постигнут никакав већи успех. У овом рату постојале су по Србији и српске герилске снаге. После завршетка ратних операција „капетан Тодор" је са герилским одредом од 400 Срба провалио до Косова. Није им пошло за руком да заузму Куршумлију јер је албанска посада у кули желела да положи оружје само аустријској војсци.

Посредовањем Енглеске и Холандије мир је потписан у Пожаревцу, месец и по после дана преговарања, 21. јула 1718. По принципу uti possidetes обе стране су задржале што су освојиле и обе су се надале да ће након годину дана проћи боље него у протеклом рату. Овим миром је Венеција добила унутрашњу Далмацију, „forte castel-

lo d'Imoschi nella Erzegovina". Утврђење су заузеле јединице локалног становништва. Заузето је и цело подручје до Неретве.

Територијални добитак није био у складу са последицама овог рата по српски народ. Битке су изазвале велике миграције. Некада плодна за око страних пролазника, Србија је почела историју демографског назадовања које неће стати до Српске револуције 1804. Кад француски путник Кикле (Quiclet) 1658. напушта на Дрини Босну и улази у Србију, забележио је да се „овде напуштају немиле, досадне и погубне босанске планине и улази у простране равнице и поља, пуна свакојаког воћа и лепих шума". Сем планина, ни Босна није била тако погубна, јер је открио да је Сарајево напредна варош са сто и једном џамијом, од којих седам покривених оловом, са 3–4 хамама и доста фонтана. Крајем века, после рушења и паљења војске Еугена Савојског епидемије и глад су вратиле тај ред ствари најмање столеће назад, а због глади и канибализма чак у предисторију.

И на аустријској и на млетачкој страни је потпуно очишћено муслиманско становништво, све су богомоље порушене, или послужиле за прве католичке цркве. Клод Ди Боз описује прогон становништва из Темишвара 1716. Браниоци су истакли белу заставу, јер су се бојали да ће место „ипак бити заузето и они бити стављени под мач, а поред тога су се бојали шта ће се догодити са њиховим женама и децом... Становници места, Турци, Јевреји и који су год још били, добили су слободу да се повуку са женама, децом и личном својином. А да би се ово што брже провело били су снабдевени са хиљаду кола". То се нешто касније поновило у Београду. Муслиманском и јеврејском становништву је омогућено да се повуку на организован начин, „уз ударање добоша и вијорење застава", али је све урађено наврат-нанос. Жене и деца су отпремљени у шест великих шајки и много мањих лађа низ Дунав. Организована је продаја ствари како би се куповали кола и коњи. Тешко је рећи колико је било народа укупно који је протеран, али само војника је било 25.000–30.000. Дато им је триста кола и око хиљаду коња и камила да се покупе што пре.

Пожаревачким миром 1718. српски народ ни од Аустрије, ни Венеције, није добио неку посебну аутономију, иако су захтеви постојали. Темишварски Банат је био посебно организован и добио политичку власт („Администрација"). У Србији је до 1720. најпре била Војна управа, а од тада редовна власт под истим насловом као у Банату. Од 1720. најпре је на челу те централне управе био принц Александар Виртемберг (Würtemberg), са звањем „praeses Administrationis". Аустрија је запосела босанску обалу Саве, па је целу реку држала под својом управом.

Сарадња са Венецијом је политички поделила Црну Гору, на струју око владике Данила, који је по повратку из Русије руског цара називао „својим богом на земљи". Део главара се држао венецијанских обећања. Главари Катунске нахије су послали у Венецију изасланство под вођством Вукадина Вукотића, а племе Кучи своје. Први су поднели захтеве од 12, а други од пет тачака. Венецијански Сенат је прихватио те услове 17. фебруара 1717. и дао позитиван одговор дуждевим решењем 7. марта. Црна Гора је добила једну политичку управу, тако што би збор главара бирао једног „гувернадура" (у венетском дијалекту се тако изговара италијански governatore), као поглавара световне власти. Тако је створено двојство власти у држави чије је успостављање заустављено на самом почетку. Установа гувернадура је остала до коначне организације државе, па је последњи протеран 1832. И док је постојао био је у сенци цетињског манастира, као упоришта традиционалне власти за неколико прошлих векова.

Манастир је за Црну Гору што и сидро за бродове, који је увек капија и у овоземаљско спасење, а не само оно небеско. Успостављање гувернадурства и криза те установе од самог почетка, није израз само неразвијености једног племенског друштва на камену. Цело становништво Црне Горе сачињава око 40.000 људи, или много мање, јер се не зна. Али и у тој малој заједници је одсјај унутрашњих подела и друштвене структуре, као што се у капи воде види све што и у осталој води. Ове поделе на власт владике из манастира и установе која је инспирисана извана је и раније постојала. Као што је Фернан Бродел рекао за Француску да је „Француска вечна Драјфусова афера", стална подела као у време расцепа око једног јеврејског официра у војсци крајем XIX века, тако би и најкраћа историјска дефиниција Црне Горе била да је „вечно гувернадурство". У свакој могућној ситуацији, део света се одмеће од цетињског владике и иде турском паши у Скадар, или пристаје око малог језгра које се инспирише спољним утицајима. До стварања чиновничке интелигенције у XX веку, ти покушаји да странци створе државу не показују знаке живота.

Манастир на Цетињу није само богомоља за све генерације у целој историји, како за оне који верују, тако и за оне који су преверили, или се веровања одрекли. Манастир је зборно место за све који преживе олују, потресе који све сруше и пожаре који све оставе у огњу и пепелу. Тамо се враћа да би се почело испочетка. Одатле и митска моћ и ауторитет цетињских владика, сем у време ратних криза. Гувернадур се обично држао, најпре венецијанског покровитељства, а после аустријског. Владика Данило је попустио овим унутрашњим захтевима за организовање државе, тражио проширење

територија Црне Горе на Скадарско језеро. Један део бивше турске територије уз границу, која је иза 1718. припала Венецији, остављена је под црквеном јурисдикцијом црногорског владике, Поред тога, добила је и нека права над православном црквом у Боки Которској.

Одређене су промене вршене и у Војној граници. Пожаревачким миром је било постигнуто мало проширење земљишта уз границу у дужини „два сата јахања". Горње Подриње и Посавина, од Бијељине до Костајнице, је насељена Србима из Босне. Требала је да буде основа будућег проширења. Покушаји да се добију нека знатнија места као Бихаћ преговорима у Пожаревцу 1718. нису успели, а и оно што је било освојено Турци ће за двадесет година вратити. Српски народ у Војној граници је био изложен притиску хрватског бана и загребачког бискупа, као и Мађара, који су успели да Војна граница делимично буде измењена. Након промена 1703, када је као последица Карловачког мира, била створена подела на Славонску границу, Подунавску границу, Потиску и Поморишку границу. Седишта команди су била у Осијеку, Петроварадину, Сегедину и Араду. У Подунавској и Поморишкој граници Срби су били готово једино становништво, у Потиској имали већину, а у Славонској били измешани са католичким становништвом, које ће се на том подручју за наредна два века кроатизовати. На подручју од Купе до Уне је створена Банска крајина од 1703, која се разликовала по управи од Карловачког и Вараждинског генералата, јер је хабзбуршки цар попустио притиску хрватских сталежа (сабор) и тај део ставио под управу бана Хрватске. Популарно се тај део Војне крајине, због тога, називао Банијом. Војин Дабић је (1984) обрадио реформе у систему разних Крајина 1705, када су све подвргнуте Ратном већу у Бечу. После 1718. попуштено је мађарском притиску и укинута војна управа у њиховом делу потиско-поморишке границе. Поред војног система, двадесетак вароши је добило статус комунитата, што је одговарало статусу слободних градова под цивилном управом. Неке области су у прелазно време имале систем српских милиција.

Почетни политички развој српског народа након Пожаревачког мира 1718, стварањем Администрације у Србији и Гувернадурства у Црној Гори, прекинут је не само због тога што је увек претила опасност од католичког прозелитизма и унијаћења, него што је избио и нови рат од 1737. до 1739. Венеција у овом рату не игра никакву улогу, сем политичке, али су Срби били охрабрени коначним уласком Русије на ратно поприште Југоисточне Европе. Русија је настојала да се отресе срамотног Прутског мира 1711, који је касније потврдила. Француским посредовањем направљен је нови уговор на Кавказу 1724. Врло брзо ће се показати да је француско посредништво све више усмеравано ка узајамном савезу. У томе се истиче и француски авантуриста Де Боневал (Le comte de Bonneval). Након што је, одмах после венчања оставио невесту, он се ставио у службу Аустрије, учествовао у заузимању Београда, па затим прешао на ислам и једно време боравио у Босни. Дописивао се са Казановом, коме је вероватно дао и мотив за причу у његовим мемоарима да је путовао у Турску (копнена веза је само са Босном) и тамо наговорио једног бега да изведе лепотице из свога харема, да се прањакају у једном језерцу. И Казанове у Босни остају кратких рукава. У Турској престоници је Де Боневал постао један од главних војних и политичких саветника.

Због заплета око Пољске и њених поседа у Украјини, Турска је Француској 1733. предлагала склапање савеза. Уместо савеза, француски краљ се задовољио да султану упути једно писмо подршке. Очекујући нови рат, Русија је рачунала на нови савез са балканским хришћанима. Њен посланик у Цариграду Вишњаков је писао царици Ани Ивановној (1730–1740) да су „Грци који живе у Константинопољу већим делом лупежи (coquins) без части који не познају ни вере, ни закона. Њихово главно занимање је стицање новца. Они нас презиру још више него Турци. Али Грци из унутрашњости, а нарочито Бугари, Власи, Молдавци и остали, раде свом снагом да се отресу тираније и толико су одани Русији да се уздржавају да и свој живот жртвују за Ваше величанство". Предлагао је ратни савез са Аустријом, која је на то присиљена, мислио је он, јер је била тучена од Шпанаца у Северној Италији и због тога настоји да за те изгубљене поседе, добије у накнаду Босну и Херцеговину. Ово је било први пут у историји да се помиње замена неких хабзбуршких западних покрајина, за територијалну надокнаду Босном и Херцеговином. Када је то 1878. коначно и пошло за руком, постало је белодано признање да је то царство изгубило „raison d'être".

Цела једна школа мишљења је створена у историјској науци, код Срба Васиљ Поповић, да је борба против турског продирања у Средњу Европу била историјско оправдање за постојање те многонационалне монархије. Оног тренутка када је то престало, она више није имала рационалног разлога за постојање. Католичком нетолеранцијом се отуђила од немачког националног покрета за државно уједињење, а у Југоисточној Европи је постала мера верске несношљивости, као што је име научника Волте мера у електрицитету. Де Боневал је великом везиру рекао да би „узимање Аустрије за посредника (у сукобу са Русијом) било исто што исповедити се лисици". Аустрија се на западу сукобљавала и са Француском.

Отуђеност српског народа од аустријске политике је био један од главних разлога да је Турска добила рат 1737–1739. У аустријском војном вођству је, непосредно пред избијање рата 1737, било умних људи који су предлагали да се ова омашка на време исправи. У једној непотписаној промеморији из маја 1736, анонимни познавалац прилика у Турском царству је саветовао да се радикално промени политика према „Грцима и Илирима“ у хабзбуршкој држави. Требало би тежити да се добију на хабзбуршку страну „Босанци и Ускоци“, цело подручје до венецијанских граница у Далмацији. За „Краљевину Славонију“ би требало везати прекосавски део босанске Посавине који је добијен Пожаревачким миром 1718. Обухватао је целу Посавину и северно Подриње са Зворником и Бијељином. То земљиште су аустријски чиновници називали „Neoaquisticum“. Мора се побољшати стање тог православног света у хабзбуршкој држави, њихове цркве помагати, отварати школе. На турској страни „све до Константинопоља и Македоније постоје хришћански становници грчке вере, а Турци живе само у шанчевима и тврђавама“. Кад би тај православни свет видео како њихови сународници имају права у хабзбуршкој држави, они би се сами могли ослободити ропства. Овај би народ могао постати „предзиђе целог хришћанства“ („Vormauer der gantzen Christenheit“). Стратешки значај овог новог добитка у босанској Посавини је цењен и након изгубљеног рата 1739, па су хабзбуршки дипломати настојали да га по сваку цену задрже у својим границама. Иако се у промемприји 1736. изричито не говори да Србима треба дати аутономну државу око Славоније (са Сремом) и Србије, то се подразумевало, јер се вели да они не смеју живети у Војној Граници, него у сређеном друштву.

Пре него што је ушао у рат против Турске, хабзбуршки двор је покушао да на миран начин и дипломатским договором од Турске добије територију од Бихаћа до Зворника, а у Србији све до Новог Пазара. Турски ратни план је израдио Де Боневал, а у њему је предвиђано проглашење исламског верског рата, „како би се Турци извукли из летаргије у коју су упали“. У почетку рата је аустријска војска имала успеха. Заузела је Ниш, па у походу према Видину била заустављена. Босну је бранила војска подигнута највећим делом од домаћих муслимана, јер су остале снаге биле заузете у Србији. Ни на једном правцу, од три којим је кренуо хабзбуршки напад, није постојала нада на успех. Од Шапца су ударали на Ужице и заузели га без борбе, али су врло брзо одбијени и отворили пут према Београду. Главни удар је ишао из Славоније на Бањалуку, где су у главној бици тог дела рата 4. августа 1737. доживели ужасан пораз. Говорило се да се више њихових војника утопило у Врбасу, него што је погинуло. Пре тога је Босна прошла кроз кризу гладних година и епидемије куге, у којој још живи једу и мртве људе.

У овом рату је Аустрија по први пут употребила и трупе Војне границе. Концентрација је извршена у Смедереву. Било је предвиђено да десет хиљада војника из четири Крајине од Славоније до Поморишја, а поред тога одреди српске милиције коју је аустријска власт била створила у Банату и Србији након мира 1718. На пад њиховог морала је утицала делом епидемија куге у Угарској, а делом порези и намети код куће, па је наступило масовно дезертирање. Тешко је веровати да је од тих десет хиљада српских војника, који су се скупљали да гоне Турке у Бугарску, постојао један једини који је био свестан чињенице да земљиште на којем показују вештину бежања, представља њихову будућу отаџбину.

Иако су француски саветници турског султана показали неуспех у свему што се тицало реформе застарелог система војске, они су успели у нечему у чему су најмање били позвани. Де Боневал је успео са дозивањем духа исламског Светог рата. У биткама до освајања Београда 1717. принц Еуген Савојски се чудио како су Турци потпуно глуви за промене свог војног реда и слепо се држе традиције, иако се она показује толико погубна да је он био у стању да под Петроварадином 1716. са најмање три пута бројчано слабијом војском у најкраћем времену смрви турски отпор. Можда је та битка био најкрвавији пораз једне турске армије.

Верски фанатизована султанова војска је искористила оклевања аустријских снага да из Ниша зграби утврђење Видина, прелази у офанзиву и избацује Аустрију из Ниша, кога је она пре тога била на кратко освојила. После повратка Ниша, Турци отимају и Оршаву на Дунаву, прелазе Дрину према Шапцу и у два смера отварају правце према Београду. Ту, на ушћу Саве у Дунав, је постојало утврђење дограђивано и преграђивано од античког времена старог Рима. Задржавајући ту утврду у средишту, аустријска је војска након 1718. изградила и спољни зид. Сматрало се да је то најбоље војно утврђење у целој Европи.

Постојао је страх да ће Турци, ако заузму тако моћан мостобран одатле бити у стању да поново предузимају походе на Средњу Европу, као што су то радили у два протекла века. Као што је била посредник у избијању рата, Француска је почела да игра исту улогу у његовом завршетку. Аустријанци су пристајали да Турцима предају Београд, уз претходно рушење свих нових утврда. Велики везир је под својим шатором задржао аустријског преговарача, генерала Де Најперга (De Neipperg) и није га пуштао док не пристане да им се све нове утврде предају. „Ја желим град Београд“, вели велики везир „и

желим га онаквог какав је. Нећу се задовољити никаквим преговорима пре него ми се предају кључеви".

У овом посредовању око мира, Француска се држи филозофије да Османлије у Европи врше једну конструктивну функцију у одржавању равнотеже између хришћанских великих сила. За посредовање око мира послат је у Србију један од најспособнијих француских дипломата, Де Виленев (De Villeneuve). Пред преговарачке шаторе је стигао са свитом од 110 људи, довољно да се Аустријанци преплаше да француски краљ шаље султану оружану помоћ. Линија разграничења на великим рекама Дунав, Сава, Уна остаће за целу будућност граница Средње Европе према југоистоку. Француска се држала начела да реке, као природне препреке, буду граница. Само у новом рату 1791. направљено је једно мало померање на босанској граници. Поред победничке Турске, највише користи у том рату је имала Француска. Одмах након окончања рата (у мају 1740), обновила је са султаном раније трговачке уговоре („Capitulations"). Уместо робу за робу, Турци још мењају злато за робу.

За све ово време ратова великих сила и склапања мира у Београду 1739. Српско национално питање се нигде не помиње, јер у политичком погледу заиста није ни постојало. Ипак је оно, на посредан начин, као невидљиви дух, било у подлози и ратовања и склапања мира, након тога. Опат Ложије (Abée Laugier), у књизи (1767) о преговорима за Београдски мир, који су трајали 1738, 1739. и још део 1740, наводи да је аустријски представник предлагао да би његов „цар добровољно пристао да Турцима препусти целу Србију, то јест и са оним делом ове покрајине која је на левој обали реке Саве према Бечу, а који се назива Сремом, под условом да Порта неће захтевати ништа са друге стране реке Дрине и да се она одрекне појаса земље (langue de terre) који се налази у Босни, између Дрине и Уне, за који у Бечу сматрају да више припада Славонији него Србији". Радило се о Босанској Посавини, коју је Аустрија задржала након Пожаревачког мира 1718. Славко Гавриловић је 1995. објавио један мемоар генерала Максимилијана Петраша, о уређењу тог појаса као продужења Војне границе. Радило се о ускоj територији од реке Дрине, до Уне, са Бијељином на једној и Костајницом на другој страни. Аустрија се борила да задржи тај „каиш" земље, дубок свега 10 до 15 километара, или два сата јахања на коњу. Тиме би контролисала трговину сољу, а с друге стране би уза се држала „нацију Раца". У том мемоару, генерал Петраш вели „да ће високим властима свакако бити познато, да је руски цар – приликом последњег продора према Пруту (Петар Велики 1711), водио рачуна о овој нацији, па им је обећавајући заштиту слао златна одења и медаље". Срби су, дакле ту

постојали, али као дух у боци који је још био невидљив, иако се рачунало да ће једном изићи.

После турског заузимања Београда 1739. наступа дужи период мира у оквиру Источног питања. Тачно по формули Јакоба Буркарта, да док Европа сама са собом ратује дотле Турска дрема, у рату за Аустријску баштину 1740–1748, турски простор је остављен на миру. Тешећи се да на турском југоистоку не треба ослобађати разорене покрајине од којих неће имати никаквих користи, Марија Терезија је само тиме тражила изговор, јер ништа није могла урадити све да је и хтела. На западу је била притиснута од Пруске, а седмогодишњи рат 1756–1763. показивао је знаке стварања савеза Француске и Русије.

То је време кад на турском престолу стоји неспособан владар Мустафа III (1757–1774). Један га је европски посматрач описао као карикатуру од човека: „Са одвећ кратким ногама је изгледао одрастао само кад је на коњу. Бледило лица је било последица ранијег тровања. Главу су украшавале велике кратковиде очи. Огроман нос је био помало спљоштен". Султан Мустафа је био управо дорастао пропадању државе. У време кад је царство почео да потреса велики исламски покрет Вахабита, који ће најпре кренути из средње Арабије и брзо ухватити Египат, кад је друштво нагло сиромашило и губило способности производње добара, султан је у астрологији тражио лека. Тражио је од Фридриха Великог да му пошаље пруске астрологе, у које је источњачки свет више веровао него западњачки у Лајбницову филозофију. Реформа у турској армији је у свему мимоишла нове европске ствари, сем назива. Уводе се добровољачке јединице и у претходницама ојачавају стари родови akinci и basi bozuk. Фридрих Велики је уводио големе реформе у организацији и вођењу војске. Пешадија је постала „чељуст пакла". Кад први строј испразни цеви, клекне и брзо пуни за нову рунду, док други строј преко њих грми на истог противника. За коњицу важи стратешко правило да је свака јединица изгубљена, ако у току битке није у покрету. Султану је поручио да његова астрологија гласи: проучавати историју и учити се на искуству, вежбање војске у миру мора бити исто као у рату, а државна благајна се стално мора пунити. Са добрим носом, султан је имао одвећ слабе уши да чује тај савет.

Од овог сукоба две астрологије, космичке и овоземаљске, српски народ је имао неке користи, али толико далеке и нејасне да су губили стрпљење у чекању сукоба великих сила. Црна Гора је била сталпо узнемирена. Пошто није успела да за зеленим столом Пожаревачког мира 1718. добије Улцињ, Венеција је покушала да га по-

сле мира силом заузме и у томе није успела. Добила је четири општине (Грбаљ, Мајине, Поборе и Брајиће), које су формално припадале Турској, али стварно Црној Гори која није имала дефинисан статус ни самосталне државе, нити турског поседа. Венеција је плаћала црногорске главаре, али је од тада тај однос почео да се нагло гаси. На то место се иза 1718. полако поставља Аустрија.

Стални сукоби са Турцима су доводили до ширих устанака, као и планова за опште ослобођење. Њихов резултат је било повлачење патријарха Арсенија Јовановића Шакабенте, са делом верника и албанских присталица, у Срем. Српска ранија насеља су била ојачана. Београдски трговци су Нови Сад, где су се населили, почели претварати у напредни трговачки град. Царица Марија Терезија је новог патријарха признала за митрополита и архиепископа Срба у њеном царству 21. октобра 1741. Од тада је седиште црквеног вођства било у Карловцима, где је остало до уједињења српске цркве после 1918. Трон патријархов у Пећи, под турском влашћу, је изгубио ранији углед. Попуњавали су га различити кандидати, од којих су неки имали и титулу патријарха, све док Васељенски патријарх није место пећког патријарха дао у закуп 1765, чиме је формално патријаршија била укинута.

Ово је време велике колонизације Јужне Угарске. Поред Срба, који су ратовима на то били и приморани, досељавали су се Немци и плански распоређивани по Бачкој и Банату, Румуни у област око реке Мориша. Насељавано је и нешто Бугара, Албанаца из католичког племена Климената. Поред оних из Србије, са Косова северне Црне Горе, Срби су се још досељавали из Далмације, Лике, Баније и Мале Влашке, која је миром 1739. привремено враћена Турској. Од 1720, када је имала тридесет хиљада становника, Бачка је до 1787. порасла на 230.000 душа. Хабзбуршка монархија је тиме у граничарским војним јединицама постигла знатно ојачање. Како истиче историчар Швикер, српске јединице од 45.615 војника 1740. сачињавале су половину војне силе хабзбуршког царства. Славко Гавриловић је рачунао да је до 1791. православно становништво Карловачке митрополије износило 650.000–680.000 душа. То је била половина укупног православног народа хабзбуршког царства.

Незадовољни променама свог статуса у хабзбуршкој монархији, Срби се од 1724. почињу да исељавају у Русију. Од њих је 1727, ранији батаљон Јована Албанеза, прерастао у Српски хусарски пук. Друга сеоба је везана за српско незадовољство укидањем Потиско-Поморишке границе и њено уклапање у угарски феудални поредак 1745, основан на жупанијама. Почетак растурања војних граничарских јединица 1750. био је праћен српским незадовољством и

нередима. Кад је руски двор признао првог српског генерала обећао је и свим другим српским официрима унапређење у чин више него су имали у хабзбуршкој служби. Исељавање у Русију, почето 1751, настављено је у наредним годинама, па је 11. јануара 1752. нови српски генерал Јован Хорват добио налог да организује подручје „Нове Србије“ за насељавање српских пребеглица. Она је заузела територију на десној обали Дњепра, са командом у Јелисаветграду на реци Ингул. Име је добила по руској царици тих година. Друга српска насеобина, стварана од дворског решења 29. маја 1753, звала се „Славеносербија“ и била је смештена на левој обали Дона, између Бахмута и Лугана. Као посебне територије, организоване под српском управом, те су насеобине трајале до 1764. Поред граничара из хабзбуршке Војне границе, било је пресељеника и из других српских крајева. Не зна се тачан број становника српског порекла у ове две области. Узима се приближан број од око сто хиљада људи. Временом су изгубили српски етнички идентитет, асимиловали се у Русе. Задржали су српски облик презимена по чему су распознавали своје порекло.

Ове сеобе су захватиле и српски народ из млетачке Венеције. Постоје стални покушаји да се доведе у питање српска православна заједница, са три манастира и 54 цркве у другој половини XVIII века. На једном народном сабору на Косову код Книна 1750. захтева се да патријарх Антоније II Гавриловић хиротонише за епископа далматинског и бококоторског енергичног Симеона Кончаревића. Прославио се 1728, кад је на вратима бенковачке цркве са сабљом у руци онемогућио нинског бискупа да преузме богомољу. Сматра се да је из Далмације 1770-их иселило између 643 и 1000 српских породица. Највише их се зауставља на аустријској територији, а неке групице допиру и до Русије.

Неуспех у рату са Турском и потписивање Београдског мира 1739. отворило је један период изгубљених нада за српско ослобођење. Одмах после тога уследили су сукоби са Венецијом на граници Црне Горе. Све више је израстала нада да уместо венецијанске, аустријска подршка може довести до неког бољег почетка. Пред потписивање Београдског мира 1739. то је изгледало реално. У јесен 1737. двојица српских емисара из Херцеговине, Богић Вучковић (звани и Богић Петровић) и Алекса Милићевић, су, преко Карловца, дошли у Беч. Најпре су поднели предлог да ће као помоћ Аустрији организовати војску од тридесет хиљада војника из целе Херцеговине са Никшићем и Пљевљима на истоку и Љубишким на западу. Писали су у корист православног и католичког становништва. Годину дана потом (30. маја 1738) су поднели своје „Punkten“ од 11 тачака (које је објавио J. Лангер 1880), у којима су захтевали да се цела

Херцеговина прикључи хабзбуршкој држави као њена аутономна област. На челу би био постављен један гувернер, а тежина захтева је изражена у обавези посебне заштите православне вере и цркве. Пројекат је био озбиљно примљен на хабзбуршком двору и изгледао остварљив све док је аустријска армија показивала у том рату неке офанзивне намере. Пораз и мир 1739. су одложили те наде за нешто мање од три деценије.

Црна Гора је остала један узнемирен осињак, као што је за дуже време и раније била. Владика Василије је 1752. путовао у Русију, где је две године потом штампао и једну „Историју о Черној Гори", прво такво дело у модерној историји. Обећавао је да може подићи четрдесет хиљада војника против Турака, иако му се један противник код куће ругао да толико нема ни становника. Са босанским беглербегом је 1755. дошло до сукоба око црногорске обавезе да се плаћа харач. На једно беглербегово писмо, владика је одговорио да мора да му је неки неразуман писар подметнуо те „маните ријечи" које изгледају као да турски паша има моћ „да заповиједи вјетру који море да потопи лађе". Турци су касно у јесен 1756. предузели војни поход на Црну Гору, али су због отпора народа и киша морали од тога одустати. Споразум је склопљен у Никшићу, по којем су Црногорци прихватили да плаћају харач турском султану. Иза свега је стајало питање да ли је Црна Гора саставни део Турског царства, или се ослободила те власти. Била је и једно и друго – одметнути и непризнати султанов посед.

Различити пројекти о српској независности, или аутономији у туђим царствима, почели су 1717. са уговором Црне Горе и Венеције да се успостави грађанска власт у Црној Гори 1717. Затим су дошле тачке предлога о аутономној Херцеговини 1738. Од свију је највише изгледа имало признање пребеглом српском патријарху 1741. да се у хабзбуршком царству гарантује српска црквена и верска аутономија. Стварање две аутономне области у Русији је било само сведочанство колико је религиозна свест о идентитету српског народа била јача од етничке свести. У свим тим пројектима Срби православне и католичке вере се не издвајају.

Могло би се са сигурношћу закључити да је, барем пројекат 1738. о аутономној Херцеговини од Рашке области до Венецијанских поседа пред Сплитом, био плод напора дипломатије Дубровачке Републике, а не херцеговачких главара, Вучковића и Милићевића, како се у самом тексту „Punkten" каже. Лудвиг Талоци је открио недовољно познату, а никако научно истражену тврдњу, да је након пропасти Угарске Дубровник предавао трибут, њој раније плаћан, за ослобођење хришћанских народа у Османлијском царству. Одатле у

тексту обећање да ће са стварањем аутономне Херцеговине у Хабзбуршкој империји, Аустрија добити излаз на море у Дубровнику, Суторини и Херцег Новом. Иако се говори о „херцеговачкој нацији", то не би требало злоупотребити, јер се у тексту вели да је познато како су „Херцеговци најхрабрији и најсрдачнији људи у целој Босни". У том пројекту би Венеција требало да преда Херцег Нови овој аутономној области. Овде је врло значајно да је право православне цркве стављено на прво место, али и обећано да ће и католички бискупи у томе бити поштовани. Захтев да Аустрија поседне део венецијанског земљишта не могу поставити два Србина. Иза тога је Дубровник.

Завршетком Седмогодишњег рата 1763. поново почиње да се отвара Источно питање. Годину дана пре тога у Русији је дошло до стабилизовања царског двора, када је после царице Јелисавете дошло до збацивања са власти Петра III. Енергична Катарина II (1762–1796) је активирала Источно питање и успела да оствари оно што њени претходници, поред свих напора да створе савез са хришћанским народима Балкана, нису успели. Велике силе су се груписале у два блока. У првом су Француска и Енглеска решавале питања будућег господства над колонијама, а Аустрија и Пруска губиле енергију око првенства у Светом римском царству немачког народа. Могућност савеза Русије и Француске је терала и Аустрију да се споразумева о њеној улози у Источном питању.

У првом рату против Турске 1768–1774, Русија је изазвала кризу у румунским покрајинама Молдавији и Влашкој, као и на простору грчког народа. Руски циљ је најпре да заузму Крим и добију чврсту основу на обалама Црног Мора. Од пет армија у које је руска војна моћ подељена, за балканску историју је најзначајнија формација од 30.000 људи под командом генерала Галицина на Дњестру. Она је успешно обавила задатак да упадне у Молдавију и Влашку. Турци су у овом рату били инфериорни и по броју војника (60.000 људи, без морнарице) и по организацији и командовању. Руси су најпре 1771. изгубили две румунске покрајине, али су у исто време заузели Крим и ојачали своје опште позиције за напад на виталне делове турског царства. У Молдавији и Влашкој су, након новог продора, успели да створе нову управу, на чијем челу стоје два Дивана и руски генерал. Иако је од 1683. грчка литургија потискивала старословенску у румунској православној цркви, у време уласка руске војске 1771. још им је старословенски језик наметао утисак да се налазе код куће. Тако је писао А. Ф. Бушинг у то време.

Битну улогу у овом рату је одиграла руска флота. Била је подељена у два дела. По први пут долази у медитеранске воде са кључ-

ним ратним задатком. Не верујући у могућност доласка руских ратних лађа из Балтика у воде Егејског мора, Турци су своју флоту концентрисали у водама Црног Мора. Иако су имали неких успеха у Молдавији и Влашкој, Турци су свуда почели да заказују, од Грузије и Крима који је био заузет, до отварања могућности да се Грци и Срби дигну на велики устанак. До тога је заиста и дошло.

Аустрија је најпре покушавала да подржава Турску. Одбила је да потпише војни савез 1771. Турској је дата помоћ од 11.250.000 флорина, а прва два милиона у Земуну била и исплаћена. У накнаду је од Турске захтевано да јој се врати Мала Влашка, коју су Турци поред Београда добили 1739, позиције у Трансилванији и територију у Србији. Пруска је предлагала савез три северна двора око деобе Пољске 1772, али је успут као награду Аустрији тражила да јој се даде Београд и део Босне. На мору је руска флота изазвала сјајну победу код Чесме (Cesma), а копнене трупе су први пут у историји прешле Дунав и у Бугарској, на Шумли, учинили знатан продор за даље напредовање.

За историју Срба је тај руски поход био само спољни оквир унутрашње драме везане за избијање побуне Црногораца. Планирајући интервенцију своје флоте у Медитерану, Руси су у исто време предвиђали и велики устанак хришћанског народа на османлијском подручју. Главно средиште побуне је било на Пелопонезу, под вођством вештог старешине Папасоглу, са надимком „Македонац", којим именом су називани високи и стасити људи, а не припадници етничке групе. Створен је план о подизању сто хиљада војника, а превођена су и правила руске армије како би се по њима створила једна способнија војска. У подручју пелопонеских Маина се дигло 15.000 људи. Дошло је до устанака и у другим деловима Грчке. Турци су одговорили масакрирањем хришћанског становништва, погубили су митрополита Лакедемона и збацили васељенског патријарха.

У Црној Гори се народ одазвао на позив царице Катарине II на побуну. Историчар М. А. Рамбо истиче да је био одбачен турски предлог да султан Црној Гори гарантује аутономију, уз плаћање малог трибута. Становништво и племена су доживели нерационалне унутрашње поделе. Владичански престо се ускоро испразнио, а и за њега су постојала два кандидата. У таквим околностима се јавља једна личност, Шћепан Мали, који ће за седам година постати неприкосновени господар Црне Горе. Најпре је дошао у Црну Гору као травар и скупљао траве 1766. Ово је време када је православна црква у Црној Гори добила изузетан значај, након што је султановим бератом од 11. септембра 1766. укинута Пећка патријаршија. То је захтевао васељенски патријарх и још пет грчких епископа. У приближно време је укинута и Охридска архиепископија, па је владика у Црној Гори остао једини српски поглавар једне митрополије у Турском царству којој васељенски патријарх није наметнуо грчког кандидата за владичански трон.

Појава Шћепана Малог је дошла у време широког веровања да убијени руски цар Петар III није мртав. У Русији се вођа сељачког устанка Пугачов сматрао као преживели руски цар. Са руском ратном флотом у Медитерану је дошло до афере око кнегиње Тараканов, која се прогласила кћерком бивше царице Јелисавете. Теодор Орлов, један од заповедника руске флоте је и сам био сумњичен да има амбиција за руски престо, али је успео да ограби кнегињу и пошаље је у заточеништво у Русију. Шћепан Мали је био такође један од кандидата. Иако би се могло сумњати да је сам створио легенду да је он преживели руски цар, он то одмах није ни порицао. Пред својом кућом у Маинама је истурио руску царску заставу и знамења. Двојица истакнутих Црногораца, Теодосије Мркојевић и Марко Тановић су пред капијама Будве 25. септембра 1767. прочитали проглас Шћепана Малог, а сами се клели да је он руски цар Петар.

Није се знало порекло овог самозванца, а научна литература је до 2001. муку мучила да пронађе неки траг који би открио ко је он био. Сматрало се да је био Србин из Лике или Босне. У Црну Гору је дошао тек крајем априла 1768. где је на Цетињу одржао збор главара. Пре тога је слао посланице. Представљао се као божији човек: „Чујте Црногорци, глас 'Господа Бога' и славу светога Јерусалима, ја нијесам овдје дошао, но сам послат од Бога чији глас чух, устани, пођи, труди се и ја ћу ти помоћи." Завађена племена су ову поруку озбиљно примила, а вероватно су турске претње и анархија у земљи била тиха, али моћнија опомена за јединство. Последњи пећки патријарх Василије Јовановић Бркић се и сам од турског беса склонио у Црну Гору, али само као поштована личност, а не и старешина. Дао је подршку Шћепану Малом. Један је сведок оставио траг општег расположења народа према њему: „Најзад, Бог нам је дао за пратњу Најмањег Стефана, кога Бог помаже и који је умирио земљу од Требиња до Бара без ужади, без галија, без сјекира и без затвора." Његова појава је изазвала одјек у целом цивилизованом свету, па су се појављивали написи и књиге о Stefanino Piccolo.

Шћепан Мали је легитимно прихваћен за господара Црне Горе, најпре на једној скупштини главара у Ћеклићима, а затим је Општи црногорски збор 17. октобра 1767, у присуству наводно четири хиљаде људи, прихватио одлуку о његовој власти. Уз помоћ једног од двојице претендената на владичански трон, Шћепан Мали је изабрао новог владику, а поштовао и одлуку Збора да се изабере и нови

гувернадур. Кад је дошао у Црну Гору он је створио један мањи оружани одред. Био је речит, побожан, ненаметљив. Дотада завађена као осињак, Црна Гора је постала сређено друштво у коме се знало ко заповеда и ко слуша. Сви су сведоци о њему писали као образованом човеку који говори неколико језика, а у српском изговору оставља утисак босанског утицаја и руског акцента. Венецијански савременици су га оцрњивали и сматрали варалицом. Дубровчани су га подржавали, слали му поклоне, кипарско вино, слаткише. На захтев да му шаљу и војну опрему, остајали су формално глуви. Остаје ипак задатак будућих истраживања да се још провере сви извори, због могуће сумње да је иза Шћепана Малог стајала аустријска политика на Балкану и њен заштитник Дубровачке републике.

Неки расплет у големој литератури о Шћепану Малом учинило је откриће руског историчара Ј. В. Костјашова да је Катарини II 1769. било препоручено да за вођу српске побуне одреди образованог филозофа и руског официра Јована Стефанова Балевића. Ту је теорију документовао и разрадио Растислав В. Петровић 2001. књигом „Шћепан Мали. Загонетка је решена". По резултатима тих истраживања Шћепан Мали је био рођен 1728. у племену Братоножића, вероватно селу Плавом Бријегу. У младости су га Турци заробили, па га је у Сарајеву на тргу робова откупио сарајевски православни владика. Због изузетне обдарености послао га је у Темишвар и Карловце, да настави почето учење. Тамошње црквене власти су му омогућиле да се упише на лутерански универзитет у Халеу, где је по једном податку остао девет, а по другом седам година. Докторску дисертацију „De propagatione religionis armata", о оружаном пропагирању вере, објавио је на латинском 1752. Након повратка у Карловце радио је у градској управи, побегао у Русију због издавања лажних пропусница црногорским избеглицама у Русију, постао официр у чину „секунд мајора". Појавио се на јадранској обали 1766, са руском флотом.

Да је Балевић заиста био Шћепан Мали упућује чињеница да је познавао неколико европских језика, латински, грчки и хебрејски, да је из Русије 1768. к њему дошао његов пријатељ из Карловаца пуковник Јаков Јездимировић. Изасланик царице Катарине II, кнез Ј. В. Долгорукиј га није сменио. Само је известио да су други о њему ширили легенду да је он бивши руски цар.

Након једног боја са Турцима у Острошком кланцу Шћепан Мали се показао недораслим војничком занату. Неки то приписују намерном заустављању руске помоћи. Био је осумњичен да је кукавички побегао. Од тада је управу над народом остављао црногорском владици, а сам се повукао у манастир. Приликом градње путева, био је рањен уз постављање барутне мине. Убио га је један Грк, кога је послао скадарски паша и који је успео да му постане слуга.

Препаднути руског продора кроз Бугарску, Турци су пристали на мир 21. јула 1774. у Кучук Кајнарџију (Kücük Kaïnarci). Преговори су трајали само седам часова. Иако у уговору није било помена о Србима, од општих користи за хришћанско становништво и они су тим миром добили први пут једну неформалну гаранцију. Била је проглашена амнестија за све који су дизали устанак против султана, ослобођени плаћања пореза за две године и свих неплаћених намета. Обновљене су Молдавија и Влашка, а њени господари добили су право да имају своје представнике при султановом двору. Најзначајнија одредба је била заштита православних хришћана и право Русије „de parler en leur faveur". Другим речима, православни хришћани су били стављени под руску заштиту. Да поквари руске рачуне, султан је једним уговором 1775. предао Аустрији Буковину. Они тако постају заштитници унијата, а постепено и свих католика у царству.

Због огромних предности које је у Источном питању остварила Русија, Аустрија је одмах после тога почела рад на стварању једног савеза с њом. Најпре је изгледало да је једини циљ тих аустријских напора била жеља да онемогући слободне руке Русији. У претходним преговорима је Аустрија препуштала Русији да заузме богати и стратешки најзначајнији Константинопољ са мореузима, а за себе је тражила посед Мале Влашке, западне Бугарске, Србије, Босне, Албаније и Грчке. Та деобна линија је ишла од Никопоља на Дунаву до Орфанског залива, на ушћу реке Струме у Егејско море. Та област западне Бугарске је приближно тако улазила у Пећку патријаршију, иако је било далеко од тога да је ико марио за неке етничке линије, јер дотле људска култура још није била дошла.

Последице овог рата је било силно страдање хришћанског народа на подручју Грчке и Црне Горе где је дошло до устанака. Турци су у свету изазвали страх грађењем пирамида и кула од посечених људских глава. Од тада ће те „ћеле куле" бити миљокази и српске историје.

Преговори о савезу су завршени у мају 1781, са великим жељама са руске стране да ствара нова царства са средиштем у Константинопољу, посебно од када се Катарини II родио 1779. жељени унук. Наденуто му је грчко име Константин, дата му дојиља Гркиња и сва лица у његовој близини су имала задатак да припреме будућег византијског цара. Тај је пројекат заиста постао и реалност, када су руска царица и аустријски цар Јосиф II разрадили свој le Grand projet, или projet grec. Сем неких области двеју румунских покрајина, остатак на југу требало је да уђе у обновљену Византију под руским великим

кнезом Константином. Та се држава никада не би смела ујединити са Русијом, уколико је уопште било рационално тиме уверавати аустријску сумњичавост. Румунске покрајине би се ујединиле у Дацију, а остатак у Грчку, које би једна конфедерација везала у заједничку државу. Руси су 1784. анектовали Крим, а Аустријанци од Турака захтевали да им на миран начин уступе Београд (Србију) и подручје од Уне до Саве. Венеција је требало да Аустрији уступи Далмацију и Истру. Венеција је 1787. одбила да уђе у овај савез.

Поред планова о стварању нових држава на Балкану, које су од почетка оптерећене да ли је њихова основа стратешки интерес великих сила, или националне аспирације тамошњег народа, корист за Србе је долазила из једног невидљивог вампира који је у Европу унела Француска револуција, за коју по балканским селима нико није знао, а сви на својој кожи осећали. Поводом сукоба револуционарне Француске и Аустрије 1792, око Низоземске, Дантон је рекао да би на то освајање Француска имала право и по праву рата, али да је револуционарна република ипак толико цивилизована и признаје „универзалну правду и права народа да би применили право на освајање. Политика и правда су дуго времена биле раздвојене идеје, али је република одлучна да их више никада не раздваја". До краја тог века ће се тај дух права народа на слободу осетити и међу Србима.

Аустрија је ушла у рат против Турске у фебруару 1788, а у октобру војска генерала Лаудона заузима Београд, после свега 23 дана опсаде. Покушаји продора у Босну су дали само неке почетне резултате заузимањем Дубице, Новог и Градишке уз обалу Саве. Тај је продор врло брзо заустављен. У позадини је дошло до побуне Мађара које је подржавала Пруска, пре него што их је страх од Француске револуције отрезнио. Аустрија и Пруска су имале поседе на Рајни, што их приморава да се измире око балканских споредних ствари, савезом у Рајхенбаху (Reichenbach) 27. јула 1790. Аустрија је склопила мир са Турском у Свиштову 4. августа 1791, по коме је добила један мали део код Оршаве на Дунаву и исправку границе на Уни.

Иако су Срби у овом рату у свему изгубили, они су били његови победници у историјском искуству кратког герилског ратовања у турској позадини. Војна граница је давала трупе и за фронтове у западној Европи овога времена, па хабзбуршки двор приступа већем и бољем организовању српских одреда за акције у турском залеђу. И у ранијим ратовима је то рађено, али са мање система. У овом су рату стварани етнички мешовити добровољачки одреди „Freicorps" формирани од Срба, Румуна и понешто Бугара. Сваки је војник добијао стотину форинти годишњу плату, али је од тога морао да покрива и трошкове неке опреме и исхране. У часовима кризе би им се

прискакало у помоћ дотурањем порција хлеба као и другим аустријским војницима. Њихов је задатак био да ометају транспорт турске армије Дунавом и другим рекама, као и путевима долином Мораве. Прва њихова акција је била успешан напад на неколико дунавских лука у којима су оштећене турске залихе, сем у луци Београда.

Хабзбуршки рат против Османлијског царства 1788–1791. имао је велики значај за дозревање Српске револуције 1804. Иако су српске добровољачке јединице и у ранијим ратовима биле коришћене, у овом рату је то рађено са више политичког интереса и војног система. Слободни корпуси (Freicorps, Freikorps) били су новина у односу на јединице истог назива у аустријској и венецијанској војсци. На искуству Седмогодишњег рата 1756–1763, као и америчког рата за независност 1776–1783, показало се да су ранији корпуси били превазиђени; стварани су од малог броја добровољаца и током рата се распадали. У ланцу „демократских револуција" тога доба америчко ослобођење је понело заставу, а с њом и овај начин рата.

Војна наука је врло брзо проучила организацију дотадашњих корпуса као главног облика војних јединица у партизанском рату. Већ 1785. капетан Јохан Евалд написао је једну расправу о малом рату (Johan Ewald: Abhandlung über den kleinen Krieg), у коме је било сумирано искуство два поменута рата. По природи задатка, нови облик је назван „лаки корпус". Формира се од људи „са свих страна света", а организује га један способан официр. Будућност су имали само они корпуси који су бројали најмање хиљаду људи. Препоручивало се врбовање младића од 16–18 година, јер су старији тешко издржавали напоре рата и бежали. Једна трећина посаде мора бити на коњима.

Пред револуцију 1804, ови су корпуси постали српска војска. Не само у војничком смислу, него и духовно су фрајкори били најзначајнији. Ови лаки корпуси нису једнообразно стварани. У рату против Турске 1788–1791. су имали запажену политичку улогу. Ј. Б. Шелс (Schels: *Leichte Trupen; Kleiner Krieg*, 1813) вели да су стварани „из једне нације и једног језика." Водили су их њихови официри, одрасли и одгојени код њих, „надахнути светом ревношћу за ствар домовине". Одевани су у сопствена одела и са својом обућом. „Били су навикнути на вечну борбу са турским разбојничким четама од своје ране младости". Скупљани су као добровољци из свих слојева народа „и због тога стварали такозване Слободне корпусе (Freikorps)". Православни калуђери и фрањевци су узимани за извиђање територија и скупљање добровољаца. Пре формирања Босанског фрајкора, у јесен 1788, створена је „Посавско-козарска милиција" од 908 бораца, организована по систему војне границе. Војници су живели код својих кућа. Калуђери су их скупљали, а српски епископ Јован

Јовановић у стварању овог фрајкора одиграо је кључну улогу. Први пут у историји су Славонија, Војводина, Босна, Србија, Црна Гора (са плановима око млетачке Далмације) стратешки узимане као српски етнички простор.

Фрајкори у аустријској војсци 1788. имали су врло јасно одређен политички задатак. Андрија Торкват Брлић, у делу о добровољном учешћу Срба и Хрвата у аустријским ратовима против Османлијског царства од 1664. („Die freiwillige Theilname der Serben und Croaren an den vier letzen österreichsch-türkischen Kriegen", 1854), вели да су разни народи учествовали у овим ратовима, али највише Срби. Њихову границу протеже до близу Скадра. Цар Јозеф II је, вели Брлић, желео да се „човечанство освети овим варварима", па се ујединио с Русијом у рату против Турског царства. Изишао је у сусрет Србима и забранио унијаћење православних. Након почетка рата 1788, српске добровољачке јединице су продирале кроз Србију, „чији су становници држали као извесно да ће овога пута остати поданици бечког цара". Крушевац су ценили као престоницу кнеза Лазара. Његову су цркву, коју су Турци претворили у шталу за своје коње, очистили и посветили.

Од око 15 оваквих корпуса, размештених од Видина до Црне Горе, одржали су се само српски у Србији, Славонији и Босни. Због малобројности, остали су се спајали, раздвајали и распадали. Рат 1788–1791. створио је наду за српско национално ослобођење, а постојала је претпоставка да се оно може остварити само герилским начином борбе.

Први је одред био под командом Михаила Михаљевића и имао је задатак да оперише на простору између Дрине и Мораве. Источно од њега је био Банатски одред, а била су предвиђена још два. Један је био спреман за дубље продоре у Босну, а одређени број црногорских добровољаца је био пребачен у Хрватску ради организовања. Због побуна, враћен је необављеног посла. Бечки двор је био заинтересован да прикупља плаћене војнике по Црној Гори и шест бродова је било послато у Боку да их прихвати. Исто као у Србији, одобрен је новац за подизање устанка и боље организовање политичког стања у Црној Гори.

Михаљевићев одред је нарастао на 2.300 војника, убацио се у Западну Србију, где су се врло брзо пред њим стварале герилске јединице побуњених Срба. Једна је бројала 800 војника. Турци су вршили одмазду у сумњивим местима, па су пре почетка ових немира сасекли 65 најугледнијих Срба. Уз Михаљевићев одред је деловао и један славонски фрајкор. Покушајем да заузму Шабац руководио је сам аустријски цар. Њихов највећи успех је било заузимање Шапца, уз протеривање становништва на уобичајени начин да су у сваком

рату са Турском Аустријанци исељавали силом муслиманско и јеврејско становништво. Цело подручје од Лознице до Рудника и Београда је било ослобођено српским герилским одредима. Рачуна се да је до јуна 1788. на аустријску страну из Србије пребегло око 50 хиљада људи и 30 хиљада грла стоке. До мира 1791. је пребегло из Србије близу сто хиљада људи. Тачан број нико није установио. Књижевник Милован Видаковић је оставио сећање на стварање народних збегова по сигурнијим местима у брдима. Разлика између 50 и 100.000 избеглица није мера историјске трагедије једног народа. Оба броја значе велики догађај.

На фронту према Босни и Херцеговини се такође стварао један моћан фрајкорски покрет. Царски двор је најпре био против стварања таквих добровољачких јединица у Босни, али су се оне спонтано почеле заметати уз штабове појединих регименти. Историчар ових догађаја Васа Чубриловић је закључио да се тај покрет разликује од оних у Србији, јер нису постојали истакнути домаћи људи који би преузимали команду, као што није било ни успутних политичких пројеката. Све остало је било исто као и у Србији у време тог великог рата. На првом месту и овде је постојао моћан талас исељавања, па се мисли да је око 20.000 избеглица затражило склониште на хабзбуршкој страни.

Најистакнутији од свих тих добровољачких одреда је био онај који је у Србији водио трговац Коча Анђелковић. На једном сусрету са аустријским царем у Земуну је добио чин капетана, па је и цели добровољачки рат по њему добио име „Кочина Крајина". Он се најпре издвојио из Михаљевићевог фрајкора, па након извесног времена створио у Србији одред од 500 бораца. Успео је да заузме Пожаревац и Крагујевац. Одатле је знатно угрожавао турске транспорте према Београду, иако није успео да потпуно прекине ту жилу куцавицу за одржавање турске војске у овом рату. Линија између Ниша и Београда је једно време била прекинута. Коча Анђелковић је имао упориште у манастиру Јошаници. Српски добровољци нису успели да заузму Јагодину. Са Кочом је ратовао и његов брат Петар са одредом од 1.500 бораца, са седиштем у манастиру Раваници. Цар је Кочи Анђелковићу дао чин капетана, а касније и златну медаљу, како би га истакао у том мравињаку од малих јединица и бегунаца који су тражили да им небо пошаље неког умешног вођу. У току ових борби Турци су прогласили свети рат, носили фетву о томе и султанов берат. Ангажовали су и неке српске владике за смиривање народа. У тим околностима и Коча се са остатком свог одреда пребацио у Банат, где су и Турци успели да направе један привремени продор.

У борбама 7. септембра 1788. капетан Коча је био заробљен и вероватно са још неким из дружине био набијен на колац.

Рат Аустрије и Турске 1788. до 1791. је био најзначајнији од свих ранијих ратова у којима је српски народ представљао један видљив фактор. Он је имао карактер једне мале револуције и ослободилачког покрета. Из Србије је око сто хиљада пребеглица тражило склониште на аустријској страни, а из Босне око двадесет хиљада. У исто време, добровољачке јединице су избациле на површину неколико јаких личности које су се почеле наметати као вође народа. Међу именима старешина у овом ратовању помињу се многе вође Српске револуције након 1804. Један од мање познатих учесника био је и Карађорђе Петровић, будући вођа Српске револуције. Није добио виши чин од других, али је вештину рата савладао боље од њих.

Овај је рат из темеља почео да мења однос хабзбуршких власти према православним народима у монархији. Од 26. августа до 22. новембра 1790. одржан је у Темишвару сабор од 100 српских представника, равноправно подељених по 25 из четири различита сталежа и професије; племићи, свештеници, представници из Војне границе и Провинцијала. Цару је поднесен један захтев „Gravamina et postulata", који треба сматрати као први српски национални програм. Непосредно после тога су и Румуни формулисали свој први национални програм Supplex libellus Valachorum, настао као последица покрета међу Србима у исто време. Темишварски сабор је заседао са прекидима, па се и датовање његових заседања у литератури различито помиње, као што је и број учесника између првобитних 75 и коначних 100 одговарало захтевима на различитим заседањима. На сабор су дошли и представници Срба из Србије са београдским митрополитом из Мачве. Конгрес је захтевао да бечки двор законски одреди српску политичку аутономију у царству, да се изједначи са другим народима (Немцима и Мађарима) који су сматрани привилегованим нацијама. Због отпора мађарских власти да се на територију историјске Угарске Србима даде одређена аутономија, бечки двор се задовољио обећањем да ће она бити остварена на турској страни, у рату који још није био трагично окончан општим повлачењем.

После погибије Шћепана Малог, Црна Гора је још за две деценије понављала једну монотону историју сукоба унутра и споља. Постојали су неспоразуми између гувернадура и цетињског владике, са узајамним отимањем и препуштањем првог места. У Скадру се осилила породица Бушатлија, који су стајали на челу скадарског санџака од 1763. до 1781. Једно време су били непокорни султану, па су све више изграђивали елементе независне државе. Махмуд-паша Бушатлија је успео да разбије црногорски отпор и заузме Цетиње, где

је остао шест дана, од 23. до 29. јуна 1785. При поновном походу на Црну Гору у јулу 1796. дошло је до сукоба код Мартинића, где је три хиљаде црногорских бранилаца успело да разбије знатно бројнију турску војску. Неки подаци говоре да је имала 18.000 војника. Нова и значајнија битка се одиграла на Крусима 22. септембра 1796, где се сукобило 10.568 црногорских и 40.460 турских војника. Погинуо је и сам Махмуд-паша Бушатлија.

Двовлашће између гувернадура, једно време Јована Радоњића, и владике Петра I Петровића се одржавало и у различитим концепцијама организовања државе. Гувернадур је имао везе са Русијом, а после са Аустријом и мислио да ова последња треба да уреди власт у Црној Гори. Митрополит Петар I је држао владичански двор од 1782. до 1830. Успео је да из традиционалног Збора главара издвоји једну народну скупштину „Скуп главара", као наставак ранијег Збора главара који је био представништво свих племена. Ова нова народна скупштина ће постати основа за организовање државе у Црној Гори. Круна организовања племенског друштва је било доношење једне врсте устава („Законик општи црногорски и брдски") крајем XVIII века. Претходила је једна скупштина првака на Цетињу која је 1. јула 1798. донела закључак о уједињењу свих снага за борбу против Махмуд-паше Бушатлије. Тај је документ касније назван „Стега", па иако не представља формално неки законодавни акт, био је увод у „Законик општи" који ће уследити у октобру исте године. То је било подрезивање корена старој племенској организацији и успостављање темеља државе у Црној Гори. Ово је био далек утицај Француске револуције да је нација оно што има право на своју државу. Венецијанска република је пропала 1797. године. Источну јадранску обалу окупирали су Аустријанци и ветар је почео да наноси Дантонове речи да се правда и политика не раздвајају.

Герилско ратовање српских добровољачких јединица у рату Аустрије и Турске 1788. до 1791. била је генерална проба Српске револуције 1804–1815. Ту је образован први старешински кадар револуције 1804, ту су научене турске слабости, а ту се научило како се организују јединице за дужи рат и како се оне снабдевају. Ту се и научило да се не сме веровати бечким царевима, него „у се и у своје кљусе".

Предуслови за програме о националној држави

Српска револуција 1804, која је ударила трајне темеље самосталној српској држави, била је условљена одређеним чиниоцима, од којих су неки на површини видљиви, а неки испод површине ствара-

ју коренове. Као бујица после кише која потиче коритима какви су раније створени, тако је и Српска револуција израсла на подлози коју је припремио ранији развој, а да се никад није очекивало да је та ранија припрема рађена за оно што је касније дошло.

Први предуслов за успех Српске револуције је била чињеница да се гравитационо тежиште српског народа померило са југа на север. Србија је од 1699. била три пута темељно етнички очишћена. Најпре у рату у време непосредно пре и после Пожаревачког мира 1718. муслиманско становништво је до задњега било одстрањено из целог освојеног подручја, а заједно с њим и јеврејско. Обично се у хвалоспевима историчара војних победа Еугена Савојског каже да је и „друго становништво" одстрањено. Никада није назначено ко су ти други. Вероватно део хришћанског становништва, без јасне етничке назнаке. Затим су Турци након поновног заузимања Београда поново извршили етничко чишћење. Београд је између 1718. и 1739. постајао католички град. Данас најстарији храм у Београду је муслиманска Бајракли џамија, претворена у католичку богомољу. Ново чишћење је везано за рат, када је у октобру 1789. Београд поново изменио становништво, да би се то поновило 1791.

Срби су најмање заслужни што је Београд постао не само њихов главни град, него неке врсте и духовно уточиште, као Јеврејима Јерусалим. Обе стране које су га освајале, побрисале би његов етнички првобитни састав, да би на том драгом камену изградиле упориште своје цивилизације. Турски званични историчар похода на Београд 1739, а можда и учесник у догађају, Мехмед Субхи је овако описао улазак турске војске у Београд: „Овај Сулејманов прстен, Београд, је на очи целог исламског света био изгубљен и за дуго времена остао у рукама ђавола. У недељу 3. јула 1739. је . . . победничка војска развила заставе код Хисарџика (Гроцке) и устремила се ка овом великом циљу, да га освоји и поседне. Задржала се у селу Вишњици, где је његова узвишеност врховни заповедник задржао цело тешко оружје и сазвао штаб у ово село, са свим везирима, миримиранима (вишим старешинама), јањичарима, џебецијама (оклопницима), топцијама и другим победничким ратницима и одвео их у долину Врачара у старе турске шанчеве. Пошто је ове од непријатеља врло утврђене шанчеве запосео, изишао је из њих са четврт сата хода до Београда. Све што је унутра и околини било људи и жена одведено је у робље." То се исто каже за ранији продор из Босне према Сиску, кад су из заузетих села одвели цело становништво, са женама и децом. На неким местима су, ипак, чували српске сељаке, да има ко ће копати земљу.

Овакво је етничко чишћење Београда обавила аустријска војска кад је поново 1791. ушла у њега, као и турска пошто се наредне године вратила. Заиста је било много националних побуна на Балканском полуострву против турске власти, а да ниједна није без туђе помоћи успела, сем Српске револуције 1804–1815. Разлог за то је чињеница да су све те револуције биле загушене у првом пропламсају, не од државне војне силе, него од муслиманских суседа у селу где побуна почиње. Српска револуција је успела, јер није имала муслиманског становништва. Аустријска војска и међународно право их је раније више пута одстранило. Сматра се да је у Србији у време избијања Револуције 1804. било само 40.000 муслимана, концентрисаних у градовима, а већим делом у Београду. У Босну се из Угарске и Славоније иза пораза 1699. уселило 130.000 муслимана, три пута више него у целој Србији 1804.

Србија је била обезљуђена земља, зарасла у храстове шуме, са крдима свиња до којих пастир долази кад треба да их поброји и одведе преко Дунава у Земун за продају. Сматра се да је иза 1718. Београд нарастао на град од 15.000 душа, од тога 6.000 Срба, а Крагујевац на само 110 и Пожаревац 230 кућа. Након сваког војног похода и мењања господара, на згариште су долазили трговци да га брзо препороде и цивилизују. У целој Србији је тада на један квадратни километар живело само четири до пет становника. То није било довољно да земља не подивља и зарасте у бујну шуму. Такво разарање је доживела Босна 1697, када је цела долина реке Босне (Добој, Маглај, Жепче, Врандук), а највише Сарајево, била остављена у згариште. Ипак, Босна никад у историји није доживела тако дубока етничка чишћења као Србија од 1688. до 1792. То је подлога каснијег развоја, као корито реке пре бујице.

Паралелно са српским сеобама и бежањима пред ратом и војскама обе стране, постоји и нови талас исламизације. Продор аустријске војске и устанак Срба око сеобе 1690. изазвали су терор татарских јединица на Косову и јужној Србији уопште. Дошло је до новог таласа исламизације, изазване прогонима и претњама о пресељењу („sürgün"), које је трајна пратиља свих народних побуна у турској држави од XIV века до њеног нестанка 1912. Према сведочанству Лацара Соранца 1588. албанско становништво је постало главни турски ослонац у продирању преко српских земаља. Обично се у литератури узима да је албанско насељавање Косова и делова у Србији и Македонији долазило њиховим лаганим освајањем планина, па се затим спуштају у плодне долине, како је то објаснио социолог села Сретан Вукосављевић (1965). Не треба ипак заборавити да то долази и одатле што су се Албанци све више сматрали повлашћеном

нацијом у Османлијском царству. Након Велике сеобе Срба у Јужну Угарску 1690, долази до пацификације побуњеног подручја путем исламизације и прогона. За сто наредних година је то била перманентна појава. Католички бискуп из Скопља 1791. је тражио да се уведе молитва по црквама „Ab albanesimus libera nos Domine". Албанци се досељавају, па се и католици жале да су „испунили и преузели целу Србију", то јест њене традиционалне области на југу.

У Србији, под аустријском управом 1718–1739. становништво је раће бежало у Турску, него се у њу из Турске насељавало. Порези су били тако немилосрдно прописивани и утеривани да се један митрополит у фебруару 1722. жалио да ће „ако потраје овакав притисак и овакво брутално држање провизора (пореза), који су и иначе сурови људи – читави крајеви опустети". Драгослав Павловић (1901) је израчунао да је 1721. било у Србији 6.023 пореских села (сесија), а 1724. свега 4.146. Једно време, пред поновно турско заузимање Београда, турски султан је вршио уступке Србима, а неки су пребегавали са аустријске стране на турску. Део логистике ратног похода на Београд 1739. (транспорт, саобраћајне услуге) турској војсци су вршили Срби.

Миграције српског становништва са ратовима у оквиру Источног питања су изгледале као једно хаотично кретање у свим правцима, без реда и вишег смисла. То је тако изгледало само на површини. Дубински разлог је исти онај који је и те ратове усмеравао све више у Подунавље. Река Дунав је постајала нова трансверзала трговине са истока на запад и обратно. Све богатији капиталистички запад је мамио турске армије да освајају на северу, тамо где је богатство, као што светиљка мами ноћне лептирове. Последица тих миграција јесте да се тежиште српског живота коначно преселило на север са средњовековног југа. Нова историја се сада тамо ковала, а не по манастирима из средњега века. Јунак историје више није монах и самозванац, него трговац и најамни војник.

Подједнак значај, као што су га имале миграције становништва пред ратове и са њима, имала је и религиозна нетолеранција две западне земље које су Срби сматрали хришћанским ослободиоцима – Венеције, до 1718. и Хабзбуршког царства у то време 1791. и после њега. Тај се мотив дуго и упорно понављао да га треба сматрати једним од фактора процеса long durée, развоја дугог трајања који су базична и дубинска подлога историјског прогреса. Дуги процеси кретања са неким смислом дају историју.

Исто онако како су црногорски Срби изасланику Петра Великог 1711. објаснили да су Латини гори од Турака, да се не држе задате речи и обећања, да хиње православну религију и теже конверзији, то се све дешавало и на другим крајевима Балканског полуострва

где је крочио венецијански, или хабзбуршки војник. Нису само због одијума према Латинима на Пелопонезу у само једном рату бежали на турску страну. То је била општа појава, па је за разумевање модерне историје српског народа неопходно да се прикажу темељи религиозне нетолеранције којима је Средња Европа уоквирила историју балканских народа. То је на дугу стазу одредило религију, да буде вододелница нација из истог корена.

Један је француски дипломата известио са Пелопонеза 1710. да народ бежи пред венецијанском војском и да је становништво Пелопонеза спало од четврт милина на сто хиљада људи: „Венецијанци по милој вољи живе у нашим кућама и нашим вртовима, узимајући без питања... Малтретирају нас ако би се ми пожалили. Војници се шаљу код нас на спавање. Официри врше разврат отимајући наше жене и кћерке. Њихови нам свештеници без престанка долазе да нам говоре против наше религије и наговарају нас да прихватимо њихову. То се Турци никада нису усуђивали да раде."

Бежећи од венецијанског протектората и тражећи аустријски, Црногорци и Херцеговци су у захтеву Богића Вучковића од 29. јуна 1739. године у 11 тачака, на другом месту ставили захтев за религиозну толеранцију према православној вери: „Народ неће бити узнемираван у вршењу обреда грчке цркве и то ће обављати у пуној слободи. Ипак, они неће моћи да подижу нове цркве без претходног одобрења његовог царског величанства. Избор њихових владика ће се обављати на начин као што се већ то ради у другим царским покрајинама. Узимаће се у обзир оне владике које су предложене, а не неке друге, које су њихове вере и језика. Број владика ће остајати непромењен, двојица из Херцеговине и двојица из Црне Горе, уколико буде средстава за њихово издржавање. Ако тога буде недостајало онда ће их бити мање. Они ће наименовати њихове попове и запоседати своје манастире и обилазити их због ствари своје вере. У световним стварима, међутим, они ће се потчињавати правним властима. Њихове парохије и парохијске настамбе, које су намењене за њихова лица и кућне пријатеље, биће ослобођене свих јавних намета. Исто ће тако манастири, ако имају у поседу нека добра, за њих плаћати уобичајене намете. Слобода католичке вере остаће као што је и била и царско величанство ће с њима поступати као и са оним у новоосвојеним земљама." Иако се с правом мора сумњати да је овај захтев дошао од становника Херцеговине и Црне Горе, него да је пре био састављен од дубровачких власти у њихово име, још и тада се мора уважавати да се и овде водило рачуна да се у тој новој области, која улази у хабзбуршко царство, не сме примењивати религиозна нетолеранција. Искуство Црне Горе са Венецијом, једнако као и Пело-

понеза, као и незадовољства Срба у Србији под аустријском влашћу до 1739, било је опомена да се православна вера мора оставити слободна.

У свим мировним уговорима које је Хабзбуршко царство од 1699. склапало са Турском, религиозна нетолеранција према муслиманима и Јеврејима је била међународноправно легализована. У време продора Еугона Савојског у Босни 1697, наступила је криза целог друштва. Још пре тога похода владала је у покрајини суша, глад и куга. Фрањевац Никола Лашванин је у својој хроници забележио да је због суше пуно народа помрло од глади. Појавио се канибализам, јер у недостатку хране једу се они који су помрли, или повешани разбојници. У Цариград је 1712. био послат из Босне извештај да се у Босни Аустријанци труде да преведу у католичку веру децу и жене. Припремајући за њега несрећни рат пре Београдског мира 1739, хабзбуршки цар Карло VI је 1737. упутио проглас муслиманима Босне да пређу у католичку веру. Драгослав Бабић је тај проглас објавио у Загребу 1900, а један муслимански историчар га је 1998. назвао „кореном геноцида" над исламским светом Босне. На целом освојеном подручју се прогони муслиманско становништво да пређе на католичку веру, или приморава да се одмах исели. Стипан Златовић је (1888) описао улогу фрањевачких калуђера, којима је и сам припадао, у преобраћању муслимана и православних у католичку веру по Далмацији у ратовима од 1683. до 1739: „Кад су пак Турци из Далмације протјерани, по освојених мјестих у којих бијаше Турака, онда се угледа ревност фрањеваца у поглед њиховог обраћања." Од 1688. до 1716. наводи појединачно места у којима је остајало по нешто муслимана и сви преведени у католичку веру.

Поред муслимана, вели Златовић, дужност је фрањеваца била да на католичку веру преводе и православне кривоверце. „Изван невјерника Турака франовачки апоштолат плодан бијаше и у погледу различитих иновјераца", па наводи случај са десет хиљада људи 1648. које су довели са турске стране. „Међу њима бијаше доста расколника, које својими понутковању преведоше на католичко јединство." То је поновљено и са две хиљаде људи доведених из Херцеговине 1683. Златовић чак даје и суд да се „франовци што поглавито допринеше избављењу отаџбине од турског робства, могу сматрати зачетељи свих наших средоземних вароша, који се окупљаху около њихових прибивалишта и заснованих жупах, као што видјесмо у Неретви, Врхгорцу, Имоти, Сињу, Врлици, Книну, Дрнишу и Скрадину. Они навезоше пука на отоке и доведоше у Задар, Шибеник, Сплет и Макарску, који оживише трговину и пољодјелством обогатише градске властелине. Напучише паком свиетом села и крајине уздуж

свеколике покрајине, тер она мјесто опустошена плиеном, ватром, ратом, кугом и гладом, данас сачињавају најжупније предјеле снажна и криепка народа, срце далматинскога пучанства".

Одмах после прикључења већег дела Србије Хабзбуршком царству 1718. почела је католичка пропаганда за ширење католичанства у целој покрајини. Цар Карло VI је и пре закључења мира у Пожаревцу 1718. наредио да се направе олакшице за мисионарство међу православним. Посебно су дате финансијске олакшице за језуите. Чим је војска препустила управу цивилној администрацији, цар је дао Инструкцију по којој су православни били потпуно слободни у селима и варошима где нису били измешани са досељеним католицима. Тамо где је дошло католичко становништво, тамо се ограничавала слобода православне цркве. Драгослав Павловић 1901. вели да је та „Инструкција нарочито наглашавала да треба радити на унији православне и католичке цркве и то опрезно: не преоптеретити свет сувишним бројем свештеника и мисионара, јер му је то тешко издржати, а затим да треба из Турске привући што већи број хришћана".

Било је наређено да се у новоосвојеним земљама Србије могу насељавати само католици. Поред језуита, врло брзо је било допуштено да се дозволи рад и осталих католичких калуђерских редова – фрањеваца, мале браће, тринитаријаца, капуцина и бенедиктинаца. Католичка бискупија је била успостављена у Смедереву, али је бискуп углавном боравио у Београду. Тамо се планирала градња једне угледне катедрале, а до тада је потребе неколико хиљада католика подмиривало неколико католичких цркава. Главна је била једна ранија муслиманска богомоља. Ширио се број парохија католичких, са плаћеним свештеницима. За ширење католичанства је служила и школа. Прва је успостављена 1726, а наставници су били углавном језуитски калуђери. Очекивало се да ће деца, која су у школи примила и католичку веру, постати средство да и њихови родитељи пођу истим путем.

Протестантима је било ограничено право службе божије, што значи да је јавно нису могли обављати, а њихов долазак у Србију је везан само за чиновничке службе у администрацији. Јевреји нису сви очишћени, али Јевреји су сматрани schädliche genus hominum, шкодљивом врстом људи и препуштани су на милост католичке администрације. Постојала је и група Јермена, добеглих пред турским прогонима, и власти су њиховом митрополиту давале пензију, јер је број верника био толико мали да га они сами нису могли издржавати.

У Османлијском царству су брижљиво чувана правила да, по верском закону, становници разних вера морају бити различито обучени. Сафветбег Башагић је (1900) објавио поновљену наредбу бо-

санског везира из маја 1794, да је „по високој царској заповиједи и шеријатским правилима зелено, бијело, жуто и црвено одијело и обућа ношња је муслиманска и јањичарска. Дуги калпак, дал-фес, гуњ загарија и постуле од кајсера нарочито је ношња јањичарска. Љубичаста, црна и модра џока (вунени мантил без рукава), црне чизме и постуле и црно одијело ношња је кршћанска. Осим тога, плаве чизме, местве или папуче и друга одијела, ношња је кршћанска и жидовска. То се правило у задње време крши, па није могуће 'разликовати муслимана од немуслимана', па се наређује да се сваки хришћанин и Јеврејин који не поштује ово правило 'има ставити пред суд на одговорност и казнити'".

У складу са неразвијеношћу друштва, православна српска црква у Босни и Херцеговини је била највише изложена недаћама ратова и притисцима власти. Била је подељена у три епархије. Дабарска, или Дабро-босанска митрополија је мењала границе у складу са исходом ратова са Венецијом и Аустријом. Од 1557. митрополит носи и титулу „егзарх све Далмације", јер су у име пећког патријарха, чији су егзарси били у Далмацији, вршили јурисдикцију све до 1688. Две преостале митрополије су Херцеговачко-захумска и Зворничка.

Православна црква је имала своју јерархију из времена пре доласка аустријске администрације. Бечки двор није желео да потчини цркву у Србији под Карловачку митрополију и тако уједини православну цркву у целој монархији. Управо због тога то није урађено. Бечки двор се водио идејом да у једном царству треба да постоји и једна религија, па је све цркве, српску православну на првом месту, успевао да држи разједињене у разне јерархијске целине. Београдској митрополији је прикључена и православна црква у Банату. Од 1726. су се ујединиле београдска и карловачка митрополија и на тај начин поново успостављено јединство српске цркве.

Католичка црква је сматрана државном црквом, „religio dominans". Православни су позвани да добровољно могу прелазити на католицизам, а била је обавеза да морају славити и неке католичке празнике. Забрањено им је било да преправљају муслиманске мошеје у православне цркве, због повећања броја католичких досељеника, који су се највише насељавали у Београду. Православној цркви су била ограничена примања и она се једва могла одржавати. Агитација за прелазак на унију са католичком црквом је највише напредовала у Влашкој, али је и ту наилазила на отпор.

Душан Ј. Поповић је израчунао (1950) да је у Србији пред Београдски мир 1739. живело између 90.000 до 100.000 становника. Тај је број постигнут множењем броја од 10.085 породица са по шест (или седам) чланова, а томе је додато још 20 посто породица, која из неких разлога нису биле пописи евидентиране. Католика је у Србији било 15.000, од тога две трећине у самом Београду, где су у становништву и политичким правима доминирали. Јасно је да ни у овој историји, као ни у једној другој, округли бројеви не смеју бити сматрани као коначна истина, јер историја не познаје округле бројеве и они су увек сведочанство о методолошким тешкоћама да се право стање боље објасни. Оно у шта не треба сумњати је чињеница да је намера хабзбуршке администрације у освојеној Србији између 1718. и 1739. била да од покрајине направи мостобран ширења католичке вере и цркве даље на исток. Обзири да се у томе не претера су долазили од опасности депопулације земљишта, јер су православни верници били несклони да аустријску управу сматрају ослобођењем, па су селили и преко Дунава у Јужну Угарску, а највише у Турску. У оној мери у којој је осећао да расте српско народно незадовољство са хабзбуршком влашћу, у истој је мери аустријски цар почео да прави привремене уступке Србима на својој територији. Након поновног освајања Београда 1739. то је престало.

Посебно треба истаћи гоњење Јевреја од стране хабзбуршке власти. То је било у складу са општим ставом према њима у време католичке контрареформације, али је на простору разграничења са Османлијским царством то и погоршавано. Они нису уништавани, него нису били заштићени никаквим мерама политичке природе, него само оним границама којима верска несношљивост захтева. Они су сузбијани, а не уништавани, па се чак и један њихов део повлачењем хабзбуршке администрације преселио преко Саве у Земун. Поред политике државе и мера које је католичка црква предузимала против Јевреја, њихов је живот загорчаван и ограничавањем права да под једнаким условима тргују као и остали трговци на граници. Уговором о трговини и пловидби (Traité de commerce et de navigation) у Пожаревцу 27. јула 1718, било је одређено да се потврђује смањење царина на три посто вредности увезених роба, да се царина наплаћује само на једном месту, да се може платити делом робе која се извози, или чак и страном валутом. Положај Јевреја је одредио члан 14: „Не допушта се Јеврејима да ни најмање суделују у пословима трговаца Царства (аустријског), нити да са дипломом Османлијског царства, или неким другим моћним заузимањем, врше функцију посредника који се обично назива сензалом, или Unterhändlerom, уколико за такве услуге нису увучени спонтаном и слободном вољом Царско-краљевских трговаца. Зато, ако Јевреји из разлога што нису позвани за напред наведену службу сензала покушају да вребају или проузрокују штету Царско-краљевским трговцима, они ће на нај-

строжи начин бити кажњени како би послужили за пример другима.“ Јеврејска заједница није овим уништавана, али је друштвено унижавана, како би лакше прихватили католичку веру. И када се овај циљ увек не истиче, он јасно произлази из оних прокламованих циљева папске енциклике „Cum nimis absurdum“ године 1555. Као изолована заједница они су најгоре пролазили у општем стању верске несношљивости које је трајало најмање два и по столећа пре избијања Српске револуције 1804. То је тако дуго време да се тај дух несношљивости увукао у све поре јавног живота и одређивао менталитет хабзбуршког друштва, уколико бисмо смели да га посматрамо као јединствену целину. У сваком случају је религиозна нетолеранција била толико дугорочна, да она јесте фактор дугог трајања („long durée“) који ствара и усмерава историјски развој из дубине и на невидљив начин. Тај оквир ће одредити и карактер националног идентитета, кад он од краја XVIII века почне да избија на површину и доминира. То је био разлог да ће национални идентитет бити развијан у оквиру постојећих религија, а она сама нужно постала вододелница нације. У Србији под аустријском управом 1718. до 1739. у сто хиљада становника, 15.000 католика су били повлашћени народ.

Последња велика промена етничког састава се десила у рату Аустрије и Турске након 9. фебруара 1788. Већ 17. априла је на јуриш заузет Шабац, а Турци продрли у Банат. Муслимани и највећи део Јевреја се повлаче пред хабзбуршком војском, да би се након мира 1791. поново враћали, а досељени католици бежали. Маршал Лаудон је почео напад на Београд са 80.000 војника 12. септембра 1789. Град је коначно пао 8. октобра. Један је непознати аутор 1789. објавио „In Italia“ књигу о историји и опису града Београда („Istoria e discrizione della città di Belgrado“). Назвао га је „цветом нашега доба, јер су очи целе Европе сада уперене на ту престоницу покрајине Србије у европској Турској“. Од три дела града, тврђава, доња и горња варош, најзначајнији је трговачки део у доњем делу. Ако би се узела и предграђа, међу које аутор броји и Земун, град у промеру има око 11 италијанских миља. „Улице Београда су много тесне, а куће пуне људи, па у доба мира број становника у граду сигурно прелази 80.000. Две велике тржнице (piazze), које се зову безистани, су унутрашњи украс Београда, где се продаје највреднија роба. Дућани су много уски и спреда затворени неком врстом клупе, па се трговци погађају са муштеријама, а да никога не пуштају унутра.“ Турски, грчки, јеврејски, мађарски и словенски трговци, а највише цариградски иду и по предграђима. „Са Београдом обављају велике послове све суседне земље. Дубровчани највише тргују, а Источна Компанија Беча ту држи једног инспектора.“ „Већина становништва је грчка.“

Лаудонова војска је до краја септембра 1789. дошла до Доње Вароши, па у борби кућа за кућом натерали становнике да се склањају у тврђаву. Из Земуна је град тукло 400 тешких топова и 100 мерзера, „бацајући ђулад, бомбе, ватрену и запаљиву ђулад“ (palle, bombe, palle infuocate, e palle incendiarie), па су куће и касарне у тврђави све горе. Турски заповедник одлучио да се бори до краја, „све док му бомба није спалила сопствену браду. Осмог октобра, напуштен од војника који су очекивали скори покољ и њих и њихових жена и деце, одлучио је да се одмах преда“. Аустријанцима је, по уговору о капитулацији, предато све оружје и ратне лађе на води, „а посада је са женама и децом испраћена низ Дунав до тврђаве Нова Оршава. Војницима и старешинама је остављена могућност да понесу све сопствене ствари, без икаквог оружја. (По уговору) се Јевреји и хришћани, становници Србије, који су се одлучили да иду са гарнизоном, нису смели узнемиравати. Сви су се заробљеници и бегунци морали покорно предати у царски логор. Око осам хиљада људи је напустило град“.

Та је победа имала краткотрајне последице, па је „Београд, предзиђе хришћанства и кључ османлијских покрајина у Европи“, враћен Турској 1791. Српска се етничка већина у њему стабилизовала тек ослобођењем 1806. и 1807, а пре тога су постојали покушаји да се цели Београдски пашалук, са проређеним становништвом, претвори у муслиманску област.

Без обзира на политичка ограничења и повремено гоњење, изазове преласка на унију и конверзије на католичку веру, као и талас исламизације који су долазили иза великих друштвених немира као средство пацификације подручја, српска црква је одиграла кључну улогу у отварању врата српском народу у нови облик европског друштва. У Црној Гори је Цетињска митрополија ударила прве темеље нове српске државности. Црква је на првом месту основна установа за неговање српског језика и традиционалне културе.

Како постоји разочарење у политичка права која су добијали у хабзбуршком царству, у коме је бечки цар потврђивао привилегије, а власти Краљевине Угарске настојале да их што више сузе, почиње култ Русије и њене културе. Митрополит Павле Ненадовић је 1753. „Презвитерским правилима“ захтевао употребу само руских књига, а након поновног издања граматике Мелентија Смотрицког 1755, српски језик се отварао према усвајању одређених тековина из руског језика. Стварао се један вештачки „славјаносрпски језик“, који је неук свет само разоружавао у борби за нову културу. У Бугарској се тај исти језик назива „славјаноблгарски“. Рационалистичка филозофија на европском западу је помагала овакво усмеравање српске културе као општесловенским кореновима. То ће за

последицу имати да ће и први кораци самосталне српске државности ићи истим путем општесловенске узајамности. У Црној Гори је предложено да и црквено вођство у митрополији цетињској бира општенародна скупштина, а потврђује га Свети синод руске православне цркве у Петербургу.

Остављена сама себи, српска православна црква у Османлијском царству је пролазила кроз дубоку друштвену и јерархијску трансформацију. Само у Црној Гори не долазе грчке владике, него се они упорно бирају из породице Петровића Његоша. Са грчким владикама долазе и њихове књиге и отварање грчких школа у националној дијаспори уз границу два царства. Владике не доводе само писаре вичне грчком језику, него и куваре који ће и српским трговцима бити учитељи старих византијских јела, као папазјанија (босански лонац), капаме, сарме, јела са поврћем и рибом. Није било школа за образовање свештеника, а цркве нове се једва подижу. Српско православље се враћа у рану фазу историје хришћанства из апостолских времена.

У Османлијском царству, у недостатку образованог свештеника, најокретнији верник у селу постаје свештеник. Тај „имамски тип" свештеника је јако сличан свом муслиманском партнеру. Он је на првом месту вичан календару и код православних хришћана значајном поштовању постова. Забележени су случајеви да је у великим бежанијама 1791. владика претио изопштењем из цркве онима који су, у време масовног умирања, постили и одрицали се једине хране коју им је давала њихова стока. Свештеник је био неписмен, знао је главне молитве и обреде око сахрана, рођења, венчања и здравица на крсним славама. Нетачна је представа да је српска православна црква спасила српски народ од ишчезнућа. Истина је обратна, у целој покрајини где нема ниједне једине цркве, остају верници који је у духу чувају. Светислав Давидовић (1991) наводи да се из Сарајева 1688. жале да нема „цркве по три дни хода".

Отварањем гимназије у Сремским Карловцима („Велика гимназија карловачка") у новембру 1792. је почетак израстања модерне, европске интелигенције код Срба. За пола века постојања је подигла 10.605 образованих људи. Поред ње ће постојати и једна црквена школа за подизање свештеника, али је ова карловачка гимназија заслужна за први велики профил социјалног сталежа интелектуалаца. Они нису друштвена класа, али јесу први строј фаланге која формира националну елиту.

У складу с тим је и модернизација цркве која ће бити обављена најпре у хабзбуршкој империји, а кроз неколико деценија ће се пренети на подручје Османлијског царства и две слободне српске државе у XIX веку. Хабзбуршке власти политички стешњавају простор деловања српске цркве. Од 1724. се даје отпор захтевима да се прихвати грегоријански, католички календар. Од XVI века је разлика установљена на тринаест дана. Католици почињу да поздрављају православни Божић шалом „Христос се роди, а наш већ ходи".

Од средњег века је у православној српској цркви слављено око 170 светковина годишње. Већина је нерадних дана, а има их пола дана без рада, или где се ради. Иако је највећи број тих светковина у зимске дане, када сељачки свет не ради на пољу, још увек је пола године традиционални хришћанин празновао и није радио. Канонизација српских светаца је вршена у неколико наврата, а окончана 1787, када је одређено да црква слави само 81 празник у години, са недељама. Остатак од 29 светаца су у великој већини били српски средњовековни владари династије Немањића. Иако је ово црквена ствар која је мењала општи профил вере, то има огромне друштвене последице и усаглашена је израстању новог друштва капиталистичке предузимљивости. Она је захтевала одгајање и друкчијих радних навика. Још је остајала разлика према католичкој цркви, где се тада годишње слави 63 празника. Тек од XX века римски папа ће почети да проглашава националне свеце неких католичких нација, а сви су изреда стекли славу као хабзбуршки политичари, црквени људи и мученици за чување светиње града Беча као средиште свију. Отпор увођењу грегоријанског календара постоји и код католика, али је ту најпре попустио.

Као установа која је историјски предодређивала и условљавала каснију српску државност и организовање првих држава, биле су и административне и политичке поделе у Османлијском и Хабзбуршком царству. На првом месту је издвајање граничних области и стварање „Војних граница". Због буна у Банској крајини између Купе и Уне у време рата са Турцима 1683–1699, хабзбуршки цар је 1703. одлучио да их ослободи море да ће потпасти под хрватског бана, а тиме губити и статус слободних сељака и видљивије верске нетолеранције и прикључи бечкој дворској комори, а у управном и духовном погледу хрватском бану. Поново је дошло до побуне 1751 („Кјукова буна"), кад су немачке регименте послате да уведу ред, а православни митрополит запретио да ће побуњене Србе искључити из цркве и на њих бацити анатему, ако се не смире. Велики значај за стварање предуслова националне државности су имали и српски црквени сабори. Они су углавном имали задатак да бирају новог митрополита, кад стари умре, али су расправљали и друга питања. Од 1744. до 1790. било је седам црквених сабора.

Иако учестале побуне у Војној граници, које кроз цели XVIII век растресају цело друштво, немају декларативно српски национални карактер, оне су ипак улазиле у претварање православне цркве у „dépot ancien“, стари улог и аманет, „субстратум нације“, како је закључио француски историчар Мусе (Mousset) 1938. Велика побуна граничара у Вараждинском генералату 1755. је почела народном скупштином у Северину 25. јануара. У 35 „потешчица“, или „пунктова“, Дворском ратном савету и аустријској царици, највише се жале на верску нетолеранцију, притисак да пређу на унију и признају римског папу за свог црквеног старешину, отимање имања и опште угрожавање манастира Марче, као и бесправље, нове намете и пљачку. Царски двор је одредио маршала Најперга (De Neipperg) да смири ову побуну. Његова комисија је дуго заседала у Великој Кањижи и помно испитивала „највеће прошње“ царском двору „вековечно обћину или депутијерте наредити и обдржавати“. Тражили су неку своју, макар и минималну власт, да избегну посредовање хрватског бана, или других установа, у захтевима са командом и царским двором у Бечу. Славко Гавриловић је прикупио приличну архивску грађу, о кажњавању 17 вођа побуне на вешање, а око две стотине других је растурено у разне тврђаве на дугогодишњу робију.

Аустријска администрација у делу Србије под њиховом влашћу 1718–1739. је оставила извесних последица за српску каснију државност. На челу Администрације, како се та управа званично називала, био је један гувернер, или praeses Administrationis у службеном речнику. У Бечу је један „одбор“ био састављен од два већа која воде царство (Дворско ратно и Дворско камерално веће). Земља је била подељена у 15 округа, који се службено зову дистриктима. Њихов шеф је био „провизор“, а заменик му "ишпан“. Сматра се у научној литератури да је број округа био сведен на 11, или можда и мање.

За одржавање реда је постојала и српска милиција, као жандармеријска војна формација. Тај је број варирао према потребама, најпре 13, па 18 чета. Деле се у „хајдуке“ пешадија и „хусаре“ коњица. За будући развој су ови одреди значајни, јер ће у рату до 1791. у „Кочиној крајини“ одиграти запажену, иако недовољно истражену улогу. Најзначајнија од свих установа које у Србији тога времена постоје је била „Општина“, или „Кнежина“, како се она називала. Била је то самоуправна област никла из традиције и оних облика аутономије које је српски народ добивао у Османлијском царству. Не може се одржати уверење да су кнежине пореклом од средњег века. Тако дубоке установе су преживеле у питањима мобилизације војске у герилским побунама, па се сматра да су сва војна правила и у Српској револуцији 1804. наслеђена из доба краља Милутина у XIV

веку. Хабзбуршка власт је у Војној граници прихватила општину. У Србији након 1718. су јединице за скупљање пореза. На челу кнежине је кнез и његов заменик („Oborkneseen“, „Unterkneseen“). Када се враћају у Београдски пашалук 1739, а посебно 1791, Турци поштују кнежину као самоуправну јединицу. Оборкнезове је бирала кнежинска скупштина и то је звање у породици било наследно. Каснија подела у слободној српској држави на 12 нахија, вуче порекло од овога стања пре избијања револуције. Дуго је времена у српској историји, у доба борби за националну државност, овај број 12 управних јединица имао магично значење. Одакле је порекло тога броја 12, тешко је установити. У преговорима за склапање Београдског мира, када француска дипломатија врши функцију посредника и турског заштитника, говорило се о подели територија по моделу поделе француске краљевине на 12 покрајина. Али брбљање дипломата није никада било тако судбоносно да би оставило тако дубок траг у српској историји.

Од 1687. Србија и Босна почињу да играју посебну улогу у Османлијском царству. Обе покрајине су сматране Војном границом („serhat“), у обичном жаргону „најсевернијим крајем Исламијета“. Посебно је, након несрећног рата до 1791, Србија узета од Аустрије, пошто је се Аустрија добровољно одрекла. У те две покрајине ће бити, најпре у једној, па од 1802. и у другој, најспособнији турски државник тога доба Ебу Бекир-паша, Бећир-паша у српском народном памћењу. Његов је задатак био да враћа српску рају на своја земљишта, да им обезбеди старе аутономије и права. Нарочито је друштвени систем заснован на „erazi miri“ („iqta“) принципу земљишног власништва, који је за рају био лакши од приватних феуда („çiftlik“), требало поново успоставити и тако онемогућити да се поново разбукта герилски рат као у време „Кочине крајине“. На челу пашалука је био Мухафиз, као некада беглербег. Нижа управна јединица је био санџак, а за њом кадилук, који се обично звао нахијом. Број санџака се мењао, посебно област српске стране Подриња. Од 1701. Турци су увели у Београдском пашалуку институцију „пандура“, нешто слично као милиција после под хабзбуршком управом Србије.

Босански пашалук је настао свођењем његових граница након мировних уговора 1699. и 1718. Тада је Османлијско царство изгубило излаз на обале Јадранског мора, иако му је остављен мали простор обале Неум–Клек на северу, и Суторина у Бококоторском заливу. Ни на једном не постоје лучка постројења да би играли знатнију улогу у развоју трговине, а у том погледу их уређује војска због потреба гушења устанака Срба од средине XIX века. Пашалук је био подељен у пет санџака, а испод њих 47 кадилука. У Сарајеву је посто-

јала установа надкадије (Вишег суда). Престони град пашалука је из Сарајева, након похаре од стране аустријских трупа и врло споре обнове после 1697, био пребачен у Травник. Сарајево је ипак остало најзначајније економско и културно упориште за све време постојања турске власти у Босни. Касније се оваква подела пашалука на санџаке и кадилуке мењала, посебно због издвајања Херцеговине и Рашке области.

У поређењу са Босном, Србија је имала и мању територију и једно време све до 1815, мањи број српског православног становништва, али је за српску историју имала далеко већи значај. Није било разлика између њих, сем у гушћој насељености муслиманског становништва у Босни. Србију је створила трагедија великих ратова између светских сила, који су увек ишли долином Мораве. Сваки рат разара цело друштво, измеша становништво до непрепознавања. Из огњева те трагедије Београдски пашалук је добио неким митским налогом историје прво место. Од њега су целе области југа и истока (Ниш, Рашка област, Мачва) одвајане у посебне целине, везане за друге ејалете и пашалуке. Србија са Београдом је добила за вечност улогу вођства у српској историји јер је била стално уништавана. Хегел каже да није Кина, него Персија наставила људску историју, јер је била разарана и доживела пропаст свога царства. И на Балкану, ново увек ниче само на рушевинама старога.

Искуство у ратовима XVIII века је била историјска подлога на којој се крајем тог века стварају идеје и доносе решења о успостављању независне српске државе. Таквих је идеја и пројеката било увек раније, али никада пре тог времена нису остваривање и провођене у живот. У том погледу је врло значајна појава Шћепана Малог у Црној Гори. Растислав Петровић је 1992. обрадио пројекте црногорских главара и гувернадура да обнове средњовековно српско царство, на подручју од Скадра до Дубровника. Сам Шћепан Мали је у једном прогласу навео да је Русија ушла у рат са циљем да створи државу од Скадра до Дубровника у којој би он, као преживели руски цар, добио надокнаду за изгубљени престо.

Ти пројекти немају вредности, сем за илустрацију историје једног промашеног покушаја да се око Шћепана Малог заметне неко језгро слободне државе. За баштину која ће имати више тежине од тога била је докторска дисертација Јована Стефанова Балевића, што је право име Шћепана Малога, која је брањена на протестантском универзитету у Халеу и објављена на латинском језику 1752. Ни прстима на рукама се не би могли побројати људи који би потврдили да су ову књигу читали за време од 250 година, од када је на изворном латинском штампана, док није преведена на српски 2001. То је, дакле, текст који није одиграо улогу у реалном животу и више је сведочанство шта је све писао Јован Балевић, него да ли је та књига њему могла послужити да идеје у њој спроведе у реалност. Књига припада рационалистичкој филозофији западне Европе и има везе са Црном Гором тога времена, колико филозофска студија има везе са крвном осветом. Као што је Карл Маркс једном рекао да присуство једног варварина међу хеленским филозофима није сведочанство да је друштво варвара дорасло филозофији, то би требало рећи и за ову Балевићеву књигу. Била је чедо рационалистичке филозофије, у једном друштву које је било ближе предисторији него времену рационализма. То сведочанство јесте један трактат о верској толеранцији, управо о појави која је била кључна за изницање на површини било каквих пројеката за српску државу. Јован Балевић доказује да „с гледишта филозофских принципа, оружано пропагирање вере није одобриво". Допушта могућност постојања правичних и неправичних ратова, али је цели текст доказивање права човека да може свој пут до Бога тражити сам и да у том погледу постоји његова слобода у избору тих путева. Идеја није сасвим оригинална, јер је 1689. Џон Лок (John Lock) у холандском изгнанству, где се тада налазио, објавио под псеудонимом књигу „Epistola de tolerantia". Џон Лок вели да је црква једно слободно удружење, па због тога религија „се не може пропагирати силом и оружјем".

Јован Балевић је и у концепцији да државом управља владар по уговору и да је изабран од бирача, такође пресликао у своју филозофију постојећи уставни поредак „Светог римског царства немачког народа". У њему се, након смрти цара, бира нови владар, од стране дома Кнезова изборника у немачком Сталешком телу. Ту је број бирача, електора, како их Балевић наводи, био ограничен на седам најмоћнијих феудалаца, а избор био предодређен традицијом да се од XIII века увек бира кандидат за новог цара из династије хабзбурговаца. Кад се покушало 1618. да на то место буде изабран један кандидат протестаната, избио је Тридесетгодишњи рат, у коме је до краја 1648. страдала половина немачког становништва.

Закључак би био да филозофске концепције Јована Стефана Балевића нису биле у контрадикцији са сличним идејама на којима се крајем XVIII века успостављају темељи самосталне Црне Горе, као прве слободне српске државе. Тешко је на примерима проверити у којој је мери Шћепан Мали био доследан идејама о верској толеранцији Јована Стефана Балевића 1752. За однос према католичком становништву би се с поуздањем могло тврдити да се те две стране слажу. Однос према муслиманима је замагљен, јер и у тексту филозофске дисертације се вели да је ислам као религија силом уво-

ћен. Цела европска култура тога времена је искључивала ислам као религију западнога света. Ипак је тај сусрет филозофа и самозванца дошао случајно и нема никакве логичне повезаности.

Први политички програм за стварање једног облика аутономне српске државе је остварен на Темишварском сабору 1790. Пре тога је постојао стални захтев Срба бечком двору да се њихов положај у царству побољша. Ј. Х. Швикер (1880) је показао како је постојало разилажење између бечког двора и мађарских власти о положају Срба у монархији. Цар Леополд II је 15. јуна 1790. упутио захтев угарском дворском канцелару да Угарски сабор расправи питање „на који би начин илирска нација убудуће могла да буде представљена преко формално изабраних депутираца, као и да се одрже њихови народни сабори". Угарски дворски канцелар је одговорио негативно, јер „такозвана илирска нација као нација нема политичку егзистенцију у Угарској". Поглавар католичке цркве, кардинал-примас, је одговорио такође да Срби са својим епископима нису инкорпорирани у угарску државу, да су странци у земљи да њихов уставни положај није законит, него привилегован.

Сабор је био заказан за 15. август 1790, али је стварно почео са заседањима тек 1. септембра. Првобитно је било замишљено да на њему буде 75 изабраних депутата из три сталежа, али је накнадним царским решењем тај број повећан за још 25. Било је предвиђено да на сабору узме учешћа и београдски епископ, са својим људима, као што су се тамо појавили и људи из Мачве. Пре него што је завршио 22. септембра 1790, сабор је поднео један захтев цару Gravamina et postulata. Од 120 притужби и захтева, најглавнији је био захтев да се у Банату, који још није био укључен у администрацију угарског краљевства, створи српска аутономна територија са свим елементима унутрашње државности, какви су иначе постојали у хабзбуршкој монархији. По овом захтеву је документ Gravamina et postulata (понекад се називају Desiderata et postulata) прва српска национална доктрина коју не подносе појединци или издвојене групице, него једно легално изабрано српско представништво. У тим тачкама се захтевало да се у Бечу отвори једна „Илирска канцеларија" за српске послове, а да на челу аутономне српске покрајине у Банату буде један принц из хабзбуршке краљевске куће. Цар је дао позитивно мишљење о овом захтеву, па је у Бечу била и отворена једна Илирска канцеларија. Захтев за претварање Баната, у коме је половина становништва била српска, одбиле су угарске власти и тражиле да се таква аутономна јединица може остварити само на територији која се освоји од Турске.

Као у целом народу српском хабзбуршког царства, тако ни на овом његовом саборском представништву није било опште сагласности свих слојева са захтевима које је требало поднети владару. У време припремања сабора прављени су нацрти захтева који би постали његови закључци. Постојало је неслагање око права присуства представника из Србије, која је у рату била ослобођена од Турака. Сам је цар, на питање једне мешовите дворске комисије, био за то да се православни епископ (митрополит) Београда Дионисије Поповић позове на сабор. Постојало је разумевање за долазак тог посланства које није било бирано, од народа и сталежа, јер у „сасвим опустошеним подручјима Србије" не би се успело да од било кога буду опуномоћени.

У предвечерје самог отварања скупа, 24. августа 1790, епископи су „држали столове" на којима су расправљани пројекти једног националног програма. Владан Гавриловић је, у студији о Темишварском сабору (2005), обрадио три таква пројекта. У првом је захтевано да се „Банат нама за отечество или тако преда се, да ми ту сами господствујемо и нашом земљом називамо. У њему да не може нико други у службу узет бити, кромје наш род и да ми имамо придворну канцеларију". Тај пројекат нису прихватили депутати, са образложењем да је „рода нашега веома много, а Банат тесан, и ми невозможни јесмо националну нашему с частицом удовљетворити". Уместо само те једне мале частице народа, тражило се да у обзир буду узети и сви Срби из Срема, Славоније, Хрватске и Мађарске уопште. Други је пројекат долазио од племића и предлагао је „да од свега престанемо и само с Мажари да се држимо". Депутати су одбили ту визију, под оправдањем „ибо Мажари ништа друго, кромје инартикулирања праздних привилегијах наших објешчавају и равенство не допушчају". У трећем пројекту, који су у име „целе милиције" подносили високи официри је саветовано „да Банат и Срем такође, ако нама и Сервију за отечество и наше владјеније иштемо", а да се остали народ у Мађарској „по исти наши привилигијах држи се", то јест за њих је тражена аутономија и признање једнаких права.

У различитим жалбама које су сабору подношене жалили су се на привилегије католичке цркве, финансијску помоћ унијатским свештеницима да врше унијаћење, а нарочито да се у Хрватској и Славонији православни не примају у било какве јавне и државне службе.

Крајем XVIII века је у Црној Гори ударен темељ самосталне државе. После смрти Шћепана Малог 1773. Црна Гора је прошла кроз дубоку кризу која је трајала четврт века. По суду Глигора Станојевића (1962) „Црногорци су прихватили Шћепана Малога као спаси-

оца а испратили као деспота". Он је доживљен као небески посланик да успостави ред у племенској анархији, а не као лажни руски цар. Племенска анархија коју је он брзо угушио, није била плод увођења закона и прописа, него личне воље. Главна грешка Шћепана Малога је у занемаривању преких потреба да се успоставе установе самосталне државе. Он је, без сумње, имао способности да то уради, па треба бити сумњичав да ли се бојао великих држава које су водиле рат са Турском. Остало је нејасно какве је односе имао са хабзбуршким двором, према коме су сумње историчара углавном усмерене. После 1773. обнављају се раздори између цетињског владике и гувернадура, као и племенских главара око престижа. Главни аманет Шћепана Малог је давање предности гувернадуру, као носиоцу световне власти, док је за владику остала само духовна и морална.

Делегације за тражење помоћи у Аустрију и Русију се шаљу без договора двојице старешина. Ојачала је улога гувернадура, који покушава да путовањима у Беч и Петерсбург добије неку спољну подршку. Аустрија је била заинтересована за куповање људи из Црне Горе за војне јединице и бојала се да уђе у осињак, у коме неће играти главну улогу. Турци су предузимали војне походе на нека побуњена племена. Иза појединих личности увек стоје њихова братства, и то никада није индивидуални однос разних старешина. Хабзбуршки двор је настојао да ојача положај гувернадура, али 1782. долази до неуспеха преговора о томе и пада угледа гувернадура.

По подели улога у Источном питању и територија између Русије и Аустрије, Црна Гора је препуштана Аустрији. Официр Филип Вукасовић је покушавао 1788. да организује неку војну формацију, а најпре да наведе племена да сама ратују против Турске. Гувернадур Јован Радоњић је постао вођа аустријске странке у земљи, али је све више постајао изолован. Стварну власт је носио митрополит Петар I. После значајних победа над Махмуд-пашом Бушатлијом и уочи пада Венеције, која је по Кампоформијском миру 1797. између Наполеона и Аустрије постала аустријска покрајина, митрополит Петар I настоји да заврши процес изградње самосталне државности. Те одлуке формално доноси збор племенских главара.

Најпре је 20. јуна 1796. усвојена једна „Одлука" о очувању слободе Црне Горе „коју смо бранили од времена и разора нашега српскога царства и по томе од доба последњег принципа и поглавара нашега Ивана Црнојевића". Након тога је збор главара донео и други документ сличне намене, 6. августа 1796, под називом „Стега". Владимир Јовановић је (2002) објаснио различита становишта историчара да ли ти документи имају законодавну вредност. Општа је сагласност да се ради о историјским документима законодавне

вредности, како је оценио Радош Љушић (2001). Реч „Стега" у данашњем језику нема исти значај какав је имала крајем XVIII века. Тумачи се као чврсто утврђени ред, кордон („circumventio") и у правним речницима као „правила братовштина" у средњем веку. Она је, дакле, декларација послата свим племенима на заклетву и у питањима уставности врши исту функцију као заклетве на којима је створена Хелветска конфедерација швајцарских самоуправних кантона (Eidgenossenschaft). Пре него што је постала неутрална и чувар злата европских банака, и Швајцарска је била племенско друштво које извози војнике.

Две године после доношења ова два законска акта 1796, 18. октобра 1798. је донесен „Законик општи црногорски и брдски". Он је најпре имао 16. а од 1803. је проширен на 33 тачке. Још пре него што је законик ушао у живот, Митрополит Петар I је послао једну делегацију у Русију, у којој је затражио заштиту Русије против Турске и Аустрије. У исто време је у тој поруци руском цару у 8 тачака објашњена структура самосталне црногорске државе: Народна скупштина носи врховну власт у земљи, издаје законе и бира митрополита, гувернадура, сердаре и војводе. Извршну власт носи Правитељство, које се бира од стране Народне скупштине. Састоји се од два дома (сената), на челу са два председника. Изабраног митрополита као црквеног поглавара треба да потврди руски Свети синод у Петерсбургу. Објаву рата предлаже Народна скупштина али се за то захтева потврда руског цара.

Поред ових државних тела био је успостављен и један суд („Правитељство суда црногорског и брдског"), који је у принципу заседао на Цетињу, али је делимично остављао судијама да могу радити и изван манастира. Звао се „кулук". Његове компетенције нису јасно биле дефинисане. Судије је бирала Народна скупштина, али није било тачно одређено како ће казна бити вршена. Помиловање је могао вршити владика, који је и сазивао скупштину која је суд бирала. Тај суд се одржао нешто више од две деценије, па је замро. Ухапшеници нису имали чувара. Кажу да су се сами држали затвора због стида.

Не би се смеле ове промене у Црној Гори везати само за дозревање једног племенског друштва да превазиђе своје унутрашње поделе. У друштву израслом на камену нема такве друштвене снаге која би била кадра да из дубине историје изнесе на површину идеју о стварању државе. Стога је неопходно узети у обзир и спољне околности које су захтевале да се и у српском народу ради на новим политичким пројектима. У султановој влади су страховали да може доћи до новог рата са Аустријом и Русијом, тим пре што је повлачење

аустријске војске из Београда 1791. било више добровољно него војнички изнуђено. Ебу Бекир-паша враћа избеглу рају на стара земљишта одакле су побегла, а у исто време (Душан Пантелић је установио), султан је Србији 1796. дао неку унутрашњу аутономију, па чак прихватио и врховног кнеза Петра „из Великог Мостара" (вероватно данашња Ћуприја) као старешину народа.

Цетињски митрополит Петар I је 1798. слао у Русију изасланика Саву Љубишу са пројектом за стварање „Краљевине Старе Рашке". По предвиђању да би та држава могла дизати војску од 200.000 људи, она би морала обухватити два милиона људи, по правилу да се један војник диже на десет становника. Изричито је речено да је та идеја разрађивана по пројектима Бранковића, и у сарадњи са грчким свештеницима. Од 1797. постоји прва грчка револуционарна организација „Филики Хетерија". Француска војска је 1797. дошла на Јонска острва и тамо се почињу стварати, најпре литерарна, а затим и политичка удружења за подизање устанка грчког народа.

Пропашћу самосталне Венеције миром у Кампоформију 17. октобра 1797, и по далматинским градовима је почело једно комешање, које је морало опомињати владику на Цетињу да не спава мирно. По суду Карла Гизалбертија (B. Carlo Ghisalberti) Кампоформијски мир је представљао један од кључних догађаја у израстању модерне италијанске нације. Јакобински покрет на северу Италије изазива захтеве и тежње за организовање италијанског народа у покрајинским аутономијама. Последица је било запостављање делова у покрајинама на источној Јадранској обали, Далмацији и Истри на првом месту. Италијанска нација ће изгубити те области које је некада држала. Градови су говорили италијанским језиком, његовим венетским дијалектом, а по каснијој оцени књижевника Николо Томасеа у Далмацији се говорио бољи италијански језик него у Бергаму, одакле је пореклом била његова породица. Цела унутрашња Далмација је била под директним и неодбрањивим утицајем једне моћне светске културе. То је далеко више него утицај немачке културе код Срба у Војводини, или Словенаца и Хрвата. Срби у Јужној Угарској су учили немачки језик, али се нису поистовећивали са Немцима. У Словенији је свако село до револуције 1848. имало установу сеоског „рихтарја", једног истакнутог надгледника да се у католички народ не увлаче идеје протестантизма. То је као неке врсте политички комесар, који поред бројног свештенства брине о души поданика. Резултат има историјске вредности. Словенија је увек била земља која је, у часовима кризе католичке цркве и вере, извозила свештенике, јер их је код куће имала више него што је потребно.

Након покрета италијанског јакобинизма, пропасти Венеције 1797, у Далмацију долази свештеник Андрија Доротић из северне Италије. Одржава зборове по градовима и у њима се одмах јављају побуне. На првом месту се показује непријатељство према предавању Далмације Аустрији. Доротић је донео два прогласа, један за подручје од Неретве до Зрмање и други у Дубровнику. У њима се позива „далматински народ" да сам одлучи о својој судбини. Долази до побуне сељака и њиховог похода на градове, због незадовољства феудалним односима на земљи и патриција који су држали поседе изван градова. Ови позиви да Далмација буде сама за себе, коју један свештеник доноси из Венеције 1797, изазвала је немире који нису прерасли у отворене побуне, пре него што је руска војска дала помоћ за такве устанке против француских трупа 1806–1807.

У сваком случају, требало би закључити да су таласи које Наполеонови војници доносе из Француске револуције, на Балкану били довољно јаки да се не смеју игнорисати кад се обрађују први пројекти независне српске државе у Црној Гори 1796–1798. Дантоново обећање из 1792. да револуционарна република неће раздвајати политику и правду, кад је реч о малим народима, изазивало је тиху јеку и у српским брдима. Треба везати рад Петра I на претварању Црне Горе у независну државу, са његовим пројектима из исте, 1798. године да се створи једна Краљевина Стара Рашка, која би са око два милиона људи морала представљати цели средњи Балкан. Другим речима, Петар I је у Црној Гори стварао независну државу, како би она постала чекић којим ће се исковати општа држава српског народа, на целој територији на којој је тада живео. Један православни митрополит је врло добро знао да независна држава неће пасти сама са хришћанског неба, него треба држати у руци неку силу, макар 40.000 Црногораца, како би се она извојевала.

Ова је идеја о српској независној држави имала једну невидљиву подршку у европској култури, а највише италијанској. Од објављивања „Viaggio in Dalmazia" Алберта Фортиса 1772, уследило је у северној Италији више књига, књижевних дела, чак музичких представа о Морлацима. По суду Артура Кониа (Cronia), 1958. била је то права „Морлакоманија". Шћепан Мали у Црној Гори 1768–1773. је томе утро пут. Био је буревесник српске револуције 1804.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА 1804–1815.

Српска револуција је почела 1804. године, када је у Француској проглашено Наполеоново царство, а завршила је 1815, када је то царство сишло са историјске сцене. Она је најзначајнији догађај у националној историји српског народа, јер је ударила темељ независној држави и друштва основаног на начелу слободне предузимљивости. Опширност приказа је у сразмери са значајем догађаја. Ради се о два устанка, како је та борба називана од њеног почетка, на српском језику. Страни писци и европски савременици уопште су је називали револуцијом. Нека разлика између та два назива постоји само у српској култури. Сматра се да је у току револуције погинуло 150.000 људи. Британски публициста Дејвид Уркварт (David Urquhart) је 1835. израчунао да је у рату са Србима Турска изгубила три своје армије, више него у било ком рату са европским великим силама. То је био разлог да су историчари цело Источно питање везали за националне покрете. Жак Ансел (Jacques Ancel) је 1923. тако дао своје поимање Источног питања, јер је оно „произвело распад Османлијског царства, а Балканско полуострво постало оквир нових нација".

Српска револуција је и у своје време, као и у општем историјском развоју, била велики међународни догађај. То је било прво рушење исламског типа феудализма и стварање једне слободне нације, са друштвом слободних сељака. После српске, 1821–1830. је дошла грчка револуција, са истим узроцима и последицама. Треба ипак избегавати да се Српска револуција веже само за прошлост Југоисточне Европе, или Балканског полуострва, како се од 1811. та територија почела да назива. Крајем XVIII и почетком XIX века постоји више таквих ослободилачких револуција, које се од националних историчара различито називају: „ратовима за независност", „устанцима", „револуцијама". Историјска наука је све те покрете везала у

једну заједничку целину и назвала је „Доба демократске револуције 1776–1830". Неки историчари то протежу до краја револуције 1849.

Историчари се нису увек слагали о месту Српске револуције у овом великом историјском добу, у којем је створена модерна парламентарна држава, као заједница суверене нације и друштво слободне предузимљивости на рушевинама исламског типа феудализма. Алберт Сорел је 1887. сматрао да је Француска револуција имала одјека свуда у свету, али да се те друге револуције разликују због посебних околности у којима су настајале. Заједничко свим тим револуцијама је рушење феудализма и ослобођење сељаштва, стварање националне државе и модерне демократије с њом. Он вели да је Османлијско царство свуда изгледало истрошено, климало се, начето са свих страна. Ерупције које нагло избијају откривају да постоји неки подземни вулкан. Хришћански народи се буне. Независност за њих на првом месту значи религиозну слободу. Нације се поново окупљају око цркава, оне поново полажу наду у живот. То је последица Француске револуције у овим још заосталим земљама. Револуција је у Француској поскидала звона са цркава, „али су управо звонари били ти који су на хришћански Оријент пренели позив за револуцију".

Британски историчар Хобсбаун (Eric J. Hobsbawn) је 1962, у свом приказу овог великог доба револуције дао алтернативно тумачење, да ова српска побуна не спада у јединствену светску целину, јер Срби „никад нису развили јединствени српски национализам... У првој фази устанка (1804–1807) нису ни тврдили да се боре против турске власти, већ за султана, а против злоупотреба локалних власти". Хобсбаун очигледно понавља теорију америчког историчара Ставрианоса из 1958 (Lefken S. Stavrianos: *The Balkans since 1453*) да Срби у револуцији 1804. не теже за независном државом. То би било исто као тврдити да Французи, са помирљивим захтевима у почетку револуције 1789, нису ударили темеље републици, коју ће прогласити неколико година касније. Овај закључак не може одолети приговору да је заснован на непознавању ствари и да је остао веран теоријама од пре него што је обављена „дестаљинизација историје Француске револуције". Историчари су установили да буржоазија не води револуцију у Француској и да је њен идеал просвећена монархија. Наука сматра да је основно социјално питање у тим свим побунама аграрно.

Револуцијом се могу називати само оне побуне које мењају друштвене односе, а устанци и државни удари имају за циљ економску беду и мењање владе. Филозоф Кондорсе (A. N. Condorcet) је 1793. написао да се револуцијом може називати само она оружана побуна ко-

ја остварује слободу. Безмерно би се осиромашило питање универзалног значаја Француске револуције 1789, ако се не би приказала и њена последица у разарању исламског типа државног феудализма. Греше историчари који утицај Француске револуције на Османлијско царство вежу за долазак неких француских емисара у султанову престоницу са плановима реформе његове војске, како би лакше сузбијала аутократску Русију. Српски захтеви за аутономијом не долазе из њихових политичких циљева да живе у Османлијској империји, него из нужде. То је био минимум на који је турски султан могао пристати, у страху да не дође до новог јединства европских држава против њега.

Успон и пад Наполеона, којим се годинама омеђава Српска револуција, одређивали су и њену судбину. Од када 1805. почињу велике српске победе над турском армијом и српска буна постаје фактор у светској политици. Још док до оружаних обрачуна није дошло средином фебруара 1804, турски султан страхује од нових сукоба са европским државама. Једно време и Наполеон је његов могући противник. Он је 1797, када шаље своје претходнице на Јонска острва које је раније држала Венеција, рекао генералу Ђентилију (Gentili) да су у стратешком погледу та острва значајнија него цела Италија. Одатле је било могуће да се умеша у локалне побуне албанских паша у Јањини (Joanina) и Скадру и да има увид у процесе распадања Османлијског царства. Док је његова експедиција у Египат 1798. укрцавала бродове у Тулону, турска влада је страховала да се та војска може искрцати на средњем Јадрану, одакле би кратким преласком територија под аустријском контролом, могла да угрози Херцеговину. Султан је наредио мобилизацију у херцеговачким кадилуцима, а зборно место је било у Габели.

Египатска експедиција је била опомена Турској да не сме ризиковати сукоб са Француском, као што је и са француске стране врло брзо дозрела идеја да Турска не представља опасност, па од 1806. почињу припреме за савез. Наполеон је иза себе оставио више грандиозних планова, које није остварио, него оних које је успео да уведе у живот. Одметање локалних паша од султана је почело у северној Албанији 1786, у јужној 1798, а у северозападној Бугарској 1794. После пада 1815. Наполеон је у својим мислима оставио забелешку да Европа не може створити универзално царство, јер је оно само на Оријенту. Њиме би се владало из Париза, Рима и Константинопоља. „Онај ко буде држао Константинопољ, мораће владати светом", вели он тада. Када се од 1799. напуштају Јонска острва, руска ратна флота је почела припреме за могући народни устанак. Када је до њега дошло у средњој Далмацији 1806. и 1807, то ће бити разлог да је

1809. део јадранске обале, Хрватске, Војне Границе и словеначких покрајина скупљено у „Илирске провинције". У Далмацији је створена основа за поход армије од 25 хиљада војника на побуњени Београдски пашалук. Називају је „Српском армијом". Иако потпуно одвојена од Шумадије, побуна у средњој Далмацији 1806–1807. спада у њен оквир.

Наполеон је овим решењима за Српску револуцију почео да одређује не само њен ток, него и њене историјске циљеве. Од тада, за целу будућност, постоји неспоразум западних великих сила ко ће доминирати међу Јужним Словенима. Наполеон је дао и формулу која се у разним варијантама у будућности стално обрће. Он је стварао једну државу и једно друштво довољно цивилизовано да узме вођство пред сељачком Србијом. Његов коначни циљ је био да извршивши замену тих илирских покрајина за Галицију у Пољској и да на тај начин Аустрију угради у свој систем уређења Европе под његовим вођством. Овим је на невидљив начин са Српском револуцијом почела и европска брига шта ће се десити са католицима на западном Балкану, ако она победи.

Српска револуција је више штете имала од пропалих планова Наполеоновог стратешког генија, него од пораза од султанове армије. Други неостварени његов пројекат је уређење Европе, о којој је веровао да све знаде, сем њених источних граница. Због Русије је стварао велику Пољску, са убеђењем да ће њена источна граница бити у исто време и источна граница Европе. Повлачење линије источне пољске границе је тежа мука, него раздвојити католике и православне на Балкану. По пољским схватањима она је на Дњепру, са целим подручјем „деснообалне Украјине", и према северу све што је спадало у велику Литву. Историчар Леснодорски (Boguslaw Lésnodorski) је 1965. израчунао да је на том простору живело више непољског, него пољског становништва, у размери 60 и 40 одсто.

Због главне Наполеонове бриге да не допусти Русима да држе „један палац" земљишта на десној обали Дунава, а мислио је на Београд, Српска револуција је изгубила могућност да у западном свету нађе неког савезника. Поред западних влада, њихова јавна мњења су подједнако усмеравана интересима њихове медитеранске флоте, као што се говорило обично за британски интерес према балканским побунама. Трагови су остали у историографији западних земаља, где се историја Српске револуције увек сужава на Источно питање и сукоб западних великих сила са Русијом.

Са циљевима успостављања суверене националне државе, Српска револуција је од самог почетка отварала историјско питање, које ће оптерећивати целу будућност Јужних Словена. Одговор на питање шта је нација није био исти у Француској, Британији, Аустрији и Русији. Српска је револуција почела у доба када у светској култури постоји опште убеђење да је нација заједница језика. Немачки филозоф Хердер је крајем XVIII века писао да ће границе између појединих нација успостављати лингвисти, а не генерали. У сусрету са реалношћу, та је филозофија оманула најпре у његовој домовини, пре него што је стигла до Балкана. Немачки национални покрет је остао недовршен. Уместо да су Немци уједињени у једну нацију која говори истим језиком, у стварности су израсла два „црквена народа" (Kirchenvolk). На првом месту Аустрија, а за њом цели католички део Немачке је дуго у историји гајио неки дух посебности.

Ако је западна Европа утицала на Српску револуцију, а затим на српску националну културу, то није раздвајање језика и нације. То је на османлијском и византијском извору, пре тога, и тако постојало. Запад није балканским народима дао бољу алтернативу, да границе своје суверене нације тражи по линијама које одређују лингвисти. Не само српска, него су све друге балканске нације – сем албанске – омеђене границама истоветне религије и њене црквене организације. Албанија је историјски изузетак, јер ниједна велика сила није имала интереса да је дели. Хабзбуршка политика се врло брзо почела сукобљавати са балканским слободним нацијама. Посебно је од Берлинског конгреса 1878, до пропасти 1918, била заинтересована да подржава албански национални покрет, јер је био један од кључева јужнословенског нејединства.

Онемогућавање примене принципа да је нација заједница језика постоји од самог почетка Српске револуције 1804. Дух религиозне нетолеранције, који је постојао у свим европским ратовима против Турске од 1683, није у време Српске револуције добио прекретницу, него само једно боље убрзање. То ће трајати два цела века у будућности и тек од краја XX века ће се мењати нагоре. Појавом глобализације и идеологије растакања суверених нација, на покрајинске и регионалне идентитете, почеће да доводи у питање и оне нације које су историјски настале као религиозни појам. Религија као вододелница нације има дубоке коренове.

Национални идентитет и припрема независне државе

Наполеонова изрека да је „Аустрија географски непријатељ Србије" се односи више на политику и културу, него на географију и стратегију која зависи од ње. Нису Срби били први који су почели

стварати свест о њима као посебној нацији. Први подстицај су добили од немачке културе, која тај испит зрелости није положила ни код своје куће. Идеје да су Срби нација једног језика створили су немачки лингвисти, од средине XVIII века. Као и у питању поистовећивања припадности хришћанској цркви и нацији у смислу издвојености од етничког остатка, Јужни Словени су били немачка духовна колонија. Подстицај филозофији да су Срби више него што су границе православне хришћанске цркве и да су део јужнословенског света, најпре су добили из покушаја систематизације Словена уопште од немачког научника Августа Л. Шлецера (Schlözer) у делу „Општа историја севера" 1771. То није било изоловано убеђење да су Словени један народ и да се они разликују по географској, а не по некој дубљој историјској и етничкој припадности. Шлецер је био овлашћен од руског цара да предлаже чланове Руске академије наука. Дописивао се са неким јужнословенским лингвистима, а са Србима је најплодније везе остварио у преписци са митрополитом српске православне цркве Стеваном Стратимировићем и Доситејем Обрадовићем. Још није истражено како је настало ово интелектуално пријатељство, али се свакако не занемарује чињеница да су сва тројица били чланови слободнозидарских ложа. На сличној основи је била и веза митрополита Стратимировића са загребачким бискупом Максимилијаном Врховцем. Шлецер се противио „хилдебрандизму папе Грегора VII" (Хилдебранд), сузбијању словенског језика у историји раног хришћанства. Са Стратимировићем је, између осталога, одржавао везе и посетом двојице руских лингвиста Андреја С. Кајсарова и Александра И. Тургењева, који су били његови студенти у Гетингену, а радили на једном упоредном речнику „словенских наречја". Због тога су 1804. посетили и турски Београд. Посетили су и још нека друга места, где је било знаменитих људи. Из Трста су, по сусрету са Доситејем Обрадовићем, понели препис његове поеме *Востани Сербие*. Наука још није до краја истражила улогу Трста у раздобљу пред избијање буне 1804. Мора се поставити питање да ли је Доситеј овом песмом испевао химну српском скором ослобођењу и да ли је био у вези са трговцима, као Илија Мостарац, који је управо ту, касније скупљао новац за вођење рата са Турцима. Била је општа навика да се српски народ не помиње само по сопственом имену, него увек заједно са Словенима (Славјаносерби, Славеносрби). То није плод учења од немачке лингвистичке науке, него постоји дубља традиција и у српској историји.

На основу ове систематизације северних Словена 1771, први који је употребио израз „Јужни Словени" био је велики лингвиста Јохан Аделунг (Adelung) у једном делу о историји људске културе 1782.

Након тога је почела авантура преношења тог појма о јединственом народу Словена и међу јужнословенске писце. Касније скована реч Југославија је била немачки изум. У другом делу „Mithridates" које је дуго радио, а које је коначно објављено после његове смрти 1806, Аделунг је направио систематизацију словенских језика. Сматрао је да се заједнички словенски језик старих Словена распао на три целине, које су се касније самостално развијале. Пољски и руски језик су на северу, а на југу Европе је све ставио под српску капу. Сви други словенски језици, укључујући ту и бугарски, на Балкану су само деривати заједничког српског језика и од њега су настали.

Ове тековине немачке лингвистике су у културу Јужних Словена пренели Јозеф Добровски, чешки научник и словеначки Јернеј Копитар. Добровски је до забране језуитског реда 1773. био језуитски калуђер, а после тога је изучавао рану историју словенских народа, њихових језика и путеве којима су се раздвојили из јединственог стабла у посебне националне говоре. Копитар је био библиотекар на царском двору у Бечу, а био је посебно заинтересован да одваја језике и културу словенских народа од руског утицаја. У узајамној преписци су направили систематизацију јужнословенских језика. Слагали су се убеђењем да је кајкавско наречје словеначко, чакавско хрватско, а штокавско српско. Српски језик су ипак поделили на „поласрпски" и „прави српски", због тога што није био сасвим исти код католичких писаца и оних који су писали ћирилском азбуком: Најпре је Добровски рекао да су „Далматинци на пола Срби, а ћирилични који употребљавају ћирилицу су прави Срби". Обојица су оценили да су католички Далматинци, Дубровчани и становници других католичких покрајина употребљавали српски језик „више од три стотине година". Католике штокавце су називали „Славосрбима", а остале „Србима".

Вероватно је српски рационалистички филозоф и писац Доситеј Обрадовић био први који је 1783. пренео на Балкан Аделунгово убеђење о лингвистичком јединству Јужних Словена. Обрадовић је то учинио у филозофском есеју у форми писма („Писмо Харалампију"). За разлику од Копитара, Доситеј је и хрватски кајкавски дијалекат везао за остале дијалекте јединственог језика. Он је био редак сањар који у то време сматра да су и босански муслимани део тог заједничког јужнословенског стабла, јер је цела европска култура тога доба искључивала Ислам из европске заједнице и културе. Добровски и Копитар су тврдили да се језик становника Далмације није називао хрватским. Навели су Златарића из 1597, да је то била само последица неких политичких разлога у венецијанској републици. Од ренесансних дубровачких песника још је Томко Марнавић тај

језик називао хрватским, али је фрањевац Стипан Златовић (1888) навео да се шибенски кнез, његов савременик, Марнавићу ругао, називао Босанцем „nato qui ... di natione morlacca". Та је епизода помињана у обиљу полемика каснијих деценија о језику и етничкој припадности становника Далмације.

У изградњи националне свести јужнословенских народа, цела ова наука из доба рационализма XVIII века више је придонела да се они раздвајају, него што је пружала подстицаја на размишљање о њиховом јединству. Стварност је била далеко од тога да би избрисала изразит несклад између писања научника и чињенице да је код Јужних Словена религија постала вододелница, јача од било каквог еликсира јединства. То је карактеристика и српске културе, у којој су увек постојали алтернативни подстицаји да су Срби део јужнословенског заједничког стабла, али је већина тај оквир видела у посебном језику, државној традицији и православној хришћанској цркви.

На основама ових првих темеља о свесловенском пореклу Срба и знатном месту које су у њему заузимали, чији су очеви били немачки рационалистички филозофи и лингвисти, настала је бројна литература о етничком бићу српског народа. Не треба ни напомињати да је то било својствено само српској култури у хабзбуршкој монархији, али не подједнако и османлијској. За такву културу је потребна одређена социјална динамика, постојање градова, средњег сталежа и „људи пера", како се и овде најпре називала интелигенција. Од свега тога, Турска има само градове, а европски средњи сталеж и интелигенција не постоје.

Обичан Србин пре револуције 1804. без сумње је имао развијену свест о себи, али то није постало покретачка снага малих, неодгојених људи. Леополд Фон Ранке је у историји Српске револуције 1829. написао да они имају „религиозни начин мишљења који се труди да повеже две супротности, веру у провиђење које влада свим и, ако смемо да тако кажемо, неке врсте обожавања природе". Други су страни писци, који су познавали Србе, истицали оданост вери код обичног, неуког света. Обавештени дворски функционер, Јохан Бартенштајн (Johann Christof Bartenstein), у књизи о „стању расцијанског или Илирског народа" 1761. истакао је њихову једноставност. Изузетно су корисни за војску, али не беже из ње, не служе непријатељу, а „због њихових силних и строгих пôста мање се на њих хране троши".

Вера је основа идентитета, јер виша свест о себи као нацији која има право на државу, претпоставља развијеније друштво, постојање средњих класа и много више људи који су књиге читали. Срби су имали увек добар број писаца. Остаје питање колико су они у које време имали и читалаца. Национална свест је свуда у свету била производ политичке просвете о правима на своју државу. Ж. Ж. Русо (J. J. Rousseau) је 1772, у есеју о пољској влади, саветовао да се морају стварати институције за одгајање националне свести. До тог степена развијености друштва, које би могло одржавати национална позоришта, штампање пуно књига и дневних новина, Срби су долазили само на подручју јужне Угарске. По угарским градовима би се крајем XVIII века варошким становништвом могло назвати не више од два одсто људи, док у Француској буржоазију сачињава 12 одсто народа. Југ Угарске је тада развијенији од севера, па би проценат варошког света ту могао бити нешто виши.

Касно се јављају српске штампарије, а ни хабзбуршке власти немају пуно поверења да ће оне одгајати оданог поданика. Тек 1792. Стефан Новаковић отвара своју у Новом Саду. Није успело покретање једног политички безазленог листа, па од тога времена Новаковић издаје „Славеносербскаја вједомости". За једну врло значајну књигу, коју Новаковић објављује 1791, наведено је да је издата у Новом Саду и у Београду. Навођење штампарије у бившем турском утврђењу 1791. више је, вероватно, откривало намере о будућем раду, него што је представљало истину. Поред свега, Срби су народ који по броју објављених књига на Балкану долази само иза Грка. Крајем XVIII века излази просечно по пет српских књига годишње. То је, без сумње, мало и сведочанство је неразвијености друштва, али је боље него код других јужнословенских народа. У Загребу тада излази један лист на латинском језику, а затим се покреће други на немачком.

Основни мотив у развоју националних покрета, религија као вододелница нације, није широко расправљана у култури српског, као ни других јужнословенских народа. Сви то виде, али сви избегавају да отворе ту рану која доноси само нове тешкоће, а не показује никакав излаз. Сви се праве да у хармоничној породици не постоји неко ванбрачно дете. Само у случајевима владе Јосифа II, од 1780. до 1790, покушаји двора да сузбија крути централизам Римске курије омогућавају и другима да пусте више ваздуха кроз та отворена врата. Дело једног немачког писца, Јозефа Ајбела (Josef Eibel) „Was ist der Papst?" 1782, објављено је и у српском преводу 1783, под насловом „Что ест папа?". Сузбија се званична католичка доктрина да је Христос оставио завет Светом Петру да „изгради цркву на том камену" и да у првим вековима папства, постоји једнакост епископа, а не само безгранична власт једнога на врху. Проглашење папе за самодршца у цркви је имало за последицу да је из те папске доктрине „как из тројанског коња изишла на церков тол, многаја злоупотребленија". Књига је превођена на још четири језика – мађарски, латински, ру-

ски и француски. У време Српске револуције (1807) књига под овим насловом је циркулисала на устаничком подручју у Срему.

За изградњу модерне националне свести, као политичког покрета за суверену државу, најзначајније су биле борбе око стандардизовања српског књижевног језика. Уосталом, то није само српски задатак, јер у исто време постоје исте културне борбе у Италији, Немачкој, Мађарској и свим земљама Средње Европе. Историчар Т. Де Мура је у својој историји италијанског језика 1963. рекао да је књижевним италијанским језиком, у време коначног уједињења 1871, говорио „лингвистички гето" од три одсто становништва. Толико је тада било људи који су завршили средњу школу. Код Срба се ова лингвистичка борба водила под називом „азбучни рат", јер је била неопходна дубока реформа и језика и ћирилске азбуке. Овај се азбучни рат код Срба води по истим принципима као и код других европских народа, а створио их је Данте Алигијери 1305. Као што је Мелкиоре Чезароти (Cesaroti) дао шест начела за стандардизовање италијанског књижевног језика, то се у основи радило и код Јужних Словена. Та је Дантеова формула једноставна: узима се средишњи дијалекат у националном језику, као тосканski, па се из најбоље литературе тај дијалекат усавршава, да би се језик обогатио, добио гипкост и сјај. На југословенском простору такву је средишњу функцију вршио херцеговачки дијалекат, који се, са одређеним изменама, говорио и у суседном Дубровнику. Италијански израз „опрати рубље у Арну", код Срба је значио све ускладити са херојским епским песмама из средњега века, које су највећим делом писане херцеговачким дијалектом. Те су епске песме до данас остале најбоља уметничка остварења српске културе. Српски се језик дели у три дијалекта (екавски, ијекавски и икавски), 21 поддијалекат и мноштво локалних „говора". Ијекавски у западној Србији, Босни, Херцеговини, деловима Хрватске је средишњи.

Утицај Ј. К. Аделунга код Срба се врло рано осетио. Можда и због тога што су неки од водећих тадашњих писаца, као Матија Рељковић и Доситеј Обрадовић били школовани и боравили у Саксонији. Након Аделунговог првог великог дела о немачком језику и како да се он стандардизује 1782. („Umstädiges Lehrgebäude der deutschen Sprache"), преношено је и у српску културу правило да треба писати као што се говори. Када је отац српског књижевног језика и велики реформатор ћирилске азбуке, Вук Караџић, 1814. објавио своје прво дело о новом књижевном језику код Срба, полазио је од Аделунговог начела „Schreib wie du sprichst". Та се реченица код разних немачких писаца више пута прековавала од XVII

столећа. У српском је доследније примењена, па се заборавило на немачко вековно порекло.

Борба око језика је борба за нови поредак у држави и нови облик слободне државе, која одговара народу који тим језиком говори. У Француској је тек у револуцији 1789. Национална скупштина забранила употребу дијалеката („patois"), који су били знак ропства и феудализма, у корист јединственог француског језика. Суверени народ, који води државу, мора на првом месту знати заједнички језик којим ће то радити. У реформи српске азбуке је требало избацити слова из црквене и руске ћирилице, из традиције од раног средњег века, а убацити шест слова за српски изговор (ћ, ђ, љ, њ, ј и џ). То ће урадити Вук Караџић после Српске револуције, пошто је студирао лингвистику код Јернеја Копитара у Бечу.

У свом „Буквару" из 1767. Захарије Ст. Орфелин је делимично покушавао да нађе излаз. Емануел Јанковић је 1789. формулисао реченицу против лингвистичких традиционалиста: „Ја нисам Славјанин нег Србљин и ... не пишем за Славјане нег за Србље." Највише је напретку српског језика у XVIII веку придонео филозоф и писац Доситеј Обрадовић, у „Баснама" 1788, у делу „Живот и прикљученија" 1783, „Совјети здравога разума" 1784 и „Етици" 1800. Обрадовић је придонео реформи српског језика и азбуке, али то није довршио. У поимању здравог разума он мисли и на здрав народни језик. Као европски образован писац био је делимично под утицајем реформатора грчког језика тога доба Адамантиоса Кораиса, који се определио за потпуно друго начело од српског – не обични народни говор, него да језик црквене литературе буде основа („катаревус"). Доситеј Обрадовић заиста пише новим језиком, али није сасвим ослобођен црквене традиције. Више је писаца и лингвиста придонело коначној победи Вука Караџића. Саво Мркаљ је у једном делу „Сало дебелога јера либо Азбукопротрес" 1810. утро пут победи правила да сваки глас у језику мора имати своје посебно слово.

Мора се закључити да је и поред звезданих тренутака напретка српске лингвистике у XVIII веку, она ипак заостајала за потребама свога времена. Већина водећих писаца је долазила од учених Срба из јужне Угарске, где су имали прилике да се образују у црквеним и световним школама. Основни разлог је ипак у чињеници да је тамо најпре створена српска средња класа, да су Срби почели да улазе у аристократију и да су имали отреситу интелигенцију. Више од тога, они су имали богат кућни живот, што је увек прва и основна установа културног прогреса.

Постоји ипак огромна разлика у култури Срба под турском влашћу. Мирослав Пантић наводи пример хроничара Мула Мустафе Ба-

шескије који је писао хронику збивања у Сарајеву од 1746. до краја века, који нигде не помиње да је у највећем босанском граду постојао неки гуслар народних песама. Поменуо је 1780. једнога који је то могао бити, али га изричито не назива гусларом. Већ у самом почетку назиру се трагови коначне победе религије као основе нације, а не њеног језика. Заједно с тим Јужни Словени су стекли једну културну историју која је завршила у победи религиозног, сектаријанског типа националног покрета. У различитим типологијама национализма, религиозни тип је увек имао за последице увођење религиозне нетолеранције у јавни живот народа који говори једним језиком, а исповеда више вероисповести. У типологији европских национализама, то је „национализам Судњег дана" (Doomsday Nationalism).

Сличну улогу у изградњи националне свести, као што је има језик, врши и историја једног народа. Могло би се рећи да су Срби били редак народ на свету који је имао свест о својој историји, а да није имао ни школа, ни књига да је одатле учи. Срби имају епске народне песме. Оне су најуспелија уметничка остварења за своје време, врело најчистијег народног језика, али су, поред свега тога, на првом месту оралпа историја једнога народа, са разбијеним друштвом у неколико непријатељских царстава чија се граница само у рату и под оружјем прелази, и тада ретко. Посматрана из угла оралне историје, народна песма не лаже о догађају који се десио. Одатле и несporазуми у српској науци о томе да ли је циклус епских песама о Косовском боју 1389, верно описао издају једног од српских велможа Вука Бранковића. Иларион Руварац у томе види средњовековну склоност ка легенди, а Иван Божић упућује на догађаје који изгледају реални. Било како било, сваки је српски сељак знао за династију Немањића из средњег века. Њихове цркве су биле пуне икона светаца, од којих је знатан део чланова династије Немањића. За српску православну цркву је династија Немањића била света. То није познавање историје, него легенда историје која је за свест друштва корисnија.

Наравно, то је далеко од науке историје, али јесте једна представа о њој која је у изградњи националне свести играла бољу улогу него дебеле учене књиге, чији тираж не прелази хиљаду примерака. Дворане у којима заседају старешине у Српској револуцији након 1804. украшене су иконама светих краљева и царева лозе Немањића. Кад се у револуцији 1805. образује један Совјет, столица му је у Смедереву „граду деспота и царевах наших", а као грбови и заставе узимају се симболи династије Немањића из средњег века, чијим се легитимним наследницима сматрају вође побуне. За преузимање традиције државности из националног средњег века, Вук Випавер истиче свештенике и калуђере.

Крајем XVIII века је објављено неколико историја српског народа које покушавају да нађу одговор о његовом раном пореклу и путевима којима је у раном средњем веку дошао у балканску постојбину. Павле Јулинац је у делу „Краткоје ваведеније в историју произхожденија славено-сербского народа" 1765. већ у наслову одредио његово место у општој словенској заједници. Мислио је да му је првобитна постојбина била у Сибиру, за шта је везао и његово име. У време одржавања Темишварског сабора 1790, а нарочито у време његових припрема, појављује се више дела, који акценат стављају на то да српски народ мора имати своју државу како би остао народ. Народ је оно што извојује своју политичку слободу. У написима који су објављивани у вези са одржавањем тог српског сабора, види се доминација идеологије француских мислилаца епохе рационализма. Цитирају Монтескјеа, како би цару доказали да се народ без државе мора сматрати само „народом у идеји".

Истакнути национални радник око одржавања Темишварског сабора, Стефан Новаковић, издао је једно дело на немачком језику о „заслугама и судбини српске или расцијанске нације у краљевини Угарској" 1791. У исто време је (1790) изишла и нешто скраћенија варијанта тог дела на латинском језику. Новаковић се није потписао као аутор, а циљ му је био да упозори свет да су Срби народ који не жели да га сматрају расцијанском, или илирском нацијом, јер то у њиховом поимању свога идентитета не постоји. Срби су подељени на православне и католике, а живе на простору Србије и Босне. Постоје неке мале разлике у два текста, али не до мере да се не би требало сматрати да је немачка верзија превод латинске. Књига је, очигледно, рађена за потребе Темишварског сабора 1790, јер у документима тога историјски значајног српског зборовања, са изабраним представницима свих сталежа, постоји доста папира са његовим потписима, или трагова да је био близу када су писани.

Новаковић није усамљен у писању представки о историји српског народа и њиховом политичком праву да добију аутономну државу у Хабзбуршком царству. Поред њега, у саборским папирима је остало доста написа о прошлости српског народа и њиховом положају у Јужној Угарској. Сви ти папири говоре о Србима, који не живе само на територији Аустријског царства, највише у Војној крајини и Јужној Угарској. Реч Војводина до револуције 1848. није била скована, иако је имала повода у мировним преговорима са Турцима, када је једном делу Баната био старешина под турским називом „војвода". Као и Стефан Новаковић, тако и други писци говоре о Ср-

бима у Босни и ту се, сем географије, не прави никаква разлика. Новаковић је у латинској верзији своје књиге умовао да је становништво Босне у прадавна времена настало од неког племена „Bessi – id est Bosnensens".

Сва ова писана дела су везана за покушаје Срба да утичу на исход мировних преговора аустријског цара и султана, док је још хабзбуршка војска била у Београду, до средине 1791, и држала један велики део Србије. Хабзбуршки двор је ове српске захтеве само до неке мере подржавао, највише као средство притиска на мађарске власти у Будиму. У том смислу је царски двор једно време подржавао и заверу „угарских јакобинаца" опата Игњата Мартиновића. Он је био Србин пореклом, пошто се породица прикључила католичкој цркви. Мартиновић је био католички калуђер, предавао на универзитету у Лавову математику и физику и покушавао да нешто ради и са ваздушним балонима. У његове следбенике се рачуна нешто Срба и Хрвата, али то је, по свом главном обележју, био мађарски политички покрет.

Бечки двор је подржавао ту опозицију аристократа јакобинаца у Источној Европи, који нису лупали главу шта би нова слободна држава требало да представља. Због тога су више поправљали стање које постоји у краљевини Угарској. Мартиновић је најпре у пројекту Status regni Hungariae 1792, предвиђао реформе, које феудални поредак не би измениле, ни укинуле, Племићи би се звали „грађанин – гроф", а у доњи дом парламента би били бирани и неплемићи. Као и пољски јакобинци тога доба, као ни потписници Декларације независности 1776. у Филаделфији који нису ослобађали афричке робове, ни угарски револуционарни јакобинци, под вођством једног Србина, не лупају пуно главу о ослобођењу својих кметова. Мартиновић је 1793. отишао корак даље и у „Нацрту устава и прогласа о томе" предвиђао стварање федеративне хабзбуршке државе, у којој би и нација Илира, како се Срби и Јужни Словени званично зову, добила своју аутономну државу. Од 1774. неко се умешао у љубав угарских јакобинаца и бечког цара, па је Мартиновић био погубљен.

У време припрема Темишварског сабора (26. августа до 22. новембра 1790) у Будим су доведене цару верне хрватске регименте, како би се могла омогућити делатност и једне „илирске дијете". Иста се подршка даје и румунским водећим људима у Влашкој 1791. Сабор је имао и једно представништво српских племића од 25 људи. Били су углавном плод уобичајене праксе да се одређеним чиновницима даје племићка титула. У темишварској делегацији су само два српска племића вишег племства, остатак је „noblesse de robe", богатији људи који купују чиновнички плашт. За разлику од феудалног

племства плаве крви („племство мача"), чиновници и официри племићи су своје порекло морали да измишљају. Исто је стање са пореклом хрватског племства. Поред свега, и једни и други, показују знаке солидарности са својом мађарском браћом која држи сталешки парламенат, са заседањем у Братислави (Pressburg, Пожун). Хрватски племићи 1790. на свом сабору тада бране своју аутономију и право на употребу свога језика – латинскога. Српски су племићи на Темишварском сабору захтевали да Срби нађу неко аутономно место у систему Угарске краљевине. Они се држе дефиниције нације, која је од Вербецијевог (Vörbeczy) кодекса службено на снази од почетка XVI века, да је нација племство, свештеници становници „слободних краљевских градова", а да сељаци нису. Најмање девет десетина нације је одсечено од права које се признаје оном народу који има своје племство да се сматра нацијом. Неплемићки део Темишварског сабора, а то је 75 од 100 чланова, не жели аутономију у Угарској краљевини, него ван тог система феудалне уставности, где племић представља народ, можда и цели живот.

Иако је формално био скуп Срба из Јужне Угарске највише, Темишварски сабор је представљао све Србе који су тада могли да буду позвани и пошаљу свог представника. Ту су били представници из Србије а, говори се, и Босне. Сам је цар подржавао њихово учешће, јер су, на крају, они били из покрајина које би се могле ослободити од Турака. Београдски митрополит је преко цара тражио да његови заступници буду присутни на сабору. Једна друга делегација, састављена од игумана шест водећих манастира српских и угледних људи из Подриња (Јадар, Зворник) и Посавине, наступила је „у име ваше браће оболелих Србијанаца и Босанаца", 6. септембра (24. августа) 1790. Жалили су се да им се не враћа како су заједмили и како је било обећано. На крају је преовладало убеђење мађарског вођства да ако Срби „хоће један терен a parte", то им се не сме дозволити изузев у Србији. Значи, на туски рачун.

Темишварски сабор 1790. је развејао написе и знања о српској историји која су њему била потребна. Мора се ипак рећи да то није једино врело знања о својој прошлости којим Срби располажу. Највеће дело те врсте је била „Историја разних словенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов", Јована Рајића из 1794. Сам наслов одаје путеве претходног школовања аутора. Науке је завршио у Кијеву, који је, поред славе једног од водећих теолошких средишта православних хришћана, био велико упориште световне културе. Ту је Кијевска академија била и главно гумно где се врше жито културе рационализма онога времена. У Рајићеву делу Срби нису једини словенски народ и очигледно је његов оквир српске прошлости за-

једно са најближим Словенима. За Србе мисли да су у раном средњем веку дошли у Македонију, Далмацију, Славонију, Мезију, Рашку и Босну. Име су Срби добили, или од речи Сибир, или племена Сораби. Између редака се сакрио дух Шлецеровог убеђења из 1771. да су Словени један народ.

У доба револуције и њеног покушаја пребацивања на хабзбуршку страну 1807, аустријске власти су пленile хрпу разних публикација које су служиле као подлога изградње политичке свести обичних учесника побуне. Међу њима се истиче једно дело Христофора Жефаровића – „Стематографија", штампано у Бечу 1741. Ради се о бакрорезима ликова српских владара и владарских грбова. Иако је Жефаровић био образован сликар, а оставио је иза себе лепе иконе у једној цркви у Бачкој и један превод Леонардовог „Тракта о сликарству", то није самостално дело. Узор му је била слична збирка Павла Ритера Витезовића из 1701. Неке детаље, а можда и ликове цара Душана као најславнијег српског владара у историји, гравирао је бечки гравер Тома Месмер.

Ова збирка није случајно настала и у години издања је вршила политичку услугу пребеглом српском патријарху Арсенију IV Шакабенти. Он је од царице Марије Терезије захтевао да се његова црквена јурисдикција протегне на цели Илирик. Жефаровићеви цртежи ће, међутим, далеко надрасти време и околности у којима су настали. Они су били најзначајније графичко представљање српске политичке идеологије онога доба, у којој су свест о постојању славне државе у средњем веку и независне националне цркве, играле и улогу поруке коју је књига носила. Кад су примерци књиге били заплењени 1807. код побуњеника у Срему који су се бунили против феудалног поретка и говорили о држави са северне и јужне обале реке Саве, то је доживљавано као паљење сламе крај незаштићене појате. Нема револуције без симбола и застава, а Српска револуција 1804–1815. у томе није изузетак.

Поред ове збирке, која је рађена на основама збирке грбова Ритера Витезовића, Жефаровић је уз помоћ искуснијег Месмера израдио исте године и бакрорез „Св. Сава са српским светитељима Дома Немањина", уз који је приложена и једна песма патријарха Арсенија IV. Сви ови бакрорези од 56 хералдичких прилога представљали су државне симболе стварних или измишљених области Старог Илирика. Витезовић је припремао грађу за оправдање аустријских амбиција да целу ту територију заузму од Турака и укључе је у своју државу.

„Историја Србије и Босне", мађарског историчара Јохана Кр. Енгела (Johann Christian Engel) из 1801. била је у предности у односу

на српске историје, зато што је изворно писана на немачком језику и на тај начин одиграла значајну улогу у стварању темеља касније почетим националним покретима. Она је имала предност и у храбрости да говори више у корист Срба него многа од српских остварења. Дело је било један свезак историје Угарске и њој суседних земаља. Енгел је требало да одговори на она питања која је пред собом имао сваки историчар, пре него што је почео истраживање српске историје: место Срба у словенској породици, најстарије насеобине, порекло њиховог имена и којим путевима су се доселили у данашњу домовину. На прво питање је дао одговор да су Срби један члан од четири главна словенска народа, међу руским, пољским и чешким. Првобитне насеобине су у Лужицама, које су у то време формално биле уз источну границу немачких земаља у Светом римском царству немачког народа, према Чесима и Пољацима. Као и сви други народи, име је постало од географског појма где су живели. Дотадашња литература, укључујући и најбоље српске историје, нотирала је мишљење да су Срби добили име од латинског servi, робови. Енгел то одбацује. У то време то није био увредљив појам, нити се из тога извлачила нека виша филозофија као у потоњој политичкој идеологији. Сналазио се у цртању линија од којих су српски досељеници ишли на југ. Енгелово дело је поновило раније закључке Аделунга, Добровског, Копитара, са малим разликама које су биле плод бољег коришћења историјских извора и мања спекулативна моћ идеологизовања. Кад почну друштвени процеси изградње модерних нација – након 1815 – ова Енгелова књига ће у њима играти значајнију улогу, него у доба када се појавила. У Србију је убројао делове Бугарске, Србију, Босну, Славонију, Далмацију и Истру. Укупна слика одговара светској науци тога доба, без кривудавих граница. Енгел је очигледно полазио од убеђења распрострањености језика, али је ту био изузетак по невођењу рачуна о штокавском говору на подручју северне Далмације и Истре, где се обично смешта хрватски чакавски. Изостављање Црне Горе је очигледно намерно урађено, јер није имала традицију државе, али је заборавом присуства Срба у Јужној Угарској очигледно правио уступак јавном мњењу његове домовине. Писао је и историју Дубровника, као посебно дело, жучно бранио српски карактер језика у његовој прошлости од три столећа.

Отпор да се стандардизује српски језик на основама обичног народног говора је долазио, између осталога, због страха Срба да власти не створе јединствени језик на основама проширења језичких правила у постојећим католичким црквеним и другим школама. Директор српских школа у Банату Теодор Јанковић Миријевски је 1782. цару Јосифу II поднео захтев за уједначавање три варијанте у срп-

ском језику, које је он називао дијалектима – црквеног, грађанског и простонародног. Он се опредељивао за грађански, славеносрпски језик, а прећутао је праве разлоге за отпор да избор падне на обични народни говор. Страховао је од покатоличавања културе.

Расправе о свом језику и историји јесу основни елеменат постојања националне свести. Срби имају једно закржљало јавно мњење пре избијања револуције 1804, али је оно углавном везано за хабзбуршки и венецијански простор. Сваки национализам има своје периоде и проблеме периодизације. Основна је подела на елитни и масовни тип националног покрета. Разликују се по томе што је у први уграђено мало људи, углавном високообразованих историчара, лингвиста и песника. Сваки народ има своју варијанту чешке шале да би рушење плафона главне градске кафане био и крај националног покрета, јер су они који су га представљали били ту збијени. Масовни тип захтева постојање „читачке револуције", да је најмање једна трећина становништва писмена и да чита новине. За масовни тип национализма, мора постојати и услов борбе за опште бирачко право, преко кога се обичан грађанин афирмише као саучесник у владању.

Још је далеко време да Срби дочекају зору опште читачке револуције, као и свакодневних битака на улици око општег бирачког права. Због тога се и масовни тип национализма не може идентификовати пре промена 1903. После Грка, Срби су први од јужнословенског дела Балкана доживели ту метаморфозу. Након елитног типа национализма, долази култура средњих класа. Као и Грци, Срби имају предност што немају свога племства, па је пут средњим класама до врха националног вођства лакши него код других.

Избијање Српске револуције 1804. није условљено роковником еволуције њиховог типа национализма. Револуције се дешавају и код неписмених народа, а присуство аграрног питања као њихове основе у свим случајевима револуција у Европи од 1789, намеће закључак да ни код Срба песници не дижу револуције, него их обзнањују. Они су сведочанство да се буре приближавају, али нису кривци за њих као што све полиције света мисле.

Карактеристика националне свести код Срба пре револуције 1804. је у чињеници да је култура није одгојила, нити подигла до степена политичке узбуне. Националност је вечна установа у бићу сваког народа, у смислу како је Фернан Бродел објаснио идентитет Француске. Он је створен у процесу дугог трајања („long durée"), од развоја у трајању од четири хиљаде година и једне милијарде људи свих генерација које су стварале ту нацију. У том је смислу нација природна појава, а не што је природа одредила антрополошку, расну и језичку подлогу.

И Срби су плод сличног развоја у којем су миграције и ратови туђих војски играли значајнију улогу него код великих европских народа. Основна установа и оквир развоја српске нације је православна хришћанска религија и њена црква. Она је „ancien depot" српског народа. Трагична страна тог златног новчића је у томе да све што је отпадало од религије и цркве, у исто је време отпадало и од нације и претварало се у партнерске нације, или се асимиловало у стране нације. Религија не даје мобилну свест народа у покрету. Она не позива на револуцију, али јесте стара баштина на којој се гради своја држава. Класични покрет националног буђења Срби ће доживети тек након успостављања основе независне државе 1815, када почне и раст српских средњих класа у мери која се не сматра вечним почетком, него квасцем преображаја у нови тип друштва.

Од других појава и процеса који су учествовали у дубинском припремању Српске револуције 1804, борба за локалну самоуправу игра значајну улогу. Поред сличних установа локалне аутономије, коју имају словенски народи, као што је породични облик задруге, у неким деловима српске територије племена и братства, Срби имају и самоуправну кнежину. Она није исто што „мыр" код Руса, али јесте нешто слично. Као код других словенских народа, код Срба такође постоји идеолошки мит о исконској слободи Србина који је рођен у селу, чији орах представља средиште самоуправног одлучивања. Уместо храста код Русоа и словенских мислилаца у Русији, код Срба је орах заузео то место. У доста обимној литератури о томе, која је након Хакстхаузеновог (August Haxsthausen) открића руске сеоске демократије 1847. процветала са каснијом појавом социјализма иза 1872, остаје ипак истина коју је Карл Маркс у полемици са Михаилом Бакуњином дао у то исто време: сеоска аутономија, „аграрна аутономија на вегетативном нивоу" како је назива Маркс, није претпоставка демократске државе, јер је увек била солидна основа деспотизма на њеном врху. Француска је имала породичну задругу, која је иза револуције 1789. ишчезла. Врло је сличан процес у Србији након револуције.

Сматра се да је самоуправна кнежина настала на основи сточарских катуна. Литература и научно истраживање не потврђују да је таква кнежина настала из ранофеудалних жупа, што је карактеристика и других народа (као „pays" у Француској, од „pagus" латински). Због номадског начина живота, посебног начина опорезивања катун (од canton раног средњег века у других народа) је имао аутономију у Османлијском царству. Имао је и привилегију да даје посебне војне

јединице „мартолози“. На челу тих кнежина су били кнезови и примићури. Једни су били везани за тимар и деловали по тапији коју добијају од султана, а други су били старешине – ћехаје (од кепхали) који се у неколико села брину о скупљању пореза и повратку избеглица.

По испитивању Јована Цвијића у Србији XIX века само је око 20 одсто народа било староседелачко. Србија је до 1960. била трајно историјско пасивно миграционо подручје. Усељеници су углавном становници из планинских области у суседству, где преовлађује сточарски тип друштва. Заједно са сточарима, долазе и њихове традиционалне установе локалне аутономије. У главном научном делу о кнежини у српској литератури, Ружица Гузина закључује да је старешина кнежине, кнез, била изборна установа. О томе правила не постоје, па се и то мора узимати условно, као нешто што није трајно и једном заувек урађено. Право разумевање замагљује истоветност тог назива за старешине села, или братстава у Црној Гори и Херцеговини. У овом последњем случају су до закона 1851. били наследни. Слично као са наслеђивањем феудалних властелинстава тимар, кад султан старом држаоцу увек продужује мандат, а после смрти првенство даје његовом сину, тако је и са кнезовима на челу кнежина. Они су потпадали под ову традиционалну османлијску установу давања предности синовима.

Свиштовским уговором 1791. Србија није добила аутономију по узору на румунску покрајину Влашку, коју су захтевали српски представници тога доба. Влашка је имала једног врховног „хосподара“, али је аутономија била под заштитом Русије. Ни Турска ни Аустрија нису хтеле да Србија овим миром добије статус елементарне државности, без самосталне државе. Уместо тога, у уговору 1791. први пут је цела територија названа именом Србија. Била је подељена у 12 нахија, са „оборкнезовима“ на челу сваке. Турске власти су потврђивале ове српске старешине. Одређена је висина пореза, тимариоти су враћени на своје спахилуке, али нису могли становати по селима, него углавном у Београду. У села су долазили њихови заменици субаше. Исто тако је било забрањено да војска станује у приватним кућама. Везир на челу покрајине је имао одред од 600 војника, али су и Срби имали једну своју војну формацију. Главна повластица је била забрана јањичарима да могу преузимати власт у Београдском пашалуку, као што су је били отели у северозападној Бугарској, северној и јужној Албанији, а за неке локалне старешине у Босни (капетани) би се могло рећи да су били на том путу. За хутовског капетана се говорило да је био „полуодметнут од султана“.

Заједно с тим, законом је била загарантована забрана мењања карактера земљишног власништва, претварањем тимара у приватне читлуке. Јањичари су два пута, 1793. и 1794, покушали да преузму власт у Београдском пашалуку. Поводом одметања Пазваноглуа у северозападној Бугарској 1794. у Србији је било наређено да се диже војска састављена од српских сељака. На челу сваког села одређен је један сеоски кнез, а на челу десет села један оборкнез. Мобилише се десет људи по селу, па су Срби створили једну војску, најпре од осам, а касније од шеснаест хиљада војника. Нису примали турског заповедника, па је постављен Станко Арамбашић из Великог Села. На сваких 50 војника је долазио заповедник буљубаша, над стотином харамбаша, а на хиљаду бимбаша. Ухваћени јањичарски бунтовник је извршиоцу плаћан са четири дуката, а његова одсечена глава са два дуката. Срби су отпочели праве „крсташке ратове“. Срби ће изгубити ову самоуправу, повратком јањичара 1801, када кнезовима управљају сеоске субаше.

Поред свега, аутономија и борба за њено очување је имала врло конструктивне последице за избијање Српске револуције. Пре свега, освежено је војно вођство у народу. Ако је Србија тада имала 1.800 села, она је у дизању народне војске 1795. морала имати и 180 оборкнезова и десет пута више сеоских кнезова. Једно време је на челу тих оборкнезова био и један српски врховни кнез. Од јула 1793. на челу пашалука је Хаџи Мустафа-паша, који је на састанку са оборкнезовима у априлу 1796. пристао да Срби изаберу свог врховног кнеза. Избор је пао на ћупријског оборкнеза Петра, за кога Вук Караџић пише да је био учесник у „Кочиној крајини“ до 1791, да је био „најстарији и најпаметнији кнез у Србији“. Подаци се не слажу и о његовом мандату јер се узима да је та одлука брзо поништена, а постоји и податак да је остао на том месту до јануара 1804, када је погубљен. У сваком случају, тако велика одлука о давању врховног кнеза Србији, мењала је до темеља њену администрацију, приближила је статуту који су имале подунавске кнежевине Молдавија и Влашка, што је Турска у време склапања мира са Аустријом 1791. избегла да прихвати. Од 33 српске петиције султану од 1793. до 1806. на очување и повећање аутономије односи се 28 петиција.

Борба за очување постигнуте самоуправе, једно време без врховног кнеза и после 1796. са њим, била је историјски предуслов и један од темеља на којем је избила Српска револуција 1804. Друго кључно питање у овом збиру претпоставки револуције јесте њено организовање. Обично се узима да револуција 1804. није била организована, да је избила спонтано након покушаја да се побију сви сеоски кнезови у пашалуку. Меродавну пресуду у том истраживачком

спору дао је водећи историчар револуције, Стојан Новаковић 1904, да је „устанак био изненадан, случајан, изнуђен – без претходне спреме". Мала недоумица у том закључку, који се мора прихватити, јесте питање да ли је икад иједна побуна избила без неке организације. Убијање 150 сеоских кнезова, од укупно 180 било је и брисање сведока, па се није знало да ли су Турци тај помор извршили случајно или су добили информацију да се побуна припрема. И када се на Балкану револуције организују, то је организовање и само плод револуције.

Треба разликовати питање да ли је Српска револуција 1804. била организована унапред, од питања да ли је извршена организација. Другим речима, мора се водити рачуна да су неке организације у том погледу вршене, али да нису успеле.

Организације за покретање револуције су постојале. Грчки избеглица Рига од Фере (Faraios) је 1797. створио једну заверу за стварање велике грчке државе, у сарадњи са побунама других балканских народа. Ту организацију називају („Filiki Etaireia") Хетеријом, под којим је именом 1814. био створен моћан тајни покрет, једно време са 200.000 људи. Рига од Фере је раније боравио у Влашкој, био је у контакту са Русима, а 1793. у Бечу покушава да покрене један грчки лист. У пројекту тајне организације 1797. он не помиње Србе, али се ипак сматра да су двојица од каснијих вођа Српске револуције 1804. били њени чланови. Посредовали су у том повезивању калуђери манастира Хиландара.

Наполеонови емисари из Италије растурају прогласе Риге од Фере по грчким покрајинама. Неки наставници у грчкој гимназији у Земуну су сумњичени да припадају овој тајној завери, али још нико није оптужио и неког српског завереника да је имао прсте у том тајном послу, сем будућих вођа побуњених сељака.

Може се говорити о организовању Српске револуције 1804, а истраживачи су установили да се заиста и припремала побуна у Херцеговини. Те се припреме врте око митрополита Петра I Његоша на Цетињу. Он је обавештен о променама које је Наполеон створио у Италији. У Анкони је 1797. био установљен један „устанички комитет", који планира да пребацује своје изасланике на Пелопонез. До доласка француских морнара, на Крфу је 1797. постојала једна учена „Academia degli Assicurati", али се брзо преображава у политичку дружину Друштва пријатеља (Société des amis). Тај назив подсећа на истоимену тајну заверу Риге од Фере. Петар I у мају 1798. шаље у Петерсбург свог изасланика Саву Љубишу из Паштровића, са предлогом о самосталној српској држави.

Истраживање лако показује да су неке везе Петра I постојале, али је тешко доказати да иза тога постоји и организована завера. Он је одржавао сталне везе са карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем. По масонској линији, он се дописивао са немачким научником Шлецером, исто тако са загребачким бискупом Максимилијаном Врховцем. Заједно су 1797. слали људе у Далмацију да раде на присаједињењу Далмације са Хрватском.

Кад је почела Српска револуција 1804, Врховчев човек, каноник Винко Влатковић је путовао по Далмацији и седам месеци пратио развој прилика. Влатковић је у Дубровнику сусретао изасланика митрополита Стратимировића митрополиту Петру I. Стратимировић му је саветовао да мора да избегава аустријску територију, па из Карловаца да иде на Рачу, одатле турском територијом до Сарајева, где би одсео код сарајевског митрополита, а одатле на манастир Завала у Херцеговини. Кад је након две године Влатковић умро, бискуп Врховац је лично у разговору са бечким царем сугерисао његовог наследника и побринуо се да се Влатковићеви списи дилижансом пребаце шефу полиције у Беч.

Опат Доротић је, након покушаја побуне у Далмацији 1797. и устанка 1806. морао да бежи у Славонију, па је залагањем бискупа Врховца водио полицију у Загребу. Загребачком бискупу је поднео план о устанку у Далмацији 1809. Бискуп је у свој дневник (Dnevnik, Diarium), који је водио на латинском језику, забележио разговор са каноником Влатковићем, „много тога ми је испричао о частохлепљу и неискрености Грка". И Врховац је био масон, али је будно пратио развој Српске револуције. Кад је у мају 1807. Карађорђе провалио на Сјеницу, старешина одреда од 800 црногорских добровољаца му је дошао у помоћ, а његов извештај црногорском владики је владичин секретар послао бискупу Врховцу у Загреб у целини.

Иако је израз „Славено-серби", који се употребљава у преписци митрополита Стратимировића и митрополита Петра I, био преузет из српске раније традиције, треба обратити пажњу да су у томе могли бити охрабрени од пријатељâ по масонској и интелектуалној заједници о јединственом словенском народу. Ради се о људима немачког научника Шлецера. На исти начин се мора закључити да је Петар I био противник могућности да Аустрија може постати покровитељ над српским народом Црне Горе, Херцеговине и Далмације. Када је 1798. установио на Цетињу „Законик обшчи црногорски и брдски" он је у поруци руском цару рекао да ће та установа радити против Турске и Аустрије. Његово пријатељство са бискупом Врховцем није имало подлогу истих циљева.

Петар I је прихватио идеје о устанку за стварање „Славеносрпског царства", па је 1803. одаслао у Русију архимандрита манастира Пиве Арсенија Гаговића. Формално је подстицај дошао од митрополита Стратимировића. Руском цару је предлагано уједињење српског народа са Русијом, или стварање самосталног царства, на чијем челу би био један од руских великих кнежева. У једној поруци игуману манастира Дечани, 10. јануара 1804, Петар I поручује да ће се „Црногорци и са београдске стране Срби" дићи на оружје. То је тренутак за који он није знао, када јањичари убијају све виђеније српске кнежеве и прваке, а месец дана потом се диже велики устанак.

Овај рад на организовању устанка није остао без последица. Руски цар је саслушао поруке српских митрополита, али је архимандриту Гаговићу наредио да буде у вези са генералом Ивеличем у Котору, који је тамо био са руском флотом. Имао је новац и оружје за припреме устанка.

Јонска острва са Крфом су Кампоформијским миром 1797. припала Француској, али је Наполеон цело јадранско приморје бивше Венецијанске републике препустио Аустрији. Постојало је незадовољство и покушаји побуна против аустријске војске. Након 1799. руска флота, која се у тим водама налазила од раније, отерала је Француза са Јонских острва. Тамо се покушало са стварањем једне самосталне државе, по угледу на Дубровачку републику. По суду опата Писанија (1893), за Наполеона је Далмација била стратешки од великог значаја, јер је имала отворене далматинске луке, а са „севера се надовезивала на српски устанак под Карађорђем и лако је било подићи Босну". Са југа се надовезивала на Јонска острва са лаким везама на грчком матичном подручју. Године 1805. Руси су на Крфу имали девет хиљада људи, три хиљаде на суседним острвима и планирали да, поред постојећих 16, пошаљу још 26 лађа са осам хиљада војника.

Да се радило о организовању побуне види се по извештају каноника Винка Влатковића од 21. августа 1805, у коме он каже да је у Херцеговини извршена регрутација устаника, на целом подручју од црногорске границе до реке Неретве код Метковића, Почитеља и Коњица. У спискове је било уписано 19 хиљада војника, подељених у 43 одреда са харамбашама на челу. Организација је извршена преко игумана пет манастира: Завале, Дужи, Добричева, Житомислића и Пиве. Кад се устанак у Дробњацима 1805. отео и почео без одобрења, речено је да су га организовали свештеници и сеоски кнезови. Руски цар је крајем 1803. наредио архимандриту Гаговићу да буде у вези са руском флотом у Котору, у случају да се прилике у Турској компликују. Касније је откривено да је по плану 12.000 устаника предвиђено у Далмацији и 130.000 у суседству.

Од 1798, коначно од потписивања уговора 3. јануара 1799, Турска и Русија су савезнице и њихове флоте заједнички делују на Јонским острвима. Црна Гора је аутоматски постала савезник Турске и 1805. јој платила годишњи трибут, што значи да је признала сизеренство турском султану. Устанак који је на турској страни припремљен у снази од 19 хиљада војника, требало је да послужи као инструмент велике балканске побуне против Турске. Како је рат против Турске почео тек у децембру 1806, нападом Турске на руске позиције на Дунаву, та голема устаничка снага у Херцеговини је трабало да чека тај срећни тренутак. Треба замислити нестрпљење сељака, са припремљеним коњима, торбама суве хране и оружјем, да царев план у Петерсбургу почне.

У исто време, руски емисари су радили на организовању побуне у Далмацији против француске власти. Тамо је средином 1806. избио један велики устанак са средиштем у самоуправној области Пољица. У закључку би се морале истаћи две битне ствари:

– Устанак је од краја 1803. био организован са циљем да почне у тренутку кад дође до рата Русије и Турске. Реконструисана је организација 19.000 сељака само у Херцеговини. Остаје нејасно шта је рађено у Србији.

– Идеја и планови о успостављању Славено-сербског царства се није односила на организовање побуне само православних Срба, него и католичких Срба у Далмацији. У исто време се планирала побуна на турској страни.

Рационалистичка филозофија да нацију сачињава заједница језика је овде дошла до изражаја. Не треба да се нагађа да је то сугерисао Шлецер у својој преписци, јер код образованих Срба око времена Темишварског сабора она је основно полазиште у схватању бића српског народа. До ослобођења Србије 1815. никоме није јасно шта значи реч Србија. Средиште и неприкосновено вођство српског народа је било у Јужној Угарској. У поимању обичног савременика, Србија је била изгубљено подручје на југу, Косово и делови Македоније, Црне Горе и Бугарске. Београдски пашалук је тек 1791. у тексту мировног уговора назван Србијом. Турци га тако нису називали, него Крајином, или „Лаз вилајети" по кнезу Лазару са Косова 1389.

Устанак 1804. је био организован, али та организација није покренула народ да крене у ватру. Та је организација била створена да чека повољан тренутак, кад дође до рата са Турском. Због тога што је устанак у Херцеговини 1804. био високо организован, управо због тога није ни успео. Он је почет тамо где се претходна организација није могла истраживањем установити, иако се наговешта-

ва да је пре масакра над српском елитом у јануару 1804. постојала и ту. Ово је, наравно, логична претпоставка, без покрића са архивским открићем, сем реченице у писму Петра I игуману дечанском да ће се и са београдске стране ударити на Турке. Тајно организовање револуције не значи да је она и вођена од стране те тајне организације. У Херцеговини и Далмацији је то вођство у цетињском манастиру Петра I Његоша. У Србији се не зна за њега.

Од борбе за аутономију 1804. до суверене нације 1807.

Српска револуција се не би догодила да побуне нису претиле и осталим деловима Османлијског царства. Реформе Селима III су изазивале муслиманске вернике, који су се држали прописа у „Курану" да су „најгоре ствари које су новине (нове), свака новина је једна новотарија, а свака новотарија је грех, а сваки грех води ватри пакла". Од средине XVIII века цели сунитски ислам потресају побуне везане за Вахабитски покрет, који је почео у Саудијској Арабији и до краја столећа запалио Египат. Назива се по оснивачу Мухамаду Вахабу (Muhamad Abdul Waahab). Тек 1813. Турци су ушли у Меку и Медину, потукли Вахабите, али су они као поплава избијали на другим местима. Један је швајцарски лист 1782. писао да је „становништво крајње узбуђено. Турци дижу вику против неверника. Сви су јако иритирани против власти. Сви упућују клетве против султана за кога веле да је неспособан да влада. То све наговештава један општи револт, можда и једну потпуну револуцију у овом царству".

Вахабитски покрет је имао трајан, иако формално индиректан утицај на избијање Српске револуције 1804, као и на целу националну историју потом. Као прва, почетна фаза исламског фундаментализма, или исламизма како се у модерно време назива, са погрешним називом Вехабије, постаће неми пратилац развоја српског народа од тога времена до најновијег доба. Покушаји Селима III (1789–1807) да Србима да аутономију под вођством неког њиховог кнеза изазвали су отпор у целој његовој држави. Ипак је најснажнији талас долазио из оних делова царства где је султанова власт била ограничена ранијим аутономијама, или пашалука у Видину и Јанини под одметнутим пашама. Од XVI века, када Турци долазе у Тунис (1574), цела северноафричка обала ће сачувати аутономију полунезависних исламских држава. Иако су 1813. турској војсци помогли истеривање Вахабита из Мекe, они су и даље остали противници увођења реформи копирањем европских мотива устројства војске, администрације и положаја хришћана. У гомилама добровољаца који су хрпимице појурили у Египат против француске инвазије под командом првог конзула Наполеона Бонапарте 1798, било је пуно Босанаца и Албанаца. До тада непознат трговац дуваном, Мехмед Алија се управо међу тим првим занесењацима у Кавали укрцао на брод. Две деценије потом ће постати владар („кедив") полунезависног Египта. Балкански муслимани су се у тим окршајима са Французима 1798–1802. измешали са муслиманским незадовољницима из Туниса и Алжира. Од њих су примили политичку установу дахија, која је до тада у балканској историји била непозната. Њихова диктатура до 1804. ће изазвати први пламен српске народне побуне. Друга велика фаза развоја модерног исламизма је дошла са таласом под називом Панисламизам. Назив, организацију и идеологију је опет добио у судару са српским ослободилачким покретом, око прогласа уједињења Босне и Србије у јуну 1876. Исламски фундаментализам је исто тако 1992. био један од главних фактора уништења југословенске државе и постао најгласнији српски противник. Почело је са Вахабитима 1804.

До општег револта није дошло, јер османлијско друштво није интегрисано у једну целину, па револуције избијају по покрајинама и посебним нацијама. Најзначајнији упаљач су захтеви Вахабита да се мора враћати изворном исламу, одбацивати реформе и сузбијати утицаје који на државу врше хришћански поданици. Не треба занемарити и чињеницу да су климатски услови деловали на припремање и Српске револуције, као што је био случај са Француском пред 1789. Француску револуцију је Иполит Тен (Hupolite Tain) сматрао производом големе суше, због које су неке велике реке пресушиле, избила глад, просјаци преплавили путеве, а онда дошле револуционарне брошуре и позивање на филозофију. Суша у Босни и Србији је 1802. и 1803. изазвала велику глад и појаву пљачкашких хорди. Групе хајдука и разбојника луталица по Босни „силом одузимају, пљачкају имовину и животне намирнице сиротиње раје и путника намјерника". Султан наређује стварање пандурских одреда и затварање путева у великим кланцима.

Основни мотив Српске револуције, када она 14. фебруара 1804. избија у срцу Шумадије, био је отпор терору који су увели јањичари. Све од 1791. они настоје да у пограничним пашалуцима уграбе власт и узму закон у своје руке. У Видину је пошло за руком Пазваноглу, јањичару пореклом из Босне, да са 80.000 људи створи своју аутономну државу 1794. Имали су амбиција да у њу уклопе све до Пловдива, па Пазваноглу сања и о могућности да то буде једно ново исламско Бугарско царство. У више наврата су постојали поку-

шаји да се јањичари докопају власти и у Београдском пашалуку. Поред тога, не треба заборавити да је ту Крајину (Serhat) султан претворио у опитну територију за увођење до тада непостигнутих аутономија хришћанском становништву. То је изазивало бес муслимана свуда где су вести о томе допирале. Коначно је успело јањичарима да из Видина улете у Београдски пашалук и узму власт у своје руке. Најпре је то урађено уз одобрење и локалног везира, а могло би се претпостављати да су за то добили и зелено светло из турске престонице. Након искрцавања Наполеонове армије у Египту 1798, његови емисари настоје да узбуне и албански и грчки простор. Са Крфа су иза 1797. изазвали једну побуну на Пелопонезу и заузели Превесу, Воинуцу, Бутрино, Поргу. Потукли су их јањичари албанског одметника Али-паше у Јањини, главе одсецали и слали султану у Цариград. Тек 1801. потписан је мир између Француске и Турске, управо када се јањичари охрабрују да зграбе и Београдски пашалук. Они су у њега ушли још 1799. Због тога постоји још недоказана могућност да је њихова власт била санкционисана од султана. У децембру 1801. су посекли и султановог везира у Београду.

Од свих јањичарских побуна пре 1801. и после ње, ова је најмање истражена. Једино ту аутономију у царству не носи један одметнути паша, као што је био случај у Видину, Јањини и Скадру. Уместо тога, пашалук је подељен на четири управне целине, предат једном старешини кога називају дахијом, па и његову област по томе крсте дахилуком. Реч дахија се преводи као ујак („dayi“, „dayilik“), а пре Београдског пашалука се помиње у северној Африци. Српски историчари нису пуно оптерећивали главу овим истраживачким проблемом. Карл Фон Сакс (Carl von Sax) је 1913. знао да старешински чин под тим именом постоји у Алжиру и да га треба преводити као брат од стрица (Vetter), рођак који исповеда добре жеље. Домишљао се да је то слично као мађарски „бачи“ (bacsi).

Најбоље објашњење је ипак понудила „Исламска енциклопедија“ („Enzyklopedie des Islam“, Leiden) 1913. да је то био старешински чин, у историји раног ширења ислама и исламског прозелитизма у раном средњем веку. Био је уобичајен нарочито код Друза. „Ова титула означава једног верског гласника, речју једног 'позиваоца' који позива на истинску веру.“ У старо време су имали различите чинове од девет степени. „На ове се изасланике, међутим, не сме мислити само као на верске учитеље, они су се више од тога посведочили и у војној служби, па су многи од њих чак постајали и истакнуте војсковође.“ У српском језику је остала усвојеница кабадахија, заменик дахије, у значењу разбојника и насилника. Очигледно се ова дахијска диктатура 1801–1804. у Србији мора издалека везати за Ваха-

битски покрет на Блиском истоку и северној Африци. Био је то историјски изданак каснијем панисламизму, који се по имену, организацији и идеологији, конституише најпре на Косову и у Босни 1878, а још касније и исламском фундаментализму од 1971. И он је у Босни имао своје идеологе и организацију, која је учествовала као значајан фактор у разарању југословенске државе 1992.

Пре него су се појавили у Србији 1801, дахије су владали аутономним покрајинама Туниса и Алжира. У Тунис су дошли са османлијском војском великог везира Синан-паше 1574. Поред редовних јањичарских јединица које учествују у овом освајању западних покрајина Северне Африке, постоји и формација „Sekbans“, које се импровизују за одређени ратни подухват, а после тога се распуштају. У њима су дахије били заповедници јединица од око 100 бораца. Након ланца побуна у неколико покрајина иза 1591, то је довело до административних подела у целом царству. Држава се дели у ејалете (вилајет). Поред паше, који је на њиховом челу, постоји и диван од 40 изабраних јањичара, са извршним телом од пет функционера.

Од краја XVI века, па све до француске окупације Алжира 1830, дахије су владали Тунисом и Алжиром, иако су у том раздобљу доживљавали унутрашње промене и називе. Замољен да помогне у истраживању њиховог познијег утицаја на Балкану, туниски историчар Сами Баргауи (Bargaoui) је у једном приватном писму објаснио да су у Тунису до 1598. дахије били група јањичарских функционера, а од 1598. представљају режим од само једног дахије. На арапском та реч (турски day, арапски dey) значи ујак, или „чича“ и „деда“, али очигледно је у прећашњој историји од неколико векова била суштински мењана, при чему реч вазда није имала једнако значење, као у прво време. У Тунису су увек били странци из Анадолије, а међу њима и један конвертит из Ђенове. Историчарка Асма Маала (Maalla), у историји муслиманских покрајина северне Африке (Лондон, 2004), вели да су дахије ове покрајине претворили у аутономне државе, у којима је турски султан имао само формалну власт. Од 1647. се њихов режим назива бејлуком, али је задржао исто унутрашње значење. Од средине XVII века пренесен је и у суседни Алжир. Нејасно је како је постала реч „кабадахија“. Можда од назива заменика („kapi kahyasi“) за контакте са османском влашћу.

Није случајна чињеница да су дахије у Србији били босански и албански фанатици. У Северној Африци су дахије у оквиру својих аутономија („eyalet mümtâze“) имали право да држе своју војску и флоту, чак да обављају односе са европским државама без султановог посредништва. Постојало је неслагање дахијског вођства са реформама у царству, које предузима нови султан Селим III 1798. (до 1807). Дахи-

је нису послали депутацију на церемонију његовог устоличења у Константинопољу. Са султановом војском су ратовали у Триполису 1794–1795. Кад је Наполеон 1798. заузео Египат, Тунис и Алжир су Француској објавили рат, који је трајао до 1802. Пре тога, од 1782. до 1792, постојао је рат са Венецијом. Историчарка Асма Маала вели да је у то време било пуно Грка и Арнаута у тунискоj морнарици. Имали су свог изасланика на султановом двору у престоници, а један босански муслиман („Dey Ibrahim Bushnaq“) је 1805. постао туниски дахија. Одржавали су самосталне дипломатске односе са Русијом и Аустријом, нарочито од када је Русија у то време покушавала да успостави контакте са берберским племенима. Историчар Шарл Андре Жилиен (Julien) је, у историји ових области северне Африке (Париз, 1952), закључио да је дахијски режим по форми била изборна монархија, али апсолутистичка. Диван од 40 јањичарских представника их је формално бирао, али од тридесет дахија од 1671. до 1818. четрнаест се домогло тог положаја после јањичарских метежа и убијања владајућег дахије. У Турској војној експедицији у Египат 1798. било је пуно Албанаца и Босанаца, а ту су им тунишке дахије били савезници.

Требало би закључити да се дахијски систем из северне Африке проширио на Балкан у оквиру отпора увођењу европских институција у царство, које од 1798. проводи султан Селим III. Већ након турског освајања Туниса 1574, почиње мењање социјалних односа на том подручју. Тимари и зеамети се претварају у приватно власништво („iltizâm“), а они се у даљој процедури распадају у читлуке. То је изворно персијска реч за јарам волова, а били су приватни поседи од пет до 15 хектара.

Дахијски терор у Србији се окомио на реформе које су уводили Ебу Бекир-паша, а после њега Мустафа-паша. Те су реформе све више водиле ка политичкој аутономији Београдског пашалука. На челу 12 нахија, или кнежина, постављани су српски оборкнезови, са целом скалом подстарешина. Експериментисало се чак и са једним врховним српским кнезом Петром, пореклом из једног села код Ћуприје. Обнављан је стари социјални систем државног феудализма, са тимарима као основним земљишним поседом. Уместо њихових држаоца, по селима су залазили само њихови намесници субаше. Крај путева су изграђивани ханови, како се муслимани не би врзмали око српских села.

У време тих реформи пре 1801. Београдски пашалук је трговачки процветао. У српском народу, управо у тој покрајини, ствара се једна нова друштвена елита трговаца стоком. Иако се ради о елити новца и ножа, Србија је престајала да личи на муслиманску земљу. Процес растакања државног типа феудализма у Османском друштву

се није заустављао. Двојица реформских паша су покушавали да га зауставе, али је то била бачва која је на свим шавовима цурила. „Процес читлучења“, како се „iltizâm“ назива у научној литератури, био је покушај да се исламски тип феудализма трансформише у приватно власништво по западноевропским облицима. Државни земљопоседи, над којима је гвоздена рука султана, проглашавају се као породично власништво од давнина. То је постала тако учестала појава да је у XVIII веку претила опасност да цело друштво буде дестабилизовано овим унутрашњим црвима који су гризли стари организам.

Ипак, пред избијање Српске револуције 1804. читлучење, поред овог традиционалног извора, има још један који раније није постојао. Након посете једне државне делегације новопрокламоване јакобинске републике у Француској турском султану иза 1793, султан је прихватио сугестије да се војна сила стави на исти основ као у револуционарној Француској – слободног сељака, који има свој приватни посед. У Османлијском царству је заиста одмах покушана реформа војног система, па уведен нерегуларни војни род слободних сељака, беземљаша, којима је држава давала поседе, „Levend çiftlik askeri“ (беземљашни војни посед).

Çiftlik sahibi, како се назива приватни поседник, долазио је до свог новог статуса већином силом, кад јањичари у селу прогласе сву земљу својом, обећају сељацима сваку заштиту и тако постану независни од султана. Постоје подаци да су јањичари и куповали од сељака њихове баштине и тако постајали њихови власници. Историја читлучења је историја туговања због насиља којим је стара баштина од сељака отета. Овај нови систем војне мобилизације, на основи деоба поседа беземљашима, имао је изузетну предност коју дахијски систем није ризиковао да пропусти. На тај начин би Србија без муслиманских становника, у сваком селу добила муслиманско етничко језгро. То је био начин да се муслимани поново врате у српска села, из којих су пристанком султана да поштује неопходности историје били пре десет година протерани хабзбуршком окупацијом.

Не постоји никаква приближно егзактна статистика да би се израчунало колико је било становника у Београдском пашалуку у коме ће се извести Српска револуција 1804–1815. Узима се као прихватљиво да је било 1.800 села, у сваком по 30 до 50 породица. Најмањи прорачун полази од 200.000 људи, од чега 40.000 муслимана. По другим прорачунима је било 368.000 људи, а најоптимистичкије теорије се осмељују за број 800.000. Оптимизам би требало искључити из сваке методолошке процедуре, јер није зачуђујуће да је најмањи број био само две стотине хиљада. На истом простору од 39.480 квадратних километара је седамдесет година пре тога, у време Бео-

градског мира 1739. рачунато да живи једва 90.000 до 100.000 људи. Сем сибирских простора Русије, то је била најненасељенија област Европе тада. То није била природна последица ширења европских друштава, него стање изазвано насиљем. Могло би се доказивати да је у време српске средњовековне државе, чак и у време Римског царства 1.800 година пре тога, на том земљишту обитавало више људи. Због тога се и ове најпесимистичкије статистике не искључују, иако се узимају са неопходним степеном сумње.

Пре него што су јањичари нахрупили да све то претворе у приватне чифтлуке, у Београдском пашалуку је било најмање 900 држаоца тимара, колико их је Радмила Тричковић 1970. по изворима установила. И тај се број може смањивати. Дејвид Уркварт (David Urquhart) је 1835. писао да их је било две хиљаде. Округли бројеви ни у овој историји, као и свуда другде, нису поуздани. За десет година сношљивих прилика, од 1791. до 1801, постојала је забрана муслиманима да живе по српским селима. Ту је и феудални однос сељака који су земљу држали као своје баштине и феудалног властелина далеко од њега, више изгледао као један државни порез, него социјални систем ропства. У Босни и Србији, које су сматране војним крајинама, султан је настојао да растерети сељаке колико је год то могуће. Морао је да то ради тим пре што је на хабзбуршкој страни, у сличном систему војне крајине, сељак био потпуно слободан. Једино је тако хтео да ратује за цара, негде далеко.

Већ 1767. у Босни је постојало султаново наређење да се провери на којим тимарима њихови уживаоци немају султанов берат и да се пониште они који су узурпирали сељачку земљу. Ебу Бекир-паша је након мира са Аустријом 1791. враћао старе спахије на своје поседе по Београдском пашалуку. Расписао се „по свим околинама да му онђе дођу све спахије које имају села у Србији и желе и унапредак царев љеб јести". Поново је 1795. султан наредио забрану да се „на левој страни Румелије" села претварају у читлуке.

Станфорд Шоу (Shaw) је приказао опште настојање турских власти да се становништво у две крајине „на крајњој граници исламског свијета" колико је могуће растерети социјалних стега и пореских оптерећења. Очекивало се да сваки час може доћи до новог рата са Аустријом, Русијом, или Француском. Ебу Бекир-паша је 1802. успео да у Босни укине претварање тимара у читлуке. У српској научној литератури ова чињеница није била позната, као ни то да је тај паша, иначе сматран једним од највећих турских државника тога доба, управо због тога био постављен за везира у Босанском пашалуку. Ту је и кључ за разумевање зашто је у Београдском пашалуку дошло до револуције 1804. а у Босанском није. На босанској страни је хришћанско село било социјално умирено, управо у време кад је процес читлучења на србијанској страни добијао карактер застрашујуће плиме и социјалног безумља.

У свакој демократској револуцији дубински њен корен је у постојању средњих слојева, оном што се обично боље разуме под буржоазијом. Да ли Срби имају своју буржоазију? Без сумње, да, у Јужној Угарској, где се већ у култури у економској делатности и политичкој идеологији стављала у врх балканских националних буржоазија тога доба. Они једино заостају за грчком буржоазијом, а у другим случајевима, посебно код словенских народа, предњаче. И кад се Србија ослободи 1815, војвођанска буржоазија и интелигенција ће и у њој водити главну реч. Ипак је значајније питање да ли она постоји и на страни Београдског пашалука, попришту Српске револуције.

Ово је питање за науку тим значајније, што је ово време када пропада турска економија. Балканско тржиште, све до Константинопоља, покрио је аустријски новац „маријаш", од само 25 одсто сребра, а сматра се кривотвореним. Та је реч прерасла у српску изреку, где значи пребијену пару. Због непостојања теорија маркантилизма и физиократа, да само извоз готових роба повећава богатство државе, а да се пољопривреда мора заштитити, пропада турска средња класа. На њено место све више долази слој ајана („ayan–i esraf"). Историчар настанка модерне Турске Бернард Луис (Bernard Lewis) 1961. наводи да је са кризом турског државног феудализма на површину избијала једна нова „сеоска аристократија" („ayan–i memleket") и да се по покрајинама истичу већ од XVI века. Они ће постати слој на који ће се ослањати реформаторски султани и који ће у XIX веку попуњавати локалне органе власти. Ајани ипак нису израсли на производњи, или трговини, него су једна мешавина занимања, од војника до занатлија. Султан је за њих почетак и крај сваког друштвеног понашања, а Константинопоље „Islambol" град ислама и „Ummudunia", мајка света, као што вели Жоанен 1842. Они нису квасац модернизовања и преображаја.

У српским градовима је већина муслиманска и она једино ту живи, највише у Београду. У њима има 35 одсто хришћана мешаног етничког састава. И они говоре турски, али не мисле турски и њихова мајка света је у Бечу и Трсту, где их води њихова трговина. И поред градова, постоје и по селима трговци, које историчари називају „сеоском буржоазијом". Изум те речи није припао Србима, иако се због парадоксалности израза једини за то оптужују. Сличан феномен постоји и у неким другим европским револуцијама. Историчари италијанских карбонара су нотирали постојање „an agrarian bourgoisie". У

њиховој револуцији у Напуљу 1820. су носилац политичких циљева и кичма покрета. Тамо их називају „massarii“ и „mezzadri“. И код других европских народа постоји сеоска буржоазија, један социјални мелез. У јужној Италији они насељавају старе градове које није изменила парна машина, „cittâ di silenzio“, како их назива Антонио Грамши.

Можда је Београдски пашалук била једина покрајина, вилајет Османлијског царства, са позитивним трговачким салдом, јер се више извозило него увозило. Годишње се преко Београда и Земуна извозило од 160.000 до 220.000 свиња и око 4.000 говеда. Не само роба, него и међународни уговори су се побринули да свињски трговац може бити хришћанин, јер се муслиман тиме не бави, а Јеврејима је по свим ранијим међународним уговорима то забрањено и они су одстрањени даље од границе. У Земуну је 1788. било 88 аустријских чиновника који сачињавају систем контроле ове велике трговине. Извози се у Угарску, Аустрију и јужне делове Немачке. Неки од ових људи, као Илија Мостарац, финансирају војводе и формирање њихових јединица у време револуције 1804–1815. Био је рођен у Шапцу, једно време живео у Сарајеву, трговао у Трсту, а зашто је добио име Мостарац (алтернативно Мостаранин, Мостарлија) нико не зна. То је профил те сеоске буржоазије која нема једног места боравка, али има један заједнички интерес и економске и националне природе. Менталитет чувања своје цркве и етничке заједнице су посудили од својих грчких суседа у пограничним градовима.

Све су вође Српске револуције у дословном смислу припадале овом социјалном слоју. У својим успоменама Прота Матеја Ненадовић вели да су све „старешине и буљубаше постали од најимућнијих Срба, који је био кнез, који је имао добру баштину, задругу, доста стоке, воденице и друге приходе, које смо звали газдама. Премда није великога богатства много било, али опет побољи од других, који су могли повести о својој рани по два, по десет, по двадесет момака, и отменом момку пушке или штогод за отличје поклонити“. Вођа Српске револуције Карађорђе Петровић је био трговац свињама. Његов војвода и први кнез Србије Милош Обреновић се сматрао једним од најбогатијих људи Србије. Завршну победу 1815. је извео на основу једног коњског товара сребрењака које је добио. Илија Мостарац је финансирао Карађорђа и Хајдук Вељка, главног старешину североисточне Србије. За Вељковог оца је речено да су му се „овце хиљадиле“, имао је толико велика стада да је добијао на хиљаде јагањаца годишње.

Таквој сеоској буржоазији још недостаје само град. Добиће га 1805, одмах пошто им је султан 1804. признао власт над свим варошима у Србији, сем на седам великих утврда. Прво што су у тим градовима урадили била је смена система власти, па уместо османлијских „војвода“, „кефалија“, стварају магистрате и градска већа, као што су већ знатно искуство у томе имали Срби у Јужној Угарској.

Српска револуција се по претходној организацији вероватно не би догодила. Покушаја организовања у самом пашалуку је постојало, 1802. спахије муслиманске покушавају да дигну своје сељаке, а 1803. српски прваци нешто спремају. То није права побуна, јер се она могла подићи само на широкој основи која се наговештава у писмима Петра I Његоша. Таква организација није потврђена, иако се може претпоставити, јер су дахије добили вест о томе. Они се одлучују да поубијају све виђеније људе у пашалуку. Из једног писма које су касније упутили Пазваноглуу види се да су имали у виду само десет водећих кнезова у пашалуку. Они нису били први у историји који су, покушавајући да онемогуће устанак народа, потпалили ватру за његово подизање.

Између 4. и 10. фебруара 1804. извршили су покољ угледних људи. Не зна се тачан број убијених. Из једног извештаја који су трговци послали руском посланику у турску престоницу помиње се 150 убијених. У попису мртвих који су наведени по имену је било само 25, а у Београд су по наређењу дахија биле донесене 72 главе. Један је очевидац писао да су егзекуције вршене јавно и народ позиван да гледа. „Оборена погледа, повијене главе, са рукама превијеним преко груди, гомила коју су принудили да то гледа није се усуђивала да уздише.“ На достојанствен начин је умро калуђер Хаџи Рувим, раније познат као писац и уметник, доведен у београдску тврђаву и пред неким присутнима се претходно помолио богу. Одмах по почетку клања почело је бежање у збегове. Београд је опустео након што су се хришћани почели склањати. И у народну песму је ушао податак, који је и на други начин остао потомству, да су дахије намеравали да посеку одрасло српско становништво, а остатак да преведу на муслиманску веру. Они који су избегли потрагама за погубљење, најпре су се понегде скривали, а затим одмах приступили договорима за побуну.

Установљено је да су кнезови посечени по неком плану, јер су први на удару били старешине самоуправних области и угледни људи. Ако је дахијама био циљ да онемогуће да се српска самоуправа искористи да она поведе побуну, онда су у томе успели. Пре ће бити да она то и није могла да уради, јер је терором од 1801. била толико уништена да можемо говорити о њеном преостатку, а не живом организму. Одлука да се диже општа побуна је направљена на једном саветовању угледних људи. Отпор и сукобљавање са Турцима почели су на више места спонтано.

Договор о побуни, из које се родила Српска револуција, одржан је у Орашцу 14. фебруара, иако тај датум није сасвим поуздано установљен. Окриље је била једна свадба, с које се повукла гомила, можда до три стотине лица, „више Марићевића јаруге код два велика бреста на једном заравњаку, опкољеном са свих страна густим лугом". Колико је ту тачно било људи, наука није поуздано установила, јер су потоњи спискови показивали мањи број од претпоставки. Није спорно да су бирали једног старешину, али треба сумњати у закључке неких историчара да је већ ту за „вожда" био изабран Карађорђе Петровић, раније познат као трговац и још више са сукоба које је имао са Турцима. Имао је искуство у организовању војске из времена Кочине крајине пре 1791, где се нашао као добровољац.

Велики људи се не рађају. Потребни су догађаји у којима ће се показати способност за вођење. У размишљању о историји, Јакоб Буркард је навео неколико предуслова који су неопходни да велики човек изникне у политици. На првом месту је жеља да буде први и да буде велик. То је, дакле, једна врста болести, јер је свака кафана пуна непризнатих генија. Од осталих услова, познавање људи и њиховог карактера, интуиција и предвиђање онога што је невидљиво иза зида, препознавања циљева којима тежи историја да би је водио, Карађорђу је недостајала једино способност говорења. Био је претерано ћутљив, што је надокнађивао унутрашњом разборитошћу и изузетном способношћу разумевања збивања око себе. Свака величина почиње од разумевања како ће се догађање завршити. Склоност да без устручавања употреби насиље и да сам узме закон у своје руке, више је била слика доба у коме је живео него његова сопствена. Његови биографи су од почетка истицали неке личне слабости, које су преувеличане. На првом месту неписменост. То није нетачно, сем у чињеници да државник сам не пише своја писма. Он их потписује. Његова кореспонденција је извор за историју српског језика – говор је ослобођен турцизама, којих је у српском језику било једна петина. Близу шест хиљада речи, на тридесет хиљада у речнику стандардног говора онога доба. Друга је лоша црта коју није заобишао нико ко је мрчио пера о његовом животопису, склоност да убија. И то је више слика доба у коме је живео, јер већина његових војвода су убијали и више и неразборитије од њега. Одговорност за његову смрт 1817, један енциклопедијски пример злочина првог реда, изазивала је потребу да се жалост поколења за њим умањи наглашавањем његове одговорности за губитак живота његовог оца и брата. У првом случају није сигурно да ли је дигао руку на оца или очуха. У другом случају је посреди дрскост без премца и објашњења, да брат не

цени животно скапавање старијег брата да уведе неки ред у разуларено и морално неодговорно оријентално друштво.

Већ сама чињеница да је остало нејасно колико је људи учествовало на скупу у Орашцу који је бирао „главу и старешину", показује да је било у њој више неуједињених групица. Највиши број је 580, а на броју их је написано 63. Трговца Теодосија Марићевића, кога су се касније кад су прве олује прошле, сећали по разборитости и одмереном понашању према сарадницима, Карађорђе је сам убио. Не изгледа да је то било могуће без неког ширег неслагања међу групама. Тренутак је захтевао храброг, јаког човека коме брига за сопствену кожу није на првом месту у животу. Не треба никоме праштати грехе које је чинио у својој прошлости, али не сме се један случај увеличавати, смањивањем греха његових савременика. Сигурно је да је у 23 године европских наполеоновских ратова сваки генерал дивизије, без обзира на то коју је војску водио, на души носио већи број жртава него Карађорђе. Тај се занат, као и занат државника, вршн применом Макијавелијеве филозофије да се морају употребљавати методи и лисице и лава. Сви државници убијају – посредно више него да се то бележи у списак.

Од почетка се показало да је Карађорђе способнији за организовање велике народне побуне, него што су му то околности и спремност народа дозвољавали. Он успешно примењује оружане обрачуне и спремност на преговоре. И једно и друго се догодило 24. фебруара 1804. у селу Дрлупи, где се покушај преговора претвара у битку. У свим тим малим преговорима увек доминира захтев да се обнови аутономија, укину дахије и да Аустрија гарантује споразум. Основа војне организације је била самоуправна нахија. Најпре их је по традицији било 12, па 21. У систему дизања на војну службу, мешају се правила наслеђена од краља Милутина из XIV века, до народног обичаја да велика задружна породица одређује задужења свих укућана, одлуком најстаријег. Вероватно су из искуства аустријских „Freikorps", герилског рата 1791, преузели систем снабдевања. Поред оке хлеба, војник добија месо и делимично ракију. Неке јединице се праве по систему скупљања добровољаца у аустријску и руску армију у ранијем рату. Једна је јединица на Дрини називана „голим синовима", по поштапалици старешине да тако ословљава потчињене. До средине маја 1804. Карађорђе је створио војску од 16.000 људи. Остаће правило да је мобилизација у Србији увек давала бројнију армију, према броју становника, него у европским земљама тога доба. Разлог је у томе што је мушко становништво углавном запослено чувањем стоке, а не пољопривредом, што је била обавеза више женске него мушке стране у задрузи.

Одлуке народне скупштине, којима ће се увек у часовима потребе и криза приступати, у Остружници почетком маја 1804. у девет тачака, биле су од изузетног значаја. На првом месту због тога што је то била прва велика народна скупштина. Главна је одлука да се по Србији успоставља нова власт (судови). У томе је било више жеља, него знања како да се то спроведе у живот. Традиција самоуправне кнежине је увек налазила излаз. Одлучено је да се шаље делегација у Русију, што значи да их пре тога није било. Почиње опседање Београда.

Митрополит Стратимировић је у поруци руском цару саветовао да се приступи формирању „Славеносрпске Краљевине". Средњовековни српски грб, у већој употреби у претходним политичким покретима војвођанских Срба од његовог легализовања 1776, све се више узима као општи симбол буне.

На подједнак начин су и Турци, својим страхом да су дахије бесмисленим покољем виђенијих људи, измамиле дух из боце и да се он лако неће вратити, придоносили да захтеви устаника показују успех. Српској науци је остала непозната наредба Ебу Бекир-паше из Ниша да се Србима прискаче у помоћ, што ће и султан одмах подржати. По одлукама Народне скупштине у Остружници, вођство устанка је 10. маја 1804. водило преговоре са представницима дахија о смирењу. Преговори су били плод султанове наредбе да се помогне Србима. Станфорд Шоу је 1971. приказао ове преговоре, али је остало нејасно да ли их је помешао и са преговорима три месеца после. Срби нису захтевали само обнову аутономије од 1793, него су ишли и даље. Пристали су да турском везиру у Београду обезбеђују стражу од 500 људи, да се нахијски кнезови бирају, а главни кнез („chief prince") да доноси годишње порезе и предаје их. Преговори нису успели, ако би се тако смело закључити, с обзиром на то да је то био први сусрет са једним трећим посредником. Иако Аустрија није пристала на Карађорђев захтев да их аустријска влада стави под заштиту, сама чињеница да они о томе преговарају са једном страном владом морала би се сматрати великим моралним успехом. Иако нису успели да отворе двери светске политике, сам покушај да то ураде је вредан пажње.

Највећи успех Српске револуције у тој почетној фази је био пристанак Ебу Бекир-паше да им чини велике уступке. Он је до 1802. успео да сломи јањичарски отпор у Босни и да на тај начин ту, тада најнасељенију турску балканску покрајину, спаси од социјалне побуне хришћанског становништва. До устанка је било дошло у средњој Босни, по обручу српских села око Сарајева, средином маја 1804, као и у источној Босни и око Никшића. Око Сарајева се буне села Бутмир, Хаџићи, Раковица, Кулијаш, Дрозгометва, Пазарић, Сканска, Вогошћа, Нахорево, Црна Ријека. Говори се о ширењу буне на Пале и Трново.

Ебу Бекир-паша је по султановом наређењу кренуо у Србију, са циљем „да смирим и отклоним спорове и да помирим београдске јамаке и рају настањене у санџаку Смедерево", као што је писмено обавестио (18. маја 1804. по старом, 7. јуна по новом календару), све подручне власти у Босни, Рашкој области и Мачви. Са 64 војника, пет топова и људима за опскрбу је дошао „на четири и по сата хода од Београда". Известио је поново све поменуте власти (30. маја / 12. јуна) да је умирио рају, која се „одмах покорила и пристала уза ме и испољила своје рајинске обавезе". Више му је муке задала побуна муслимана у Босни и Мачви, коју је покренуо брат дахије Мехмеда (Мухамеда) Фочића Муса, који је упао у Зворник, одмах пошто је Ебу Бекир-паша из њега изишао у правцу Београда. У још необјављеним турским документима, преводилац (Абдулах Полимац) је навео да је Муса Фочић по Босни и Мачви растурао штампане летке. То би откривало да је дахијски рад у Београдском пашалуку имао дубљу позадину у Османлијском царству. Сем помена Стефана Новаковића 1791. да је његова књига о Србима штампана и у Београду, нема никаквих наговештаја да би нека штампарија постојала на турској страни. Његови позиви су изазвали побуну муслимана и Ебу Бекир га је осудио на смрт, па је због његовог бежања успео да смири муслимане.

Споразум који је направио са Карађорђем под Београдом је у целости познат само из ових папира сарајевског надкадије, представљао је прекретницу у историји Српске револуције. Од српских захтева је једино одбио да пристане на врховног кнеза, кога су захтевали на преговорима у Земуну као и спољну гаранцију. Оно на шта је пристао било је значајније за развој српске будуће државе: забранио је дељење баштина у муслиманске чифтлике, дао им је привилегију да муслимани неће вршити две кључне функције „војводалук" и „ханлук". То јест, дао им је право да у одређеним варошима и подручјима сами наименују локалне гувернере, под османлијским називом српског и византијског средњовековног порекла војвода. Та реч је ушла у турски језик и имала доследније значење него у говорном српском. То је у то време била више турска, него српска реч. Односила се на локалног функционера са овлашћењима извршне и судске власти. У Албанији и Србији је било више војводалука, између Елбасана и Драча, три велика. Ужице је било један. Уместо те речи, употребљавају се и турски еквиваленти, промикиур. Бекир-паша је Србима дао права да сами убиру порезе и предају их везиру у Београдској тврђави, забранио муслиманима да насељавају ханове. Срби су са 25

хиљада војника држали Београд под опсадом, па је овим споразумом дигли. Најзначајнији споразум је предаја Србима свих вароши, сем седам утврђених градова, под њихову власт. Муслиманско становништво је у њима остало, али је одмах почело њихово исељавање, да би се 1805. претворило у кукњаву на основу које је султан објавио Србима свети рат, џихад.

Бекир-пашино настојање да помири дахије и српску рају није успело. Срби су захтевали да им се они предају. Бекир-паша их је послао на једно дунавско острво, па кроз прсте гледао како су их Карађорђеви људи поубијали.

Споразум под Београдом са Ебу Бекир-пашом је за краткорочно збивање после њега имао прекретне последице за даљи ток револуције. Дугорочно узето, то је био историјски тријумф. Ови су преговори једно време вођени и у Земуну. Најзначајнија тековина је освајање титуле војводалука. Бекир-паша је сам наименовао 20 кнезова; у свим паланкама у којима Срби преузимају власт долазе српске војводе. Неки историчари (Слободан Јовановић) греше кад мисле да је сукоб Карађорђа са његовим војводама долазио због осионости људи које је он бирао и постављао. Те војводе сматрају да су свој положај стекле по султановом овлашћењу, па је њихов сукоб са Карађорђем сукоб институционалне природе. Они су несигурни са Карађорђевим захтевима да се иде даље ка постизању независне државе.

Важнија од тога је трансформација Српске револуције у социјалном и идеолошком погледу. Њу више не води социјални мелез „сеоске буржоазије". У градовима су хришћани имали и пре тога 35 одсто свога становништва, а у паланкама без сумње знатно више, јер се муслимани тискају највише у Београду. У тим варошима Срби постепено стварају нови систем градских управа, по узору на угарска градска већа, са свим аутономијама које имају. Српска буржоазија је добила стално место боравка у својим градовима и почела историјски разлаз са селом на којем се родила. Тек се ту види да Српска револуција није сељачка хајдучија са циљевима локалне аутономије која је пореклом настала са установом оборкнезова, у границама сточарских катуна. Ти новоосвојени градови са српском буржоазијом, трансформишу и револуцију ка вишим националним циљевима суверене државности.

Споразум са Ебу Бекир-пашом је долио уља на сено у још непобуњеним крајевима Београдског пашалука и Подриња. Око Шапца и Колубаре је брат дахије Фочића извршио терор и подстакао да српско незадовољство прокључа. Борба за Ваљево је трајала целу ноћ. Посада у шабачкој тврђави је пустила српске страже, а да им утврду нису предали у руке. Помогао је и топ који је устаницима послао карловачки митрополит. На сличан начин су се предали Пожаревац и Смедерево, а да турска посада из утврђења није отерана. Водили су се преговори да се на сличан начин уступи и београдска варош, а да тврђава остане у турским рукама.

По овлашћењу српске скупштине у Пећанима, на пролеће 1805, вођени су преговори посредством васељенског патријарха и господара две румунске кнежевине. Срби су захтевали да се споразум са Бећир-пашом доведе до краја, укључујући и захтеве које је он био одбио. Пристајали су да султану шаљу установљене порезе и давања, без турског посредовања. Да им се потпуно предају обећане вароши, да Србија добије своју администрацију под једним врховним кнезом и 12 нахијских, које ће бирати српски народ, а султан потврђивати. Српски кнез би држао и један одред војника. То су све захтеви из преговора у Земуну, најпре са дахијама, а затим са Ебу Бекир-пашом. Скупштина у Пећанима крајем априла 1805. била је мали корак даље од ранијих захтева, јер се не помињу спахије и очување старог тимарског система. Можда је на српску храброст утицао савет карловачког митрополита да треба протерати спахије и султанову војску, „а проче Турке, мирне трговце, занатлије, земљоделце, удожнике и свакога Турчина који сам по себи живи и не жели владати над рајом, оставите овде у својим домовима".

Устанак је запретио да захвати Босну, Херцеговину и Рашку област. У Дробњацима је дошло до велике побуне. Петар I Његош је слао изасланике у суседне области да народ задржава од дизања устанка, опомињући да између Русије и Турске постоји савез, који не треба доводити у питање. У току 1805. Црна Гора је платила султану трибут због истог разлога, коришћене су услуге генерала Ивелића и изасланика царевог Санковског да и они утичу на ово смиривање народа да не дигне општу побуну. Ипак је у лето 1805. планула буна у Дробњаку, Ускоцима и ширила се на Куче, Никшић, Морачу и албанска католичка племена северне Албаније. У Дробњаку је било под оружјем око три хиљаде устаника. Турска војска под Сулејман-пашом Скопљаком је у наредним месецима угушила овај устанак, пошто је султан наредио да се, по потреби, приступи и расељавању хришћанског становништва („sürgün").

Учени католички калуђер у Дубровнику, каснији писац једног речника и граматике „илирског језика" М. Апендини (Francesco Maria Appendini) у свом дневнику наводи да су становници од границе Дубровачке републике до Загреба били под оружјем и чекали. Он пише да се још држе мирно, сами се снабдевају и на коњима носе опскрбу. Установљено је да је цетињски митрополит Петар I успео да у целој Херцеговини попише 19 хиљада војника, сврстаних у 43 од-

реда са харамбашама на челу. Француске новине су од средине 1804. писале да незадовољство хвата и Босну, на исти начин као што је било запалило Србију.

Уместо да се враћа у угрожене вароши под српском опсадом, муслиманско становништво се све више из њих повлачило. То је била опомена и самом султану да наређује одустајање од даље сарадње са српским вођством и њихово гоњење. Нишки Хафиз-паша је био добио задатак да организује војни обрачун са Србима. Створио је основу стављања у обруч Београдског пашалука са стране Дрине, док би његова главна снага од Ниша маршовала на Београд.

Српска револуција се од герилских побуна са сељачком рајом претворила у рат великих војних формација и са једне и са друге стране. На граници између Београдског и Лесковачког пашалука Срби су утврдили свој положај, против продора из Ниша. На мосту код Иванковца су одржавали границу, а учврстили су и суседни Делиград. Против турске војске Срби граде утврђене шанчеве, копањем ровова и опкопа са зашиљеним колцем. Најпре су локалне војводе, Миленко Стојковић и Петар Добрњац, нанели почетни ударац војсци Хафиз-паше 18. августа 1805. Та битка и победа на Иванковцу је постала прекретни догађај револуције. Страхујући од Карађорђевог појачања из Крагујевца, Турци су се повукли на нови положај. Рањен им је био и заповедник Хафиз-паша. Напуштају и Парађин и повлаче се у Ниш да преустроје своје снаге.

Победа на Иванковцу је улила нову храброст у српске побуњенике и омогућила да приступе организовању своје државе на бољи и савременији начин. Слали су своје делегације руском и аустријском цару, па охрабриване са свих страна стварају основу првој државној влади, коју називају Правительствујушчи совјет. Састао се у Смедереву 1. септембра 1805, са председником протом Матејом Ненадовићем и секретаром Божом Грујовићем (Теодор Филиповић). Био је пореклом из Јужне Угарске, а у Србију долази са положаја професора универзитета у Харкову. Није био ни први ни последњи Србин који је напуштао своје учене папире у туђим земљама, који се придруживао револуцији и узимао учешћа у усклађивању правних норми са пословањем прве српске владе. Као плод посете велике српске депутације Петербургу, руски цар је новчано почео помагати Србе, притискао султана да Србима попушта.

На великој Народној скупштини у Смедереву 12. децембра 1805. доносе се мере о организовању државе и ширењу нових устанака у суседним покрајинама. Требало је ојачати Карађорђеву власт, онемогућити напрслине око сукоба појединих војвода у нахијама. Рачунало се на могућност коришћења реке прибеглица са околног турског подручја на ослобођену територију у Србији.

Стварањем „Правительствујушчег совјета“ 1805. Србија је почела да изграђује централизовану државну администрацију, али је тада није ни завршила, нити стабилизовала процес обликовања нове националне државности. Основа свих тих напора се полако остварује око једине трајније и постојаније тачке у личности вође устанка Карађорђа Петровића. Он још није добио владарску титулу и ако се наиђе на податак да је већ тада називан „вождом“, то треба узети као случајан назив, а не уставно одређену владарску титулу. Његов је први назив „Верховни командант и сербски предводитељ народа“. Његов потпис није довољан да се тиме наименују подручне установе у централизованој државној администрацији, јер поред њега та решења доноси и „Правительствујушчи совјет“.

Ако се узме да је то влада српске државе, прва подручна организација у њеној администрацији је нахија. Иако се њихово постојање и укупан значај стално врти око броја 12, мора се узети у обзир да нова национална државност почива више на истакнутом појединцу и хијерархији која је међу њима стварана, него на установама на чијем су челу ти појединци формално стајали. Вук Караџић је дао дефиницију нахије, као „окружја једног града докле се он заповеда“. Он вели да је било 14 нахија, али извори за прво време знају само за једанаест. Оне добивају имена по градовима у њиховом средишту и социјалној подлози. У тој административној хијерархији, испод нахије је кнежина. Назива се по рекама или планинама. У једној нахији може бити само једна или више кнежина. На челу нахије је „командант“, а кнежина „војвода“. Уколико се сами нису наметнули, или традиционално бирани, што је у почетку било правило, њих именује управитељ народа Карађорђе и „Правительствујушчи совјет“, као формално значајнији од њега. Испод кнежина су срезови и на дну је село, са сеоским збором и кнезом, који је деловао докле је требало вршити наредбе.

Далеко је значајније шта су други радили у корист Срба, од онога шта су они сами себи чинили. Крај 1805. године је био врло судбоносан за даљи развој, иако ни Срби ни други о томе нису били одмах обавештени. Након блиставе победе Наполеона над Русијом и Аустријом код Аустерлица, на прву годишњицу крунисања за цара, 2. децембра 1805, под истим шатором је одржан велики скуп француских и аустријских масона. Наравно, они иза себе не остављају сређене папире, али француски министар спољних послова Шарл Талеран (Talleyrand) је саветовао свога цара да се мора променити политика према Аустрији. Уместо сталног ратовања, требало би на-

стојати да се она угради у француски систем Европе. Наполеон је све више почео да се брине о идејама које би га учиниле бесмртним, па да уједињену Европу под његовим вођством види као срећан савез великих нација. Источна граница би била у исто време и источна граница обновљене Пољске. Аустрија би добила задатак да се брине о стварима у југоисточној Европи, одакле ће избацити Русију и окренути је у Азију. Талеран је за Србе био незгодан савременик, знао је о њима више него што је требало да се прави да зна, као што раде остале дипломате. У инструкцијама новопостављеном конзулу у Травнику, Давиду, он вели да је „Босна једна од покрајина османских, где је Турака највише на броју и где народи који су им подложни имају најмање утицаја". Средином фебруара 1805. он је процењивао да је циљ српских побуњеника под Карађорђем да „се убаце у срце Босне" и да „сви православни хришћани ове покрајине, који су у великом броју, показују спремност да им се придруже". У његовом министарству спољних послова тада се рачуна да је Босна српска земља.

Миром у Братислави после овог рата, Наполеон је одузео Аустрији Далмацију, а његова војска је 26. маја 1806. прошла кроз Далмацију и улазила у Дубровник. У исто време француски дипломати настоје да припреме један савез са Турском. Армију од 25.000 војника у Далмацији почињу да називају „армијом Србије", јер сматрају да може да маршује кроз Босну на Дунав. Помаже се турска војска, даје јој се лиценца за производњу најсавршенијег топа тога доба (graboval), шаљу се официри, уходе цртају мапе Босне и прорачунавају наврат-нанос број становника тамо. Наполеон је послао свог посланика у Константинопоље, а нешто касније ће и султанов седати у позлаћену кочију док га провозе у аудијенцију француском цару.

Наполеон ће у то приближно време дати две дефиниције које ће се за касније деценије, можда векове, показати као мртвачки ковчег за српску будућност. Најпре, вели, да би само један палац земљишта на десној обали Дунава, под руском контролом, био раван општем расулу Османлијског царства. Затим каже, да је „Аустрија географски непријатељ Србије". То је историјско проклетство, „oracolo Napoleonico", над целом будућношћу српског народа. Утиснут му је на чело белег, вечног савезника Русије.

Срби су након скупштине у Смедереву 12. децембра 1805. настојали да ојачају свој положај. Слали су делегацију руском цару, као и аустријском, са убеђењем да ће Русија наставити притисак на султана да се са Србима направи споразум о помирењу. Слали су делегацију и турском султану, а предузете су мере да се и карловачки митрополит у том погледу више ангажује. У свим правцима су српске војводе ширили ослобођену територију. Миленко Стојковић је упао у Крајину и заузео тврђаву Пореч на Дунаву. Петар Добрњац је ослободио Прокупље и Куршумлију и дошао до Лесковца, Радич Петровић до Новог Пазара, а Милан Обреновић избио пред Вишеград. Код Сокобање је тучена војска Пазваноглуа, а 15. априла 1806. је тучена босанска војска код села Чучуге, код Уба, па су од зворничког паше отети Јадар и Рађевина.

Све је ово охрабрило турску владу да припреми обрачун са српском побуном. Сарајевски надкадија, виши суд, унео је у свој деловодник 21. марта 1805. решење верског поглавара шејхулислама о „светом рату", џихаду против Срба. „Према одредби шеријата муслимани су дужни да воде свети рат (џихад) са горе наведеним устаницима. Треба објавити на све стране да ће они који у овом вјерском питању буду немарни и не изврше своју дужност, бити позвани на одговорност и на овом и на оном свијету и сносиће посљедице за то... Према томе овај се посао не може поредити са осталим пословима. То је извршење посла вјере и Божије наредбе. Његово је извршење најпреча, неизоставна дужност светог рата."

Како се води један исламски свети рат, објашњено је у обновљеној фетви шејхулислама средином априла 1807: „Према издатој часној фетви, невјерници Срби су ван закона стављени. Сви они који се у овом правцу истакну својим јунаштвом и храброшћу, недвојбено ће по шеријату бити газије. Сва имовина наведених невјерника, све њихове ствари и сва стока је ратни плијен. Дозвољено је заробљавати их и одводити у робље". По турском ратном плану, на Србију се за 1806. припремао поход три армије, једне од Ниша, друге од Скадра и треће са Дрине, где је на Орловом пољу код Зворника био збор босанских војних снага.

Руска дипломатија и војска су се ангажовали у помоћ Србима. Кнез Адам Чарториски, један од двојице канцелара задужен за спољне послове, предлагао је припремање савеза са Француском, при чему би Јужни Словени у Турском царству и Грци били ослобођени.

Од свих Руса који су, у већој или мањој мери, одлучивали о судбини Срба иза 1804, Чарториски је писао највише пројеката и најмање стварно учествовао у тој политици. Он се држао слова и духа Руско-турског уговора од 3. јануара 1799. После мира у Братислави, склопљеног између Француске и Аустрије 26. децембра 1805, Чарториски ствара план о федерацији Грка и Словена „под протекторатом Турске и заштитом Русије". У истом смислу, сматра да Русија треба да подржава Црну Гору у вођству побуне православних у Боки Которској, Далмацији и Херцеговини. Ти вешто писани планови, које Чарториски црта по саветима „Војног комитета за питање Котора и Јадранског мора", немају значаја онолико, колико заузимају про-

стора у написима истраживача. Основна брига руског цара је како изићи на крај са идејама митрополита Стратимировића о уједињењу Срба из хабзбуршке и турске државе у једном Славеносербском царству. Тај ток акције није формално ишао преко канцеларије Адама Чартoриског. Њему се, са великим надама и поштовањем његовог звања, обраћао Сенат Дубровачке републике да руски цар прихвати њиховог посланика Јулија Алвесинија.

Руски изасланик у Црној Гори Степан Станковски је био разрадио план о дизању устанка у околним турским покрајинама, уз истовремено ангажовање и Црне Горе. Врло брзо ће се тајни рад пренети и на припремање великог устанка католика и православних у средњој Далмацији и околини Дубровника. По одлукама Народне скупштине у Остружници од 24. јануара 1806. Срби се нису одрицали дипломатских подухвата. Шаљу депутацију аустријском цару, а и поруке турском султану о потреби мира и враћању Србима оних права која су им раније била утврђена, у смислу државне аутономије и опште амнестије.

У Босни је било тада 76.000 турских војника, а у свако мирнодопско раздобље Српске револуције до 1815. увек је било под оружјем око 16.000. То је снага која охрабрује Турке да се са Србима могу лако и брзо обрачунати, тим пре што су им сви дипломатски ветрови почели да пуне једра. Русија је спремала могући устанак хришћана, али наређење о томе се није давало, него је све време стање остајало замрзнуто до тренутка кад се Турска сама покрене против Русије. До тада су се две државе понашале као савезнице. Од априла 1806. Чартoриски је напустио руско министарство спољних послова, а с њим су отишле и склоности олаког мењања стратегије и подређивање војних ствари, утопијским пројектима о европском преустројству. Од њих је у историји Српске револуције остало пуно узвишених речи, али готово никакве користи.

Понашање Срба у овом рату је зависило од неизвесне игре дипломатских уступака и понуда за мир, са војним победама над турском војском. Од средине јула 1806. Карађорђе настоји да се у Константинопољ пошаље српска војна депутација, под вођством трговца Петра Ичка. Био је цинцарског порекла из Македоније, а једно време преводилац у турским дипломатским мисијама у Берлину и Бечу, пре него су тамо успостављене сталне амбасаде.

Коначни споразум са султаном који је водио овај окретни дипломата („Ичков мир“) био је склопљен у Константинопољу 10. септембра 1806. Србима је коначно призната њихова државна аутономија, сами би бирали нахијске кнезове и једног врховног кнеза („баш кнез“). Турски гувернер, „мухасил“ је остајао у београдској тврђави,

са малом војном посадом. Коначна конвенција о овоме је требало да буде потписана у Београду, након повратка Петра Ичка. Турски мухасил је у београдској тврђави имао на располагању 300 војника, а поред њих су и Срби могли имати 500 војника. Све су друге тврђаве препуштане Србима, као и право да дохотке тимарским спахијама предају мухасилу, а не њима, а да годишњи трибут, као знак сизеренства султану, плаћају у висини од шест милиона акчи годишње. Српском врховном кнезу су давана наследна права, једно земљишно имање под Авалом, право да се кити самур калпаком као одличјем владара. Као и у сваком другом споразумевању са турским султаном, нису биле у питању узајамне недоследности и неискрености обе стране, него и недореченост споразума који се могао читати и између редова. Било је нејасно колико ће Срби држати војника у Београду. Српски оптимизам да је то пола хиљаде, удара на турски песимизам да је то десет пута мање. Сем тога, Турци су имали и тумачење да су Срби по свом сизеренском положају били дужни да подметну раме за војну одбрану границе на Дунаву и против Руса, ако устреба, пошаљу 20.000 војника.

Овај је споразум коначно пропао, нешто због српских војних победа над султановом армијом, а нешто због затезања стања између Русије и Француске и охрабривања Срба да ојачају своје војне снаге. Док се још веровало да ће „свети рат“ подићи све што је шеријат захтевао, а то је учешће у рату свих, сем сакатих и невољних, све док султанова коњица не попасе зелену српску траву и земљу остави у згаришту, мало је и са турске стране било вере у споразумевање са Србима. Они су били стављени под војни обруч. Три похода (румелијски из Ниша, албански преко Новог Пазара и Карановца и босански на Шабац) требало је да крену истог дана.

У рату против Срба, проглашење „светог рата“ је можда више помогло Србима, него Турцима. Први су се уозбиљили и темељито припремили, а други осоколили јаловим надама да небеса боље раде него њихове војсковође на земљи. На истоку су Срби створили војно упориште, које ће по херојским биткама назвати Делиградом. Затварао је пролаз у долину Мораве и био цели један сплет шанчева, опкопа и палисада. У биткама од 13. до 16. јула турска војска, под командом Ибрахим-паше и Шахит-паше, била је жестоко тучена, а још више остављена у расулу српским напредовањем према Нишу и Пироту.

Још упечатљивију војну победу Срби су извојевали над турском војском из Босне. Ишла је у снази од око 20.000 војника, под командом најистакнутијег од старешина Кулин-капетана. Срби су на утврђеном Мишару код Шапца укопали десет хиљада својих пешака, а

две хиљаде коњаника сакрили у оближњој шуми за удар с леђа. Срби су добили за савезника оне које су Турци предвидели за себе, на аустријској страни Саве. Турци су их позвали да посматрају како ће Србе у ланцима провести у Босну. Срби су били обавештени са исте стране од својих пријатеља и ухода о трајавости турског похода и слабој војној опреми. Карађорђе је покажњавао српске сеоске кнезове који су Турцима припремали храну и добродошлицу. Главна битка 13. августа 1806. је трајала од осам сати изјутра до подне. За та четири судбоносна часа, сломљено је самоуверење босанских муслимана о непобедивости.

Карађорђе је лично командовао овом битком. Наредио је да се седи и пијуцка, док Турци на првим линијама почну јуриш са пушкомета даљине. Још у првим налетима је покошен и Кулин-капетан. Јуриш српске коњице је изазвао расуло у турском строју и натерао га на панично бежање. У Мишарској бици је затрт цвет босанске муслиманске властеле. Одјек о поразу је ишао брже од гусала слепих певача који су ту битку приказали верно, као да су извештавали за неке новине у удаљеној престоници. Да народна песма не лаже, чак ни у метафорама да је удовица Кулин-капетана била обавештена од стране два врана гаврана, историчари књижевности су објаснили доказом да су два дервиша у црним мантијама то заиста урадили.

Мишарском победом је отворен пут за поседање Београда крајем 1806, али је у исто време све околне покрајине бацила у дефанзиву. Најкраће објашњење стања у Босни, све до краја Српске револуције у првом делу 1813, јесте да је покрајина била у опсадном стању. Одреди добровољаца иду на Дрину, без наређења. Друмови се испунили бегунцима, нико на путу није био сигуран да ће стићи и до најкраћег циља.

„Свети рат“ прокламован у Босни уписом у деловодник фетве надкадије о њему у Сарајеву 21. марта 1805, обновљен је новом фетвом од 19. априла 1807, па затим и султановим ферманом 8. јула 1807. Од педесет хиљада јањичара у Босни, у Сарајеву живи двадесет хиљада. То је фанатично језгро од града направило један конзервативни, свети центар одбране Ислама у његовом традиционалном учењу. У души су били вечни побуњеници против свих султана склоних реформи. Од могућих 76 хиљада војника, турска сила је у Босни имала сигурну оперативну основу у јединицама са 44.520 војника свих родова и позива. Толико су заиста у време битака 1807. избацивали на реку Дрину. Први пут је сарајевске муслимане, као челнике исламског становништва покрајине, поменуо дубровачки ренесансни историчар Ludovic Cervarii Tuberonis (Цријевић Туберо) за XVI век као врхбосанске Турке (Verbosnensis Turcis). Од свих босанских градова ту се

највише и најдуже говорио турски језик, можда и због тога што се у прво насеље, у средњем веку називано по седмичном сајму „Торник“, ту населило доста турских војника.

Турци су пристајали да Србима дају широку аутономију, па су посебним ферманом тек у јануару 1807. прихватили српске понуде и дали своја ограничења на њих. Више им је било стало да, после уласка у рат против Русије децембра 1806. подрже српску аутономију, како би онемогућили Русе да укину исту такву у две подунавске кнежевине. Срби су ушли у варош Београда 12. децембра 1806. Након дуге опсаде ушли су у град са 12.000 војника, уочи Курбан бајрама. Турски историчар Београђанин Рашид-паша је за то оптужио старешину албанских стражара Азиз-бега да је примио српски новац и отворио капије. Муслиманском становништву је дата реч да ће бити безбедни, а кад су учестали злочини, речено им је „да ми не одобравамо овакав посао нити је он уз наше знање вршен. Овакву срамоту могу починити само сељачки хајдуци“. Азиз-бег је имао свој одред и био на српској страни, све док га хајдуци нису посекли. У јануару 1807. ослобођена је и београдска тврђава, Сулејман-паша био убијен пошто му је најпре омогућен безбедан пролаз.

Одмах затим је заузет Шабац, цело Подриње, а у турским рукама су још остале тврђаве Соко код Ужица и Адакале на Дунаву. На путу за Београд и нови београдски мухасил је био убијен са дружином, па су преговори Петра Ичка коначно пропали. Формално су Срби за то без сумње криви, али ту треба урачунати чињеницу да је дошло до радикалног погоршања односа Русије и Француске, да је Турска охрабрена да Русији објави рат и да је Српска револуција ушла у једну нову фазу, у којој се рачунало да ће се побунити и католичко становништво средње Далмације.

Иако је научна литература склона да кривњу за пропаст Ичковог мира углавном види у српском грубом кршењу постигнутог уговора, треба обратити пажњу на значајан извештај шведског посланика са султановог двора, да је „Порта заједно са ратификацијом уговора (convention) са Србима послала тајне наредбе пашама Београда и Босне да се докопају главе Карађорђеве, да силом падну на Србе и да их разоружају“. Очигледно да је неопходно тражити узроке овог неуспеха и на турској страни. Шведски посланик је навео „да су наређења и преписка паша пала у Карађорђеве руке, па је он посекао београдског пашу и масакрирао део гарнизона“. Шведски посланик из Беча је известио да је аустријска влада, због свирепог убијања београдског паше, Карађорђа прогласила разбојником.

Србија је до краја 1806. постала стварно независна земља, без могућности да за то добије и формално међународно признање. Тур-

ци нису били једина препрека на том путу, јер већ у преговорима Карађорђа и београдског везира Сулејман-паше, у условима када је већ био објављен рат Русији, Карађорђе јасно даје до знања да му није циљ да буде зависан ни од Русије, ни од Аустрије. И чланови Правительствујушчег совјета су објашњавали руском представнику да не желе ни аустријске, ни руске „царске заштите". Руси су били једини спремни да је дају и за будућност обезбеде, али ће дебате међу устаничким вођством за увођење уставног поретка у Србији, на површину избацити захтев да независног српског кнеза устоличује српска Народна скупштина, по свом избору, а не руски цар. То ће остати стална клица сумње између Србије и Русије за непосредну и даљу будућност борбе за независност.

Од независне државности 1807. до аутономије 1815.

Формално су Срби постали суверена нација прекидањем веза са турским султаном и проглашавањем независности 19. марта 1807. До стварне независности је пут још био одвећ дугачак. И пре него су ушли у рат са Турском, наговарањем француске дипломатије да га султан објави, руски дипломати помажу Србе да још више припремају рат. Тучена од француске армије почетком децембра 1805, Русија је и даље остајала њен главни противник. Наполеон је веровао да је Русија највећа сила универзума. У поруци турском султану 20. јуна 1806. Талеран је писао да је „управо Русија и изазвала устанак Срба и подржала га новчаним пошиљкама, а такође и тајним подстрекивањем". По Пожунском уговору о миру, након победе код Аустерлица, Наполеон је од Аустрије одузео Далмацију и везао је за новоформирану краљевину Италију, којој је и сам био краљ. Никакво се посредништво није осећало између француског царског двора и ове покрајине на обалама Јадранског мора. Француска војска је ушла у Книн у фебруару 1806, а у Дубровник 26. маја. Одмах се приступило стварању плаћених легија од балканских народа. Поред „Грчке легије" под грчким заповедником Папасоглу до 1798, ствара се и „Краљевска далматинска легија" од 2.700 војника у мају 1806. У исто време се српски младићи из Далмације врбују и у „Грчку легију", која се војнички опробала тек у сукобу са Русима и Црногорцима пред Дубровником 1806. По наредби од 25. децембра 1807. формирана је „Régiment albanaise" са 140 официра и 3.254 војника. У марту 1808. формирано је осам грчких чета, од чега три елитне са 951 војником. У јулу 1809. ће се реорганизовати ово шаренило војних формација које нису мрчиле барута.

Њихово формирање открива Наполеонове планове за даљу судбину Балкана. Он је упорно веровао да се једно универзално царство под његовим жезлом може створити само на Оријенту, а кључ за њега су мореузи Босфор и Дарданели, са Константинопољем као једном од три престонице. Када је средином 1807. склопио са Александром I савез у Тилзиту, он полази од тога да Русији треба пустити да осваја простор на северу, што ће она и искористити и 1809. од Шведске заузети Финску. На југу јој се може дати одређени утицај на Балкану, иако је цели његов напор усмерен да се руски војник одмакне од Дунава, а посебно да не сме да ствара гарнизон у Београду.

За Константинопољ тада вели да га руски цар не може добити, јер тај град значи универзално царство. Према томе, улазак у Далмацију и Дубровник средином 1806. је срачунат на стварање једног детаља у општем мозаику организовања Европе под француским вођством. На првом месту је контрола јадранских обала требало да буде опомена Аустрији да се окани савеза са Русијом и прикључи савезу са тада водећом светском силом, Француском.

Још пре него што је дошло до рата Турске против Русије у децембру 1806. Русија се спремала за ову могућност. Због тога је почела да припрема друкчији став према Србима и да озбиљније разматра њихове пројекте о стварању једног „Славено-српског царства". Такви су планови Русији подношени од 1798, а главни је био у мемоару митрополита карловачког Стратимировића, по емисару Арсенију Гаговићу 1803. Гаговић је формално био посланик црногорског митрополита, али су планови о „Славено-српском царству" имали дубљу политичку и филозофску позадину. Стратимировић је био члан слободнозидарске ложе „Vigilantia". Масони су били и бискуп Врховац, први српски велики дипломата Петар Ичко, али и неке околне побуњене турске паше. Масонска ложа основана је у Београду 1813. У октобру 1804. епископ бачки Јован Јовановић подноси руском цару план о српском царству. Негде се у руским плановима назива и „Славјанско царство". Најзначајнији од тих пројеката је био у званичној форми поднесен од овлашћене српске делегације бечком и руском цару у фебруару 1806. Срби су захтевали да једна руска војна формација од неколико пукова буде усмерена преко Влашке на српску границу, или са Крфа и Црне Горе. У том случају, уверавали су руског цара, Срби би дигли општи устанак од Дунава до Црне Горе. Резултат би био формирање једног „Славено-српског царства" у који би били окупљени „сви Срби из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Албаније". Дали би тој држави велику вој-

ску од 220.000 војника, што значи да су веровали да на том простору живи десет пута више становника.

Пола године пре рата Русије и Турске, руски цар је почео тајно да помаже Србе. У Црну Гору је био одаслан посебан изасланик Степан А. Санковски 1805. Његов задатак је био да усклађује деловање Петра I Његоша у плановима са руском флотом на Крфу. На сличан је начин „за специјалног резидента" у подунавским кнежевинама 24. јула 1806. био послат Константин Родофиникин, образован и одмерен Грк. Његово лукавство је још ојачано царевом инструкцијом да треба да студира праве намере Срба, њихов однос са Француском и Аустријом. „Иако се, чини се, вели цар, због једноверства може рачунати на њихову привржености Русији, без обзира на то, у Вашим односима с њима будите крајње обазриви." Никакву писмену преписку није смео да предузима и све поруке о Србима је требало да усмено шаље преко својих агената.

Од средине 1807. Родофиникин ће доћи у Србију. Помагао је уређењу државне управе, зграђавао се како је у том рату за ослобођење био јевтин људски живот. Његова значајнија дужност је била стварање могућности проширења Српске револуције на јужни простор према Грчкој. Његова службена титула је била да је он „руски комесар при Црном Ђорђу".

Руска помоћ Србима је почела још пре него што је султан Русији објавио рат у децембру 1806. Она је знатније почела већ у марту те године. Преко заповедника руске војске у подунавским кнежевинама Ивана I Михељсона најпре је послато 13.000 златника, касније 100.000 турских пјастера и 4.500 пушака са барутом и оловом. У јесен 1803, пре избијања Српске револуције у фебруару 1804, руски цар је послао у Црну Гору генерала Марка Ивелића, са задатком да спречава могуће врбовање Црногораца и Херцеговаца за устанак против Турске.

Кад је почео рат са Турском, руски војни план је рачунао на помоћ Срба. Њихов би главни циљ било заузимање, још неослобођеног Београда, па удар према Видину. Управо тада је Карађорђе несвесно открио да се не сматра војним савезником за вршење војних услуга у општим балканским и светским плановима Русије. Обавестио је руску команду да мора да велики део своје војске држи према Босни и на Дрини. Историчар Миленко Вукићевић је 1907. закључио да је „Русија, позивајући Србе у савез, гледала на њих као на оруђе које ће им помоћи на десном крилу, скрећући војну Срба истоку и југоистоку Србије, а Срби су желели помажући Русе, да и њима Руси помогну ослободити се Турака и створити независну државу". То ће тако трајати све до слома српске војске 1813.

Иако су се Срби, у часовима трезвеног гледања у очи опасности слома од још неистрошене турске војне премоћи, мирили са могућношћу да своје државне границе заокруже на реци Дрини са запада, Тимоку и Дунаву са истока и севера и Студеници на југу, до Лима, Шаргана, Јавора, Голије, као што се наводи у једном предлогу Аустрији крајем децембра 1809, ипак је њихов циљ био уједињење државе српског народа. Најчешћи пројекат за стварање будуће српске државе је био везан за идеје о Славено-сербском царству. Иако се у одређеним случајевима мислило да оно не би било само јединствена српска држава, у већини случајева се на њу мислило. Границе тога царства је најбоље нацртао митрополит Стратимировић у једном пројекту из јуна 1804. Он га упућује у Русију и предлаже да Русија обликује „политичко биће" српског народа. Он живи од Влашке до Јадранског мора, у Угарској, Славонији и Хрватској. Требало би приволети Аустрију да Србима препусти Боку, део Далмације и Срем, а да се хабзбуршком цару препусти „Турска Хрватска", како се називао део Босанске крајине до реке Пливе и Врбаса. Вероватно је под „делом Далмације" подразумевао Дубровник и делове средње Далмације. И сам Карађорђе је био нејасан шта подразумева под будућом српском државом. У писму Петру I Његошу од 16. априла 1806. он вели да је главни циљ уједињење Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине. Исте године месец дана потом (29. маја), он је ту додавао и Далмацију.

Карађорђе је заиста као главни задатак сматрао ослобођење Босне и Херцеговине. У исто време, он чак каже да су вођи Српске револуције „у самом почетку оснивања нашега вечиту наду имали", да уз помоћ Црне Горе ослободе Босну. Он је назива „вјечним, заклетим, домаћим непријатељем" који је увек о томе радио да „избрише сасвим име и благочестије српско". Петар I Његош је својим концептом „Славено-сербског царства" без сумње подразумевао и Дубровник, подручје средње Далмације где је дошло до побуне православног и католичког становништва против Француза.

Треба узети у обзир чињеницу да је ово време када хрватска национална свест у Далмацији и Дубровнику не постоји. То се исто односи на Славонију и Босну и Херцеговину. Постоји извештај из јануара 1808. да је Карађорђе „признао католика Ивана Косанчића Самарџића из Јајца (у Босни) за свога буљубашу и при томе му обећао да ће га признати за команданта тврђаве Јајце и целе Турске Хрватске". Он је позивао повремено и католике у устанак. Писао је поруке дубровачком Сенату, неким католичким бискупима. У Далмацији је његова слава утрла пут нади за ослобођење. Тамо су га називали

„Црни Јуре“. Бискуп Врховац га у свој латински дневник уноси као „Cherni Georgium“, Грци Маврос Георгиос.

Остаје питање колико су католички становници поменутих области имали исту свест као Срби. У једном су били подједнаки – обичан народ је мало лупао главу о томе којој нацији припада, јер све док се не потеже питање независних држава и њихових граница, он од тога питања нема никакве вајде, нити га у своје главне муке броји. Историчар Стјепо Обад је 1983. оценио да су у устанку против Француза 1806. и 1807. три четвртине становника Далмације биле на страни Црногораца и Руса, који су тај устанак водили и помагали. Етнолог Франо Иванишевић, описујући ову побуну католика у средњој Далмацији (1903) вели да у то време народ зна за хрватски језик, „али неће да чује за Кровате и Личане, који носу кошуљу повр' гаћа и овчије коже за кампараме“. Фрањевац Стипан Златовић 1888. вели да у Далмацији постоји јасна подела на „Латинске стране“ и „Морлаке“. Прво се протеже до Клиса, а „Загора и остала Далмација бијаше Morlacchia и пук Morlacchi“.

На том простору, са средиштем у аутономној области „Пољица“, око Имотског, Макарском приморју, подручју око Стона и Конавље дошло је до народног устанка против француске окупације и сарадње са Црногорцима и Русима. Још 1797, када је Далмација по миру са Француском припала Аустрији, постојало је незадовољство њиховом војском. У одређеним деловима се заиста радило на томе да се Далмација уједини са Хрватском. То ипак није било опште осећање народа. Далматинска Загора је делом била турска територија, па су трагови исламске културе, у време кад 1806. долазе Французи, били живи. То каже и за католике Славоније њихов песник Матија Рељковић 1756. Слави се петак, не употребљава свињска маст. Жене носе шалваре. Католици славе исти број хришћанских празника као њихова православна браћа. Католичка црква на том подручју, као и у Босни и Херцеговини, у свим својим пословима употребљава ћирилицу и назива је српским писмом. У месту Прико на реци Цетини имају богословију у којој се одгајају свештеници да цркву воде ћирилицом. Католици тих области још нису доживели национални препород, у коме ће тек од револуције 1848. почети процес кроатизације. Завршиће се 1945, али су мањи трагови увек остали живи. Тај католички свет више припада источном, него западном Словенству.

Ова очувана свест у народу да су „латинске стране“ до Клиса код Сплита, потврђује извештаје далматинског провидура Ђакома Фоскаринија из 1572. да су Морлаци, тада становници Далматинске Загоре под турском влашћу, већином били „di fede serviana“, као и истраживање потоњих историчара да је на том подручју било више

православних богомоља, него католичких. Тек промене настале после Пожаревачког мира 1718, покатоличавање муслимана и дела православних, како је верно описао фрањавац Стипан Златовић 1888, довеле су до тога да католици постану већина. Политичка идеологија је учинила да је дубље научно истраживање овог, једног од кључних проблема балканске историје, остало само задатак будућности, када религиозна нетолеранција почне да се хлади.

Вођство устанка, који тајно организују руски емисари кад француска армија окупира Далмацију, даје православно становништво. Иако мањина, оно је пре других показивало отворено незадовољство доласком француских војника. Италијански историчар из Задра Ербер (Tullio Erber) у својој историји Далмације од 1797. до 1814. (1886), вели да је према француским властима „дух Морлака био отпоран и због генија грчких верника који живе раштркано по брдовитим деловима покрајине“. Другим речима, прве импулсе отпора француској окупацији давало је православно брдско становништво.

Рачунало се да је 1796. Далмација имала 256.000 људи, од чега 51.071 православних (1781). Католици су имали 2.404 свештеника и 885 калуђера и калуђерица, а православни 221 свештеника. За време Венецијанске Републике православна црква није имала своју јерархију у покрајини и црква је формално била толерисана, али не и подржавана. Дубровачка Република је имала 35.000 становника, а православнима није био дозвољен улаз, нити да у самом граду Дубровнику могу остати после првог сумрака. Бока Которска је имала 31.000 становника. На целом подручју бивше Венецијанске републике, у Далмацији и Боки је било 66.510 људи способних да прихвате оружје. Око 12.000 бивших морнара из Венеције се ту вратило и повећало социјалне тензије, које су трајале од 1797. Сем Дубровника, који се као велико трговачко упориште дегенерисао, остали градови су углавном били италијански, или поиталијанчени. У њима је живело патрицијско племство, а феудални однос је био посебног типа закупнине („колонатски односи“). У сваком случају, како су градови због губитка трговачког промета почели да осиромашују, заоштравао се сукоб патрицијског племства у њима са сељацима на суседним областима. Крајем XVIII века у Конавлима је избио устанак кметова против дубровачког патрицијата, и та је побуна врло суровo била угушена.

Од посебног је значаја била „Пољичка аутономија“, једна самоуправна област у време пада Венеције 1797. Пољичко подручје има 6.566 становника. Није имала нормалан статус републике, него аутономне институције, које функционишу по „Пољичком статуту“, не-

ке врсте устава од XIV века. Покрајином управља народна скупштина, бирана по селима. Она бира једног „великог кнеза" на челу. У време побуне 1806. ту је функцију вршио Иван Човић (негде Иван Зовић). Он је имао биране заменике. Устанак је ухватио и суседну област Макарског приморја и Имотског у унутрашњости.

Постоји врло мало докумената на основу којих би се реконструисала припрема овог народног устанка у средњој Далмацији. То није значајно за историју Далмације, него и за целу Српску револуцију у чију се целину историјски мора укључити. Шведска дипломатска грађа – коју је средио и већим делом превео на српски Душан Топаловић – открива да та побуна има далеко шире оквире него што би далматински простор понудио. Још у новембру 1804. је посланик из турске престонице јавио „да су Црногорци одбацили сизеренство Порте и затражили да се ставе под заштиту руског двора". Сумње у то су одбачене, па је на основу података очевидаца послатих у Котор, 25. фебруара 1805. јављено да је 22. септембра, митрополит Петар I заједно са 300 потписа, затражио руску царску заштиту и одбацио турско сизеренство. Исте вечери је одржана церемонија и полагање заклетве руском двору. Томе се противио генерал Ивелић „због тога што је тај народ већ прекршио своју верност и покорност оног момента када су се супротно својим обавезама тајно повезали са француском владом, вршећи тајну кореспонденцију са њиховим агентима. Ова је оптужба, међутим, отклоњена митрополитовим жртвовањем свога секретара". Остала је нејасноћа зашто је руски посланик у турској престоници сакривао ову вест. Митрополит је очигледно опоменут да одметање од турског суверенитета не одговара Русији. У литератури је остало необрађено на који је начин Црна Гора 1805. платила трибут турском султану. Закључак би био да су Црногорци прогласили одметање од султана, али их је руска дипломатија вратила у поданике.

Кад је дошло до устанка у средњој Далмацији, шведски посланик је открио у извештају 19. априла 1806, да су руски представници поднели турској влади предлог о заједничкој подршци томе устанку. Он је био од раније припремљен, а у извештају се наводи да је план о тој побуни припремио један „бивши далматински војник" („un ancien militaire dalmate"). Предвиђао је да ће у првом таласу устанка устати на оружје 12.000 људи у самој Далмацији, а припремљено је и 130.000 у „суседним окрузима". То одговара ранијим подацима да је у Херцеговини било припремљено 19 хиљада устаника, сврстаних у 43 одреда. Очигледно је устанак припреман од 1803, на турској и француској страни, али су га руски дипломатски интереси окренули на рат само против француске окупације.

Као што је, на подстицај руске политике и емисара у Црној Гори Степана А. Санковског, уз допремање оружја са руских бродова у Боки Которској, Петар I Његош успео да створи велику мрежу герилских одреда у суседној Херцеговини, радило се и у средњој Далмацији. Аустријске уходе су 1805. установиле да је од Коњица до Никшића у 43 герилска одреда, са харамбашама на челу, било уписано 19.000 војника. Због тога што је Русија била у савезу са Турском, а обе су савезнице послале своју флоту 1799. уз албанску обалу и запоселе Јонска острва најпре, цела ова герилска војска, тајно организована на турском простору Херцеговине, пасивно је чекала. Било јој је наређено да не сме провоцирати интервенцију Турске против Црне Горе, па тиме довести у питање савез Турске са Русијом. Погранични турски капетан у Хутову, уз границу Дубровника, сам је организовао један помоћни одред муслимана и католика и помагао Французима да лакше заузму град Дубровник.

Петар I Његош је најпре сазвао Народну скупштину на Цетињу и организовао црногорску војску од 12.000 људи. У покушају да се онемогући улазак Француза у Дубровник, црногорска и руска војска су и саме кренуле кроз Конавле. Њима се придружило и две хиљаде православних сељака са турског суседног подручја. Французи су ушли у Дубровник делом преко турског земљишта и у граду држали гарнизон од 800 војника. У исто време је руска и црногорска војска дошла на капије Дубровника, па пошто није успела да уђе у град, заобишла га и угрозила из Гружа.

Било је шест хиљада црногорских и две хиљаде руских војника, иако ти бројеви у разним изворима варирају. Битке су се водиле „colpi di bajonette e colpi di sciabla", како каже калуђер Апендини у свом дневнику из тих дана.

Сељаци су по селима Дубровачке републике дочекали са одушевљењем руску и црногорску војску. Владика Петар I је ишао од села до села. Прогласио је укидање феудалних односа и опрост плаћања обавеза на десет година. Седео је на брегу Босанка под једним сунцобраном и посматрао престоницу замишљеног „Славено-сербског царства". Народ је био одушевљен његовом појавом и свуда би га поздравили узвицима против „губаваца Француза".

Руска флота је запосела острва средње Далмације, искрцала се посебно на острво Брач и укотвила у малу луку Омиш, одакле је контролисала развој устанка по суседним брдима. Тулио Ербер вели да се дух побуне проширио на цели брдски простор од Солина до Подгоре, па још јужније до Стона пред Дубровником. У унутрашњости је покрио област Имотског, где је извештено да се налази седам хиљада устаничких војника под оружјем. Научна истраживања о овом

устанку су до сада дала мршаве резултате, највише кривњом хрватске историографије, јер овај устанак није био у складу са општим тенденцијама да се цела прошлост Далмације кроатизује од самог словенског насељавања у раном средњем веку.

У коликој је мери овај устанак у средњој Далмацији улазио у општи корпус историје Српске револуције 1804–1815. тешко је закључити. То је време кад српски емисари, преко неких фрањевачких калуђера, организују добровољце за поход према Бањалуци, где се очекивало спајање са Карађорђевом војском. Трговац Илија Мостарац у јануару 1805. скупља војску од три хиљаде људи у западној Херцеговини „већином католика и Грка".

Организација устанка је почела доласком руске флоте, а можда и пре почетка француске окупације. Опат Писани вели (1893) да је ова побуна „припремана на дугу руку у бројним договорима (sonciliabules) који су одржавани без знања француских власти". У Макарској је организован састанак за покретање устанка. Помињу се и појединци („делегат Берос", Данесе), а и други, појединачно. Кад су француски војници почели да вешају осумњичене, а међу њима и свештенике у Сплиту и Каштелима, устанак је почео да јењава, многи од ових старешина су побегли на аустријску страну. Поменути Данесе је постао аустријски официр у Загребу, и наводи га бискуп Врховац у свом дневнику.

У општој недоречености која постоји у свим приказима ове побуне, није посебно истражена улога ових појединаца. Пуковник Ф. Данесе се помиње и као противник, и као привржeник хабзбуршке политике на јадранској обали. Пре него је побегао пред француском војском, од њих је добијао признања за услуге које је вршио раније. У далматинским градовима су постојале побуне против аустријске окупације 1797. У Венецији се у јулу 1800. побунио Далматински морнарички пук. Покушај регрутације изазива социјалне немире, што се понавља и 1805. Регрутују се само далматински сељаци, а не и они из Боке. У устанку 1806. пожар је захватио подбиоковска места Макарску, Подгору, Тучепе.

Праву позадину ове организације је немогуће установити, јер по далматинским градовима од венецијанских времена постоје масонске ложе: у Задру и Сплиту од 1806, Копру и Котору од 1807, Дубровнику 1808, Шибенику, Макарској, Ријеци, Трсту 1809. Процветале су тек након 1795, а на венецијанском подручју их је било 114. Заповедник руске флоте у Котору Дмитриј Н. Сењавин је планирао да Карађорђе пошаље војску у Пољице.

Устанак је узео маха одмах након што је гувернер Далмације Дандоло 26. августа 1806. поништио ранију одлуку француских власти да ће аутономија Пољичке области бити сачувана. Немири су постојали и раније, али тада се види да устанак има општи карактер. Французи су организовали сурово гушење побуне, стрељали по преком суду. Почело је опште бежање народа, по чему је и цели устанак у свести народа остао као „бижанија" и „збиг". Многи су пребегавали на турску страну. Устанак је имао неких организационих сличности са герилском организацијом у Херцеговини, са Никшићем и Дробњаком, јер се вели да су га тајно припремили „свештеници и сеоски кнезови", а средишта су била у 12 фрањевачких манастира Далмације и три Босне. Тулио Ербер вели да су свештеници и кнезови криви што је „већи део необавештеног народа видео у Русији једну знатну силу која ће њихову домовину довести до великог напретка".

Овај се устанак, поред застоја 1806, обновио након новог искрцавања десет хиљада руских војника 3. јуна 1807. Тада је ухватио и подручје Имотског. Слично као на херцеговачкој страни, старешине су се називали харамбаше и чауши. Устанак је био осуђен на неуспех. Најпре је султанов изасланик („јемин са зеленом заставом") дошао у Дубровник да посредује, због рата Русије против Дубровника који је под султановим протекторатом, као и због могућности побуне хришћанског народа у Херцеговини против османлијске власти.

Тилзитским савезом Русије и Француске 7. јуна 1807. престало је војно сукобљавање Руса и Француза, а руска флота из Јонског и Јадранског мора се распала, предао се део у Трсту, друге лађе распродате, а само две се вратиле у Русију. На једној је био и „пољички велики кнез" Иван Човић. Примљен је са поштовањем и частима. Умро је у том руском егзилу.

Последица Тилзитског мира било је и примирје Русије и Турске склопљено у Слобозији 24. августа 1807. По том уговору Руси су морали повући своје војнике из обе румунске покрајине, као и са оних упоришта у која су ушли на десној обали Дунава. По томе су морали дизати руке од Србије, а било је уговорено да ће све те ствари коначно морати да реши један мировни скуп (конгрес). Шведски посланик из Турске је известио 10. септембра 1807. да је постигнут споразум „да се у току примирја сазове конгрес, међутим, још се не зна где. Задатак конгреса ће бити решавање спорних ствари које се тичу руске трговине и поморске пловидбе, царинских тарифа и сличног, као и решавањем питања која се тичу Срба које Порта није хтела јавно да обухвати ни миром, ни примирјем, али им је спремна поклонити амнестију". Примирје се није одржало и рат Русије и Турске ће се поново обновити на Дунаву, али је његова последица знат-

но допринела да се вођство Српске револуције више осамосталило од руских ратних акција, као и од дипломатских акција руског цара. Овај задатак неостварeног мировног конгреса, који је предвиђан примирјем у Слобозији, врло је значајан за касније преговоре о миру 1812. Турци су тадашњим Букурештанским миром дали Србима управо оно исто што су им примирјем у Слобозији 1807. обећавали.

Поред Далмације и Дубровника, Српска револуција се у Срему пренела на хабзбуршку територију. Због нејасне етничке границе између Срба и румунских Влаха, јер је у влашком језику било половина словенских речи, аустријска полиција уходи влашка села по Банату. Област Крајине у североисточној Србији, са влашким становништвом, такође је имала аутономију у османлијској држави, са једним врховним кнезом, који се наслеђивао из породице Карапанџића. У почетку Српске револуције, због поштовања аутономије од стране турске администрације и јањичара под Пазваноглуом у Видину, ситуација је била мирна. Од средине 1807. утопила се у Српску револуцију и изгубила неки посебни идентитет, као да никада није ни постојала. У етничком погледу се народ не дели од Срба.

Свуда уз границе Београдског пашалука постоје српске побуне, некада повезане са збивањима у Србији, а некада без доказа да је то било посреди. Аустријске власти се боје српске, или опште православне, завере у корист Русије. Владајућа девиза која открива понашање Аустрије према Србима је била „Graeca fides nulla fides". Устаници су избијали у пределима Ниша, пре него што Срби покушавају да га заузму, као и у западној Бугарској. Извештаји говоре да је српска побуна утицала на хришћанска села све до Солуна.

Аустријски цар је око себе створио најутицајнији круг људи који настоји да онемогући ширење овог српског немира. Основа његове политике је да се не дозволи да неко други сем Аустрије, може да ослобађа католике у Османлијском царству и на јадранској обали. То ће бити стављено и на папир, не само у малој преписци него идејним и стратешким прорачунима у мемоару генерала Радецког из марта 1810. Сматрао је да је интерес Аустрије све до обала Црнога мора, а Дунав је њена жила куцавица. Очигледно је постојала интелектуална позадина ове филозофије, која се ослањала на дело Адама Смита о богаћењу народа, из средине XVIII века.

Ови страхови да би Српска револуција могла закуцати и на аустријска врата нису били сасвим без основа, иако је било без основа очекивати да би се на такву дрскост ико од истакнутих српских људи тада осмелио. Од 1807. до 1811. у Србију је прешао тада најистакнутији српски интелектуалац, Доситеј Обрадовић. По једној песми из 1804. „Востани Сербије", која се њему приписује, он говори о Србима у Србији и Црној Гори, Босни, Херцеговини и Далмацији. Кад се из лаће искрцао на тло слободне Србије, поздрављале су га салве топова са свих београдских утврђења. Радосније не би дочекали ни неку крунисану главу, да је тамо дошла. Аустријске уходе стално извештавају да је он главни аустријски непријатељ. Он се бринуо за организовање српских школа, укључујући ту и једну вишу школу, на којој је читао приступну беседу. Копирао је Хумболтов школски систем у Немачкој.

Најзначајнија од ових побуна на хабзбуршкој страни је била „Тицанова буна" почетком априла 1807. у Срему. Названа је тако по одслуженом војнику Теодору Аврамовићу Тицану. Он је дигао устанак више села у Срему, почео поход да заузме Илок, да се убаци у Бачку и Мађарску и тамо изазове сељачку буну. Аустријска полиција у својим хитним порукама вели да је за сељаке био вођа, пророк и ослободилац (држе га за „ducem, oraculum et liberatorem").

Аустријска полиција је оцењивала да је ова побуна против феудализма била инспирисана од неких вођа Српске револуције, посебно од старешине Луке Лазаревића из Мачве. Један је од његових помагача говорио народу: „Ово је права српска земља. Ја овде стојим једном ногом, а другом на супротној обали Саве. Дођите браћо да се у вери и крсту ујединимо и пробудимо српског краља који је умро пре 400 година". И буна у селу Крушчици у Банату из јуна 1808. имала је шири одјек, а вести о њеним последицама се вукле кроз кореспонденцију дуго времена после ње.

Ове побуне у Срему и Банату имају највише сличности са побунама у западним европским земљама. Не само да је ово била побуна против хабзбуршког типа феудализма, а не државног у Османлијском царству, него је као оружје у овој буни коришћена штампарска машина више него у било ком другом тадашњем немиру. Аустријски цар је био обавештен да је више хиљада пропагандних књижица било растурено. Страховало се од опасности побуне војних јединица. Само године 1807. из аустријске војске је пребегло у Српску револуцију 515 дезертера, од тога 188 из регуларних јединица које су сматране поузданијим од граничарских. Међу заплењеном литературом је „Стематографија" Христофора Жефаровића. На насловној страници је гравура цара Душана на коњу, поред чијих копита су грбови свих земаља које се сматрају српским. У једној књижици пензионисаног официра Стаматовића тражена је аутономија за Србе у хабзбуршкој држави. Постоји више таквих књижица, а хабзбуршки историчари су опонашали ранију забринутост полиције и истицали њихов разорни утицај, више него су српски историчари то могли доказати. Кад је ухваћен, Тодор Аврамо-

вић Тицан је био стављен пред суд и погубљен везањем за четири витла за чупање удова.

Због овакве политике Русије према Српској револуцији, све су велике силе постале њени противници. То се највише односило на Аустрију, која је о томе давала најмање знакова. Француска је страховала за своје интересе на Балкану, више него њени дипломати у Бечу. Наполеон је 1806. одузео од Аустрије јадранску обалу са Далмацијом, Боком Которском и Дубровником, управо због планова да одатле има бољи утицај на развој прилика у Османлијском царству, али и да одатле онемогући окупљање Јужних Словена око руског савезника Србије. И кад 1809. учини у томе еволуцију и дода томе још делове Хрватске и Словеније, он ће из тих „Илирских провинција" настојати да Аустрији понуди модел окупљања Јужних Словена у једној новој држави под њеном влашћу и под вођством католичких народа Словенаца и Хрвата.

У француске методе сузбијања Српске револуције спада и завера да се убије њен вођ Карађорђе. Након савеза Русије и Француске у Тилзиту склопљено је примирје у Слобозији, које почиње 24. августа 1807, траје до 3. априла 1808. Оно није предвиђало подршку Српској револуцији и више је то био дипломатски оквир да се Турци с њом лакше обрачунају. Као два посредника у одржању примирја у Видину је деловао пуковник Гиљемино (Guilleminot), као и пуковник Меријаж (Mériage). Овај последњи прати и незадовољство неких српских вођа радом Карађорђа, па су склони да се тражи подршка у Француској. Други су мислили да би један изасланик руског цара то најбоље радио, уместо Карађорђа. То је можда био и разлог да се у ову заверу за убијање Карађорђа умешају и прсти руског изасланика Константина К. Родофиникина.

Ова се завера помиње као „афера Морбаш" по главном агенту, који због овога путује из Видина у Дубровник, одатле у Травник босанском везиру и одатле у Земун ради бољег контакта са извршиоцима у Србији. Сматра се да је С. Морбаш (Morbach) био Србин Јаков Брескуа. По плану су двојица српских војвода, који су идентификовани као Миленко Стојковић и Петар Добрњац, требало да изврше то дело. Захтевали су да им се плати одређена сума у златницима, а затим да се једном даде генерални чин и феудални посед у Виртембергу, а другом у Аустрији. Било је предвиђено да се размене таоци, чланови породица српских војвода, због чега је требало да иду у Задар. Новац је давао босански везир, али је коначну одлуку морао да изврши један Србин, тек после, пошто Наполеон даде о томе наређење.

Цела је ствар пропала, управо што такву сагласност Наполеон није давао, све док 1809. Стојковић и Добрњац нису протерани из устаничке Србије. Остаје питање зашто је Наполеон оклевао. Вероватно због високе цене коју је давао народним револуцијама и њиховим вођама. Генерал Мармон је у новембру 1807. саветовао Наполеона да успостави везе са Црним Ђорђем. Он није био сигуран да ће се Турска одржати и поред велике помоћи коју је од Француза добијала. Неко француско поглаварство над Српском револуцијом би могло најбоље да послужи у окупљању Јужних Словена против Русије.

Оскудица извора не дозвољава да се тачно установи у којој је мери ова завера за убиство Карађорђа повезана са наредбом султана да се он ухвати и погуби. Шведски посланик је известио да је Карађорђе ухватио ту поруку, па због тога игнорисао Ичков мир 1806. и наредио да се убије београдски паша. Треба претпоставити да се ова два случаја не могу раздвајати, и да је Морбашева афера почела 1806, а не средином 1807.

Уласком Русије у рат, у прво време су биле изневерене српске наде да ће то растеретити њихове фронтове и омогућити им офанзивна дејства на западним ратиштима преко реке Дрине. Русија је и тада помагала, али у смислу да се турске паше нису осмелиле на веће авантуре против Срба, који су раље поштовали жеље руског цара да се понашају као да нису у рату са султаном. Пропале су намере адмирала Дмитрија Сењавина да један јачи Карађорђев одред упути према средњој Далмацији, како би одржао устанак на том простору католика и православних. Без те српске интервенције сами устаници нису били у стању да одоле француској војсци. Према једном извештају из Загреба 16. новембра 1806. Карађорђе је слао поруке владикама обе хришћанске вере, али је деловање агената хабзбуршког цара део фрањевачких калуђера управо тада почело да одвраћа од сарадње са Србима.

Почетком 1806. су постојали покушаји продора ка Сјеници, али и поред одређених успеха у почетку, коначно остварење циља је одгођено за 1809. Под вођством Милана Обреновића српска војска је дошла до Вишеграда и Нове Вароши, а постоје неуверљиви докази да је и сам Карађорђе долазио до манастира Добруна. Други је удар долином Ибра дошао до Новог Пазара. Постојала је устаничка активност у источној Босни. У марту и априлу 1807. је постојао покушај удара и српске војске. Устаничке чете су продирале до Врбаса и Козаре, али су хајдучке групе Паве Писаровића биле недовољне за већи пожар. Кад је почетком маја 1807. покушан други удар од Зворника на Тузлу и он је био заустављен, поразом чете проте Смиљанића. Босна се налазила у опсадном стању и пуној мо-

билизацији. Карађорђеве продоре у Рашку област и у Босну не заустављa султанова армија, него подручја села густо насељених муслиманима. Они су преданији браниоци исламског царства од султанових богатих паша.

Српско незадовољство руским мировањем на Дунаву, имало је за последице да једна јака група у вођству верује да би смена Карађорђа и довођење једног представника од стране руског цара, дала боља решења. Искоришћена је прилика боравка Филипа О. Паулучија у Србији да се 28. јуна 1807. преко њега упути молба руском цару о узајамно поштованом савезу. Неки историчари су овај документ називали „Паулучијевом конвенцијом", а други су га оцењивали као српску петицију. У 13 тачака се руски цар молио да пошаље једног „земљоуправитеља", да се донесе устав и држава законски уреди. Да се онемогући стварање новог српског племства, да се у земљи успоставе руски војни гарнизони и приступи војној офанзиви према Босни и Црној Гори. Постоји сумња да је Карађорђе одобравао овај документ, у страху да би руски цар на његово место могао послати неког Грка. Константин К. Родофиникин је заиста показивао велике амбиције искоришћавања Српске револуције за продор према Грчкој. Намеравао је да ствара једну грчку легију од 2.500 војника. Он то не ради зато што је и сам био Грк, него по инструкцијама руског двора.

Од 1807. Правитељствујушчи совјет је седиште пренео у Београд, где је било више могућности да се претвори у нешто модернију владу. Доношењем устава „Основаније правитељства сербскаго" од 8. августа 1807. смањена је власт Карађорђа, а ојачана Правитељствујушчег совјета. По окрузима су успостављани губернатори и уведене титуле благородства, по руским узорима. Од овога времена се више употребљава за Карађорђа израз „вожд Сербов", који пре уставних промена 1811. није уведен за стално. Мора се сумњати да је ту титулу Карађорђе добио већ 14. фебруара 1804. Остаје питање шта је значила уставна одредба о увођењу ове титуле. Још у променама 1807. Карађорђа је требало називати „Светлејши", а он је сам, у преписци преко изасланика Пламенца, црногорског владику називао кнезом.

Титула „вожд" је постојала у средњовековној српској традицији, али је тешко веровати да је одатле обнављана. Више је уверљиво да су у Србији копирали оно што је Наполеон урадио у Француској: да се избегне страно признање звања краља и признање наследне династије његовој породици, из традиције Римског царства су узимане титуле конзула и императора. Вероватно су и Срби, због сукоба идеја о избору српског наследног владара, или његовог постављања

од руског цара, узимали титулу „вожд" што је дослован превод римског „Dux". Он је био владар у рангу краља, по наслеђу, или биран од скупштине – као дуждеви (доге у Венецији и Ђенови раније). Једна Народна скупштина је 14. децембра 1808. побољшала систем власти. Карађорђу је призната титула „првог и врховног српског предводитеља", а он је признао Правитељствујушчи совјет за највишу судску власт и није могао издавати никаква наређења без посредовања преко њега.

Тада је уређена српска војска. Стварале су сталне војне јединице „бећари", називани тако јер су били плаћеници од пребеглица са турског подручја. У свакој нахији је стварано по језгро регуларне војске, обучаване на начин европских армија. Како су меру српског устава стварали по Наполеоновом Кодексу, који су поручили из Љубљане, тако су на европски начин уређивали и своју војску. Карађорђевим наређењем од 14. фебруара 1809. предвиђено је да свака нахија има чету редовне војске од 250 људи. Укупан број српских војника се процењује на 60.000 редовних и нередовних јединица. Униформе су имале само старешине, а мобилизација дизала цело мушко становништво од 12 до 70 година. У Београду је подигнута тополивница, по земљи више барутана и радионица.

Карађорђе је намерно избегавао да прихвати руске војне планове о заједничкој војној акцији. По варошима су организовани магистрати, који су носиоци судске власти, али уз војводе и основа нове управе градова и целих нахија. На заседању Народне скупштине у Београду 8. до 11. јануара 1811. уведено је ново уставно уређење. Карађорђе је постао наследни „Верховни Народа Сербскога Вожд". Морао је доносити одлуке са Правитељствујушчим совјетом, кога ће једним указом претворити у владу са министарствима, по руском обичају званим попечитељима. У војсци је уведен и један „козачки полк" до 8.000 коњаника, униформисаних на руски начин. Од 1807. један је руски одред био у Београду, али повучен брзо по уговору о примирју у Слобозији. Од почетка 1811. стални руски гарнизони су успостављени у Београду и Шапцу. У априлу 1812. су отишли. Тада су аустријске уходе процењивале да Срби имају војску од 40.000 људи, са могућношћу да их чак нема више од 10.000. Увежбавани су „на аустријски начин".

До краја Српске револуције постојали су велики планови продора у Босну, или подизања великог устанка у њој самој. То се нарочито односи на годину 1809. Уз руску војну пасивност на Дунаву, предузели су офанзиве у свим правцима. Карађорђе је сам командовао ударом на југ, ослободио Сјеницу, дошао до Пријепоља и Бијелог Поља. Као и у сличним покушајима 1807. показало се да цетињски вла-

дика не може да пошаље јаче војне снаге од 800 бораца. Он је ипак помагао Карађорђев поход онемогућавањем мобилизације турске војске у Албанији. Запретио је скадарском паши да ће подићи целу Црну Гору, уколико не одустане од покушаја удара на српске положаје, па је скадарски паша демобилисао трупе. Против Карађорђа је било мобилисано у северној Албанији додатних 12.000 војника.

У Босанској Крајини је почео устанички немир у априлу 1809. Припреман је две, или по неким изворима, три године. Кад се развио у пуни пожар пропао је, вероватно због самих организатора који су га припремили. План је стварао сарајевски митрополит Венедикт Краљевић, тада у манастиру Боговађи. Његов главни повереник у самој Крајини, код Градишке, био је сарајевски пушкар Јован Јанчић. Он га је позивао да дође у Србију, да се посаветује са Карађорђем и његовим војводама. Ствар је пропала због сумње људи око Карађорђа да је митрополит Венедикт Краљевић француски ухода. Његова писма Јовану Јанчићу су ишла преко хабзбуршке територије, долазила у руке аустријских власти и превођена на немачки. Сам је Краљевић одлазио раније на састанак са француским гувернером Далмације.

Карађорђевом наредбом од 14. априла 1809. српске формације у снази од 11.900 војника су прешле Дрину. Око пет хиљада сељака српских је прихватило за оружје и придружило се. Под вођством старешина Милана Обреновића, Стојана Чупића и Луке Лазаревића продори су учињени према Бијељини и Брчком. Турци су мобилисали у Босни 44.520 војника и успели да потисну српску инвазију натраг преко Дрине. Спонтани устанак народа у Босанској Крајини је избио између река Уне и Босне. Градишка, Дубица, Козарац и Приједор су били угрожени. Јован Јанчић је ухапшен у Градишци, а да у правом смислу команду над побуном није био ни остварио. Био је погубљен у ноћи 26. септембра 1809.

Резултат је био да су турске власти поубијале неколико стотине завереника, а неколико хиљада српских сељака пребегло у Србију. Карађорђе их је населио по областима уз реку Дрину, где се раније народ углавном бавио рибарењем. То није прва српска миграција у Србију, јер оне као реке теку од почетка стварања слободних предела у Српској револуцији. Резултат ће бити, оно што савременици тада нису видели, него њихови потомци тек неколико деценија касније. Србија је постала пасивно миграционо подручје. Сталне миграције, некада и силом турског насиља изазиване, почеле су да претварају Србију од шумовите земље у плодна сељачка имања. У Србију се усељавало од 1804. до (отприлике) 1960, када је почео процес исељавања из ње у западне капиталистичке државе. Ако се може доказивати да је само у Босни 1804. било исто толико православног становништва као у Србији, а можда и више, након 1945. тај однос је био, не више 1:1, него 8:1, на штету српског народа у Босни и Херцеговини. Немогуће је тачно установити број народа на једној и другој страни, па овај омер од 8:1, може бити и 7:1. Престоница Србије Београд, место где се европске институције најпре и најдубље примене, историјски је прерастао у демографско гробље српског народа. Тамо живи више потомака села из Херцеговине, него што их је у старој постојбини остало.

Српски покушај да се по плану из 1809, ослободе Ниш са целим простором до Тимока, завршио је великим војним поразом. За то време није дошло до истовременог покрета руске војске. Под командом великог везира Јусуф-паше, Турци су скупили армију од 40 до 50 хиљада војника. На Нишу је српска војска изгубила 3.200 војника, а слично се десило и са покушајем ослобођења Кладова. У отварању продора према Београду Турци су 31. маја 1809. нанели Србима тежак пораз на Каменици. Ресавски војвода Стеван Синђелић је ушао у легенду спаљивањем залиха барута под утврдама Чегра, жртвујући и свој живот да утврда не падне у турске руке. За сваку српску главу турски паша је плаћао по 25 гроша. Једном Арнаутину је плаћено само седам, јер су две биле од погинулих Турака. Српске занатлије су их дерале, кожу пуниле памуком и слале у Константинопољ, а лобање су уграђене у Ћеле-кулу, са 952 главе палих и убијених Срба. Кад су нешто касније руске јединице покренуте преко Дунава, Турци су се морали зауставити, катастрофа Србије је избегнута, а ослобођена територија Србије чак и повећана.

Француска је све више постајала главни фактор за решавање Источног питања, укључујући и српски прилог у њему тога доба. Због неуспеха војног продора на широј територији изван Београдског пашалука, као и да се ослободи простор насељен муслиманским становништвом у Рашкој и источној Босни, судбина целог српског устанка од 1804. је довођена у питање. Султан је одбијао могућност склапања примирја. Карађорђе се обраћао и Аустрији и Француској. У прву је послат Иван Југовић, један од најобразованијих људи у вођству, раније професор једног руског универзитета и теоретичар, а у Париз официр из територија под француском контролом Раде Вучинић. Он је имао задатак да Наполеону изложи положај српског народа. У добро припремљеним меморандумима имао је податке о броју Срба у разним покрајинама, иако није било једноставно да се преброје они на слободном простору Србије, јер је река избеглица са турске стране из дана у дан мењала број.

Шведски амбасадор у Турској је веровао да су све српске понуде Француској или Аустрији да им предају Београд, имале за циљ да те силе подрже њихове захтеве код султана.

Након новог пораза Аустрије у рату 1809, Наполеон је одустао од ранијих циљева да је посредним путем натера да постане фактор европског поретка под његовим кормилом. Миром у Шенбруну 14. октобра 1809. Аустрија је кажњена, јер је одмах уз мир донесен и Наполеонов декрет о уједињењу бивше јадранске обале коју је вратио од Аустрије у новом миру 1806, са деловима Хрватске и неким словеначким покрајинама. Биле су створене „Илирске провинције", назване тако по општој навици из доба Француске револуције да се одређене области и нове државе називају заборављеним именима племена из времена Римског царства. Први пут је израз „Les Provinces Illyriennes" поменут у једном историјском атласу објављеном у Фиренци 1807. Вероватно је то био први извор да се он коначно и усвоји.

Престоница „Илирских покрајина" је била у Љубљани, а цела област, као део Француског царства, је била подељена у шест делова – Крањска, Корушка, Истра, Грађанска Хрватска, Далмација и Дубровник. Овај последњи је изгубио своју државност у јануару 1808. Било је планирано да се из тих крајева диже 34.000 војника, које је Наполеон изузетно ценио. У стратешком погледу је то била компензација за ослабљену флоту у медитеранским водама. Сам је Наполеон на тај начин образложио зашто је створио ту, прву верзију, југословенске државе у историји. Она је требало да буде јемство да се без француског утицаја неће распасти Османлијско царство. Због губитка флоте у четири рата која је водио против Аустрије „ја немам другог средства да упливишем на равнотежу на Медитерану".

Цели је политички систем био усмерен ка изградњи „корпуса нације" у том народу који није говорио једним језиком, служио се само својим локалним наречјима и имао локалне етничке идентитете. Један је тајни изасланик 1811. проценио да „Илирске провинције" географски изгледају као једно огромно црево, са исто толико дугим границама као цела Француска. Оне немају један географски гравитациони центар, па је једини смисао окупљања тих 1.550.000 душа да буде основа за касније увећање. „Илирија је само један оквир државе који ће будућност испунити." Главни разлог стварања „Илирских провинција" је жеља да се не дозволи Србији да интегрише Јужне Словене у једну државу.

Било је више учитеља који су том народу требали да створе заједнички језик који није имао. Чесаре Балбо, као млади чиновник у Љубљани се занима како да тај „Illirio" добије неки језик. Тај је његов спис остао историчарима неоткривен. Италијански пијариста

чки калуђер М. Апендини је у Дубровнику успео да састави једну граматику илирског језика, али је значајнији један речник који је објавио. Отац модерне јужнословенске филологије Бартоломеј Копитар је 1811. обавио задатак који су му поставиле француске власти да сачини једну уверљиву систематизацију словенских народа и језика. Јужни Словени су говорили само словеначки и српски. У први је бројао хрватско кајкавско наречје, а у други цело штокавско. Управо у то време водио је интензивну преписку са бившим исусовцем Добровским. Оба су се слагали да изворни хрватски језик не постоји. Када 1814. први српски модерни лингвиста Вук Караџић објави своју граматику обичног народног српског говора, он је занат учио од ове двојице словенских учитеља. У једној књизи 1815. (Dr Hocquet) деле се Хрвати, Морлаци и „Срби и Ускоци" из „велике Србије".

Све што је у Илирским покрајинама урадио, Наполеон је тиме ударао темеље за будући могући војни поход у унутрашњост. На првом месту је исправио аномалију историје да у неколико векова далматинске историје у оквиру Венецијанске Републике до 1797. у њој није било ниједног колског пута. Један је патрљак при крају венецијанске власти направљен у околини Задра. Можда је Далмација била једина европска покрајина која не познаје колски точак. Уз јадранску обалу, француски инжењери су протегнули „Наполеонов пут", који је сврађао у главне далматинске луке. Слом царства 1814. је на неким местима (Подгора) оставио једине неуочене споменике из ове епохе у недовршеним деловима тог каменог пута. За будућност је остао значајан и по томе, што је иза градитеља остао ендемски сифилис, чија се епидемија није смирила до примене антибиотика иза 1945.

Наполеон није успео да оствари свој основни задатак са тим „Илирским покрајинама", да удари темеље јединственом „корпусу нације" у том шаренилу дијалеката, обичаја, народних ношњи и још више посебних осећања него што се споља могло уочити. Са тугом је последњи гувернер те државе, Фуше (Fouche) у својим успоменама забележио за тај народ „да је то била скупина различитих делова који су се узајамно одбијали". Није створена ни јединствена елита која ће ту идеју проповедати, иако су масонске ложе управо тада процветале у свим знатнијим градовима. Сматра се да је Раде Вучинић, Карађорђев изасланик Наполеону 1810. био масон. Нема података да би најзначајнији српски писац и филозоф Доситеј Обрадовић пре него што је у Београду умро 1811. успео да са својом масонском браћом заметне неке заједничке институције. Врло је танко знање о ложи у Београду 1813. Православна црква је први пут у историји Далмације изједначена са католичком.

Наполеонов поход на Русију 1812. је представљао почетак агоније Српске револуције. Русија се морала повлачити са Балкана. Већ 15. јануара 1812. је аустријски посланик у Петербургу јавио да руски цар води преговоре о миру са Турском: „Чува се потпуна тајност о судбини Србије". Чланом осмим Букурешког мировног уговора од 28. маја 1812, испослована је ограничена аутономија, потпуна амнестија за Србе и унутрашња самоуправа. Турци би требало да држе гарнизоне по главним градовима и са Србима се споразумевају о плаћању данка.

У последњи час је руски цар покушавао да постигне неке олакшице за Србе. Једна војна формација је била упућена према Србији, али су дипломати нагађали да је то више везано за британску војну експедицију у Далмацији, у снази до 12.000 војника. Британија се интересовала за преговоре о миру са Србима, а без сумње није држала њихову страну. Срби су веровали да их Русија није сасвим напустила, тим пре што су и њени дипломатски изасланици тако тврдили. Шведски посланик је известио 30. октобра да су, један српски свештеник, као и Карађорђев секретар, дошли у Цариград и захтевали да задрже аутономију са гувернером, или кнезом, из свога народа. Султан би га овластио да скупља данак и предаје га турским властима, а да турски паша не буде настањен међу њима. Захтевали су да буду поштеђени обавезе да учествују у султановим ратовима. У време ових преговора, султан још није био дефинитивно одлучио да скрши српски отпор. Велики везир је стајао на челу припремљених трупа, према српским границама. Срби су у овим дипломатским преговорима попуштали. Пристали су да један турски паша буде у Београду. Шведска је невешто, преко краљевог изасланика, генерала Таваста покушавала да посредује.

Аустријску политику је водио канцелар Клеменс Метерних (Metternich Klemens) од 1809. Пола века на челу хабзбуршке дипломатије је испунио напором да Јужне Словене ослободи и уједини Аустрија. У време слома Српске револуције 1812. правио је олакшице за снабдевање и маршовање турске војске на Београд. За овај удар су Турци скупили армију од 100.000 људи, а понегде се сматрало да је и створена како би узела учешћа у коначном обрачуну са Наполеоном у „бици народа" код Лајпцига 1813. Маршовала је у три правца, уз Дунав, долином Мораве и са босанске стране. У Босни је било мобилисано 60.000 људи, а из Албаније неколико хиљада. Српска војска под Карађорђем је бројала службено 43.000–49.000 људи.

Расуло је почело смрћу најбољег српског јунака Хајдук Вељка на Неготину 13. јула 1813.

Из Србије су поново потекле реке избеглица. Сматра се да је на хабзбуршку територију пребегло до 200.000 људи, али су аустријски

званични пописи наводили само 110.000. Након уласка босанских јединица у Шабац, по босанским варошима се славила победа пуцањем топова. Босанци су се светили за пораз на Мишару 1806. и поклали 12.000 људи. Кад су ушли у Београд, остављали су иза себе грозан призор убијених и осакаћених. Један француски путописац је забележио да је стално морао да склања поглед од гомиле унакажених лешева које су пси растрзали.

За турску војску, поновно освајање Србије није била славна епопеја. Али-паша јањински је водио 15.000 војника, богати феудалац из Сереса Исмаил-бег је водио до четрдесет хиљада религиозних верских фанатика. Њиховим синовима је остављао поседе, ако очеви изгину. Шведски посланик је 10. септембра 1813. известио да се у турској престоници ове војне операције држе у тајности због огромних губитака. Говорка се да они износе до 20.000 војника. Сам је велики везир побегао, а видински паша се вратио у своју тврђаву са двеста људи. Међу српским пребеглицама се истицао караван од триста коња са скупоценим стварима. Тако је део богатих српских трговаца променио домовину.

Карађорђе је напустио Београд 3. октобра 1813. Аустријска влада му је обезбедила привремени боравак. Историчар Адолф Бер (Beer) је забележио да је одбио понуду аустријског цара да му остане веран и да ће „након заузимања Србије и Босне" од хабзбуршког цара бити постављен за кнеза те јединствене државе. Били су разочарани на вест у марту 1814 да му је руски цар признао чин генерала руске војске. Бечки изасланици су га уверавали да је ближа „аустријска кошуља од руског капута".

Покушај Русије да на Бечком конгресу 1814–1815. покрене питање балканских народа у Османлијском царству је пропао због отпора Велике Британије и слагања њене дипломатије са аустријском политиком. Аустрија је за британске људе била једна од основа стабилности у Европи, конзервативна сила као „вечни горњи дом Европе", представља најбољег савезника за очување Турске од руских амбиција. По суду историчара Вебстера (C. K. Webster) 1925, Британија је, увек сем у часовима великих криза на Западу, сматрала да „Источно питање остаје један нерешен проблем, бременит животним и непредвидљивим последицама". Дата је инструкција 20. новембра 1815. да Турска, у свим дискусијама са Русијом, „избегава сваки прави, или вероватан, мотив за рат". Овакво држање британске дипломатије, која је била школа мишљења целе британске елите, оставило је правило за целу будућност да је и у часовима великог ратног савезништва 1914. и 1941. Србија увек била посматрана из угла њеног верског и словенског сродства са Русијом. Као руски коњеводац на топла мора.

Иако је Српска револуција 1804. у октобру 1813. била сурово поражена од стране премоћне османлијске армије, то ипак није било повратак на старо стање. То се показало ипак само као једна привремена окупација. Одмах након што је турска војска увела мир, вршила покоље над преосталим становништвом, није било могуће да се у преостали народ утера дух старог подаништва од пре 1804. Српска револуција је војнички била поражена и политичку битку изгубила, али је остала морални победник, што је преостали народ држао главу усправно и није се мирио са насиљем. Турска је армија увела неки ред у српским градовима, али је управо тада почео талас анархије у Босни и другим суседним покрајинама. Један француски путник је забележио да је у Босни свако село имало свога краља. Источно питање се није могло зауставити, нити „болесник на Босфору" излечити.

Врло брзо су заређали немири по Србији. Постоје локални покушаји да се ослободи Шабац. Најзначајнији од тих немира је Хаџи Проданова буна, у пределу око Крагујевца, Чачка и Јагодине. Названа је по војводи Хаџи Продану Глигоријевићу. Претила је опасност да се прошири по целој Србији. Турска није могла одржавати огромну војску коју је довела у Србију, а само око Београда је 1813. нахрупило око 60.000 војника. Упоредо са њиховим повлачењем, турске власти морају поштовати уговорену обавезу амнестије. Део Карађорђевих војвода се предао. Најбогатији од њих, Милош Обреновић, није бежао, него је положио своје оружје и турским властима помагао да се народ враћа из избеглиштва и смирује.

На народном збору у Такову, 23. априла 1815, управо он, најистакнутији ранији војвода револуције од 1804, подиже заставу и покреће нови устанак. Узвикнуо је реченицу која је ушла у историју: „Ево мене ето вас – рат Турцима". Нови везир у Београду Марашли-паша је добио налог од султана да се споразуме са Милошем Обреновићем и прихвати услове Букурешког мира да се Србима даде локална самоуправа. У Београду је, поред везира, била успостављена и једна канцеларија од 12 српских кнезова, која ће да води рачуна да се обавезни намети скупљају од самих Срба, да Турци не вршљају по српским селима, да се спахије лично не настањују на својим поседима, него у Београду чекају да им се исплати обавезни данак. Тај нови оживљени феудализам кога су тешком операцијом вратили у живот, али га нису оздравили, није више био стари феудализам. Након 15 година чекања, гунђања и отпора и њему је самртно звоно огласило погреб.

Вештим маневрисањем, нови врховни кнез који није имао гарантован стални, а још мање наследни статус, успео је да од те врло

непоуздане аутономије направи политички мостобран за постепено повећање своје самосталности.

Прво што је урадио, било је заобилажење помоћи коју му је могла пружити Русија. Са њом је ишло пуно неизвесности слабог усклађивања одлука руског цара, са поступцима које је требало да осете сељаци у последњем српском селу. Русија је извукла поуке из пораза Српске револуције 1813. Наредне године је успостављена једна широка конспирација, која је будуће побуне на Балкану могла држати усправно и у часовима војничког слома. Основни темељи су слични осталим конспирацијама тога доба по неким другим европским земљама. У Италији је била разграната мрежа „Карбонара", у Француској нешто касније „Charbonery", у Шпанији „Дванесташи" (Doceanistas), названи по борби за обнову устава од 1812. У Немачкој, различити „Tugendbundi" и „Burschebschafti", а у Русији таласи декабристичких организација. Оне су све имале нешто заједничко. На првом месту су биле варијанте масонских конспирација. Чланство се окупља из интелектуалних, официрских слојева и градских пословних људи.

У Одеси је 1814. била створена „Philiki Etairia", једно друштво пријатеља, које ће за четири године нарасти у тајни покрет од око 200.000 људи. Средиште је тада пребацила у Константинопољ. Мрежа ћелија („ефориа") је под надзором једног „Архе" на челу. Сматра се да је тај старешина на врху био руски цар, по чему се и цела та грчка завера не може сматрати самосталном тајном организацијом. То је била завера за покретање балканске револуције, под контролом руског цара.

Милош Обреновић је био редак балкански великаш који је избегао да за њу тражи места и по српским варошима. Због тога је осећао гнев свих који су се заклињали на слободу. Карађорђе је једно време био у Петерсбургу, опкољен више грчким, него српским револуционарима у које није имао поверења. У групи 749 његових Срба је више „генерала" него војника. Иако је руски цар следио филозофију Свете Алијансе коју је сам стварао, да треба гонити револуцију, он јој је био одан на Балкану врло кратко време. Од 1816. један од двојице канцелара који воде руску спољну политику, Јоан А. Каподистриа, подноси план о ослобођењу балканских народа. Његова је породица била пореклом из грчке колоније Копер (Capodistria) и по томе добила име.

По замислима људи у „Philiki Etairia", нови устанак балканских народа је требало да избије након повратка Карађорђа у Србију и консолидовања његове власти. Он је из Петербурга дошао најпре у Молдавију, па у Влашку. Око њега је била мала, свадљива група срп-

ских избеглица после пораза 1813. Након повратка у Србију, са 500 наоружаних људи у пратњи („пандури"), он је требало да ради на подизању српске и грчке културе, да стабилизује свој положај и потом ради на устанку других покрајина, а највише Грчке. Као сви прави, ови српски умишљени генерали после изгубљеног рата знају како се он могао добити.

Овај план је пропао. Српска и страна наука су на неједнак начин обрадили историју убиства Карађорђа 25. јула 1817. Српска наука није упознала радове бројних грчких историчара, као ни француску и румунску научну литературу. Због тога је и убиство Карађорђа везала за сукоб између њега, са његовим венчаним кумом, кнезом Србије по султановој вољи. Страна наука тај двојни однос игнорише. Откривено је да је један грчки функционер у „Philiki Etairia" био за то осумњичен, а после и стрељан. Радило се о капетану Националне гарде Јонских острва Николаосу Галатису. Како су Јонска острва била једна аутономна област Британске империје, тако је и капетан Галатис био британски поданик.

Он је 1816. дошао у Одесу, ушао у грчку тајну конспирацију. Прешао је у Петербург, где је у царевој близини ковао заверу за ослобођење. Био је једном ухапшен од цареве полиције, због брбљања да би он и цара убио кад би се показало да је против ослобођења Грка. У Петербургу се настанио у удобном стану, возио се у четвропрегу и често у друштву са једном авантуристкињом са Запада, мадмоазел Питш (Pitch). Он је дошао у Букурешт у оквиру плана пребацивања Карађорђа у Србију. Остали Грци из тајне конспирације су га оцењивали као брбљивог младог човека, површног мишљења и врло лабавог патриотског осећања. Пред британским конзулима у Јашију и Букурешту је говорио о плановима за дизање устанка, па су га други Грци сумњичили руском цару, да је на основу његових прича о будућем устанку била обавештена и британска влада. Капетан Галатис, кад долази у Русију као младић од 27 година, на махове се и по потреби у британским конзулатима појављивао и у униформи капетана Националне гарде Јонских острва, формално као британски официр.

Због сумњи у њега, био је послат у Константинопољ, то јест био је одстрањен из круга људи који су радили на пребацивању Карађорђа у Србију. Кад је Карађорђе пребачен, без обећане пратње од 500 пандура, он се сместио на једном скривеном месту, где су га људи Милоша Обреновића убили. Одсекли су му главу секиром и послали је у Београд. Турски везир је огуљену кожу са памуком и ледом послао султану у Цариград. Након тога се капетан Галатис појавио у Букурешту. На изненађење грчких завереника, објаснио је да није отишао у Константинопољ како му је било наређено. Осумњичен да је био повезан са ликвидацијом Карађорђа, протеран је на Пелопонез, где је након неког сличног неспоразума био стрељан од грчких патриота. Француски историчар Едуар Дрио (Edouard Driault) 1925. је закључио да су аустријска полиција и капетан Галатис главни кривци за Карађорђеву погибију. То је потврдио и совјетски историчар Г. Л. Арш у више радова, а највише у студији о грчкој конспирацији „Philiki Etaireia" 1970, као и румунски историчар Нестор Камариано (Camariano) 1964. Српски кнез Милош, кум Карађорђев и други кум Вујица Вуличевић били су само мали прљави извршиоци.

Иако је Српска револуција завршила 1815. успостављање аутономије у Османлијском царству, Карађорђева смрт има велико симболично значење у њеном крају. Карађорђе је био први српски владар који је убијен, или отеран, од људи иза којих су стајали прсти неких великих сила. Карађорђев наследник је 1838. био збачен и отеран, његов наследник отеран 1858, а затим кнез Михаило Обреновић 1868. убијен. Његов наследник натеран је на абдикацију, да би његов син био убијен. Једино је краљ Петар I умро 1921. у свом кревету, али је његов наследник убијен у Марсеју 1934. У том ланцу убистава, свргавања и абдикација стајале су увек групе повезане са неким великим силама. Иза Карађорђевог убиства 1817. трагови воде у Лондон и Беч.

Историјске последице Српске револуције 1804–1815. су далекосежније и трајније од памћења неколико наредних генерација. Она је била локомотива која је вукла српску и балканску историју за цело наредно столеће. Те последице су:

1) Створено је језгро државе националног суверенитета, које је стално генерисало политику која се није слагала са аутократским тенденцијама владара, што их је на површину избацивало балканско село. Иако установа народне скупштине није била институционализована, у смислу постојања уставне одредбе о томе, народне скупштине у Србији су били пратиоци и активни учесници у свим променама које су уследиле за дугу будућност.

2) Подрезан је корен исламском државном феудализму, сељаци постали власници својих баштина и цела нација израсла у заједницу малих слободних сељака. То је био заразан пример, који ће султан покушати да протегне и на остале покрајине царства 1833, затим „Земљишним законом" („Erazi kanunamesi") 1858, на Косову и у Македонији 1912, а у Босни и Херцеговини 1918. Стварање друштва слободних сељака је био основни модел социјалног прогреса за све околне балканске народе, за један наредни век. Србија ће престати да

врши ту улогу на Балкану од почетка XX века, када се захтева раст индустријског друштва.

3) Заустављен је процес исламизације. До Берлинског конгреса у међународним мировним уговорима није се допуштало постојање исламске мањине у европским државама. У исто време, Српска револуција је почела 1804. као отпор терору четири „dayie". То је време ширења прве велике исламске идеологије. Србија је прошла кроз искушења сукоба са покретима рестаурације исламског типа друштва и државе. Српска национална историја ће имати истоветно искуство са идеологијом и првим организацијама Панисламизма, у ослободилачким устаницима и ратовима 1876–1878. У модерно време је грађански рат 1992. био праћен обнављањем идеологије исламског фундаментализма и признања тих покрета у Босни и Албанији од стране западноевропских земаља. Карађорђевом смрћу Српска револуције је остала недовршена. Једино би с њим успела да створи нову европску нацију.

У Српској револуцији 1804–1815. пропала је идеја стварања мултирелигиозних заједница. Напором Аустрије да сама ослобађа балканске католике, победио је принцип религије као вододелнице нација. Након енциклике папе Пија VII „Nihil Romani Pontifices" из 1817, добио је хабзбуршки цар право наименовања бискупа у бившој венецијанској Далмацији и деловима Истре. Католицима Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније се забрањује употреба српске ћирилице, што је произвело тектонску напрслину у култури католика и православних, у смислу њиховог раздвајања на свим подручјима друштвене делатности. Национални покрет, или национализам ако се не би схватио у негативном смислу као синоним за шовинизам, добијао је тип „национализма Судњег дана" (Doomsday Nationalism), како је Черчил рекао за ирски национални покрет да ће се завршити на судњем дану, јер је везан за религију. Исти тип национализма постоји у Ирској, историјској Низоземској, раздвајањем католичких Фламанаца у Белгији и Холанђана у Низоземској калвинистичке вере. Тај је тип национализма видљив у немачкој деоби католика и евангелиста у два „Kirchenvölker", као и у Украјини. Кроатизација католика Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније почиње револуцијом 1848.

4) Отварање епохе сукоба интереса великих и малих народа у Југоисточној Европи. Мале балканске нације постају одлучујући фактори у решавању Источног питања. У оквиру овог мотива у целој наредној историји ће државе католичке Средње Европе (Немачка, Аустрија, Мађарска, северна Италија) настојати да своје политичке интересе претворе у водиче свих историјских решења у области организације друштва, државе и културе. Нетолеранција према другим верама је стална.

Српска револуција 1804–1815. је била најзначајнији догађај у целој српској историји. Без њеног разумевања је немогуће схватити касније процесе и догађања у било којој историјској области. То је дестилат српске историје, па тиме треба правдати што је приказ те историје шири него приказ других догађаја, мањег и споредњег историјског значаја. Без познавања појединости и малих ствари у Српској револуцији 1804–1815, не може се пратити њихово гранање из тог корена у широке крошње наредних деценија и векова.

Од 1815. ће цела историја балканских народа остати у сенци велике силе Аустрије. Она је учвршћена и ојачана, као главна апостолска држава. Била је политички заштитник Римске курије, па се политика две стране увек узајамно усклађује. Тек од краја XIX века, Немачка ће преузети ту улогу главне апостолске државе, што ће трајати до 1945.

БОРБА ЗА НЕЗАВИСНУ НАЦИОНАЛНУ ДРЖАВУ И НЕУСПЕХ УЈЕДИЊЕЊА НАЦИЈЕ, 1815–1878.

Из Наполеонових ратова 1815. српски народ је изишао исто тако разједињен, као што је пре њих био. Разлика је ипак огромна, због присуства слободног језгра друштва и државе у бившем Београдском пашалуку, око којег ће се српски народ коначно ујединити у југословенској држави 1918. Са том променом је старо стање толико измењено, да чак и онда када се оцењује да је формално било исто, ипак било један нови историјски квалитет од кога повратка назад није било.

Ово је, с једне стране, друштвени процес у самом српском народу, а с друге, и неизбежан плод односа великих сила на Балканском полуострву. Главни историјски процес претварања религије у вододелницу нације је унапређен и продубљен, али све до слома хабзбуршке и османлијске империје у рату 1914. и 1918. није изгледало да побеђује. Обратно од тога, изгледало је да етничко јединство јужних Словена претвара Србију у историјског челника њиховог уједињења, око свих тековина које је најпре Србија историјски постизала. Србија је прва, делом 1815. и коначно 1833, постала друштво малопарцелних сељака. За стотину наредних година, стварање друштва слободних малих поседа је био основни мотив социјалног прогреса на целом Балканском полуострву. Након Грчке револуције 1821–1830, грчки народ је ишао истим путем и тек 1923. створио територијално уједињену грчку државу, по цену губљења свих ранијих територија са Константинопољем и деловима Анадолије.

Када је почетком XX века захтев за трансформисање друштава у индустријска друштва почео да куца на узбуну, ранији мотив социјалног прогреса се мења у корист процеса урбанизовања сељачких друштава и стварања друштва које ради у фабрикама, услужним делатностима и модерној култури. Показало се да је Србија далеко од тога да постане поново модел за стварање индустријских друшта-

ва. У исто време, ниједан други јужнословенски народ не може ту улогу преузети на себе. Цело је јужнословенско подручје, као и територија Источне Европе од линије Гдањск (Danzig) – Трст спадало у зону неразвијености, према подручју „земаља језгра“ (core countries) у којима је капиталистички начин производње победио. Не само да ни католичке покрајине међу јужнословенским земљама, које су ближе овом западном напретку нису у њега спадале, него ни град Беч још се није историјски испетљао из паучинастих мрежа у којима се чују вековима стара звона рефеудализације и држава ауторитарне власти.

У складу с тим је и историја националних покрета, које треба условно називати национализмом, била друкчија код Срба и других јужнословенских народа. На сличан начин на који је Жил Мишле (Jules Michelet) у делу „Le People“ 1845. објаснио да национализам у Француској мора у свести народа бити јачи него код Британаца – јер Француска је друштво од 15 милиона слободних сељака, а Британија друштво где земљиште држи само 29.000 великих земљопоседника; тако је слично и код Срба. Србин гине за своју Србију, јер је на првом месту ту његов комад слободног земљишта у његовом власништву, док је сељак на хабзбуршкој страни увек феудални кмет, или пролетер на туђој земљи. Последица ће бити да ће и процес изградње „одоцнелих нација“ (les nations retardée), како је тај облик назвао песник Пол Валери (Paul Valery) да би објаснио разлике у степену друштвене зрелости код Француза и Немаца, бити присутан и на Балкану.

Трансформација елитног типа национализма, у тип масовног национализма, у Србији је наступила са државним и друштвеним променама 1903. Код Хрвата је тај прелом наступио тек у заједничкој југословенској држави иза 1918. Тек тада ће кроатизација свих католика штокавског дијалекта у српско-хрватском језику почети да се окончава. То ће бити завршено тек иза 1945, када ће процес изједначавања вере и нације дефинитивно победити. Религија је тек од 1945. постала трајна вододелница нације. Код муслиманског становништва, у Босни, Рашкој области, Косову, Црној Гори и Македонији ће победа масовног типа национализма наступити тек иза 1960. Тада је југословенски комунизам отворио вентиле стварања муслиманске нације, издвајања муслимана из оних етничких оквира у којима су од XV века настали.

Нема ваљаних статистика да се покаже распоред балканских народа по етничкој припадности. Једино у аустријској влади постоји једна „Die Direction der administrativen Statistik“. У оквиру тог владиног одсека за административну статистику, према европским владајућим концептима шта је нација и стања одбојности становништва

једне покрајине према другој покрајини, воде рачуна о тим бројевима. У оба случаја, пре револуције 1848. и после ње, стање је исто. Један је попис објављен 1846., а други 1856. За прву годину је службени секретар поменуте дирекције 1852. Јозеф Хаин (Joseph Hain) објавио приручник статистике аустријског царства (Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates). По тим бројевима је Срба у царству било за 300.000 више него Хрвата:

„Хрватски простор. Као Словено-Хрвати и Србо-Хрвати, Хрвати се простиру у Хрватској, западном делу Војне границе (заправо у готово целој хрватско-славонској Земаљској војној команди, а разасути у српско-банатској), као и незначајном делу у јужноаустријској и Крањској, а живе и у колонијама доње Аустрије и Моравске (међу Немцима), у Угарској и Банату. У години 1846. Хрвати су се налазили у:

Хрватској и Славонији	631.081,
Војној граници	524.048,
Угарској	78.179,
Банату	3.000,
Доњој Аустрији	6.364,
Крањској	17.697,
Моравској	663,
и у ц. к. војсци	27.600,
свега	1.288.632.

„Српски простор“. Преостали део јужнословенског простора заузимају прави Срби, пошто Бугари постоје готово једино спорадично у Војводству и у Банату (23.900) и још у мањем броју у Седмограђу (200). Као Срби (или Славонци) они запоседају Славонију и већи део Војводства и Баната (као Шокци, Буњевци, итд.), већи део Истре и суседна острва Кварнера (као Морлаци итд.) и Далмацију (као Морлаци, Далматинци, Дубровчани, Бокези итд.). Изван тога још живе у више језичких острва Угарске:

у Војводини и Банату	402.890,
у Далмацији	395.273,
у Војној граници	339.176,
у Славонији	224.180,
у Истри и на Кварнерским острвима	134.445,
у Угарској	69.170,
и приближно у ц. к. војсци	19.000,
свега	1.584.134.

У историји националних покрета, условно називаних национализмима, код сваког народа постоји једна тачка до које се тај покрет развија узлазно, па након те тачке засићења (saturating point), наступа дуги период силажења. У првој фази је тај народ у оптимистичком осећању офанзивности, кад треба да оствари своје државно уједињење и ослобођење, а у другој наступа дуго, труло време дефанзивности, кад треба спасити оно што је постигнуто. Код српског народа та тачка засићености је година 1918. Цена којом је српски на-

род платио своје национално уједињење у једној држави је била толико висока, да се у целом менталитету изграђује једно стање страха од још већих губитака.

Сурова цена којом је плаћено коначно уједињење нације у јединственој држави је био разлог, да се од 1918. српски народ држи дефанзивно, брани југословенску заједницу, или настоји да у њој нађе неку сношљиву границу вучји нетолерантних религија и цркава. Српска је револуција 1804–1815. направила измену у току Источног питања у смислу да је ривалство између великих сила остало исто као и пре, али је убачен и фактор улоге малих балканских народа у ту игру. Велике силе се више не сукобљавају само између себе, користећи мале, неслободне народе као своју топовску храну, него после 1815. морају да се сукобљавају и са неким слободним народима.

Период који обухвата ова глава, 1815. до 1878, омеђен је датумима одржавања два преломна догађаја у историји дипломатије и односа међу великим силама. То је време између Бечког конгреса 1814–1815. и Берлинског конгреса 1878. За то време, две су велике европске нације завршиле главни део борбе за национално уједињење. Италија је створена 1860, уз додавање и папског Рима 1871. Немачка је уједињена у Севернонемачки савез 1867, а коначно поразом Француске 1871. Тада је Хабзбуршко царство изгубило своје покрајине у Северној Италији и улогу династије у „Немачком савезу", како се од 1815. почело називати Свето римско царство немачког народа, које је Наполеон растурио 1806. Због тога и у овом периоду 1815–1878. остаје на снази правило Јакова Буркарда, да Источно питање мирује док на западу Европе постоји нека акутна криза, или рат око уједињења Немачке и Италије. Од 1866. Хабзбуршко царство прихвата спољнополитичку доктрину, коју је 1844. створио Ћезаре Балбо, да све губитке на западу треба да компензира освајањем територија на истоку Европе. Ширење европске цивилизације у исто време мора представљати процес германизовања тих освојених крајева.

После 1866. Хабзбуршко царство је изгубило битку у историји због које је било створено. „Raison d'être" Хабзбуршког царства је била одбрана Средње Европе од турских продора и ширења ислама. Док је опасност од Османлијског царства у том смислу постојала, дотле је и аутократска и феудална Аустрија, увек конзервативни горњи дом Европе, имала разлога да постоји. Како се процес ослобађања од Османлија и експанзије ислам мењао, тако је и Хабзбуршко царство губило тло под ногама и коначно од њега остала, након 1919, Аустријска република.

Берлински конгрес 1878. је био данајски дар великих сила Хабзбурговцима. Након губитка ратова у Италији 1858. и Немачкој 1866, убрзано покушавају да умире главног противника којег су тада имали у Мађарском националном покрету. Створили су једну егзотичну, двојну федерацију, у којој је заједничка влада имала само министарства спољних послова, војске и финансије. По „Аустро-Угарској нагодби" 1866, Мађарска је добила аутономију, у којој је Хрватска са Славонијом имала нижи степен аутономије. У тој „Великој Угарској" је мађарски народ био у бројчаној мањини, а у неким покрајинама (Западна Румунија и Војводина) није имао ни историјских могућности да на легалан начин постигне већину. Опасност од недемократске политике мађарског национализма је уједињавала Србе и Хрвате, па су и њихове главне политичке снаге имале интерес да се боре за заједничку српско-хрватску националност. Због тога се и историја Срба до 1918. одвија у оквиру југословенске политичке идеологије, у којима је фактор религиозног расцепа сузбијан.

Религиозна свест, иако потискивана у политичком погледу, ипак је био основни фактор идентитета. Религија као вододелница нације се није могла сузбити у условима општег заостајања развоја Балкана у социјалном и културном погледу. И у временима доминације југословенске идеологије, религија за јужнословенске народе остаје увек доминантни „ancien dépot". То је основа од које се увек полази од почетка. Не само програми политичких странака, велике декларације преломних историјских времена, него начин понашања верника разних религија је увек деоба од других религија и веровања. Не само програми политичких групација, социјалних слојева и влада, него начин мишљења на вечерњим седељкама да се убије дуго зимско време, оптерећено је амбисом религиозне поделе.

Како мали свет убија дуге вечери у Сарајеву, описао је летописац Мула Мустафа Башескија. Летопис је завршен почетком XIX века. Забављали су се загонетком, кад је један капетан лађе на отвореном мору, наредио да се од тридесет, у воду мора бацити десет људи. Било је по 15 муслимана и хришћана. Да не бацају коцку, прихватили су правичније решење да се поређају у круг, означе бројевима и бацају у море сваког деветог. Цртицама су означени муслимани, а тачкама неверници:

Како су распоређени, бацају се у море само хришћани, а не своји. Ово није начин мишљења, обичног, малог човека само једне вероисповести. Да су Срби били писменији и водили летописе, начин идентификовања свог света, коме се припада, био би исти, или гори. Границе мога света, као и границе поимања добра и зла, су гра-

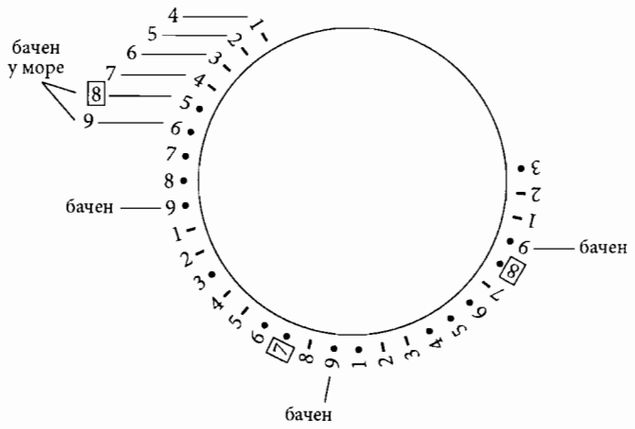

нице моје вере. У том оквиру муслимани, православни, католици и Јевреји имају свој начин мерења времена, своје календаре, своје свеце, своје посне и мрсне дане, свој начин одевања, своје поимање узимање новца на кредит и висина камате коју муслимани по пропису вере не познају, али је се у трговини придржавају. У тим границама се говори својим наречјем једног језика, где је синтакса српска, а лексика већином турска.

Завршетком Српске револуције 1815. почињу историјски напори одгајања свести да је нација заједница језика, а не старих вера. Цела историја је подређена овом унутрашњем раздвајању једних од других. Тамо где нема муслимана, постоји своје наречје, одећа, тетовирање руку, да се странци препознају. Православни и католици не седају заједно за обед, иако су многи обичаји и светковине рецидиви некадашње давне заједничке припадности.

Званична хабзбуршка политика се држала дефиниције да је нација заједница језика. Због тога, царевим патентом од 3. августа 1816, задржавају наполеоновски промашај „Краљевине Илирије“, из које су изузели Далмацију, а део Хрватске до 1825. задржали. Цетињски владика Петар I Његош покушава да 1813. искористи расуло и прогласи уједињење Боке са Црној Гором. Замисао је пропала неслагањем католика, који се држе црквене пропаганде да треба захтевати долазак хабзбуршке војске.

Највећи српски антрополог и географ, Јован Цвијић, 1902. је нацртао карту културних појасева Балканског полуострва. Они су настали из дубине историје, као миленијумско прилагођавање људских заједница сточарског и пољопривредног карактера пластици тла на

коме се живи. Културни појасеви су резултат борбе за опстанак у непријатељској природи која не дозвољава производњу хране у мери да сви буду увек сити. Најстарији културни појас је „Византијско-цинцарски“, који покрива Македонију и долину Мораве дубоко према Београду. Карактеристика му је „типски егоизам“ и радиност и умешност за прављење профита. Финоћа живота, отменост лична и уређења куће, касна женидба – одлике су те културе.

Овај је појас у раздобљу 1815. до 1878. историјски назадовао. Најпре је кнез Милош 1827. забранио да се досељеници са југа у Србији асимилују у Грке, „нити се Бугарин или Цинцарин под Грке потурује“. Од револуције 1848. настаје процес национализовања Цинцара, који у разним земљама Југоисточне Европе добивају етничка обележја владајућих нација. То је везано за процес стварања српске средње класе.

Поред овог културног појаса, промену су до 1878. доживљавали и сви остали. Патријархални је назадовао, у смислу да градови постају средишта преко којих струји средњоевропска култура. У исто време, најпре у Србији, па затим у Босни и Херцеговини каравански транспорт ће бити угрожен отварањем колских путева. Италијански културни појас уз бивше венецијанске обале је ојачавао. Иако италијански језик није напредовао, утицај италијанске културе је на невидљив начин утицао на општи југословенски, а посебно српски развој. Постоји сличан однос аграрног питања и националног препорода, непоштовање новонасталих средњих класа да прихвати сељачку формулу решавања аграрног питања. Код Срба, као у италијанском случају, постоји феномен „rivoluzione mancata“, како Антонио Грамши назива сељачко отуђење од политичких пројеката италијанске владе. С друге стране, и италијански католички покрет врши снажан утицај на југословенску историју. Либерални католицизам, са идејама федералне државе разних „лига“ у Италији, је потхрањивао далматински сепаратизам. У исто време, либерални католицизам отвара врата хабзбуршкој експанзији на српски простор.

Исламски културни појас је до 1878. назадовао, посебно у српским варошима, али још није био ишчезао. Фес, као део српске народне ношње ће рапидно ишчезавати када га од 1861. почиње замењивати војничка вунена капа. Ипак, тај утицај исламског Истока никада неће престати. Највећу експанзију је доживео средњоевропски културни појас. Он је био љути непријатељ националној, патријархалној култури. У Србији је средином XIX века, најпре од свих јужнословенских земаља, почела нагло да ишчезава колективна задружна породица. У Босни и Херцеговини, тек од 1918.

Односи великих сила и њихов став према српском националном покрету су од 1815. до 1878. доживели драматичну промену. Русија је увек тражила неког савезника са Запада, као партнера у решавању Источног питања. То је значило увек могућност споразумевања по цену жртвовања српске националне територије. Била је склона да Балкан дели са Хабзбуршким царством, при чему се цели српски простор до Тимока препушта аустријском утицају. Излазак на сцену Француске у Другом царству, 1851–1870, дало је енергије расту католичке политичке идеологије и подстицању Хрватске да свој етнички простор шири на целу Босну и Херцеговину. Кримским ратом 1854–1856 Русија је изгубила ранији доминантни утицај на Балкану. Уместо двојне заштите хришћана од стране Аустрије и Русије, ствара се концерт великих сила, у који по први пут од 1871. почињу да улазе Италија и нова Немачка. И кад се Русија, након слома Другог царства 1870, вратила на Балкан, њени савези са западним државама су довели до Берлинског конгреса 1878. и новог националног пораза Срба. Отето им је 1876. прокламовано уједињење са Србијом.

Развој држава и друштава

Врло је тешко установити основну чињеницу у историји српског народа, како се он демографски развијао и који су битни фактори на то утицали. Недостатак статистика до 1878. јесте кључна тешкоћа, али није једина. У историјској демографији је исто тако основно питање до које мере се сме у српски народ рачунати све оно што је некада у њега спадало, па због процеса религије као вододелнице нације од њега отпадало? То је питање дефиниције нације, да ли је она лингвистичка, или религиозна појава. Постоји морална одговорност историчара да не игнорише постојање покрета у националним препородима да се католици сматрају Србима на целом штокавском подручју. Али исто тако постоји и морална одговорност пред чињеницом да ти процеси нису успели и да су нације коначно дефинисане као заједнице православних, католика и муслимана.

Модерни пописи становништва се у покрајинама у којима живи српски народ појављују касније, него код других европских народа. У Србији се то обавља од 1834, али први по меродавним светским правилима тек 1890. У Босни и Херцеговини је први попис обављен 1879. Почетком XIX века се сматрало да Срба укупно има око 5,5 милиона људи. Заокруженост броја је сведочанство до које је мере то била произвољна оцена. Ј. Г. Вилкинсон (J. Gardur Wilkinson) је 1848. процењивао да Срба има 5.296.000 људи, од тога 2.594.000 у Хабзбуршком царству. Хрвата је бројао само 800.000 тада, што показује до које је мере држао да је српски језик био штокавски дијалекат становништва све три вере.

Француски научник Ами Буе (Amie Boué) је 1840. сматрао да су Срби најбројнији балкански народ. Према 4,5 милиона Бугара, било их је пет милиона, од чега три милиона православне вере. Један милион у Угарској, 900.000 у Србији и један милион у другим областима. Од преостала два милиона један милион су муслимани Босне, Рашке области, Косова, а један милион су католици Срби у хабзбуршкој држави. Има доста других сличних рачунања, али су сви непоуздани. Делимично је изузетак званични попис становништва у Хабзбуршком царству 1857, који је систематски рађен, а резултате је објавио Карл Черниг (Karl Czaernig) у делу о етнографији Аустријске монархије. По том попису Срби живе у Славонији, Далмацији, сем поиталијанчених градова, и делу Истре. Рађен је на основу пописа становништва, са истим резултатом као раније Јозеф Хаин.

По једном попису у Србији 1854. Срба је било непун милион, од тога 38.000 у градовима. У средини века (1850) Србија је имала 929.603 становника, 1874. се намножило до 1.353.890 душа. У Црној Гори су подаци крајње непоуздани. Сматра се да је 1832. било 38.500 становника, 1862. број је нарастао на 130.000, а један попис 1878. говори о 160.000 душа. У Босни и Херцеговини су подаци подједнако крајње непоуздани, јер су сви прорачуни, јавно рађени од стране османлијских власти, увећавали број муслиманских житеља. Најпоузданији би био попис који је за потребе мобилизације војске извршио валија Џевдед-паша 1864. Веродостојнији је од других, јер није писан за јавност. У рукопису га је открила Одил Моро (Odile Moreau). По том бројању Босна и Херцеговина су имале 1.144.000 становника, од чега 472.000 муслимана, католика 184.000 и православних 488.000. По попису 1879. у те две покрајине је живело укупно 1.154.164 људи, од тога православних 496.485, или 42,88%, муслимана 448.613 или 38,75% и католика 209.391 или 18,08%. Ђорђе Пејановић је 1955. израчунао да је само у српском националном устанку у Босни и Херцеговини од 1875. до 1878. страдало 150.000 становника (или 13,67%). Овај попис у Босни 1879. је први по европским научним стандардима.

Сматра се да је на подручју Војводине, (тај ће појам настати тек иза 1848), крајем XVIII века већина била српско становништво. Али, велико досељавање је направило промене, па средином века их има 23,82% укупног народа. У целој Војној граници је Срба било 32,43%, а у Хрватској са Славонијом 25,64%. По меродавном попису из 1910. становништво Војводине је износило 1.525.000 душа, од чега 379.000 Мађара и 328.000 Немаца. У Далмацији је било 17% Срба. На Косов-

ском вилајету су турске власти рачунале да има 483.078 становника, али су ти подаци крајње непоуздани, посебно у проценама односа муслиманског и православног становништва. Лекар Јозеф Милер (Joseph Müller) је 1838. рачунао да је у Пећком санџаку било 30.000 хришћана и 23.000 муслимана. И у Приштинском санџаку је претежна већина српска, док је у Призренском санџаку већина била муслиманска, али по језику је већина говорила српским језиком.

Требало би сматрати као методолошко правило, да у испитивању становништва Косова и Метохије постоји толики политички интерес, да је тачне податке немогуће навести. Дозвољено је да се праве приближне процене. Посебно је научна литература, од времена албанског масовног типа национализма на Косову иза 1960, толико политички тенденциозна, да је једина последица страх озбиљних научника да не падну у мрежу националистичке идеологије. Ово се нарочито односи на историјске написе о Косову, након распадања југословенске државе 1992, јер је бивша пристрасност турских управљача на Косову у то време замењена пристрасношћу европске литературе, која је највећим делом била новчано финансирана и крајње тенденциозна. Пример за то је књига Ноела Малколма „Кратка историја Косова", 1998 (Noel Malcolm: Kosovo. A Short History), која је основана, не на научном, него на моралном питању. Само у време након распадања југословенске државе 1991, Косово је постало проблем научног истраживања у западним земљама. Већина дела је писана по методу „Ad usum delphini", како су се некада у класично време називала политички и финансијски условљена дела. Проблем у научном приказу историје Косова је постао део трагедије једног народа, који је демографском експлозијом исламског становништва након 1945, претворен у митологију да српски народ тамо никад у историји није постојао.

Српско становништво је у Хрватској и Славонији у првој половини XIX века релативно почело да заостаје. У цивилној Хрватској и Славонији је 1805. било 762.000 житеља, а 1850. се тај број попео на 1.017.000. У Војној граници је између те две године народ нарастао од 474.000 на 618.000. У 1843. години је од 572.000 људи, на Србе отпадало 246.000, а само у славонском делу се од 162.000 на Србе издвајало 92.000. За разлику од других покрајина, становништво Војне границе је у повећаној мери страдало у ратовима.

Демографски раст становништва је увек условљен техничким могућностима друштва да обезбеди довољну производњу хране за одржавање, епидемичним болестима и ратовима. У условима када гвоздени плуг до 1878. није довео до побољшања начина обраде поља, када култура кромпира и кукуруза још није до краја победила, док употреба ђубрива није постала средство развијеније културе, мора се закључити да је српски народ показивао изузетан степен демографске виталности. То је карактеристика заосталијих, планинских области јужне Европе. То је виталност сиротиње која води битку за опстанак у најгорим социјалним условима.

Додатна околност која је успоравала историјски прогрес су биле политичке бране, које је око Срба постављала хабзбуршка политика. Бечки двор, а и цар лично у време српске револуције 1804–1815, високо су ценили опасности које долазе од могућности да се око Срба створи једна самостална јужнословенска држава на Балкану. Она би, без сумње, не само врло брзо изазвала питање „raison d'être" хабзбуршке империје, отворила кризу у којој би се немачки народ Аустрије морао уједињавати са својом немачком матицом, а не као католичка светска сила, која нема природну подлогу развијања и опстанка.

Канцелар Метерних је можда прецењивао опасности израстања једне јужнословенске, или увећане српске државе. Подржавање таквих напора је сматрао средством супротстављања опасности да на Балкану Русија добије покровитељску улогу прогреса. Подржавао је јужнословенску националност, „нарочито тамо где је она била истоветна са католичком вером". У време војничког слома Српске револуције 1813. подржавао је Турску „по цену искорењења српске нације". А четири године после тога су његови полицајци одиграли трагичну улогу у убиству вожда Карађорђа, кад се он спремао да почне велику мисију ослобођења хришћанског становништва Балкана, посебно на грчком простору.

Од 1816. враћени су језуити на подручје Далмације и Истре, одакле су забраном тога реда у Европи 1773. били одстрањени. Постали су кључни инструменат присиљавања православног народа да прихвати унију са католичком црквом и призна римског папу за свог црквеног поглавара. Папа Пије VII је посебном енцикликом 1817. дао право хабзбуршком цару да на територији бивше Млетачке републике поставља бискупе по свом избору. Карл Черниг је 1857. писао за Истру, да је била област са становништвом које је било „једна народна мешавина чија је ношња италијанска, обичаји словенски, а језик смеса српских и италијанских речи". Изградња хрватске и словеначке националне свести је ту задоцњавала. За кроатизовање Истре недостајао је фактор нетолеранције према суседним православцима.

Далмација је након 1814. постала посебна круновина у Хабзбуршком царству, али је дуго задржана у стању које би се за то време могло сматрати нередовним. Остала је ретка покрајина која нема сталешко тело, парламент својствен феудалним друштвима у који-

ма су различити домови постали представништва разних социјалних слојева. Већином су то дводомни парламенти, као у Угарској, али их може бити и више и мање. У Хрватској је само један дом. Далмација ће добити свој покрајински парламент тек након аустроугарске „Нагодбе" 1867. До тада је то била гранична област са посебном војном мисијом.

Далмација након 1815. има 51.000 православних Срба, око шест пута мање него католика. Заједницу воде свештеници, са формално признатом митрополијом у Шибенику, која је остала иза Наполеона. На хиљаду верника католици држе 13,7 свештеника, што је вероватно највиши проценат у целој Европи. Православни имају само 4,33 попа на својих хиљаду верника, али се морају сматрати усрећеним, јер нигде другде српска црква није имала такав број свештеника.

Као наставак на подухвате у време трајања Српске револуције до 1815, након тога време хабзбуршке власти и даље настоје да онемогуће јединство православних и католика. Црква је била у стању средњовековног степена религиозности. Светковине су, или већином, или у целини, исте и код католика и православних, по чему је цела заједница изгледала као задоцнели реликт византијске религиозности. Због тога је 1821. укинута богословија у Приком на реци Цетини, где су се калуђери фрањевачког реда образовали и где је цела обука, црквени обреди били на основама глагољашке, старословенске цркве и употреби ћирилице. Код католика Далмације, Босне, Херцеговине, Славоније сузбија се и коначно укида српско ћирилско писмо, па су након 1815. ретке католичке књиге штампане ћирилицом, као пре тога времена. И свакодневна црквена и лична кореспонденција се пребацује на латиницу.

Већ у почетку Српске револуције 1804. хабзбуршки цар у Бечу је преплашен за будућност католика јужнословенског простора. Постоје таласи привлачења православних за унију и признање римског папе за поглавара, 1804, 1816–1821, 1832. и 1835. Царевом наредбом локалним властима је 22. јануара 1818. захтевано „да се Грци, Далмације, Албаније, Дубровника и Котора привуку унији". Саветовано је да се то ради преко високог православног свештенства. Давана су средства за градњу нових православних цркава, али су њихове рушевине остале сведочанство злоупотребе да се граде са два звоника, па их је народ звао „рогуљама". Кад је иза 1850. овај притисак за унијаћење и католицизацију престао, цело време је остало у свести потомака као доба таме и насиља.

Али сенка канцелара Метерниха није падала само на православље и веру уопште на обалама Јадрана. Она се проширила и на цело балканско православље. Српски кнез Милош га је подругљиво називао „Мехтербаши", као диригент у оркестру турских јањичара. Због њега, он у повећаној мери зауставља сваки покушај да се подигне, или помаже устанак Срба у суседним турским покрајинама. Метерних, доследан чувању старог поретка од пре времена револуција иза 1789, не помаже ни католике у Османлијском царству. Тек 1832. је одузео право босанским и херцеговачким фрањевцима да сами бирају свог викарног бискупа. Од XIII века, од када им је српски владар дао право делатности, овај део јужнословенског простора је сматран „мисијским подручјем" католичке цркве, где они нису имали своју редовну „црквену редодржаву". Римски папа је тог бискупа потврђивао и никада није било спора ко у тој процедури има иницијативу. На три фрањевачка манастира у Босни, Херцеговина није имала водећи манастир и тек тада ће га подизати у Широком Бријегу.

Напорима бечког двора у Херцеговини је био за бискупа постављен Рафо Баришић, што ће изазвати отпор 251 фрањевачког калуђера, колико их је било на дому, или у школама. Иако им је бечки двор слао 800 форинти помоћи годишње, они су пожурили да српским властима у Београду саопште да нови бискуп „смрди око двора аустријског" и да настоји да их политички усмерава у истом смислу. То је поделило фратарску заједницу, па су 1843. саопштавали у Београду да је међу њима 39 „правих домородаца", 13 су присталице, а само петорица су „нагнути Немцу". Та „Баришићева афера" ће потрајати до 1848, осећаће се и после тога, у условима када је хабзбуршка влада почела потпуно да контролише католике у Турском царству. Одвраћа их да децу шаљу у школе при православним црквеним општинама и даје новац да сами отварају католичке школе.

Ово су основни услови и историјска подлога на којој се изграђује нова српска држава. Иако је Османлијско царство престало да буде директна опасност за Средњу Европу, католички прозелитизам и нетолеранција је и даље деловала према народима и државама хришћанске вере. На темељима победа и пораза у десетогодишњем ратовању од 1804. до 1815. у Србији се изграђује држава корак по корак. На првом месту је требало да у свести народа дође до промене, да се та географска област, а не она Стара Србија на југу, назива Србијом.

Историчаре не жуља камен сумње да ли нову државу ствара један мудри и стрпљиви кнез, или се она ствара зато што он није знао шта треба да уради, па су ствари долазиле саме на своја места. Нови српски кнез Милош Обреновић заиста има једно битно својство, које је том народу требало. Није веровао да би требало да сам буде бржи од историје, као већина модерних српских политичара. Обога-

тио се закупом трговине сољу, имањима у Влашкој, трговином и то је оно од чега је почео. Није му био циљ да руши постојећу турску власт, него да је преузме из турских руку. Постоји велико незадовољство образованих савременика, а и оних који нису познавали друге књиге, сем молитвеника. Још у доба револуције до 1813. су постојале унутрашње побуне становништва, али се „они ребелијанти" кажњавају, лепим и нелепим. Те су побуне заређале од 1821, кад се диже једна у Пожаревачкој нахији. Најзначајнија је „Ђакова буна" 1825, као и буне које ће стално следити развојем времена.

Најзначајнија идеолошка критика те државне власти је дошла из пера тада најзначајнијег српског писца и творца стандардизованог српског књижевног језика, Вука Караџића, 1832. Дата је у облику писма српском кнезу. Требало је да се промени време, па под одређеним изразима тумачи други садржај, да је ово писмо потоња култура оцењивала као израз побуне нове демократије, против једног самовољног балканског силника. Караџић је био одвећ близу групе Ивана Југовића у време Српске револуције, која је настојала да се Србија ослања на Аустрију, да се више разилази од Русије. То је допринело да се Срби осамостале од Русије, а да се никада нису примакли Аустрији.

Захтеви у писму 1832. да се ствара законодавни парламент, као у Европи, је био нереалан, јер су тада у Европи такве скупштине биле инструменти земљишне аристократије. Караџићев захтев да се истакнутим људима дају земљишни поседи је ствар коју нико није поштовао, јер се наслањала на неке рудиментарне захтеве из времена Револуције од 1804. да се ствара нова српска аристократија. Резултат је био, да српска култура тога доба није створила једну идеологију о потреби демократизовања државе. Демократска држава се сама стварала. Вук Караџић је одвећ ценио да је Средња Европа мера људског прогреса. Можда зато што неку бољу Европу, сем бечке, није упознао.

Турски се функционери повлаче из српских унутрашњих послова. Измичу се незадовољству народа да они скупљају порезе и давања. Од објављивања наређења о успостављању једног судског система, „Наставление" 1820, изграђују се домаћи судови. Од 1827. делује једна „Законодатељна комисија" за израду нових закона. Кнез их је трпео и створио, али није веровао да ти „законођавци" могу бити испред њега. Опште његово правило вођења државе је оставио потомству у аманет изразом „Ако 'ћеш – 'оћеш, ако нећеш – опет 'оћеш".

Најважнија ствар коју ће српски народ постићи да би изградио самосталну државу, било је укидање османлијског феудализма. Од 1826. спахијска су права ограничена на скупљање десетка, чиме је муслимански феудалац одмакнут од земље и незадовољног сељака на њој. Сам кнез Милош се труди да укине овај остатак феудализма, диже сељаке против спахија, забрањује да се купује њихово жито. До октобра 1833. укинута је установа муслиманских спахија, а да у исто време није остављен стари исламски принцип да држава и даље буде власник земљишних поседа и некретнина. Србија је 1833. постала ретка европска земља у којој су сељаци постали поседници, некадашњих својих баштина. Од 1818. српски кнез у земљи преузима право извршења смртне казне.

Иако су у старим хартијама откривени турски планови да овог лукавог кнеза уклоне из живота, султан га је почео више ценити кад су га вођи Грчке револуције 1821. почели проклињати као издајника. Било је, у пројектима припрема Грчке револуције 1821, предвиђено да се Србија увећа уједињењем са Босном и делом западне Бугарске. У време рата Русије против Турске 1828. српски кнез ћути, а када Мехмед Алија египатски угрожава султанову безбедност војним походом преко Палестине у Анадолију, српски кнез султановој коњици шаље 200 коња, а одмах затим хиљаду волова.

Турски је султан одбио захтеве да се створи једно језгро српске војске, која би била организована и униформисана на европски начин. Српски кнез се правдао да му је та армија потребна због унутрашњих побуна, каква је заиста 1825. била потресла његову власт. Ипак се, управо од 1825, ствара једно језгро територијалне милиције од 1.147 регрута. Од 1830. турски султан је коначно признао право да Србија има неку малу војну формацију. Њен је број био мање значајан од велике тежине симбола који се с њом дизао, да је почело стварање војне силе која државу сама брани.

Признање границе Србије је значило мењање карактера старих административних међа. Сам је кнез Милош сматрао границу „најсветијом тачком државе". Она је успостављена тек међународним признањем, а посебно као тековина пораза Турске у рату са Русијом и обавезама 1829, миром у Једрену, да се повећа српска аутономија. Границе су признате 1833, а тек 1839. створене карауле са војним посадама. У исто време су успостављене и царинске станице, иако су оне у једној примитивнијој форми и раније постојале.

У унутрашњој администрацији се ранија самоуправна „кнежина" претвара 1830. у капетаније, а од 1839. се „нахија" претвара у округ. Све нове установе се стварају по европским моделима, иако се савремени историчари махом жале да су старе установе биле израз локалне самоуправе и тиме мање сурове. Остаје ипак на снази филозофска пресуда Карла Маркса над Бакуњиновом хвалом унутрашње, сеоске словенске самоуправе да је таква самоуправа била темељ деспотизма на врху државе.

Променио се став великих сила о Грчкој револуцији. У почетку, 1821. су биле сложне да се не поштује никаква револуција. Она је протерана из историје, јер је у Француској 1789. довела до најгорих ратова у Европи који су трајали 23 године. Од многих фактора који су и Енглезе натерали да зажмуре над злом судбином свог омиљеног турског султана, треба поменути и туризам, који су управо они били у XVIII веку створили. Од установе „the Grand Tours", великих група знатижељника који једрењацима обилазе славна места источног Медитерана, ствара се и израз и пракса туризма. Они су у британском јавном мњењу одгојили свест о слави античке Хеладе, коју су поистоветили са модерном Грчком. С друге стране, у грчком друштву су приморски трговачки градови били гнезда британских политичких пријатеља. Руски пријатељи су у сељачкој већини на румелијском копну и православном свештенству, а француски међу људима који пишу и читају књиге. Русија има најширу подршку у народу, али не и најутицајнију у свету. У Британији се ствара „Филхеленски покрет". У рату Русије, Француске и Британије против Турске 1828, а највише ударима руске копнене армије кроз Бугарску, турски султан мора да попушта. Русија се побринула да балкански народи добију повећање своје аутономије. Поред Молдавије и Влашке и Србима је послат султанов хатишериф, који је у Београду прочитан 12. децембра 1830, да се заувек укида турска управа у Србији.

Србија је додатним султановим одлукама добила шест нахија 1833, које су турске власти иза 1812. одвојиле од Београдског пашалука. Султанови војници су остали у утврђеним градовима, као изоловани гарнизони у Београду, Смедереву, Шапцу, Ужицу, Кладову и Соколу. Православна црква је добила аутономију, а од 1832. је васељенски патријарх оставио право „књазу и народу" да постављају епископе и митрополите. Црква није постала аутокефална за још пола века, али је добила националну аутономију и одвојена од искушења да се и посредно може користити против српских интереса. Тиме се та црква ослобађа великог грчког утицаја у њој.

Од уставних борби у Српској револуцији 1808. до 1811, трају напори Срба да њихов кнез добије наследно право. У основи је препрека била у питању ко ће постављати тог кнеза – народна представништва, или руски цар. До 1830. када је то право Милошу Обреновићу међународно потврђено, неколико је српских народних скупштина доносило решења о томе. Након подрезивања корена феудализму на српском селу праксом изгона спахија, па ограничењем њихових права у скупљању само пореза 1826. и 1831, коначно је феудализам укинут султановим решењем од 7. новембра 1833. На српског кнеза се преноси право да сељаци своје обавезе плаћају у новцу, а не у натури. И то је врло брзо престало, иако су правни рецидиви и страх сељака да се феудализам може вратити, остајали и даље.

И када су највише сарађивале, велике силе нису биле једнодушне у питањима решавања Источног питања и ослобођења хришћанских народа. Код сваког националног покрета постоје разлике ставова британске и руске дипломатије. То је време кад британском политиком доминира личност лорда Палмерстона, чији став у овим приликама почива на филозофији да Британија нема сталне пријатеље, него само сталне интересе. Сукоб пруруске и пробританске струје у Грчкој је завршила поразом прве, иако је изгледало да већина народа иде за њом. Русија је Једренским миром 1829. предлагала аутономни статус за балканске народе. Британија и Француска су ипак успеле да победе са предлогом да Грчка добије независност, на челу са једном страном краљевском династијом. Пруруски кандидат и председник државе Јоан Каподистрија је био убијен.

Британска је политика први пут дошла у контакт са властима у Београду 1832, преко дипломатског агента Дејвида Уркварта (David Urquhart). Иза успостављања независне грчке државе, за коју је деловао са својим братом Гордоном, Уркварт је покушао да помири муслиманске прваке Албаније са одвајањем Грчке од османлијске државе. Објавио је и врло користан путопис кроз Албанију. У Скадру је, пише он у њему, сазнао како велику улогу код свих балканских покрета врши српски кнез Милош. Прву посету Србији је предузео на основу личне иницијативе 1832. Сумњу би у тај закључак изазвали подаци да је Јернеј Копитар из Беча замерао Вуку Караџићу што се у Земуну није састао са Уркуартом и помогао му да посети манастире у Срему, као и нека села досељених Албанаца. Вук се правдао да би српски митрополит у Карловцима могао посумњати да је и он укључен у рад неког тајног комитета, против српских интереса.

Уркварт је у британској дипломатији играо споредну, али ипак врло корисну улогу. Једно је време био и британски конзул у османлијској престоници, активно одржавао везе са муслиманским отпором против Русије на Кавказу и Криму. У Лондону је, уз финансијску помоћ британске владе, издавао часопис „Portfolio" на енглеском и француском језику.

Он је одржавао везе и са вођством хрватског илирског покрета у Загребу и дубоко веровао да је њихов политички циљ стварање новог Душановог царства, заједно са Србима, са престоницом у Београду. Преко њега су из Загреба послали поклон „Британском географском друштву" у виду главних књига Доситеја Обрадовића. Уркварт је у Лондону био пријатељ Карла Маркса и Фридриха Енгелса.

Вероватно се Марксов есеј „О националитетима у Турској“ 1853. делимично заснивао на подацима које је добивао из Урквартових публикација. Енгелс га је називао „фанатичним Туркофилом“, што он без сумње јесте био. Грађански рат у Југославији 1992. је онемогућио да српска наука објави резултате истраживања улоге Дејвида Уркварта, по његовим папирима у библиотеци Балиол Колеџа у Оксфорду (Balliol College) и другим фондовима Велике Британије.

Након прве посете 1832, Уркварт је са положајем Србије упознао све битне установе у систему власти Велике Британије – краљевски двор, државног секретара за спољне послове, председника владе, вођство Парламента. Његов главни савезник је, ипак, било вођство пољске политичке емиграције у Западној Европи око кнеза Адама Чартористког (Czartoryski). Након пољске „Листопадске револуције“, у новембру 1830, у западном свету и Османлијском царству се стварају упоришта и насеобине пољских револуционара. Код Константинопоља је било подигнуто насеље „Адампол“, названо тако по кнезу Чартористком. Средиште пољске емиграције је било у Паризу, а главна упоришта су била разасута највише по Француској и уз руске јужне границе, где се могла водити преписка са пољским националним радницима у Украјини и Пољској. Новчану подршку су давале британска и француска влада, довољну да Чартористки одржава целу мрежу сталних агената који су слали поверљиве извештаје.

Приликом друге посете Србији 1833, Уркварт је у кнезу Милошу Обреновићу открио великог британског и француског савезника. У недостатку дипломатског признања од две водеће западне државе, кнез је преко Уркварта настојао да успостави темеље. Жалио се британској влади да су јој ближи Нови Зеланд и Аустралија, на крају света, од Србије у Европи. Открио је да између њега и руског цара постоји сукоб око питања избора српскога кнеза. Срби се нису одрицали права да то ради њихова Народна скупштина, по цену оптужбе једног руског емисара да је кнез Милош српски „Carbonaro“ и Боливар, завереници против установљеног поретка. О томе је Уркварт писао у једној књизи о Турској, која је 1835. доживела пет издања. Ипак је цела та британска подршка била још увек у оквиру британског општег неповерења према балканским Словенима, па је и Уркварт 1837. писао да би најбоље решење за Србе било да се препусте сарадњи са Аустријом. Када је први званични британски конзул Ц. Л. Хоџес (Hodges) 1838. дошао у Србију, почео је од планова развоја српске трговине које је са књазом Милошем разматрао Уркварт 1833.

Иако у српском политичком вођству око владе у Београду нису били наивни о могућности да дипломатија Велике Британије ни-

је далеко од подршке Аустрији на Балкану, веровали су да је то један од отворених путева да западне владе Србији дају подршку и званично је признају. Ове недоследности британске подршке Србима, да се подржавају планови њеног владајућег кнеза и у исто време да се цела нација окреће под заштитни плашт Аустрије, имала је за последицу да је то све остваривано у условима пада и књаза Милоша и његове династије, 1842.

Тешко је установити какве је све планове стварао књаз Милош. У почетку своје власти је био срећан да их није морао стварати. Ипак је, у време пада његове династије 1842, у једној књизи коју Пољаци у Лондону штампају правописом Вука Караџића, забележено да је имао намеру да „уједини Србију, Босну, Бугарску, Херцеговину, Хрватску, Банат, Славонију, Истру, Далмацију, Црну Гору и горњу Албанију у једно Јужнословенско царство“. Готово сви који су писали о Србији тога времена су је видели као средиште будуће југословенске државе, као што су сви сматрали да је српски језик и народ покрио област Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Славоније, Војне Крајине и Средње и Јужне Далмације. Карл Маркс је ту нужност уједињења видео због природе економије Јужних Словена и посебно Срба. Она је на важној тачки међународне размене у трговини југоисточне и југозападне Европе. Основа економије Русије је у великим системима, „данас пољопривредним, сутра индустријским“. Срби теже посредовању, Руси хегемонији и то се двоје мора разилазити. Знао је за нетолеранцију између православних и католичких хришћана, због чега се књиге штампане у Загребу и Београду не читају на другој страни.

Разилажење са Русијом није само у страху да руски цар добије право да наименује српске кнезове. Лекар књаза Милоша је забележио да је „кнез дубоко уверен да Русија нема никакву другу намеру са Србијом него да јој ова послужи у њеним будућим смеровима на Отоманско царство“. Француска култура се и у тој раној фази модерне српске државности узима као идеал, до степена да ће коју деценију потом, на тим темељима израстати осећање младе српске интелигенције да им је Француска њихова алтернативна нација.

Регулисање закона је вршено у складу на ово стално угледање на постојеће западне моделе. Најзначајнији су доношење устава 1835, па ново наметање друкчијег устава од страних сила 1838, („Грађански законик“ 1844), али су ту и закони о државној управи, о еснафима. Иза већине стоји истакнути правник Јован Хаџић, пореклом из Војводине. У делу „Дух народа српског“ које објављује 1858. он открива филозофску позадину свог законодавства. Сваки народ има свој дух. Средиште српског језика, који је основа нације, је у Црној

Гори, а средиште хрватског језика око Загреба. Граница међу њима пролази „усред Босне и западне Далмације".

Доношење устава је убрзано 1835. једном побуном која се по саветнику Милети Радојковићу назива Милетином буном. Тражено је да се ограничи кнежева власт. Он је постао најбогатији човек у Србији, а од својих 13 милиона гроша је покривао трошкове и многих државних послова. У исто време, ова повика о потреби устава је морала да коначно регулише и начин како се бира Народна скупштина која га доноси. Оне су обично заседале два пута годишње, на Ђурђевдан и Митровдан. На скупштини 1835. је изабран из сваког села по један представник, из среског места два, а из окружног четири. Још се није знало да ли их је било четири, или две и по хиљаде. Ту је и десет хиљада знатижељника, чији коњи попасу траву око Београда, Крагујевца, или места где би се таква скупштина сазвала.

„Сретењски устав", како се по традицији по свецима сви велики законодавни акти наименују, 1835. је рађен по западноевропским моделима. Као и „Грађански законик" потом, који је имао за последицу убрзано разарање задружног типа породице и усвајање западног типа „породице језгра", тако је и устав 1835. имао конструктивних последица, без обзира на то што су га 1838. велике силе замениле горим. Установљени су грб и застава. Двоглави бели орао, наслеђен из античког Римског царства након поделе на источни и западни део 295, је основа грба. Ту је и српски крст, са оцилима, који се из дубине историје идентификује као српско национално знамење. Застава је француска тробојка, са водоравним бојама црвено, бело и плаво. Како су велике силе мењале устав 1835, мењали су и заставу да не подсећа на француску, па од 1839. Срби имају заставу црвено, плаво и бело. Она је постала основа заставе свих тадашњих југословенских народа, а и већине словенских. Тако је одлучено на Свесловенском конгресу у Прагу средином 1848, када је закључено да се српска застава узме за основу, али да се поредак боја може мењати. Руси (иза 1867), Словаци и Словенци су окренули српске боје. Хрватска је застава настала (вероватно) случајно, када је хрватско вођство 1848. још веровало да ће српска застава бити у старом поретку црвено, бело и плаво. Хтели су да један народ има и једну заставу.

Извршна власт је у наследном кнезу и Савету, како се условно називала влада. Устав 1835. је предност давао кнезу, што је изазвало поделу међу великим силама. Русија и Аустрија које су биле против кнеза Милоша су биле за измену устава и давања предности Савету, Британија је бранила Устав из 1835. Ово је питање изазвала најпре унутрашњу кризу у Србији, а 1842. и спољну међу великим силама. Обично се у историји дипломатије назива „Српском кризом". Русија је успела да султан искористи своја права и наметне Србији нови устав 1838, назван по пореклу „Турски устав". Он је полазио од става да земљом владају Савет и кнез, а не обратно. Незадовољан овим, кнез Милош је абдицирао у корист свога сина Михаила, па напустио Србију.

Неслагање између новог кнеза и саветника је довело до избијања нове буне, назване по једном од политичких првака тога доба Томи Вучићу Перишићу 1842. Народна скупштина на Врачару је извршила смену династија. За новог кнеза је био изабран Карађорђев син Александар. Имао је сва лична својства да постане велики кнез у држави којом владају његови министри, јер је страховао од јавних говора и због тога увек остајао у позадини. У једном брбљивом народу, он је једини био суздржан. Том сменом 1842. Србија је стабилизована политички и социјално, до нове смене династија 1858. Та је стабилност учвршћена мешањем руског цара у српске прилике у време европске револуције 1848. Страхујући да се она не прошири и на Балкан, руски цар је слао лично писмо српском кнезу и грчком краљу, а иначе настојао да се политички систем укочи. Епоха ове стабилности 1842–1858, назива се раздобљем уставобранитеља, по називу саветника и првака који су се мирили са турским уставним диктатом 1838.

Најдугорочнија последица развоја ове „српске кризе" 1842. је повећан британски утицај на српске прилике. Званична влада је ишла путевима које је од 1832. отварао Дејвид Уркварт и подржавала династију Обреновића и целу њихову политику тражења ослонца на земље западне Европе. Дејвид Уркварт је био неуморан и у овим околностима и британску јавност одгајао у овом смислу. Не само преко часописа „Portfolio" у Лондону и Паризу, него и преко часописа „British and Foreign Review; or European Quarterly Journal". То је време када се у самој Британији још воде политичке борбе око реформе изборних закона, јер опште бирачко право још ни близу не постоји. О свему што је радио Уркварт је обавештавао и Форин офис, по потреби и председника владе. Када је, после друге посете Србији 1833. свој дуги извештај послао истом министарству, он је тиме почео да ствара атмосферу у којој његова влада није морала да о српским питањима заузима отворено становиште. Задржавала је то у оквиру једне квази приватне делатности, а последице су биле мало више флексибилности, него што би је било да се све одмах саопштавало јавности. Због ангажованости у домаћим борбама „чартистичког покрета", како се назива покрет за изборну реформу, Урквартова је улога у јавном мњењу била прилично истакнута. Не само да је био сумњичав према српској националној држави и настојао да се реформишу и очу-

вају аустријска и турска империја, он је био сумњичав и према идеји јединствене италијанске нације. Био је овејани британски националиста.

У време „српске кризе", пре и после ње, његови су људи били активни у Београду. То је време кад у британској култури постоји група „Млада Енглеска", једног либералног погледа који није имао високу цену тада, а ни у будућности. О Србима са 1842. огласио у једном приватном писму и млади Дизраели. Чува се у библиотеци Универзитета у Оксфорду, али је у том младалачком шкрабању тешко дешифровати шта је тада сањао будући челник британског конзервативизма. Главни напор Дејвида Уркварта био је да се очува континуитет британског утицаја, на српски и балкански развој. Није морао да се заклиње на верност пријатељству са палим кнезом Милошем. На крају је морао видети и сам, оно што је забележио кнежев берберин, да је алкохолизам био једини човеков порок који га је мимоишао.

Ово је време када се у српској политици тиска око министра унутрашњих послова доста широка група српских интелектуалаца, са жељом да сроči и стави на папир оно што би српски народ требало да жели и оствари. У том кругу се истиче доста широк круг фрањевачких калуђера из Далмације, Славоније, нарочито Босне и Херцеговине и Хрватске. Онолико колико је католичка теологија изгубила од њиховог образовања у Риму, толико је добивала јужнословенска култура. То је време када се у Европи сматра да је нација заједница језика и они су сви надахнути духом да јужнословенски католици, само из Хрватске, северне Далмације и Истре не улазе у тај круг српске језичке доминације. По природи традиције они су то етничко заједништво називали именом Илира, али су му давали унутрашњи садржај тежње да се успостави држава са престоницом у Београду.

Најзначајнија имена у овом кругу око Гарашанина су бивши католички калуђери Матија Бан, Матија Топаловић, професор филозофије на фрањевачком семинарију у Ђакову, херцеговачки фратар Тома Ковачевић и Павле Чавловић из Хрватске. Средином 1845. у том кругу је било 24 члана. Себе називају „Друштвом", ређе „Колом", а историчари их крсте као „Тајни демократско-панславистички клуб у Београду". Он је нарочито активан после 1844, од када се калуђери Матија Бан бивши исусовац и Тома Ковачевић, бивши фрањевац, селе за стално у Београд. Ковачевић се иначе по породичном имену звао Бартол Јурић („Бартолица"), пореклом из западне Херцеговине.

Овај се круг занима за српску будућност и своје идеје ставља на папир. Њихов усмеривач, боље духовни отац, министар Илија Гарашанин жели да изгради једну политичку доктрину за будућу политику српског народа. Историчари још нису размрсили загонетке неколико рукописа, који су настали у овом кругу, а у Гарашаниновим папирима остали необрађени и без потписа. Како су ту још и хрватски књижевник Марко Цар и отац српског права Јован Хаџић, то би дешифровање имало заиста врло велики значај за историју јужнословенске, а на првом месту, српске културе.

Један је сарадник кнеза Адама Чартористког, који има свога агента у Београду, Дејвиду Уркварту у Лондону донео прву верзију српске националне доктрине, која је позната под именом „Начертаније". Тај документ под насловом „Projet de Memoir of the Serbian Government" који је датиран са „мартом 1843", Уркварт објављује у „Portfolio" 1. августа 1843. Сам назив „Projet de Memoir" је алтернативан израз за традиционалне нацрте великих доктрина о успостављању бољих држава, или савеза европских држава „Le Grand desain", или у енглеској историји „The Grand Design". Од XVI века се јављају у Француској и Британији.

Овај је документ српски „Projet de Memoir" наредне године разрађен и остао у историји познат као „Начертаније Илије Гарашанина", или, једноставно, „Начертаније", што је тадашњи српски превод за израз „Design". Године 1844, када је та друга српска национална доктрина формулисана, у свету су се појавила још два судбоносна нацрта националних доктрина. Код Грка се тада појављује „Megale idea", са нацртом развоја будуће грчке државе са Константинопољем као престоницом. У Француској је те године италијански идеолог либералног католицизма 1844. Чезаре Балбо објавио велико дело „Speranze d'Italia". Борио се за уједињење Италије по идејама либералних католика Италије тога времена, као федерације разних покрајина („Lega"), под старешинством римског папе. Због тога је створио план да хабзбуршка држава напусти италијанске покрајине Ломбардију и Венецију, као и старешински утицај у „Немачком савезу", па компензацију за ту територију тражи на османлијском Балкану.

Балбо вели да Русија врши најдубљи утицај на балканске националне покрете, али од тога долази опасност да се једно османлијско и исламско ропство, замени руским, које ће бити још горе. Балбо је иначе касније разрадио идеологију о дозревању општег назадовања ислама и исламских народа и неопходности да тај простор попуне индустријске нације Западне Европе. Данас историчари тај његов нацрт називају „Инкунабулом империјализма". Балбо вели да се словенски народи могу ослободити само ако њихове земље

окупирају Аустрија и Пруска, прва на Балкану и друга у Пољској. Тамо ће се досељавати вишак немачких сељака из пренасељених немачких покрајина, па ће немачке колоније бити не само германизација територија, него и у исто време процес цивилизовања. То начертаније Чезара Балба није био пројекат само једног изузетно утицајног писца, него је иза њега стајао и дух идеологије целог европског либералног католицизма. Због тога је, од три начертанија, само ово католичко било остварено након окупације Босне и Херцеговине 1878.

„Начертаније" Илије Гарашанина није био тајни план, како се обично и у већини литературе наводи. Његова прва верзија је објављена на енглеском у Лондону 1843. У њему је затражено од британске владе да у Србију пошаље једног свог агента, са саветима српској влади и кнезу. На основу тога је послат, не агент и савети британске владе, него агент пољске емиграције Франтишек Зах и савети њеног вође кнеза Адама Чартористког. Срби су зазирали од неких хрватских илираца да раде за аустријску владу. Да су у томе били у праву види се по чињеници да је канцелар Метерних био обавештен 1843. да пољска емиграција у Београду утиче на окретање српске владе западним земљама. То је оцењивано као корисно. Нису Срби били једини сумњичави према хрватској привржености хабзбуршком двору. Николо Томасео је писао да су Хрвати „provincia la piu intedescata" у словенском свету. У тексту који је коначно састављен, на основу ранијих верзија разних личности и значења, Гарашанин је изоставио потребу сталне сарадње са Хрватима. Због тога се, од 1930. у неким текстовима, најпре хрватске науке, а затим и шире, оцењивало да је то био пројекат српске хегемоније и освајања туђе етничке територије. Да се Гарашанин није варао у проценама да неки од вођа хрватских илираца сарађују са аустријском владом, открио је сам хрватски вођа Људевит Гај, приликом посете Београду 1846. Навео је време када се састајао у Бечу са канцеларом Метернихом и колико је финансијских средстава од њега добијао. Метернихов циљ је био, да преко хрватског покрета, преузме контролу над панславистичким групама, појединцима и идеологијама у целом ондашњем свету.

Црна Гора је након завршетка Српске револуције враћена у стање пре успона у ратовима са француском окупацијом Далмације. Покушавала је да 1814. не дозволи припајање Боке Которске Аустрији, али је у томе одлучивао стратешки значај залива, као једне од најзначајнијих поморских база на Медитерану, око које се отимају све велике силе. Цела Црна Гора изгледа као једна пужева кућица око тог залива. Због тога је и стратешки интерес свих великих сила да се она не уклапа у српску државу.

Формално је Црна Гора један део Османлијског царства, чија је територија била подељена у три суседна турска санџака. Држава није интегрисана у једну целину и колективни идентитет. Увек је званични назив „Црна Гора и Брда". Брда су област подељена, док су поједини делови или целина признавали турску власт, била Скадарском, Новопазарском и Херцеговачком санџаку. Формално, то траје до постизања независности 1878, када се то двојство укида. Ако се не гледа на административну поделу, онда у свакодневном поимању људи који не живе у црногорским племенима, употребљавати израз за целу територију као Црна Гора није грех.

За све време од 1815. до независности 1878, Турци су сматрали да је то одметнути и непризнати део Османлијског царства. Народ који се сматра независним и околне државе које га сматрају султановим поданицима праве питање које се решавало само оружјем. Вук Караџић је писао 1837. да Црна Гора „може бити у Европи једино друштво људско, у коме нема никаква правитељства у правом смислу ове ријечи". Можда би ближе истини била формулација да нема модерне владе, у правом смислу те речи. Црна Гора је друштво састављено од племена. Рачунало се 1846. да је било 39 племена, на чијем челу су били главари, или ако се удружују кнезови. Они су наследни до 1851, када је претњом смрћу било забрањено да се наслов кнеза може признавати икоме сем државном владару.

Постојање племена је сведочанство да то није законима срећена држава, без обзира на то у које историјско време се тај однос смешта. Петар Стојановић (1991) вели да је „држава негација племена". Државни закони у средњем веку, или у новијој историји устав, затиру племена, у свему сем у традицији унутрашње идентификације која нема никаквог стварног значаја, тек да се означи порекло. Поред свега, племе неће никада у правом смислу речи ишчезнути. Чак је у уставним променама након 1906. племе узимано као једна целина у изборном механизму. Тада је то била замена за „куријални систем" бирања за парламент, који је спречавао опште бирачко право. Тај хабзбуршки и руски модел парламентаризма до револуције 1917. у Црној Гори је модификован према традицији постојања племена. По суду Николе Шкеровића, тада су племена „постала за недуго времена основна ћелија државе са апсолутном влашћу монарха – господара на челу". Црногорска племена су врло слична албанским. Разлика је што су албанска дуже трајала. У свим кризама државе, страним окупацијама, племена, или барем неке њихове установе, се обнављају – као и рату 1914, 1941 и у слому југословенске државе након 1992.

Црна Гора није само „држава на камену“. Она је и друштво израсло на суром камену, које ни у које историјско време није могло произвести довољно хране за одржање становништва. Основни мотив црногорске историје иза 1815. је стварање елемената државности, која ће уравнотежавати односе племена која су старија од државе. Други основни мотив је тежња да се ослободе плодније равнице у Херцеговини и око Скадра. Ниједна ни друга област нису никада биле раздвојене од Црне Горе, сем силом турске војне присутности. Град и утврђење Скадар су звезда водиља кроз целу новију црногорску историју. Подручје северне Албаније је некада улазило у српске државе, а велики манастири српске цркве иду дубоко у Средњу Албанију. Та звезда почиње да гасне након 1918.

У овом стању државне непризнатости, ни од турског султана, нити од великих европских држава, Црна Гора је у економском погледу једва састављала крај с крајем, ако је уопште састављала. Од 1815. до 1825. редовна новчана помоћ руског цара, од хиљаду дуката годишње, била је обустављена, а затим обновљена. Држава – то су порези. Владика Петар I Његош није успео да одржи у животу неке елементарне порезе, или је те „дације“ изгледа плаћао он сам. Тек са доношењем „Закона отачаства“ 1833. уводе се стални порези. Свака је кућа плаћала по пола талира, на Ђурђевдан и на Митровдан. Ипак се одржавање руске новчане помоћи протеже до пред Први светски рат.

Једино насеље које се сматра градом је престоница Цетиње. Али и ту треба зажмурити на око кад се говори о граду. Тек након независности 1878. се предузимају знатније градње, а пре тога је то неколико кућа око цетињског манастира. Иза 1815. је поред манастира постојала још и једна управна зграда и свега девет кућа. У процесу изградње државности вишег степена, требало је сузбијати жилаву примену крвне освете. Њу је смрћу кажњавао и „Законик обшчи црногорски и брдски“ из 1798.

Након једног сукоба са Аустријом, гувернадур се ставио на њену страну, па је то био разлог да је 1832. коначно протеран, и стварна власт, а и држава која настаје, је у рукама цетињског митрополита. Петар I је умро 1830. Заменио га је Петар II Његош, у тренутку преузимања власти младић од 17 година. Изузетне интелигенције, у једном народу, који је иначе обдарен, он је постигао високо образовање. Никада један ђак није научио више у горим условима живота. Од 1838. изграђује нову управну зграду, коју ће народ, због ретке и до тада непознате игре, назвати „Биљардом“, али главна знаменитост која у њој иза њега остаје била је његова библиотека. Нови владика је научио француски језик, којим је могао доста правилно писати, поред тога руски, италијански и сналазио се са немачким. Његови поданици подједнако цене књиге и мачеве. Обоје су убојита оружја, у народу који од оружја живи.

Одмах након преузимања митрополитске функције, сходно томе и државне, „владика Раде“, како га је народ у почетку звао, прегао је да ни од чега ствара нешто. Да у томе није далеко одмакао, треба захвалити чињеници да је оно ништа од чега почиње, био заиста један песак на коме се не подижу мраморни замкови. „Правитељствујушћи сенат црногорски и брдски“ од 1831. је једна врста владе од 16 чланова. Држава се делила на нахије и племена, чији се број мењао. У Црној Гори су на броју четири нахије и 27 племена. Брда су се делила на седам племена – Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Васојевиће, Братоножиће, Морачу и Ровце.

Поред „Сената“ чији су чланови били плаћени, створена је била и мала стајаћа војска. Та „Гвардија“ је више унутрашња полиција која регулише стално нове неспоразуме међу племенима. Од 1837. у свако племе је наименован од владике и један капетан, као представник државне управе. Уместо кривичног законика, донесени су „Закони отачаства“ као његова замена. Средином века је православна црква сачињена од десет манастира и око 200 свештеника. Од 1833. црногорског владику устоличује Синод руске православне цркве. Тако је остало до смрти Његошеве 1851, када је место владара преузео световни кнез. Русија се тада нагађала са Аустријом око могућег савеза, препуштала је Црну Гору под аустријски утицај, укључујући ту и могућност да се црногорска православна црква веже за православну цркву у Далмацији.

Разрачунавање и укидање установе гувернадурства 1832. је имало дубоке последице на будући развој Црне Горе у оквирима укупне српске политике онога времена, као и у спољној подршци. По суду Ђоке Пејовића (1981), породица Радоњића која је носила ову функцију, као неки наследни дуждеви, нису били мало заслужни у борбама против околних турских паша и султана, „и не само с Турцима“. Ипак се цело њихово дело везало за политику Аустрије. Да су остали на власти, као лутајућа авет Венеције, овековечили би се и претворили у „doge perpetue“ – сталне дуждеве, који се не бирају. Живели су као окамењена установа прошлости, без живота. Петар II Његош је створио државу у којој је ретко добро остварена основна ствар државности – испољавање воље народа да према њој испуњава своје обавезе. При сваком значајнијем догађају, Његош је био на лицу места, писао главарима са Цетиња, ишао на разне стране где је требало. „Гвардија“ је постала поштована установа при суђењу и решавању спорова. Задатак свој Петар II није видео само у свако-

дневним пословима. Путовао је у Русију два пута да подстакне поверење те најближе светске силе. Путовао је и због културе, па је цели његов животни напор потрошен у нешто више него што је држава. Он изграђује српску и југословенску заједничку народност. „Ће народност – живот је душеван, ће је није – без душе кипина". Његова дефиниција нације је заједничко порекло и језик. У време револуције 1848–1849, када се Црногорци у малим чаркама трве са Бокељима и Дубровчанима, он за католике вели да их је историја издвојила из једне заједничке подлоге у српској нацији. Није желео да постане световни владар, због уверења да је Црна Гора део будуће Србије, где кнез већ постоји.

Границе Црне Горе са суседима су биле чвршће и кад нису биле повучене и међународно признате. Као у сеоби народа, оне се одржавају узајамним страхом. Са обе стране тих граница ни хришћани ни муслимани не дремају. Увек су под оружјем. Разграничење са Аустријом је урађено враћањем поседа манастира у Маинама и Стањевићима, који су 1718. припали Венецији а она их, без предаје суверенитета, оставила Црној Гори без гаранција сталности. Петар II је Маине продао Аустрији 1837, а Стањевиће 1839, јер их ни уз помоћ Русије није могао задржати. Разграничење се завршило, уз финансијску добит и на територијалну штету Црне Горе.

Са околним турским пашама и султановим представницима „вјечни мир" и разграничење је обављено у више наврата, 1838, 1841. и 1843. Спорно је било подручје Грахова, којима је управљао наследни војвода Јаков Даковић. Остало је по споразуму да наследни војвода стално постоји, али да становници плаћају султану порезе и агама феудалне обавезе. Са скадарским пашом то није успело. Опоминьали су да цетињски владика живи на царевој земљи. Острва у Скадарском језеру, Врањину и Лесандру, Црногорци су изгубили 1843. Остала је узречица у народу „Изгорје ка владика за Лесандром". Дефинитивно утврђивање границе је извршено тек након посете Књаза Данила Наполеону III 1857. Преговори су били везани за устанак раје на граничном подручју, али су постигнути од 1858. до 1860. Касније су прављене мање исправке, до великог разграничења 1878. Обе стране су биле задовољне. Црногорци што су добили границе и веровали да су неформално тиме добили признање независности, Турци што су успоставили чврсте границе између својих административних области у Херцеговини, Албанији и Црној Гори.

Османлијско царство је после Српске револуције 1815. бринуло исту бригу, као и у њено време. И даље је процес расула деловао изнутра и претио да изазове ратове страних сила са деобом покрајина. У рату против Вахабита у Египту, султан је употребљавао војне јединице састављене од босанских и албанских регрута, као што је то радио и у походима против Грчке револуције након 1821. Због потреба реформе, укинути су јањичари 1826. И тај је славни војни род завршио свој век купањем у крви. У Босни су остали по градовима, држали целе махале са занатским радионицама. Ниједан покрајински везир није био с њима срећан, као да рачуни између њих никад нису сведени.

Муслиманско становништво овога времена демографски назадује. Не знају се прави разлози тог големог падања. Рачунало се 1827. да у европском делу царства живи само 4,5 милиона турског муслиманског становништва, од укупно 12 милиона. Неки други прорачуни су још песимистичнији. Основни разлог за падање наталитета јесте низак степен производње у свим областима. Кад Ами Буе, пре објављивања свог великог научног дела о Турској 1840, обилази овај део царства, он је нашао да се пољопривреда обавља на степену апостолских времена, у време Исуса Христа. Модерни плуг је непознаница, али и калемљење воћака је вештина која се учи од становника преко реке Саве и Дунава. Култура кромпира је уведена пре у заосталој Црној Гори (1798), него у турским областима у суседству. На опадање становништва, без сумње, утиче полигамијски брак. Иако је мало људи који су били у стању да при склапању таквих бракова поштују верско правило да муж мора да буде довољно богат да све жене подједнако издржава, ипак је могло бити доста таквих бракова. Највише их је до четири жене, али су аустријски цариници пребројали на граници да капетан Хусеин Градашчевић са собом води 12 жена и 135 слугу, где је нејасно колико је ту његових жена. Син му је у тој групи имао 13 жена. Затворена жена, изолована од друштва је била разлог да се теже излазило на крај са епидемијама разних болести. Посебно је ендемски сифилис, као и код хришћанских сељака, у целим областима за дуге периоде заустављао раст народа. Тврдње једног аустријског путописца 1843. да је у Босни један од разлога за опадање муслиманског становништва и употреба опијума, историчари не могу доказати. Ипак је чињеница да муслиманско становништво у целом свету тога доба опада, па онако како је на мешаним границама постојао страх хришћана иза демографске експлозије муслимана након 1945, тако је у XIX веку тај исти страх био у муслиманским душама од множења хришћана.

Економски и социјално, царство не може да издржи утакмицу са капиталистичким светом. Још увек нису биле уведене заштитне царине у подвострученој трговини од 1825. до 1850. Турско царство размењује породично злато за британске обојене тканине. Након изгубљеног рата са Русијом, флотама Француске и Британије, до оса-

мостаљења Грчке 1830, почињу унутрашња одметања покрајинских паша у већој мери него раније. У Египту је, војни добровољац против француске инвазије 1798, албански трговац дуваном Мехмед Алија, основао династију. Због тога што му султан није могао препустити Пелопонез, као награду за војну помоћ против Грка, Мехмед Алија окреће своју војску преко Сирије. Искрцавањем руских морнара је султанова престоница била спасена, по цену склапања уговора о пловидби кроз Босфор и Дарданеле, који су погодовали Русији и искључивали западне државе. Француска и Британија су због тога и заоштравале „Српску кризу" након абдикације Милоша Обреновића. „Ункиар искелеси уговор" о мореузима је трајао од 1833. до 1841, осам година, усред „Српске дипломатске кризе". Делом су и Срби платили ту неки рачун за друге.

Најзначајнија мера након окончања Српске револуције 1815, као и препуштања земљишта Србима, био је покушај 1833. да се та одредба прошири на цело царство. То ни близу није успело. Више је био подстицај бившим јањичарима да повећају напоре у отимању баштина од хришћанских сељака и њихово претварање у муслиманске чифтлуке. Можда је још гори процес био претварање обрадивог земљишта, некретнина уопште, у верско власништво, vak'f. Установа „вакуфа" је управо од тада почела да расте. У хришћанским покрајинама царства је могла бити мања, него у муслиманским, због већег отпора хришћанских власника. У Босни и Херцеговини је касније, након 1878, увакуфљена земља, између једне четвртине и једне петине. То су најмања сељачка имања, хришћанске баштине, на којима до укидања установе „ерази мири" – државног власништва на некретнине, живе хришћани. Немогуће је у овом процесу пораста дуга милостиње видети само верску обавезу муслимана. Мора се урачунати и отпор султанима да укидају једну од кључних установа исламског друштва. Онако како је било немогуће да се земља држи у државном власништву, део муслиманских верника је, једноставно, пребацује у категорију исламског црквеног и школског власништва. То је умртвљени капитал, јер та се земља не продаје.

Иза одметања муслиманских покрајина против султана требало би тражити и неке дубље мотиве, а не само исламски дух неповерења према променама. Одметнуте паше нису били голи разбојници, као што се обично претпоставља. Када Дејвид Уркварт посећује Скадар 1831. он код одметнутог паше види библиотеку у којој чак има и француских књига. У путопису (1838) бележи да се у кругу око Махмут-паше Бушатлије врзма гомила која би желела да „илирску заставу" пронесе до султановог сарајa у престоници. Локалне паше су на првом месту верни својим верским убеђењима и не мире се са

чињеницом да је суседна Србија отпала од царства. Сви вичу да Срби буду враћени у „султанову рају". У одредима које Хусеин-капетан Градашчевић 1829. шаље на Дрину, главна је повика против уступања неких земљишта Србији.

Кад се 1833. понавља одметање албанских муслимана, британско посланство из Константинопоља је обавестило своју владу „да је за много прошлих година знало да Мехмед-паша египатски има велики број присталица и емисара у Албанији". Из Египта су долазили преко Крфа, тада под британском контролом. Посећивали су вођство албанске побуне у Скадру, а они су одржавали везе са босанским муслиманима. Након побуне војске која је ишла на Дрину, Хусеин-капетан Градашчевић се наредне године одметнуо од султана. Његова је побуна трајала до пораза у мају 1832. Први његов, као и захтев албанских муслимана, био је да се Србија не проглашава независном, да се муслимани не исељавају с њеног земљишта. Брзо су отишли корак даље, па тражили да Босна добије исти статус аутономије коју је турски султан дао Србима у Србији. Њихов изасланик у Београду је изјавио да им је циљ да постигну независност државе „која би на тај начин по језику била српска, а по вери муслиманска". Британска дипломатија је открила да су ове побуне локалним муслиманских старешина биле усклађиване из Египта. Мехмед Алија је, у прво време, док се није осамосталио, настојао да преобрази „муслиманску нацију" и спаси Османлијско царство тиме што ће Европу туђи њеним сопственим оружјем. Треба прихватати европску технологију, оружје и оруђа, учити од њих да би се могли поразити. У исто време би разним покрајинама требало улити нови живот институцијама федерализма.

Хусеин-капетан је са својом војском хтео да присили султана на узмицање, али је био наизменичне среће у покушају да се његова војска споји са албанском. Босанци су поразили султана у бици код Липљана 16. јула 1831, али су пристали на мир. Захтевали су да се султан одрекне реформи, да се Босни даје гувернер из њихове средине. Морали су поклекнути пред опасношћу, или да султанова војска прође кроз Србију, или да султан овласти кнеза Милоша да то сам уради – како се он нудио.

После 1835. султан је убрзао реформе. Укинуо је установу ајана, а 1837. и установу капетана по Босни и Херцеговини. Коначно је 1839. проглашен уставни закон Хатишериф од Гилхане (Hatti serif od Gülhane), са основним захтевом изједначавања поданика у истим правима грађанства и власништва. Иако тај покушај није успео, па се морао обнављати 1856, он је ипак био велика тековина хришћанског света – од тада захтеви за побољшањем у правном смислу више

нису побуна, него легално право на захтев да се одредба проведе у живот. Више су мука стварали, него проблема разрешивали.

Све ове промене, а на првом месту покушај укидања спахилука – установе државне власти над земљишним поседима, изазивају ланац хришћанских устанака у свим покрајинама око Србије. Најзначајнија је сељачка побуна у Посавини, и Крајини 1834. Названа је „Поп-Јовичином буном" по свештенику Јовици Илићу који је води. У њој су учествовали и католички сељаци. У Брчком је одсечена хришћанска глава продавана за две паре, а аге на капама означавале број оних које су погубили. Такве се српске побуне обнављају 1842. и 1848. Преломна година немира је била и 1843, јер тада султан наређује поновно укидање спахија и државног власништва на земљиште. То поново није успевало.

У то време су учестале српске и бугарске побуне на истоку од Србије. Сељаци око Берковице и Пирота се буне 1835–1836. Подлога овим побунама је разочарење да те области нису укључене у број нахија тада враћених Србији. Револт је на аграрној основи, са јасним захтевом прикључења независној српској држави. Велики устанак 1841. је избио око Ниша, када је султанова војска у нишкој области спалила 121 село, а у лесковачкој 104. Биле су мале индиго копије почетка Српске револуције од 1804. Бунили су се и муслимани, па се у побуни муслиманских ајана око Сребренице августа 1846. десило да су први пут босански муслимани очекивали неку помоћ од Србије. Њихов вођа Рустен-бег Хасанпашић је, по легенди, био први босански муслиман који је обукао европско одело. Иако му је уставобранитељска влада у Београду отказала помоћ, везе са Илијом Гарашанином су остале и он ће у новој муслиманској побуни 1851. против султана, на српски захтев остати веран султану и склонити се на српску страну.

Национални препороди и револуција 1848–1849.

Национални препороди су постојали код свих европских народа и представљају социјалне покрете за одгајање политичке свести нижих класа друштва – да имају право на државу у којој ће и они управљати. То је борба да државни суверенитет, из руку старих класа, или страних влада, прелази у руке људи који ту земљу насељавају. У сваком таквом националном препороду постоји противречност између радикалних промена државе и питомих метода културе, којима се та револуција у промени државе треба да оствари. Унутрашња динамика ових националних препорода се онолико разликује једна од друге, колико је било европских народа који су кроз њих прошли. Свима је заједничко да се култура узима као инструмент буђења националне свести и политичког одгоја, а све се друго разликује. Ово је рат који се води штампарским машинама.

Време појаве ових националних препорода није ни у једном случају исто. У Италији преовлађује теорија Луиђи Салваторелија (Luigi Salvatorelli) да је почео 1792. У Немачкој се сматра да је процветао иза наполеоновских ратова 1815, иако су културне борбе биле знатно дубље. У свим националним препородима је главни циљ да се стандардизују књижевни језици нације, да се дијалекти сузбијају, па се нација доживљава као природна појава и заједница језика. На немачком, низоземском, ирском, југословенском, украјинском подручју је основна сметња остварење духа јединствене нације расцеп на католичку и протестантску религију, или католичку и православну. Свуда су протестанти и православни политички имали предност, раније почињали ову борбу и први постизали опипљиве резултате. У свим католичким земљама, противник националној интеграцији је локални регионализам и покушај да се нација организује као федерација (или конфедерација) регија, под црквеним вођством. У Италији је то покрет разних „Лега", које се под тим називом политички афирмишу у револуцију 1848.

У историји културе се ови национални препороди називају још и епохом романтизма. И он се код разних народа различито датује. Код Немаца је то епоха Sturm und Drang од 1770. до 1848. Постоје теорије на јужнословенском простору, највише у хрватској и словеначкој историјској науци, да ови покрети културе нису имали политичке циљеве разарања Хабзбуршке монархије и да нису тежили уједињењу са Србима у једну државу, око државног језгра које је створено у Српској револуцији 1815. Смисао романтизма и противречности између радикалних циљева рушења старих монархија и питомих метода који се примењују објаснио је филозоф Јохан Г. Фихте (Johann Gotlieb Fichte), крајем XVIII века, да је револуција у Француској учинила крај феудализму и краљевском деспотизму, „да више нема никаквог средства да се заштити деспотизам, ... а да се онемогући нека насилна револуција постоји једно средство које је врло успешно: треба на темељит начин подучити народ о његовим правима и дужностима". Ово је време идеализма у филозофији, али не треба веровати да је то само духовно деловање, без овоземаљских материјалних последица. То је време „Феноменологије духа" Хегела. Романтичари су сматрали, да пре него што се ствара на земљи и у стварности једна национална држава, она најпре мора бити створена у духу. За пољски романтизам, историчар Жан Фавр (Jean Fabre) вели да је „нацији која је изгубила државну независност романтизам понудио

једну пространу, независну и аутономну земљу духа. Али то није било све. Он јој је створио и визију будућности човека".

Српски национални препород је почео 1790, када се ствара програм „Gravamina et postulata" на Темишварском сабору те године. Уследио је 1791. румунски национални програм „Suplex libellus Valachorum", са истим захтевима стварања аутономне државе у хабзбуршком царству. Код Срба је револуција 1804–1815. остварила оно што је у овим препородима долазило на крају, створено је језгро националне државе, на једном издвојеном делу националног простора. У Хрватској је 1790. такође почео покрет за еманципацију од Мађара, када почиње борба за „Iura municipalia", аутономна права настала из традиције. Међу тим правима је на првом месту употреба латинског језика у администрацији, култури и јавном животу, забрана протестантима да се насељавају и слободно исповедају своју веру на територију Хрватске.

Прави национални препороди наступају после 1815, када средње класе почињу да преузимају кормило над феудалним. Код Хрвата је то година 1830, када се буди „Илирски покрет" за стварање заједничке државе под илирским називом са православним Србима и заједнички стандардни језик. У хрватским покрајинама је једно време постојао покрет регионалног националног ослобођења, као реакција на пројекте утапања у народну заједницу са Србима. У Загребу свештеник Игнац Кристијановић издаје лист „Danica zagrebačka" („Danicza Zagrebechka"), са циљем да хрватски језик стандардизује на кајкавској основи. Бојао се да ће супротна страна Илираца „имаду из нас Влахе начинити". У Далмацији је то покрет за далматинску аутономију, а његов најутицајнији представник је Николо Томасео (Nicollo Tomasseo), пореклом из Шибеника, а тада један од водећих италијанских књижевника и писац великог речника италијанског језика. Он је 1844. на свом словенском матерњем језику објавио дело „Искрице". Иако се борио за далматинску посебност, језик словенски је сматрао дијалектом српског језика. У Славонији свештеник Карло Павић (Karlo Pavich) у Пешти 1821. издаје, преводи књигу „Политика за добре људе" Каже да у Славонији људи желе „да се створи неко учено друштво, које би за корист Народа, и украшење Језика Славонскога, или Ричник, или какву другу хасновиту књигу материњским језиком издао". У време револуције 1849. захтевало се из Славоније да се језик мора називати и славонским. Још 1865. ће у Пожеги издавати један лист за одгајање славонске националне свести.

Појава хрватског националног покрета, под називом „Илиризам", има дубљу историјску позадину и предуслове на којима је израстао. На првом месту треба рећи да је то био привремено доминантан покрет у Хрватској са циљем стварања заједничке југословенске државе. У њему се меша један природни део, који заиста тежи југословенској држави, и један наметнути историјским околностима. Неки су историчари мислили да је то био покрет за освајање примата у јужнословенском националном кретању. Едвард Кардељ га је оценио као покрет за хрватску хегемонију међу Јужним Словенима. Ами Буе, за кога се сматра да је први употребио израз „Српско-хрватски језик", 1840. је оценио да су Хрвати почели свој Илирски покрет за јединство са Србима, „због сиромаштва своје књижевности и нередовности језика... Прихватили су њихове особине, до те мере да су им предложили да се с њима уједине под баналним називом Илира. Овај је подмукли предлог био срачунат да изазове нестајање националности, па су га Срби одбили".

Без сумње су постојале јасне разлике у том покрету који тежи уједињењу Срба и Хрвата у јединствену нацију, али оне нису превасходно у политичким концепцијама. Више је то у разликама гледања на улогу хришћанске религије у тој будућој држави. Хрвати још нису успели да кроатизују католичко становништво, Далмације, Славоније и Босне и Херцеговине. Хрватско национално име је познато само образованим људима, али далеко од тога да су га и они у почетку прихватали. Њих уједињава идеологија хришћанског јединства и стварање заједничке хришћанске заједнице са православним Србима.

У „Летопису Матице Српске" из 1837, Јован Суботић се жалио да су именом бесмисленим – Илир „Србљи восточне и Србљи западне цркве између себе највећи раздор направили". Предлагао је да се уместо тога употребљавају народна имена, а као заједничко име – Југослављани. Иако илирско име није намерно створено да се избегне српско име за постизање националне свести католичког дела подручја српског језика, оно је ту улогу, и без намере, историјски одиграло.

То је време идеологије „Либералног католицизма" у Европи иначе, а не само код јужнословенских католика. Сам назив је настао тек иза листа „L'Avenir" који издаје католички монах, тада утицајни филозоф Де Ламне (Felicité Robert de Lamnais) у Паризу од 1830. Тај је покрет у италијанском Ризорђименту одиграо значајну улогу, идејама о потреби уједињења Италије у форми конфедерације различитих италијанских регија, или у облику федерације под папским вођством. То је време папства Пија IX, од 1846. До револуције 1848. је био либерални папа, политички помагао италијански покрет и економски прогрес, а од пропасти идеја о италијанском националном

уједињењу у федеративној држави 1848, он постаје један од најконзервативнијих папа у историји католичке цркве.

У време националног препорода до револуције 1848, хрватски католици се залажу за уједињење две цркве, уз услов претходне реформе католичке цркве. Такви су захтеви и раније постојали. Од књиге Јустина Феброниуса у Немачкој 1763, са захтевом напуштања строгог централизма у католичкој цркви, та се идеологија називала „фебронианизмом" и „реформним католицизмом". Након 1830. та је идеологија нарочито процветала у пољском националном препороду, око песника Мицкијевића (Adam Mickiewicz). Због верске поделе у Украјини, за коју су веровали да је историјска пољска земља, имали су разлога да се боре за верско уједињење. Подршку добивају од европских католичких либерала, посебно кнеза Монталамбера (Charles Montalambert) у Лиону, који је у том смислу давао и материјалну подршку.

Пољски и јужнословенски либерални католици су сматрали да би римски папа требало да одобри употребу старословенске литургије у словенским католичким црквама, да свештеничке одежде требају да буду као код православних свештеника и да се допусти укидање целибата за католичке свештенике. У том погледу су 1846. упутили новом папи и једну опширну представку о потреби реформе католичке цркве и уједињења са православним хришћанима. Предвиђали су потребу да се и сви бивши православни, који су прихватили католичанство, могу слободно вратити православљу, да се у ред кардинала узимају православни великодостојници и за словенске народе старословенске литургије, писмо, одежда и обреди. Прву представку је папа био затурио, па су писали поново другу. Прву су открили тек историчари.

Остало је велико разочарење словенских либералних католика, кад су већ 1848. видели да од тога није остало ништа и да је то папа схватио као подстицај за ширење унијаћења. Унијатски калуђер Иполит Терлецки (Hipolit Terlecki) је 1848. носио у Константинопоље и Јерусалим папску посланицу православним верницима. Папа је био 1847. обновио место и звање „Патријарха Јерусалима", али се испоставило да је то урађено због покушаја да турски султан пристане да се у Константинопољу отвори амбасада Ватикана, да амбасадор постане патријарх Јерусалима, па тако у срцу православља да буду два патријарха – један православни и други католички. Султан је ускочио у игру, док Руси нису мало припретили. Цели је покрет због тога пао у прашину.

Најзначајнији од хрватских либералних католика је био будући славонски бискуп Јосип Јурај Штросмајер (Strossmayer). Посебно је

у револуцији 1848. био врло упоран да се изврши реформа у католичкој цркви, како би се створили услови да православни Срби прихвате унију са католицима. Међу Србима је било доста људи који су видели позадину ове критике католичке цркве, али су сматрали да је то једна нереална утопија, па су више ценили те људе, него што су страховали од политике унијаћења.

Православне цркве су у целини одбиле ове папске поруке у посланици коју је носио опат Терлецки, а и српска црква је то врло отресито осудила. Није забележен ниједан случај међу православним Србима који би подржавали идеју признања римског папе, под било каквим условима реформе католичке цркве. Насупрот томе било је јако пуно католика из Хрватске, Далмације и Славоније који су се укључили у српски национални покрет, који се није обазирао на њихово католичко опредељење. Цели национални покрет у Далмацији, до краја 1849. био је обојен српским бојама.

Главна тековина српског националног препорода је било стандардизовање српског језика. То је учињено по моделу који је позајмљен из других европских нација. Узимао се средишњи дијалекат националног подручја, па се брусио језичким изразима најбоље књижевности. У исто време је тај процес трабало завршити преводом „Светог писма" на српски језик. Ова стандардизација није вршена само у српским државама, него и у Хабзбуршком царству. Истине ради, треба рећи да је влада у Бечу више труда улагала да стандардизује српски језик, него владе у две српске државе. То је време када се и у хабзбуршкој, као и у српским државама, пишу закони на народном језику. Не постоји речник појмова који би одговарао општим стандардима у целом свету. Влада у Бечу то ради из административних, а српске владе из историјских разлога. У Аустрији постоји десет таквих језика.

Стварање новог српског књижевног језика је везано за дело Вука Стефановића Караџића. Као ученик великог лингвисте Копитара у Бечу, он је 1814. најпре написао буквар српској језика, како га говори обично народ. Затим је 1818. објавио и речник тог језика, који ће у другом издању 1852. побољшати и проширити. У једној књизи о Милошу Обреновићу, на руском језику 1825, дао је и свој поглед на српски народ. Сматрао је да је тада било пет милиона Срба, подељених у три различите вере. До 1847. испунио је обавезу према „Британском библијском друштву" да Свето писмо преведе на српски језик.

Јернеј Копитар, који је посредовао у овом уговору британског издавача и српског преводиоца, је сматрао да ће то бити „Свето писмо" за све хришћане који говоре тим језиком, православне и като-

лике подједнако. Три године пре него што је превод извршен 1847, папа је објавио енциклику „Fra le principali machinazione", у којој је осудио делатност овог британског удружења и превођење, без папског вођства „Светог писма" на народне језике. Резултат је био да католици 1847. нису прихватили овај превод Вука Караџића, па је он касније, уз помоћ лингвисте Решетара, начинио и превод за католике. Разлика је у навици православних да Христа називају Исус Христос, а католици Језус Кристус. Уместо „господ Бог" код православних, „господин Бог" код католика. Уместо дневног поздрава „помози Бог" код православних, „хваљен Исус" код католика. Космички дубока провалија малих, небитних и случајно насталих разлика стајала је на путу да се хришћани на две стране сусретну у једном селу. Уместо тога, постојала је инструкција свештеницима, како је открио фрањевац Грга Мартић, да католички свештеник опомиње свог верника да не може обедовати за истом трпезом са својим хришћанским суседом друге вере. Католици су у Далмацији 1851. објавили превод свог „Светог писма" на „илирски језик", локалним икавским дијалектом, а не заједничким, какав се говори у Херцеговини.

Национална свест се одгаја преко културних установа, књига и новина. Од 1801. до 1820. објављено је 374 српске књиге, 18,7 на годину. За следеће две деценије тај се број попео на 631 књигу, 31,55 на годину. У раздобљу од 1840. до 1860. број се попео на 1.263 књиге, 63 на годину. Прве значајније српске новине покреће у Бечу Димитрије Давидовић 1813, а први значајнији часопис „Летопис сербска" у Будиму 1824. Годину дана затим су Мађари отворили своју Академију наука, са главним задатком стандардизовања мађарског језика. Срби одговарају 1826, отварањем „Матице српске" у Пешти. Она се 1863. сели у Нови Сад.

Ово је време када већину интелектуалаца у новооослобођеној Србији дају Срби из Јужне Угарске. Тек од 1839. преовлађује број интелектуалаца образованих у Србији. Средином века ће у Србији постојати један лицеј, као заметак више школе, три полугимназије, богословија, трговачка школа, грчка школа, јеврејска школа и 232 „мале школе". Годишње је у њима 6.766 ђака. Од 1842. влада шаље у иностранство 12 ђака на западне универзитете, са правилом да сваког дипломираног надомешта нови, тако да их је увек у иностранству било 12. Од тих „дванаест српских апостола" настала је модерна српска интелигенција. Руски цар је то забранио 1848, па се на запад не шаљу ђаци да уче филозофију и друштвене науке. Резултат је био да су српска гунђала и револуционари били техничари, лекари образовани на западним универзитетима, највише у Паризу. Богослови образовани у Русији, су након конверзије у револуционаре код куће, најпре скидали мантију и постајали проповедници безбожништва („морали да уче Хризостома, а у срцу прихватили Чернишевског").

Велика типографија се отвара 1831, али пуну делатност је остварила сеобом у Крагујевац 1833. Ту се штампа и доста бугарских књига. „Друштво српске словесности" се отвара 1841, као установа значаја академија наука. И тај су наслов избегли, јер су у свом главном задатку да напишу речник српског језика губили време у превођењу сваког појма на српски језик, као „апотека" у „лекарница". У томе су копирали Мађарску академију наука од 1825. Резултат је да туриста у страној земљи свуда лако нађе пошту, сем у Мађарској, где је та реч преведена на свој језик. Хрвати су ишли истим путем, па чак и узели тај принцип превођења свих страних речи као одлику свог националног језика, који се по томе разликује од српског. Званичне српске напоре је претекао Вук Караџић, који се равнао по начелу да се без неких страних израза српски језик не може стандардизовати, укључујући у то и неке турске речи. У главној српској националној пословици данас „Без алата нема заната", две су речи турске. Од 1848. се у Београду отварају Народна библиотека и Народни музеј.

Стандардизацију српског (као и хрватског) језика је извршила хабзбуршка влада у Бечу због својих потреба. Као резултат револуције, 1849. је сваки народ у монархији добио право да употребљава свој национални језик и писмо, уз то да издаје и један службени лист о државном трошку. Царевим патентом о издавању десет службених листова у толико покрајина Хабзбуршког царства 4. марта 1849. („Reichs–Gesetz und Regierungsblattes") прописано је да Срби имају један језик који се службено називао српским. Ако је коришћено ћирилско писмо, језик је називан српским, или „илирско-српским". Ако је нешто штампано латиницом, тај се језик могао звати хрватским, или „илирско-хрватским". Из Славоније је захтевано да се тај језик, писан латиницом, мора називати „хрватско-славонски земаљски језик".

У таквим околностима је група српских и хрватских књижевника и лингвиста у Бечу потписала „Књижевни договор" о једном језику, један народ мора да има и један језик. У Далмацији нису прихватали овај споразум, па су католички бискупи подстакли превођење „Светог писма" на локално наречје, које су називали илирским језиком. Коначно је стандардизација српског језика у Србији победила иза 1864, када је прихваћена тековина Вука Караџића у свим областима у којима је он већ тај језик био високо афирмисао.

Сви су модерни српски интелектуалци, са изузетком теолога, били формирани у кругу западноевропске културе. Постојала је ша-

ла да су они који су слати на руске универзитете да студирају филозофију, обавезно морали да читају византијске теолошке писце, али су се формирали на делима руских револуционара. Свештеник Рајевски се у руској амбасади у Бечу зачудио 1849. да је митрополит Петар II Његош тражио по књижарама књиге Демостена и Цицерона. Кад је опоменут да „се данас у Русији објављују предивне богословске књиге, као књиге епископа Макарија и Филарета", Његош је одмахнуо руком: „Макарије и Филарет, то су све трице и кучине што могу написати у Русији. А Демостен и Цицерон, то је нешто друго".

Српски национални препород није покривао само територију православног народа. До револуције 1848, он је захватио културу Далмације, Дубровника, Славоније, области штокавског дијалекта. Његош је већ тада сматран највећим српским писцем и мислиоцем, а био је инспирација и хрватској култури. Српски национални препород у Далмацији је самоникао. Најзначајнија установа и средиште окупљања је био часопис „Љубитељ просвјештенија, Српско-далматински алманах", који се покреће у Карловцу 1835. Прекрстио се у „Српско-далматински магазин" 1838, када се сели у Задар. Врло брзо је постао гласило широког интереса у свим областима југословенског простора. Писац Божидар Петрановић, који је његов главни стуб, заступао је конзервативно становиште према језичкој реформи Вука Караџића. Мање му је сметала реформа, која је била историјски неопходна, а више страх што је аустријске власти признају за основу увођењу српског језика у хабзбуршкој држави.

Изгледало је једно време до 1849. да неки други национални препород, сем српског, у Далмацији не постоји. Носе га млади католички богослови Богословије у Задру. Једна ђачка дружина се тамо ствара 1846. Преустројиће се и подмладити 1849. Називају је „Регимента 'не бој се'" и у њој главну реч води богослов Миховил Павлиновић. Ту су још тада истакнути песник Лука Ботић и будући историчар Натко Нодило. Боре се за победу националне свести на српским основама, језик сматрају српским и проповедају употребу ћирилице. Нодило је још 1854. писао да су ти млади људи у Далмацији „задојени српским мликом", и да „доморoдном мишљу по српским горама непристано лете". Историчар Никша Станчић 1980. цитира Павлиновића, који верује да је борба за победу српске националне свести у Далмацији завршена. Да се у томе варао, сведочанство је његова политичка конверзија у крајње радикално крило хрватског националног покрета после 1864. Убеђени католик постаје непријатељ Срба, у истом народу који је у младости сматрао српским.

Далмација је била покрајина у којој хрватска национална свест у њеном већинском католичком становништву није постојала. По

градовима се говори италијански, а у неким, као у Задру и Сплиту, градска већа воде више италијанску националну политику него било коју другу. Они су и сами у процепу између два крила у италијанском Рисорђименту. Већина се држи идеје либералних католика, који око књижевника Николо Томасеа жилаво бране далматинску аутономију. Мацинијевска струја, италијанског етничког унитаризма је пригушена. Католички сељаци не употребљавају српско национално име, али је цела њихова култура везана за српску епску поезију. Тек од папске енциклике „Quanta cura" 1864. хрватски национални препород ће добивати замах, а заједно с тиме бројни клерици католички, раније ватрени српски патриоти, окрећу леђа. Ипак, све до рата 1914. основна свест католичких сељака Средње и јужне Далмације је у феномену „Нашијенаца", који није само балкански феномен. „Нашијенци" су вид пригушеног отпора кроатизацији, коју црква и држава проводе у делу преко школе и администрације.

Иако су национални препороди били културни покрети, који нису претили прекрајању државних граница, они су политику носили у свом основном бићу. Показала се тачном мисао мађарског песника Петефија, да ће народ вешт поезији, бити вешт и политици. Борба око језика је најдубље политичко значење имала у Хрватској. Хрватска и Славонија су били аутономна покрајина Краљевине Угарске, у којој је хабзбуршки цар сматран краљем. Од 14,5 милиона становника 1847. Угарска је још земља више немађарских, него мађарског народа. Мађари сачињавају свега две петине, Румуна је 2.488.000, Срба 1.043.000, Хрвата 1.248.000 и Словака 1.884.000.

Мађарски национални препород је на првом месту био обнова и стандардизација мађарског језика. Створен је нови књижевни језик. Постоји јединство мађарског племства и средњих слојева у питањима карактера и граница мађарског народа и његовог језика. До којег је степена то јединство захтевало потпуну мађаризацију целог становништва, види се из једне књижице на немачком језику Томаса Вилагошварија (Thomas Világosváry) коју 1841. издају у Загребу: „Једва да постоји иједна ствар о којој се ових дана у нашој отаџбини више расправља, него је питање проширења мађарског језика. Многи наши земљаци не налазе да има ишта приличније да се ради, него да се подстиче мађаризовање оних који говоре другим језиком и друкчије се понашају. Отаџбински писци по новинама и литератури не прихватају да има ишта значајније и пожељније, него да се покаже ревност за ту ствар и да се препоруче боља средства и циљеви".

Поред ових који захтевају мађаризовање целог живота, постоје и писци који мисле да се мађарски језик може уводити само у јавни живот, а да у приватном остану језици којима се ти људи код куће

служе. Писац Вилагошвари мисли да у Ердељу Секелијанци још нису асимиловани у мађарску нацију, у већини влашког народа. Словенских народа у тој држави, каже он, има далеко више него правих Мађара. Ту су још Јевреји, Грци, Јермени, мале оазе неких народића који нису ни Мађари, ни Словени, него остаци неких средњевековних племена која су се ту затекли. Томас Вилагошвари је био сведок једног лудила, који је веровао да једна аристократска мањина може створити своју служинчад у премоћној већини. Да су се такви покушаји језичког помађаривања већине народа дешавали сто година после, та би национална политика називана геноцидалном. Мит о праву на територију која је некада представљала велику Угарску, је осуђивао целе велике народе на ишчезавање. Снага тог убеђења и његова коначна победа долази од чињенице да Западна Европа, треба једну велику Мађарску.

Радикални захтеви вођства мађарског националног покрета су се 1847. почели реализовати, доношењем закона о језику. Две формуле, да ли мађарски језик само у јавном животу и државној управи, или и у приватном животу грађана, је неједнако примењен на јужнословенске и румунске покрајине Краљевине Угарске. У Хрватској само неке области у Славонији је требало да се потпуно мађаризују, а у аутономној Хрватској је мађарски увођен само у управу и јавни живот. У жупанијама Јужне Угарске, где су Срби имали већину, мађарски се почео уводити у цели живот, на првом месту у црквене матичне књиге. Деци су давана мађарска национална имена, а по новинама у Будиму и Пешти се већ говорило о могућности да се мађаризује православна црква, црквена литургија. Британска влада је била обавештена од својих дипломата да је Мађарску захватио један талас лудила, где више нема снага да би га зауставиле. И папагаји би морали да науче мађарски језик. Најгоре је да његова стандардизација није завршена била.

Отпор је најрадикалније избио у Хрватској. У српским деловима је у првој фази добио карактер одбране цркве, у различитим петицијама изолованим појединачно, по општинама. Могло би се доказивати да је у Хрватској револуција почела, пре него што је било изазвано избијање револуције у Бечу и Будиму. Тек ће у августу 1848, када је револуција све срушила, српски песник Бранко Радичевић успети да у загребачкој „Даници" објави револуционарну поему „Јуриш Србе!": „Мјесто Јован Јанош веле, Мјесто Глиша Гергељ желе ... Јуриш Србе, јуриш брате, та срамота није за те!".

Хрватски је сабор већ 1847. тражио од бечког двора и владе да се заштите хрватска муниципална права, јер је хрватски посланик у заједничком Угарском сабору известио да ће се и владарске одлуке

потврђивати од угарског сталешког парламента. По сведочанству из три документа, који су, на жалост, познати само по кратком садржају у деловодном протоколу бечке владе („Staatsrath"), у Загребу су избили немири. Сабор је 21. фебруара 1848. одржао седницу и од владе у Бечу захтевао заштиту. Кад би се провео у дело њихов захтев да један принц из царске династије постане хрватски бан, то би значило да су кидали сваку државну везу са Угарском. Поред тога, захтевали су да се наименује један комесар да испита ове фебруарске нереде у Хрватској и захтеве који су подношени.

Ови су почетни захтеви код Срба и Хрвата знатно радикализовани након што је револуција избила у мађарској престоници, после вести да је у Бечу оборен канцелар Метерних. Од 15. марта се, као изазов од ове мађарске побуне радикализују захтеви и код Срба и код Хрвата. Једно привремено време су били знатно револуционарнији, него што би им социјална структура њихових друштава дозвољавала. Револуција у Бечу, као и она у Мађарској је била одјек да је у Немачкој почео велики преображај целе државне структуре, у смислу уједињења целог немачког народа у једну државу. То је значило да је Аустрија престала да буде монархија у коју су улазили и ненемачки народи. Предвиђало се да би граница те Велике Немачке била на етничкој и административној граници покрајине Крањске, Штајерске и Хрватске. Четири словеначке покрајине су сматране аустријским „наследним земљама" и тамо је почело прилагођавање уласку у ову велику немачку државу. Кад је врло брзо у Франкфурту почела расправа о новом немачком уставу, са једном тачком да аустријски цар може бити везан за немачке покрајине само статусом персоналне уније, то је значило да су ови врли немачки револуционари створили темеље за „Велику Мађарску", такође.

То је изазвало узбуну код свих јужнословенских националних покрета, сем словеначког. Једна делегација крањског сталешког тела је од свог цара у Бечу, тражила да словеначки постане факултативни предмет у словеначким средњим школама. У Хрватској су, у условима панике и страха од овог баука мађаризовања свега и свачега, постали радикалнији, него што им је једно конзервативно друштво то дозвољавало. Срби су пожурили, за сада за историчаре нејасним каналима, успоставили везе са руским конзулом Данилевским у Београду, а у свакој прилици тражили савете и од српске уставобранитељске владе.

Први српски програм, двадесет дана пре него што је јавно обелодањен, био је послат руском цару. Тражили су формирање „Српске Војводине", под једним војводом за кога је предвиђан генерал Шупљикац. Народна скупштина у Сремским Карловцима 15. маја

1848, прогласила је тај захтев за својом државом у коју би улазили Срем, Барања, Бачка, Банат, цивилни и војни делови Војне границе. Грађански је рат већ почињао и пре те одлуке. Нова мађарска влада је долила уље на српску ватру, јер је донела одлуку да се Србима изађе у сусрет и дозволи њихова црквена аутономија, дозволила да се одржи Српски црквени сабор и као вођу целе те политичке утопије одредила српског грофа и жупана Петра Чарнојевића.

У Хрватској се на једној народној скупштини доноси 25. марта велики програм „Захтевање народа", у тридесет тачака. Аустријски је цар већ два дана пре тога за хрватског бана прогласио пуковника Јосипа Јелачића, који је у исто време брзо унапређен у чин генерала. Он је командовао једним граничарским пуком. Војна Граница је могла мобилисати 80.000 војника и унапред се рачунало да ће та сила одлучити судбину и мађарске и свих јужнословенских револуција. У „Захтевањима народа" Хрвати су тражили уједињење свих хрватских покрајина Хрватске, Славоније, Далмације и Ријеке, са преношењем престонице наизменично у њихове главне градове. У ту државу би ушла и Војна Граница. Захтевано је увођење хрватског језика у јавни живот, управу и културу, једна одговорна влада и посебна хрватска војска.

Од најрадикалнијих захтева је био пројекат промена природе католичке цркве: укидање целибата, старословенска литургија и језик, одежде и обреди као у некадашњој „глагољашкој цркви", која је још постојала на делу хрватске територије. Полиција, која је известила прва о овим хрватским одлукама, навела је да су ове захтеве о реформи цркве тражили у Хрватској само омладина и неки од вођа илирског покрета. Овај је захтев заиста и послат римском папи, који је у револуцији морао да побегне из Рима у Гаету. Око овог црквеног пројекта је био нарочито ангажован млади каноник, једно време као свештеник у царском двору у Бечу Јосип Јурај Штросмајер. У руском посланству у Бечу су га оцењивали као критичара католичке цркве, али и као значајну опасност за српско православље, јер је иза те критике католичке цркве стајао и пројекат уједињења православне и католичке цркве под папским вођством. Католичка црква би се променила, прихватајући литургију, језик, обреде православне цркве, а православље би у основи престало да постоји.

Српска народна скупштина у Сремским Карловцима је захтевала повезивање са будућом хрватском државом, а исти је захтев упућен и са хрватске стране. Полиција је известила да се замишља једна заједничка јужнословенска држава Срба и Хрвата. Српски „војвода" на челу Војводине би имао статус „бана" у Хрватској, а њих двојица би наизменично били на челу те нове државе. Људевит Гај,

вођа хрватског националног покрета, отишао је најпре у Грац на састанак са надвојводом Јоханом, принцом хабзбуршке династије, а затим у Бечу, где је делимично присуствовао и седницама бурних студентских зборовања на универзитету. У паници је послао Пају Чавловића у Београд, да изјави да је хрватски циљ уједињење са Србијом и прихватање српског кнеза за свога владара. Чак и више од тога, допуштала се могућност уједињења са Србијом у условима стварања једне аутономне српске краљевине, са турским султаном као сувереном. Заиста ће се из Србије у Константинопољ упутити, нешто касније, један захтев за успостављање „Вицекраљевства српског". У турској држави би се ујединиле све српске области у једну аутономну државу. Иако би та Србија имала право своје спољне политике, још увек би њена војска имала дужност да брани границе султановог царства, а биле би успостављене и заједничке царине.

Сви ови пројекти су падали у воду због чињенице да је кључни фактор у развоју ових револуција била политика руског цара. Видело се да пољска емиграција око кнеза Адама Чарторисског подржава стварање „Велике Мађарске", што ће 1849. бити и уговором потврђено, као једне јаке државе у Средњој Европи, против Русије. У ту државу би улазиле све јужнословенске области. Песник Мицкијевић је почео да ствара једну пољску легију, али су га његови земљаци натерали да се то ради на заједничкој основи у Италији. Улога руског цара у револуцији, иако потиснута са површине, је одлучила судбину свих ових радикалних пројеката, да остану као неостварљива утопија.

Руски цар се бојао ширења револуције на Балкану. Упутио је писмо српском кнезу, једно, а друго грчком краљу, са захтевом да се делује против револуције. Сличну је позицију имала и Велика Британија, која је тада и сама балканска земља. Од 1815. до 1865. је држала Јонска острва у статусу једне аутономне области, са парламентом и гувернером. На острвима је 1848. избила грчка национална револуција, која се поновила и 1849. Била је у крви угушена. Британија сузбија француски утицај на развој револуције у Италији, а због тога посредно настоји да онемогући ширење револуције у Далмацији. Њени бродови крстаре уз јадранску обалу и острва. У страху да Хабзбуршки цар постаје руски савезник и да ће завпсити од њега, Британија одобрава мађарску револуцију. Грчке револуционаре су код куће стрељали, а мађарске уздизали у звезде. Британија је прогонила италијанске револуционаре против Аустрије, а мађарске позлаћивала.

Вођство хрватске револуције је стајало на историјском раскршћу, на коме судбина тога народа никада није застајкивала. Од 1527, када су признали хабзбуршког цара за свога краља, да би онда тај

краљ био најпре угарски, па затим хрватски владар, сада су поново дошли пред историјски изазов да изгубе ту немачку политичку основу на којој се развијала хрватска историја. Пред истим историјским изазовима су стајали и Срби у то време. Коначно је на обе стране, хрватској и српској, руски цар пресудио да се одрекну далекосежних експеримената и целу своју делатност усмере на очување Хабзбуршког царства. Вођство војвођанских Срба је било убеђено да су хрватске понуде о народном савезу, дошле због тога што су изгубили подршку римског папе, па због тога као једини излаз тражили народни и државни савез са Србима. То је написао патријарх Рајачић руском цару 15. маја 1848: „Словени западнија церкви, увидјевши паданије голови својеја, Папи Римскаго, свјазали су судбу их с нами народами својего језика". Један Народни опуномоћени одбор војвођанских Срба, који је формално био влада отцепљене Војводине, 29. маја 1848. шаље представку руском цару са молбом да их стави под заштиту, на исти начин како су штитили хришћанске народе у Турском царству.

Хрватски бан Јелачић је са своје стране упутио у руску амбасаду у Бечу своја два изасланика, Ивана Кукуљевића и Лудвига Вукотиновића. Оба су спадали у ужи круг хрватског националног вођства. У Беч су ишли у тајној мисији, да од руског цара, кога ословљавају као врховног поглавара највећег народа исте словенске расе којој и Хрвати припадају, добију упутство како да се односе према револуцији.

Историчари су касно сазнали да је ова тајна мисија постојала. Прву вест је саопштио један руски историчар 1908, а извештај посланства на осам страница, је уведен у истраживање и делом објављен тек 1985. Бан Јелачић је тражио савет од руског цара којим правцем Хрвати треба да крену. Мислио је да је хрватском народу најближа политика која се води у Италији. У амбасади су добили одлучан одговор да руски цар одобрава само оно држање које води очувању Хабзбуршке империје. Сличан савет је дат и српским представницима у Војводству Српском. Ни у ком случају нису могли рачунати на рушење старе аустријске монархије.

Ово је била преломна тачка у развоју јужнословенске револуције. Срби су од тада могли рачунати само да извојују аутономију, са једним војводством, који би им аустријски цар потврдио. То је на крају, био и главни резултат целе револуције када се она средином 1849. смирила и окончала. Насупрот овом усмерењу револуције код Срба и Хрвата, Мађари су тежили, па на крају и успели, да створе чврст савез са Немачком. Он је прокламован одлуком мађарског парламента 3. августа 1848, на истим основама на којима је са немачке стране био понуђен. Обе су стране говориле о неопходности уједињења ради пансловенске опасности. Лајош Кошут, вођа мађарске револуције вели тога дана у парламенту, да „Словенски елеменат тежи да од Буковине, па све до Далмације, створи једну словенску монархију, а они мрзе Мађаре". Мађарски сабор је, на исти начин, одобрио и стварање једног савеза са Пољском, као што ће касније бити стваран и савез са Венецијом. Мађарски сабор се понашао као представник, не само мађарског народа, него принципа демократије у целом свету. Та мегаломанија је праћена речником одбране цивилизације од „козачког дивљаштва", као што Кошут сам каже. У званичним изјавама су Срби и Хрвати сликани као недорасли народ, који немају смисао за лепоту и конструктивни живот.

Срби у овој револуцији 1848. не ратују само против непријатеља, него и против себе, менталитета дељења на посебне струје и вође. У Војводини је власт била у рукама патријарха Рајачића, који се држао правила да треба радити постепено и увек у складу са саветима из Русије. Главни одбор је био у рукама полетног, али недовољно стабилног Ђорђа Стратимировића. Имао је 48 чланова и био више представничко тело, који је због прегломазности остављао свом вођи више власти, него је сам био у стању да је изврши. Стратимировић је у почетку сањао о једној општој националној револуцији Срба на Балкану. Главни одбор је вршио функцију неуређене владе, према Народном сабору као законодавном телу.

Локалне власти су сачињавали народни одбори, Срби немају своје национално племство, па је установа народног одбора у свим великим кризама, до модерног времена, избијала на површину. Свако је место имало свој одбор, али та јерархија није систематизована. Постојали су окружни одбори, који су се гранали до појединих села. У Хрватској је задржан систем угарских жупанија, које су биле изабрана тела локалног племства, „слободних краљевских градова". Када 1833. Дејвид Уркварт пролази кроз Угарску за Србију, он је видео изборни систем за овакве жупаније по Мађарској и процењивао да на изборима процентуално учествује више бирача него за британски Доњи дом. То је више говорило о конзервативности британског парламента, него демократичности ове жупанијске власти. У револуцији 1848. тај је изборни систем био побољшан, у условима када је феудализам био укинут решењима Угарског сабора и бана Јелачића у Хрватској. У Срему, где је постојало хрватско и српско становништво, постојала је сарадња ових двају установа. Иако кроатизација католика није била окончана, у револуцији је унапређена.

Поред ове поделе међу војвођанским Србима, слична подела је постојала и међу осталим Србима. Кнез Милош Обреновић и ње-

гов син Михаило су покушавали да се врате на престо у Србију. Михаило је био у Русији и уверавао да је од цара добио подршку да обнови власт династије Обреновића. Једна група у Београду је била склона овом решењу, али је њен главни заговорник Вучић Перишић ипак успео да кнеза Милоша, на путу из Беча задржи у Загребу, где је због неких финансијских уступака дошло до афере са Људевитом Гајом. Милош је из Загреба био протеран.

У самом Београду је дошло до политичког врења. Руски цар је писмом српском кнезу онемогућио било какво ангажовање Србије у организовању сељачких побуна у Босни и западној Бугарској. Такве су побуне заиста биле припремане и српска влада је више енергије уложила да побуне заустави, него што је радила да људе, у њима ангажоване, контролише. Мали сељачки немири су ипак избијали.

По суду Стојана Новаковића, револуција 1848. је по први пут у српском друштву створила језгра будућих политичких странака. Омладина око Лицеја је предњачила са захтевима да се покрене револуција против Турске. Певала се песма тога доба „Турчине, једи сланине, или иди преко планине". Захтевана је политичка реформа и давање веће улоге Народној скупштини, која није сазивана пет година, да се помажу Срби у Војводини, одашиљањем добровољаца. Једна група у Београду је исповедала идеје стварања заједничке државе са Хрватима. Група око Илије Гарашанина је покушавала, да пројектима о „Српском вицекраљевству" у Османлијској царевини ствара савез са Бугарском. Групе добровољаца, многи пореклом из Босне и са турске стране, скупљале су се по Београду и уз границу. Када почињу оружани сукоби, нападом генерала Храбовског на Карловце и покушајем да растури Главни одбор, 12. јуна 1848, добровољци су прискочили у помоћ и одбили га.

Хабзбуршки цар је водио двоструку политику. Подржавао је мађарску владу и њене захтеве, сменио бана Јелачића и осудио одлуке Мајске скупштине војвођанских Срба, али није био решен да то проведе у дело применом силе. На преговорима у Инсбруку, између представника мађарске владе, бана Јелачића и патријарха Рајачића, 19. јуна цар је удовољио Мађарима да јужнословенска страна не наступи удружено. Сам цар се обукао у свечану одору мађарског магната. Формално је команду над војском Војне Границе препустио Мађарима, али то није могло бити остварено. Тада је та армија имала 60.000 људи. Мађарска је нудила да подвостручи финансијска средства која су била неопходна, а ни Хрвати, ни Срби их нису имали.

Руски цар је одобрио помоћ Србији да се боље наоружа. До краја 1848. је послато три хиљаде пушака и одобрено да српска влада откупи још седам хиљада. До почетка августа 1848. скупљено је 15.000

добровољаца и на њихово чело дошао саветник и један од уставобранитељских првака Стеван Книћанин. Војвођанским трупама је командовао Стратимировић. Мађарска војска је успела да победи у једном сукобу код Вршца, па охрабрена кренула да сломи и српско војно упориште у Сентомашу. Добро организована, у снази између 25.000 и 40.000 војника, у три колоне је напала Сентомаш 14. јула. Мађарска војска је имала премоћ у коњици и артиљерији. Херојска одбрана Сентомаша је подигла српску храброст, али није имала за последицу да се мађарска војска сузбије из Војводине. Њом је командовао сам министар рата у мађарској влади. Била је опремљена као хабзбуршка армија, из које се издвојила, под професионалним вођама.

Бечки двор је, без обзира на царево формално попуштање Мађарима, храбрио бана Јелачића да не допусти да армија Војне границе дође под мађарску контролу. Руски цар је давао охрабрење за разрачунавање са мађарском побуном, иако формално нигде јавно то није урадио. Јелачић је са својим граничарима прешао реку Драву 11. септембра и упутио се према Будимпешти. У својим прогласима Јелачић је изјављивао да је „човек народа, ја сам човек слободе, ја сам човек Аустрије".

Граничарски војни поход на Будимпешту није успео. У мађарском главном граду је дошло до народне револуције. Десно крило граничара је било потучено и капитулирало. Представљало је петину свих трупа. Демократска револуција је избила у Бечу 6. октобра и царски двор побегао у Оломуц у Моравској. У таквим околностима Јелачић мења правац удара према Бечу, заузима га и омогућује да се формира нова реакционарна влада кнеза Шварценберга (Schwarzenberg). Беч је био опљачкан и граничари темељито подмирили своје џепове.

Расцеп у српском вођству се повећао и поред покушаја да се превазиђе на скупштини у Карловцима од 9. до 17. октобра. Део српске војске је прешао на мађарску страну. Умереније крило у мађарској влади је, без коначног одобрења Кошута, послало Србина Јована Рајића у тајну мисију да са Русијом нађе неки споразум. Доспео је до турске престонице и вратио се необављена посла.

Аустријска влада је доживела темељиту реконструкцију. На престо је за цара дошао млади Франц Јозеф, владар који је подигао оронуло тело империје, што ће пред смрт 1916. довести до њеног слома. Пораз демократске револуције је довео до укидања парламента и проглашења октроисаног устава 4. марта 1849. „La constitution octroyée" је тип основног закона државе који не доноси уставотворна скупштина изабрана легитимним путем, него се намеће од стране владара без питања воље народа.

Хабзбуршка војска је привремено била заузела Будимпешту, али то је дало полета новој револуцији народа. Мађарски сабор је 14. априла 1849. прогласио декларацију независности и именовале Кошута за губернатора у Угарској. Његове трупе су успеле да преузму иницијативу и временом су заузеле Панчево пред Београдом. Српска званична политика у Београду је била разапета између оптимизма омладине и неуспеха било каквог предлога да се турски султан приволи да направи неке уступке српском народу у царству. Пројекат „Вицекраљевства српског" је био обновљен и 1849, али је завршио истим одбијањем као и раније.

Влада Француске републике у Паризу је једно време била благонаклона српским захтевима, иако је њен главни савезник био у Будимпешти. У септембру 1848. у Србији и подунавске кнежевине је упућена једна мисија под вођством капетана Лефранса (Lefrance). Његов задатак је био да истражи, да ли у српским и румунским покрајинама „толико снаге лежи, да се француска влада за њих и славјанске народе у Турској може заузети, и славјанске народе саставити под једним правитељством". Лефрансов одговор је био за Србе повољан. Нашао је у Србији полетну омладину, у идејама демократским и предану француској култури.

Победом конзервативних струја у Француској и успостављање власти „партије поретка" Жила Бастида, нова мисија француска под вођством официра Бистрановског је имала за циљ да ради на помирењу Мађара са Србима и Хрватима. У турској престоници нови француски амбасадор генерал Опик (Aupick) није подржавао идеју стварања „Вицекраљевства српског", Србије са Бугарском и Босном и Херцеговином. Једино је дипломата Кар (Car) мислио да Србија мора постати главни ослонац француске политике у Источном питању. Заборављајући на вицекраљевство, Опик је 6. јануара 1849. затражио од турског султана да реши српско питање. Уместо уједињења Србије са Босном и Бугарском, требало би да остану три аутономне покрајине (Србија, Босна и Херцеговина, Бугарска), на чијем челу би били гувернери Срби из Кнежевине Србије. На тај би се начин те две покрајине државноуправно везале за Србију, али све три заједно и даље остајали у Турској. У Босни и Бугарској би требало решити аграрно питање и укинути феудализам. Турски султан је од свега прихватио савет да се реши аграрно питање. Признао је да муслиманска властела у Босни упорно пркоси свакој промени и да хришћанска раја стоји стално пред изазовом револуције. Одлучио је да укине феудализам у Босни и војнички сломи незадовољство и војни отпор босанских муслимана. Тек 1851. ће то бити проведено у дело.

Очух песника Бодлера, генерал Опик није био противник Срба. Био је само мало реалнији од њих.

Пораз револуције у целој Средњој Европи је представљао пораз свих напора да се политички систем демократизује и усклади са европским узорима. У Србији кнез је био пристао на одржавање Народне скупштине, али је њено заседање на Петровдан, 12. јула 1848. показало да је било немогуће помирити све струје у друштву. Главни сукоб је био тајне природе. Пољска емиграција је, уз помоћ одређених људи у самој скупштини и групе око Илије Гарашанина, настојала да истисне руски утицај. Турски везир из војне београдске тврђаве је уплитан у ово и чак учествовао на преговорима да се успостави неки споразум. Гарашанинова струја је прихватала сугестије из Француске да се нађе начин преговарања са мађарском владом и дође до помирења Јужних Словена и Мађара. У Хрватској је једна група око Драгојла Кушлана пристала да у Београду о томе преговара са мађарским изаслаником грофом Јулиом Андрашијем (Julius Andrassy).

Ово је време када је и Краљевина Сардинија слала своја прва дипломатска изасланства у Београд. Поред конзула у Београду Ћерутија (Ceruti) долазили су и емисари Монти, Теко, Искендер и други. У Италији је била створена једна „Società per l'alleanza italo-slava". Представници Илије Гарашанина и бана Јелачића су били послати у Париз, на једно саветовање са Адамом Чартористким, на које је он позвао само мађарске и чешке представнике 18. маја 1849. Српски и хрватски представник ту није добио позив. У мађарској револуционарној војсци је учествовало 20.000 пољских добровољаца, а пољски генерали су све више преузимали целу револуцију у своје руке. Цела пољска емиграција је настојала да нађе неко решење које би задовољило пројекте да се око Мађарске створи једна моћна држава, укључујући ту и могућност да пољска Галиција уђе у њу, па да то буде бедем одбране западне цивилизације против Русије. Чартористки је својим агентима у Војводину послао противречне инструкције, одвојено јужнословенским и мађарским представницима. Значај Чартористког у јужнословенској историји су историчари преценили. Угушио се у мегаломанији.

Илија Гарашанин је организовао преговоре са мађарским представницима у Београду. Из Париза су се вратили српски изасланици Херкаловић, официр Јокић, са хрватске стране изасланик Жупан и вођа демократске идеологије, „црвени барун" Кушлан. Сардински конзул Ћерути је у ово био укључен. Мађари су најпре, преко официра генерала Перцела чија је војска заузела Панчево, нудио противречне услуге. Најпре, да ће признати Војводину Српску и патри-

јарха, а затим да ће та Војводина бити састављена само од Срема, који је био у аутономији Хрватској. Гарашанин је одбио да Србија као држава преговара са једним неовлаштеним генералом. Главни преговарач у Београду Андраши је радио у духу „Закона о народностима" који је Угарски сабор прокламовао 28. јула 1849. Андраши није пристајао да Мађари признају постојање српске нације у Угарској, па у духу тог новог закона о народностима презентовао само могућност да Срби добију црквену и школску аутономију. Грофу Андрашију је главни задатак био да иде у Константинопољ и ради на савезу са Турском. Тамо је стигао почетком јула 1849. Мађарска влада је била склопила уговор са Венецијанском републиком 3. јуна 1849, по коме ће мађарска војска продрети до обала Јадрана код Ријеке. Мађарска би изградила на Јадрану своју ратну морнарицу. Српска војска у Војводини је под командом Стевана Книћанина доживљавала пораз за поразом. Њен генерал Тодоровић, због сталног повлачења, је назван „Marschal von Rückwärts". Било је на располагању 20.000 војника, од чега две хиљаде добровољаца из Србије. Тада је та фор-мација била финансирана од стране царског двора у Бечу. Пред најездом мађарске војске 50.000 српских бегунаца је прешло Дунав у Србију. Било их је 12.000 у Београду. У овом рату је мађарска војска показивала знаке зверства, где се у српским насељима масовно веша и убија без суђења.

Јужни Словени су у револуцији 1848–49. доживели историјски пораз, у смислу да ниједан захтев који су претходни национални препороди постављали није успео. Законом је у Хабзбуршком царству признато јединство Срба и Хрвата и назив српски за тај језик легализован. Отпор католичке цркве том решењу је био разлог да је ова законска стандардизација кратко трајала. Најкиселији плод ове револуције је било стварање „Војводства Србија и Тамишки Банат", који су Срби почели захтевати одмах у почетку побуне. Цар је посебним патентом 18. новембра 1848. пристао да се оно прокламује, али је настојао да га претвори у установу која ће служити методима за друге циљеве. Требало је извесног времена да се одреде и границе тога војводства, па ће дебате о арондацији те аутономне области завршити 16. марта 1849. Срем је подељен са Хрватима, па је тек одлукама од 16. децембра 1849. јасно формулисано да је „Landes-Chef" те области био представник владе и одговоран министарству унутрашњих послова. У том „Војводству Србије и Тамишког Баната", како се оно званично називало, било је 321.000 Срба, 397.000 Румуна, 335.000 Немаца и 221.000 Мађара. Наслов војводе је носио аустријски цар, а његов намесник генерал Мајерхофер (Mayerhoffer), кога је цар раније наименовао за заповедника српских трупа у револуцији,

је спасио српски назив и дао му немачки унутрашњи садржај. Срби у том војводству нису били код своје куће.

„Војводство Српско" је било створено због захтева Русије да се испуни неко од обећања која су обилато сејана кад је требало да њихова снага спасава царство од пропадања. Поништене су биле и све одлуке о везању Војне границе за Хрватску, па је она поново добила исти положај војне формације којом се управља из Беча. Становништво у Граници је страдало, на српском подручју Срема и Баната нестало је 22.000 мушкараца и 18.000 жена. Ту треба урачунати и жртве епидемије колере за време револуције. Потврђено је очување породичне задруге као основе организовања друштва.

Поразом револуције, руском победом над мађарском војском и капитулацијом код Вилагоша 13. августа 1849, Хабзбуршко царство је враћено у гору форму диктатуре него што је био раније царски апсолутизам. „Силвестарским патентом" 31. децембра 1851. укинут је Октроисани устав прокламован 4. марта 1849. Уведена је дворска диктатура. По министру унутрашњих послова Александру Баху (Bach), конвертиту из социјализма у својој младости, режим је називан „Бахов апсолутизам". Трајао је до нове кризе царства, па је 1860. наступила фаза нове уставности.

Диктатура 1851–1860. је идеолошки почивала на учењу католичке цркве. У мају 1849. аустријски су бискупи захтевали успостављање новог јединства царства путем обнове централизације. То је била разлика на ранији либерални католицизам, који је покушавао да помири националне покрете и цркву. У новом учењу се формулише да је „народност остатак незнабоштва, а разлика језика само наставак греха и отпадништва од бога". У царству је признато постојање десет локалних националних језика локалне администрације, али је за цело царство немачки језик био основно средство општења. Католичкој цркви је дато достојно место прве установе у целом друштву, а у појединим покрајинама су направљене измене у смислу мање црквене зависности од мађарских бискупа.

Католичка црква у Хрватској је добила надбискупа у Загребу, али јој је обновљено право нетолеранције према протестантима, који су се до 1865. морали држати своје мишје рупе. Копира се немачко искуство стварања католичких друштава („Pius Verein"), као и католичких конгреса, који је у Немачкој први пут одржан 1848. Антисемитизам је остао један од духовних подлога целе државе. Укинуте су биле слободе које су им давале владе у време револуције. Обновљена су гета, као пре револуције тамо где су пре била. Постоји покушај вођства Јевреја у монархији да преговарају о овоме, с обзиром на то да је од њиховог капитала зависила обнова Папске др-

жаве у Риму. Иако је у Аустрији било 4,68 одсто целог народа јеврејског од укупног становништва, за аустријске банкаре су они били већина од 54 посто. Јевреји су били ослобођени „Толеранцијске таксе", пореза који су плаћали за толеранцију према њима.

Тек након 1871. ће ове антисемитске мере бити укинуте. Овај хабзбуршки антисемитизам није утицао на српско друштво, не само што је мало Јевреја у српској држави. Трговци у Београду су више везани за јеврејске колоније у Османлијском царству, а највеће су око Србије у Нишу и Сарајеву, готово сви из гране Сефардских Јевреја, који употребљавају стари шпански језик („Ladino"). Тек од краја XVIII века групе Ашкенази Јевреја се насељавају по Хрватској. Први антисемитски погром против њих почетком револуције 1848, везан је за оптужбу да су „Славонци" и Јевреји главни мађарски агенти. То се десило у Загребу почетком револуције.

Политички развој, националне конспирације и Источно питање 1849–1878.

Нигде се боље није видела истина у формулацији Јакоба Буркарда да је западна Европа мировала, када је постојало Источно питање отворено, као у ово време након слома револуције у Хабзбуршком царству 1849. и слома „Велике Источне кризе" 1875–1878, у постављања стања по одлукама Берлинског конгреса тога доба. У хабзбуршкој држави је српска револуција доживела пораз 1849, у османлијској 1878. Оба су исхода била условљена чињеницом да је Хабзбуршко царство доживљавало поразе у западној Европи и једино оправдање за опстанак тражило у територијалним компензацијама на Балкану. Одмах након успостављања мира на панонским равницама у августу 1849, полако се отвара Источно питање. Оно се успорава новом кризом на Западу ратом у северној Италији 1858, као и ратом Аустрије са Италијом и Пруском 1866. У свим међувременима, Источно питање почиње да кључа.

Избијање српских народних побуна у Турском царству је постала редовна појава, као редовни таласи грмљавине и олуја у пролеће. И све да је српско вођство покушавало да ствара неки систем да до тих побуна не долази, оне би избијале. Погрешно је у научној литератури учињена дилема, па ове сељачке побуне подељене на оне које избијају из аграрног незадовољства и оне које су политички тајно организоване. То двоје иде једно с другим, као у дивљим браковима невеста и младожења. Овде би требало проверавати Марксову филозофију да се праве револуције не организују. Те су завере по-

стојале, али су и оне плод социјалног дозревања ових побуна, а не њихов узрок.

Ова је истина доста касно ушла у тековине српске историјске науке, а и тада под утицајем развоја научног истраживања италијанског „Risorgimenta". Историчар Васиљ Поповић је 1937. сумирао знања до којих су дошли италијански научници, а на првом месту тада водећи стручњак Антонио Анцилоти (Anzilotti). Италијанска је историографија донела меродаван закључак да је аграрно питање био „неопходан корелат" свих успона и падова италијанског Ризорђимента. Тек ће касније Антонио Грамши, код италијанских марксиста, и Жан Пол Сартр, код француских, на овоме изградити теорије о „rivoluzione mancata" (rivoluzione perdita, revolution falée). Основна маса италијанског и француског народа, у то време још већином аграрно друштво, због нерешавања аграрног питања или социјалних захтева уопште, се туђи од националне државе и не види да је у њој ослобођена. Фернан Бродел мисли да је Француска престала да буде предоминантно аграрно друштво, тек иза 1970. На Балкану је та метаморфоза била спорија и дужа.

Пре него што су ове сељачке буне испуниле пејзаж српске историје XIX века, одређене политичке промене су на позорницу довеле и неке политичке факторе које је српски национални покрет и политика великих сила одредила да ту буду главни глумци. На првом месту је у Црној Гори дошло до смене на челу државе. Петар II Петровић Његош је због болести рано напустио овај свет. Већ за живота је постао горостас српске културе. Његово дело нема само књижевну вредност, због кога га је наука обдарила венцем највећег кнеза песника у српској историји. Његова два епа, „Луча микрокозма" и „Горски вијенац" (1845. и 1847), су извор херојске инспирације, која је напајала све националне подухвате од када су била објављена. Прво је дело теолошке природе, о космичком сукобу Добра и Зла и писано је под утицајем европске литературе.

Иза појма микрокозма, стоји филозофија од античких времена о великом и малом свету, који један из другога излазе. У исто време, микрокозма може бити и надахнути појединац, историјски месија. Мицкијевић је писао о „колективном микрокозму" у пољском ослободилачком покрету. Код Гетеа је то Мефистофелес. Немачки књижевник Новалис је 1794. дао дефиницију микрокозма као малог света, из кога се уздиже велики. У писању овог дела Његош је био под утицајем великог теолошког спева „Изгубљени рај" Џона Милтона, али само у неким структурама поезије о козмичкој епопеји победе Добра над Злим. Поред теолошког значаја, које ово дело инспирише бројна каснија филозофска и теолошка остварења,

оно је постало духовно надахнуће за српски ослободилачки покрет доле на земљи. Као и у случају сродних европских великих песника – Колериџ (Coleridge) код Енглеза и Мицкијевић, Словацки код Пољака, Његош је ишао стазом коју је филозофски припремила култура европског романтизма, да се остварење националне државе кроз револуцију, може остварити тек када се она у духу оствари и припреми.

У спеву „Горски вијенац" се правда истрага потурица која је у Црној Гори остварена почетком XVIII века. У поплави пропагандне књижевности новијега времена, овај се спев чак обећује да је био основа примени насиља према муслиманском становништву у српском ослободилачком покрету. Истрага потурица се историјски није десила. То је филозофска имагинација ослобођења.

Пре ране смрти Његош је одредио да га на месту митрополита наследи његов брат Перо Томов. Ипак је тај избор завршио друкчије, избором другог представника династије Петровић, младог Данила. Одлука о напуштању раније усвојене „уставне" одредбе о цетињском митрополиту Српске православне цркве је донесена мешањем улога коју су у томе одиграли царски дворови у Бечу и Петерсбургу. У Русији су били забринути за судбину православља на Балкану, у условима када је за католичког бискупа у Ђакову, после револуције 1849. био одлуком аустријског цара постављен полетни Јосип Јурај Штросмајер. Није случајно доведен у славонско Ђаково. Та је бискупија била везана за католичку цркву у Босни, Херцеговини и Кнежевини Србији. Иако жустри критичар апсолутистичке власти римских папа у католичкој цркви, он је посредно био њихов најбољи бранилац. Тежио је да се успостави једна словенска хришћанска црква, уједињена око римског црквеног престола.

Одлуком руског цара митрополит цетињски је постао Никанор Ивановић, а Данило Петровић први световни владар Црне Горе. Кад долази на престо, имао је 26. година, али су га блиски посматрачи оцењивали да је „мала га је печица, има соли у глави, и зна се носити господски". Био је добро образован са знањем италијанског и руског језика. Чим долази на кнежевски престо, упутио је проглас народу: „Кад је Бог дао и два цара (руски и аустријски), да сте добили кнеза за господара, од данас престају сви кнезови, те су до данас кнежевали, и ко би по данас икад икога зовнуо – кнеже! осим мене, нема му друге каштиге, него пушка у чело".

Млади се кнез није шалио, а још мање оклевао. Брзо је запретио опозицију око ранијег кандидата Пера Томова. „Похара Куча" је извршена сурово и без праштања, да су не само пристали да плаћају порез држави ради чега је предузета, него постала и опомена свима који снују друкчије.

Недостатак чврстих доказа у изворима не дозвољава да се донесе закључак да су овако радикалне реформе у Црној Гори предузете са стране руског цара и из интереса да се на бољој основи Црна Гора, као и цели српски национални простор, преда Аустрији као цена погађања око политичког и војног савеза у Источном питању. Новом кнезу је стално издаван савет да не изазива драме око српских сељачких побуна на турском простору. Српска православна црква је приближена свим установама које су постојале у Хабзбуршком царству. Од устоличења новог митрополита, до школовања у далматинској богословији и давања стипендија младим ђаконима, та је црква систематски приближавана Хабзбуршком царству. То је време када се међу великим силама развија сукоб око „Светих места" у Палестини. На крају је тај сукоб, на првом месту Русије и Француске, почео најпре у Србији и Босни. Пре Палестине је имао увертиру на Балкану. Чак и пре него је Луј Бонапарта, од новоизабраног председника републике постао цар Наполеон III (2. децембра 1852) француска је дипломатија припремала основу за претварање Француске у главног арбитра у решавању Источног питања.

Наполеон III је имао амбиција да овај нови ред француске доминације оствари сазивањем једног европског конгреса, на исти начин као што је конгресом 1815. Наполеон I сишао са историјске сцене. У дипломатији онога времена сви дипломатски скупови са називом „конгреса" су састанци на врху, суверених владара. „Конференције" су скупови овлашћених министара спољних послова, државних канцелара и председника влада. То је нижа категорија, него конгрес, јер на конференцији дипломати морају слати поруке свом суверену, који једини доноси одлуке сâм.

Иза Наполеона III постоји једна систематизована идеологија на којој он гради свој престиж у новом свету. „Бонапартизам" није само диктатура која је од демократије усвојила само институцију народног плебисцита, за решавање свих кључних питања државе, није чак ни политичка надградња над базом сељачке „вреће кромпира", како је Карл Маркс образложио овај тип апсолутизма. Сељаци нису класа повезана у друштву везама правне подлоге, него збир појединаца којима се влада. Овоме треба додати и политичке поуке које су извучене из Марксове критике Прудонове (P. J. Proudhon) „Филозофије беде". Наполеон III, једнако као и филозоф Прудон, били су представници либералног католицизма. Уместо подршке унитаристичким тенденцијама „Младе Италије" Ђузепа Мацинија у Италији, треба тежити стварању уједињене Италије у форми федера-

ције под папским вођством. На Балкану, на првом месту треба подржавати уједињење румунских покрајина Молдавије и Влашке у јединствену државу „Источног латинства". Она ће нужно постати и брана за задржавање руских војних бујица на топлије обале Медитерана. Уместо подршке Србији, треба предност дати Хрватима и охрабрити их да они прикључе Босну и Херцеговину, а не да се то препусти Србији и Црној Гори.

Нови француски конзули на Балкану су се трудили да све што раде оставља утисак полета једног новог светског царства. У Сарајеву су се трудили да истисну утицај Аустрије на фрањевачке калуђере, као и да их одврате од сарадње са Србима. Панику која због овога спопада људе у Бечу смирио је сарајевски гвардијан поруком „Sed populum bosnensem gallicisare esset Aethiopem lavare" – пофранцузити Босанце је исто што опрати црну боју са коже афричких црнаца.

У тежњи да нову доминацију Француске оствари преко једног конгреса великих сила, Наполеон III је тражио путеве сукоба са Русијом. На Балкану се води руска утакмица око склапања савеза са великим државама, заинтересованим да подмирују своје интересе тамо. Први сусед Русије је Аустрија. Пропао је покушај од 1844. да то буде Британија. Једини британски интерес њен на Балкану је да одатле отера Русију. Са Аустријом се могло преговарати, под условима понуде да њена сфера буде цела српска национална територија до Тимока, или чак источније, до Истера, на северу Бугарске и реке Струме на југу. У Србију и Црну Гору се шаљу окретни дипломати Фонтон и Коваљевски. Овом другом је било тешко да савија новог црногорског кнеза у бечку сенку. Аустријанци му подилазе сујети и траже да се увек ословљава као „Висост" (Altezza) у што су сви, који спадају у привржснике филозофије маршала Радецког да човек почиње више од грофа, и без повода сумњали. Песник Матија Бећковић се сетио предања да је један црногорски мудрац саветовао свог кнеза да не захтева титулу цара, јер цареви не просе.

Ово је време, када се у Србији коначно систематски стварају тајне револуционарне организације за покретање српске револуције у Турском царству. Још је кнез Милош Обреновић и пре одласка 1838, имао своје људе у пограничним областима. Ако су били ефикаснији од потоњих строго организованих мрежа агената и емисара, то је долазило што се нису трудили да међу њих уведу неког вишег реда. Нешто систематскије организације су установљене 1845. и почеле да раде годину дана после. Ипак, свеобухватна организација је плод утицаја искуства револуције 1848, као и покушаја Михаила Бакуњина да у српским паланкама на Дунаву ствара основу за покрета-

ње светске социјалне револуције. И војвођански револуционари су слушали захтеве руског цара да се такви покушаји онемогуће. За трајност ових конспирација, које су рађене према неком магловитом знању о сличним подухватима у Италији, Француској, недостајало је оно што су западни народи имали – масонске ложе. Не зна се да је у Београду ложа створена, пре него што је 1876. инспирисали италијански гарибалдинци, као добровољци у великом српском устанку 1875–1878. Покушај је постојао 1851.

Око Илије Гарашанина је у марту 1849. створен један систем на подлози „Устава политичке пропаганде имаће се водити у земљама Славено-турским". Аустријска влада је већ 29. априла 1849. предузела мере против организације за хидру револуције, чије је тело на Балкану, а глава у Паризу. Агенти ове конспирације су покривали Далмацију, Херцеговину, Босну, Војну Границу, Црну Гору, северну Албанију и делове југозападне Бугарске, са Македонијом. Цела је мрежа подељена у „два предела", један јужни у Дубровнику има средиште, а други северни у Београду. Под северни предео је спадала Србија, Босна и Војна Граница. На његовом челу је бивши фрањевац Тома Ковачевић, а на челу јужног бивши исусовац Матија Бан. Испод двојице вођа су дванаест покрајинских „агената", испод ових срески (нахијски) „начелници", а и на дну лествице бројни „момци". Као циљ ове мреже је било обавештавање о стању народа и припремање могуће побуне, која није одређена ни временски ни по обавезама мреже. Српски агенти су покривали цело подручје Босне и Херцеговине, сем средишњег дела око Сарајева за једно време.

Српска револуционарна организација на турском подручју је много значајнија по одјеку у хабзбуршкој влади, него по учинку који је произвела по османлијским покрајинама. Врло рано је влада у Бечу била обавештена шта се ради на турској страни, па се одмах предузимају противмере. Ствара је мрежа конзуларне службе на подручју Босне и Херцеговине и северне Албаније, за које је хабзбуршка држава показивала највише интереса. Генерални конзулат, који је од времена Наполеоновских ратова постојао у Травнику, 1851. се пребацује у Сарајево. Поред њега постоје вицеконзулати и конзуларне агенције у Бањалуци, Тузли, Ливну, Новом Пазару, а нешто касније у Мостару, Требињу и Брчком. За потребе рада против српске револуционарне организације је била одобрена сума од 100.000 форинти, а касније под 20.000 форинти годишње.

Немогуће је на изворима проверити колико су ови издаци 1851. били одвојени од службене обавештајне службе, а колико привремена импровизација. Језгро обавештајног рада је од 1843. било везано за установу „Evidenzhaltungsgruppe", уз Генералштаб. Нова служба

„Evidenzsbureau“ је створена на поукама прокључавања Источног питања 1850, са сталним сарадницима и одвојеним буџетом. Иза њеног буџета ови издаци, најпре сто, па двадесет хиљада форинти годишње, ни близу нису могли бити покривени.

Поред ове владине мреже конспирације, у Србији је група око уставобранитељског првака Вучића Перишића организовала и једну опозициону, са циљем да се у северозападној Бугарској створи једна ослобођена територија одакле би династија Обреновића била поново враћена у Србију. Од марта 1848. се тамо припрема обреновићевски устанак. На пролеће 1850. једна је велика побуна заиста избила око Видина, у којој се ангажује 15.000 устаника. Ове побуне гуши турска армија под командом пребеглог Србина из Војне Границе Омер (Михаило)-паше Латаса. Не зна се тачан разлог зашто је пребегао на турску страну, где је искористио постигнуто војно образовање, знање немачког и италијанског језика, па на турској страни врло брзо правио високу војну каријеру. Поред тумачења да је побегао због неких финансијских обавеза његовог оца, најбоље је тумачење открио аустријски писац из Загреба Зигфрид Капер (Siegfried Kapper), преносећи у једном путопису разговоре са школским друговима Омер-паше Латаса. Врло рано је у младости показивао жеље да постане паша на турској страни.

Након гушења хришћанске побуне у северозападној Бугарској 1849–1851. Омер-паша је добио задатак да сломи антиреформни покрет босанских муслимана. Корен ове војне кампање је у интервенцијама представника владе Француске Републике пуковника Бистрановског, у Београду 1849. Сам је султан био пред изазовом да конзервативни отпор босанских муслимана, који су покушавали да изворни Ислам и његове друштвене обавезе боље бране од њега. Српска влада је успела да у време револуције у Војводини, онемогући избијање побуне и босанских сељака. Босна је плаћала дугове отезања да се проведе у дело наредба о укидању спахија и државног поседа земљишта из 1833. То је поново покушано 1847, уз опасност да дође до сељачког револта. У Босну је послат енергични везир Тахир-паша, који је напунио тамнице српским незадовољницима, а аграрно питање није ни покушавао да реши. Од свих француских захтева око признања аутономне српске државе („Вицекраљевство српско“ 1848, 1849) султан је решио само ово у Босни.

То је био разлог да је Омер-паша са војском пребачен из северне Бугарске да сломи једну заверу муслиманске властеле, да задрже стари систем државног власништва над земљом. У ствари, још једном су се дизали у име правоверног тумачења традиционалног Ислама. Нудили су савез сељачким вођама и бану Јелачићу у Загребу.

Омер-паша је за осам зимских месеци 1850–1851. сломио овај отпор. Цели слој старих спахија је био поубијан. Историчар Ахмед Аличић је израчунао да је 64 посто старих спахија нестало и да их је међу новом властелом остало премало да би социјални профил те елите био сачуван и за будућност. Један од задатака Омер-паше је био и да узгред уништи у Босни мрежу српских тајних организација. Даровити фрањевачки писац Фрањо Јукић је био ухапшен, а тиме делимично уништен и део српске тајне организације.

Турска држава и босански муслимански поседници су заиста били смртни непријатељи ових српских планова да из дубине припреме револуцију за ослобођење. Ипак су јој стали главе, не муслимански непријатељи, него њени пријатељи. Кад је због притиска Русије ова мрежа српских организација била обустављена, она се поново обнављала. Организација је и тако пропала на историјском испиту социјалних немира у Босни и Херцеговини. Једна изолована српска побуна се јавља у источној Херцеговини 1852. Омер-паша је са 30.000 војника успео да сломи тај отпор, а његов покушај да овом осињаку укине и сигурну заштиту и изворе живота из Црне Горе, изазивају интервенцију великих сила. Русија и Аустрија су стабилизовале један недоследан савезнички однос, барем у смислу да је Русија препуштала свом подунавском партнеру право да све прилике у Босни и Херцеговини сама решава. Кад је турска војска предузела поход на Црну Гору, уз самоуверено хвалисање Омер-паше да ће срушити целу земљу, дипломатском мисијом генерала Кристијана Лајнингена (Leiningen) у Константинопољ, турски поход је био заустављен и Црна Гора спашена.

Још пре него је у међународном праву почела толеранција према муслиманском становништву, тек после Берлинског конгреса 1878. она је проповедана у новом таласу српских тајних организација. Оне се обнављају 1858, па након оклевања поново 1861. У свим папирима који су остали иза ових нових покушаја, извире једна потпуно нова доктрина да треба радити на окупљању присталица све три вере: православних, католика и муслимана. Једној групи херцеговачких муслиманских бегова, који се охрабрују да сарађују са српском владом са циљем обарања султанове власти, дају се гаранције очувања њихових поседа. У једном пројекту 1868. је речено да се „господарима од земљишта објављује, како се нећеду спаилџи никада одузети, но да ће се одношај између њих и раје другче уредити и тврдо занавијек узаконити договор на општој народној скупштини тако, да ни за једну страну криво бити неће“.

У свим другим пројектима српске револуционарне завере је овај социјални заокрет истицан на првом месту. Резултат је био да је српска влада добила нешто мало савезника из реда босанских муслиманских бегова, а губила поверење сељачке хришћанске већине. Социјални компромис је изазвао потпуни слом свих подухвата да се на ноге усправи једна организација за српску националну револуцију. У питању није била само противречност између политичког ослобођења и очувања старог социјалног механизма исламског друштва, који га је из темеља онемогућавао. У питању је била могућност друштвене комуникације између српске политичке елите и муслиманске земљишне властеле, која није могла замислити нарушавање поретка основаног на исламском шеријатском праву.

Покушаји српских тајних организација 1849. до 1878. да придобију муслиманску елиту у свим суседним покрајинама, а највише у Босни и Херцеговини, је био део историјских припрема саме те муслиманске елите да ствара своју идеологију и свој сопствени покрет за усклађивање са европским развојем тога времена. Од 1868. се најпре јавља идеологија османлијске нације, која ће тада бити први пут формулисана, па обновљена у уставима 1876. и 1908. Завршиће 1878, када се убирају први плодови новоствореног покрета панисламизма. После Вахабитског покрета у време Српске револуције 1804, панисламизам 1878. је била друга велика обнова ислама која је у решавању српског националног уједињења дошла на светлост дана. Формирање идеологије панисламизма 1878. и појава његових првих организација је у српској историјској науци боље истражена и откривена, него у светској науци.

Основна подлога историје српског народа, након окончања револуције 1849, била је нова расподела великих сила учињена у Кримском рату 1854–1856. До тога времена, Русија је већ била постигла неко разумевање са Аустријом, иако савез никада није створен, нити у правом смислу постојао. Шта више, Аустрија ће активно учествовати против Русије и у Кримском рату, јер јој је одређена улога да окупира румунске покрајине Молдавију и Влашку. Руси конзули у Београду и на Цетињу, Фонтон и Ковалевски, су успели да задрже две српске кнежевине од покушаја покретања националних револуција у Турском царству. За време Кримског рата Србија је остала неутрална.

Париским миром, којим је овај рат завршен, 30. марта 1856. Русија је платила високу цену свог војног пораза. Проглашена је неутралност Црног мора, што је Русију обавезивало да не сме градити утврђења и арсенале на црноморској обали. У исто време је и пловидба Дунавом међународноправно регулисана, при чему је и ту Русија изгубила ранију улогу због губитка Бесарабије и истискивања са подунавског подручја. Србија је ојачала своје луке, али њима су доминирали аустријски парни бродови.

Уместо Русије и Аустрије, које су од 1774. имале заштитне обавезе за православно и католичко становништво, сада се ствара савез европских држава које ће одлучивати о развоју Источног питања: Француска, Британија, Аустрија, Русија, Пруска, краљевина Сардинија. Направљен је притисак на турског султана, да 1856. објави нови уставни закон о реформама „Hatti – humaiun". Он је произвео дубље последице у развоју Источног питања, него било која друга одлука да се царство мења по европским облицима државе и друштва. На првом месту је укинут ранији „Milet sistem" који је изједначавао народ и вероисповест. Само три године пре тога, изванредни султанов изасланик у Босни Ћиамил-паша је прогласио да се „Milet sistem" мора стриктно одржавати, па по томе је забранио употребу етничког назива Србин за православне и наредио повратак на турски „Urum", или Ромеи грчки. За католике је тражено придржавање тога традиционалног израза, па забранио употребу новитета „Латин", јер се под тим подразумевао латински део српске нације. Традиционални назив у турској држави, по „Милет систему", био је католички народ. Ћамил-паша је 1853. заправо забранио покрет признања српске нације по језичкој основи, и вратио га на верски колосек. Вероватно је ово последица извештаја Омер-паше Латаса из 1851, да је откривена панславистичка завера у Босни.

Модернизација турског друштва и почетак градње железница су захтевали узимање зајмова од страних поверилаца више него пре. То има за последицу један нови фактор у подлози Источног питања, који раније није био у тој мери присутан. Од 1854. до 1874. зајмови страним банкама су нарасли до дуга од 200 милиона стерлинга. Тада је турска влада од буџетских прихода могла да скупи само 18 милиона фунти стерлинга, али је на обавезу отплате дугова морала одмах да изда 15 милиона. Остајала су само три милиона, из којих је требало издржавати администрацију и модернизовати војску.

Извор прихода је био у повећању пореза. Од земљишног закона 1858, са додатном одредбом за Босну и Херцеговину и Источну Србију у Саферској наредби 1859. и Лесковачком закону 1860, постојала је обавеза сељака да новој властели плаћа трећину, а држави десетину свих прихода. Због повећања облигација западним банкама, овај главни државни порез, десетина, је изгубио смисао назива. Он је толико повећан, да је прешао трећину која је давана феудалцима. Резултат је било динамизовање аграрног питања, па се сви српски сељачки устанци тога времена све више оснивају на отпору високим

порезима. По једном извештају, пред устанке 1875, српски сељаци су око Ниша „од свију плодова, рачунајући ту воће и све, ко је сабрао 100 ока, морао је дати око 78 ока, а њему су остале само 22 оке". Поред тога је плаћао порез на стоку, на право употребе коња, ослобођење од војске на коју је због изједначења свих грађана царства постао обавезан од 1856, а годишње је десет пута морао да иде на бесплатан кулук. Турска мера за тежину, ока је износила 1,2 килограма.

Модернизовање економије на турској територији је ишло споро, у свакодневном животу се одвијало као кад човек посматра кретање сунца – у дужим раздобљима се види да стално одмиче, а у једном трену упорно стоји. Модернизацију врши држава, а не социјална основа по градовима. Муслимански бегови су једном протестовали што се планира градња железница, јер се тако руше бројна гробља. Војвођански „Србобран" је у јануару 1866. известио да је босански валија наредио „да сваки Босанац који ове јесени не посади 40 шљива иде у затвор три дана и плаћа глобу од 40 гроша", како би се нешто извозило у Аустрију. Закон о изградњи друмова је донет 1869. Разлог да су друмови остали искривудани открио је један српски лист, јер су „турски инжињири обично пред собом водили пса, па куда он прође онда ефендија пут бележи". Италијански конзул је 1865. известио да и муслимани у Подрињу нерадо гледају на досељавање Черкеза, како би се исламским верским зидом Босна оградила од Србије. Валија је 1861. наредио да „сваки ко крадом уноси новине и чита добије по 250 дегенека" на јавном месту. До 1919, само је друм од Брода до Сарајева био оспособљен за колску вучу. Путовало се осам дана.

Турско друштво је због унутрашње социјалне кризе доживљавало и опадање муслиманског становништва. Један закон о избеглицама 1857. „Muhhaciri kannunnamesi" је подстицао насељавање пустих области, у Европи су гаранције и помоћ давани на шест година, а у Анадолији на 12 година. То је матицу исељеника окретало према Анадолији, где је постојала опасност да због нагле депопулације и претварања земљишта у пустиње, да матични делови престану бити турски. Од 1860. матица бегунаца са Крима, кога су коначно Руси ставили под своју управу, се усмерава према границама Србије. Цела је граница Србије као полумесецом била ојачана муслиманским черкеским избеглицама. Миграције Срба из Подриња 1865. је српски кнез зауставио, јер се насељава муслиманско, ромско становништво.

Српски је народ у Кнежевини Србији од 678.000 колико се рачунало 1834, за четири деценије порастао на 1.350.000 људи. Основна маса народа је слободни, малопарцелни сељак. Србија нема никаквог извора богаћења, сем земље. Због заштите сељака од пропадања и то је богатство стављено ван тржишта, па Србија нема готово никаквих бољих извора за инвестирање у занате и индустрију. Законом од 1865. је уведена забрана да се од сељака може, због дугова или других разлога, одузети минимум од два дана орања земље, а 1871. је то повећано на заштиту поседа од пет дана орања, 3,5 хектара. Србија је постала „краљевство малих сељака", како закључује један британски путописац тада. Израчунато је да је 1866. у градовима живело само 9,53 одсто друштва. Закон о сувоземним путевима је донесен 1864, али се од Крагујевца до Београда ипак путовало 12 часова. Песник Ђура Јакшић се шалио да због недостатка добрих путева, а још више точкова на њима, путник и није морао да се враћа назад у место одакле је пошао.

Тек од реформе војске иза 1861. мења се стара народна ношња. Све се мање употребљава фес. Нове војничке униформе су биле прва масовна кројена одела, па због тога што су била јефтинија почела да замењују стару ношњу. Нико није сматрао да је тиме дошло нешто ново, јер су војничке капе и чакшире такође сматране новом народном ношњом. Први новчани заводи се отварају најпре 1862, до 1871. окружне штедионице, а од 1869. делује и прва српска банка. Након 1868. се кује национална валута, која 1873. од бакарног постаје сребрна и златна. Од 1878. српски новац добива међународну стабилност, али ће бити потребно да прође још времена да и страни банкари то усвоје.

Ново српско друштво, у коме се након револуције 1849. осећа да расте један нови квалитет, је образовани чиновник, а не елита трговачке и аграрне буржоазије која је пре тога давала старешински кадар. Мрежа од 22 гимназије, колико их у земљи има до 1879, је променила карактер државног управљања. Стари Лицеј се претворио у Велику школу 1863, а док са те степенице 1905. није претворен у универзитет, био је поштовања вредна установа за образовање, али једно рано гнездо мислећих људи који мењају карактер власти. Стварала се једна елита у европским оделима и са навикама свакодневног живота, који су се разликовали од предшасника као кад нека страна влада преузме управу над једном земљом. Студенти образовани на страним универзитетима су постали лек модернизације, иако је руски цар 1849. сматрао да би тај отров требало одстранити из српског друштва. Разликовали су се „Паризлије" од „Немачкара", тачно као што се од средњег века у Дубровачкој републици разликују „Сорбонези" од „Саламанкеза". Француска је увек била либералнија, па се и прве клице српског либерализма, након 1849, јављају у овим групама који су школовани на француским универзитетима. Бити „француски ђак" није исто у Србији, или било којој другој европ-

ској земљи. Овде је то привилегија духовне аристократије. Као и европски либерали, они се обележавају шиљатим брадицама.

Последица овог унутарњег врења, које странци не примећују су таласи незадовољства са уставобранитељским режимом какав је успостављен и трајао од 1842. „Паризлије" су добивале муку у стомаку кад чују причу о старом српском слободарству, које је однеговано под сеоским орахом. Они сањају о парламентарној држави и политичким странкама. Резултат је био један покушај атентата 1857. на кнеза Александра Карађорђевића („Тенкина завера"), а 1859. сазивање Светоандрејске скупштине из децембра 1858, када је династија Обреновића поново враћена на старо место. Кнез Александар се склонио код турског паше у београдском утврђењу, а затим отишао у егзил.

Кнез Милош је остао 1858. за кормилом кратко, да би могао да обнови стару аутократију, ни у чему више од старачке реторике. Од 1860. његов син Михаило на српску земљу доноси једну нову наду, коју је његово европско образовање зрачило само од себе. Његова супруга је једна мађарска бароница, његов двор се ствара по неким европским мерилима, његов идеал је да преобрази и српску душу и тело. Политичка елита се дели на либерале и конзервативце, који се тако називају по неадекватној европској позадини. Либерали су се држали Русије и савета руског цара. Из Петерсбурга су донели једну штампарију да објављују лист „Скупштина". Иза тога стоји убеђење руских славјанофила да се српска слобода разликује од западне слободе и да је она изражена у постојању установе народне скупштине, а не парламента бираног на бази пореског цензуса и ограниченог бирачког права.

Пре доношења првог српског устава 1869, најпре је 1861. проглашен Закон о Народној скупштини. Донесен је закон о општинама, са доста широким самоуправним овлашћењима, а од 1862. успостављен „Савет Министарски", по угледу на западне владе. Скупштина је бирана сваке треће године. Српски либерализам израста из Дружине младежи српске из 1847. (Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић, Светозар Милетић), од четири представника генерације ће двојица остати кандидати да им потомство подиже бронзане споменике. Њихов учитељ и политички отац је Владимир Јовановић, који је у Лондону издавао један емигрантски лист, па га по угледу на Херцена и Огарјева илегално растурао по Србији.

Развој италијанског Ризорђимента је издалека, више по спољном него унутрашњем утицају, остављао трага у овом српском политичком успону. Као што се италијанска „Млада Италија" претворила, након уједињења 1860. у „Partito d'azzione" из које су се издвојили

„destra storica" и „sinistra storica", либерали и конзервативци, то су урадили и српски политички полетарци. Формула Масима Дазеља (Massimo D'Azeglio) да је наша конспирација написана на нашем челу и да се напуштају тајне организације, то су несвесно копирали и у Србији. Мацинијева девиза „Italia fárrà dase", српски либерали су превели „Наћи себе у себи", а да нису имали подједнаке снаге да то и остваре у борби са Турском, као њихови италијански сродници са Аустријом.

Овом либералном покрету је врло блиска организација „Уједињена омладина српска", која се ствара на конгресу у Новом Саду 1866. спајањем студентских ранијих удружења. Већина од 400 утемељача су били правници по образовању. На другом конгресу у Београду са 1.500 делегата су допуштали да се у ту српску организацију уписују сви синови Јужних Словена. Као што је Масимо Дазељо тражио да се уместо завере, делује јавно преко књижевности, и ова српска омладина развија бујну књижевност. Њихов политички идеал је био у Црној Гори, у преображеној династији Петровића, а њихов главни савезник Русија. Иза 1870. из ове се групе јављају први социјалисти. Стварају се као кола пред коњима, најпре социјализам, па тек знатно касније радничка класа која ће у њима видети своје историјско порекло и социјални корен. Њихов главни идеолог Светозар Марковић је 1872. издао „Србија на истоку", са доктрином да Србија не може ширити свој облик државе и друштва на друге балканске народе, него да се то мора тражити у форми федерализма. У процепу између словенског Бакуњина и пруског Маркса, они су били на овој другој страни. По Србији формирају задруге, кооперативе, јер их је Прва интернационала прихватала као услов чланства.

У ово време је хабзбуршка држава доживела два велика ратна слома. У рату са Француском и Краљевином Сардинијом 1858. је доживела пораз и морала пристати на отцепљење Ломбардије, а након финансијског слома морала пристати и на напуштање апсолутизма краљевског двора. У Хрватској је стари Илирски покрет доживео фундаменталну метаморфозу. Његову идеологију стварања јужнословенске државе је преузела Народна странка, са одвојеним огранцима и вођством у Хрватској и Далмацији, иако делују синхроно и договорно. Политички вођа и идеолог је ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Његове циљеве и методе је одредила реформа уставног поретка у Хабзбуршком царству, која је обављена у затвореном кругу бечког двора и мађарске националне опозиције од 1861. Шест година потом ће се аутократска држава претворити у двојну федерацију „Аустро-Угарским компромисом". Сличан је компромис направљен између Мађара и Хрвата 1868. („Ausgleich", „Хрват-

ско-угарска нагодба"). Задржавајући бирачки цензус на 2 одсто бирача, подељених у курије земљопоседника, високообразованих лица, градских класа и нижег слоја становништва, формално је увођена процедура парламентаризма, уз очување свих права које су владарски двор, католичка црква и војска оградиле за себе од осталог народа. У прве две курије повлашћених класа су долазиле две четвртине посланика, а сељаци су слали само две петине.

У угарском делу царства није уведен овај куријални систем, него задржан стари из времена револуције 1848. И ту су привилеговане класе имале бирачку предност. Бирачко право немају сељаци, јер је оно везано за поседовање земље. До 1873. постоје посредни избори, где тек изабрани електори бирају посланике. По једном опису из Даља 1888, вели се да су „службени бирачи пуштени у биралиште, које се налазило у властелинском дворцу, затим су врата затворена и проведени су избори". Циљ оваквог демократизовања је био да се „сачува мањина, потисне већина и добије на квалитету". У парламент су улазили и вирилни чланови, преко којих је црква вршила наглашенију улогу у дневној политици него другде. Реторика и клерикализам су почели да цветају. Опште бирачко право је уведено 1907. у аустријском делу државе, у угарском 1910. Поред тога се уводи и установа „политичког народа", који се некада назива и „дипломатичким народом", по којој се национални суверенитет одређује историјским правом, који се доказује феудалним дипломама. „Према тому су дакле и сви они, који су се родили у Хрватској, у политичком погледу Хрвати", како формулише идеолог Народне странке Богослав Шулек 1882. Та је филозофија посуђена од Мађара да народи без феудалних диплома не могу политички да дишу.

Обе Народне странке, Хрватске и Далмације, су имале идентичну политику о будућности хрватскога народа. Сматрали су да треба тежити јужнословенској федерацији, у коју би били укључени и Бугари са Македонијом, да треба направити етничко разграничење са српским народом. Идеолог странке Богослав Шулек је 1861. нацртао етничке границе хрватског народа како их водећа хрватска политичка групација заступа. На западу је граница делила Истру по реци Раши, од словеначких покрајина узимани неки срезови. Далмацију су протезали до Котора, али Дубровник нису обухватали. У Босни се захтевала „Турска Хрватска", до река Врбаса и Пливе, код Бањалуке и Јајца. Ослобођење Босне и Херцеговине је препуштано Србији, а историчар Фрањо Рачки, други човек у страначком вођству, је у марту 1877. објаснио да Хрватска није никада у историји постала „језгро и привлачило" за државно окупљање на Балкану. Била је увек у рукама Мађара и Немаца да се онемогући државна консолидација

Балкана. Србија је вршила историјску мисију државног окупљања јужнословенског простора.

Након 1860. у Хрватској је избила и једна политичка странка вечног хрватског сепаратизма и сталног непријатеља Срба. „Странка хрватског повијесног права" Анте Старчевића и Еугена Кватерника је окупљала екстремне елементе у хрватском друштву, али је најдубљи ослонац имала у интелигенцији, католичкој цркви и заосталом сељаштву. Они су изградили и своју идеологију, по угледу на сличну коју су у Мађарској изградиле мађарске странке. За њих нација није заједница језика, него спој неједнаких раса. То је Анте Старчевић образложио у књизи „Име Серб" 1868. Преузео је теорије мађарског политичара Јозефа Етвеша из 1851. да је нација спој неједнаких раса, владајуће и подређене. Тај први расизам је нарочито био утицајан у политичкој идеологији након велике студије Артура Гобиноа (Gobineau), „Есеј о неједнакости људских раса" 1853. Гобино је сматрао да су Срби дошли од некадашњих робова и употребљава израз „Реч Србин".

Старчевић је сматрао да Хрвати нису пореклом словенски народ, него једна владајућа раса која је скандинавског порекла. Није помињао име Гота али су његови каснији следбеници то надопунили и створили једну свеобухватну теорију о Хрватима као делу Гота. Старчевић је сматрао да су босански муслимански бегови једини расни остаци хрватске владајуће расе. Није познавао научну истину, да Ислам не познаје наследну аристократију и приватно власништво на земљу. За Србе је сматрао да су „сужањска пасмина", „хрватски роб".

Ова је теорија изграђена (вероватно) на основама које је део публицистике француског Другог царства показивала према Хрватима. Француска је настојала да балкански католици створе моћније државе и постану брана Русији. Посебно је утицајан новинар и књижевник Луезон Ле Дик (Loueson Le Duk), који је изучавао скандинавску историју. Писао је да Срби и Бугари не припадају словенском стаблу. Ови идеолошки утицаји још научно нису дубље обрађени, највише због отпора у хрватској историјској науци да идеологије ове странке веже за расизам. Ово је једина хрватска политичка странка која је, од почетка формирања партија 1860, увек трајала и била идеолошки залог националне идеологије. Старчевић је сматран „Оцем домовине" и увек то остао, сем једно време у социјалистичкој Југославији, због искуства хрватског фашизма који је изграђен на темељима ових теорија Анте Старчевића. Ове теорије су пример митологије којом балкански интелектуалци своју нацију уграђују у саме темеље Европе.

Странка је настала уз одређену руску помоћ да се изврши етничко и политичко раздвајање Срба и Хрвата. Руски славјанофили, а нарочито истакнути писац и конзул у Сарајеву 1857. А. Ф. Гилфердинг, су у „Посланици Србима" 1860. опоминьали на опасно усмеравање Срба да са католицима изграђују своју будућу државу у југословенском смеру. У исто време су из Загреба позвали писца Еугена Кватерника у Москву. Он је 1861. у Паризу, уз руску финансијску помоћ и подстицај Луезон Ле Дика објавио књижицу о италијанској конфедерацији и Хрватској. Сматрао је да се етничка граница Хрвата протеже (у првој верзији до Неретве) до Бугарске и Албаније, да Срби као народ не постоје. У исто време је сматрао да је западна граница Хрвата на реци Сочи, да су све словеначке области Хрватски простор. У Италији је изазвао реакцију због негирања италијанских историјских права до Кварнера. Процветала је теорија о супериорној западној и инфериорној источној цивилизацији. У Хрватској су ту границу видели на линији поделе Римског царства у два дела 395 А. Д. која је ишла рекама Лимом и Колубаром у западној Србији. У Италији се сматрала да је та граница на Кварнеру и да је у античко време један рт у Истри назван „Paxtecum" (Мирстобом), кад би путници са Истока доспевали до питомијих морских струја и благороднијих народа.

Сарадња са Србима је трајала до 1871, када је бискуп Штросмајер почео да напушта своја ранија убеђења. На Концилу у Риму 1870. је држао говоре против папског апсолутизма у католичкој цркви. Био је у групи Лорда Актона из Енглеске (Acton) и Јозефа Делингера из Немачке (Döllinger), када је Лорд Актон сковао чувену девизу „Свака власт корумпира, апсолутна власт корумпира апсолутно". Мислио је на папски апсолутизам у цркви. Штросмајер је држао говор у којем је тврдио да је у историји хришћанства власт у цркви припадала црквеним концилима, а папа био само римски епископ „Primus inter pares".

Ватикански људи су га осуђивали као протестанта. Због оваквих идеја Штросмајер је привремено задобио врло знатне симпатије у целом демократском свету, а у Русији је поштован, посебно на Словенском конгресу у Кијеву 1867. У Британији су људи око Гледстона настојали да Штросмајера пребаци у Ирску 1885. Због непознавања енглеског језика то није успело. Позван од Актона и Делингера да у својој бискупији и у Хрватској оснује „Хрватску старокатоличку цркву" Штросмајер је одбио. Био је уверен да би то била једна незнатна секта, без присталица у народу. Таква је црква створена тек 1917, забрањена од хрватског и италијанског фашизма 1941, комунисти 1945. су најпре оклевали и коначно нису допустили да се

она обнови. Од ње је остало само име. Штросмајер ће напустити идеје југословенског окупљања и постати оштар критичар православља.

Као услов савеза хабзбуршког двора и мађарске опозиције у време стварања двојне немачко-мађарске федерације, био је мађарски захтев да се поништи српска аутономија у „Српском Војводству и Тамишком Банату". То је урађено решењем цара 27. децембра 1860. Покушај Срба да на једном великом црквеном „Благовештенском сабору" из априла 1861. траже нову аутономију на етничким основама, са милион српског становништва, није успео. Њима је 1868. гарантована црквена аутономија, са правом одржавања црквених сабора. Од 1864. се део румунске православне заједнице издваја из јурисдикције српског патријарха у Сремским Карловцима. На тим рушевинама ће Срби покушати да створе једну моћну политичку странку под вођством Светозара Милетића. У угарском делу Хабзбуршке монархије наступила је ера убрзане мађаризације. Прве и најнеповратније жртве су били католици словенских народа.

Кнез Михаило је почео да ствара основу за ослобођење Срба. У том погледу је настојао да створи „Први Балкански савез" са Црном Гором, Грчком, бугарским организацијама у избеглиштву. Са Хрватима је долазило до неспоразума, због хрватског страха да постоји неко тајно нагађање српског кнеза са угарском владом и њеним вођом Јулиосом Андрашијем. Кнез је успео да након једне кризе 1862, светске силе направе притисак на Турску и Србији 1867. препусти утврђене градове. Кнез је преузео широку акцију европеизовања Србије. Уместо редовне војске створена је „Народна милиција", по узору на српску традицију, али и добровољачке јединице Гарибалдија у Италији иза 1860. Цела турска варош, сем богомоља које су остале да их без верника природа прогута, у Београду је срушена и град почео да добива облик европских насеља. Копиран је урбанизам Беча, посебно архитектура „Ringsrtrasse", па је српска престоница добила своје „венце", око главног средишта.

Главни противник кнеза Михаила у овим напорима да Србија самостално води борбу за стварање своје државе, била је Русија. Руски цар је „више шута саветовао" српском кнезу да не покушава да ствара савез са Мађарима и грофом Андрашијем, око ослобођења Босне. То би отуђило Хрвате, а била би и опасност да Србија уђе у хабзбуршку државу. Уопште, саветовано је да српски кнез не узнемирава Турску. Иако није никада доказано, али се претпоставља да је овај неспоразум са руским царем био и главни разлог да је група српских опозиционара успела да 11. јуна 1868. убију кнеза Михаила у једној шетњи у предграђу престонице. Суд је казнио на смрт 14 завереника, који су били најближи покрету Уједињене омладине срп-

ске. Ипак остаје главна сумња да убиство још једног српског владара спада у позадину односа великих сила и да путеви воде у Петерсбург.

Након смрти кнеза Михаила Србија је добила, најпре, једно намесништво од три утицајна политичка првака малолетном кнезу Милану. Одмах после тога, 1869, Србија је добила свој државни устав и постала парламентарна монархија. Бирачко право није постојало у савршеном виду нигде у Европи, па ни у Србији. Кнез је добио право да на сваких три изабрана посланика он постави једног свога. Нема општег бирачког права, а осим тога је, према хабзбуршком искуству, уведен систем посредних избора преко изборника. Иако, не у најсветлијим бојама, овај парламентаризам „енглеског типа" је деловао. Избегнута је диктатура владара, као у Немачкој („неофридрихизам"), па је 1874. први пут парламенат у Србији оборио владу.

Црна Гора је у ово време власти кнеза Данила успостављала врло блиске везе са кнезом Михаилом у Србији. И у Црној Гори је извршена реформа регрутације, али модерна војска није била створена. Сваки војник је на капи носио крст, па због тога војска прозвана „крстоносном". Одмах затим је уведена и тробојна српска застава, као обележје државности. Основана је једна кнежева гарда од хиљаду војника. Уместо устава, кнез Данило је 1855. прогласио „Законик Данила Првог Књаза и Господара слободне Црне Горе и Брда". Од 95 чланова, 19 је преузето из Законика Петра I. Скупштина и Збор нису помињани, као што није успостављена редовна влада. Извршена је реформа администрације, па сваком племену додат један капетан. По члану двадесет другом је проглашено да „у овој земљи нема никакве друге народности до једине српске и никакве друге вјере до једине православне источне", али је сваком „иноплеменику и иновјерцу" остављена слобода своје националности и вероисповести. Тај члан је донесен због дела муслимана у племенима Кучи, да се не би сматрали Турцима. Један члан овог Законика је прописивао да Црногорац који се не одазове у рат припада женском роду и „мушког срца нема".

Кнез Данило је, слично као кнез Михаило у Србији, покушавао да ослобођење постигне без сарадње са Русијом. Сукоби са околним муслиманским становништвом су били стални иако је са великом црногорском победом 13. маја 1858, на Граховцу углед државе порастао и у српском народу и у светској дипломатији. Резултат је био и успостављање безбедног разграничења 1859.

Остало је необјашњено ко је организовао убиство црногорског кнеза у Котору 12. августа 1860. Трагови воде у Беч, због реченице у једном мемоару гувернера Далмације аустријској влади 27. априла 1858: „Клица зла се може само на тај начин искоренити, ако би се кнез Данило, као и његов брат Мирко, и син му који се налази на одгоју у Паризу, заувек искључили од власти у Црној Гори".

Данилов наследник, кнез Никола, ће остати на власти до ишчезавања посебне црногорске државе и њеног утапања у Југославију 1918. Он је обновио поверење Русије и вешто следио руске жеље да се не заоштравају односи са Аустро-Угарском. Извршена је реформа војске по узору на милицију у Србији, подељена у седам бригада. Сенат је реформисан и у њему основане три „управе", за унутрашње послове, финансије и војску. „Књажевска канцеларија" је сматрана установом за спољне послове. Државна власт је остајала неприкосновено аутократска, на великој цени славјанофилкских кругова Русије као истинског „словенског облика државе", као што су 1876. прекорени Срби у Београду да су одвећ предани западним узорима парламентарне демократије.

У социјалном и политичком погледу српски народ још није интегрисан у јединствену целину, што се није могло ни остварити пре државног уједињења 1918. Једини модел који ће у будућности сви прихватити је остварен само у Кнежевини Србији. Социјални поредак у Црној Гори је исти, али се битно разликује по томе што се у Србију народ масовно усељава, а из Црне Горе исељава. Црна Гора има племенску структуру друштва и жилави облик задружног облика породице.

У Источној Србији, Косову, Босни и Херцеговини је класични државни феудализам до расула 1851. и „Земљишног закона" 1858, а после тога постоје и ту локалне разлике. У Војној граници, до декрета о распуштању 1871. и коначног распуштања 1881, постоји слободни сељачки посед, законом обавезна задружна породица. Феудализам у Хрватској са Славонијом се разликује од колонатског типа феудализма у Далмацији и Боки Которској. Укидањем феудалних односа на северу је проведено уз услов финансијског обештећења ослобођења сељака, што је племићима омогућило акумулацију капитала, па оно и даље остаје стуб друштва. Остале су му велике парцеле земље и добио је неке могућности инвестирања у мале индустријске погоне, као што су млинови, дестилације алкохола, сеча шума. Иако је цела Аустро-Угарска, како се држава службено назива иза 1867, остајала заостала област Европе, према „Земљама језгра", то је ипак била предност у поређењу са Србијом. Због заштите породичног земљишног поседа од 3,5 хектара, извор индустријских инвестиција се може очекивати само од страних зајмова, трговине и рудника. У Крагујевцу се замеће гнездо војне индустрије иза 1849, по узору на сличан у Торину, гради се неколико млинова и отварају

рудници. Почетак сеобе сиромашних сељака из хабзбуршких покрајина у Америку, захватио је и српско становништво из њих.

Резултат овако неинтегрисане социјалне подлоге је условио целу даљу борбу за национално уједињење. Интелигенција и виша култура се развијају у Србији, Војводини, делимично Хрватској и Далмацији. Интелигенција се подиже на београдској Великој школи и страним универзитетима. Дипломе Загребачког свеучилишта иза 1874. се дуго не признају у иностранству. У османлијским покрајинама се још боре за црквене општине и њихове школе. Оваква разлика друштава северозападних и јужних покрајина је оставила трага у менталитету једног истог српског народа. Књижевница и путописац Мјур Макензи (Mackenzie), на Косову 1868. одмах препознаје Србина из слободних кнежевина како иде уздигнуте главе, док његов брат одњихан у турском друштву хода покуњен.

„Велика источна криза" 1875–1876. Сељачки устанци и неуспех уједињења 1876–1878.

Историја борбе српског народа за уједињење у јединственој националној држави је у заостатку истог процеса у Италији и Немачкој. Након рата уједињеног Севернонемачког савеза и Француске 1870, срушено је Друго царство у Француској, Немачка уједињена 1871, а у исто време је и папски Рим укључен у Краљевину Италију као њена престоница. Аграрне побуне у Турском царству су водиле ка ослобођењу српског и других балканских народа. На дневном реду европске историје је био на помолу велики историјски преврат. Претила је опасност да уједињење српског народа спајањем Босне и Херцеговине са две српске кнежевине, Србијом и Црном Гором, произведе расуло тек створене Аустро-Угарске. Уместо тога, конзервативне снаге су успеле да такву кризу одгоде до 1918, да онемогуће стварање независне српске државе и да након Берлинског конгреса 1878. покушају да створе „Нови поредак" (Novus ordo) савезом католичких земаља Аустро-Угарске, Немачке и Италије. Окончан је сукоб католика са немачким протестантском државом, по цену да је Немачка постала главни заштитник католичке цркве и њене идеологије о друштву и држави. Српски аграрни устанци у Босни и Херцеговини, делимично на Косову и Источној Србији, су од 1875. до 1878. отворили активну кризу Османлијског царства. Најпре је у историји дипломатије, а затим целој историји, тај период 1875–1878. назван „Великом источном кризом". То у историји Срба има карактер великих преломних револуција какве су пре тога биле 1804–1815, затим 1848–1849.

Резултат нерешеног аграрног питања је давало повода општој нестабилности свих социјалних сталежа у Османлијском царству. На првом месту трансформација властеле, од државног чиновника на тимарском поседу, у приватног феудалца након 1858, доводи на светлост дана њену нестабилност. Чак и озакоњење тог права на отету земљу после хабзбуршке окупације 1878. не смирује те тектонске дрхтаје владајуће аграрне елите. Прелаз из државног у приватно стање нагло је умножио тај социјални слој. У попису становништва, који Џевдед-паша ради регрутације 1864. не објављује, налази се број од 3.500 бегова, а у пописима иза 1910. тај се број пење између шест и седам хиљада. Давање права на земљу муслиманима, у исто време легализује отимање сељачких баштина, на којима је тимар био основан. Војска гладних јањичара, забрањених и неуништених од 1826, сручила се на те дедовине и поделила их у више чифтлика, у муслиманском приватном власништву. Након укидања државног типа феудализма (1851, 1858) само је 26 посто поседника представљало стару властелу. Остали су били гладни скоројевићи. У путопису кроз Босну, хрватски књижевник Матија Мажуранић 1839 се изненадио кад му се човек „велик, бос, на њем подеране димије, а зимско доба", по коме све издерани гајтани висе, представио као муслимански спахија. Број великих земљопоседника се смањује и они одају друкчију друштвену слику у свему, сем што је до 1878. само један босански муслиман путовао по Европи, Јавља се појам „субегице", малог, сиромашног бега. На седам хиљада породица које се рачунају у племство, долази 85.000 породица њихових кметова, само по 12 породица које раде на једну нерадну. Доста је случајева да племић има само једну кметовску породицу, где је социјална експлоатација дошла до крајње дегенерације, да један човек живи од рада другог човека. Одатле је и склоност уживању карактеристика која није иста код хришћана и муслимана. Неједнако распоређена, али још увек заједничка мана.

Ова нестабилност поседовања земље је претворило аграрно питање у буре барута, где се стално рађају нове социјалне побуне сељака. Оне су углавном српске, јер од 85 хиљада кметовских породица, само 25 хиљада су католичке, а муслиманских неслободних сељака нема. То је био разлог да сами муслимански феудалци чувају број својих српских кметова, јер на Косову, где се исламизација није зауставила до 1918, прелазак хришћанина на исламску веру, значи и једна кметовска породица мање. Друга је последица да већину плод-

них подручја у Босни и Херцеговини држе српски сељаци, када је аграрно питање иза ослобођења 1918. било решено.

Ако се изоставе мале побуне, одвећ ограниченог простора где избијају, онда се може рачунати да је у Босни и Херцеговини од 1804. до 1918. било најмање 14 српских сељачких устанака: 1804–1805, 1807, 1809, 1834, 1842, 1848, од 1852. до 1862. три фазе устанка који се називају именом вође Вукаловића. То је у исто време био и други по значају од ових аграрних револуција. Најзначајнији је 1875. до 1878, који је по вођству, територију и времену, такође подељен на устанке у Херцеговини, Босанској Крајини са Посавином и Источној Босни. Немири су уследили 1879, 1882, 1906, 1910. и 1918. То је једна перманентна аграрна револуција, са међувременима пацификације од стране деспотске турске и аустро-угарске власти.

Сви су ови устанци праћени изузетним патњама доњих класа, које би се могле упоређивати само са стањем цивилизације пре проналаска писма. На првом месту су ту миграције становништва и бежање на скровитије место. Ту су и масовна погубљења и пљачкања све што се могло на коњу и леђима понети. Остала је шала из потоњих деценија, да је један момчина након такве оргије пљачкања, одговорио да од школе има само једна врата, јер ништа га боље није запало. Један је црногорски књижевник забележио предање да су људи спахије Дедаге Ченгића 1840. у селу Петници (Дробњак) силовали све жене и девојке, са циљем да им се створи боље потомство. Село се колективно заклело да се ниједно такво живо дете не роди. Такав је случај у Другом светском рату забележио Милован Ђилас, у забелешци о свом затворском другу који се светио, јер су мађарски војници наредили мушкарцима да гледају како ће им сестре и мајке променити расу.

Први од два највећа устанка је била побуна Луке Вукаловића у Источној Херцеговини 1852. до 1862. По вођи, који је само у једном делу те три растављене побуне био на челу, назива се и та узбуна његовим именом. Вукаловић је био један члан угледне главарске породице из Зубаца, на граници према хабзбуршкој територији. Више од угледа породице и пушкарског заната којим се бавио у Требињу, богатство га је предодредило за сељачког стегоношу. У литератури се погрешно наводи да је трговачку радњу имао у Херцег Новом. Она је била на улазу у Дубровник. Колико је ту удео од кријумчарења у свету цењеног херцеговачког дувана никад није израчунато. Слике херојства које у књижевности преовлађује се лепо слажу са таквом предострожношћу о стању сопствене касе. Ко није имао у својој морао је да тражи од туђих влада.

Вукаловићев устанак је био балкански герилски гуштер. Како би му год Турци одсекли реп, он би опет порастао и почео изнова. То долази од разнородности мотива побуне. На првом месту је то време између 1851. и 1858. У првој години је било друштвено расуло, изазвано султановом одлуком да се укине државни посед обрадиве земље и поседи приватизују. То је била последица притиска француске владе 1849, да се реши српско питање везањем Босне и Бугарске за Србију, што је заступао посланик Опик. Султан је то одбио, али је признао француској влади да је аграрно питање у Босни и општи положај хришћанске раје под тамошњом аграрном властелом био несношљив.

Због тога је и послао, тада најполетнијег свога војсковођу Омер-пашу Латаса да сломи муслимански отпор у Босни. Паша, који је у тим врлетним брдским пролазима стицао славу једног од највећих ратника свога доба, урадио је то сурово и без самилости. Београдском везиру је поручивао да тих дана не једе рибе из реке Саве, јер је у реку побацао доста босанског меса. Други датум је година коначног решења аграрног питања, проглашења „Аграрног закона", „Земљишног закона", „Рамазанског закона", „Erazi kanunamesi", „Грунтовног закона" – како гласе алтернативни називи у литератури све од 1858.

Доношење тога закона је једна од кључних датума у социјалној историји Османлијског царства. Закон је имао локалне варијанте за Босну, Источну Србију, а био је основа на којој ће Аустро-Угарска, након окупације Босне и Херцеговине 1878, градити куле у ваздуху да онемогући уједињење српског народа до 1918. Тиме је аграрно питање у основном облику решено једнообразно за цело царство. Кренуо је незаустављив историјски процес претварања државне, тимарске земље у приватне чифтлуке. Тај се процес у арапском свету називао yiltizim. Заједничко за све покрајине у царству је била брига владе да непокретна имовина, обрадива земља на првом месту, остане у рукама муслиманских поседника.

У Босни и Херцеговини нису донесене једнаке мере за цели простор, јер је то зависило и од степена социјалног отпора сељака. Некада државни намештеник на феудалном поседу од 1858. власник свог имања и кметова на њему, је добио земљиште које није било раздељено историјским власницима баштина. Кметови су имали обавезу да властелину плаћају једну трећину годишњег урода. Историјска наука стоји на становништву да тај порез није исламског порекла, него је посуђен из феудалног система Угарске у Славонији. Сељаци у Херцеговини, где се развила матица Вукаловићевог устанка након 1852, успели су да им султан призна четвртину, или петину, уместо

трећине давања. То се правдало сиромаштвом територија, са више камења него земље.

То није једини мотив избијања побуна, али јесте основни. Црна Гора није добила чврсте границе, нити статус независности. Мешање њених ускока, као и чета које кнез намерно шаље, држи увек отворено политичко питање ослобођења српског народа. Устанак је мировао у време Кримског рата 1854. до 1856. Угасио се чак и пре почетка рата, 1853, док је Омер-паша водио рат са руском војском на Дунаву. Сама Русија није желела побуне у овом делу Балкана. Она је ту зону препуштала Аустрији, а инструкције за устанке су обилазиле грчке и бугарске крајеве. Краљевина Сардинија је очекивала да ће Наполеону III поћи за руком да након пораза Русије на Криму, мир постигне на једном новом европском конгресу. На њему би се нужно морала решавати и друга питања, румунско, италијанско и друга балканска уједињења. Устанак Луке Вукаловића је време када европска штампа више пише и расправља о Источном питању и малим балканским народима. Прву фотографију су сачинили Британци, камером великом као кочија, проласком у Кримски рат пре 1856.

Друга фаза устанка је почела 1857. Лука Вукаловић га је припремио договором са главарима у септембру, па је врло брзо цео простор од црногорске границе до Гацка, укључујући ту и католичка села Поповог поља, био запаљен. Вукаловић се успешно носио са турском војском, у којој домаћи муслимани додају наглашени верски фанатизам. Битке на Ораховцу, а посебно на Грахову 1. маја 1858, када је на попришту остало четири хиљаде турских војника са заповедником Кадри-пашом, учиниле су да је Лука Вукаловић у европској штампи добио назив српског Гарибалдија. Преговори о миру су се растакали у вечне кавге чија је земља, да ли да се даје трећина, или четвртина, да ли да се област припоји Црној Гори, како је народ желео, или да јој се даде статус аутономије. Велики успех је било и то да се преговори воде у Дубровнику, под већим међународним присмотром.

Нови замах је устанак добио 1857, када се буне и сељаци обе вере у Посавини и Босанској крајини. Једна делегација од 150 људи је послата у Беч из зворничке, бијељинске, брчанске и градачке нахије. Због пуно обећања и мало стварног учинка, те сељачке дипломате су видели много сламе а мало зрна, опет нешто слично својим невољама на мршавом породичном гумну. Та је предаја сељачких акредитива обављена у октобру 1857, а већ у децембру се буна шири на подручје Градачца. Једно народно зборовање код манастира Тавна је још више потпирило тај пламен. Буни се католичко село Ивањска, али су извештаји говорили да се то односи само на његов

православни део. Тај устанак добива и свога вођу, попа Стевана Аврамовића из Орашја.

Међу старешинама буне се истиче неуморни Ристо Јеић, који је умео да води чету од 120 људи, али и да се отисне у светску политику и царевима подноси петиције. Пламен се пренео на Крајину, око Бихаћа и Приједора. Славан је постао и Петар Петровић Пеција, који је након пораза код Тавије побегао у Србију, да спасе главу до наредног устанка 1875. Сељачки представници су се организовали на далматинској страни, најпре у Книну, па у Шибенику. Поразом код Липика у октобру 1858. разбијен је устанак у Посавини, а на хабзбуршку страну је пребегла гомила од 15 до 20 хиљада људи. Група од 230 јадника је одведена у сарајевски затвор. Пораз је имао за последицу да се устанак званично код турских власти сматрао само аграрним револтом око висине пореза муслиманским земљишним поседницима. На основу тога је организована једна конференција у Константинопољу, где сељачки захтеви нису уважени да се плаћа само четвртина, а не трећина годишњих прихода.

Слични немири 1857. до 1860. избијали су око Ниша, Пирота и на Косову. Султан је послао великог везира Садрезама да смири буну. Кажњавао је и муслимане, али су највишу цену платили православни свештеници. Из Пирота је отеран митрополит Антим, са шест свештеника и једанаест сеоских старешина. Захтев да се дозволи подизање звоника уз цркве, је одбијао, јер није звонило ни кад се Христос родио, како је везир умно рекао.

Устанак Луке Вукаловића у Херцеговини се обновио 1860. и трајао је до 1862, са толико малих наставака да се стварно не зна када је тај жилави старац из камењара коначно издахнуо. Од зиме 1860. се немир шири уз границу, преко које улазе и чете Црногораца. Оружане побуне су преношене до Фоче и Подриња, а Васојевићи су упадали до Бихора. Омер-паша је водио војску од 20.000 пушака. Једна међународна комисија је настојала да оконча ове немире. На преговорима у Мостару су устаници тражили да им се земља призна као њихово власништво, што су због вековног поседовања баштина, имали по историјском праву. Држава је требало да обнови порушене цркве и призна једног владику као њиховог старешину. Тражили су дакле, аутономију, какву је Црна Гора имала до 1851.

Слому устанка је допринело и попуштање Омер-паше који је пристајао на аутономију са локалним војводом. Нож у срце је ипак дошао након неслоге Луке Вукаловића са црногорским кнезом. Вукаловић је био смењен и на његово место постављен Петар Матановић, кнежев човек. За заповедника чета је дошао калуђер Нићифор Дучић, који ће се касније прославити као истакнути српски књиже-

вник и историчар. Пораз је дошао после похода Омер-паше на Црну Гору, у којој је страдало половица црногорске војске, а 52 села била порушена.

У исто време, у лето 1862. је дошло до сукоба са турском војном посадом у Београду, коју су испровоцирали представници једне српске завере. Митар (Димитрије) Мерћеп, добровољац у револуцији 1848. у Војводини, затим у Кримском рату у бици под Севастопољем 1855, у споразуму са српском владом је организовао неспоразум турских војника на Чукур Чесми са српском децом, што је довело до турског бомбардовања вароши, организовао је ову аферу. И Мерћеп је био пореклом из Херцеговине.

У страху да не дође до велике српске револуције, Омер-паша је пожурио да стиша узбуну. У Црној Гори је народ веровао да је изгубио рат „са трима царствима" – Турском, Енглеском и Аустријом. Лука Вукаловић је изјавио покорност турском султану, који га је поставио за бимбашу дела Источне Херцеговине са годишњом платом од 1.800 форинти. Смањени су порези, који су се морали плаћати по свакој кући. Након тога уговора из септембра 1863, аустријска дипломатија је посредовала да на коначном сусрету у Мостару буде потврђен. Вукаловић је и 1864. покушао да га оживи, али је након пораза напустио Херцеговину и у Русији се настанио на поседу који му је поклонио цар у Полтавској губернији.

Турске власти су настојале да извуку поуке из ових побуна. Оне су биле на граници да се претворе у неки нови рат са европским силама. За цело њихово време су постојали покушаји да се у Италији организује једна мађарска легија и преко Црне Горе и Босне пребаци у Панонију. Након уједињења Италије (без Венета и папске државе) 1860, хабзбуршки двор се коначно трезни од трауме безизгледних ратова против уједињења две велике европске нације, Немачке и Италије. После губитка Венета у новом рату 1866. радикално се мења правац експанзије. „Raison d'être" одржања царства је био споразум са мађарском аристократијом о успостављању двојне федерације, као и отварање стратегије експанзије на Балкану. Наполеонов оракул иза 1806, да је „Аустрија географски непријатељ Србије" је 1844. филозофски обрадио његов чиновник Чезаре Балбо.

Боље од Срба, Турци су извукли неко искуство око ових устанака у Херцеговини 1852–1862. По оцени Лорда Расела (Russel), Херцеговина је постала „Damnosa possessio", проклета баштина. Некада се за то употребљавао сличан израз „Damnosa hereditas", проклето наслеђе. Тим су именом британске дипломате називали, не само балканске, него и неке италијанске покрајине око којих су морали лупати главу. Устанци у Херцеговини 1852–1862. су унели у Источно

питање нови фактор разочарења упорних браниоца Османлијског интегритета, на првом месту њихове заклете повериоце, да ли у турској држави постоје снаге које су способне да воде то оронуло царство. Све се више верује да препорођена Аустрија треба да преузме турске територије на Балкану.

У приближно исто време када је Лука Вукаловић, после добре чашице херцеговачког вина, како његове животне слабости оптужују његови противници, одустао од даљег употребљавања бодежа и отишао у добровољно руско изгнанство, у Турској су се пробудили реформатори да нешто у задњем часу измене. Палмерстонов наследник, Лорд Расел је био заговорник планова да хабзбуршка држава мора да уведе ред на османлијском Балкану. Најистакнутији турски реформатор тога времена је био Мидхат-паша. Вероватно његов потомак Али Хајдар Мидхат бej је 1908. објавио његову повест у све лепим бојама. Наводи да је породицом из Рушчака, али рођен 1822. у османлијској престоници. Уочен је његов државнички таленат док је био нижи функционер у Видину 1854. Постаје везир на челу вилајета у Нишу 1861. Целу ту област источне Србије и северозападне Бугарске, са упориштима у градовима Ниша и Видина, је претворио у експериментално подручје реформа које ће касније протегнути на цело царство. Најпре је реформисан тај Видински вилајет, или („Tuna vilayet", како се по реци Дунаву називао касније). За узор је узео француску поделу на арондисмане који су се називали именима главних река у њима. Поделио је вилајет, покрајину, у седам санџака, сваки од њих у казе, а казе у нахије.

Основна мисао је била да се европски прогрес усклади са реформама једног исламског друштва у декаденцији. На првом месту је требало одгојити свест о заједничкој османлијској припадности. Преко идеје нације би то била лудост, али по грађанству би могло. Из Декларације права човека и грађанина у Француској револуцији 1789. узео је дефиницију слободе и у Османлијској империји: „Све Османлије уживају индивидуалну слободу, под условом да она не угрожава слободу других". Дослован препис француског оригинала, члана четвртог те славне декларације. Затим је обзнањено да је „штампа слободна у границама које одређује закон". Дакле, није слободна, али хвала на поклону што је уопште уведена.

То, наравно, није слобода штампе, али је велики прогрес у османлијској империји где се закони о штампи уопште нису доносили. Када је по овом моделу једне провинције Мидхат-паша успео да се цело царство реформише по одредбама Вилајетског закона 1865, све су покрајине (вилајети) добили своје листове, штампане на турском језику и језику признатог народа. У Сарајеву је штампан лист „Бо-

сна“ на турском и српском језику, у духу језичких реформи које су тек победиле у Србији након усвајања правила Вука Караџића. У Мостару је штампан лист „Неретва“, на исти начин. Српски језик није једино поштован на Косову, због страха да то не би захтевало и признање српског народа, па је уведен бугарски језик. Бугари су званично признати народом након што је њихова црква добила аутокефалног егзарха 1870. што Србима није дато. Мидхат-паша је први у историји настојао да Македонију политички организује као посебну целину, одвојену од суседа.

„Османлијска нација“ је, након овог експеримента у Видинском вилајету, у целом царству, поред свих сумњи, ипак прокламована 1868. До тада су богати трговци користили рупе у закону да приме страно држављанство, пасош стране државе и стану под заштитни кишобран стране земље. У Сарајеву је српски трговац Павловић тако постао аустријски држављанин, „Аустријанац“ по нацији. То је одметање нарочито учестало са јеврејским трговцима. Да се томе стане на пут прокламована је заједничка Османлијска нација. Било је то први пут да се законом на Балкану прогласи једна синтетичка нација, према потребама политичких елита, или у целој држави, или њеним покрајинама које су се одвајале. То је проклетство ударило свој жиг на целу потоњу балканску историју, где је учестало проглашавање синтетичких нација онолико пута колико се мењало великих сила, које су контролисале Балкан.

Вилајетски закон 1865. је унео промене и у српску историју тога времена. Сваки је вилајет добивао једно веће, „meclis“ састављен од представника разних вера. Санџаци су такође добили своје локалне меџлисе. Иако је тачно да се српски представници у њима никада нису мењали и да им је главни животни задатак био да додају чибук својим муслиманским сучлановима, они су ипак унели једну новину која се почела испољавати од 1872. Српски су трговци из неких пограничних санџака почели да шаљу петиције великим силама, тражећи заштиту од повреда закона османлијских локалних власти. Тако су локални меџлиси постали основна школа српске националне политике тога времена, јер ће нека имена потписана на тим пеицијама постати врло утицајни људи. У јавним прогласима је језик називан српским, азбука Вукова ћирилица, за католике латиница.

Реформе предузимане у Османлијском царству су почеле да постају супротан фактор дезинтеграције. Да би се провеле у дело, све је више учестало узимање страних зајмова. Британске, француске и мање аустријске банке су постављале строге критеријуме заштите. У случају да држава не буде способна да враћа зајмове, британске банке су добиле право да саме скупљају порезе у Египту, што је био

први корак до окупације. Десетина, као главни државни порез, је многоструко повећана. Убирана је од обичних пореских обвезника по систему закупа на четири ступња. На првом ступњу у Босни су мали српски грабљивци гулили кожу својих рођака, док их је жандармеријска пратња („zaptiya“) пазила да се нико не буни. На врху та четири ступња закупа пореза су стајали јерменски, грчки и јеврејски банкари у турској престоници. Сви су они понешто шићарили од оне цене коју утера први сеоски закупац.

Русија се вратила на Балкан, након слома Другог царства у Француској 1871. Претходни „Севернонемачки савез“ је проширен у „Немачки Рајх“, са пруским краљем као царем. Париска комуна је зауставила стабилизовање француске Треће републике. 1871. није имала нигде последица нити одјека, сем на Балкану. Српски и бугарски социјалисти, иза којих су стајали вешти руски прсти, прете управо иза 1871. да ће на Балкану покретати неке револуције. Када се „три северна двора“, руски, хабзбуршки и немачки цар, одлуче 1873. да створе „Троцарски савез“, главно оправдање за његово уздизање је брига да се онемогући народна револуција. Тај је маљ ударио по глави мале српске писце брошура и филозофских доктрина. Није изгледало уверљиво да би тако огромна сила била адекватно оружје против тих малих балканских бунџија. Уверљивија је претпоставка да је тај савез „Три северна двора“, како се њихово пријатељство раније називало, доведен на свет да се почне заједничко решавање Источног питања, са поделом добити на Балкану.

Од 1866. Аустро-Угарска преузима доктрину Чезара Балба из 1844. („Sprenaze d'Italia“), да се треба окренути од прохтева у Италији и Немачкој, па у Источном питању почети велику мисију цивилизовања. Балбо је писао да је „Немачка затворена у срцу Европе, са само једном морском обалом, оскудна у великим пролазима и најудаљенија од било каквог саобраћаја са Истоком. Немачка нација не може узети учешћа у великом покретима ако не буде гурала Аустрију и Пруску у том правцу, то јест Аустрију према турским покрајинама, а Пруску према пољским ... Цивилизована Аустрија ће продирати на исток Европе, који од Балтика до Јадрана оскудева у становништву“. Та би експанзија Немачке нације која не може да прехрани своје становништво, у исто време значила и германизацију словенских земаља на Истоку, сељењем вишка становништва: „Није утопија да би Немачка требало да напучи исток Европе. Супротно од тога, утопија је мислити да би се исток Европе могао населити без Немаца у близини“.

Како истиче Ненси Николс Баркер (Nancy Nichols Barker) напуштање Венеције је за Аустрију „било је чврста камена подлога на

којој су постављена врата за окретање" на Балкан. Ово су подржавали „клерикално-војни кругови" у Бечу. Тамо је постојао врло утицајни „Katolisch-politische Kasino", католички листови, генералштаб и цела црквена јерархија. Нови министар спољних послова Фридрих Бојст (von Beust), немачки протестант, је свом наследнику грофу Андрашију оставио опоруку да се Аустрија од Немачке мора окренути на Исток. Српској влади је у јулу 1867. било саопштено да би Аустрија могла интервенисати у Босни и да се Србија мора окренути решавању својих унутрашњих питања.

Иако је хабзбуршко ухођење Србије постојало све од 1815, тек се 1843. уз Генералштаб ствара „Evidenzhaltungsgruppe". Дефинитивно је ова служба институционализована 1850, стварањем „Evidenzsbureau", са пет сталних официра и годишњим буџетом. Од 1859. таква се средишта вежу за дипломатска представништва. Од промена 1867. Србија је постала главно подручје ухођења. Капетан Антон Цербс (Zerbs), руководилац ове установе, своје је људе распоређивао у три дела (Запад, Исток и Југ). Док је генерални конзул у Београду био Бењамин Калај, Цербсов заменик Светозар Теодоровић био му је придодаван, као и официр Антон Орешковић. Од 1872. Теодоровић је постављен за генералног конзула у Сарајеву. Са турским властима је сарађивао око онемогућавања српске етничке доминације у Подрињу. Орешковић се вешто убацио у српске тајне организације. Јан Армур (Armour – „The South Slav Journal" 2005) навео је агента Стефана Андрејевића у Земуну, као и уредника листа „Видовдан" Милоша Поповића. Мађарска влада је на седници у Пешти, 26. марта 1872, којој присуствује и министар спољних послова Андраши (Andrassy), захтевала да се у Војводини дислоцирају војне јединице. Разматран је и план убијања српског националног првака Светозара Милетића. Хабзбуршка је влада настојала да се око гушења ове револуционарне делатности ангажује и целокупан Савез тријy царева, који се управо тада са Немачком и Русијом стварао. Историчари нису могли објаснити одакле у уводу уговора Савеза тројице царева одредба да је његов задатак да онемогући револуцију. У Европи нема никакве друге револуционарне опасности сем ових – српске и бугарске.

Цела 1874. година је била испуњена сељачким немирима у Босни и Херцеговини. Прикупљање десетине је добило опасне размере, јер је тај главни порез од кога султан једино може да враћа зајмове страним банкама, толико нарастао да су закупци пореза одузимали све што је сељак био сачувао од прошле летине. Почеле су мале побуне око Невесиња, пребегавање у Црну Гору, па сукоби на трговима суседних турских градова. Мило Вукчевић је 1933. објавио запи-

сник хабзбуршког Крунског већа у Бечу 29. јануара 1875. о неопходности да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину. У противном, била би изложена опасности уједињења Срба у једну велику државу. Влада није давала иницијативу за окупацију, него одлучила да чека развој околности, да гњила крушка сама отпадне. Гроф Андраши је на том већу објаснио „да се не може кожа делити, пре него се медвед убије".

Приликом посете аустријског цара Далмацији, на пролеће 1875, дошло је до сусрета са Николом црногорским кнезом. Одмах након тог састанка, владе Аустро-Угарске, Немачке и Русије су добиле црногорски меморандум од 22. маја, у коме кнез образлаже да је одлучио да коначно реши црногорске муке, које настају због недостатка обрадивог земљишта. Захтевао је проширење границе у Херцеговини и северној Албанији. Иако историјска наука стоји на чврстом закључку да је устанак 1875. избио због аграрног питања, које је 1874. изазвало кризу друштва и државне администрације, ипак се упозорава да је овај црногорски меморандум охрабрен на претходном састанку цара и кнеза у Котору, заслужио да се и тај фактор узима у обзир.

Устанак у Херцеговини је избио око Невесиња („Ћетна пољана") 9. јула 1875. У Босни је плануо на Кнежопољу 18. августа, а нешто касније су се јавили немири у Источној Босни и Косову. Прва последица ове масовне побуне је била сеоба српског сељаштва преко реке Саве на аустријску страну. Пограничне власти су организовале анкету да испитају који је главни узрок покретања велике гомиле народа. Већ до краја 1875. је, по службеним оценама грофа Андрашија, број бегунаца нарастао на 220.000 људи. У Србију и Црну Гору је касније пребегло 70.000 људи. Сељаци су давали готово идентичан одговор да их је на бежање покренула глад, изазвана претерано високим нарастањем главног пореза. Закупници са полицијом су одузимали готово целу летину. Међу порезима које су набрајали, поред десетине као главног, навођен је и један егзотичан под називом „жвакарина", жито које је сељак морао давати муслиманским беговима и њиховим коњима приликом честих насилних посета.

Избијање овако великог устанка у Босни и Херцеговини је представљало изузетан догађај на који је српски национални покрет деценијама чекао. Није постојало једно средиште из којег би се тако масовна револуција могла водити. Уместо једног средишта, било их је више. У Херцеговини је кнез Никола сматрао да је то политички забран Црне Горе, па је протерао људе из ранијих српских конспирација, окупљених око војводе Миће Љубибратића. Он је раније био

секретар Луке Вукаловића. Био је изузетно образован, говорио италијански, а касније са француског превео „Куран часни", први балкански превод муслиманске свете књиге. У овом устанку ће остварити пријатељство са Гарибалдијем. Настојао је да у Херцеговини створи једну добровољачку легију страних пријатеља, али је резултат био да је формирана једна формација италијанских гарибалдинаца. Љубибратић је настојао да сазове једну српску Народну скупштину, на коју је позвао и неке представнике муслимана. Циљ је био да таква скупштина изабере владу, чији би председник био Светозар Милетић. Једино би она била у стању да свету обзнани српске националне циљеве и да легитимно представља побуњени народ.

У Босни није било овако јаке личности као што је Љубибратић у Херцеговини. Био је изабран једна „Главни одбор" на челу са Голубом Бабићем. Вођство у Босни није било ни идеолошки јединствено, јер се од почетка издваја социјалиста Васо Пелагић. Рођен у Босни, школовао се за свештеника у Русији, водио Богословију у Бањалуци, коју је сам основао кажњаван од турских власти на 101 годину изгнанства у северну Африку, одбацио хришћанску веру и постао први идеолог социјализма у историји Босне и Херцеговине. У исто време, Пелагић је био и први историчар у обимној литератури која се односи на овај устанак. У северну Босну је дошао и принц Петар Карађорђевић, син Александра Карађорђевића. Једно је време живео по европским земљама, учио војни занат у француској „Легији странаца". У северној Босни је створио једну герилску базу са одредом добровољаца. У дневнику 1936. Милан Јовановић-Стоимировић бележи изјаву Слободана Јовановића да је Петар Мркоњић „био Андрашијев агент".

У овом устанку је учествовало и католичко становништво, иако не у масовном обиму. У Херцеговини је један од војвода био католички парох у селу Равно (Попово поље) Дон Иван Мусић. Водио је цели одред својих верника. И у Босни је постојала сарадња са сељацима католичке вере, иако се већина држала суздржано. Разлог за то је претходна брига аустро-угарске владе да такву сарадњу не дозволи. Пре него што се велики устанак распламсао, из семеништа у Ђакову је премештена група фрањевачких студената дубоко у Мађарску, да се не дозволи њихов прелазак Србима у побуњену Босну. Постојала је више нада да би се устанку могли прикључити и муслимани, него што је постојала могућност да се она проведе у дело. Љубибратић у Херцеговини, вођи устанка у Босни су слали свечане позиве муслиманској браћи да се прикључе. У свим тим јавним прокламацијама је обећавано да им се земљишни поседи неће одузимати, да аграрно питање неће бити радикално решено на њихову штету. Није постојао ни симболичан одзив. Устанак се претворио у немилосрдан религиозни рат између хришћанства и ислама. У току 1876, када ће султан прогласити и исламски Свети рат, донесен је покров пророка Мухамеда, који је ношен кроз босанске вароши. Тада је загребачки новинар Франц фон Вернер (Franz Von Werner) први сковао израз „Панисламизам".

Црногорски кнез није дозволио Љубибратићу да створи неко легално вођство устанка, да се сазове српска Народна скупштина и јавно обзнане циљеви уједињења српског народа. Кнежеви људи су из бусије сачекали Љубибратића и претукли га. Постојали су приговори да је Љубибратић одвећ цивилизован да би могао да руководи овакво дивљом ерупцијом религиозне нетолеранције. Сматрали су га културним мезимчетом („мезо образовани"). Иако није био једини који се залагао за јединство са муслиманима, био је најпознатији. Скупштине устаничких старешина, у једној прокламацији „На мухамеданце у Босни и Херцеговини и Васојевићима", позивају у побуну, уз услов очувања њихових поседа: „Устајте аге и бегови, да гонимо Османлије, устајте браћо у братско коло и заједничку сарадњу". Био је то редак сељачки устанак у историји света, где су кметови позивали грофове да им се придруже. Након обрачуна са Љубибратићем, црногорски га је кнез протерао из Херцеговине. На путу га је ухватила аустријска полиција и неколико година држала у заточеништву у Линцу. Црногорски кнез се сматрао једним вођом побуне у Херцеговини, док је „Главни одбор" у Босни држао везу са једним надређеним одбором у Београду и српском владом.

На овај начин политички обезглављен, устанак је вођен од људи који су били повереници српске владе и црногорског кнеза. Са обе стране су постојали контакти са руским славјанофилима.

Устанак 1875–1878. је био најмасовнији устанак српског народа у целом XIX и делу XX века. Имао је једнак историјски значај као „Српска револуција" 1804–1815, или Револуција у Војводини 1848–1849. Већ у првој години побуне, босанску територију је напустила већина српског народа. Било је то класично етничко чишћење целог подручја северне Босне и Босанске Крајине. Мушкарци су преводили своје породице, а сами се враћали у босанске шуме у устаничке чете. У свим европским земљама, сем Британије се јавио први пут у целој српској историји одзив за помоћ. Она је највише долазила из Русије и хабзбуршких покрајина, пограничних са Босном и Херцеговином. У Британији је јавно мњење било подељено. Гледстонови либерали су подржавали устанак. Славни археолог Артур Еванс је написао књигу о устанку, а затим серију „Илирских писама" у манчестерским новинама. Изгледало је као да су и Срби коначно, у за-

падној Европи, добили своју варијанту Филхеленског покрета 1821. Британска дипломатија и део јавног мњења су били на турској страни и слали добровољце и помоћ султану. Посебно је британски конзул у Сарајеву био неосетљив за било какве изјаве, или дела, у српску корист. Ово је време, када је европска штампа по први пут слала своје дописнике у Херцеговину, ређе и у Босну. Дописник лондонског „Times"-а Стилман оставио лепо књижевно и морално сведочанство о овој трогодишњој побуни. Ти страни писци, први пут у балканске врлети доносе конзервисану храну (сардине).

Није једноставна ствар статистички израчунавати број наоружаних герилаца. Сматра се да их је у Херцеговини било око пет хиљада. Већ 1875. формирали су 16 устаничких батаљона, а до краја средином 1878. укупно 53. Били су подељени у 326 разних чета, са посебних још 6 јединица. По једном правилнику о састављању јединица, „Правила за усташе", из 1876. је наведено да се у војни списак уписује „сваки Херцеговац, који је способан за ратовање. Слаби, као нпр. сакати и одвећ стари, у војнички списак не смеду се уводити". Стратешка правила рата су била да се главна војна формација никада цела не ангажује у биткама, да се ратује са мањином и то тако што ће се увек „држати двоја врата отворена", за напад и брзо повлачење. Устаници су имали тешкоћа у опсади и заузимању муслиманских градова. Они су били бастиони верске мобилизације.

У политичком погледу су устанци 1875–1878. постали једна стварна српска национална револуција за уједињење целог српског народа. Сматрало се да је дух ослобођења био захватио „Банат, Војводину, Хрватску и Славонију". У једној ноти од 6. децембра 1875. је српска влада жалила што је побуна „уместо да остане један локални догађај добио значај једне југословенске конфлагранције". Преко Антонија Орешковића, раније ангажованог у српским конспирацијама, је постојао покушај да дође до споразума између Српске владе и водеће Народне странке бискупа Штросмајера у Хрватској. Гранична линија би била на рекама Плива и Врбас, управо цртом коју је та странка сматрала етничком границом две нације. У Хрватској је део интелектуалаца на универзитету, странка Хрватског повијесног права Анте Старчевића и део католичког нижег свештенства било на султановој страни. Цар је хрватском Сабору забранио јавне изјаве солидарности, под претњом распуштања и он је заиста остао до краја присилно нем.

Аустро-Угарска је формално држала прокламовану неутралност, а стварно је желела да устанак остане отворен и да се из њеног вођства гоне српске националне личности, књижевници и јавни радници. Војводина је стављена формално под полицијски надзор. У почетку устанка је аустријска војска послала на границу Босне и у Србију свог вештог обавештајца Алфреда Боића. Он је закључио да се на јужним границама хабзбуршке државе, око српског језгра, формира један нови национални Пијемонт, који ће поновити историју аустријских сукоба са италијанским Ризорђиментом из ранијих деценија. Он је закључио да „турски и аустријски Словени грчкоисточне вероисповести поседују националну самосвест, жилавост и снагу карактера у далеко већој мери него њихова католичка племенска браћа". По утицају штампе, процењивао је да се хрватски утицај осећао само до Славонског Брода. До те границе и у Босни и Славонији народ се делио по религиозној припадности, „али је одатле даље и код католика и код источњака меродавна српска идеја". За избеглице вели да „о Хрватској и хрватству имају сасвим мало, или никаквог, појма". Нада да ће и Срби прихватити хабзбуршку војну окупацију Босне и Херцеговине је долазило од чињенице да се не верује у Кнежевину Србију, „него српска заједничка предност". Због тога се не би бунили ни против аустро-угарских војника, пише он.

Ови извештаји Алфреда Боића имају изузетан значај за онај део историчара који истражују развоју националне свести код Срба и Хрвата. Они показују, да процес кроатизације католика у Босни и Херцеговини 1876. још није почео, да источно од Славонског Брода и код католика и код православних доминира српска национална идеја, а западно од те границе је народ подељен по верској припадности. Да су његови извештаји покривали и Далмацију, закључак би био да је хрватска национална свест присутна у становништву северније од града Сплита, али да јужније од тога код далматинских католика не води победничку битку. Ти извештаји показују да се ради о незавршеним процесима и да научници не смеју тако олако да се опредељују. Процес кроатизације је ствар победничке будућности католичког становништва, а српска опредељена код католика су осуђена да у будућности буду заборављена и негирана. Оно што је општеприхватљиво за целу науку, јесте истина да иза свих тих процеса изградње националне свести стоји религија као вододелница нације. Људи се нису опредељивали према оном стању у ком су били њихови дедови, него према упутствима која су добијали са црквеног олтара.

Политика српске владе, а иза ње свих српских установа националног устанка у Босни, је зависила од руског славјанофилства. Тешко је дати јасну дефиницију славјанофилства, ако се не би узело у обзир да је био потомак класичног панславизма, а отац неословенства након Руске демократске револуције 1905. Након Кримског рата и неуспеха Русије 1856, почела је да посрће идеологија и званична политика на којој је царство почивало. Класични панславизам је

полазио од доктрине „тријаде“, по којој се нација дефинише као припадност једној религији: народност, православље, самодржавље. То је била епоха веровања да аутократија може донети плодове ослобођења словенских народа, у смислу њиховом пристајању на потпуно царско вођство.

Славјанофилство је дефинисао Фјодор Достојевски као идеологију, која „осим уједињења Словена под вођством Русије, означава и садржи духовни савез свих оних који верују да ће наша велика Русија на челу уједињених Словена рећи читавом свету, читавом европском човечанству и његовој цивилизацији, своју нову здраву реч, реч коју свет није чуо“. Та се реч састојала у убеђењу словенској и руској традицији није својствена аутократија, него стара Дума, државна скупштина која под разним називима постоји код свих словенских народа. Та стара „безсталешка Русија“ носи нову поруку, истрошеној западној цивилизацији материјализма.

Одбацује се легенда о „Перуновој клетви“. Кад су стари Новгорођани примили хришћанство, љубоморни стари словенски Бог Перун је отпловио низ реку и на мосту оставио мотку са натписом „Новгорођанима за сећање“. Од тада је у словенству преовладала аутократија. Стари панславизам је завршавао у доктрини Н. Ј. Данилевског у делу „Русија и Европа“ 1869, по којој се словенски народи уједињују са престоницом у Константинопољу. Ново славјанофилство је за идеолошку подлогу имало „Посланицу Србима“ 1860, где се није тражила потпуна покорност Русији, него одустајање од духовног робовања западној демократији, која нема словенска обележја. Достојевски вели да од Запада треба учити науку и вештине, али религију, не јер је Запад нема.

Нејасноће ове идеологије су погодовале ономе што се називало „српска хипноза“ Русима и свесловенством. Заједно са руским славјанофилима и део српске елите тога доба верује да Русија може одиграти једну независну улогу у ослобођењу Србије, изван ограничења која јој намећу велике силе, посебно Аустро-Угарска и Немачка. То нарочито проповеда круг славјанофила око листа „Голос“ М. Г. Черњајева. Тај је круг веровао да би ангажовањем рата Србије против Турске, Русија могла да објави рат султану. Чим је дошао у Србију, Черњајев је добио азил, српско грађанство и службу у чину генерала, све за један дан. Кад је добио команду над 40.000 српских војника, руски цар је изразио незадовољство са тим решењима. У Русији је постојала једна „Партија дејствија“, група која је хтела да сама уради нешто да руски цар уђе у рат. Веровало се да и без одобрења званичне владе, одашиљањем добровољаца у Србију и залиха опреме

руско друштво само „може водити рат без одобрења своје владе и без икакве државне организације у туђој земљи“.

Српска влада, под притиском узаврелог националног јавног мњења и, посебно, српске омладине, је потценила опасности ризика да уђе у рат без јасних гаранција. Њих није било. Руски цар је поручивао да неће ући у рат, а његови изасланици, посебно један од најзначајнијих европских дипломата, Н. П. Игњатијев, је поручивао да цар не може јавно казати шта ће радити, али да Србе неће оставити на цедилу.

Србија није имала оружану силу за вођење рата са Турском тога доба. Њена народна милиција је на броју имала 220.000 људи, али је мобилизација окупила само 124.000. рој од 325 официра је био недовољан. Црна Гора је рачунала на 17 до 20.000 војника. Они су заиста прошли сурову школу сталног ратовања са надмоћном турском армијом и суседним муслиманима. Турска је могла подићи војску од 494.000 људи, од тога 186.000 у Бугарској и 107.000 у Босни. Њена армија је била боље припремљена. Од 1830. њихова војна академија образује официре по европским стандардима. Српска академија годишње производи само десетак старешина. Турци су делимично имали савременије наоружање, немачке топове „остругане“, америчку брзометну пушку „Winchester“ са 18 метака испаљених у минути. У трулој Турској једино је део војске још нешто вредео.

Једини састав велике ратне вредности у српској војсци су били руски добровољци. Било је 2.844 добровољаца и 644 официра. Српски описи рата су оставили бројна сведочанства руских добровољаца у белим блузама и исуканим сабљама, у гомилама неискусних српских сељака. Били су вични герилском ратовању из бусије, али не и модерном ратовању у коме војна јединица мора толико дуго бити увежбавана, да се не разликује вежба од стварног рата. На српској страни су то једино руски добровољци умели да раде.

Политички циљеви ових ратних припрема су били уједињење српског народа. Српски дипломати, а посебно генерал Ранко Алимпић, су договарали услове савеза на Цетињу, али је коначно склопљен у Венецији 15. јула 1876. Иако је то стварно било уједињење српског народа, још увек је династичко питања било разлог, да је остало само на савезу и војној конвенцији. Територија од Качаника до Бара је подељена између две кнежевине. Србија је добивала Источну Србију, Босну и део Херцеговине до реке Неретве код Коњица, а Црна Гора Источну Херцеговину до Фоче и реке Лима. У тим преговорима се помиње могућност да би и неки муслимански великаш могао у будућности постати српски владар, у случају да две династије остану без наследника. Муслимани су једини имали неко

племство, без обзира што то није било „noblesse de l'épée", старо племство мача, него чиновничко племство настало „Земљишним законом" 1858.

На дан објаве рата, Видовдан 28. јуна 1876, у Босни и Херцеговини су устаници на четири места прогласили уједињење Босне са Србијом и Херцеговине са Црном Гором. Војни неуспеси српске милиције, недорасле модерном рату, су учинили да се тај звездани тренутак првог српског уједињења у историји није задржао у колективном памћењу народа. Није пошло за руком да се склопи споразум са вођом албанског племена Миридити, у име целе Албаније. Биб Дода је живео у турској престоници, са 19 година неодлучан да се упусти у авантуру споразумевања са Србима.

У свим службеним прогласима рата и уједињавања су позивани католици и муслимани да се придруже под условом поштовања породице, имања и вероисповести. У прогласу кнеза Милана на Делиграду 28. јуна се вели: „Наш је покрет чисто народни. Он мора затворити своје редове свим елементима социјалног преврата и верозаконског фанатизма. Ми не носимо собом преврат, ватру и опустошење, но правду, ред и безбедност". Сва је срећа да неписмени босански сељаци нису разумели те велике речи, јер би пораз у рату био још дубљи.

За заповедника устаничке војске у Босни је био послат пуковник Милета Деспотовић, официр руске царске гарде. Успео је да уведе бољи војни ред, али главни задатак, да политички преговара са муслиманима и приволи их за заједничко ослобођење, није обавио. У јулу 1876. у Сарајеву је донесен покривач са гроба пророка Мухамеда. Пазило се да не чупају свете длаке, јер би босански мољци покров брзо појели. Муслиманско становништво је са великим полетом одговорило на мобилизацију мушког становништва од 17 до 70 година. У Ливну се за добровољце јављају дечаци од 12 година. То носи велике масовне злочине. Артур Еванс је писао у „Manchester Guardian" да је око шест хиљада људи, жена и деце било хладнокрвно сасечено, запаљена 81 црква и натерано на бежање у хабзбуршку државу 250.000 људи.

За потребе конференције дипломата великих сила у Константинопољу, крајем 1876. и почетком 1877, намесник Деспотовић је послао листу масовних злочина. Навођене су жртве, убице, место и време, као и сведоци који пред судом могу потврдити. Наведени су случајеви најегзотичнијих убистава које је историја светског криминала познавала: двадесет људи на кућном огњишту „као јарци заклани". Међу именима жртава су и дедови и прадедови четворице касније угледних интелектуалаца, а међу убицама Ахмед-ага Поздерац,

предак једног каснијег славног вође у рату против нацизма. Бискуп Штросмајер је слао податке о овим злочинима Лорду Гледстону. О Исламу је имао крајње негативно мишљење: „Да влада и тиранише, да ужива у пуној лености и спокојству, да буде одано свим својим неприродним пороцима, увек и уопште ... То је од бога самог унапред одређена задаћа муслиманства". То би био општи просек става европске културе онога доба.

Аустро-Угарска је настојала да онемогући овај српски рат за уједињење. Дато је до знања и владама у Београду и Цетињу да се тај циљ неће прихватити. Из реда устаничких војвода, у Беч је позван Дон Иван Мусић, једини католички војвода у устанку, где му је сам гроф Андраши одредио задатак да очекује коначно решење од хабзбуршког двора. Дао му је већу суму новаца да одржава свој католички одред на окупу, да се држи пријатељства са црногорским кнезом и сматра се његовим човеком. Посебни изасланик је обилазио фрањевачке калуђере по Босни и Херцеговини, али је већина изражавала жељу да Србија ослободи Босну. Аустријски људи су придобили на своју страну и групу муслиманских бегова, али најистакнутијег Фирдус-бега нису савили на своју страну. Он их је обедио да хабзбуршка влада меша прсте у туђе послове.

Немачка је подржавала савез Аустро-Угарске и Русије. Канцелар Бизмарк је најпре мислио да ће се то односити само на анексију католичких делова, али је касније препустио све колико се споразумеју. То је време унутрашњег сукоба са немачким католицима, чија главна партија „Zentrum Parthei" вруће стоји на хабзбуршкој страни. Кад је у једном говору пред Рајхстагом канцелар рекао да га не занима Источно питање и да сва та места око којих се ратује не завређују добрих костију једног померанског војника, одговорио му је шеф католика Виндхорст (Windhorst), да то све може бити истина, али од тога ипак зависи да ли ће Германи, или Словени, владати будућим светом.

Српска армија на фронту против Турске је придонела каснијим уџбеницима војне вештине како не би требало радити. Главни ударни правац је подељен у четири колоне и растегнут сто километара. Преко реке Дрине је нападала војна формација генерала Алимпића, а на Ибарском фронту према Јавору јединице архимандрита Нићифора Дучића. На Дрини је било много босанских, италијанских и хрватских добровољаца, једно време 300 студената загребачког универзитета. Покушај да се заузме Бијељина није успео.

Турци су победама на Великом Извору заузели Зајечар и Књажевац, а након примирја од 15 дана опет продрли до Алексинца. Српска победа код Шуматовца није довела до промене ратне среће. Ка-

снијим поразом на Ђунису натерана је Србија да тражи примирје, које се отегло до мира крајем фебруара 1877.

Црногорска војска је главни правац удара држала према Невесињу. Великом победом над Муктар-пашом на Вучјем Долу 28. јула 1876. разбијена је турска армија. Каснијим победама на Фундини, поред неуспеха да се ослободи Никшић, Црна Гора се представила као значајан фактор европске политике тога доба. Заробљен је и сам паша, а у торбама три хиљаде заробљеника нађено је 500 примерака муслиманске свете књиге.

Српски порази су олакшали споразумевање великих сила. Главно питање у томе је била граница докле ће руски цар пристати да се оштети српски етнички простор и препусти хабзбуршкој окупацији. Цар Александар II је повремено давао изјаве против „разбојника у Херцеговини", формално одобравао страх Аустро-Угарске од стварања веће српске државе на Балкану. Сам је Бизмарк мислио да би таква држава постала жариште окупљања свих Јужних Словена и довела у питање државни опстанак хабзбуршког царства. Московски славјанофили су обуставили сваку помоћ у Србији. А „Писмом из Москве у Београд" 4. децембра 1876. окренули целу сарадњу на Бугаре. У Београду су остављали само једнога агента, „који би тамо представљао руску писменост и руску књижевност". Дух из легенде о клетви словенског бога Перуна Новгородјанима је још био жив. Осуђивана је српска манија за западним парламентаризмом и на високој цени била аутократија црногорског кнеза, коме су чак обуставили помоћ да се конституише и некадашњи главарски „Збор", као једини облик словенске демократије.

Први тајни споразум Аустро-Угарске и Русије је био у Рајхштату (Reichstadt) 8. јула 1876. Појединости су најпре договаране у возу на путу два цара са сусрета у Берлину. Усмени споразум је оставио могућности да гроф Андраши сматра да је обећана цела Босна и Херцеговина. Његов изасланик на Цетињу је показивао линију источно од Билеће, на Фочу и Дрином до ушћа. То је граница коју је црногорски кнез тражио у меморандуму тројици царева из маја 1875, која је, вероватно, уговорена на претходном састанку са аустријским царем у Котору. Коначни тајни споразум Русије и Аустро-Угарске су биле „Будимпештанске конвенције", 15. јануара (и марта) 1877. У Петербургу је српском изасланику канцелар Горчаков рекао да „Босну нећете добити, ма колико прошли у њу. Аустрија не да јаку Србију. Овде ће се држати овако: освојимо ли Нови Пазар полак смо свршили, а освојимо ли Ниш или Видин, све смо постигли".

Русија је ушла у рат против Турске 24. априла 1877. До тога времена је у Србији напуштен систем милиције и великом брзином стварани темељи модерне стајаће војске. Са 82.000 војника брзо су, након ратне прокламације 13. децембра 1877, ослобођени Ниш, Лесковац, Врање, Пирот. Проглашење примирја 31. јануара 1878. је онемогућило ослобођење Скопља и Приштине. Да је рат дуже потрајао Срби би ослободили Косово и део Македоније.

Светска дипломатија је најпре покушала да нађе неко решење по коме би Босна и Херцеговина добила аутономију, под султановим суверенитетом. Сви су се држали убеђења грофа Андрашија да Босна нема свог сопственог бића, није нација као Бугарска. „Она нема посебно сопствено биће (Dasein). Ако се те покрајине препусте саме себи, оне ће, с једне стране, бити предмет пожуде, а с друге објект придобијања и ривалства оних који имају у виду стварања једног великог јужнословенског царства". Кад је султан, грмљавином топова прогласио устав, сви су одустали од пројеката аутономије.

Иако мртав, пројекат „Константинопољске конференције" 1877. има неку вредност, јер је сличан нацрт касније (након слома југословенске државне 1992) обновљен. Покрајине су добивале гувернера које је постављао султан, уз одобрење великих сила. У једној Народној скупштини су муслимани и православни имали по две петине посланика, а католици једну. Војску је замењивала милиција мешаног верског састава, а административна подела је ишла по нахијама и кантонима. Кантон је на турском мудирлук. Султан поставља кантоналне гувернере, поред њега је и једно кантонално веће, а гувернер је из већинског становништва. То је била једна врста предложеног устава („Un règlément organique").

Турски султан, као и цео владајући стратум, нису могли прихватити да се распарча царство. Због тога су организовали један панисламски покрет, са средиштем у Меки. Она је била аутономна област османлијске империје („шерифат"), а као свето место муслимана је била заштита да се такав покрет неће сматрати султановим делом, што би се десило кад би средиште било у Константинопољу. Војно министарство је водило те послове у великој тајности. Један „бошњачко-албански комитет", или „клика" како га руски поверљиви извештаји називају су организовали отпор уласку српске војске на Косово („Призренска лига"), и хабзбуршке у Босни и на Косову.

Руски планови да Санстефанским миром 3. марта 1878. створи Велику Бугарску са Македонијом нису успели. По одредбама Париског мира 1856, Русија није могла са Турском потписати мир, него само „прелиминарни мир". Због тога је остављено да Берлински конгрес великих сила (од 13. јуна до 13. јула 1878) препусти Босну и Херцеговину Аустро-Угарској. Србија је добила увећање 11.100 km², а Црна Гора 3.900 km². Једним маневром на конгресу, на који није

имао право приступа, српски представник Јован Ристић је успео да са две конвенције о трговини и железницама, добије аустро-угарску наклоност са комадом источне Србије, нешто већим него су руски представници првобитно мислили.

Берлински конгрес 1878. је био прекретни датум у српској, балканској и европској историји. Србија, Црна Гора и Румунија су признате као независне државе са увећаном територијом. Бугарска је добила аутономију, Македонија и Косово, остављени у оквиру Османлијског царства. Рашка област, „Новопазарски санџак" службено звана, је најпре добила хабзбуршке гарнизоне, а касније пала под султанову администрацију. Аустро-Угарска је тим клином настојала да онемогући територијално уједињење Србије и Црне Горе.

Тајном организацијом панисламског отпора, султанова влада је инспирисала и у Босни, слично као на Косову, муслимански отпор. Достављано је оружје и опрема. У Сарајеву и неким другим местима је дошло до народне побуне. То је, углавном, била муслиманска објава рата аустријској војсци, а 27. јула 1878. формирана и Привремена влада. Пред једним српским одредом је стајао бимбаша Ристо Бујак. Одлуке које та привремена влада доноси су панисламског карактера. Забрањују се европска одела и проглашава шеријатско право. Под командом генерала Филиповића, аустро-угарска експедиција је почела са 72.000 војника, а завршила са 280.000. Жестоке су се битке водиле око великих градова, Сарајево заузето 19. августа, иако је поход почео 29. јула. Тек 3. октобра је цар честитао сламање отпора, са 5.020 изгубљених војника и 178 официра. Против великих сила муслимани организују четири „лиге" – албанска, арапска, курдска и босанска.

Канцелар Горчаков, који је потписао овај мир, након војне победе у рату, је тај мир сматрао „најтамнијом страницом свога живота". Ипак је главна последица Берлинског конгреса 1878, што је с овим првим историјским прогласом уједињења матичних покрајина српског народа, везана појава модерног панисламизма. Као што је Српска револуција 1804–1815. била праћена преношењем Вахабитског покрета на европско копно, панисламизам 1876–1878. је представљао другу велику фазу у еволуцији модерног исламског фундаментализма.

ОД НЕУСПЕХА УЈЕДИЊЕЊА СРБА 1878. ДО УЈЕДИЊЕЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918.

Има неки дубљи смисао у чињеници да велике силе нису дозволиле уједињење српског народа 1878, а пристале су да се то обави 1918. у широј етничкој заједници, у којој би се српски улог смањио постизањем равнотеже са католичким областима. Посебна српска држава у етничким границама, или у било каквом смањеном обиму, у светској дипломатији је увек процењивана само са стратешке тачке гледишта, као претходница руске експанзије на јужне морске обале.

Ово је време када се у српску историју, као и у историју свих јужнословенских народа, у повећаној мери уноси фактор политичке идеологије великих религиозних заједница и цркава. Верovање овде никада није престајало да буде фактор политичких интеграција и дезинтеграција. После Берлинског конгреса, религија као вододелница нације на јужнословенском простору цвета у велике политичке идеологије. Од три рукавца, у која се оне деле, само неославизам је проповедао унапређење демократије и због тога историјски није успео. „Католичка акција" и панисламизам су водили рачуна о заштити традиционалних друштава и културе, те мењали државу у смислу одбацивања бољих демократских решења.

Политичка идеологија католичке цркве је старија од Револуције 1848, али је ипак у њој изградила темеље на којима се у наредних столеће и по само зидало и преправљало. Први значајни документ у тим темељима је папско пастирско писмо („*Allocutio*") 1848, са великом дистрибуцијом превода на велике европске језике, главним издањем 20. априла 1849. Порука осуђује демократију, филозофију природног права и суверенитета народа, као средства изроћавања друштва у безбожне егалитаристичке покрете социјализам и комунизам. Папска порука је рађена на политичком искуству револуције 1848. у Француској и делимично Немачкој, јер су се једино тамо неки социјални покрети под тим називима јавили. На Балкану су били

егзотични новитети, потпуно непознате ствари за које би сељаци могли употребити давнашње пословице да се не зна је ли то јело или пиће. Први историјски помен потоњих великих социјалних покрета је постао познат тек из полицијских потерница. Ађутант аустријског цара Бабарци (*Babarczy*) у једној књизи је развио мисао о томе да демократија води у комунизам 1850, да би је годину дана потом Јозеф Етвеш развио у велику политичку филозофију, на којој је заснована мађарска и хрватска ондашња политика.

У каснијим великим документима цркве, увек у форми папских посланица, ова идеологија је напредовала. Енциклика „*Quanta cura*" 1864, којој је 1871. додат списак стотину модерних грехова, на истим је основама осуде демократије и индивидуализма. Прерастања политичких конспирација „Младе Италије" у политичку партију акције („*Partito d'azzione*") након 1860. у Италији, развило је и супротан католички покрет против италијанске националне државе. Основна девиза је била „Ни бирати, ни бити биран". Најпре се тај покрет звао „*Opera dei congressi*", као разрађивање великих католичких конгреса и еухаристичких црквених скупова. Касније ће се тај покрет назвати „Католичка акција". После стварања „Француске акције" 1908. Шарла Мораса (*Charles Maurass*), све су европске католичке нације добиле своје истоимене националне организације. На челу покрета је римски папа, националне акције архиепископ у нацији, испод њега диоцезални бискупи, а последња упоришта по селима воде сеоски свештеници. На тим основама су се рано почела стварати и удружења која су водила у потоњи фашизам. У Француској прудонистичка „Лига патриота" настаје 1882, у Италији „*fasci agricoli*", „*fasci industriali*". Идеологију католичког Цивилног друштва утемељила је папска енциклика „*Nobilissima Gallorum gens. Ai Francesi*". Цивилно друштво је мрежа различитих удружења која стварају сами грађани, на основу британског историјског искуства. То се називало филозофија одумирања државе. Овом енцикликом 1884. тражи се стварање државе у држави („*statu in stato*"). Енцикликом „*Rerum novarum*" 1891, у облику велике социолошке расправе, ова католичка идеологија социјалног ослобођења добила је коначни облик. На велике годишњице 1931, 1981, 1991. у новим послањима само је дограђивана и делимично усклађивана са новим временом.

Главна последица за српску историју јесте чињеница да су код Срба прве масовне организације биле политичке партије, а код католика у суседству су то биле црквене организације. Прва политичка странка код католика на овој идеолошкој подлози била је Хрватска сељачка странка браће Радића, основана 1904.

Нису политичке странке, него католички покрети мењали етничку границу хрватског народа. За Народну странку бискупа Штросмајера после 1860. она је била на рекама Врбас и Плива. Први католички еухаристички конгрес у Загребу 1900. ту границу је преместио на реку Дрину, обухватајући целу Босну и Херцеговину. Од тада, неће само Странка хрватског хисторијског права, без икаквих упоришта у Босни и Херцеговини, него све хрватске политичке странке ову границу протезати до реке Дрине.

Панисламски покрет се као политичка идеологија и организација почео јављати од средине XIX века. Кад је 1856. Индија постала британска државна колонија, а не једне трговачке компаније као пре тога, изједначени су муслимани и хиндуси. Од тада постоје идеје да муслимани дају отпор у облику посебних „лига". Ипак се један исламистички покрет почео стварати тек у време руско-турског рата после априла 1877. До тада су муслиманске организације у Русији тајно скупљале новац за помоћ турском султану у овом рату. У извештају руског посланства из турске престонице, од 28. новембра 1880, описано је како је посланство врбовало једног водича муслиманских ходочасника у исламска света места. Од њега је сазнало да су муслимани Русије били скупили 157.000 рубаља, племенитог метала, за помоћ султану у рату. Кад је за то, због руских ратних успеха, постало касно, тај је новац пребачен у Меку, новом шерифу око кога се скупљао један исламски покрет представника свих муслимана у свету, од реке Инд до Сибира, како се у извештају каже. Посланство је известило да је то био „политичко-религиозни покрет панисламизма, па је сада у току организовање неке врсте Већа или Комитета, у коме би били заступљени представници муслимана свих боја, расутих по целом свету".

Турска влада је и пре ових организација у Меки почела да се супротставља Русији, Србији и Аустро-Угарској. У време заседања Берлинског конгреса, султан је са својом владом расправљао о питању захтева Аустро-Угарске за окупацију Босне и Херцеговине. Сматрало се да би препуштање те покрајине, са тако бројним муслиманским становништвом, било непријатељски примљено у народу. На једном Великом већу („*Meclisi umumi*"), на коме су учествовали сви чланови владе, сви бивши чланови владе и бивши поглавари исламске заједнице („*Seikh ul Islam*"), донет је закључак да се окупација не сме дозволити.

У турској престоници је био формиран један албански Централни комитет, који је деловао тајно, како велике силе не би имале оправдање да врше притисак на турску владу. У њему је била прилична заступљеност и представника босанских муслимана. Под председништвом

албанског првака Абдула Фрашерија, у медреси Призрена 10. јуна 1878. отворено је прво заседање Призренске лиге. У марту 1880. руско посланство је известило да постоји „једна клика босанско-албанска, свемоћна на султановом двору". У марту 1882. откривено је да је министар војни Реуф-бој „био на челу панисламске партије, непријатеља Аустрије". Његов син је постављен за првог турског посланика у Црној Гори и одатле помагао један устанак против Аустрије у Херцеговини 1882. године.

Ово су били само први импулси стварању организације панисламског покрета. Сама реч „панисламизам" први пут се појавила у извештајима из Босне једног загребачког новинара 1876. године. Од 1878. мађарски оријенталиста Вамбери преноси је у енглески језик. После „Албанске лиге" 1878, дошло је у Египту 1880. до друге Арапске лиге, код Курда треће лиге, а устанак у Херцеговини 1882. назива се четвртом, „Босанском лигом". У свима њима постоји солидарност сарадње која се помаже из турског званичног министарства војног, али је духовни центар у Меки. Сем тежњи да је неопходно напуштати експерименте модернизовања и увођења европских институција у османлијску државу, а враћати се њеној теократској природи, нема неких посебних докумената који би се сматрали идеолошком основом ове нове фазе у историји исламизма.

У албанском случају дошло је до сукоба са хришћанским представницима у покрету, па се морало попуштати исламском фанатизму. У Сарајеву и другим градовима Босне и Херцеговине, организовање отпора хабзбуршкој окупацији почиње прокламацијама увођења у живот шеријатског права и забрањивањем ношења европских одела. Албанска лига је у меморандуму хабзбуршкој влади, од 3. априла 1881, захтевала уједињење четири вилајета у једну аутономну државу у Османлијском царству. Та би се држава звала Албанија. Њено вођство је сматрало да ће то бити европска нација, али то је био основни узрок њеног пораза, „јер Лига слуша само порту", како се каже у једном извештају тога доба. Сукоби са турском војском су брзо престали.

Идеологију овог новог панисламизма је стварао писац Саид Џамал, звани Ал Афгани, вероватно по афганистанском пореклу тако назван. И пре Берлинског конгреса се нудио султану, а од 1878. у Каиру почиње да удара темеље свога учења. То ће бити довршено тек после његовог доласка у Париз 1883, где је упознао теорију Ернеста Ренана о нацији као свакодневном плебисциту. Ал Афгани је ту филозофију, да је нација осећање припадности, превео на исламски верски језик, по коме се муслимани света осећају као један народ. Ал Афгани се 1885. у Москви састао са идеологом руског славјанофилства Михаилом Н. Катковим. Основа за помисао да би панисламизам и славјанофилство могли сарађивати јесте њихов савез у устанку у Херцеговини 1882. Још за време боравка у Каиру, припадао је масонима. Миљоказ на почетку историјске фазе исламизма, која се називала панисламизмом, било је проношење покрова пророка Мухамеда кроз Сарајево у мају 1876. Зашто су га извештачи називали покровом са пророковог гроба кад је познато да се то место не зна, питање је теолошке природе. Као свака идеологија, тако и исламска има своје симболе којима се воде и управљају огромне гомиле урбаног становништва.

На подједнак је начин на српску историју после 1878. утицало прерастање панславизма у демократску фазу. Са руским славјанофилством, након 1856, већ је класични панславизам губио своја конзервативна обележја, иако је преводом дела Н. Ј. Даниловског „Русија и Европа" на српски 1872. и даље показивао жилаву отпорност. Овај се трећи период историје панславизма различито називао, „néopanslavisme", „neoslavism", „неословенство". Он је дуго дозревао након темељитог пораза славјанофилства. Он се у пуној мери развио тек после Руске револуције 1905, када је имао иза себе и потребу да се мењање руске политике свету представља у либералном духу. Срби су у трећој фази развоја свесловенске сарадње играли битну улогу и већ око Берлинског конгреса покушали да формулишу нову идеологију тог покрета, као и прве организације од којих би он почео. У научној литератури о историји панславизма, овај српски прилог након 1878. остао је готово непознат.

Главно лице у овом раду, са његове идеолошке, подједнако као и са политичке стране, био је херцеговачки револуционар Мићо Љубибратић. Он је био у вођству Вукаловићевог устанка, пре него је сломљен 1862. У новом устанку 1875. покушао је да организује једну свесрпску Народну скупштину, под старешинством Светозара Милетића, па је протеран од црногорског књаза и аустријске полиције. После пуштања из егзила у Линцу, он је одмах 1877. покушавао да поново организује сарадњу православних, муслимана и католика за оружани отпор против покушаја хабзбуршке окупације Босне и Херцеговине.

Још пре почетка устанка 1875. дописивао се са Гарибалдијем, покушао да од његових добровољаца створи једну „Страну легију" у Херцеговини. Гарибалдинци су, заиста, после 1876. ратовали против турске армије у источној Босни. Он се и лично састао са Гарибалдијем у Капрери, а затим боравио у Риму, где је на Васкрс 1879. конципирао платформу новога покрета „Предложење патриотима свесловенства". На првом месту је предлагао да се у Србији, ако би

то било по вољи осталим словенским представницима, формира један средишњи комитет. Сваки словенски народ, које и он назива племенима, имао би такво своје средиште, са подружним националним организацијама.

Што се тиче идеологије овог новог словенства, она је скицирана у четири кратке реченице: „1) ослобођење и самосталност сваког словенског племена; 2) чврсти савез између словенских племена; 3) повремени састанци; 4) војевање противу туђинаца". Предвиђао је и могућност великих ратних криза, које он назива „озбиљним ратовима".

Поред једног „Свесловенског комитета", он предвиђа и једно „Свесловенско савезно веће". Све би било постављено на демократску основу.

У случају спора словенских народа око одређених територија, а већ тада су биле видљиве разлике између Срба и Бугара у оцењивању етничке природе граничних области, мора се питати дотично становништво, које би, већинским опредељењем на референдуму, то пресудило. Не постоји једнообразна форма словенске државе, као што су класични панславизам и славјанофилство делимично заступали. Уместо тога, „свесловенски комитет, племенски комитети и поткомитети, не би имали да се ни најмање мешају у државне форме и стројеве, у династичка и социјална питања".

Тешко је разграничити шта је у овим Љубибратићевим концепцијама било плод самосталног разумевања, а шта је утицај круга људи око Гарибалдија, јер их је он познавао и преко писама, а делимично и лично. Говорио је италијански језик. Његов став о неопходности сарадње са балканским муслиманима био је јасно формулисан и пре првих контаката са гарибалдинцима. Можда је инспирација да се исламска света књига преведе на српски дошла са италијанске стране јер је посао превођења почео у Риму 1879.

Љубибратић је одржавао везе са представницима муслимана Босне и Херцеговине. Одржавао је везе са Муфтијом од Таслице (пљеваљским муфтијом), али је нејасно да ли се лично с њим састајао у турској престоници, или је муфтијин секретар Недим-бег због тога дошао к њему. Састанци са представницима босанске властеле (Видаић, Јањарац, Ћемерлић) одржавали су се на Дрини или, посредством изасланика, у Сарајеву. Након ових састанака је Љубибратић путовао у Русију, а највише веза је имао са славјанофилским представницима М. А. Хитровом и Муравјовим. У сваком случају, то је славјанофилска струја око генерала Скобељева, који се противио поразној политици руског цара приликом преговора на Берлинском конгресу и после тога. Тај круг је радио на припремању великог устанка Срба и муслимана Босне и Херцеговине, са циљем да се створи „аутономна држава под сизеренством Султановим", од Босне, Херцеговине и Новопазарског санџака. После неуспеха устанка у Херцеговини 1882, у коме су сарађивали свесловени и панисламисти, српске конспирације су покушале да праве тајни уговор са оним италијанским иредентистима, који су мислили да је Аустро-Угарска њихов заједнички непријатељ. Хабзбуршка обавештајна служба је ушла у траг тим контактима, пратила долазак италијанских завереника преко Бара у Црну Гору и склапање једног „Il patto italo-slavo", 8. јула 1879, по коме би италијанска страна помагала уједињење Срба са Босном и Херцеговином, дела јадранске обале са Црном Гором, а српска припајање италијанских области Истре, Трста и Трентина италијанској држави.

Када је неославизам добио општесловенски замах, иза себе је имао одређене политичке партије у хабзбуршкој и руској држави, опет је један Србин Веселицки–Божидаревић (Gabriel de Wesselitsky) 1906. на енглеском објавио суштину те нове идеологије: држава основана на правима човека, „одржање четири потребне слободе – савести, говора, збора и удруживања". Уз то од значаја су покрајинске аутономије у руском царству, пружање руке за споразум са Пољацима и мирољубива спољна политика, уз савез са Француском и Британијом.

Неословенство је, без сумње, играло значајну улогу у модерној српској историји после 1878. То је, ипак, био маргиналан учинак, јер је увек постојала нејасноћа до које границе је могуће сањати о свесловенској сарадњи, у време отворених сукобљавања бугарске и српске политике, као и руске и пољске. Председник српске владе Миловановић је 1910. изјавио да се у „Србији неће наћи туце лица која би знала и разумјела шта је овај неославофилизам". Тадашњи књижевни кнез у српској култури Јован Скерлић био је врло скептичан према користима које би српски народ добио од тога покрета, који очекује да се све словенске реке уливају у заједничко словенско море, како је писао. Мислио је да је Русија полуазијатска, Аустрија феудална и клерикална, Енглеска плутократска, а Немачка капларска. Једино се Француска бори „за светле истине и човечанске идеале" и представља путовођу свим народима света. Он је 1904. формулисао драматичну синтезу целе српске националне идеологије тога времена у реченици „Запад је закон живота". Српски народ се мора поистоветити са стваралачким западним народима, па с њима побеђивати, као што је урадио Јапан после реформи 1868, или се супротстављати Западу, па ишчезавати, као што је случај са северноамеричким црвенокошцима.

Идеологије „Католичке акције“ – панисламизма и неословенства, нису постојале ради српског народа. Ипак, оне су у српској историји одиграле врло значајну улогу. Тај утицај није мерљив, не може се потврдити цитирањем преписке између амбасадора и његовог министра. Спада у оно што се обично назива „силе немерљиве“, које као ваздух и вода утичу на понашање људи на земљи. Од Берлинског конгреса 1878. у Средњој Европи постојао је невидљив сукоб конзервативних католика и либерала („*papalini e liberali*“). Федерико Шабо, у историји италијанске спољне политике 1870–1896, вели да је стварање двојног федерализма у хабзбуршкој држави 1867. „био клерикално-феудални тријумф чисто папских тенденција“. На тој основи уједињена Италија је после 1882. ушла у савез између Немачке и Аустро-Угарске. Тада се у дипломатску историју уноси појам стварања „Новог светског поретка“ („*Un novus ordo*“), савеза између Берлина и Рима. Шарл Сењобос је писао о томе како су после стварања тог новог светског поретка, односи између Француске и Немачке, после пораза Француске 1870, имали за последицу да је успостављен мир исто тако скуп као прави рат. Можда би требало закључити да је Сењобос исказао најбољу дефиницију хладног рата, који није само питање историје иза 1945. Само је реч „хладни рат“ недостајала да се то објасни.

Федерико Шабо је 1950. објавио преписку између новог хабзбуршког министра спољних послова Калнокија (Kalnoky) са послаником у Ватикану, у којој хабзбуршка влада тражи подршку римског папе за своју политику на Балкану. Тамо је требало слати различите католичке мисије, да сузбијају утицај Русије и славенофилства. У том смислу је папа узвратио на молбу и 28. децембра 1878. објавио енциклику „Quod apostolici muneris“. Калноки је оптужио православну цркву да је покретач свих покрета словенских народа под вођством Русије: „Руско-грчка црква, која је захваљујући свом политичком карактеру, главни покретачки мотор словенско-православног покрета, у исти мах представља најчвршћи и најнепријатељскији елеменат који се у ово време супротставља католичкој цркви на Истоку. Њене тенденције за универзалном доминацијом савршено се слажу са политичким радикализмом, који на мање-више револуционаран начин тежи да уједини све словенске нације и да њихово уједињење крунише успостављањем једне универзалне цркве, сасвим националне.“

Наведено је утицало на историју српског народа, у смислу да је процес претварања религије у вододелницу нације све више продубљиван. Добијао је димензију универзалног значаја, иако је, у основи, био један мањи религиозни сукоб малих балканских народа. На

јужнословенском простору се примењује политика изградње католичког цивилног друштва да се сви који друкчије верују издвајају у заједницу „*statu in stato*“, посебног народа у народу. Све друго што је хабзбуршка администрација од тада радила на балканском простору било је на темељу несигурне егзистенције, која је у супротности са општим тенденцијама демократизовања државе и друштва.

На исти начин је на развој историје српског народа утицао и један сличан феномен, који се тешко дефинише, а представља „силу неизмерну“ која ипак има велику тежину. То је појава србофобије у западним друштвима. Сам тај назив је новијег датума и први пут се у великим размерама појавио у време избијања Првог светског рата 1914. Он ипак има дубљу историју. Срби немају такав значај у европској историји да би завредили да се због њих подиже толико буке колико је везано за тај феномен србофобије. Србофобија се у историји увек веже за русофобију. На Србе се подиже глас због страха да су они главни коњоводац руских козака на топле воде Медитерана.

Први пут је то дефинисао Лорд Солсбери (Salisbury) на Константинопољској конференцији представника великих сила крајем 1876. и почетком 1877, која је требало да реши питање рата Србије и Турске и српских сељачких револуција у Босни и Херцеговини. Бизмарков амбасадор је упитао британског лорда зашто је британска политика тако противна уступцима које Русија жели да оствари малим словенским народима на Балкану. Лорд је, према извештају 14. јануара 1877, изјавио: „Нажалост, у Енглеској су још на стари традиционални начин многоструко збуњени око значаја који Турска има за британске интересе. Тамо се показује национална потреба да увек имају посла са неком аветињом („*irgendeinen Gespenst*“). У старо време је то било папство. Данас духовима влада русофобија, па никако није једноставно да се савладају те предрасуде“. Британски историчар Глисон (John H. Gleason, 1950) написао је историју почетака русофобије у британском друштву. Она се расцветала после Кримског рата 1854, а зауставила се тек у Другом светском рату 1941, само привремено до 1945. Тада је британско јавно мњење два пута у испитивањима одговорило да је Совјетска Русија ближа Британији него Сједињене Државе и да совјетски тип државе није тоталитарна диктатура, него један посебни тип једнопартијске демократије.

Талас русофобије на западу захватио је и Србију. Најзначајнији је био неспоразум са српским јавним мњењем 1903, када је убијање српског краљевског пара у Београду у британској јавности протумачено као повреда монархијског принципа, а у ствари је био саставни

део удара русофобије поводом антијеврејског погрома у Кишињеву 1903. Посебно је у англосаксонском свету тај сукоб молдавских православних са јеврејском заједницом у Кишињеву довео до тога да је амерички председник тражио да западне државе створе савез са Јапаном против Русије. Теодор Рузвелт је 1915, у дебати о уласку у рат, оптуживао Србију да је крива за избијање светског рата због агресије на Босну и Херцеговину. Четири године после тога, 1919, сматрао је да не треба тежити стварању демократске „Лиге народа", него једне „Лиге победника", у којој би западне индустријске земље, са Немачком, представљале основу светског поретка. Мора се створити снага морничке пешадије за брзе интервенције („*posse comitatus*"). Словенске земље, са Русијом, сматрао је недовољно цивилизованим да би биле у том водећем кругу изабраних. Један међународни суд би требало да кажњава кривце за злочине против мира.

Србофобија у западном свету је само рукавац русофобије. Цветала је у условима сукоба интереса западних држава са Русијом. За развој српске националне политике, посебно културе, она је имала дубље последице код Срба него код Руса. У једном великом таласу русофобије на западу 1876. Фјодор Достојевски је, у запису „*La piccola bestia*" упоредио осећање мучнине изазване русофобијом у западним новинама са сличним осећањем кад је, на путу по Италији, једне ноћи у хотелу у Фиренци улетела газдарица са девојкама у његову собу, тражећи малу животињицу која се ту негде сакрила. Морао је да проведе ноћ са тарантулом у осећању мучнине и страха.

У таквим случајевима напада мучнине, део српске јавности показује солидарност са противником, што доводи до унутрашње поделе.

Прелаз елитног типа национализма у масовни тип

На основу претходне еволуције, овакав прелаз је у Краљевини Србији обављен после промене династије, а с њом и доношења нових устава, 1903. Тада је проглашено опште бирачко право. У Угарској је до тога дошло 1910, у аустријском делу монархије 1907. Босна и Херцеговина је добила устав са ограниченим правима 1910. Исте године се то десило и у Црној Гори. Сматра се да је, у Краљевини Србији, са 23% бирача у друштву, то било чак и више него у Великој Британији, где је опште бирачко право ступило на снагу 1884. Оспособљавање већине мушког становништва правом учешћа у елементарној политици у друштву, сматра се једним, од два, битним састојком еволуције националног покрета у масовни тип. Други се веже за неопходност да је најмање једна трећина друштва била писмена. Модерни човек, надахнут националном идејом, то доживљава као учешће у вођењу суверене државе, која и од њега зависи. Он није пасивни посматрач. Први услов за то је способност употребе стандардизованог књижевног језика, а не само локалног дијалекта. До 1903. та два састојка остварило је само друштво Краљевине Србије.

До 1878. прираштај становништва је био процентуално виши у западним деловима Балкана у оквиру Хабзбуршке монархије, него у источним деловима, и то 6,8% на западу, према 5,2% на истоку 1851. После 1881. то се мења, 9,1% на западу, према 11,0% на истоку. У Србији је 1869. живело 1.706.000 људи, према 3.151.000 у години 1910. Србија је једина област у коју се становништво усељава, највише из Старе Србије (Косово и део Македоније), затим Црне Горе и Босне и Херцеговине.

Неспособност аграрних друштава да вишак народа пребацује у градове имала је за последицу почетак масовног сељења становништва у западне индустријске земље. Од 768.000 људи, који су се од 1878. до 1918. иселили из јужнословенских земаља, укупно 700.000 били су исељеници из хабзбуршких земаља. За српски народ у Хрватској то је имало најгоре последице, јер се за само 15 година (1900–1914) из бивше Војне Границе, са Кордуна, Баније и Лике, иселило преко океана 230.000 најбоље мушке радне снаге. Од десет људи су само две жене. Рачунало се да је из Босне и Херцеговине за то време исељено 160.000 људи, од чега 93.000 отпада на економску миграцију у индустријске земље. Почетком века, говори се да је и српско становништво у Херцеговини хватала „емигрантска грозница". За то исто време се у Босну и Херцеговину уселило 240.000 католика, углавном немачких, пољских и мало италијанских сељака у 20 успостављених аграрних колонија. За последње три деценије XIX века из Црне Горе се иселила четвртина становништва, дакле 48.000 људи. Само у 1906. години издато је 6.500 исељеничких пасоша. Један је функционер црногорског министарства иностраних дела, у јулу 1911, српском посланику рекао да „смо ми у ужасној ситуацији: од двадесет чиновника, само један није презадужен, од десет трговаца, седам су пред банкротством, а најбоља сељачка снага је у Америци. Пола Црне Горе гладује, а ни она друга није сита. Незадовољство је страшно". Једино се ауторитет краља Николе поштовао.

Привредни развој Србије после постизања независности брзо се осетно у општем јачању градова. Стара турска језгра су ишчезавала у корист европских решења. Прве железнице су 1884. повезале Београд са Нишом, да би се одатле линије рачвале према Маке-

донији на југу, Пироту и Врању на истоку. Од 1879. се граде. Становништво Босне и Херцеговине је од 1.100.000 у првом попису 1879, нарасло до 1.898.000 у попису 1910. Од тога је било 42% Срба, 38% муслимана и 23% католика. Број католика је најбрже растао. Рачуна се да их је до 1914. досељено 240.000. Највише 300.000, најмање око 140.000 муслимана се иселило у Турско царство. Прва железница је дошла до Зенице 1880, а 1891. је изишла до луке Метковић, у коју су могли пристајати и мањи морски бродови. На морску обалу је изишла у Дубровнику и Зеленики 1901. Неке од ових железница се довршавају ради војних потреба, а излазак на српску границу код Вардишта 1907. углавном је учињен преко правца источне Босне, зато што је хабзбуршки генералштаб од 1906. рачунао да ће доћи до рата са Србијом. Те су железнице уског колосека и није их било могуће везати за српске и хабзбуршке.

Процес демографског развоја Косова и Метохије је текао у правцу јачања муслиманског и слабљења српског народа. После 1878. из Србије се иселило 30.000 муслимана, а са Косова доселило 22.000 Срба. Из целог подручја на југу, са Македонијом, рачуна се да је усељено око 400.000 људи, како наводи историчар Димитрије Богдановић 1985. Железничка линија је протегнута од Солуна до Косовске Митровице 1873, па се ту зауставила, јер је првобитно била планирана веза са железницом кроз Босну и Херцеговину.

Према првом модерном попису становништва 1910, Црна Гора је имала 220.000 становника. Од стицања независности 1878. до краја века, иселило се 48.000 лица, већим делом у Србију, а мањим у Сједињене Државе. Железнице се граде италијанским капиталом и имају ограничен значај, јер су везане за економске пројекте и више се ради о индустријским линијама. Друмски саобраћај је остварио прогрес, посебно када је до 1904. завршен врлетни успон од Котора до Цетиња. Црна Гора кује своју валуту од 1910. Главна препрека друштвеном развоју Црне Горе је био кнежевски, а од 1910. краљевски двор. Руски војни аташе на Цетињу Потапов у свом дневнику је забележио да од државног буџета 1907. на кнежев двор отпада једна петина, осам пута више него у Србији.

Од 1869. почело је укидање Војне границе, у којој је живео највећи део српског становништва на подручју Хрватске Тријединe краљевине. Формално се ту и у наслову државе додаје Далмација, али до 1918. она је у аустријском делу двојне федерације и хрватска територија никада пре тога није била јединствена у политичком погледу. Од 1871. укида се Војна граница, дефинитивно 1881, од када на подручју Хрватске и Славоније живи 26,3% српског народа. Само на ужем подручју Хрватске било је 45% Срба. У Далмацији је од 415.000

душа 1857, тај број до 1910. порастао на 645.000. Од тога 11% су имали италијански као матерњи језик, а 17% је српског православног становништва. У књизи о далматинским Србима Љујо Бакотић је 1938. рачунао да од 600.000 далматинских становника, на православне Србе отпада 120.000, а католичке до 25.000.

Италијански јавни радник Вирђинио Гајда (Virginio Gayda) вели у путопису кроз покрајине источне јадранске обале 1914. да се историја Далмације у последњих стотину година „може дефинисати као масакр једне нације". До 1866. Италијани више немају своје новине, а до 1885. изгубили су градска већа у свим општинама, сем у Задру. До 1912. у преко 30 места се губе ранија италијанска имена. Видео је у Задру графит на зиду „Марш, марш, Задар је наш". Затекао се у неким градовима кад је дошла вест о великим српским војним победама над турском војском у Балканском рату 1912. На Далмацију се пренела „инстинктивна мржња против Аустрије која је освојила свако искрено српско срце. У Шибенику сам имао утисак да сам се нашао у неком граду Краљевине Србије" – „*ho avuto l'impressione di trovarmi in una città del regno di Serbia*". Све су куће под српским заставама, а око рукава их носе и градски полицајци.

Поред ових области, у којима је живео српски народ, постоји још и Стара Србија, која нема географски појам, нити јасно одређене границе. У ово време се сматрало да ту спада северозападна Македонија, Косово, Метохија и део Рашке области. У јануару 1907. српско Министарство иностраних дела је упозоравало да у оквир појма Македоније не треба убрајати и Стару Србију. У опису општина дато је шта се под тим географски подразумева: цео скопски санџак, са казама кумановском, кратовском, паланачком, велеском, штипском, скопском, гостиварском, тетовском, а изван тога још и казе: кичевска, рекалска, прилепска и охридска. Ту се убрајају и санџаци: пећки, приштински, прилепски и пљеваљски. „Срби не траже више ништа, него што траже и све остале народности у Маћедонији, траже равноправност и правичност за своје сународнике. Траже оно што имају Бугари и Грци. Траже: да им се призна народност, а у вези са тим црква, језик српски и образовање црквено-школских општина, право Срба да узимају учешћа у административним судовима."

Народ на том простору је делимично имао српску етничку свест, остатак је био изложен образовању такве свести најпре путем просвете и цркве, а затим оружаним акцијама. Ни тада није било сигурно да се становништво, које је прихватило бугарску, грчку, српску, или турску свест, трајно придобило у национални корпус дотичних држава. На том подручју нису могли постојати ни основни социјални предуслови трансформације елитног типа националног покрета,

у његов масовни тип. То је урађено тек после стварања аутономне македонске државе у југословенској федерацији, иза 1945.

Остаје питање по чему је оправдано сматрати македонску нацију природном појавом, која није створена на вештачки начин према интересима држава које су ту територију привремено држале у својим границама. У модерној науци постоји теорија о „Македонском синдрому", по којој се становништво на граничном подручју суседних народа, који се боре за његово освајање, или поделу, само искључује из те утакмице и развија свест своје посебности. Свако национално осећање је природна појава, не према посебним расним обележјима, него по процесима дугог трајања. То је више ствар миленијумског трајања, него у оквирима столећа. Без обзира на краткоћу времена од када се ствара македонска етничка свест, не може се порицати њена природна вредност.

Србија је брзо развијала једну од основних претпоставки прерастања националног покрета у масовну појаву. До 1903. у Србији је број основних школа нарастао на 1.101, а гимназија на 22. Велика школа, као гнездо вишег школства 1896. подигнута је на виши ниво, али је универзитет званично употпуњен и проглашен 1905. Пред рат 1914. српски народ је имао развијену штампу. Од 217 разних југословенских листова, само у Србији је излазило 90. У престоници Београду тада излази 13 дневних и три повремена листа. Од водећих часописа издваја се београдски „Српски књижевни гласник", који је све до слома 1941. био и српски и југословенски водећи национални часопис. Други значајни српски национални центар био је Мостар, где је излазио часопис „Зора". Водећи дневни лист у Београду тада има тираж од 32.000 примерака, а у Загребу 5.000. Тек 1888. су једне београдске новине прешле на уличну продају и није их требало слати ограниченом броју претплатника поштом.

Србија је имала 21% писменог становништва, али је у градовима писменост била далеко већа. Од 1903. постоји и закон о сеоским читаоницама, које су редовно добијале неке листове и држале посудбену библиотеку. У ствари, било је и више него једна трећина света који је читао, па „читачка револуција", како је тај предуслов назван у литератури, у Србији иза 1903. заиста постоји. Сеоске читаонице су биле установе које су прављене по француским моделима. Такве читаонице (називане и „штионице", „gabinetti") установљене су у Француској у XVIII веку. Те „boutiques à lire" су у градовима одиграле веома значајну улогу у припремању духа револуције 1789. У масовном типу национализма главно и најубојитије оружје била је штампарска машина. Београд је тада постао један од средишта штампарске индустрије целог јужнословенског простора.

По стицању независности 1878, поред осећања историјског пораза код интелигенције свих српских покрајина, Србија је брзо политички напредовала. Српска црква је добила признање аутокефалности 1879, али у условима када је на целој територији на којој Срби живе била разбијена у више одвојених цркава. Патријаршија у Сремским Карловцима није покривала цело подручје хабзбуршке државе. Далматинско православље се, силом политичких одлука владе, везало за Черновице у Галицији. У Босни и Херцеговини је после 1882. православна црква везана за патријаршију у Константинопољу. У приближно време је и фрањевачки ред изгубио карактер главне установе католичке цркве. Она је изгубила „мисијски карактер", односно статус који има католичка црква на још неосвојеном подручју туђих држава, па се ствара црквена „редодржава", са парохијским свештенством. У Сарајеву се ствара надбискупија. Од 1881. за сарајевског надбискупа је постављен Јосип Штадлер (Stadler). Покушај да се, пре тога, он доведе на чело цркве у Хрватској онемогућили су мађарски протести у Риму. Каснији лист „Балкан" је постао једно од најјачих упоришта ширења католичанства. Када је папском енцикликом „Grande munus" 1880. дозвољена употреба глагољске азбуке, од тада се она проглашава као чисто хрватско писмо. Страх хабзбуршког цара да ће од тога монархија добити само штету, папа је 1882. смирио поруком „да ни у једном случају неће бити ништа учињено без благовремених обавештења Вашег Величанства". Конверзија муслиманске деце, девојчица од 12 и дечака од 14 година, када им је дозвољено ступање у брак, била је одобрена, али су такви случајеви изазивали колективни муслимански отпор.

И сам бискуп Штросмајер је престао да критикује католичку цркву као пре 1871. и постао главни заговорник уније са православљем. Његов емисар Толдини је 1884. успео да нишког епископа приволи за унију, а од склапања конкордата са Црном Гором 1884. Штросмајер верује да су врата ширењу уније широм отворена. То су, међутим, биле само потајне наде кнеза Николе, али не и православних верника.

Матична српска земља Србија је све више постајала модел развоја целом српском народу. Била је здраво сељачко друштво које су ветрови акумулације капитала, неопходне за отварање епохе индустријског друштва, стално заобилазили. После Берлинског конгреса 1878. она је добила све, у политичком погледу, што се једном народу може дати, а што он сâм није извојевао. Допуштено је да Народна скупштина 1882. српског кнеза прогласи за краља. Стари, конзервативни устав из 1869. замењен је бољим 1888. И тај неће остати заувек нетакнут. Устав из 1869. имао је велико значење у напре-

довању српске демократије, јер је био први у историји који нису поклониле велике европске силе према неким својим интересима. Том приликом је султанов посланик, послат због тога у Београд, направио омашку: није био задовољан смештајем који су му наменили српски министри, па је одлучио да одседне у београдској тврђави код турског паше. Заборавио је да су утврђења око Србије предата српском кнезу две године пре тога, па је и београдска тврђава била срушена.

Србија је после 1878. добијала велике државне установе, али није дуго после тога добила доброг државника. Краљ Милан је био човек позоришта, који ужива у гозби после представе, а не мари за њен успех. Основни мотив који управља свим његовим поступцима је био страх од Русије. У том погледу, његов политички инстинкт није грешио. „Три северна двора" су, новим уговором од 18. јуна 1881, обновила Троцарски савез из 1873. Балкански простор је поново подељен. Остављена је могућност да Аустро-Угарска изврши анексију Босне и Херцеговине, а Русија је привремено веровала да је на том простору једини велики арбитар. Бугарска територија је 1878. подељена, па је поред аутономне кнежевине Бугарске под једном страном династијом створена и Источна Румелија, као нека полухришћанска и полумуслиманска област са седиштем у Пловдиву.

Препуштена сама себи и под сталним патронатом Аустро-Угарске, коју је Србија занимала само као средство за остваривање даљих продора на Балкану, Србија је постала предани сателит Аустроугарске. Кнез Милан је 28. јуна 1881. склопио тајну конвенцију са Аустроугарском, по којој се обавезао да неће ништа урадити на мењању положаја Србије у свету, без хабзбуршког одобрења. Штавише, препуштан је и сам владарски престо, у случају да династија остане без легитимног наследника. Упоредо са тајном конвенцијом, склопљен је потом и један трговачки уговор неповољан за српску економију.

После Устава из 1888, у који се уносе одредбе о забрани племићких титула у српском друштву свима сем члановима владарске лозе, краљ Милан је абдицирао у корист сина Александра. Он је испунио све зле слутње свога оца. Због неке лако отклоњиве телесне мане имао је муке да нађе невесту. Када је пронашао невесту, настаје проблем потомства – природа му није дозволила да добије наследника. Једно време, после абдикације краља Милана, режим је био нестабилан, па је укинут Устав из 1888. и враћен онај одбачени из 1869, као што се привремено и краљ Милан вратио из бечких кафана свом престолу у Србији. Једина добробит за Србију, која је произилазила из тајне конвенције 1881, била је могућност слободне акције према ослобођењу Македоније.

Одмах по умирењу оружаног отпора, хабзбуршка влада је приступила административним мерама у Босни и Херцеговини како би почело деловање одредаба Берлинског конгреса о окупацији територија, са обавезом решења аграрног питања и успостављања унутрашњег мира. Аустро-Угарска је почела припреме за анексију територија. Обновљен 1881, Троцарски савез јој је то омогућавао. У почетку, окупационе власти покушавају да кроатизују културу у Босни и Херцеговини. Муслимани су задржавали право употребе турског имена за свој идентитет, арапско писмо им је легализовано. Генерал Филиповић, који је командовао окупационим трупама је у почетку био и политички поглавар. Он је покушао да у језик уведе хрватске норме и запостави оне које су турске власти после Вилајетског закона 1865. учиниле у смислу признања српског назива за језик и ћирилицу за друго званично писмо.

Окупациона власт је обе покрајине укључила у хабзбуршки царински систем. После неуспеха са кроатизацијом, вратили су се фаворизовању муслиманске аграрне властеле. Босанско-херцеговачки бегови и аге су сматрани државотворним елементом, па иако они то баш и нису били, власт је покушавала да их угради у основу свих својих подухвата. Као и православна и католичка црква, муслиманска заједница је осамостаљена од турског султана у смислу стварања установе „Реис ел Улеме", у чијем наименовању најзначајнију улогу игра хабзбуршки владар.

Покушај да се прогласи и један закон о укључењу окупираних покрајина у хабзбуршки војни систем дао је повода за избијање великог устанка у Источној Херцеговини 1882. Његова подлога је било нерешено аграрно питање, па је одмах након окончања војне окупације дошло до мањих сукоба са наоружаним српским сељацима. Проглашење војног закона, са обавезом регрутације и на новом подручју, побуну је најпре изазвало у Боки Которској јуна 1881. По ранијем устанку у Кривошијама 1869, и овај је нови, крштен истим именом.

Проглашење војног закона на муслимански празник Бајрам 5. новембра 1881, ову герилску варницу из јадранског приморја пребацило је у Херцеговину. Тамо су постојали покушаји све од 1878. да дође до савеза православних и муслимана, а тим поводом је идеја о могућем стратешком савезу панисламизма и панславизма у томе играла главну улогу. У припремама овог устанка су тајно били присутни и прсти црногорске и турске владе. Турски министар војни је, посредством свог сина, који је постављен за првог турског посланика у Црној Гори, слао помоћ. Руски славјанофили су имали своје помоћнике у Србији, који су покушавали да организују стални канал за

пребацивање добровољаца и оружја. Српска влада их је у томе онемогућила. Кад је 11. јануара 1882. букнуо, устанак је испочетка изгледао као обнављање једне од ранијих српских аграрних побуна против турског државног феудализма. Све више су панисламисти у њему преузимали водећу реч.

Вођство устанка било је верски подељено на српску „општину" и муслимански „meclis". Са муслиманске стране вође су били Ибрахим Ченгић Куталија и војни заповедник Салко Форта, а са српске бивше герилске вође Стојан Ковачевић и Перо Тунгуз. Аустријски генералштаб је веома брзо пребацио 70.000 војника на херцеговачко ратиште. Удар је организован из пет праваца, па иако су сами устаници процењивали да један герилски борац вреди на ратишту колико четири хабзбуршка војника, слом устанка је званично објављен 22. априла 1882. Генералштабни стручњаци су израчунали да је ватрена моћ једног герилца била 50 пута већа од моћи хабзбуршког војника.

Последице овог устанка су биле многоструке. Главни узрок пораза био је султанов пристанак на споразум са бечким царем. Један неписани споразум султана са аустријским властима обавезивао је хабзбуршку владу да одустане од планова анексије све до 1908. и да турског султана формално призна суверена покрајина. Оне су давале само ограничен број војника, са обавезом да у униформи задрже муслимански фес, да не носе хабзбуршке ознаке, крстове и орлове, и да се не заклињу хабзбуршком цару. Све до 1894. нису излазили из граница Босне и Херцеговине.

Неуспели српско-муслимански устанак 1882. имао је и неке мање упечатљиве последице. Први пут је у покрајинама употребљен телефон у војним операцијама 1882. Као одговор на експлозију дивље проституције, 1885. је уведен „Prostitutionsordnung", по коме се јавне куће легализују. Девојке су услуге вршиле само у за то одређеним локалима, морале су једном месечно да прођу лекарски преглед, да држе фотографију и професионални псеудоним на ноћном сточићу. У Србији је око 1900. проституција развијенија у већим градовима. Са 60.000 људи Београд има 130 легалних проститутки. Кад је у питању легализација јавних кућа, хабзбуршка држава омашила је у избору мотива цивилизацијског унапређења покрајина. У питањима војне и политичке филозофије, ово је искуство имало поразне последице за будућност. Биће касно када се у ратној кризи 1918. почну јављати самооптужбе да је хабзбуршка окупација Босне и Херцеговине 1878. била историјска омашка и да би се монархија без тога боље бранила. Имала би неугрожену католичку већину, без јачих секуларних изазова. Млади официр у гушењу устанка у Кривошијама и Херцеговини 1882. Конрад фон Хецендорф (Hoetzendorf) написао је војну студију о вођењу рата на крашком подручју. Закључио је да против герилских српских бораца, са којима се боре жене и деца, једино помаже сурова одмазда и стрељање. Његов читалац, Адолф Хитлер, 1941. је из тога извукао закључак да за сваког погинулог немачког војника треба стрељати стотину Срба. Његова политичка филозофија, да је „право народа" утопија која се растура са неколико добро усмерених топовских хитаца, стицана је међу херцеговачким каменим бреговима 1882. године.

Римски папа је 1880. изјавио да ће „Аустро-Угарска на истоку имати све веће и важније интересе". После дозволе за употребу глагољице, у Католичкој цркви је посебном енцикликом умирио хабзбуршке власти да се то односи само на цркве у којима је она употребљавана раније, а не на целу католичку заједницу.

Ипак је неопходно закључити да оно што је било промењено 1878. уласком Аустро-Угарске у једну турску западну покрајину, у којој је угушена српска побуна за ослобођење, нису били догађаји који су изоловани од општег процеса развоја. Оно што је у том процесу битно јесте политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини, која је била дубински узрок великог светског рата 1914. Нетачна је представа о томе да хабзбуршка држава у нове балканске области улази привремено, са циљем побољшања социјалног стања које је довело до тако велике револуције сељаштва каква је била побуна у јуну и јулу 1875. Улазак хабзбуршких трупа у Босну и Херцеговину 1878. био је припреман знатно раније. Идеје Чезара Балба из „Speranze d'Italia" 1844. постале су основа нове спољно-политичке доктрине 1866. Чим су завршене операције окупационе војске, почела је реализација идеја Чезара Балба да би требало на балканским просторима стварати аграрне колоније немачких сељака из Аустрије.

Пре него што су Исусовци уведени у Босну 1880, још за време турске власти је 1869. основан манастир трапистичких калуђера. Сам гроф Андраши је 1872. саветовао генералног конзула у Сарајеву да турским властима сугерише насељавање долине реке Дрине муслиманским и католичким колонијама. Већ у октобру 1878. католички стручњак Георг Плакалб је поднео план о стварању немачких досељеничких колонија на незаузете пољане у окупираној покрајини. Израчунао је да половина обрадивог земљишта није насељена и да се може откупљивати, те стварати немачке колоније. За ово је нарочито била заинтересована католичка странка Zentrum Parthei у Немачкој, а не само аустријски католици. Један предузетник из Бадена је већ 1878. нашао у Врбаској долини подручје за досељење прве колоније. Видео је непријатељство српских сељака у суседству али се

храбрио: „боље да нас вукови пождеру, него да помремо од глади". Часопис „Christlichen Pilgers" нарочито пропагира смањење исељавања Немаца у Америку, оснивањем оваквих колонија на Балкану. Прва колонија је названа Windhorst, именом шефа немачке католичке партије. Брзо је проширена са још два села у близини. До 1904. је израчунато да је на територији окупиране покрајине било насељено 24 колоније. Нису све биле немачке и не само сељачке. Долазило је и нешто протестаната из Мађарске и Русије, Пољака из Галиције и Италијана из Тирола. Било је замишљено да се у долини реке Дрине створи цео ђердан таквих колонија. Прва је била Franz Josefs--feld код Бијељине.

Ове су колоније заиста утицале на напредак европске цивилизације у бившим турским областима, јер су на једном хектару производиле шест пута више хране. Донели су са собом „немачки плуг", који је осветио све ратне поразе немачке војске против Срба, јер је почео да искорењује предисторијску ралицу коју је тамо затекао. Градњом циглана на индустријској основи из урбанизма су искључили до тада доминирајућу османлијску „ћерамиду", цигле од блата и сламе, које су само сушене на сунцу. Аграрне колоније су биле подељене у државне и приватне, при чему је било више државних. Влада их је помагала јефтиним кредитима које су и сиромашни сељаци могли лако враћати, нпр. давањем права на сечу шуме и лов.

Они који знају какве су биле последице стварања израелских насеља у Палестини, лако ће схватити какав је запаљиви материјал убачен међу дубинске узроке рата 1914. Те колоније су имале и војну дужност. Када се од 1908. уводе и покрајинске војне формације, као „Landwehr" у другим покрајинама, избегнуто је да то буде исто као у Хрватској или Мађарској, јер су се бојали да би та војска добила српски дух. Уместо тога, копиран је систем „Landesschutz" формација из Тирола. Босански „Schutzkorps" су били добровољци католика и муслимана, али су најорганизованије биле чете формиране у овим немачким аграрним колонијама. Због тога су некада у локалном жаргону називане „Лутеранска ешкија" (на турском, герилци).

Одмах после слома устанка 1882. промењен је административни систем Босне и Херцеговине. Од тада је везана за федерално Министарство финансија у Бечу, у коме је за управу покрајином постојало и једно посебно одељење. У Сарајеву је постојала „Земаљска влада", у већини случајева са командујућим генералом на челу. Систем тајне полиције је почео да делује од првог дана („Црни кабинет"), а пред 1914. веровало се да су сви власници кафана били полицијски достављачи. По броју малих ухода хабзбуршка држава је носила светски рекорд. Жандармеријски корпус је после устанка 1882.

веома повећан и 1903. је бројао 2.350 људи у 263 станице. Све знатније вароши, а у Херцеговини дословно све, биле су опкољене са више камених утврђења („фортица").

Министар финансија Бењамин Калај (Kallay), мађарски магнат, стекао је искуство као генерални конзул у Београду. Писао је историју Срба, међу које је бројао и становнике Босне и Херцеговине. Имао је амбиција да створи велику идеологију, о сукобу духа Истока са духом Запада. Дух Истока се испољава у „жилавој, отпорној способности у пасивитету", са склоношћу ка уживању, вероломству, лукавству и „одушевљењу само за родно место", уместо националног осећања. Дух Запада огледа се у култу Римског царства и његовог поимања нације као јаке државе и организованог „политичког народа". Сматрао је да се та два духа сусрећу на јадранској обали, а почињу у Кини.

Такве идеолошке импровизације су се касније намножиле по свим балканским кафанама, где се симпатије за ову или ону странку, ову или ону државу правдају вишим филозофским циљевима. Приликом мобилизације 1914. босанске студенте филозофије су називали „босански филозофи". Од 1883. до смрти барона Калаја 1902. у Босни и Херцеговини било је забрањено употребљавање постојећих националних имена. Уместо тога, званично се наметала „босанска нација". Језик је називан босанским, цела историја је представљана као историја једног митског народа издвојеног од суседних Срба и Хрвата. Српска ћирилица је била проглашена „босанчицом", надгробни споменици из средњег века – „стећци" проглашени сведочанством постојања посебне „цркве босанске" у средњем веку, на основу „богумилске јереси". Научница Мериен Венцел (Marien Wenzel) 1999. је направила историјски меродаван закључак да је то све рађено због тога што је окупациона власт „тражила идеолошко упориште њима неопходног раздвајања Босне и Херцеговине од Србије". Она је сама дошла у Сарајево 1960. у намери да потврди стечено убеђење да су стећци заиста били богумилски споменици. „Овоме су следиле године истраживања, током којих сам схватила да стећке нису правили богумили" и да они нису ни постојали.

Калајева „босанска нација" представљала је други покушај да се на истом простору прогласи једна синтетичка нација, која се измишља из политичких интереса. Прва је била „османлијска нација" 1868. (1876. и 1908). Тада ни босански муслимани нису прихватали ово хабзбуршко синтетизовање нације, иако су је након 1993. присвојили као основу свог идентитета. После промене идентитета од муслиманског у бошњачки 1993, први приручници босанског језика су рађени на основу Калајевих из 1883. године. У хабзбуршкој политици

су од почетка постојали покушаји да се у Босни створи једна нова европска нација, за коју раније нико није знао.

У прерастању српског националног покрета од елитног ка масовном типу неопходно је узети у обзир прелазну појаву интегрисања националне свести у етничким српским областима православних хришћанских верника и слабљења српског националног осећања код становника католичке вероисповести. Још 1887. писац Владимир Карић, описујући Србију и народ у њој, писао је да народ не тежи унутрашњем „уједињавању и веома се снажно нагиње слободноме, личноме и предеоном развићу". На Петровској скупштини 1858, на којој је смењена династија, захтевано је да представници у том парламенту не буду људи који нису из среза из којег потичу. Чак и по народној ношњи Србијанци се до модерног времена деле на присталице Обреновића и присталице Карађорђевића. Први исту народну ношњу носе у модрој боји, а други у сивој. Ту разлику у боји примећују и странци на београдским пијацама.

Далеко је значајнија трансформација католичког становништва Далмације, Босне и Славоније, које до 1918. још није било до краја кроатизовано. Литература друге половине XIX века је богата описима становника са етничким идентитетом „Нашијенаца" („Нашинци"). То није само јужнословенски феномен. У западној Украјини и Буковини постоје слични „Тутејци". У италијанској модерној историји постоји сличан феномен „Nostrano". Емил Оман (Émile Haumant), који је више пута истраживао развој Јужних Словена крајем XIX и почетком XX века, вели 1914. да на железничким станицама види натписе на ћирилском, латинском и арапском писму. Уместо националног имена употребљава се израз „нашки". Он пише „да није било дуго времена да су у Далмацији и Хрватској нека села веровала да су словенска, а данас се под утицајем школе називају хрватским". Почетком XX века рапидно је ишчезавао назив Морлаци, као етнички назив становништва у унутрашњости јадранске обале.

Млади Стјепан Радић 1903. описује своје ђачко путовање кроз Далмацију 1888. године. Он види на путу доста Срба који говоре хрватски. „Има их и у Дубровнику и у Далмацији, али се може лако доказати да су то политички Срби." Кроз Буковицу срео је много сељака који су говорили да су Срби а говоре хрватски. Био је један од ретких интелектуалаца који је видео да се ради о процесу претварања религије у вододелницу нације. Као и Шокци и Буњевци, у Војводини ће временом сви постати Хрвати: „Који нису, то ће постати, као што посташе или постају сријемски и славонски 'шокци'. Жалим луто, што смо народно освјештавање, или боље за народно покрштавање, тако уско свезали на једној страни с католичком, а на другој страни са православном вјером". Предвиђа да ће за кратко време сви православни до словеначког Триглава бити Срби, а католици у Подрињу бити Хрвати. Звучи као злокобно пророчанство, али је тада написао: „Међу нама се не да нигдје повући граница, ми дапаче не можемо ни грађанским ратом 'очистити' појединих крајева, ако се нећемо изтријебити, сасвим уништити". Крајем XIX века је, на другом месту, писао да сељаци у Славонији не употребљавају хрватско име за свој народни идентитет. Опис града Мостара у овој посети 1888, има изузетно значење што је понудило могућност да се кроатизација католика у Херцеговини, Далмацији, Босни и Славонији покуша и статистички мерити. Он вели да у Мостару тада има само 250 свесних Хрвата. По попису становништва из 1895, град Мостар је имао 14.370 становника, од тога католика 3.353. Национално свесних Хрвата је било 13,5%. Тај ће се процес вулкански развити тек након увођења општег бирачког права у југословенској држави, после 1918. Радићева породица је пореклом била српска, а у својој страни после 1904. сматрао је да све православне, католике и муслимане треба окупити под хрватски идентитет.

На размеђи два века, Дубровник је био пример ове етничке трансформације. Лука Зоре, католички писац из Дубровника, 1903. пише да се језик свуда око Дубровника назива „нашки", чак и узречица „parlano nostrano". Код интелектуалаца је постојао покрет „словинство", што је испочетка био синоним за српско опредељење. Дубровчани су били „западњаци по вјери и источњаци по народности". Чак се и омладина противи кроатизацији („Свети Срђу, не дај грђу"). Конавоски сељаци су исповедали српско порекло, а Зоре каже да све од Макарске на југ народ поистовећује изразе „Нашинци" и „Власи" са Србима: „По ову нашку, по ову влашку, по ову нашку приморску". Становништво Далмације католичке вероисповести није до краја кроатизовано све до 1945. Тек тада се тај процес окончава, што се видело по испољавању савременог хрватског национализма у запенушаном виду, као свуда у свету где се та вера касније прихвата. Упоредо с тиме, залазио је пређашњи либерализам ренесансне Далмације, једне друге културе коју је Албер Ками (Camus) називао „медитеранским национализмом сунца", са победом средњоевропског ауторитарног менталитета. Процес ове трансформације чини кичму модерне српске историје. На Балкану треба мерити степен развоја „les nations retardées".

Масонске ложе су врло значајне установе присутне у овом процесу. У Србији се оне на широј основи стварају после 1876, под утицајем италијанских добровољаца, гарибалдинаца, у рату 1876. Мићо Љубибратић је међу првим слободним зидарима. Ложа „Светлост

Балкана“ се трансформисала, а најзначајнија је била ложа „Побратимство“. Она је 1893. објавила књигу о својим циљевима, принципима, садашњости и будућности. Српска демократија је врло брзо почела да осуђује масонске ложе као установе које јој стоје на путу. Посебно је „Побратимство“ у том погледу било изложено критици. Јаша Продановић је 1893. у водећем српском часопису тога доба „Дело“ (Радикалске странке) писао да ти масони доносе двоструку штету српском националном покрету. Највише их је нападао што су постали тајна организација за окупљање српских завереничких официра, који се на тај начин неприродно намећу у вођство српском националном окупљању.

Било је упадљиво да се у те дружине скупљају највише официри, адвокати, велики број професора универзитета. Ова критика масонске организације „Побратимство“ изузетно је значајна, зато што је она била уско повезана са једном сличном мађарском масонском организацијом, а у убиство српског краљевског пара 1903. и хабзбуршког престолонаследника са супругом у Сарајеву 1914. њихови су прсти били умешани. Та јавна критика масонске ложе „Побратимство“ 1893. била је преурањена, па се могло десити да се њихова делатност веже за српски национални покрет, а не за незваног уљеза у њему, који му је нанео штету својом тајновитошћу, конспирацијама које се виде а не могу се доказати. Конспирација је, у основи, противна масовном типу национализма, где се завере бележе на свачијем челу.

Иако је корен политичких странака у Србији ницао из дубље историје, оне су се почеле развијати у европском смислу речи након великих државних криза. Револуција 1848. на светлост дана је довела српске либерале, после смене династије 1858. Из социјалистичке групе Светозара Марковића и његовог дела „Србија на истоку“ 1872, развила су се два политичка крила. На првом месту је Радикална странка, чија се прва програмска лутања вежу за француску странку Радикалних социјалиста. Друго крило из ранијег језгра Светозара Марковића је „Опште радничко друштво“ под вођством Мите Ценића. Оно се конституише после 1881, а од 1895, са листом „Социјал-демократ“ све више пада под утицај немачких социјалиста. Формално се конституише 1903. године.

Радикална странка ће постати главна српска политичка партија, у исто време и прва масовна политичка организација у земљи. Конституише се на великом скупу у Крагујевцу 7–9. септембра 1882. Већ следеће године је имала 60.000 чланова, са приближним бројем неуписаних следбеника. Њихов главни лист „Самоуправа“ до престанка постојања 1941. био је један од главних политичких гласила. У почетку га је водио окретни публициста и теоретичар Пера Тодоровић, док се није прометнуо у страначког противника. Његов наследник је био, до тада слабо познати наставник у Свилајнцу, Стојан Протић.

Вођа странке је инжењер по образовању Никола Пашић. У почетку његовог политичког свитања изгледало је да ће изветрити из историје, као и сви који су покушавали да тајним организовањем револуције, уз помоћ Русије, остваре уједињење српског народа. Од првог програма са циљем укидања стајаће војске и локалне самоуправе, странка ће се помирити са својим противницима, прихватити монархију и постати основно језгро окупљања српског народа и друштва. Њена главна борачка маса су сељаци. Странка је прва увела унутрашњу страначку структуру по узору на модерне европске странке. Аустроугарски посланик је известио да је то прва партија која масу води лозинкама („Schlagwort“). Њени чланови су имали унутрашње дужности: дистрибуција страначке штампе, организовање зборова и активно партиципирање на састанцима. Режим је гонио странку од 1883. до 1887, због њеног учешћа у „Тимочкој буни“ 1883. Странка је била припремана одраније за дизање једног унутрашњег преврата. Хабзбуршка обавештајна служба је од јануара 1882. пратила ове припреме, нарочито њихове везе са Русима. Открили су да је и сам Пашић у том погледу имао контакте са руским представницима. Ово је нарочито било значајно због тога што је 1883. дошло до немира и у Хрватској, јер се претпостављало да је Пашић покушавао да развије веће немире на целом српском подручју.

Повод Тимочкој буни било је незадовољство народа због сузбијања демократских установа које су до тада у Србији биле уведене, укључујући ту Закон о штампи и Закон о увођењу коњичке жандармерије. На изборима од 19. септембра победили су радикали, после чега је краљ Милан распустио парламент. Неспоразум са одузимањем оружја од народа у срезовима Источне Србије довео је до побуне у Црноречком округу 7. октобра. Краљ је прогласио преки суд и послао јединице стајаће војске. Устанак се пренео на неколико округа, а праћен је бирањем локалне власти од стране самог побуњеног народа. Било је оптужено 809 људи, 94 кажњено стрељањем, али је пресуда извршена само над 20 људи.

Једино је Никола Пашић заобилазним путем дошао на поприште буне, а остале радикалске вође се нису појавиле. То што научна литература није решила многе загонетке око претходне организације ове побуне, њене везе са руским славјанофилским и државним представницима, могућност да се претвори у нову српску револуцију за уједињење, само је сведочанство да те претходне припреме ни-

су ваљано обављане. Чини се да се много хтело, а мало активно радило на претварању идеје у реалност.

Краљ Милан је у оваквим околностима понудио аустријском цару надопуну Тајне конвенције од 1881, у смислу да српски краљ пристаје да у случају немогућности легалног наслеђа престола један хабзбуршки принц преузме ту улогу. Подржаван од цареве дипломатије, краљ Милан је олако ушао у рат са Бугарском 14. новембра 1885. Узрок за српску објаву рата је било уједињење Бугарске са Источном Румелијом, па је српски краљ мислио да би у тим околностима требало да и Србија добије одређену територијалну надокнаду на рачун бугарске државе. Изгледало је да би неки бугарски срезови радије пришли српској, него остали у бугарској држави. Није се остварила намера неких западних дипломата да се српска војска упути у правцу Македоније и да се та надокнада добије на турски рачун. Један трули краљ је повео један трули рат, коме је једино и био дорастао. У српском народу није постојала мржња према Бугарима.

Напредовање српске армије до Сливнице, 28 километара удаљене од Софије, заустављено је. У тродневној бици после 17. новембра, српска војска је била поражена и у паници се повлачила. Бугари су заузели, па изгубили Пирот. Мир је потписан 3. марта 1886. у Букурешту обновом стања какво је било и пре почетка рата. Оно што се није могло обновити је стање пониженост у целом српском друштву. Од рата је користи имао једино краљ, јер је због обезбеђења од побуне у позадини била затрта унутрашња опозиција. Радикална странка се расцепила, а њено гоњење је окончано 1887. Она се помирила са монархијом и постепено градила основе за поновни успон.

Стара Либерална странка је једно време била радикалски савезник, али је та странка 1893. сишла са српске политичке позорнице. Обновила се 1903. као нова Народна странка.

Поред ових, постоји и странка богатијег, сходно томе конзервативнијег дела српског друштва. Та Напредна странка је у кризама добила прилику да од 1880. до 1887. држи владу. Постојали су до 1896, али су њихови прваци и даље остајали у кругу који ствара и обара владе.

После абдикације краља Милана 1893, Србијом поново влада једно ново намесништво. Државни удар 1. априла 1893. довео је на престо сина Александра, који је на брзину проглашен пунолетним. То је изазвало унутрашњу кризу и повратак краља Милана. У том бесмисленом театру српске националне политике остајало је само да се временом наталоже свеже снаге за нове почетке. Краљ Милан се брзо вратио бечким глумицама у хабзбуршком егзилу, а нови краљ

Александар је протрачио десет година да поправи углед, свој лично, и своје династије.

Не зна се када је створен корен нове завере у Србији. Грци су обновили своју стару Хетерију 1894. („Filiki amina“), а турски официри годину дана потом стварају своју „Јединство и напредак“. Свима је била заједничка позадина у масонским ложама, официрски клубови као главни извор чланства и тежња да се политичком пропагандом, а затим оружаним акцијама, национални циљеви постигну дељењем Македоније. Српска конспирација је најмање позната у науци и више се познавала према последицама акција, него према ономе што је радила да их претходно припреми.

После државног удара и бруталне ликвидације краљевског пара, избројано је да је у официрској конспирацији било ангажовано 107 лица. На челу је био тада капетан Драгутин Димитријевић Апис. Остаће познатији као „пуковник Апис“, пошто је откривено да је играо пресудну улогу и у ликвидацији хабзбуршког престолонаследника са супругом у Сарајеву 28. јуна 1914. Ипак, Аписова улога у убиству 1903. није сасвим јасна, јер постоје и други подаци. Он је ту, без сумње, присутан.

Историчари који су обрађивали краљеубиство у Србији 1903. у српској култури познато као „Мајски превратa 1903.“, на располагању су имали ограничену количину примарних извора да ваљано обаве свој посао. То је случај са свим конспирацијама, а нарочито оним које су везане за масонске ложе. Коначне истине ће се сазнати некада у будућности. Најзначајнији су они извори које је имала хабзбуршка обавештајна служба. Њено је средиште било у Бечу, али су сви извештаји преписивани и слати у друго значајно средиште у Сарајеву. Тај архив су могли да подробно чешљају и српски научници. Научна литература се највише користила извештајима хабзбуршког амбасадора и војног аташеа из српске престонице. Они су имали своје сараднике.

Значајније од њих јесте да је у српском министарству иностраних дела постојао агент који, уз помоћ ноћног послужитеља, ноћу преписује све значајније документе, укључујући ту и министров дневник. Други агент то је исто радио са дневником и папирима председника владе. Преписи тих докумената су, са потребним преводима, слати из Беча и за седам дана долазили у Сарајево. Српски новинар Петар П. Поповић, под псеудонимом „Klein“ је из Земуна био главна веза за пребацивање ових података. Аустријске уходе су интервјуисале и краљевог главног собара („Kammerdiener“), а да он то није ни знао. Испитали су целу процедуру како је краљ после концерта ишао у ложницу, молио пред иконицом коју је носио у џепу и затра-

жио чашу минералне воде. Интервјуисали су и неке војнике, који су се жалили да су их официри извели из касарне са оружјем и бојевом муницијом да бране краља. Тек после краљевог убиства и његовог војног министра сазнали су да их нису бранили, него помагали да се убију. Из тих података једино није јасно ко је од 107 завереника заповедао том групом. Аустријски обавештајци говоре о једном пензионисаном генералу, али наука ипак држи да је то био капетан Апис.

Цела ова анализа имала је задатак да расветли питање зашто је хабзбуршка влада ћутала о припремама и извођењу убиства српског краљевског пара 1903, од истих завереника који су стајали у позадини убиства хабзбуршког престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге. Није једноставно удовољити научној обавези да се јасно каже куда воде трагови убиства још једног српског владара 1903. Русија је успоставила своју обавештајну службу на Балкану почетком века. Њено седиште је најпре било у Букурешту и историчари је помињу под називом „Руска балканска полиција". Овај помало нејасан назив јесте сведочанство о томе да су обавештења о њој оскудна. Зна се да је краљ Александар тражио да га управо та полиција заштити од могуће завере, што му је удовољено. Њен шеф је због тога пресељен у Београд, али је убрзо напустио то место и оставио наследника. И меродавни људи из владе, као и српска полиција, негодовали су због висине финансијског износа који је плаћен шефу руске полиције. Има вероватноће да трагови за убиство воде у Петерсбург, али они нису једини, нити једини поуздани. Русија је веровала да би у случају гашења династије Обреновић српски престо преузео црногорски принц.

Преко једног професора универзитета у Берлину, хабзбуршка влада је врло добро била упућена у однос претендента на српски престо принца Петра Карађорђевића према Русији. Он је живео у једном селу крај Цириха. У марту 1901. саопштено је његово убеђење да је „руска политика себична. Она је узрок што је Србија 1809. онако прошла; а она је главни узрок што је мој деда 1813. онако прошао; па она је и за то узрок што је мој отац, кнез Александар, онако прошао. Ја на њу не полажем". Аустроугарска влада је била обавештена да је краљ Александар Обреновић пре 1903. направио заокрет и одлучио да води активну политику помагања српске националне ствари у Босни и Македонији.

Тек кад је нови краљ Петар Карађорђевић ушао у београдски двор, сазнали су да је он руски савезник, а не противник. Као и у свим другим анализама података о заверама краљеубистава, одговори никад нису јасни. Остаје закључак да трагови убиства у Београду 1903. не воде само у Петербург, него и у Беч. Зашто су проговорили кад

је 1914. оптужба пала на пуковника Аписа за убиство Франца Фердинанда у Сарајеву 1914, а ћутали кад је капетан Апис спремао убиство српског краља 1903. и у томе успео?

Обарањем династије Обреновића 1903. у Србији долази до другог историјског таласа демократизовања. Општа је подлога присуство таквог таласа свуда у свету. После демократске револуције у Русији 1905, руски цар је прокламовао да ће увести уставни поредак, што је заиста касније и остварено. Руска револуција је утицала на револуције у Персији 1906, Турској 1908, Кини 1910, у Аустро-Угарској, где од 1907. влада покушава да експериментише са општим бирачким правом. Последица прокламације генералног штрајка у Русији био је генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. Пре тога ни такав општи штрајк, нити тај назив нису постојали. Први који је кренуо за руским царем био је црногорски кнез Никола. Он је само дан после руске прокламације објавио да ће и Црна Гора добити устав. Кад је то и урадио, видело се да је тај „уставчић", како га је од једног сарадника поручио, копија хабзбуршке и руске уставности, где је постојао куријални систем, па се у његовом оквиру постепено и са закашњењем тражи могућност општег бирачког права увођењем пете курије индустријских радника. У Црној Гори није било велепоседника, средњих класа, па се куријални систем прилагодио традицији постојања варошке општине, племена и капетаније у њима.

Кад је „устав напао на Црну Гору", избори 1906. створили су и први парламент. Новостворена Народна странка је била слична војвођанским и српским националним странкама. Кнез је одмах створио Праву народну странку, па је шеф руске конституционално-демократске странке Павле Миљуков, у тадашњој посети том парламенту написао да то све „личи на отварање прве руске Думе". Кнез је увео устав, дозволио парламент и стварање странака, али је мислио да и даље владар прописује све, укључујући и патриотско осећање. У мају 1907. кнез се исповедио српском посланику у Бечу да „нико ми није тражио Устав, него сам га ја из сопствене воље дао Црној Гори, да би тиме њен културни углед подигао, да се не може рећи да је Црна Гора једина хришћанска земља у Европи, која нема устава. Али многи Црногорци нису појмили правилно прави значај и карактер уставности, него су претераним захтевима отежавали рад нове скупштине." Мислили су да имају право да смењују и кнежеве министре. Устав је донет, али тек пошто га је цар прогласио у Русији. Црногорски кнез је објавио рат Јапану чим је почео сарадњу са Русијом. Остаће једини рат у историји који се није водио и који се никада није завршио потписивањем мировног уговора. Због могућно-

сти да се српски народ уједини у облику федерације, Црна Гора је проглашена краљевином 1910. године.

Црногорски кнез је имао муке да своју државу стави на једну рационалну основу егзистенције. Руске новчане донације су биле кључне за уређење војске. Руски војни аташе се залаже да тај новчани доток престане, али одмах нотира опасност да руску помоћ може заменити италијанска. Црногорски престолонаследник тражи заобилазним путем ослонац у Аустро-Угарској. Сам је кнез покушавао да развије неке институције за изградњу посебне црногорске националне свести. Његов савременик и блиски политички противник Раде Туров Пламенац у својим мемоарима (1997) вели да кнез „не хоћаше упитат никојега зна ли српски зборит, или како они изјављују 'знаш ли нашки', него га хоћаше мјесто овога запитати: 'Знаш ли катунски зборит, учите се зборит катунски', иако они не знаваху шта је то".

Штросмајер је још од 1880. са радошћу примећивао да је црногорски владар јако благонаклон према католичкој цркви. Новопокренути „Словенски југ" у Београду, тада гласило радикалног српског националног покрета, 2. априла 1906. објавио је да се у „Црној Гори известан број неваљалих људи труди да Црна Гора са Србијом прекине сваку економску, политичку, па и духовну везу. Они се труде да у средини тамошњег српског народа створе нову народност – црногорску!" Таква народност ипак није прокламована и први који су то обзнанили 1. маја 1945. били су југословенски комунисти. Питање је рационалности, да ли је могуће половину становника прогласити за посебну нацију од око пола милиона људи укупно.

Демократизовање је захватило и све покрајине у Хабзбуршком царству. После 1903. долази до народних немира у Хрватској, што изазива промене и увођење „Новог курса". То је време када се хабзбуршки престолонаследник Франц Фердинанд труди да трансформише дуалистичку федерацију у тријалистичку. Мађари би тиме изгубили привилегију другог владајућег народа, јер би се око Хрватске створила југословенска федерална јединица. Поред тријализма царског двора, постоји и „тријализам одоздо". Католички свештеници настоје да немире 1903. претворе у такав један покрет тријализма од обичног народа.

Положај Срба у хрватским покрајинама се радикално мењао када је 1881. престала да постоји Војна крајина. Дуго се припремало проглашење Српског закона 1887, по којем су Срби добили црквену аутономију, иако су православну цркву називали „грчко-источном". Легализована је и употреба ћирилице. Иако се тиме нису политички ослободили, тада је први пут српско име уведено у закон.

Католички еухаристички конгреси су преносили у цело друштво католичку политичку идеологију, углавном са немачког подручја. Копира се покрет хришћанског социјализма и антисемитска идеологија бечког градоначелника Карла Луегера. Словенци су били једини народ на свету који је имао антисемитске партије и идеологију, а није имао своје Јевреје.

Срби се политички организују после 1884. Стварају Српску самосталну странку у Руми 1881. Године 1884. покрећу лист „Србобран". У Далмацији се основа за такво окупљање, најпре у покрајинском парламенту, стичу раздвајањем раније Народне странке на хрватско и српско крило. У Далмацији је постојао још снажан покрет „Срба католика". „Српска народна странка на Приморју" се дели у два крила, а национално су опредељена оба. Једно води вођа странке Саво Бјелановић, а друго свештеник Никодим Милаш. Српска политика у Хрватској је дуго времена ишла за српским окупљањем у Војводини. Стари либерални покрет се цепа у две политичке организације. Два програма („Кикиндски програм", „Бечкеречки програм") израз су постојања битне разлике. Умеренији кикиндски програм је проповедао сарадњу са мађарском политиком, искоришћавање малих могућности које је давао Закон о националности 1868. Лист ове струје је „Браник". Радикалнија струја се тиска око листа „Застава", иза којег стоји „Српска народна слободоума странка". Од ње ће се лево крило претворити у Радикалну странку. Дуго је времена српски покрет у Хрватској био под утицајем српског окупљања у Војводини. Дуго времена су тражили уточиште у Народној странци која је била блиска бану Куену Хедерваријy (Khuen Hedérvary). Од Српске самосталне странке се постепено од 1896. издваја једно крило Радикалне странке.

У хрватским покрајинама, склоност да се политичке организације стварају око избора за локалне саборе у Загребу и Задру није била једина бољка. Сви Срби су били изложени перманентној религиозној нетолеранцији и политици свих хрватских политичких странака, које су наметале идеологију да је нација заједница једне хрватске државности. Та идеологија „политичког народа" имала је своју градацију, а њене крајње домете одређивала је црква. Кад је 1900. први хрватски еухаристички конгрес прогласио да су етничке границе Хрвата на реци Дрини, то је постепено постало полазиште свих хрватских странака. Из расправа са тог конгреса, посебно његове секције која је решавала социјална питања, израсла је Хрватска сељачка странка Стјепана и Павла Радића. Противили су се покушајима провођења католизације тог тако уоквиреног хрватског етничког простора и заступали потребу његове кроатизације. Због тога су зах-

тевали и реформу католичке цркве, како би својим либералним устројством, као што је право општина да бирају свештенике, привукла муслиманске и православне вернике. Тек после 1918. ова ће странка постати најмасовнија у целом хрватском народу и на својим раменима ће изнети процес трансформације националног покрета од либералног ка масовном типу.

Све своје разлике Срби су у хрватским покрајинама изједначили уједињењем са хрватским странкама, сем странке Хрватског историјског права. Њихов главни савезник је била странка која се бори за мађарску независност. Хрватске странке су створиле коалицију „Ријечком резолуцијом" 1905, а прикључиле су им се и српске странке „Задарском резолуцијом" годину дана после тога. Поред заједничког отпора немачкој политици продирања на исток, српске и хрватске странке су поделиле своје интересе. То није урађено у јавним документима, али је хабзбуршка полиција открила да постоји споразум да је ослобођење Босне и Херцеговине ствар Срба, а унутрашње уређење у хрватским покрајинама Хрвата и Срба. У мешаним општинама су обе заставе, али је прва била већинског становништва. Стална претња је ипак долазила од духа религиозне нетолеранције, који није престајао. Главни лист Странке права у Загребу „Хрватска" 1891. писао је да су Срби „зрели за сјекиру", да су „уротници и злочинци које ваља истријебити". Василије Крестић (1983) цитира историчара Перу Гавранића (1895) да међу Србима и Хрватима постоји „подмукла, потајна, гадна борба једне егзистенције против друге" и да се она може претворити у оружане обрачуне, под неким другим околностима. Овај екстремни хрватски национализам био је институционализован 1906, када се ствара „Чиста странка права", под вођством јеврејског конвертита у католичку веру Јосипа Франка. Њихов главни ослонац у друштву је католичка црква, а политички следе тежње клерикалног круга око престолонаследника Франца Фердинанда.

Ова оријентација српских странака на сарадњу са хрватским странкама није била случајна, ни привремена. Идеолог Радикалне странке у Србији, једно време сматран најумнијом и најобразованијом српском главом, у страначком часопису „Дело" 1894. и 1895. пише неколико расправа које би требало, по њиховом значењу, сматрати новом српском доктрином. Имају сличан смисао као први српски национални програм „Gravamina et postulata" 1790, или „Начертаније" Илије Гарашанина 1844. године. Миловановић полази од тога да ће се српска непосредна и даља будућност условљавати односом великих сила у „Источном питању". Све што је Србија до сада постигла било је разумно одмеравање добити које ће јој донети ослонац на Русију. У тим расправама („Источно питање", „Срби и Хрвати") он полази од тога да је руска политика у „Источном питању", које можда улази у последњу историјску фазу, била ватрица на којој су се Срби знали огрејати, а чували да се од ње не опеку.

Као непосредну неопходност Миловановић сматра да треба направити границу раздвајања српског и бугарског народа, уз могућност да се учини и српска национална жртва. Бугари и Срби су два посебна народа, који имају подједнака права на своју независну државу. Супротно од тога, Срби и Хрвати су један народ, који у међусобним односима води непрекидну борбу око раздвајања. Срби и Хрвати воде „непрекидну, неуморну и неумитну међусобну борбу око тога да у заједничком, јединственом организму народном размакну што је могуће даље границе ономе што ће се звати специфично, искључиво, у ужем смислу, српским или хрватским". Уместо тог унутрашњег расула и бесмисла узалудног трвења, Миловановић вели да треба обуставити тај смртоносни и исцрпљујући спор, па изграђивати заједничку српско-хрватску народност.

Они који у модерно време траже жртвено јагње, као кривца што се српски национални брод усмерио ка југословенском, а не уже српском националном ослобођењу, требало би да обрате пажњу на ове идеолошке претпоставке које је изграђивала најмасовнија, најутицајнија и најодлучнија српска политичка странка. Тежња за југословенским, а не чисто српским националним уједињењем, долазила је из колективне опсесије српске интелектуалне елите да је довољно хтети потиснути из културе свог народа владајући дух религиозне нетрпељивости, па да ће почети цветање једне више, европске, хуманије цивилизације. Потцењивали су бездан у који су сва југословенска друштва строваљена неуништивим духом религиозне искључивости. Тадашњи патријарх српске културе Јован Скерлић, после антисрпског погрома у Загребу 1903, када је разорено све српско што је затечено на улицама, мисли да је југословенско јединство неминовност, али немогуће пре него што се учини крај тако дубоким верским осећањима. Био је то пророчки зов у пустињи.

Што се тиче Миловановићевог захтева, из овог нацрта националне доктрине 1894–1895, да треба тежити разумном државном раздвајању од Бугара, на томе се заиста и радило. И он сâм је придоносио напорима да се створи други Балкански савез. Напори у том погледу теку у континуитету од 1904. Њихово довршење 1912. убрзано је избијањем албанских побуна, у циљу стварања аутономне Велике Албаније у оквирима препорођеног Османлијског царства. Ови албански захтеви су условљени подршком коју им, на видљив и не-

видљив начин, пружају захтеви Аустро-Угарске да султан предузме реформу своје државе у смислу њене децентрализације.

Још није до краја истражено колики је удео ових напора хабзбуршке владе да се изгради модерни албански национални покрет, у општој историји албанског народа. Бечки стручњаци су настојали да подрже напоре за стандардизовање албанског националног језика, да се усвоји латински алфабет, да се коначно нацртају национални симболи (застава и грб) и да се напише кратка историја албанског народа. Тај напор је подржавао круг око Лудвига Талоција у Бечу. Научна литература је залутала у митологију да су модерне заставе и грб, оригинална албанска знамења из времена Скендербега. Уз један допис хабзбуршког министарства спољних послова од 25. новембра 1897, који се чува у Сарајевском архиву, сачуван је и рачун на 15 форинти који су исплаћени једном бечком сликару „за сликање грба и заставе". Двоглави црни орао је измишљен да буде ближи хабзбуршком грбу. Од 1889. на исти начин је уведен и званични босански грб, мотивисан прегледом старих збирки средњовековних грбова. Незахвални потомци су заборавили на ту црвено-жуту заставу и грб оклопљене витешке подлактице са сабљом. Израз „босански грб" је у савременом сленгу српског језика непристојна реч, која се у отменом друштву не спомиње.

Српска национална пропаганда у Македонији је најактивнију подршку имала у кругу пребеглих Македонаца, који се у трговини и малој индустрији обогаћују и улазе у оквир српске друштвене елите. Немерљив је тај удео, јер та асимилација почива на природној спонтаности и убеђењу припадности једном етничком корену. Срби су изгубили битку да у османлијској политици добију подршку за признање своје вероисповести и народности. Руском подршком Бугари су почетком марта 1870. добили признање своје посебне цркве, са егзархом на челу. Све што је та црква покривала је проглашавано бугарском нацијом, а било је и покушаја да се српски листови, које влада објављује у Призрену, штампају на бугарском језику.

Од 1886. у Србији постоји удружење „Свети Сава", које стимулише ову делатност. Слична су удружења стварана на бугарској и грчкој страни. До 1901. Срби су у Македонији основали 226 основних школа, 4 мушка и 3 женска лицеја и обезбедили владичанска седишта у Скопљу, Велесу и Дебру. Једно време је било скоро четири пута више бугарских школа, и двоструко више школа после 1902.

Од просветне мисије далеко је значајнија оружана радња на македонском попришту. Била је закономеран наставак ранијих сукоба политичке и културне природе. Почело је организовањем наоружаних групица које, по навици да се бугарски покрет за припајање Македоније назива разним комитетима, зову комитацијама. Ривалство је настало онда када су 1897. убачене грчке чете. У Грчкој их је било наоружано 34. Управо те године и бугарске организације стварају план за подизање осамдесет хиљада људи. У Бугарској је око 1900. године било 100.000 усељеника из Македоније, од тога једна петина у престоници Софији.

Српски четнички покрет у Македонији има и шири историјски значај, знатно шири од намене због које је настао. Иако иза тога стоји државни интерес, то је ипак спонтани напор да се развије знатнији историјски процес. Поред једног главног одбора у Београду и извршног одбора у Врању, по свим местима се стварају месни одбори. Иако је један члан Главног одбора поднео оставку, уз оправдање да то не занима ни интелигенцију ни народ, цела српска средња класа је у то укључена. Мушки део присталица се назива „Српска браћа", а жене стварају каритативно удружење „Коло српских сестара". Поред свих оклевања у почетку, покрет се размахао и са српске и са македонске стране. Српски национализам је добио неопходне друштвене институције. Само од 1845. до 1990. неће бити четничких организација.

Српско укључивање у овај „мали рат" је најпре 1902. било дете приватне иницијативе, па се први замеци приписују напорима богатих људи да нештоураде за своју домовину. Од 1904. је то службени посао државних институција, али никада нису могле доминирати. Од 154 различите чете, 1908, бугарског порекла је 74, муслиманских је 41, грчких 34 и српских 4. Тај рат је немилосрдан, дивљи и примитиван. Бугарске комитације су имале девизу „Боље ужас са неким циљем, него ужас без циља". Српска дипломатска грађа, објављена за изучавање историје Првог светског рата 1914, бележи све врсте злочина. Пљачкање, убијања целих породица, опијање у намери да се лакше закоље, силовање женске чељади уз присуство осталих чланова породице, у чему примере дају албански одметници којима се даје неко политичко и национално значење. Забележен је случај да је српски четник убио осам људи, само да испроба могућност да једним потезом ножа пресече све виталне органе, као што кинески сликари једним потезом кичице направе цели лик. Од 1905. султан је признао и постојање влашке нације у Македонији. Британски конзул из Солуна је 1907. направио табелу убијених те године:

Убијени од:	Бугара	Грка	Срба	Влаха	Муслимана	Турака
Бугара	120	184	49	11	86	71
Грка	320	17	–	21	12	22
Срба	68	–	1	–	2	25
Влаха	–	23	–	–	1	8
Муслимана	172	1	16	3	1	–
Непознатих	75	5	1	3	26	9

Према извештају српског посланика из Софије, крајем априла 1911, бугарска штампа је процењивала да је „бугарско насељење у Маћедонији сведено од 1.000.000, на 700.000 душа". Радило се о великој јавној расправи о изјави посланика из Битоља Панче Дорева у младотурском парламенту, да је бугарска званична политика за то одговорна.

Младотурска револуција 1908. унела је више демократских елемената у турску државну политику, а у почетку је била обустављена делатност око македонског „малог рата". Српски народ је, коначно, био признат, али без одобрења за посебну српску цркву. Избори за младотурски парламент постављени су на основ високог пореског цензуса. Гласали су само најбогатији. Чланове горњег дома (Сенат) постављао је султан. Од 288 посланичких места, турским посланицима припада 147, арапским 60, албанским 27, грчким 26, јерменским 14, словенским 10, јеврејским 4 посланичка места. Срби су у Скопљу створили „Организацију српског народа у Отоманском царству". Она се брзо претворила у једну просветну установу.

У ову борбу око повећања утицаја на македонском простору јавно и тајно мешале су се велике силе. Српска влада је ограничавала своју делатност само на подручје Старе Србије, коју је у инструкцијама својим конзулатима верно и описала. У више наврата је захтевала да не смеју да се врше никакве терористичке одмазде, сем у сукобу са наоружаним непријатељским четама. Ипак, ова борба за територију има, поред националних аспирација према границама које се сматрају својим по историјском праву, чисто стратешко значење. Сматрало се да су Вардарска долина и Косово средиште које доминира целим простором Македоније до Егејског мора. Ко држи долине горњег тока Вардара, има моћ на целој Македонији. Ту је филозофију, после хабзбуршког генералштаба, обзнанио аустријски социјалиста Ото Бауер. Код Срба је понавља Јован Цвијић, а за њим и политичар Никола Пашић.

Од свих великих сила, у ове околности се највише меша Аустро-угарска. Она није наступала сама, јер од прокламовања „Новог курса" немачког цара 1892. тежи се тешњем савезу са Аустро-Угарском, како би се уз Италију у том кругу могла контролисати цела средња Европа. Подстицај је била нова царинска политика у Сједињеним Државама и „Закон Мек Кинли" о томе (Mac Kinley Bill). Немачка економија је захтевала чвршћу контролу целе средње Европе. У том немачком „Новом курсу" иза 1892. се захтева сукобљавање са Русијом и истискивање њеног утицаја на Балкану, увлачење Србије и Бугарске у границе немачке средњоевропске зоне. То је ојачало улогу Аустро-Угарске на Балкану. Њен главни савезник је вођство албанског националног покрета, које тежи да Османлијско царство прерасте у федерацију, у којој би се створила „Велика Албанија" са целим Косовом, Метохијом, Западном Македонијом и деловима Грчке.

То је мотивисало све балканске државе да убрзавају рад на војном савезу. Младотурска влада је најпре водила националну политику, али је врло брзо поново почела да око турског језгра окупља све муслимане. У том погледу је разрађивала план насељавања муслимана у Македонији, како би на тај начин превазишла све опасности од различитих националних тежњи. Српски генерални конзул у Солуну, Живојин Балугџић, успео је да се докопа поверљивих протокола заседања Младотурског комитета, који је непосредно пре тога био одржан у Солуну. Извештај је послао 6. новембра 1910. Тај скуп некад назива „годишњи састанак", а некад „конгрес". За јавност је издавао кратке изјаве од десетак редова о томе да су расправљали о просветним питањима. Главни говорник је био Халил-бег, председник владајуће партије Јединство и напредак, и шеф турског посланичког клуба у парламенту. Он је тражио колонизацију Македоније муслиманским усељеницима. „У циљу јачања мухамеданског живља у Македонији, разне мухаџирске комисије под председништвом др Назима населиле су преко 12.000 душа. Као и до сада, те ће комисије и убудуће улевати поверење и помоћ владину, те се надати, да ће се још знатнији број босанских Мухамеданаца моћи довести у ове крајеве. Велики број Мухамеданаца из Персије, Русије и Туркестана изјавио је жељу да се пресели у Малу Азију, али влада није могла да прихвати ту жељу на првом месту из политичких обзира, а затим и због недовољног кредита за те ствари... Халил је рекао како у самој Турској не може бити мира догод постоје народности са засебним тежњама, а оне ће постојати догод иза њих буду стајале на једној страни словенска Бугарска, на другој православна Грчка. Славенство и

православље су два велика противника унутрашње консолидације Турске... Врло брзо мораће влада предузети друге, озбиљније и енергичније мере противу тих интрига. Кад се изведе до краја разоружање, кад се бојкот дотера до врхунца, кад се егзархисти и патријаршисти постепено раселе и на њихова места дођу Мухаџири, онда ће становништво заборавити и Велику Бугарску и Стару Србију и грчку Македонију, па и независну Албанију."

На том конгресу посебно је расправљано о савезу са „разним мухамеданским одборима и установама у земљама изван Турске, а у којима има мухамеданског становништва. Те су земље Персија, Туркестан, Кавказ, Индија, Египат". Као непосредни задатак сматрало се јачање војних снага, а унутар државе довршити консолидовање турске народности. Говори се, чак, о интеграцији расе. Под четвртом тачком закључка је речено да због продирања чета из Бугарске и Грчке треба „населити на граници тих држава јаке мухаџирске колоније. Како 12.000 насељених мухаџира у Македонији још ни из далека нису довољни, то ће комитет на саслушању мухаџирских комисија тражити од владе да увећа буџет за насељавање мухаџира. У овој години треба у Македонији населити још 20.000 душа, а за то је потребан кредит још 220.000 лира. Нова мухаџирска комисија да се образује у Ерзеруму, која би се бринула о насељавању тих муслимана из Кавказа и Туркестана који су већ изразили жељу да дођу у Турску".

Поред балканских земаља, Турске, Русије и Аустро-Угарске, иза које стоји Немачка, у македонском лонцу мешају се и кутлаче англосаксонског света. Привидно самосталне, њихове разне мисије, редовни дописници великих листова и писци држе се великих западних банака. Немогуће је установити у ком степену су слободнозидарске ложе у овоме ангажоване. Са руске стране је њихов главни савезник либерална партија Конституционалних демократа. Њен идеолог и шеф, Павле Миљуков, тада проводи време на путу по балканским земљама. Због изразито великобугарских симпатија, на путу кроз Београд 1912, не осећа се пријатно. Карнегијева задужбина за мир, посредством председника њене секције за Балкан Ноела Бакстона (Buxton) у Лондону, на страни су бугарске агитације у Македонији. Од 1912. постоје те везе са утицајним круговима у Бечу, преко члана парламента и угледног научника Јозефа Редлиха (Redlich). У свом дневнику од 1908–1914, Редлих са одушевљењем бележи каква благодет долази од Карнегијевих сто милиона долара, половина његовог капитала, које он користи за разне установе које унапређују демократију и мир. Када је та Карнегијева комисија 1914, на енглеском и француском језику објавила зборник сведочанстава о напо̀ру Срба и Грка да „униште бугарску нацију" у Македонији, остало је једно сведочанство политичког промашаја. У Македонији се, непосредним накнадним развојем, показало да постоји македонска, а не бугарска нација. Мерити степен злочина на месту где су га многе стране обилно вршиле, није хуман посао, а посебно није ако се фаворизује само једна страна, а оптужује друга.

Постојала је пословица пре 1914. да је „Аустрија Рајх пропуштених прилика". Како се примицао рат 1914, постајало је све очигледније да Хабзбуршка монархија не може издржати дух времена који је захтевао демократска решења. Демократски духови су се жалили да је држава отуђена од друштва. „Држава је моћ, моћ је право!" Описујући идеологију немачке средње класе пред рат 1914. Бедрих Левенштајн (Bedrich Loewenstein) 1970. вели да је „десни радикализам" био основно обележје њеног менталитета. Тежи се ауторитарном режиму „јаког човека", општем милитаризовању друштва, „једном поштеном апсолутизму". Веровало се у Ничеову филозофску визију једног будућег рата, рата као општег чистилишта, револуционарног рата за ново друштво.

Немачка омладина је инспирисала сличне појаве код југословенске омладине, подједнако српске и хрватске. Она верује у прометејско жртвовање за будуће опште добро. Прегалачки, стваралачки живот под вулканима, како се назирао из Ничеове филозофије, духовна је подлога на обе стране. Јужнословенска омладина се разликује од немачке пре 1914. по томе што више наглашава социјалну револуцију. Ниче са црвеном заставом би био њен прави симбол. Пре него што су се јуначки побили 1914, немачки и српски омладинци су заиста обилно пили из исте бачве.

Нема једног заједничког средишта око кога би се ово разбацано омладинско иверје поново саставило у кладу. Оно се полако ствара, када у Београду 1903. Љуба Јовановић Чупа покреће часопис „Словенски југ". Поред „Српског књижевног гласника" касније, ово ће бити странице које најпажљивије читају хабзбуршки полицајци, не би ли између редова открили неко тајно удружење. Прве тајне организације су хабзбуршке уходе открише око босанског књижевника Петра Кочића 1905. У Београду се 1907. ствара Јужнословенска револуционарна организација. Из Хрватске је у Београд прешао официр Милан Прибићевић 1907. За подлогу су имали „Статут револуционарне организације Јужних Словена". Насупрот овим левим тајним окупљањима, католичка црква покушава да удари темеље јавним организација Католичке акције. Први на томе ради бискуп Махнич 1905. са студентским друштвом „Домагој". Под истим називом ће се после 1918. развити шира и утицајнија мрежа Католичке акције. Они,

такође, имају своју омладину. Овде се мешају и покушаји српских официра да нађу места у овом кретању. И пре него се назову именима црне и беле руке, те ће две струје бити препознатљиве као супротне.

Каснији идеолошки бездан који ће делити католичке од југословенских јавних и тајних дружина, у почетку је један безазлени поточић у коме се не наговештава океанска ширина, која тек треба да се створи. Тешко је и говорити о једној правој идеологији, сем чињенице да им је заједничка жеља за побуном. Владајућа девиза у хрватској омладини је „Nulla redemtio sine sanguine". Приморани да бирају латински језик као главни извор образовања у једној католичкој монархији, ова деца и своје револуционарне девизе, да нема ослобођења без проливања крви, тако преводе. Хрватски католици се боре за препород хабзбуршке монархије и пристајање да црква удари свој печат на цели живот. Бискуп Махнич ће писати да нацију и њене циљеве одређује само католичка црква. Касније ће створити први идеолошки бревијар за покатоличавање православних Срба, од стране Хрвата. Лева омладина тежи ослобођењу Јужних Словена око независне српске државе. У њој постоји идеја о могућности да она буде федеративна заједница. Ово је време када се у кругу хабзбуршке владе (историчар Лудвиг Талоци) ради на остамостаљивању муслимана у посебну балканску нацију, под тим верским називом. Муслимански интелектуални противници су због тога масовно улазили у српске дружине, а понегде носили и барјаке пред њима.

Није потребно много лупати главу о идеолошком профилу ове омладине. То су корени из којих ће се, после 1918, створити више супротних политичких праваца. Већина ће отићи у комунизам, тако да би омладинске организације пре 1914. у Хабзбуршкој монархији и Србији требало сматрати његовим кореном. У рани комунизам ће пренети и своје методе личног терора, као прометејске жртве која треба да запали револуцију. Радећи у различитим листовима, као „Млада Хрватска", „Млада Далмација" и „Млада Босна", колективно названи „Jungslawen", како их назива гувернер Босне и Херцеговине генерал Поћорек, они су у каснијој историји остали познати као „младобосанска генерација". Пре него што су из руског комунизма почели да црпу своја уверења, они су их тражили у одговарајућем револту. Треба читати приповетке књижевника Мирослава Крлеже „Млада миса Алојза Тичека" и „Велики мештар свих хуља". Кад касније, у једној поеми комунистичкој интернационали, он напише „О, ти, проклето црно нешто", из своје и из младости целе његове генерације, пренеће тај дух револта, можда крик целе младости, без јасних циљева. Посебно ће у овом хрватском младом револуционарству постојати утицај аустријске културе, који називају „Abendlands Rettebewegung", односно покрет спасиоца запада. Посматрачи са стране ће их називати левим људима, здесна („Linke leute von Rechts"), јер би, свакако, то ослобођење западне цивилизације требало почети од њихове нације, без обзира на то колико би била мала и колико балканска. Крлежин велики мештар је капиталиста мртвачких дрвених сандука, који је митски повезан са светским империјализмом. То је симбол, а не реалност.

Иако наметљиво присутна, социјална идеологија је ипак била више средство деловања, а не његов циљ. Основа на којој се цела ова китњаста зграда диже је прерастање српског националног покрета из претходног елитног типа, у наредни, масовни тип. Цела интелектуална и градска елита свих јужнословенских народа је, у откривању те моћне подлоге, добила снажан подстицај и открила оправдање у супротстављању одржавања хабзбуршке империје. У томе је допринос католичких интелектуалаца, изван опредељеног круга Срба–католика, био толико велики да су и они сами, без поговора, прихватали уверење да су етнички Срби. Иво Војиновић у књижевности, Влахо Буковац у сликарству и Иван Мештровић у вајарству у јавном мњењу су доживљавани као стари далматински Срби. Српски посланик у Бечу је, почетком априла 1910, известио своју владу о политичкој афери коју је изазвала изложба Ивана Мештровића. До тада у свету мало афирмисани уметник од 27 година добио је ласкава признања за излагање скулптура српских историјских јунака. Посланик је известио да је „Мештровић, који је добар Србин, узимао мотиве за своје радове из наших народних песама, а нарочито из косовске епопеје и поставио је себи за задатак да наше косовске јунаке оличи у својим вајарским радовима". Хабзбуршко министарство просвете је с њим направило погодбу да откупи два рада за 40.000 круна. После тога су се извинили и одустали од погодбе, „стога, што се не може допустити да се у Аустро-Угарској велича српска историја". Нудили су једнократну помоћ за даље усавршавање. Револтиран, Мештровић је посланству саопштио да на заказаној изложби наредне године, у Риму, неће излагати у хабзбуршком, него у српском павиљону.

Од посебног значаја је јачање српског националног покрета у Босни и Херцеговини. Још пре тријумфа након слома Калајевих напора да се синтетизује једна босанска нација, и муслимани и православни су почели своје „аутономне покрете". Под утицајем српске владе, најпре су Срби 1896. почели акцију писања меморандума бечком цару, у којима захтевају организацију цркве са митрополитима, као и црквено-школских општина. Муслимани су врло брзо почели

свој аутономни покрет, иако је он, пре организовања, био старији од српског, јер је почео борбу око уређења „вакуфске земље". То су биле некретнине дароване исламској верској заједници за изградњу богомоља, школа, каритативних установа. Ти покрети се окончавају по 1905. години. После 1907. стварају се српска и муслиманска партија, прва под вођством богатог трговца Глигорија Јефтановића, а друга истакнутог првака Али-бега Фирдуса. Те две партије, Муслиманска народна организација од марта и Српска народна организација од новембра 1907, покушавале су да се тајно споразумеју о заједничким циљевима. Састанке су одржавали у бањи Кисељак или Славонском Броду кад су хтели да избегну босанске полицијске уходе. Историчари су у невољи, што не могу да реше загонетку јер има више текстова споразума, без једног коначног. Кључ је нашао турски историчар Бабуна 1996. (Aydin Babuna), у документу из турских архива, да су муслимани добијали инструкције од турске владе да се споразумевају са српском страном, али да коначни потпис не стављају на папир. Две стране су се споразумеле 1902. узајамним уступцима. Срби су се одрекли решавања аграрног питања, а муслимани прихватили српско име као своје, добивши за узврат национални идентитет и језик, султана као суверена аутономне Босне и Херцеговине и протеривање свих католика – четврт милиона, који су се плански населили у земљи до 1914, са двадесет католичких и мало лутеранских аграрних колонија.

Српска влада је имала илузија о снази овог политичког полета у Босни и Херцеговини. У јануару 1907. упутила је инструкцију свом посланику у Париз, да се „код народа у Босни и Херцеговини пробудила народна свест и жеља за слободним, мирним и културним развијањем без утега једног нередовног окупационог режима". Православни, муслимани и добар део католика жели и тражи да се хабзбуршка окупација замени једном државном аутономијом, „уз европску контролу". Видело се да је главни заговорник анексије покрајине у хабзбуршко царство био престолонаследник Франц Фердинанд. У марту 1907. он је дошао у тајну посету царском двору у Берлину око проглашења анексије Босне и Херцеговине и статуса независности Бугарске. У то време већ је био сувладар („mitregent") у држави.

Поред свег поштовања према српским државницима тога времена, са Николом Пашићем на челу, мора се ипак рећи да су и они понављали наивност балканских интелектуалаца да ће Европа исправити своје грешке према њима кад их упозна. Они су веровали да је довољно да дође до неког споразума православних, муслимана и дела католика у Босни у складу са одлуком Берлинског конгреса 1878. да се Аустро-Угарској дâ мандат да реши питање статуса Босне и

Херцеговине, те да европска дипломатија врати точак историје назад и оствари минимум српских захтева да Босна и Херцеговина постане аутономна земља, под европском контролом, и да ће ствар тиме бити решена.

Ствар ту није решена, него је почела изнова враћањем на језик силе. Кругови око Франца Фердинанда, иза кога стоје планови немачког окупљања свих земаља средње Европе, са Србијом и Бугарском у једну целину, нису служили за поправку сопствених омашки, него су ишли даље ка амбису светског рата 1914. године. Хабзбуршка влада је настојала да економским притиском и застрашивањем присили Србију на сарадњу. Од 1906. до 1911. она је водила царински рат против Србије. Та је криза названа „Свињски рат", јер је био забрањен извоз свиња из Србије, од чега је зависила стабилност српске економије. Један посланик у српском парламенту је уздисао „Спаса нам нема, али пропасти нећемо". Србија је доживела да је јагњећа кожа на локалном пазару била скупља од меса из ње. Стога је одлучила да почне да прави погоне за прераду меса, отворила је нова тржишта и, заиста, није пропала. Застрашивање се односило на организовање велеиздајничких процеса после 1909. Они су припремани пре анексије Босне и Херцеговине 1908. Знали су какву улогу врши „Словенски југ" из Београда у стимулисању целог овог јужнословенског успона, али су насели фалсификованим документима, за које се не зна ко их је и на који начин фабриковао. Истакнути историчар, али и роб својих католичких предрасуда, Хајнрих Фридјунг (Friedjung) пристао је да изиђе на суд као тужилац великосрпских конспирација и на суду изгубио.

Хабзбуршки министар спољних послова барон Ерентал (Aloys Aehrenthal) мислио је да је анексија Босне и Херцеговине ствар која доприноси „развоју Рајха", као што вели у једном писму немачком канцелару. Проглас анексије изазвао је ненадани развој ствари у Османлијском царству. Младотурска револуција је избила у Македонији 3. јула 1908. Постојала је опасност да ће у нови парламент бити позвани и посланици Босне и Херцеговине, у којој је турски султан имао међународно признато право суверенитета. Водеће српске и муслиманске странке су више цениле могућност проглашења аутономије Босне и Херцеговине, него њено укључење у нови турски државни систем. Хабзбуршка влада је најавила проглас анексије за 7. октобар 1908, али је турска влада обавештена дан раније због рамазанског поста. Страним дипломатима је саопштено 5. октобра, а српска влада је сазнала накнадно, из новина, шта саопштавају телали на левој обали Дрине. Турски султан је 26. фебруара 1909. признао анексију, уз финансијску одштету од 2,5 милиона фунти. Али-

-бег Фирдус је носио у султанов двор један захтев да се од тога одустане и призна аутономија покрајине, али је хладно одбијен. Прекорен је да одвећ блиско сарађује са Србима. Од тада па надаље муслимани ће постати савезници хабзбуршке владе против српских планова.

Анексија Босне и Херцеговине је имала дубоких последица, које су се више осећале дугорочно посматрано, него непосредно после ње. Русија и Француска, након једног диктата немачке владе да Русија призна анексију, дошле су до убеђења да овим начином Немачка отвара пут за даљу експанзију према Блиском истоку и одлучиле да се даље не сме попуштати. Издалека су почеле подржавати балканске државе да склопе узајамни савез. У унутрашњој политици је дошло до дубљег раздвајања међу политичким странкама и у омладинском покрету. Национално мњење у Србији је проклучало. Свуда је прављен упис добровољаца за рат против Аустрије. Тада се први пут употребљава црвена застава, на местима где се такви уписи врше. Од руске револуције 1905. то је симбол отпора, а не социјалне идеологије.

Балканске државе су биле разочаране тиме што је турски султан прихватио прикључење Босне и Херцеговине хабзбуршкој империји. Она је 1910. добила устав и локални парламент. Избегнуте су све институције које су имале друге покрајине царства, као покрајинска војска („Landwehr“), укључене у једну од две федералне јединице. Уместо покрајинске војске озакоњене су формације копиране из Тирола, у које се мобилишу само муслимани, католици и становници аграрних колонија успостављених након 1879. Било је очигледно да турска влада пристаје да се муслиманско становништво пресели у Македонију. Хабзбуршке власти тиме нису биле одушевљене, јер су се бојале да српски покрет тиме само ојачава. Како наводи Томислав Краљачић, један је муслимански исељеник у Македонији као разлог за ту одлуку навео немогућност да живи у земљи где се његова ливада граничи са ливадом хришћанског сељака.

У Србији је била формирана „Народна одбрана“ на челу са научником Стојаном Новаковићем. Угледали су се на сличне установе за одбрану националне ствари Италијана и Румуна. Новаковић није био човек великих речи, а далеко мање непромишљених ствари учињених из револта. Ипак се у хладу те организације српски официри опредељују да коначно створе своју конспирацију „Уједињење или смрт“, која ће се популарно називати „Црна рука“. У научној литератури постоје велики спорови око природе ове завере. Она је мање значајна од питања ко је био у њеној позадини. То је постао истраживачки задатак коме нема краја. У њему се откривају нови детаљи,

али не и неопходна целина. Највећа препрека у овом послу су политичке предрасуде, које су процветале у време великих дебата око одговорности за избијање рата 1914. Руски војни историчар Ј. Вишњаков (Я. Вишняков) у новопокренутом војноисторијском часопису септембра 1999. објавио је неколико до тада непознатих докумената са питањем да ли је тада руска војна обавештајна служба знала за ову српску тајну радњу. Руски војни аташе В. А. Артамонов је најпре о томе био обавештен из новина. Циљ је био да се формира једна нова национална партија, па је због тога покренут лист „Пијемонт“. У новом извештају од 17. јануара 1912. се вели да је представник те завере покушао да успостави везу са руским војним аташеом. То је одбијено, како се у агитацији не би употребљавало име Русије. Циљ им је био да створе организацију „Народна одбрана“, по узору на бугарске организације у Македонији. То је долазило од Љубе Стојановића и „Словенског југа“. Тајну организацију „Уједињење или смрт“ организовао је мајор Драгутин Димитријевић Апис, са намером да се супротставља српским радикалима. За то тајно језгро били су придобијени митрополит, војни министар и престолонаследник Александар. Претпоставља се да је влада могла у томе имати прсте. Главни циљ је био учврстити ауторитет војске и постићи сарадњу са Русијом. На последњој тачки су се разишли, јер је престолонаследник одбио могућност да се и без одобрења Русије организује на хабзбуршкој страни јужнословенска револуција, ако Аустро-Угарска крене на Солун. Постоје идеје о персоналној унији Србије и Бугарске, а црногорски краљевић Мирко се нуди да буде на њеном челу. Једна белешка о постојању „Црне руке“, да српска влада настоји да од ње добије подршку, начињена је за руског цара 25. фебруара 1912. Од мањег значаја је и документ да је министар спољних послова у руској Привременој влади 30. маја 1917. захтевао да се обустави процес против Аписа и „официра републиканаца“, јер ће то вероватно узнемирити руску војску. Кажњавање „официра републиканаца“ је осуђивао и утицајни круг у британском јавном мњењу око Викама Стида и Ситона Вотсона.

У српској политици је југословенство било још далека идеологија, а не стварност. Неки тада водећи политичари сумњају да је југословенство реално могуће. Постојали су покушаји, после Анексионе кризе 1908 – 1909, да се радикално измене српски историјски циљеви. Главни идеолог водеће Радикалне странке и дугогодишњи министар иностраних дела Милован Миловановић је предлагао одустајање од стварања заједничке народности са Хрватима. У *Белешци*, написаној након посете Аустрији 21. јула 1911. он вели да се према Аустро-Угарској мора водити политика, као што

је Кнез Милош водио према турском султану – „чувати пуну коректност у редовним односима, задовољавати сујету и успављивати неповерљивост аустријску, манифестовати поштовањем, попустљивошћу и ситним услугама." Национални програм би требало водити компромисно са владом у Бечу. „Дунав и Сава су границе Србије. Што се Далмације тиче, имала би се Босанска Крајина, као залеђе северне Далмације, разменити за Боку и Дубровник. Нашем југословенству треба променити смисао и карактер и пренети га искључиво на културно поље. Ми с тим треба да будемо начисто да данас, и за дуго време још, и Словенци и Хрвати не траже и не би примили одвајање од Аустрије ради спајања са Србијом, него управљају све своје тежње да постану првокласни фа-ктори у склопу Хабзбуршке Монархије. Што се Срба преко Саве и Дунава тиче, они нити се могу територијално издвајати, за спајање са Србијом, нити је и њима таква идеја прирасла за срце". Мило-вановић вели да би се оваква сарадња са хабзбуршком државом могла очекивати у „далеком времену". Хабзбуршки посланик у Београду је тврдио да је стари политичар и велики национални научник Стојан Новаковић мислио да би се и Србија могла уклопити у Хабзбуршко царство. Обојица српских државника су имала ово убеђење у тренуцима варљивих процена да се Аустро-Угарска одриче даље експанзије на Балкану. Били су у заблуди да се она изнутра мења, па је то био и разлог тих њихових ретких утопистичких надахнућа. У једном другом извештају из истог времена, Миловановић је оцењивао да хабзбуршка политика неће бити противна рату балканских народа против Турске, али да жели да то користи како би сама ушла у Солун. Због тога подржава албанске немире и гура их да заузму западну Македонију, до Вардара. Да тога није, Србија би требало да буде хабзбуршки предводник.

Први Балкански рат 1912. је избио због решавања албанског питања, без балканских држава. Оне су од 1904. радиле на стварању савеза. Након избијања рата између Италије и Турске 29. септембра 1911. албански захтеви да им султан одобри аутономну Велику Албанију добијају подршку од неких сила. На првом месту Аустро-Угарска за такву могућност ствара претпоставку сталним притиском на султана да се оствари покрајинска децентрализација. Није успео покушај Николе Пашића да створи споразум са албанским покретом око Косова. Српска влада је пристајала да дâ једну ограничену аутономију.

Када је на изборима пропала турска странка која је подржавала аутономију Албаније у турском царству, албански прваци су 20. маја 1912. у селу Јуник донели одлуку о покретању националног устанка. Турска влада је прихватила албанске захтеве, у условима

када су албански герилци заузели Скопље. Један уговор од 4. септембра 1912. је предвиђао да султан препушта албанској аутономној јединици знатан део Црне Горе до Подгорице, Гусиње, Митровицу, Приштину, Качаник, Куманово, Скопље и део вардарске долине са Прилепом, Охридом и Битољем. Савез балканских држава је склапан од 13. фебруара 1912. до 29. маја 1912.

По српско-бугарском споразуму је најпре била предвиђена могућност стварања једне аутономне македонске државе. Ипак је реалнија била подела по којој би Срби добили северозападни део са Кумановом и Скопљем до Охрида. Погрешна је представа у литератури, нарочито после објављивања од стране Карнегијеве задужбине, да су се две државе споразумеле да судбину једне спорне зоне решава руски цар. Борбе почињу 16. октобра 1912. Са српском војском иду македонски и српски добровољци. Долазили су и из Сједињених Држава. Турску страну помажу албански добровољци и један „босански башибозук", а њихови добровољци се стварају и на подручју Босне. Српска армија је мобилисала 335.000 војника, а црногорска 35.000. Од три правца удара – кратовског, рашког и вардарског, главни је овај последњи, под командом престолонаследника Александра. Највећа српска победа код Куманова је уследила на турски противудар 23. октобра. Скопље је било ослобођено три дана после тога, кад се турска армија повлачила у расулу. После Приштине све су косовске вароши биле ослобођене. Црногорска војска са 4.500 добровољаца је опсела Скадар. Код Битоља се српска претходница спојила са грчким трупама, и избила на јадранску обалу Бугарска армија, ојачана једном српском формацијом, обавила је главни део задатка и избила у предграђе Цариграда, Чаталџа (Çatalca).

Албански прваци су прогласили независну Албанију 28. новембра 1912. у Валони и формирали владу. Њене границе су биле уже од очекиваних. Аустро-Угарска је успела да ултиматумом и блокадом јадранске обале онемогући српске и црногорске планове. Црногорци су прихватили ултиматум и дигли опсаду Скадра, након значајне победе на утврђеном Тарабошу. У Босни и Херцеговини су проглашене „изнимне мере", са забранама српских организација и културних установа. Лондонским миром 30. маја 1913. турска влада је признала понижавајуће границе на линији Енос – Мидија. Избачена из северне Албаније, Србија је настојала да се са Бугарима споразуме око надокнаде у североисточној Македонији. Због територијалних неспоразума је дошло до оружаног чаркања са грчком војском у Тракији, што је омогућило стварање савеза Србије и Грчке 1. јуна 1913. Бугарске политичке странке захтевају да се од Србије одузме и део Источне Србије са пет знатнијих градова у њој.

Србија је страховала од руске арбитраже, јер би се то свело на погађање посредством америчке „Information Section of the Carnegie Endowment for International Peace", у којој је Павле Миљуков водио главну реч. Са циљем да добију мореузе, руски представници су настојали да прошире бугарске границе далеко на запад. Павле Миљуков је направио поделу по којој је српски етнички простор проширио до словеначких граница и у њега сместио град Загреб као српску варош. Ова комисија има одређено европско залеђе, нарочито у Великој Британији и Хабзбуршкој монархији. У Британији око врло утицајног лорда Бакстона, са целим кругом истомишљеника у Доњем дому („Backbenchers") и једном Балканском комитету. Треба претпоставити да њене конце повлаче људи у масонским ложама.

Никола Пашић је опоменуо српске генерале да Бугари ратују „на јапански начин" – без објаве рата, што се и десило нападом 30. јуна 1913. на српске и грчке положаје. Након напорног марша, део црногорске армије је помогао српски рат. Бугари су имали на располагању четири армије и били бројчано јачи. Генерал Фичев, кога су сматрали најбољим балканским војсковођом тога доба, није учествовао у овом рату против Срба. Генерали Савов и Димитријев су направили стратешку омашку. Очекивали су брзу интервенцију великих сила, па су развукли трупе да би запосели што већу територију. У бици на Брегалници 9. јула 1913. великом српском победом пропали су сви ти планови.

Мировним уговором у Букурешту од 30. јула до 10. августа 1913, Србија је добила Вардарску Македонију, Косово и део Рашке области, са 1.290.000 становника, Црна Гора Метохију, део Рашке области и Васојевиће са 150.000 људи. Део македонског и албанског становништва је помагао бугарску армију, као што је део македонског помагао и српску. Бугарски војник је изгубио ратни ентузијазам у рату против своје словенске и грчке браће, а албанска племена према Србима показивала су више пасивности него жеље за ратовањем. Албанци су са 12.000 војника покушали удар према Битољу за освајање дела Македоније са Скопљем и Битољем, али се тај покушај распао.

Можда је више од самих војних победа, ентузијазам који су оне изазвале био главна тековина балканских ратова. Не само да је Османлијско царство доживело смртоносни ударац, него је и у Аустро-Угарској изазвана унутрашња криза. Друштво се расцепило на клерикални и либерални део, а јужнословенску омладину захватио је револуционарни талас. У самој Аустрији се покрет немачке националистичке омладине представио у озбиљном светлу. За разлику од јужнословенског, немачки је био антисемитски и антисловенски. Од 1908. употребљавају симболе будућег националсоцијализма, свастику и заставе, које је Хитлер преузео од калуђера „новог реда темплара" Јерг Ланц фон Либенфелса (Jörg Lanz von Liebenfels).

Основно обележје расположења српске омладине око балканских ратова је пројекат ослобођења српске државе. „Аустрију, нека, нека – тебе иста судба чека!" била је најкарактеристичнија црта расположења српске омладине. Иза свега стоји чињеница да је историјски процес развоја српског националног покрета („long durée") дошао до тачке суштинске метаморфозе од елитног типа национализма до његовог масовног типа. Он има све битне карактеристике какве имају слични европски примери. На првом месту постоји рат који се води штампарским машинама. Српски национални отпор се од герилског рата у планини пренео на уличне демонстрације градова. То је, најпре, урадила група Светозара Марковића у Београду око 1872, али у редовном смислу тек после 1903. године.

Први светски рат и уједињење Југославије 1914–1918.

Српске победе у балканским ратовима имале су далекосежне последице на непосредну будућност, због којих је избијање Првог светског рата неминовност. Како наводи Андреј Митровић (1981), немачки посланик је у новембру 1913. јавио из Беча да са „запрепашћењем и пуни море гледају овде на изненадно подигнут словенски талас и на свим уснама стрепњама испуњено питање 'Шта ће бити од Аустрије?' Немци су крајње потиштени", јер мисле да је после Турске на реду хабзбуршка држава. Једне бечке новине су писале да су „међу мртвима у балканском рату status quo и Аустријанци". Шеф генералштаба Конрад фон Хецендорф обнавља у јулу 1913. планове о неминовности војног обрачуна са Србијом. Крајем маја 1914. разрађен је план економске мобилизације за случај рата, који се предвиђа у јесен 1914. Поприште би било у Албанији, па су због тога јадранске луке оспособљаване за велике транспорте војске и опреме. У Бечу су веровали да би трећи балкански рат отворио нови сукоб са Србијом.

Први светски рат је избио кад је група српских омладинаца извршила успешан атентат на хабзбуршког престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, на српски национални празник Видовдан 28. јуна 1914. Ови маневри су представљали политичку поруку Србији. Британски посланик у Бечу је још 13. фебруара 1914. послао из-

вештај својој влади да „у овом моменту у Бечу постоји стање приличне напетости са Русијом“. Владини људи о томе не говоре ниједну реч, али штампа ствара такво стање. У тој атмосфери, хабзбуршки генералштаб оцењује да руска политика на Балкану штети интересима подунавске монархије и њен утицај на целом простору умањује. Шеф генералштаба Хецендорф је, у касније објављеним „Приватним белешкама“ непрестано живео у убеђењу да је парламентарна демократија главни непријатељ царства. Маневри организовани у Босни 1914, према оцени британског војног аташеа у бечкој амбасади, планирани су као лекција Србији. Војска је била под пуном ратном спремом, а правци кретања су одређени као да се води рат против Србије, а са десне стране одбацује црногорски удар.

Сарајевски атентат 1914. у научној литератури углавном се сматра делом националног покрета. Историчар Пјер Ренувен (Renouvin), (1928) у делу о непосредним почецима рата поделио је такве атентате у три групе: „полицијска завера“, „мађарска завера“ и „политички злочин“. У Сарајеву се десила последња варијанта наведене поделе. Део историјске науке, нарочито подунавских земаља, покушавао је да атентат прикаже као дело српске владе, иза које је стајала Русија. Сва релевантна документа говоре супротно. Влада је била у сукобу са групом официра око тајног удружења „Црна рука“. Група атентатора је била повезана са добровољачким покретом у два балканска рата. Хабзбуршка обавештајна служба је наводила да је било пријављено око 20.000 добровољаца. Неки су пролазили кроз војну обуку у једном средишту којим је руководио Војо Танкосић. Из покрајина Хабзбуршке монархије примљен је веома мали број добровољаца. Неки су одмах враћени, а хабзбуршки жбири су известили да је један њихов део „такође изводио припреме за један комитацијски (герилски) покрет у самој Хрватској за случај активирања устанка у корист Србије“. Отпуштени добровољци су пунили београдске кафане под оружјем, са гласним хвалисањем да су дошли због сукоба са Аустријом. Историчар Алан Џ. П. Тејлор (Taylor) сматра да је главни разлог за атентат одлука да престолонаследник свечано парадира сарајевским улицама у часу кад су Срби у црквама поводом Косовског боја 1389, јер би то било исто као да је енглески краљ шетао улицама Даблина на дан светог Патрика.

„Полицијска теорија“ се односи на део литературе која је одговорност пребацивала на гувернера Босне и Херцеговине генерала Поћорека, који није обавио потребне заштитне радње. Министар спољних послова га је оптуживао да је оболео од прогресивне парализе. Неки значај за будућа истраживања представља и податак који је у Сарајевском архиву пронашао историчар Војислав Богићевић,

о томе да је полиција била обавештена о Гаврилу Принципу и могућем атентату још 20. октобра 1913, а пустили су га да пред атентат слободно шета сарајевским улицама. (Једном српском историчару руководилац у бечком „Kriegsarchivu“ Peter Broucek није дозволио да види тај извештај.)

„Мађарска теорија“ се односи на талас атентата у Мађарској у то време, што је утицало на атмосферу на српској и хрватској страни. Престолонаследник Франц Фердинанд је био непопуларан код свих слојева мађарског друштва. Код високих феудалаца постојао је страх да ће он увести опште право гласа, код средњих слојева због могућности да ће побољшати политички положај немађарских народа и тиме променити постојећи дуалистички систем. Кад је у мају 1910. требало да, уместо цара, он путује у званичну посету Босни и Херцеговини, брзо се одустало од тога, јер је „Беч врло добро знао да би путовање престолонаследника – како је известио српски посланик своју владу – изазвало у Мађарској буру незадовољства“. Као „мађарски краљ“, цар је у Сарајеву симболично представљао и мађарско историјско право на Босну и Херцеговину. Престолонаследник то није имао. Посебно су мађарски масони имали одбојан став према његовој политици. Главни политички ослонац у циљевима Франца Фердинанда да напусти дуалистички, у корист изгледнијег тријалистичког федерализма, била је католичка странка хришћанског социјализма. Њен вођа, градоначелник Беча Карл Луегер, због овога је долазио у Сарајево. У науци се сматра да је идеологија ове странке, са антисемитизмом као подлогом, био један од дубинских коренова средњоевропског фашизма. Остаје, ипак, загонетка какве везе је имао француски учитељ мачевања у Београду, који је предао револвер за атентат из једне белгијске фабрике, а као масон био у вези са српским и мађарским масонима. Судски процес против завереника односио се на широк круг одговорних, а у шест додатних процеса се откривало да иза тога стоји цео један покрет за национално ослобођење.

За избијање Првог светског рата, као и сваког другог догађаја, постоје поводи и узроци, које треба разликовати. Још од Аристотела се та два појма разликују. Убиство у Сарајеву од стране једног седамнаестогодишњака је повод рату. Узроке је сумирао немачки историчар Фриц Фишер (1962) (Fritz Fischer), са целом научном школом иза себе, закључивши да је немачка тежња да постане светска сила био дубински, основни и главни узрок рата. „Новом курсу“ кајзера Вилхелма II 1892. да се економски контролише средња Европа, са Србијом и Бугарском, тежи и немачка водећа елита, желећи

да постане „хегемон хегемона“ и да преко средње Европе контролише Европу, а да она контролише цели свет.

Хабзбуршка влада је одговорност за атентат пребацила на српску владу, па је ултиматум од десет тачака предат 23. јула 1914, са истеком 25. јула навече. Чак су и немачке дипломате оцењивале да је ултиматум срочен на начин какав ниједна влада не би могла прихватити, посебно да хабзбуршка полиција испитује припремање атентата. То је изазвало „Јулску кризу“ у односима међу великим силама. Немачка је дала до знања да ће у случају рата стајати иза Аустро-Угарске, а Русија је то исто учинила са Србијом. Улазак немачке војске на белгијски, неутрални простор, ову кризу до 5. августа претворио је у највећи рат који је свет до тада видео.

Црна Гора је службено обавештена о ултиматуму 24. јула, а краљ Никола је одмах одговорио Београду да ће са Србијом „делити зло и добро“. У прогласу народу рат је назвао „светим ратом за српство и југословенство“. Улазећи у рат 1914. Србија је укупно имала 4.500.000 људи и била је у стању да мобилише армију од 707.000 војника, од чега је на ратиште избацила само 250.000. Црна Гора је најпре подигла 38.000, а затим 45.000 војника.

Хабзбуршка империја је била друштво од 51 милион људи, по стандардном рачунању могла би подићи војску од шест милиона. У светској политици је још сматрана великом силом, иако део историјске науке оцењује да је дубински узрок рата страх њеног вођства да губе тај светски статус. По индустријском потенцијалу и производњи челика, као основног еквивалента економске моћи, она већ није била светска сила. Било је то друштво чији су социјални врхови више уживали живот него што су га економски унапређивали. Од 2.100.000 становника Беча 1913, било је 40.000 проститутки.

Као католичка „апостолска држава“, иако јој је ту сјајну улогу Немачка већ преузимала, Аустро-Угарска је рату на Балкану дала и верско обележје. У Босни и Херцеговини је после атентата католичка и муслиманска гомила рушила све што је имало српско обележје, укључујући ту и многе храмове. Због опасности од религиозног рата, генерал Поћорек је морао да прогласи опсадно стање. Историчари су упозорили, али нису и истражили, улогу католичког еухаристичког конгреса Аустрије 1912, као фактора који је гурнуо државу у рат против Србије. Талас србофобије је захватио целу монархију. Песник Карл Краус (Krauss) сковао је историјску лозинку „Serbien muss sterbien“, а цедуљице са тим натписом су стављане по столовима свих сарајевских кафана.

Бројчану инфериорност својих армија Србија и Црна Гора су настојале да ублаже организовањем герилских одреда у позадини

хабзбуршке војске. Нешто слично су радили и противници са друге стране фронта. Они су организовали одреде за вођење „малог рата“ („der kleine Krieg“). У Босни и Херцеговини је влада издала „Инструкцију за грађански рат“ 28. августа 1914. У сваком месту се организују групе подељене у патроле. Наређено је да су „православни Срби и русофили искључени“. Ти Schutzcorps били су одреди формација, какви су постојали у свим покрајинама царства, али су се различито називали. Ови су у Босни оставили стање безвлашћа, које је отворило епоху масовних злочина. По описима и фотографијама то су били сељаци у својој народној ношњи. Доминирала су лица са муслиманским турбанима, дугим ланеним кошуљама и широким панталонама. Српски таоци су узимани у сваком селу и постављани на мостове, тунеле железница, важна раскршћа на путевима. Турски султан је, као калифа свих сунитских муслимана света, објавио „свети рат“ против сила Антанте. У фетви о вођењу *cihada* поменуте су Србија и Црна Гора. Новине су писале да се у Скадру, на територији самосталне Албаније, 1. децембра 1914, одржао збор првака, на коме су верници позвани да ступе у свети рат против Србије и Црне Горе, иако је Албанија била неутрална.

Метода „малог рата“, герилског обрачунавања српског становништва са окупационим снагама примена је закључака шефа генералштаба Конрада фон Хецендорфа, из његове књиге „Јужнохерцеговачки краш са војне тачке гледишта“ (1881.) Стварање добровољачких одреда „Schutzcorps“ од католичких и муслиманских добровољаца заиста је био најбољи одговор на могућу српску побуну. Ово је било драгоцено искуство за сличне околности које су настајале у току Другог светског рата. Погрешно је то приписивати само нацистичкој идеологији супериорних и инфериорних раса, јер је то плод искуства хабзбуршке политике у деценијама пре тога.

Генерал Поћорек је у једном извештају 12. октобра 1914. образложио да се ове ванзаконске мере против српског становништва морају примењивати, јер ниједан слој српског народа није прихватио хабзбуршку државу, укључујући ту и православну цркву. Због тога је захтевао да се забрани назив српске православне цркве и она прогласи босанском. Српску заставу и грб су одмах забранили. Већ дуго времена су кажњавани сељаци који су на својим „завратама“, тј. малим капицама, носили по старом обичају српски грб. У Хрватској, подручју Војводине и Босни и Херцеговини хабзбуршке власти без устезања одлучују да се прогласе „изнимне мјере“, једно ванзаконско стање у коме би се без велике процедуре могла објавити забрана српског имена, ћириличног писма, српских културних установа. У

исто време се захтевају сличне забране против свих социјалистичких установа.

„Изнимне мјере“ нису примењене у свим покрајинама царства. Давали су им отпор мађарски председник владе и министар финансија у заједничкој влади. Ипак су у Хрватској, Босни и Херцеговини примењиване. Касније ће генерал Саркотић, наследник генерала Пођорека, писати да је „ћирилско писмо део источног односа према свету и због тога представља страно тело у западном карактеру оба дела Царства. Посматрана са ове више тачке гледишта, садашња употреба тога писма у Монархији није ништа друго него истурени положај источног начина живота у граничној зони запада, који ми бранимо“.

Донета је законска основа за колективно одузимање грађанских права целим породицама. Посебним расписом од октобра 1914. део сарајевског среза био је проглашен за „побуњену област“ („Insurgiertes Gebiet“), што је формално значило да се ставља под преки суд и примену импровизованих решења. Тамо је била и највећа концентрација „Schutzcorps“ одреда, у којима је било мобилисано 11.000 бораца. Одредба о колективном одузимању грађанских права најпре је примењена на прогон 742 српске породице. У инструкцији о задацима шуцкорских јединица, под тачком 3 и 4, речено је да им је задатак да враћају назад српско православно становништво које би покушало да бежи из зоне „побуњене области“ и да пуштају само католичке и муслиманске породице. „Након напредовања наших трупа у побуњену област према српској и црногорској граници, заједно са трупама потребно је (ове шуцкорске јединице) гонити и само српско православно становништво преко границе, ако се држало са непријатељем, па тако спречити неку нову побуну у позадини наших трупа.“

Ово је било наређење за етничко чишћење граничне области у долини реке Дрине, како би се остварио стари сан од 1872. да се прекине етнички континуитет српског народа са обе стране те реке. Поред ових мера етничког чишћења, најгора мера која је предузимана било је стварање концентрационих логора, као сабирних центара за непоуздани део становништва. Као и масакр таоца у селу Челебићи на Дрини, тако је и ово стварање концентрационих логора била прва таква мера и установа у европској историји новога века. Пре тога, они су стварани по сличном моделу у Јужној Африци. Британци су тако вршили пацификацију Бура. Кад се расцветала, ова епоха концентрационих логора у Другом светском рату показала је у правом светлу и њен корен у српским покрајинама 1914. За Србе из Босне ти су логори били у Добоју, Жегару код Бихаћа, Телерсдорфу, Турању, Кечкемету, Нежидеру, Грацу, Шопрањаку, Араду и још неким местима. Кроз логор Арад од августа 1914. прошло је више од 45.000 ухапшених, највише жена и деце. Кад је хабзбуршка војска сличне мере почела предузимати против српског становништва у Срему, мађарска влада се противила. Процењивала је да се у Војводини води „расни рат против Срба“.

Уместо шуцкора, у Далмацији су стваране добровољачке јединице Националне гарде, у целој покрајини похапшено око 500 људи, а у Банату 200 грађана. Поред ових казнених мера, постоје и судски процеси против осумњичених. У Босни и Херцеговини су били најзначајнији. Били су наставак гоњења од 1909. до 1914, када је осуђено 148 лица. На процесу у Сарајеву суђено је учесницима и помагачима у атентату. У Бањалуци од новембра 1915. до марта 1916. вођен је процес против цвета српске интелигенције од 156 људи. Поред тога, постојали су и „амбулантни судови“, у сталном покрету. На једном суђењу ђацима који су сумњичени да припадају тајним организацијама, њихов школски друг Јохан (Hans) Мерц (Merz) одбио је да сведочи, а тужитељ га је због тога прекорио. Био је дете немачких досељеника у аграрној колонији Виндхорст, а касније постао главни идеолог модерног католичког социјалног покрета у Хрватској, који је био један од историјских основа хрватског фашизма. Главни атентатор Гаврило Принцип због малолетности је осуђен на 20 година робије, али је због исцрпљености умро.

Први светски рат и по узроцима, као и по последицама, садржао је све битне мотиве претходне и потоње историје. Од задњег великог устанка 1882. прошле су 32 године, што значи да их је било доста који су у њему учествовали. Од последњег великог „аграрног штрајка“ 1910, са великим кретањем колона сељака из среза у срез, остао је ехо социјалног незадовољства феудалним поретком, који је хабзбуршка окупација за вечност цементирала. Било је политичара који су веровали да би решење аграрног питања на владину страну привукло знатан део сељачког, српског света. За државу је то ипак била мања корист од подршке коју је добијала од муслиманских земљопоседника и градског света. Било је донето решење о могућности факултативног откупа феудалних обавеза, уз ослобођење помоћу тешких банковних кредита.

Нерешено аграрно питање је била невидљива, али увек присутна подлога свим догађајима и покретима, менталитету друштва уопште, без обзира на то да ли је било присутно посредно или непосредно. Било је, дакле, увек добре сламе за социјални пожар. Удар државног терора у августу 1914. одложио га је до немирних дана 1917. када је дошло до великог социјалног потреса за који су сељаци посу-

дили име из хабзбуршке војске – „зелени кадер“, зелени одреди. Српска влада је страховала да овај социјални барут препушта одвећ оптимистичким официрима из круга удружења „Уједињење или смрт“. У владином „Упуту за формирање добровољачких одреда“ од 22. октобра 1914. наређено је да ће ти герилски одреди бити „лако покретљиве трупе, потребне за самостално дејство и употребу у особеним приликама, које би, поред тога, биле добро обучене, боље него што су садашњи четници, и боље дисциплиноване“. Жели се једна војска којој закони не би излазили из ножева.

Већ почетком рата (до 5. августа) била су скупљена четири одреда и 2.200 војника. И црногорски краљ је почео стварати овакве четничке одреде. Циљ је био да се заузимају „планине, шуме и уопште испресецаног и покривеног земљишта“. Ту стварати базе за смештај избеглица, али и за исхрану те војске и њену опрему. Оваква писмена упутства су била више сведочанство неуспеха него подстицај општег народног устанка. Без икаквих правила, овакав начин ратовања траје најмање два миленијума од првих описаних герилских побуна против римских легија у време Христовог детињства. Велике герилске побуне нису имале много писаних упутстава и прешле су у обичајно право народа. Једна поема песника Хорација из времена античког Рима, о ратовању побуњеника у Тракији, сматра се првом расправом о герилском начину ратовања у историји света.

Управо због традиције, ово поновљено искуство из Првог светског рата постаће стално обнављана основа општем народном устанку у Другом светском рату 1941. Проверено је да свуда где су постојала герилска жаришта „зеленог кадра“ 1917, ту су постојале базе и упоришта герилске побуне 1941. У том погледу и установе које су стваране у Првом рату, од стране хабзбуршких власти, примењиване су нацистичке трупе после 27 година. Корени хрватског фашизма су створени после Анексионе кризе 1908.

Хабзбуршка армија је главнину својих снага, Пету и Шесту армију, концентрисала у Босни, а непуну Другу армију у Срему. Из политичких разлога примењена је стратегија која је ретко узимана у обзир у целој историји свих ратова на Балкану. Они су увек ишли са севера на југ или са југа на север, а долином реке Мораве и на Београд као „кључ Дунава“. Један од хабзбуршких војсковођа на том подручју, генерал Алфред Краус (Krauss), у својим накнадним успоменама оправдање за неуспех налазио је, углавном, у овој погрешној стратегији. Циљ владе у Бечу је био да изврши етничко чешљање долине реке Дрине и заувек пребрине бригу својих државних криза за опстанак.

Српска војска је била подељена у три армије, а уз њих још и Ужичка војска и Одбрана града Београда. На челу су командант принц Александар Карађорђевић, начелник штаба Радомир Путник и заменик Живојин Мишић. Црногорска војска је формално требало да делује према заједничком плану који је разрадио генерал Путник. Обе стране су имале представнике при другом штабу за израду основа заједничког ратовања и његових циљева: дивизионар Јован Бећир у српском и војна мисија са генералом Божидаром Јанковићем и пуковником Петром Пешићем при црногорском штабу. Од почетка је постојала сумња да црногорски краљ сумња у руску победу и да једно гвожђе држи и у хабзбуршкој ватри. Руски и британски посматрачи се слажу у томе да краљ усмерава своје нападе у смислу да добије делове северне Албаније и Скадра.

Први аустријски напад преко Дрине је био заустављен и у значајној бици од 16. до 20. августа на падинама Цера успеле су српске јединице да одбаце ту војску назад у Босну. У хабзбуршким јединицама је вођено рачуна о томе да до 50% борачког састава буде југословенског порекла. Изван тога, генерал Пођорек је у позадини водио снаге које ће управљати окупираном Србијом, у којима су полицијска места до врха попуњена босанским муслиманима. Хтео је да заувек удари клин мржње између ова два света.

Од великог пораза у Церској бици, која је подигла ентузијазам у свим земљама Антанте, а посебно у Русији, хабзбуршко вођство је ипак имало и изузетне политичке помоћи. Српска војска је прешла преко Саве и отварала мале фронтове на Церу, а српска и црногорска војска се упутила према Сарајеву. У овим околностима јединице шуцкора, концентрисаних највише на овом подручју, извршавају свој задатак, који им је био одређен на првом месту. Оне не дозвољавају да се са хабзбуршким јединицама повлаче и групе Срба. После слома овог српског продора, њихов главни задатак је био да заједно са повлачењем војних снага покрену и сељење српског сељачког света. Политичка стратегија, уграђивана у припреме и извођење ових аустроугарских војних операција, грађена од 1906. почела је да даје обилне плодове. Пођорек се заноси плановима да муслиманске избеглице са српске стране, или добровољце, насељава у Подриње.

Нови удар хабзбуршке армије је натерао српску војску на смишљено повлачење. Њени непријатељи су били и недостатак артиљеријске муниције и први знаци пегавог тифуса. Непријатељ такође возовима добавља опрему кроз Македонију. Да би се скратио фронт, Срби су привремено напустили и Београд. Стале су све културне и друштвене установе. Нова битка на Сувобору, која је почела 3. де-

цембра, завршена је потпуним сломом хабзбуршког војног подухвата у Србији. Београд је ослобођен 15. децембра. Колубарска битка је показала да је Србија озбиљан војни фактор у свету. Способност српских генерала у замисли да раздвоје две ударне противничке армије, а посебно ратне вештине генерала Мишића, опомињале су да та војска може губити битке само због недостатка помоћи. Седмина црногорског становништва је узела учешће у рату, што је тада био највећи проценат у свету.

Велике војне победе српске војске отвориле су раздобље политичких преговора са циљем да се на југоистоку Европе створи један велики фронт изузетног значаја. Обе зараћене стране преговарају са Бугарском и Италијом око уступака који су захтевани. Победом на Колубарској бици, Србија није само привремено отклонила непосредну опасност војног уништења, она је тиме извојевала право да се пита у одређивању циљева којима историјски тежи. Без победе на бојном пољу, такав достојанствен положај српска влада не би могла постићи само дипломатском вештином.

Српски ратни циљеви су одређени у неколико кључних елемената. На првом месту је прокламација регента Александра о рату, објављена 4. августа 1914. Циркуларна нота од 4. септембра и коначно Нишка декларација српске Народне скупштине 7. децембра 1914. и у дипломатској служби, али и светском јавном мњењу означиле су да Србија жели да оствари свој историјски идеал уједињењем своје угњетене браће – свих Срба, Хрвата и Словенаца. Сматра се нејасном омашком што регент Александар у својој прокламацији није споменуо Словенију.

Алтернативни циљеви да се око Србије уједине само земље штокавског дијалекта нису јасно формулисани у неком програмском акту, али су присутни у пригодним чланцима чије порекло треба тражити у круговима око Црне руке. Нацрти Велике Србије не постоје, али се неке изјаве представника страних влада српској влади тако могу тумачити. Британски министар Едвард Грај (Gray) је 3. маја 1915. послао поруку да ће „победа савезника обезбедити Србији *најмање* ослобођење целе Босне и Херцеговине, њихово уједињење са Србијом и широк излаз на Јадран у Далмацији. О даљој федерацији одлучиће Хрвати сами".

Ова изјава је била под утицајем пројекта федеративне југословенске државе коју је створио историчар Ситон Вотсон (R.W. Seton Watson) у меморандуму Форин офису 1. октобра 1914. Била би то двојна федерација Хрватске и Србије. Хрватској би била прикључена Словенија, а Србија би се стопила са Босном и Херцеговином и Црном Гором. Под Србијом се подразумева држава у границама после

балканских ратова 1913, са Косовом, Метохијом и Македонијом. Србија би добила излаз на море преко Боке Которске. Српски краљ би се крунисао хрватском круном краља Звонимира. Престоница би била или стално у Сарајеву, или би се преносила у Сарајево, Београд, Загреб, Скопље и Љубљану. У пројекту се предвиђа да ће „цивилизованији Хрвати и Словенци ускоро преузети вођство у политичком вођству и мисли нове државе, пред њиховим галантним, али примитивнијим српским сапле- меницима". Овде није помињана судбина Војводине, вероватно зато што је сматрана српском земљом, тј. „залеђем Београда", или се радило о нејасноћи које су тамо етничке границе. У ствари, савезничке владе нису предлагале „Велику Србију", него излаз Србије на море.

Као и увек када се радило о идејама и пројектима британских научника о јужнословенској држави, по среди је убеђење да су и они у овом кругу који решава та питања. С друге стране, увек остаје старо правило да Британија има само сталне интересе, али не и сталне пријатеље. Стални је британски интерес да остане главна поморска сила на Средоземном мору. У том погледу је њен најбољи савезник Италија, а њени главни противници Русија и Француска. Хрвати су били ближи Италији, а Срби Русији и Француској, па одатле британски предлози увек према њима имају једну отворену или умеренију резерву. Овај пројекат Ситона Вотсона је утицао на Франа Супила, једног од групе хрватских представника са уметником Иваном Мештровићем и Антом Трумбићем, који су избегли из Аустро-Угарске. Кад је српска влада решила да се створи један „Југословенски одбор", који ће у западним земљама представљати интересе Србије и Јужних Словена, ова тројица хрватских представника ће у њему заузимати кључно место.

Југословенски одбор је израстао из групе научника коју је окупила српска влада 29. августа 1914 (Љуба Јовановић, Александар Белић, Јован Цвијић, Никола Стојановић, Мирко Латас и Слободан Јовановић). У једном нацрту од 27. октобра Никола Пашић је доследније објаснио шта би овај одбор требало да уради. Он ће стварати нацрт будуће југословенске „или евентуално српско-хрватске, државе". Хрвати могу добити суаутономију, па чак да се и српски краљ крунише хрватском круном. Предвиђа се кристализовање јединствене српско-хрватске нације, уз гаранцију посебности вера, писма и тради- ционалних симбола. Тај одбор је, после састанака у Фиренци и Паризу, коначно смештен у Лондон 9. маја 1915, са Антом Трумбићем као председником. Буџет одбора је састављен од две трећине фонда из српске владе и једне трећине (отприлике) из других извора.

Овакав ратни циљ српске владе је добијао алтернативне варијанте само у разним предлозима савезничких сила (Русије, Француске и Британије). Они су тајно преговарали о својим заједничким циљевима, али нису били начисто да ли ће Аустро-Угарска као држава бити потпуно уништена, или ће бити сведена на мању заједницу. Били су јединствени да Србија мора направити одређене уступке Бугарској и Италији, како би територијалним жртвама отворила могућност да ове две државе приђу савезничком блоку држава. Касније ће, у мањој мери, то бити рађено и са Румунијом.

Србија је пристала да се споразуме са Бугарском око разграничења у Македонији. У том пристанку, после колективне савезничке ноте од 17. августа 1915, Србија је захтевала да Скопље, Овче Поље, Прилеп са западном Македонијом остану у Србији. У овоме је одлучујућу улогу играо пропали покушај да савезници искрцавањем на Галипољу угрозе турску престоницу Константинопоље, па су остатке инвазионе армије почели пребацивати у Солун. У његовом залеђу, формално под грчким суверенитетом, полако стварају једно неактивно војно упориште, које ће тек касније почети да игра одлучујућу улогу у рату. Бугарска је 6. септембра 1915. склопила тајни уговор и војну конвенцију са Немачком, а 23. септембра предузела и мобилизацију. Прве битке против српске војске почели су 12. октобра 1915, а после тога заузели Ниш и Скопље.

Са Италијом је блок савезничких сила Русије, Британије и Француске водио преговоре о територијалној компензацији, као цени за њен улазак у рат против Централних сила. Србији је нуђена могућност споразума са Италијом, али је она то одбила 6. априла 1915: „са народом својим не можемо трговати". Лондонским пактом 26. априла 1915. Италија је добила Тирол до Бренера, Трентино, Трст, целу Истру и пола Далмације „од Хрватског приморја до рта Плоче северно од Сплита". Од острва једино су Брач, Шолта, Крк и Раб остајали изван италијанске зоне. На основу тога је италијанска армија почела рат 20. маја 1915. У последњем часу је из Лондонског пакта избачена ставка о забрани уједињења Србије и Црне Горе, али није надомештена дозволом да се то оствари. Остављена је могућност стварања Велике Србије, али не и савеза са Хрватском. Тај дар се могао проширити и на Славонију, ако крајем рата савезници о томе буду одлучивали. Погрешно је веровање да су савезници 1915. нацртали границе „Велике Србије". То је, једноставно, била само исправка одлуке са Берлинског конгреса 1878, Србији дата Босна, Херцеговина и природан излаз на море.

Лондонски пакт је обећавао стварање Велике Србије, али је није и створио. Нацртана је граница деобе са Италијом у Далмацији,

остављено отвореним питање уједињења са Црном Гором, а Славонија је Србији тек накнадно обећана. Српска влада је већ 3. маја обавестила италијанског посланика да зна за потписивање Лондонског пакта, али је одмах дала до знања да то није само „разочарење, него морални ударац у срце". У „српској Далмацији" ће, после аустријске, доћи доминација италијанска, која је изгледала исто тако туђа и опресивна.

„Велика Србија", која је обећавана, заснована је на споразуму између Британије, Француске и Русије у августу 1915. За њу је као основа послужио један нацрт британског министра иностраних дела Едварда Греја. То споразумевање није никада до краја довршено, нити су давана чврста обећања, јер се радило о предлогу за разграничење Србије и Црне Горе. У заједничкој савезничкој изјави Пашићу, од 16. августа, Србији је обећана Далмација од рта Плоча, до десет километара јужније од Цавтата. Остатак Конавља и Бока Которска би припали Црној Гори, као и део северне Албаније до Црног Дрима (са Скадром). Од већих јадранских острва, Србија би добила Шолту, Брач, полуострво Пељешац. Вис, Хвар, Корчула и Мљет су остајали Италији. Босна и Херцеговина у целини је препуштана Србији, а на северној граници као трајно решење Бачка и Срем.

Банат је још био предмет преговарања са Румунијом, у којем је максимални румунски захтев био да добије целу територију до Сланкамена и ушћа реке Тисе. Тако би и Панчево остало у румунским границама. Славонија је само обећавана. Италија је за њу имала приговор, а и руски министар спољних послова Сазонов је пре давања сагласности имао друкчије становиште. У предлогу од 16. августа тако је остало да Славонија уђе у српске границе, „ако до краја рата њена судбина буде у рукама савезника". Није предвиђана самосталн хрватска држава, па је остатак без Славоније, као и словеначке покрајине остао део будуће Хабзбуршке монархије. Далмација није сматрана хрватском државном територијом, што заиста није ни била, иако је етнички била хрватска.

Нови напад на Србију Централне силе су почеле после споразума о савезу са Бугарском. Удар је почео 5. октобра под командом немачког фелдмаршала Аугуста фон Макензена (Makensen). Немци нису поновили хабзбуршку грешку да ударају са западне стране преко реке Дрине, него правцем којим су се одвијали сви ратови на овом подручју од средњевековне историје. Бугарска је нападала са целом својом војском у правцу према Источној Србији, а други правац ишао је према Македонији. С њима је ишла и једна Македонска легија. Црна Гора је код савезника, а нарочито у руским очима, губила углед због сталног сумњичења да краљ Никола има посредне

контакте са аустроугарским представницима. Под командом генерала Саркотића аустроугарске трупе су заузеле Ловћен, али је 5. јануара 1916. ослабљена црногорска армија успела да задржи продирање преко Мојковца, па чак и да привремено потисне противника. У тој херојској бици, црногорско војно вођство је водило рачуна о повлачењу српских трупа према северној Албанији. Краљ Никола је 13. јануара 1916. прихватио услове капитулације и отишао, најпре у Италију, па затим у Француску.

Српска армија је приликом повлачења кроз Албанију доживела додатну трагедију. Од 185.930 војника на Скадру, она се због неспоразума око пребацивања на острво Крф још додатно смањила. Приликом пешачења до Валоне успут су остајале гомиле лешева. Спашено је 150.000 војника, трећина од оперативног састава 1914. Немачка и хабзбуршка војска су оставиле Бугарима да држе границу према Солунском фронту. Грчка није била решена да уђе у рат на страни сила Антанте. До 5. августа 1916. главне српске снаге су пребачене на Солунски фронт. Придружило им се 65.000 француских и 85.000 британских војника, са једном италијанском дивизијом и једном руском бригадом. Српска влада је остала на Крфу, формално неутралној територији, на којој су се налазили аустроугарски и немачки конзули.

У окупираној Србији био је организован „Војни генерални гувернман“ са једним гувернером и цивилним комесаром на челу, са посебном управом за Београд и 12 округа. Приликом отварања нових школа уведена је латиница, а било је покушаја да се окупационим снагама понуди сарадња, чак и са људима из бивших влада и високим заповедницима у српској војсци. Није прихваћена понуда да се формира једна сателитска влада. Српска влада је била обавештена о томе да се окупациона администрација састоји „поглавито од Мађара и франковаца, а полиција се готово искључиво регрутује од босанских мухамеданаца. Ови последњи се готово за све употребљавају као најоданији и најпоузданији елеменат, код кога је, изгледа, свака идеја националне свести и братске солидарности изумрла. То чини да се наш народ на њих жали“.

На галицијском ратишту против Русије било је заробљено 211.000 војника југословенског порекла, али покушаји да се та војска, бројнија од српске армије на северу Грчке, искористи као извор добровољаца, нису успевали. Српски стручњаци су сматрали да их само око 10% могу придобити као добровољце. Део аустроугарских заробљеника хрватског порекла се повлачио са српском војском, али се није одрицао заробљеничког статуса. Међу њима је књижевник Миле Будак, доглавник у фашистичкој Хрватској 1941.

У окупираној Србији је, из невоље, окупациона управа задржала српски сребрни динар као платежно средство. Нису га могли прикупити од народа. На београдским пијацама је тај динар, у недостатку бољих извора обавештавања, мерило стања на фронтовима, па се све више певало „Бољи динар него круна, иду Срби од Солуна“. Иако је један мали број интелектуалаца, као књижевник Бора Станковић, објављивао у окупационим гласилима, већина народа се понашала као заробљено друштво. Злочини који су вршени над становништвом били су само увод у оно што ће 23 године касније радити нацистичка војска. Амерички научник Џ. М. Рид (James Morgan Read) је у делу о ратним страхотама (1972) пренео листу највећих злочина у целом Првом светском рату, коју је установила једна комисија Версајског мира, 1919. По тој листи, од укупно 280 великих стратишта у целом свету, на Србију отпада жалостан рекорд – 98. Француска је на другом месту те листе са 42, Белгија на трећем са 39 ратних злочина. Цитирамо америчког писца Вила Ирвина (Will Irwin), који каже да су у Србији „извршене најгоре страхоте од стране Аустријанаца (а нарочито Мађара и несрпских Југословена)“. Окупациони полицајци, највише састављени од босанских муслимана, оставили су жалостан помен у народу.

Добровољци су се ипак за српски фронт скупљали. Један мали део их је прошао албанску голготу, заједно са српском армијом у повлачењу. У Русију су били послати Душан Семиз и Мустафа Голубић да пораде на организовању добровољаца међу заробљеницима из југословенских земаља. Имали су успеха углавном код српских заробљеника. До слома ратишта у Србији било их је пребачено 3.500. Кад су Бугари ушли у рат, у Одеси је створен центар окупљања. До фебруара 1916. скупљена је прва добровољачка дивизија од двадесет хиљада војника, а касније корпус са две дивизије. Хрватски праваш Крунослав Херуц је у Петербургу развио живу делатност у корист Хрватске. Издавао се један лист у коме нису одбацивана југословенска, федералистичка решења.

После одлуке да се добровољачки корпус пребаци у Добруџу, дошло је до побуне у њему и масовног дезертирања. Од 37.000 добровољаца остало је само 20.000. Британци су покушавали да врбују хрватске добровољце заробљене на хабзбуршким лађама, али у томе нису имали успеха. Када је корпус бродовима преко Архангелска пребачен на Солунски фронт, он се ту у склопу српске армије стабилизовао. У Италији је скупљена „Југословенска легија“, од шест чета. Нису успели да их ангажују у рату против Аустрије, а касније их италијански генералштаб 1918. искоришћава као могуће детонаторе устанака против Југославије. Окупљали су их у Гаети, заједно са не-

ким црногорским заробљеницима и добровољцима за убацивање у Црну Гору. Француска научница у делу о Ватикану, Европи и Немачкој у два светска рата Ани Лакроа-Риз (Annie Lacroix-Riz), (1996) објаснила је да се међу овим добровољцима нашао каснији загребачки надбискуп Алојзије Степинац, „очигледно као доушник".

Страхујући од унутрашње побуне у Србији и Црној Гори, окупационе власти су почеле депортовања. Рачунало се да је у мају 1917, у осам најзначајнијих концентрационих логора, било похапшено око 40.000 Шумадинаца, али се помиње и број од 150.000. У Црној Гори је до краја рата похапшено 9.950 људи, готово све војне старешине са 17 бивших генерала. У радним јединицама је било збијено 15.000 људи. У појединим деловима окупираног подручја појавила се масовна глад, а с њом и разне епидемије. У Босни и Херцеговини је предузимана масовна акција пресељавања деце у крајеве са више хране. Ипак их је до краја рата помрло око 100.000. У Источној Србији је бугарска окупациона администрација предузимала гоњења, нарочито због тога што је морала да штити железничке линије, од којих је зависило снабдевање војске на Солунском фронту.

Све је ово био запаљиви материјал, који је водио рађању покрета отпора. Слично као у Другом светском рату, у Првом је, такође, постојала борба против стране окупације, па ови догађаји имају двоструко значење. Они су, с једне стране, значајни сами за себе као догађаји у свом времену. С друге стране, они су били модели, клице из којих се развио покрет отпора у европским окупираним земљама после 1941.

У Црној Гори се то најпре заметнуло. У мају 1916. убијен је један окупациони подофицир. Официри црногорске војске, који су остали верни краљу Николи, као и они који су тежили стварању јединствене српске државе под династијом Карађорђевића, доприносили су овом развоју. Рачунало се да је у Васојевићима 1916. било око 300 наоружаних комита. Неколико села око Крагујевца се побунило у септембру 1916. Око официра Косте Војновића Косовца, који је због рањавања остао у домовини, окупљају се приставе у околини Косовске Митровице и Крушевца. Он је формирао Ибарско-копаонички четнички одред.

Коста Миловановић Пећанац је био авионом пребачен са Солунског фронта у косанички срез. Његов задатак је био да врши диверзије на железници и ствара језгра герилских јединица. У зони Копаоника и Косова створена су језгра око 70 таквих упоришта. Ипак је српски рат против Централних сила био само део европског обрачуна са Немачком и њеним савезницима, па се сви ови локални пожари морају посматрати у тој целини. Поред силног страдања и губљења виталних снага, српска армија још је била значајан фактор за тај европски рат. Савезници су рачунали да уз српску војску на Солунском фронту морају држати и своје 23 дивизије. Насупрот том фронту од око 300.000 бораца, стоји 360.000 бугарских и немачких војника. Касније је бројчани састав обе стране порастао.

Због компликација око придобијања Румуније да уђе у рат и бугарског удара преко грчке границе, српска војска је на солунском ратишту предузела од 12. септембра до 19. новембра 1916. до тада главну офанзивну акцију. Успели су да ослободе део Краљевине Србије и поново се нашли на подручју своје државе. Главна препрека је била Кајмакчалан, висови планине Ниџе. Овим операцијама командује генерал Живојин Мишић, који потврђује постигнути ауторитет једног од најбољих војсковођа на балканском простору. Српски кајмакчалански тријумф је ипак само делимично искоришћен за општи развој, који је изазвао прерасподелу снага у целом рату.

Улазак Румуније у рат је донео више привремених главобоља, него користи, јер се румунска армија показала као слаб фактор искусној немачкој војној машини. Улазак Грчке у рат је ипак требало да припреми државу за неку бољу улогу у рату. Најглавнији догађај је била Руска револуција 8. марта 1917. Она је произвела унутрашње демократизовање државе, али и отварање свих шавова кроз које је руска империјална бачва почела да цури. То је време цветања предлога, тајних и јавних акција ради склапања сепаратног мира. Овај талас попуштања и демократизовања у целом свету осетио се и у Аустро-Угарској. Нови гувернер Босне и Херцеговине генерал Саркотић настоји да се ратосиља „жалосне баштине" из 1914, па отвара врата тамница и пушта бивше ђаке на слободу. Ватикан је покушавао да великом иницијативом преговарања око мира направи више услуга Немачкој, него савезничкој страни. Пуштени су окривљени у Бањалучком процесу, са доказом да су дневници српског граничног официра Косте Тодоровића показали да Србија није невина у пропуштању атентатора за прелазак у Босну и припремање атентата у Сарајеву. Остала је пресуда да је Србија крива и да треба да плати ратну одштету од 31.754.990 круна. Оно што је прва руска револуција донела 1917. био је дух распадања старих феудалних империја, који је малим народима ипак давао нову наду.

Сједињене Америчке Државе су формално ушле у рат 6. априла 1917, али су стварно то урадиле тек 7. децембра. Разлог за ову промену америчког држања је била могућност да западноевропске државе изгубе светски рат.

У самој земљи, америчка политика је подељена између присталица уласка у рат и противника. Председник Вудро Вилсон је за ра-

том измрцварену Европу био оличење америчке улоге у свету. Од 1898, када заузимају Кубу и туку Шпанију, Сједињене Државе су потврдиле статус велике светске силе. У исто време и Јапан је на Далеком истоку извојевао тај статус победом над Русијом 1905. Након 1683, када Турска почиње да губи статус велике светске силе, ово је било први пут да две ваневропске земље улазе у тај концерт.

Америка ипак није била обична светска сила. Са индустријским потенцијалом од 33 милиона тона челика годишње, она није ривал ниједној европској великој сили, него свима заједно. Вудро Вилсон је био идеолог демократије. Насупрот његовој тези да сваки народ демократију изграђује проливањем крви на својим улицама, његов противник из табора Републиканске странке, бивши председник Теодор Рузвелт, стоји на потпуно супротној позицији. Њему идеал није једна демократска Лига народа, у којој би све нације биле једнаке. Он жели да се рат заврши стварањем Лиге победника, заједнице западних држава, које ће силом економије и војске водити свет. У ту групу улазе Сједињене Државе, Британија, Француска, Немачка, Италија и све западноевропске и скандинавске земље. У ту групу не улази ниједан словенски народ.

Теодор Рузвелт је био прва степеница русофобије у западном свету, а заједно с тиме је његова србофобија имала и могућу практичну примену. Осуђивао је Србију да је изазвала рат 1914. због жеље да припоји Босну и Херцеговину. Међу мерама за држање малих бунџија у миру он предвиђа да западне државе створе интервенционистичку армију поморске пешадије („posse comitatus“), као и светски трибунал за вођење процеса против оптужених за избијање рата. Све ово ће постати став према Србији после 1991. Улазак Америке у рат и пропадање Русије у њему је за Србију представљало големи историјски изазов. Сем Француске, она није имала правог савезника. Америчка дипломатија је оптерећена глобалним главобољама због могућности широке социјалне револуције, као и плановима да се Средња Европа преуреди на федеративној основи републиканских конфедерација, или федерација.

Најзначајнија мера у оквиру неких унутрашњих промена које би одговарале овим новим ветровима демократије у свету била је ликвидација војне завереничке групе „Црна рука“ око пуковника Драгутина Димитријевића Аписа. Били су оптужени за покушај атентата на престолонаследника Александра. На Солунском процесу од 2. априла до 6. јуна 1917, од девет осуђених на смрт, тројица су била погубљена. Признање пуковника Аписа да је он организовао убиство хабзбуршког престолонаследника у Сарајеву 28. јуна 1914. дало је повода дуготрајном веровању, подједнако у јавном мњењу онога доба, као и научној литератури у потоњим деценијама, да је циљ ове ликвидације било тражење пута да Србија може лакше тражити могућност сепаратног мира. Наука ипак држи да је то мање значајан фактор и да су се српска влада, једнако као и краљевски двор, тиме желели ослободити најзначајнијег унутрашњег савезника Русије. Преко таквих малих официрских група, Русија је вршила смену династија код малих народа. Од тога времена, улогу унутрашњег руског савезника преузимају социјална идеологија и републиканске партије. Погубљене официре су бранили и неки британски интелектуалци, са недоказивом тезом да иза те бриге за српске републиканце стоје масони.

За крај рата је врло значајан герилски покрет на целом окупираном подручју. Треба правити разлику између побуна војника који се одмећу у шуму и организоване побуне у Источној Србији. Док комунистичка идеологија није унела знатне промене у герилску традицију, ова је 1917. имала подједнак значај за темеље из којих је никла, али и за перспективе које је створила. Све предности и слабости четничког покрета отпора 1941–1945. су се, као пиле у јајету, осећале у тој увертири. Устанак је избио у фебруару 1917. у Топлици, а затим се пренео на подручје Ниша, Алексинца и долину Тимока. Гласови да ће бугарске власти приступити регрутовању, у селу Обилић крај Лесковца организовано је зборовање три стотине људи. У побуни је учествовало до 15.000 сељака. Једна међународна комисија је после рата проценила да је у пацификацији бугарска армија убила око 20.000 становника. Цела села су сравњена са земљом. У помоћ су пристигле немачке и аустроугарске јединице.

Овај герилски немир се није смиривао, без обзира на то што је на одређеном попришту био тучен и гашен. Српска влада је слала поруке да се народ не излаже ризику од бугарског терора. Коста Војиновић је погинуо крајем 1917. Понашање изасланика са Солунског фронта Косте Пећанца за ову историју је значајно јер ће се слични методи понављати и у покрету отпора 1941. Пећанац је направио уговор са бугарским властима о контроли герилских активности у одређеним зонама, уз избегавање ратовања. Дезертирање из хабзбуршке војске у шуму 1918. овој герилској активности давало је нове елементе, по којима је била различита од традиционалне четничке активности. Пре свега, нема ауторитета краљевског официра. С друге стране, нерешено аграрно питање у Босни и Херцеговини унело је социјални барут, који није било тешко запалити.

Крајем маја 1917. долази до мењања политичке климе у хабзбуршкој држави. Тамнице су се отварале и олако су пуштани суђени 1914. Сви су покрајински парламенти обновили делатност, сем

у Босни и Херцеговини, где би се морао попунити људима који су гинули за свог бечког цара, или су тражили могућност да пуцају на њега. Ватикан је препаднут катастрофом католичког Подунавља, сазива конференцију у Цириху, на којој је присутан вођа најзначајније словеначке странке Шуштерчич. На другом крилу је Јанез Крек, који покушава да конципира један југословенски унитаризам од Бељака до Солуна, са једном владом, језиком и духом унитарног патриотизма.

У Сарајеву, надбискуп Штадлер са интелектуалцима из Хрватске и Босне Исом Кршњавијем и Ивом Пиларом покушава да Чисту странку права претвори у упаљач за организовање велике хрватске државе од Кварнера и Пуле до Дрине. У својим успоменама ће Исо Кршњави оставити сведочанства о томе да су непостојање јединственог менталитета и свести хрватског католичког народа настојали да историјски превазиђу етничком елиминацијом Срба, Јевреја, Цигана, као и пресељавањем становништва са једног на други крај државе. Идеолошка основа свих ових лутања и тражења открива се у енциклици „Rerum novarum“ из 1891. Она је и тако била оно што је за социјалисте био „Комунистички манифест“. Из те енциклике учи се лекција спасавања модерног индустријског друштва увођењем социјалног осигурања радника, организацијом рада и целог друштвеног живота. Из тог „социјалног католицизма“ родио се модерни фашизам свих боја. Хрватски католички покрет још није био модернизован по европским стандардима. Још 1916, када покушавају да створе неку заједничку странку, деле се на „Домагојевце“ и „Католичку акцију“. Говоре о хрватском католичком „Сениорату“, што јесте клица нове организације. Објављивање енциклике „Rerum novarum“ на Ријеци 1916. на хрватском језику била је основа на којој ће песник Д'Анунцио (d'Annunzio) 1919. управо ту и на том корену почети авантуру изградње новог концепта државе на професионалној, корпорацијској и сталешкој основи, а не на општем бирачком праву.

У страху да ће крај рата донети ветрове разарања хабзбуршке државе, сви су политички фактори у њој, а на првом месту католичка црква и њене организације, настојали да се побрину за лек, пре него што за њега буде касно. Један план хабзбуршког цара о претварању двојне, аустроугарске федерације у федерацију седам националних јединица, о коме су британске уходе биле обавештене у фебруару 1918, стваран је знатно раније. Држава би била састављена од немачке (Аустрија) јединке, мађарске, чехословачке, румунске (Трансилванија), пољске (Галиција), италијанске (Трст и залеђе) и једне југословенске.

Идеја о једној Југославији у католичкој Средњој Европи је постојала и раније. „Тријализам одоздо“ 1903. дело је престолонаследника Франца Фердинанда и његовог круга у цркви и војсци. „Југословенски клуб“ у аустријском парламенту је 30. маја 1917. објавио декларацију о потреби стварања једне унутрашње државе Словенаца, Хрвата и Срба „под жезлом Хабзбуршко-лоренске династије“. У том клубу нису били представљени посланици из Хрватске јер по дуалистичком систему два парламента контактирају само преко „делегација“, које се годишње састају да изгласају заједнички буџет. Југословенски клуб је водио свештеник Антон Корошец. Касније је испричао да је ту декларацију о средњоевропској католичкој Југославији створио сам, са истомишљеницима, али су га словеначки социјалисти оптуживали да је то урадио по наговору хабзбуршког цара Карла. У том клубу је било 23 словеначка посланика, из четири словеначке покрајине, 12 хрватских из Далмације и Истре и 2 Србина. Било је од почетка замишљено да ово буде унитарна држава на основама хрватског историјског права, то јест свим елементима унутрашње државности у којој се Хрватска развијала од XII века. Поред политичких установа и правних основа, Хрватска би тој држави дала и јединствени језик, хрватску варијанту српскохрватског језика. Оптерећена ауторитетом јединствене католичке цркве, та унитарна држава би од почетка морала постојати као ауторитарна политичка творевина, без обзира на то што су се њени творци заклињали у демократију.

На основу ове декларације се развио широк „декларацијски покрет“, који је нарочито потресао словеначке покрајине. Општине су гласале, на основу одлука својих већа, да ли прихватају нову унитарну државу у којој би Словенци изгубили мајушну традицију унутрашње државности, а на првом месту и свој језик. За Словенце не би важила изрека да они могу бити само клерикалци, а не националисти, да верска свест у овоме није одлучила, па је већина општина овакву будућу државу прихватила. Против ове декларације били су босански муслимани, јер места за њих у том државном концепту није било, као и католички тврди клерикалци Штадлер и Шуштерчич. Српска влада је осудила декларацију као чедо недемократске процедуре, чији је циљ да предухитри решења, а не да им „изађе у сусрет“. Нарочито је фрањевачко свештенство подржавало овај пројекат.

Остало је нејасно шта су творци ове декларације мислили о Србији и Црној Гори. Признавана је њихова самостална државност, али предвиђена заједничка царинска унија. Савезници су знали да се хрватски и словеначки политичари, подељени на два различита фронта у рату, ипак договарају посредством једног упоришта у Швајцар-

ској. Хрватски политичари из Загреба, Будимпеште и Беча, повезани су са својим пријатељима у „Југословенском одбору“ у Лондону. Оставили су словеначког политичког првака Шуштерчича као заштиту, у случају да савезници одлуче да не распарчају Аустро-Угарску као препорођену државу. То је заиста била реалност, јер ни нови амерички глас још није пријатно звонио у ушима малих народа. Председник Вудро Вилсон (Woodrow Wilson) доживљаван је као пророк, а и понашао се као пророк. Од 1901. он живи у убеђењу да је човечанство почело једну нову, велику епоху и да је његова земља у средишту тога збивања. „Америчко столеће“ долази да продужи уморно човечанство на новим темељима.

Америчким друштвом подједнако владају таласи љубави и фобије. У Првом светском рату постепено се ствара већина за рат против Немачке, а кад је до њега дошло у априлу 1917, наступила је „Германофобија“ у обичном народу. Не мрзи се само Кајзер и немачки фелдмаршали, него све што је немачко. У неким савезним државама забрањивали су извођење Бетовенове музике и објављивање Гетеових дела. Пас немачки овчар се проглашава псом слободе („Liberty dog“). То је задесило и кисели купус, оспице и још неке изразе који се у енглеском језику називају немачким именима.

Тек што се после слома Немачке у рату германофобија зауставила, уступила је место „Фобији црвеног страшила“ („Red Scare fobia“). У основи, иза тог страшила које производи социјалне буре површинског опредељивања мало писменог света, стоји традиционална русофобија. Фобија је колективна свест ирационалне нетолеранције, коју вођства појединих друштава изграђују посредством средстава информисања, партија, цркава против држава које се сматрају непријатељским. Она мора имати основу у религиозној разлици. Ричард Хофштатер (Hofstadter) је у књизи о америчком национализму („популизму“) од 1890. написао да је русофобија била једно од основних обележја америчког националног менталитета модерног доба. У модерно време се фобије мењају и увек настају нове на темељима оних које су прошле, као србофобија на основама прошлог антисемитизма.

Србофобија у католичкој Средњој Европи, делимично Британији пре 1914, почела је од 1916. да попушта свуда у свету. Оно што је Вудро Вилсон унео у политику Првог светског рата при његовом крају је био страх да победничке силе Антанте, без Русије после Октобарске револуције, неће бити у стању да нађу границу цепања великих империја. Посебно је америчка слабост била идеја о неопходности очувања „Средње Европе“. Под тим насловом је немачки конзервативни политичар Фридрих Науман (Naumann) објавио једну

књигу, 1915, у којој је сматрао да Средња Европа иде од Балтика до Јадрана, од Галиције до француских Вогеза. То је једна економска, војна и културна целина. Немачки језик је lingua franca на том простору. Годину дана потом је објавио другу књигу под насловом „Бугарска и Средња Европа“, у којој је нацртао круг уклапања Балкана у ову немачку зону. Бугарска би, одузимањем од Србије дунавске обале, била везана за хабзбуршку државу. Науман је формулисао назив „реметилачки фактор“ за Србе. Његова књига је 1917. била објављена на енглеском језику у Њујорку. У Британији је, такође, било обзира према овом средњоевропском комплексу. Водећи економиста модерног капитализма Џон Мејнард Кејнз (John Maynard Keynes) је 1920. писао да не треба веровати у Бизмаркову митологију Немачке као државе крви и челика, него у Немачку као економију „угља и челика“. Западни свет је страховао да ће руски бољшевици тај средњоевропски простор ујединити са својим националним тржиштем и сибирским рудним благом.

„Мајска декларација“ од 30. маја 1917. одредила је и карактер „Крфске декларације“ 20. јула 1917. Она је предузета у оквиру напора српске владе да се покрене расправа о уједињењу југословенске државе, како је догађаји не би претекли. Почетком марта 1917. влада је помогла да се у Паризу оснује један „Црногорски одбор“ да расправи питања уједињења две српске државе. Због бојазни да ће руски социјалисти подржати Бугаре, на исти начин како су то радили пали цареви, разматрала се могућност организовања плебисцита, да македонско становништво одреди само да ли ће се везати за Србију.

На Крфској конференцији, коју сазива српска влада, у трајању од 36 дана, од 15. јуна до 20. јула 1917, заседали су представници владе и Југословенског одбора (Анте Трумбић, Хинко Хинковић, Душан Васиљевић, Франко Поточњак и Динко Тринајстић). Расправа у 24 развучене седнице се водила само о формулацији декларације, као заједничког циља обе стране. За хрватску политику је то био најизазовнији догађај целог Првог светског рата. Требало је јасно ставити на папир шта хрватски народ, према схватању њихових представника у западном демократском свету, у рату жели. Конференција је била сличан историјски изазов и за српску владу и цели народ, јер је од њеног исхода зависио облик будуће државе.

За хрватске представнике је конференција имала значај и због тога што су њихови ранији ставови о заједничкој југословенској држави били без система. Најзначајнији су у преписци Франца Супила са британским и италијанским дипломатама у току 1915. Иако је и Супило био за централизовану југословенску државу, он је имао једну идеју о разликама Срба и Хрвата. Био је оптерећен филозофијом

о супериорности католичке цркве и народне културе у њој, неким предрасудама о православљу, да нема своје праве теологије него један надоместак грађен уз помоћ протестаната. Вероватно је био под утицајем читања Жозефа де Местра (De Maistre) и његове књиге о папи 1819, јер тамо се налази та аргументација. Супилове идеје о будућој држави биле су плод разговора са Ситоном Вотсоном 1914. и 1915, пројектом који износи у меморандуму британском министарству спољних послова 1. октобра 1914. Ситон Вотсон вели у том меморандуму да те идеје са њим деле и хрватски представници Трумбић, Супило и Мештровић. За Мештровића то није сасвим извесно, јер 1914. он пише о „Марковој нацији", будућој Југославији око Србије. Трумбићу би годила мисао Ситона Вотсона да културнији Хрвати преузму вођство у новој држави.

„Крфска декларација" од 20. јула 1917. историјски је документ далекосежних последица, а праве вредности ће почети да се откривају тек кад је држава, створена по тим претпоставкама, пропала. То је историјски покушај да Јужни Словени, коначно, створе једну демократску државу и превазиђу злу судбину узајамног пропадања због царства религиозне нетолеранције. Значајније је питање шта творци декларације нису хтели, него шта јесу хтели. Они нису хтели да религија буде вододелница нације и желели су да плот различитих, увек завађених и узајамно неповерљивих цркава и верских заједница не буде у исто време оквир политичког суверенитета. Остварен је тиме сан идеолога Српске радикалне партије крајем XIX и почетком XX века да се коначно спроведе у дело изградња заједничке народности Срба и Хрвата. У чланцима о Источном питању и „Срби и Хрвати", које Миловановић објављује 1894. и 1895, он говори о дванаестом часу, после кога неће бити времена за кајање. Без Русије се никада на Балкану ништа није решавало, па и он сматра да треба очекивати ту помоћ и даље. Главни задатак српских странака је изградња заједничке српско-хрватске народности, без обзира на то што водеће хрватске странке воде политику која се простире до оних историјских граница којима теже хабзбуршка и угарска политика на Балкану. Овоме треба додати и Скерлићеву идеологију „Запад је закон живота", коначно одбацити менталитет пловљења по површини река које завршавају у руском мору. Основна претпоставка за то је верска толеранција, на основама општег слабљења верског осећања и смањења улоге религија и цркава у друштву. Из овог духа, веровања да ће велики светски рат срушити и стару улогу цркава у вођењу држава и народа, створена је Крфска декларација 1917. године.

Оно што је Никола Пашић погрешио приликом преговарања са хрватским представником Антом Трумбићем, није била процена

да њихови народи сами за себе не могу постићи ништа. Погрешио је што је потценио чињеницу да је Трумбић на путу за Крф свратио у Ватикан. Хрватски народ није водио Трумбић, све и да је преовлађујуће победио на слободним изборима, него папа преко војске покорних свештеника. У декларацији се „поново и најодсудније наглашава да је овај наш троимени народ један и исти по крви, по језику говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континуитету и целини територије, на којој неподвојено живи, и по животним интересима свога националнога опстанка и свестранога развитка свога моралног и материјалног живота". Изједначене су „православна, римокатоличка и мухамеданска вероисповест". На основама општег бирачког права, једна уставотворна скупштина ће донети нови устав и потврдити династију Карађорђевића, али се њен опстанак тиме не условљава. Трумбић је имао приговоре на изједначавање јеврејске и муслиманске вероисповести са две хришћанске. У декларацији се предвиђала аграрна реформа.

Шта је разлог да хрватски и словеначки представници не покрећу питање стварања федеративне југословенске државе? У једном извештају британске обавештајне службе од 10. маја 1918. за то је дат одговор: „Нема сумње да су Трумбић и остали прихватили Крфски споразум, али је то било због тога што је било тешко одбити га у тренутку када је покрет за уједињење словенских покрајина Аустрије био много напредовао, а аустријска влада му није показивала противљење". Хрватски представници на Крфу нису хтели да ризикују голуба унитарне Југославије под њиховим вођством, ког је бечки двор подржавао, у корист врапца федеративне Југославије. Нису били убеђени да је хрватска култура икакав битни фактор због кога би се неко опредељивао у будућој држави да се њима да вођство, како је Ситон Вотсон предвиђао 1. октобра 1914.

Није тачно да се у свакодневним сусретима у току 36 дебелих дана није расправљало питање федерације, или унитаризма. Никола Пашић је у изјави лондонском „Morning Post-у" 17. октобра 1918. изјавио да је федерација одбачена, јер нема јасне границе између Срба и Хрвата, православних и католика. То би се раздвајање морало применити уз прихватање нужде „исељавања и досељавања", којим би се раставила два народа који су „испремештани на најзаплетенији начин". Каснијим језиком би се рекло да су страховали од примене принципа етничког чишћења. Веровали су да ће локална аутономија и начело самоопредељења омогућити стварање аутономних и државних слобода, уколико се покажу нужним.

Најбоље је ово објаснио црногорски војвода Симо Поповић једном забелешком из Париза 21. септембра 1917, у којој он предлаже

Пашићу да се најпре уједини Србија. „Србија, која би својим границама обухватала све што је наше, па послије браћа Хрвати и Словенци – кад год хоће у заједницу са нама, добро нам дошли. Пашић, смијешећи се, одговори ми, да нијесам сâм који тако мислим и осјећам. Уз то ми исприча како су и Хрвати на конференцији у Крфу најприје тражили да Хрватска као краљевина у садашњим својим границама ступи у заједницу са Србијом. Са српске се стране пристало на то, али онда да се најприје разграничимо, да се одвоји од Хрватске што је српско. Хрвати не хтједоше тако и сагласише се за државу са једном границом и једним држављанством."

Хрватске странке су своје национално питање покушавале да реше на три начина: асимилацијом Босне и Херцеговине до реке Дрине, како се залажу клерикалци око надбискупа Штадлера и уз помоћ Аустро-Угарске 1918; геноцидом над Србима до реке Дрине и уз ослонац на Немачку 1941; етничким чишћењем Срба, уз територијално проширење у Истри, уз помоћ Сједињених Америчких Држава 1995. Основа те трагедије је у неспремности да се жртвује менталитет религиозне нетолеранције, који на тој истој територији води католичка Хабзбуршка монархија већ пет векова.

Бољшевичка револуција је у Русији 7. новембра 1917. утицала, али не и одлучила поводом питања успостављања јединствене југословенске државе. Никола Пашић је у Лењиновој близини држао свог негдашњег секретара и наставника на универзитету Радосава С. Јовановића. У неким совјетским прогласима о угњетеним народима Срби нису помињани, па студенти и млади интелектуалци против тога дижу глас. Песник Вељко Петровић се први потписао. Лењин је бечким радницима поручио да се ствара федеративна држава и да се укине монархија. Никола Пашић је настојао да тајно прогура до Лењина свог емисара Милана Маринковића. Поруку је научио напамет да је британске уходе не би откриле. Тражила се помоћ за југословенску државу или ужу српску. Маринковић је Лењина познавао из Швајцарске и Пашића обавестио да је шеф совјетске будуће државе мислио да се Србији морају прикључити Босна и Херцеговина, Црна Гора и дати јој излаз на море. Пашић је одбио један план, скован око британског јавног радника Викама Стида (Wickham Steed) да српски заробљеници у Русији поведу један устанак против бољшевика, под командом једног српског и једног белгијског генерала и уз подршку руске православне цркве. Бољшевички Брест-литовски мир са Централним силама 3. марта 1918. Пашић је сматрао историјском трагедијом руског народа, а бољшевички режим промашајем.

Српска војна победа у рату је праћена агонијом у коју је тонуло Хабзбуршко царство. Почетком фебруара 1918. побунили су се

морнари у поморској ратној бази у Котору. Било их је шест хиљада, захтевају мир и национално ослобођење. Било је ту мало Срба. По шумама се стварају групе војних дезертера Зелени кадер. На Фрушкој гори их је било шест хиљада. По Србији се организују четничке јединице Косте Пећанца, али и импровизоване наоружане групе. Српску војску дочекује у Ужицу неколико хиљада људи под пушкама. По Босни и Херцеговини се сељаци окрећу на гоњење муслиманских велепоседника и запоседају своје баштине, које им је султанов Земљишни закон 1858. отео, а хабзбуршка власт то после 1878. потврдила. Врло је значајан и Покрет већа, који се јавља крајем рата. Иако су те клице засађене раније, тај покрет се разгранава и постаје фактор тек кад је српска војска почела победнички поход у Подунавље и Штајерску. Без тог војничког ослобођења не би било другога. Ипак, војска је ударала само темеље, а требало је да народ, преко „Покрета већа" најпре лека општој бољци непостојања стабилних институција, нити неопходног мира, како би се воља обичних људи чула.

У страху да служе под туђом командом на једном споредном ратишту и да немају приступа попришту главних битака где ће се и њихова судбина одлучивати, српски генерали су захтевали да се промени општа стратегија светског рата и најпре потуку мали противници, да би ред дошао на оне веће. И српски регент је писао два меморандума енглеском краљу у том смислу. После велике немачке офанзиве на Париз у марту 1918, савезници ове српске лудости узимају за полазиште ка победи. Француски маршал Франше де Пере (Franchet d'Esperey) наименован је за команданта фронта. Српској армији одређена је кључна улога у пробоју. Војвода Живојин Мишић је целу ноћ на осматрачници пробдео чекајући да се разиђе магла. Уз две српске армије учествовале су и добровољачке трупе из југословенских земаља, највећим делом Срби. Најбројнија, француска војска је допола била састављена из колонијалних јединица, а мароканска коњица је одиграла кључну улогу дугог маршовања. На 180.000 француских дошло је око 150.000 српских, 135.000 грчких, 120.000 британских, 42.000 италијанских и хиљаду албанских добровољаца, под српским савезником Есад Пашом.

Маршал де Пере је сузио ударну линију на 33 километра и ту концентрисао највише људи, артиљерије и опреме. Најпре је артиљерија растурила рововска утврђења 14. септембра, а сутрадан друга српска армија је у јуришу пробила непријатељски фронт и изазвала опште расуло на њему. Дуги марш до Београда је трајао 46 дана, па је српска престоница ослобођена 1. новембра, а до Суботице се препешачило за 60 дана. Свуда по земљама Средње Европе се ра-

спламсава „покрет већа“. У Загребу је 6. октобра формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба. Цар Карло је 15. октобра прогласио федерацију са једном Илирском краљевином. Два дана потом је Народно вијеће формирало Средишњи одбор са др Антоном Корошцем, др Антом Павелићем, лекаром и Светозаром Прибићевићем. Аустријски парламент, састављен од немачких посланика бившег Reichratha, почео је рад 21. октобра, а 12. новембра затражио уједињење са Немачком у јединствену националну државу („Anschluss“). Све немачке партије су настојале да се Аустрија уједини са Немачком, у Тиролу и Салцбургу 90% народа. Конзервативна мањина („Römisch-Deutsche“) није имала савезника нигде. У Сарајеву је било формирано Народно вијеће за Босну и Херцеговину, а 2. новембра формирало и Народну владу под вођством Атанасија Шоле.

Већ од почетка се показује да у Хрватској постоје језгра опозиције уједињења са Србијом. Најдаље се чуо Стјепан Радић са својом Хрватском сељачком странком. Та рибица, настала из одлука о политичком активирању села на Еухаристичком конгресу у Загребу 1900, у мутном је почела да се сналази и расте. Она се прва опредељује за самосталну хрватску републику.

Међу недовршеним људима, који доминирају југословенском политиком 1918, Стјепан Радић је био изузетна личност – пола кафански политичар, пола религиозни месија. У својим успоменама из затвора (1903), он је забележио како су га 1888. послали у затворску болницу на посматрање. Психијатар му је рекао да је „врло даровит младић, ми то сви знамо... Ви сте се прерано бацили на политику и постали сте страшно ексалтирани (претјеран). Ви сте врло нервозан, живци су Вам слаби, и то коли од превеликога душевнога напора толи од Ваше умишљености, да пошто-пото морате већ сада спасити Хрватску“. Мане су му биле претерана говорљивост и нагло мењање суштинских убеђења, али је био незамењив у грађењу политичке странке у сваком засеоку и предграђу. Био је једини политичар чија критика Католичке цркве, која је отуђила православне и муслиманске сељаке, има подршку и католичких попова. Никад се није одрицао планова да ствара хрватску државу до реке Дрине, асимиловањем свих вера и других етничких група у једној препорођеној Католичкој цркви у којој би општине наименовале свештенике, а не би били постављани од бискупа.

Народно вијеће у Загребу је створено тек после притиска из Далмације, где је због италијанске опасности већ 2. јула 1918. била створена Народна организација Срба, Хрвата и Словенаца за Далмацију. Маршал де Пере је страховао од овог хрватског оклевања које је могло водити рестаурисању Хабзбуршке државе, па 3. новембра 1918. тражи да српска војска шаље емисаре за самостално организовање уједињења у југословенску државу. Сарајевско Народно вијеће је поручивало да је и до сада радило по инструкцијама српске владе, па је одбијало да прихвати официре нове Народне гарде које шаљу из Загреба. У Црној Гори су биле организоване локалне скупштине и одржани избори за Велику народну скупштину, која проглашава уједињење 26. новембра 1918. Слична скупштина у Новом Саду је то урадила 25. новембра, а Далматинска влада је 16. новембра послала ултиматум у Загреб да Народно вијеће за пет дана прогласи уједињење са Србијом, или ће то сами урадити. Подржала их је Народна влада из Сарајева.

Италијанска влада је живо радила на томе да координише отпор проглашењу југословенског уједињења. Генерал Бадољо (Badoglio) био је створио један план, који се назива по његовом имену. Врбовао је већину католичких свештеника, неколико листова у Загребу и Љубљани, велики део старих градоначелника. Песник Д'Анунцио је скројио планове о проглашењу пет република на јадранској обали (Албанија, Црна Гора, Далмација, Словенија и Хрватска). Хрватска мањина у Ријеци од 13.000, према 22.000 италијанских становника, била је успавана католичком идеологијом о потреби да се демократска држава замени ауторитативним решењима социјалне државе професија (корпорација). Стјепан Радић је у Хрватској био главни италијански савезник. Отишао је у Ријеку, а када су га у марту 1919. на повратку ухапсили српски војници, он је успео да италијанском председнику владе Сонину пошаље једну поруку. Покушао је да створи неку врсту тајног плебисцита и тврдио да је скупио листу од 200.000 потписа за посебну хрватску републику. Неки извори су шкртији и помињу само 115.000.

Ове су планове подржавала и двојица британских јавних радника Ситон Вотсон и Викам Стид. После смрти Супила, они су искористили Радића да се споразуме са италијанском владом око хрватске самосталности. На Женевској конференцији од 6. до 9. новембра 1918. представници српске владе и Народног вијећа из Загреба донели су закључак да се формира једна „двојна влада“. Британски јавни радници су успели да прошире вест о томе да ће на тај начин и Југословенски одбор бити признат за ратујућу страну, а југословенски добровољци проглашени његовом војском.

На састанку Пашића са Викамом Стидом 8. октобра 1918. дошло је до жестоког сукоба. Британци су радили на томе да се југословенски одбор прогласи ратујућом страном, али ниједна влада се на то није решила. Када је српској влади, са потписима Корошца и Чингрије у име Народног вијећа дошао један уцењивачки телеграм,

испоставило се да ни Корошец ни Чингрија нису знали за њега, него да је то дело двојице британских јавних радника. У целом британском јавном мњењу постоји „Синдром Лоренса од Арабије". Попут њега, сви су убеђени да подржавање једне нације, писање књига о њој доноси и право да се тој нацији формира влада.

Никола Пашић је био дао сагласност за „двојну владу" у Женеви, али је то изазвало отпор остатка владе у Србији, па се променом министара ствара нова влада. Одређено је да Анте Трумбић, као министар спољни нове државе Словенаца, Хрвата и Срба, учествује на мировној конференцији. Уједињење Краљевине Словенаца, Хрвата и Срба је обављено кад је у име делегације од 28 чланова др Анте Павелић прочитао декларацију пред српским регентом у Крсмановићевој палати на Теразијама, 1. децембра 1918.

Италијанска војска и влада су покушале да организују две оружане побуне против стварања југословенске државе. Обе су се одвијале у временском размаку од 5. децембра 1918. до 7. јануара 1919. Америчка морнарица је у Ријеци имала своју обавештајну службу. Амерички државни секретар Лансинг је у марту 1919. био обавештен да су неки „Д'Анунција у Хрватској дочекали као хероја". После заузимања Ријеке, Д'Анунцио је имао план освајања Сплита, Задра и целе Далмације. Обећавао је стварање хрватске републике и „да ће поново нацртати границе Хрватске". Група војника Националне гарде у Загребу, коју је створило Народно вијеће, а водио Мурко, покушала је да изведе удар и збаци Народно вијеће. Ишли су праћени музиком, уз клицање републици. Вођа социјалиста Витомир Корач је забележио да су знали да је „Стјепан Радић јавно на седници Народног већа претио да ће у Загреб довести десетак хиљада наоружаних сељака и растерати Народно веће". За тај случај су социјалисти припремили у загребачким фабрикама десет хиљада радника да Радићеве сељаке растерају.

Верни опис ове загребачке побуне сачинио је 16. јуна 1971. у „Књижевним новинама" Вељко Наранчић. Вели да је из знатижеље дошао на загребачки главни трг у друштву потоњег народног хероја Младена Стојановића, браће Стевана и Косте Хакмана, песника и сликара. Он вели да се раширила вест о војним демонстрацијама, можда и пучу, па су српски заробљеници, који су у граду одржавали ред, повучени са улица. Побуњени војници су присилили групу полицајаца на предају. Када су убили једног преговарача Народног вијећа, опуномоћеник те једине установе власти Грга Анђелиновић је наредио групи морнара, делу војних формација Народног вијећа да пуцају по маси. Убијено је 13 људи. „На Јелачићевом тргу службено ни-

је присуствовао ниједан Србин." Тек навече су се појавили заробљеници и успоставили ред.

„Божићна побуна" у околини Цетиња, 7. јануара 1919. била је дело сепаратиста у служби италијанске владе. Председник владе Сидни Сонино се посебно залагао да Црна Гора добије независност и проширење територија у Конавлима и северној Албанији са Скадром. Није одолео притиску западних савезника да из нацрта Лондонског пакта 1915. избаци одредбу да неће доћи до уједињења Србије и Црне Горе. После тога су скупљани црногорски добровољци, организовани у војне јединице и вежбани у Гаети. У различитим групама их је било 2.200. Покушај да заузму Цетиње није успео. Водили су их стари градоначелник Бара Живко Никчевић и мајор Челебић. Стало им је на пут 230 бранилаца, од којих 100 српских војника. Побуна се осетила и у неким селима око Никшића.

Ова побуна по српским селима око Никшића првобитно није имала политичку основу. То је био наставак пљачкашких похода из доба рата на херцеговачка села. Команда града Требиња је прогласом потпуковника Мијатовића од (15) 28. децембра 1918. наредила разоружање ових пљачкашких хорди: „Победисмо непријатеља и ујединисмо се, али у првим данима наше среће и слободе доживесмо жалосне појаве. Многи заблудели синови наше јуначке Црне Горе и дичне Херцеговине сматрају да је у слободи дозвољено да они наоружани могу насртати на туђи дом и отимати марву и све што им је потребно, па стога из Црне Горе прелазе у Херцеговину читаве руље пљачкаша, где од Херцеговаца нађу јатаке и помагаче за ово гњусно дело, па после пљачку деле... Они се не устежу да у овом ужасном послу употребе оружје противу браће своје, противу ослободилаца својих, противу српских војника, са којима често читаве борбе воде, у којима се и артилерија употребљава и жртве подносе... Ко год се ухвати с оружјем у пљачки предаће се војном суду, који ће га осудити на смрт или робију". Историчари су пренагласили политички карактер ове побуне око Никшића. Остаје питање да ли је она икада изашла из оквира пљачкашких побуда и добила праве политичке мотиве.

Нетачна је представа у делу литературе да су се борили за федеративну Југославију и боље место Црне Горе у њој. Прави циљ је формулисан у „Меморандуму владе Краљевине Црне Горе Лиги народа" у марту 1920. Ту су први пут донели нацрт етногенезе Црногораца као посебне нације, настале асимилацијом досељеника и старих Илира. Разликује им се језик од српског и у средњем веку су имали моћну државу Зету. Ову дефиницију нације су вероватно учили од Асоцијације италијанских националиста 1911. На Ђеновској конференцији у мају 1922. совјетски комесар спољних послова Г. В. Чиче-

рин је поменуо да се „у Југославији не поступа праведно према Хрватима, Црногорцима и Македонцима". Тај црногорски сепаратизам нема социјалне, ни етничке основе. Израз је „вечног гувернадурства" у менталитету црногорске интелигенције.

Амерички председник Вудро Вилсон је био јако сумњичав према вестима да хрватски народ не жели југословенску државу. У марту 1919. је послао из Аустрије тајног обавештајца Лероја Кинга (Leroy King). Он је почетком 1919. известио да је нетачно да у Хрватској не желе југословенску државу. Хрватски отпор је везао за национални карактер, јер Хрвати „нису идеалисти као Словенци, нити снажан ратоборан народ као Срби, него народ коме се најлакши пут намеће као решење". Видео је да је већина становништва за југословенску државу, али „да многи од њих више знају шта неће, него шта хоће". Вероватно је гледао Радићев попис против нове државе, јер вели да је нетачно да је 200.000 људи потписало, или 150.000, и мисли да их има само 115.000, али су већина неписмени сељаци који су само бележили крстић. Средом, на пазарни дан, сељаци мало протестују, па се размиле без некаквог знатнијег учинка.

У Љубљани је Лероj Кинг нашао да би Словенци вероватно имали примедби на нову државу, али да их једино брине да Срби дају помоћ како италијанска војска не би заузела словеначке покрајине – „Словенци гледају напоље, а не унутра". На сличан начин су и британски изасланици оцењивали да је отпор у Црној Гори ствар италијанских интрига и да су Црногорци по нацији планински Срби.

Закључак о стварању Југославије 1918. би биле речи младог песника Иве Андрића 1919. да је тиме завршена „она кобна линија српске хисторије што се без престанка креће између клања и орања". У модерно време неки српски историчари закључују да је стварањем Југославије 1918. српски народ направио грубу грешку у својој историји, јер је тиме изгубио своју, међународноправно и национално, јасно дефинисану српску државност. Она се утопила у импровизацију југословенске државности, са којом је доживео највећи пораз у својој историји.

Не поричући чињеницу да је то разочарење основно обележје српске душе, мора се ипак рећи да српска традиција чврсте државности са уједињењем 1918. није ишчезла. Она се само разводнила. Национални суверенитет је у тој држави ослабио, а с тиме и свако осећање државности. У тој држави је једино српски народ имао демократске институције и укидао их краљевском диктатуром 1929. Још је Џон Стјуарт Мил (John Stewart Mill) писао да су „демократске институције готово немогуће у земљи која је састављена од различитих нација".

Српски народ је уједињењем 1918. завршио своју историју борбе за западноевропски облик парламентарне државе, са различитим религијама и етничким варијантама. То је била једина мултикултурна држава створена на Балкану у целој историји. Ту државу није срушила ни политичка, ни социјална неправда, него религиозна нетолеранција, која се као идеал нудила из западног света одмах после њеног стварања. Сви који су рушили југословенску државу, фашисти 1941, комунисти 1945. и „амерички облик демократије" 1992, остваривали су тријумф идеје да је религија вододелница нације. Ниједно решење није било историјски прогрес, према демократском устројству југословенске државе од 1918. до 1929. Иза сваког од тих рушења стоји нека светска сила, која се запутила да осваја свет. Као и увек пре и после, ни 1918. велике силе не дозвољавају тријумф велике српске државе. Она им је увек сметала.

Католичка црква је поздравила распадање Аустро-Угарске до оне тачке до које је цар Карло прогласио федеративни принцип и успостављање нове Илирске Краљевине. Упадљиво је да је окружница хрватских бискупа 29. новембра 1918. поздравила нову државу, коју је прогласило загребачко Народно вијеће, а то је изостало после декларације у Београду 1. децембра. Уместо тога, католички листови траже да се успостави Хрватски католички сениорат, систем Католичке акције која контролише цело друштво. Америчка дипломатија је била открила да Ватикан подржава Немачку, да би преко ње извршили експанзију на рачун православља. Мислило се да је бољшевизам одузео православљу историјску основу. Бискуп Махнич, идеолог католичке цркве је писао да ће у условима када је пала Русија, Хрвати превести православне у католичанство и створити један „Исусов овчињак".

За српски народ стварање Југославије је била Пирова победа. У рату 1914–1918. је имао толико жртава, да је српски национални покрет добио дефанзивни карактер. Од тада је само бранио постигнуто.

СРПСКИ НАРОД У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ 1918–1992

Битна разлика између историје српског народа пре 1918. и после тог периода историјски је замор од успона. До стварања југословенске државе, у којој је српски народ први пут остварио своје национално уједињење, национални покрет се полако пео ка свом коначном циљу. То је карактеристика борбе за државно уједињење сваког народа на европском простору, кад се постиже једна коначна тачка засићења („Saturating point"). У српском случају то прво време је било дуго доба офанзивности за остварење коначног циља уједињења. После 1918. наступило је време дефанзивности, ради очувања онога што је постигнуто. У време успона, менталитет друштва обележава спремност на жртву, а у време изласка дух се окреће ка осећању узалудности отпора и претходно најављује спремност на компромис. Код неких других народа ова тачка засићења је била само промена метода, да се неуверљивост постигнутих остварења превазиђе употребом друкчијих начина.

Главни разлог што Срби после 1918. спуштају наниже своје далекозоре, није долазио од чињенице да је засићеност једном морала да дође, него због високе цене којом је плаћено уједињење 1918. У научној литератури постоје неуједначени подаци о губицима у току два светска рата. За Први рат се негде наводи да је Краљевина Србија изгубила 28% народа, 1.247.000 људи, од тога 56% мушког. Од 1.900.000 мртвих, на целом југословенском простору, на Србе је у Србији отпадало 65,63%. Ове разлике долазе и због друкчијег територијалног оквира у коме је мерење вршено. У званичној статистици, прављеној за Версајски мировни уговор 1919, прорачунато је да је у старим границама, без Косова, Метохије и Македоније, Србија изгубила 43% свог становништва. Црна Гора је изгубила 25%, Босна и Херцеговина 19%.

Срби су своје национално избављење најскупље платили. Овде је потребно урачунати и чињеницу да су се различити „културни појасеви“, које је Јован Цвијић увео у науку 1902, после 1918. почели да уједначавају, па је победа цивилизацијских норми по европском искуству – свуда сем у муслиманским подручјима – довела до тога да је демографски развој био усаглашаван са начином развоја који се одвија приближно једнако у осталим деловима Европе. Другим речима, демографско опадање у последњим деценијама је добијало европске цивилизацијске импулсе, док је, у исто време, муслимански део доживљавао вртоглави успон карактеристичан за азијски простор.

Две југословенске државе и српски народ у њима од 1918. до 1992. доживеле су прво разарање у агонији унитарног јединства до 1941, а друго у агонији федеративног уједињења. Сама та разлика већ упућује на то да главни узрок пропасти не лежи у унутрашњим несугласицама, колико год да су биле болне и рушилачке, него у спољним ударима. Другим речима, српски народ је после 1918. изгубио своје старе савезнике, а нове није добио.

У обе Југославије, унитарној и федеративној, заједнички су били нестабилност постојања и агонија одржања. Основни и најдубљи разлог за то је губитак становништва у оба рата. Тај губитак основне, живе масе, која је подлога сваке историје, после 1945. није тачно установљен. У Првом светском рату тај број износи 1.900.000. Званични подаци југословенске државе после 1945. показују да број жртава у Другом светском рату није прелазио број из Првог светског рата, па се сматрало да износи око 1.700.000 људи.

Југославија је једина држава у свету која после светског рата 1945. није пребројала своје мртве. Није у питању само политички интерес власти да се број мртвих не установи егзактно и не спецификују убице и убијени, јер би обичним одузимањем било лако установити колики је број жртава политичког терора који је та сама власт вршила после 1944. и 1945, него и неспособност српске науке да то питање реши. Сматра се да је српски народ у покољу, који је извршен у Независној Држави Хрватској, изгубио око 750.000 људи. Али разлике у проценама крећу се од 1 до 35. Тешкоћа је и у томе што се тачно не зна колико је та хрватска држава имала становника. На дан њеног проглашења, 10. априла 1941. главни идеолошки лист католичке цркве „Хрватска смотра“ објавио је да у тој држави има 3.788.000 католика и муслимана и 1.845.000 Срба. Нацистички координатор војних и цивилних власти на окупираном подручју Херман Нојбахер (Neubacher) је у својим успоменама 1956. оцењивао да је 750.000 Срба било убијено у усташкој држави. Званична статистика је рађена по попису из 1931, па је било немогуће тачно одредити

десетогодишњи каснији прираст. Према владиним подацима, било је укупно 6.500.000 становника, од чега 4.817.000 католика Хрвата, 1.845.000 Срба и 776.000 муслиманских Хрвата. Италијанска влада је имала прорачун о 6.600.000 укупног народа, од чега 2.000.000 Срба. По бројању немачког публицисте Адолфа Дреслера 1942, од 6.800.000 ста- новника, на Србе је отпадало 2.300.000. Члан усташке владе, Хаџијахић је 1943. написао да муслиманских Хрвата није било 776.000, како се званично тврди, него 915.000. Ту бројку је добио додајући податке исламске верске заједнице на попис становништва из 1931. По проценама Главног усташког стана, у Гатачком срезу је, по попису из 1931, било 15.742 становника (православних 61,92%, муслимана 32,72% и осталих 0,013%), а до 1941. се тај број попео на 19.500 житеља. Ако би се то узело као мерило прираста од пописа 1931, онда би и број Срба био до 300.000 већи, него што је хрватска службена статистика тврдила. Сам поглавник Павелић је немачком дипломати Везенмајеру (Weesenmayer) саопштио да је у његовој држави у почетку Срба било 30% укупног народа, али да их је остало 12–15%. Немачки публициста Адолф Дреслер (Dresler) је, на основу података званичних хрватских власти, 1942. објавио да је 250.000 Срба протерано у Србију, али их је од 6.800.000 остало 30%, то јест око 2.300.000 људи. Због ове какофоније података о тачном броју становника у хрватској држави, проценту Срба и оних који су побијени, немогуће је тачно навести у ком је степену српски народ демографски опао у Другом светском рату. Основно биће историје су живи људи и само народи који се репродукују имају стабилну будућност. То је разлог да се мора закључити да је губитак живе силе народа био и основни мотив његове целе историје. Он се више није борио да постигне нешто више него је остварио до 1918, него само да уз све компромисе и одрицања очува оно што је постигао.

Што се тиче развоја српског становништва у овом раздобљу после уједињења 1918, сви пописи становништва показују да су до 1981. Срби као водећи народ у држави бројчано расли. Своју бројчану снагу почињу да губе после 1981, и то најпре изван Србије и на подручју Косова и Метохије. У југословенској држави (Краљевина СХС) према попису 1921. живело је 11.984.911 становника, од тога православних је било 46,67%, католика 39,29% и муслимана 11,22%. Такав однос остао је приближно исти и у пописима 1931. (укупно 13.934.083, од чега Срба 6.577.398). Ови бројеви нису сасвим егзактни јер је у Србе убрајано и православно становништво Македоније, а у Хрвате католици који су се још држали идентитета Шокаца и Буњеваца. Први попис становништва после Другог светског рата 1948. показао је поремећај ранијег прираста. Иако је за три године општи југословен-

ски прираст од 1945. до 1948. био изузетно висок, он је показао поремећај ранијег мирнодопског развоја. Управо због тог високог прираста у току три послератне године, отежано је израчунавање укупних жртава у току Другог светског рата. У пописима после 1961. до 1981. показало се да су Срби за десет година расли по два милиона становника. Од 20.504.516 становника Југославије 1971, Срба је (са издвојеним Црногорцима) било 8.644.227. Ту треба додати чињеницу да је становништво изван Србије све више показивало тенденцију пресељавања у своју матичну републику. За две деценије, у периоду од 1961. до 1981, из Босне и Херцеговине се у Србију преселило 266.000 људи, или 13.500 годишње. После 1991. тај прираштај је повећан, па се 1992. рачунало да се доселило милион људи, а од 1992. до 1995. досељено је још 750.000. Под војничким и дипломатским притиском Сједињених Америчких Држава, чији је интерес била општа капа под којом се групишу и интереси западноевропских земаља, из Хрватске и са Косова и Метохије српско становништво је готово у целини очишћено. Етничко чишћење Срба из Хрватске је показало да је проценат од 18,9 у години 1931. у попису 2001. пао на свега 4,42%, а после тога у неколико наредних година на минимум од 0,91%. На Косову и Метохији је проценат Срба од 23,5% у 1961. спао на 10% у 1991, а отада су готово ишчезли.

Поред свих промена социјалних структура друштва и идеологије по којој је оно организовано у различитим облицима државе, још увек је у свим тим променама свега постојећег остајала непромењена само једна појава – религиозна нетолеранција, на основу које је текао неометани процес израстања религије као вододелнице нације. Парламентарну демократију краљевине 1941. заменио је фашистички тоталитарни систем. Њега је 1945. наследила држава „диктатуре пролетаријата", а ову, опет, 1992. амерички облик демократије, основан на једноверским друштвеним заједницама. Поред свих одвећ громких разлика идеологијâ, које су стајале иза овог смењивања типа државе, само је једно остало стално и непромењено – држава се све више сводила на заједницу једне религије.

Основни покретачки фактор у овом поразном развоју била је верска нетолеранција Католичке цркве. Она никада није прихватила југословенску државу као своју. Пре уједињења, 1. децембра 1918. године, католички бискупи Хрватске су објавили окружну посланицу свим верницима да поздрављају пропаст Хабзбуршке монархије, као одраз ослобођења од вековног ропства. Али то је ипак био поздрав држави коју је средином октобра 1918. прокламовао последњи хабзбуршки цар Карло, под именом „Илирска краљевина", као једну од средњоевропских држава у заједничкој католичкој конфедерацији. Уместо поздрава унитарној Југославији под српском православном династијом, уследио је захтев да се да пуна слобода „Хрватском католичком сениорату", како се тада називала мрежа организација Католичке акције. Српски писац Јован Скерлић, пошто је био сведок погубном погрому Срба у Загребу 1902, кад је улична руља рушила пред собом све што је српско, написао је да ће будућа Југославија и заједничка држава Срба и Хрвата моћи да постоји само у условима општег, подједнаког и свеобухватног слабљења духа верске несношљивости – или неће постојати. За осам деценија постојања југословенске државе десило се управо оно што је задавало страх Јовану Скерлићу 1902. Све велике силе које су разарале и утицале на организовање југословенске државе искориштавале су верску нетолеранцију као своје основно оружје.

За све то време Католичка црква је желела да стабилизује границу свог поимања Европе на реци Дрини. У Првом светском рату, хабзбуршким властима није пошло за руком да етнички очисте Србе из долине реке Дрине. Велики геноцид 1941–1945. такође је промашио у том задатку, а етничка чишћења из Хрватске, Косова и Метохије и делова Босне и Херцеговине створила су границе које не изгледају трајне и уверљиве. Процес чишћења Срба са подручја западно од реке Дрине остаје питање наредних деценија. Све западне силе које су рушиле намеравану и успостављену југословенску државу, после 1878. имале су као главног балканског савезника хрватску Католичку цркву.

У томе је југословенски комунизам покушао да направи историјски заокрет, па је под теретом прихватања тог мотива као свог историјског циља сишао са позорнице историје и пропао. Остаје питање да ли је југословенски комунизам заиста био атеистички покрет, како се у почетку сам идентификовао? Један посланик француског парламента почетком двадесетог века сам себе је идентификовао као католичког атеисту („Ја сам атеиста, али католички"). Југословенско атеистичко искуство 1945–1992. показало је да се човек може потпуно ослободити само туђе религије. У једној анализи, коју су 1961. сачинили стручњаци југословенске Комунистичке партије по налогу Централног комитета, установљено је да је због религиозности из чланства странке избацивано просечно 2.400 чланова годишње, највише у католичким деловима земље.

Појам религиозности има више различитих обележја. Само једно од њих садржи убеђење да постоји бог. Поред тога, постоји ритуална религиозност која се огледа у јавном обележавању припадности цркви, тако што ће се појединац појављивати у храму за молитву и обреде. Религија је и оно што сама реч значи: веза која

групе становника повезује у једну заједницу. Атеизам погађа, углавном, прво обележје, односно интимно убеђење да постоји бог, затим ритуалну побожност на јавним местима, док је осећање повезаности у једну групу атеистичким духом нерањиво. Религија јесте фактор изградње етничке припадности, на Балкану је она једина традиција која је на том простору старија од народа који га насељава. За цркве најпогубнији атеизам долазио је из западних друштава, где је атеистичка плима поколебала и уништила старе облике морала, сексуалне суздржаности, брака.

Католичка црква је у целом овом раздобљу од 1918. до 1992. била везана за једну од две светске велике силе које су тежиле доминацији на глобусу. Од 1922. за њу је карактеристичан „филофашизам", а после 1945. полако га замењује „филоамериканизам". У оба случаја Католичка црква је у друштвима, која су била противна овим светским силама, вршила функцију унутрашњег рушитеља стабилности и државне структуре.

Као и у француској Трећој републици, у југословенским државама од 1918. до 1992. Католичка црква је успела да изгради своје унутрашње цивилно друштво, једну мрежу унутрашњих организација које католичког верника увек држе изолованог од успостављене демократске државе и управља њиме. У поменутој анализи („Политички и идејни проблеми у вези са религијом") вођства југословенских комуниста 1961. каже се да је католичка заједница прва међу другим верским заједницама у броју штампарија, издавања листова и књига. „За католичке школе карактеристичан је веома висок степен изолације ученика од спољног света и додира са друштвеним збивањима у земљи. Њима се најчешће онемогућава излазак, а уколико се дозвољава, онда се он обавља групно, како би се имала пуна контрола кретања и понашања ученика. Посете су дозвољене само најближим рођацима, а разговори с њима обављају се у присуству наставника. Писма ученика се строго цензуришу. Читање штампе и слушање радија се онемогућава, а такође и читање савремене литературе. Међутим, омогућава се добијање стране антикомунистичке литературе и штампе... Све то утиче да се у овим школама формирају млади људи у духу фанатизма, националне нетрпељивости и ускогрудости."

Према броју верника, Католичка црква је имала највећи број свештеника. Најбројније свештенство, према броју верника, као и увек у свим земљама имала је муслиманска заједница. До 1941. муслимани у југословенској држави имали су 2.200 имама и преко 2.000 џамија. У 1960. је било 2.003 имама и 1.780 џамија. Између 1970. и 1990. гради се 20 џамија годишње у држави, у Турској 4 дневно. Православна црква је до 1941. имала 3.148 свештеника, 27 епископа, више од 500 великих црквених функционера и 3.500 цркава. У 1960. иста заједница је имала 1.850 свештеника, 293 монаха и 552 монахиње. Имала је 2.500 цркава, 537 капела и 150 манастира. Католичка црква је 1939. имала 3.109 свештеника, монаха 1.310 и монахиња 7.113, затим 4.467 цркава, 3.109 капела и 379 манастира. Она је једина настојала да сачува раније тековине и да их постепено повећава, на свим местима где су раније била запуштена.

Ови бројеви који су изоловани, сами за себе, мртви и досадни, ипак су рендгенска слика стања у држави у којој су друштвене елите, а највише интелигенција, покушавале да створе неку мултирелигиозну заједницу у хармоничном друштвеном и политичком односу, па су и у случају југословенског демократског унитаризма и атеистичког федерализма ту историјску битку изгубиле. Религиозна нетолеранција је остала основни фактор који је преживео све епохе и разлике у идеологији.

На основу свега изложеног ипак се закључује да последице не сачињавају грех обичних верника. Оне су првобитни грех ватиканског средишта Католичке цркве, која је стварала политичке савезе са великим светским силама и са њима покушавала да учествује у контроли глобуса. Без удараца, најпре нацистичке Немачке, а затим глобалистичких Сједињених Америчких Држава, југословенска заједница би и 1941, а још више 1992, била у стању да превазиђе своје унутрашње разлике и очува заједничку државу. Рушење менталитета јединства југословенских грађана није израз њиховог свађалачког националног карактера, него је дошло споља, као наметнуто насиље.

Модерну кризу религиозности је најлакше савлађивала католичка верска заједница. Пре атеизације, после 1945. она је била излагана опасностима конверзије у православну веру, а од 1917. у новостворену „Хрватску старокатоличку цркву", која је настала у Далмацији и почела се ширити нарочито у Војводини. Као одговор на те изазове, црква је прошла строги испит модернизације по узорима на европске католичке заједнице. Она се састојала у претварању свештеника од духовног водитеља у социјалног водитеља верника. У исто време је смањиван број свештеника и предузимано боље и перманентно њихово школовање. Свештеник је постајао писац, руководилац световних спортских, културних, туристичких друштава.

У условима одоцнелог процеса кроатизације католика Далмације, Славоније, Босне и Војводине, код њих се жилаво одржавала и свест о блискости и истоветности са српским православљем. У Далмацији се још памти да су напустили православље бежањем са тур-

ског простора у XVI и XVII веку. Још 1865. Анте Кузманић је писао да „једна страна у нас од старине непрестанце показује љубав к својој народности, и дилом (на делу) је показује. То су Далматинци вире грчкоисточне. Они су јекавци. Ја им то својство незамирам, него нашим икавцима замирам што се дају заносити са оним језиком".

Прелазак на православље, највише из политичких разлога отпора италијанизацији становништва, често је бележен по новинама. Крајем 1880. задарски „Српски лист" бележи да омладина виче, у једном селу на Брачу, „Српска су права наша права, Српска мајка, наша је мајка, Српска народност, наша је народност". На неким лађама, уз обавезни државни аустроугарски „вије се и наш народни српски посвећени стијег". У мају 1890. католички бискуп је у Сплиту обуставио глагољашку службу божију, па су новине писале да ће неки и ту, као у случају 11 верника у Ријеци, прећи на православље. Сељаци у истарским селима Рицмањ и Лог су 1903. прелазили у православље, јер „сви њихови напори да добију словенски језик у цркви остадоше без успеха". Католици Подгоре и села Сукошана код Задра су 1904. запретили бискупу да ће „на најмирнији начин прећи из католичке, у свету народну православну веру, а тиме ћемо учинити и највиши пијетет, према правичности и оним свецима, који у рају штите Словенство".

Ово се наставило после победе фашизма у Италији, што је остварено са лакоћом, највише због потпуне подршке Католичке цркве. У Сплиту је 1932. објављена брошура „Vigilans: Papa Pije XI proti Slavenima". Од Латеранског споразума фашизма са црквом 1929, отворено се подржава гоњење словенског становништва, па их се око сто хиљада преселило у Југославију. Бискуп у Ријеци је постављен због италијанизације, а у 13 манастира су доведени италијански калуђери, који вернику кажу „parli italiano, non capisco lingue straniere". Због тога свештеници по Далмацији у цркви неће да хвале папу. „Буде ли то расположење потрајало још пар година, окренут ће хрватски и словенски народ у Италији папинству хрбат и дозрети посвема за црквени раскол."

Православни дух је оживео највише у урбаним срединама далматинских градова и нарочито на острвима. На Вису је 1925. стотину сељачких породица прешло на православље. Према студији „Срби у Хрватској. Насељавање, број и територијални размештај", коју је објавио београдски Географски факултет 1993, то је изазивало отпор Ватикана и католичке цркве у Југославији, али су чланови новостворене православне општине писали да „народ стоји као тврда стијена и не попушта у живом покрету своме". Уз помоћ добротворних прилога у Југославији и вероватно верника из Сједињених Америчких Држава, 1933. су подигли лепу цркву Ћирила и Методија у самом граду Вису.

Нове православне, као и старокатоличке цркве гоњене су и од италијанских власти после окупације 1941, а укидане су по капитулацији Италије 1943. После 1945. на Вису су се поново вратили православљу и нису дозвољавали да се поруши православна црква у граду како су хрватске власти захтевале. Патријарх Герман је одбио да за то да сагласност, јер „српски патријарх може давати одобрење само за подизање хришћанских цркава, а не за њихово рушење". Ипак је црква срушена 1963. и земљиште претворено у паркиралиште, уз сагласност шибенског владике да се у замену да финансијска одштета и дозволи обнова православне цркве у Книну. Верници су у писму Светом Синоду захтевали да се црква не руши, јер су прешли на православље да докажу да Вис није италијански.

Религиозну нетолеранцију као ендемску болест југословенске заједнице и у њеном демократском, као и атеистичком времену, није могао да ублажи неки надмоћнији фактор државног јединства. До 1918. српски народ је у ужој Србији од 1833. до 1918. створио социјалне односе по којима је одатле долазио основни мотив развоја за цели наредни век. Друштво слободних малопарцелних сељака је била локомотива у социјалном развоју свих балканских народа. Та локомотива историје није трајала дуже од једног века.

Када су се југословенске заједнице ујединиле 1918, оне нису имале јединствен модел друштва будућности. Слободни малопарцелни сељак, који је производио што је његовој породици требало за одржање и обнову, постао је главни социјални непријатељ те државе. Ниједна југословенска заједница, а најмање Хрвати и Словенци, немају један модел индустријског друштва који би постао модел за прихватање, као што је био ранији случај са поседом аутархичног малопарцелног сељака из Србије. До 1918, не само југословенске земље, него и све друге које су улазиле у састав Хабзбуршке монархије, нису унутар капиталистичког круга „земаља језгра", које предњаче у стварању нове економије и нових друштвених односа.

Ниједна југословенска етничка група нема развијено индустријско друштво са развијеним класама радништва и буржоазије. Све имају ваљана почетна остварења у томе, али у буржоазији доминира њен компрадорски тип, који је везан за међународну трговину и посредовање. Не постоји индустријска буржоазија, нити у правом смислу индустријски тип града. Он настаје тек у социјализму после 1945, али и тада је остао роб свом претку, који је у свему зависио од немачког индустријског залеђа. Српски народ је сва своја урбана и индустријска средишта имао, углавном, у Србији са Војводином. Пре-

ма попису становништва Босне и Херцеговине 1948, градски живаљ чини само 10% друштва, а на Србе ту отпада само 2%. У целој Југославији је 1931. у индустрији и занатима било запослено само 11% становника.

Између два светска рата српски народ је у целој југословенској држави постао индустријско дориште велике немачке и делимично западноевропске индустрије. Економска криза од 1930. наметнула је спољну трговину на основу трампе са извозом пољопривредних производа и увозом индустријских производа. То је време кад су јефтини немачки бицикли освајали српске сеоске друмове. То је економија из невоље, међу државама које немају међународно признате валуте, са ниском акумулационом снагом. После 1945. то ће се, са великим прекидом од 1948. до 1953, поновити и у размени са совјетском економијом. Извозом пољопривредних производа и бакра подмиривали су се трошкови увоза нафте, гаса, оружја. Тек у последњим деценијама пре слома социјалистичког поретка Србија је почела да ствара један нови модел друштва за полуразвијене индустријске заједнице.

И поред свих ограничења која је откуп пољопривредних производа наметао, Србија је почела да јача основу прехрамбене индустрије. Србија доминира у машинској индустрији (алатљике, железничка опрема, друмска возила, пољопривредне машине, обојени метали – бакар, олово, цинк, алуминијум, гвожђе). Популарна теорија водећег дисидента Милована Ђиласа о комунистичкој бирократији као новој класи (1957), поред одобравања које је масовно примала у почетку, показала се као велика мисаона омашка. Да је државна бирократија постала нова водећа класа, југословенска би заједница добила једну моћну друштвену снагу која није говорила истим политичким језиком у оквирима религиозне нетолеранције и без сумње би била једини инструмент за лечење традиционалне болести. Уместо тога, нова друштвена елита, која је стварана у овим условима урбанизације друштва и прерастања Југославије у полуиндустријско друштво, стасала је у старим границама нације којој је религија одређивала оквир. „Нова класа" је она стара, ствара се у извозним, реекспортним предузећима, администрацији везаној за трговину. Можда је најбољу дефиницију историјског профила владајућих елита Срба и Хрвата између два рата дао члан италијанске владе Ђузепе Ботаи (Bottai), када је у мају 1940. дошао из Београда у Загреб: „Тамо (у Београду) једно наслућивање адвокатске масонерије, овде (у Загребу) један задах сеоске парохије. Два неповерења и два лукавства која се гледају и меркају". Оно што се назива грађанским друштвом Срба у двадесетом веку, демократским странкама и

либералним јавним мњењем, био је духовни производ оних социјалних слојева у друштву која су вршила улогу трговачког посредовања са развијеним европским светом.

Не треба потцењивати вредности тог друштвеног менталитета, као што пролазници после великих пљускова мање цене храброст покислих од удобности оних који су се склонили под кров и покушавали да суви прођу између капи кише. Никада се тај грађански менталитет, настао у време између два рата, није високо ценио, као после поклекнућа југословенског социјализма 1992. То се поново дешава.

Поред свих вредности које је то гнездо мировних еволуција пружило за утеху, мора се ипак рећи да то у оно време, док је трајао мир, нико није високо ценио. Где је почела криза српског политичког менталитета у историји, нико не може са сигурношћу да установи. Пред смену династија 1903. сви теже да се српски народ ратосиља правичног малопарцелног сељаштва и жеље да стварају моделе западних индустријских друштава.

Књижевник Драгиша Васић је 1920. оцењивао да се после победе у великом светском рату, српски народ није обновио какав је био. Нестало је водеће Српске радикалне странке Николе Пашића. Од 1882. она је остајала најзначајнији масовни покрет на целом балканском простору. Уместо традиционалних хајдучких дружина у брдима, ова је странка увела методе политичких обрачуна на градској улици. Поред све свадљивости балканских сточарских и аграрних заједница, та је странка уносила дух изборено и ненаметнутог јединства целе нације. „По њезиној снази – вели Драгиша Васић – по ономе што је она онда значила, није тешко разумети уверење људи из осталих странака: да су њихови режими били и прошли и да владавина највеће странке неће престати, бар за њихова живота."

Кад је окупацијом Србије 1915. ова странка разбијена заједно са државом коју је водила и историјски уздигла, са историјске сцене је заувек нестало једног политичког ауторитета у који би цео народ веровао. После 1918. та странка је обновила своје подружнице и своје бираче, проширила подружнице по Македонији, Војводини, Босни, међу Србима бивших војних граница и у Црној Гори. Ипак је било белодано да она ипак не води цео народ, да је далеко од тога да може пројектовати друштвену трансформацију у урбану заједницу индустрије и више културе. Другим речима, после слома оних политичких и социјалних установа које су до рата 1914. израстале у органском и природном развоју, наступило је време владавине духа посредничке трговине у којој адвокати и масонске ложе играју водећу улогу. Њихов поновни слом у новом рату 1941. био је природан и

неповратан, тако да од њих није остао никакав чвршћи део темеља за нове историјске обнове и успоне. Као правник који је пратио парничења сељака са аустроугарским конфидентима из доба окупације, Драгиша Васић је 1920. јасно видео како је та провалија између два дела народа била непролазна и трајна.

Најзначајније обележје овог периода историје, од 1918. до расула 1992. јесте напредак национализма „типа судњег дана" („Doomsday Nationalism"). Поистовећивање религије и нације није било завршено првим сломом југословенске државе 1941, иако је још пре 1918. развијена свест о томе да би етничке деобе по вододелници веровања требало да се заврше. Ту су се показале последице неуједначености историјских процеса трансформације националног покрета од елитног, у масовни тип. За овај последњи су неопходни реквизити, без којих се он не може идентификовати као стање масовне свести становништва. То је, на првом месту, прелазак на демократски устав, слободно бирачко право и слободно формирање политичких странака. Код Срба је то постигнуто након династичких и уставних промена 1903. и 1905. године, а код Хрвата, Словенаца, хришћанских становника Босне и Херцеговине тек иза 1918. „Окашњеле нације" („les nations retardées") су европски феномен.

Уместо развијања свести унитарне и троимене нације Срба, Хрвата и Словенаца, текао је обрнут процес још дубљег цепања тог унитарног корпуса у религиозне забране. Немачки историчар Александер Јакир (1999) је на примеру Далмације дао одговор на питање зашто није успео покушај синтетизовања једне унитарне југословенске нације: а) идеја унитаризма је дошла одозго. Одоздо „не постоји ниједна релевантна социјална група" која се бори за југословенски идентитет; б) конфесионалне поделе, одвећ одмакле изградње књижевних језика, раздвајајућих државних и правних система и сећање на посебне државне традиције „биле су препреке којима се југословенски народ није могао супротставити". Јакир вели да се овај принцип, заснован на томе да се религиозне свести вежу за свест о посебној држави, изједначава тек после 1930. Ни тада то изједначавање није дефинитивно победило, па ће се покрет „Срба католика", врло бројан између два рата, угасити тек 1945. Претварање Југославије у федеративну државу од 1945. није зауставило овај процес дезинтеграције свести политичког и административног јединства.

У оквиру овог процеса дезинтеграције, култура у католичким областима стварала је менталитет разлике у цивилизацији. На целом европском континенту, само на Балкану постоји уверавање о томе да католички простор не сачињава Балкан. Теорије о Хрватима као делу западне цивилизације су политички напредовале од појаве

Странке права после 1860. Анте Старчевић је 1868. тврдио да Хрвати припадају једној нордијској, скандинавској раси, а Срби некој нижој раси „хрватских зароба". У „Окружници сплитског бискупа католичком народу" 1924, поводом прославе хиљаду година од краља Томислава, вели се да Хрвати припадају европском западу, по друштву, култури и државном праву. Талентовани историчар Милан Шуфлај је 1931. својим „Occidentem appello" изражавао општи хрватски политички менталитет времена. Позивао је запад да заштити своје престраже пред подручјем Леванта. Кад се формирала независна држава 1941. једна од кључних одредаба је законско прописивање да Хрвати спадају у западну цивилизацију. То је учињено и 1991, кад је постављен законски темељ да буде поново проглашена независност („Декларација о проглашењу суверене и самосталне Републике Хрватске", 25. јуна 1991).

Реалност је била друкчија од пустих жеља балканских народа да се непозвани уврсте у круг узвишене цивилизације и тако заувек одвоје од своје православне браће. Ту реалност одређује поимање о западним, а не балканским културама. Све европске државе сматрале су да је граница истока и запада на подручју Кварнера. Неко трежњење поводом тога биле су стратешке оцене генералштаба америчке војске из октобра 2000. (извештај „General Accounting Office"), да се „за циљеве овог извештаја Балкан дефинише као подручје Албаније, Босне, Хрватске, Федеративне републике Југославије (Србија и Црна Гора)". Иако је у јануару 2000, вели се у тој анализи, у свих пет држава које су поменуте, било распоређено 70.000 западних војника, „ипак је најзначајније да је велика већина локалних политичких вођа и народа њихових етничких група пропустила да прихвати помирење са свешћу нужности да се подижу мултиетничка, демократска друштва и установе... Сва подручја Балкана се и даље сучељавају са нерешеним политичким, социјалним и другим проблемима који ће допринети регионалној нестабилности у току наредних година. Ти проблеми се састоје у разликама схватања дефиниције који териториј и етничке групе сачињавају једну државу".

Назадовање од Наполеоновог неуспеха 1815. да изгради заједничку свест припадања држави коју је назвао „Илирским провинцијама", по оцени последњег њеног гувернера Фушеа да се ту ради о групама које једне друге искључују, остало је основни покретачки фактор. Заједничко је у оба та случаја, оном француском 1815. и другом америчком 2000. то да су стране велике државе и религије одређивале шта представља коју нацију. Основа ове стратешке процене из 1815. и из 2000. о томе где су границе Балкана, било је убеђење америчке јавности, које је формулисао Едмунд Стилман (Stillman) у

једној популарној књизи о Балкану 1967. да је њихов менталитет у „перманентном одбацивању свести о механичком побољшавању стања ствари. Они су противотров обичном оптимизму. Они одвећ убедљиво демонстрирају да успех увек не води новим успесима, него понекад у пропаст".

Срби у време агоније унитарне Југославије

Међународни положај новостворене југословенске државе је био кључни чинилац и у њеном развоју и у коначном слому. Без спољног удара, та би држава у дужем времену превазилазила унутрашње сукобе, засноване на расцветавању религиозне нетрпељивости. То се односи и на другу Југославију и њен коначни слом 1992. Као већину источноевропских земаља, тако је спољну безбедност Југославије чувао интерес великих сила да задрже Немачку од израстања на положај главног европског хегемона („Policy of containment"), а не међународни савези. С друге стране, ни све европске велике силе нису увек сматрале да су највише угрожене од немачке моћи, па су и саме према њој настојале да држе одрешене руке.

Модерна наука прихвата теорије да главни немачки противници, Француска и Велика Британија, нису после доласка бољшевика на власт у Русији 1917. имале економски интерес да бране тај простор. Једини прави савезник, који је Југославија могла имати била је Француска. Али она је то била више по традицији прихватања српске културе француског друштвеног и духовног развоја као свог узора за будућност. Српско друштво је и после 1918. остало главно франкофонско упориште у Европи. У књижевности, једино је код Срба надреализам постао доминантан облик уметности.

Према истраживању Филипа Маргијера (Marguerat) у водећем историјском часопису „Revue historique" 2004, француска економија је могла да држи доминантну улогу у подунавском басену само у раздобљу 1919–1923. године. И тада је интерес француских банака углавном био управљен на румунски петролеј, чешке руднике угља и железаре. Од 1933. Француска ову утакмицу брзо губи у корист немачког економског продора. Битни разлог за ово је француски „империјализам сиромашних", неспособност париских банака да издрже утакмицу са јачима од себе. Ствара се један раније мање познати облик инвестирања – савезом банака и великих индустријских комплекса. И ту покушаји контроле металног комплекса „Шкоде" у Чехословачкој не успевају. Од 1933. француска влада показује више интересовања за ову економску контролу Подунавља, него француске банке и индустрија. Тај утицај државе на економску политику („col- bertizam") кратког је даха, па поткрај 1930. ни француска политика не одржава тај интерес. Чешке фирме се такмиче са француским улагањем у производњу обуће, камиона итд. То се нарочито испољава у питањима наоружања и технолошке реформе армија „Мале антанте". Савез Француске и Југославије 1927. изневерио је дугорочне наде.

Главни српски непријатељ, а формално и непријатељ Југославије, била је Италија. Велика Британија је настојала да поврати хегемонистичку улогу Лондона на светском финансијском тржишту, па није настојала да улаже у економију само политичких савезника. Британско јавно мњење је вођено заставама које је и пре 1914. носио круг око Ситона Вотсона. Он се до 1945. није одрицао својих премиса из меморандума који је послао Форин Офису 1. октобра 1914. о томе да је стварање Југославије нужност, а у исто време српско вођство у њој британски пораз. И даље се у том кругу верује, за који никада није јасно установљено да ли он контролише слободне зидаре или они њега, да југословенску државу треба да воде и одређују цело њено биће југословенски католици. Та љубав је и ту варљива, али је, углавном, усмерена према Хрватима.

За српски народ италијанска спољна политика је била у истом смислу опасна, као и она пре 1914, тј. аустроугарска. Италијански интерес је да очува статус велике силе и у том смислу контролише Балкан. С друге стране, она је главни стуб ватиканској политици државног осамостаљења Хрватске. После доласка на власт 1922, Мусолини је у једном свом раном говору рекао: „Има нас четрдесет милиона збијених у овом нашем узвишеном и обожаваном полуострву, које има пуно планина, па териториј не може да прехрани свију. Око Италије су земље које имају мање становника него наша и териториј двоструко већи од нашег... Тако се мора схватити да је питање италијанске експанзије у свету питање живота или смрти за италијанску расу. Кажем експанзија: експанзија у сваком виду – моралном, политичком, економском, демографском".

У напору да створе југословенску државу једног, а троименог, народа, српска политика и српска култура су доживеле пораз пре него су ишта почеле. Крај рата 1918. је дочекан у слому илузија, са којима се у њега 1914. одушевљено ушло. Сем мале словеначке помоћи, која је долазила више из стратешких бојазни од италијанског суседства, српски интерес за изградњу југословенске државе је остао од почетка усамљен. На самом почетку се видело да католичка црква усмерава своје вернике на државну независност и отцепљење од југословенске заједнице.

Нико боље од свих савременика одмах после 1918. није изразио своје животно разочарење новоствореном државом и друштвом, као млади песници који су до 1918. тој слободи жртвовали свој цели живот. Нарочито је то карактеристично за интелектуалце који су од детињства сматрали да припадају српском народу, а били католичке вере, као Иво Андрић, Тин Ујевић и др. Први писац је слом хабзбуршке државе 1918. доживео у Загребу, у мору опште депресије, а други у Београду, у средини која је осећала да је сањано ослобођење увек боље од оног које је остварено. Поред њих је изузетно висок број стваралачких, највише књижевних интелектуалаца са подручја која су тек после 1918. доживела процес кроатизације – Босна и Херцеговина, Далмација, све хрватске покрајине и Војводина. Погрешна је оцена да су то некада били Хрвати, па су се преметнули, или нису, у Србе. Нација се не мења као кошуље спортских клубова. Они се ни у чему нису променили, сем што нису подлегли процесу изградње етничке свести. Млади Иво Андрић, у малом спису, који га је 1918. увео у круг великих књижевника („Ex Ponto"), пише: „Кад погледам натраг чини ми се да ми преостаје још само умријети. Како су брзо угасли заноси! Оцвале среће; пали планови! Све је прошло као брза ноћна вожња на мјесечини. Све на пола само виђено и све је брзо заборављено... Имао сам тежак осјећај: ја не спадам овамо и немам ништа заједничко са овим људима. Неки дјетињски осјећај ужасног страха и изгубљености какав сам осјетио једном на ходнику неке тамнице у ноћи".

Када је 1918. створена демократска југословенска држава, у којој је опште (мушко) бирачко право постало њен саставни део као ваздух и вода, онда је више од половине те државе први пут почело слободно да дише. Велики дар са неба, опште бирачко право, није довело на позорницу изградњу јединствене политичке свести, него право да се процес изградње своје посебне нације више не остварује утопистичким написима у малотиражној литератури, него, на општим изборима. Опште бирачко право је отворило убрзани процес кроатизовања целих области које су добиле право слободног гласања, насупрот само 2% бирачког права у Хрватској пре 1910. Тек је у време општег бирачког права 1918–1941. католичко становништво загорске Далмације, средње и источне Славоније, Босне и Херцеговине кроатизовано и добило хрватску етничку свест. Само је утицајна и гласна мањина са средњим и вишим образовањем остајала поштеђена овог притиска своје вере да се отуђи од југословенске државе. Процес претварања религије и црквене припадности у вододелницу нације био је, после 1918, у заједничкој југословенској држави јачи и дубљи од било ког другог социјалног процеса.

У савременој српској (хрватској и словеначкој) култури доминира ламент због свесно учињене омашке 1918, кад Срби губе своју етничку државност, у име једне имагинарне југословенске која није остварена. Остаће вечно питање: да ли је Југославија 1918–1941, као и она друга од 1945. до 1992, била српска (хрватска, словеначка) држава, или демократско остварење српске националне традиције пре 1914? Немачки историчар Волф Бешнит (Beschnitt) је, у једној књизи о типологији српског и хрватског национализма 1980, закључио да је Југославија 1918–1941. била Велика Србија. Уколико би одбацили политичку дидактику и оптужбе које је немачки историчар са овим повезао, морало би се закључити да они српски политички људи, који су створили Југославију 1918. никад нису мислили да тиме нешто губе. То исто се односи и на Хрвате и Словенце, изван доминантне клерикалне већине коју води њихова црква. Сви су били убеђени да уједињењем 1918. надокнађују изгубљену срећу и прогрес, коју им је претходна насилничка историја била ускратила. Веровали су да је српска ларва доживела метаморфозу у лепог лептира, који је једини изражавао њихово раније биће. Срби нису били једини народ на свету који су своју демократску државност утопили у један шири савез под другим именом. Енглези нису жалили што су своју краљевину 1707. утопили у Велику Британију. Шкоти, Велшани и део протестантских Ираца су тек у том оквиру завршили процес прихватања енглеског језика, као свог народног говора. Уместо енглеске свести етничког идентитета, британски није сматран туђим и историјском омашком. Тек након 250 година ће почети процес сепаратизма и покушаја да се федерализовањем државе он избегне. Само су католички Ирци остајали фанатизовани противници оваквих државних проширења. Постоји европско правило да се католички сепаратисти (Британија, Белгија, Немачка) нису жалили на државу што јој је сузила оквир религиозне експанзије и доминације и увек, као по некој наученој формули, наводили неправду што је у администрацији мање католичких чиновника, у војсци официра, у парламенту посланика и у влади министара. Прећуткује се чињеница да су католици те државе сматрали туђим и нису хтели да њихови синови подметну плећа да их подижу. Кад генерал Гошњак око 1970, у социјалистичкој Југославији, обилази југословенске универзитете да наговори студенте хрватске, муслиманске и словеначке националности да прелазе у војне академије, он вели да само један срез у Србији даје више кандидата за официрске школе него све друге републике заједно. У Србији постоји традиција да се официрски чин сматра часним животним успехом. Калвинистички Холанђани су, 1815, своју демократску државу утопили у мултиверску и мултиетничку Краље-

вину Низоземску. Становници холандског језика су се поделили у протестантске Холанђане и католичке Фламанце. Ту су још били и католички Валонци, који су говорили француским језиком. Фламански и валонски католици су 1830. одбацили заједничку државу са калвинистичком браћом и створили своју белгијску нацију и самосталну државу. На исти начин је Аустрија 1919. и 1945. истерана из Немачке.

Историја српског народа у југословенској држави 1918–1941. дели се у више периода, који се, по унутрашњој политичкој структури, разликују један од другога, као да не припадају прошлости истог друштва:

– од 1918. до 1921. године је период ишчекивања новог устава, који је требало да учврсти демократске темеље парламентарне монархије;

– од 1921. до почетка 1929. тече процес католичког отпора заједничкој држави, што доводи до трагичног сукоба у југословенском парламенту и погибије водећих људи хрватског националног покрета. Краљевска диктатура покушава да стабилизује основе на којима почива држава;

– од 1929. до 1939. године је период узајамног приближавања српске и хрватске политике, остварење хрватске политичке аутономије. Водећа хрватска национална странка се тада представља као демократска снага парламентарне демократије, као што су исту еволуцију доживеле странке које се у католичким европским земљама називају „Хришћанско-демократским странкама";

– од 1939. до рата 1941. године је време када је католичка црква, (од 1936) отказала искључиву потпору Хрватској сељачкој странци и њеном програму претварања југословенског унитарног у федеративно јединство и захтева потпуно издвајање католика из заједничке државе. Црквена политика и идеологија 1936–1941. постала је историјска колевка хрватског фашизма, а заједно с тиме и општег радикализовања хрватског националног питања у југословенској држави, до њеног слома 1992. године.

У оквиру борбе за стабилизовање нове југословенске државе и српска политика је настојала да у том оквиру реши питања српских интереса. Кад је у јануару 1919. отворена мировна конференција у Версају, делегација Пашића, Трумбића и Корошца је само испунила одлуку да толико припада српској делегацији, уколико југословенска држава и не би била створена. Признање југословенске државе су извршиле све државе појединачно. Најпре америчка делегација месец дана по отварању мировног скупа, неколико месеци потом Британија и Француска, пошто је то већ била урадила Немачка. Граница са Албанијом је била нестабилна због сталног упадања албанских одреда. Пропала је замисао америчких експерата од 19. јануара 1919. да спољашње границе нове југословенске државе „буду повучене на мапи тако да приближно одговарају лингвистичким међама, сем у две области – темишварском Банату и подручју Истра–Соча". Граница са Албанијом остаје она коју је успоставио мировни уговор 1913, пошто су Американци одустали од предлога да цела северна Албанија постане мандатна територија Лиге народа под надлежношћу Србије. До дефинитивног разграничења је дошло 1921, у Паризу, што је потврдила и једна конференција амбасадора. Граница према Бугарској је дефинитивно повучена 27. новембра 1919, Нејским споразумом (Neuilly). Струмичка котлина је додата линији установљеној мировним уговором 1913. Разграничење са Албанијом су компликовале побуне на Косову и оно се вукло до 1925. године.

Разграничењу са Румунијом претходио је занемаривање споразума великих сила 1916, по коме је поштован румунски захтев да цело подручје Баната до Тисе и Дунава не припадне Србији. Споразумом у априлу 1919. игнорисан је и српски захтев из 1915. да цео Банат припадне Србији, па је Темишварски Банат остао на румунској страни. Граница је успостављена неколико година потом, заменом малих подручја на две стране. Граница са Мађарском је био, поред оне са Италијом, најтежи проблем и имао најдуже реперкусије. Постојала је једна комисија за територијално разграничење на мировном скупу, под вођством француског дипломате Тардиеа (Tardieu).

Основни принцип разграничења је био да се југословенско становништво сматра једном етничком групом и да на обе стране границе остану мањине које ће бити подједнако бројчано велике. То је прорачунато још пре преговора и граница је успостављена војним запоседањем. „Тријанонским споразумом" 4. јуна 1920. повучена је граница, по којој је на мађарској страни остало 316.821 Југословена, а на југословенској око 375.419 Мађара. (У тај број је урачунат и део са румунске стране.) Статистике се нису слагале, јер по мађарском попису од 1910. Буњеваца је у Бачкој било 68.527, а по југословенском 1919, чак 156.691. Према попису 1916, у Суботици је постојало 10.156 „Мађара српског матерњег језика". Асимилација католика, почета Законом о националностима 1868, завршена је 1992. када је по званичним пописима у Мађарској југословенска мањина имала само око десет хиљада људи. Три године пре тога, члан мађарске владе је у разговору са једном делегацијом југословенских академија наука, признао да их има најмање десет пута више, али се не смеју изјашњавати.

Разграничење са Аустријом је учињено плебисцитом у Корушкој 10. октобра 1920. Притисак католичке цркве на словеначке вернике, као и висока тајна финансијска помоћ из Немачке, били су разлози да је 53% народа остало на аустријској страни. Разграничење са Италијом је било политички и морално најтеже. Линију Лондонског пакта, по којој је подручје Ријеке са неким кварнерским острвима остављано Србији, побрисали су италијански јуришници под командом песника Д'Анунција (D'Annunzio). Он је 1919. ту прокламовао посебну државу „Италијанско регентство Кварнера".

Град Ријека је имао италијанску неспорну већину, али се стратешки рачунало као главни југословенски излаз на море. Д'Анунцио је у тој државици створио први историјски модел фашистичке „корпоративне државе". Хрватска мањина је била успавана пристанком цркве да се идеје папске енциклике „Rerum novarum" из 1891. управо ту први пут остварују. Никола Пашић је настојао да избегне савезнички притисак захтевом да се та цена плати албанским уступањем Скадра. Граница је коначно повучена „Рапалским уговором" (San Margareta di Rapallo) 8. новембра 1920, али је коначна анексија Италији – без икакве ријечке аутономије – урађена споразумом у Риму 1924. Италији је припао и град Задар са залеђем.

Југословенска држава је у социјалном погледу била стабилизована аграрна земља. Неколико година после рата 1918, привреда је имала бољу трговачку размену и општи привредни раст од било које суседне земље. Аграрном реформом је на национализованим имањима и слободним земљиштима Војводине, Косова и Македоније ојачана природа српског друштва као заједнице малих парцелних сељака. На пролеће 1919. обнављају се сељачки немири и самовољно одузимање делова велепоседа. Посебним одредбама били су укинути феудални односи на Косову, Босни и Херцеговини, а касније и „колонатски односи" у Далмацији. Колонизацијом је добровољцима даван посед од 3 до 5 хектара земље. Одузети су поседи члановима хабзбуршке династије и делом цркви. У Барањи су најпространији велепоседи припадали надвојводи Фридриху (62.570 хектара), бискупу печујском (14.750). Због опасности од аграрних немира и уништења велепоседа, сељачко отимање земље је заустављено у августу 1919, али је септембра 1920. и то смањено одредбом да сељак добија поседе у четворогодишњи закуп. Аграрна реформа и колонизација се окончавају до 1926. године.

Валутарном реформом 1920. уведен је српски динар као платежно средство у југословенској држави, по размени бивших аустроугарских круна 4 према један. Део политичара и још већи број каснијих историчара су то оцењивали као пљачкање бивших хабзбуршких

покрајина, али је наука ипак то оповргла. Амерички историчар Џон Лампи (Lampe) је објаснио да је хабзбуршка круна према немачкој марки своју вредност свела на једну петину. Хрватски финансијери су одговорили одрицањем да свој новац улажу у заједничку југословенску централну банку („Народна банка Срба, Хрвата и Словенаца" 1920).

У политичком и социјалном погледу, југословенска држава је била суочена са изазовима, истим или сличним као већина европских држава и друштава после окончања рата 1918. У политичком погледу је главна опасност долазила од могућности обнове Хабзбуршког царства и сепаратизма у Хрватској, Македонији и на Косову. У социјалном погледу је то страх од проширења Руске револуције на европски континент у целини. Амерички историчар Арно Мајер (Mayer) је у великом истраживачком делу о Версајском миру сматрао да је мир склапан у намери да се онемогући револуција, као што је Бечки конгрес 1815. онемогућио српску и бугарску револуцију. Посебно је година 1920, због великих штрајкова у неколико европских земаља, била преломна. Руски бољшевици су сматрали да је Балкан приоритетно подручје у предвиђању ширења пожара социјалног преврата. Поред економских предуслова за те побуне, постоји и политика „извоза револуције" руских бољшевика, као много подстицајнији чинилац.

Одговор привилегованих класа је било уобичајено прокламовање привремене, или сталне, диктатуре. Већина европских држава је доживела слом политичког система и увођење диктатура. По типологији се оне деле на фашистичке и краљевске диктатуре. Само је у Румунији и Грчкој постојао покушај да и православни народи добију фашистички облик диктатуре. Ни такви покушаји нису до краја успели. Потребно је разликовати тип медитеранских фашистичких режима и немачки тип. Први су били типови „једнопартијске демократије", каквим су се перјем сами китили, а други је држава основана на начелима расне искључивости. Поред њих, у току рата, односно после 1940. постоје и „католичке диктатуре" у Хрватској, Француској и Словачкој које су уређене на дословној примени идеолошких начела католичке цркве („католичка моралка", како су то сами звали).

Краљ Петар Први је абдицирао у корист свог другог сина Александра 1919. Био је једини српски владар који је умро у свом кревету, природном смрћу. Избори за уставотворну скупштину 1920. показали су изненађујућу снагу новоформиране Комунистичке партије Југославије. Била је формирана најпре 1919, а коначно оснивачким конгресом у Вуковару 1920. На изборима за Уставотворну скупшти-

ну 1920. победила је у општинама Београд, Загреб, Ниш, Скопље и Осијек. У великој револуционарној ревности су нови општинари у македонском главном граду одмах општинску зграду офарбали црвеном бојом. У парламенту је та странка имала 59 посланика. Иако партија није сматрала да је почела стварањем једне југословенске комунистичке групе средином јуна 1918. у Русији, она је са руским бољшевизмом сачињавала један међународни покрет. Одмах после партије, организују се и синдикалне организације. У Загребу је у октобру 1919. створена омладинска комунистичка организација („Савез комунистичке омладине Југославије"). По универзитетима су постојали студентски марксистички клубови.

Идеологију и политичку праксу су југословенски комунисти црпели из омладинских покрета пре 1914. који се називају „Младом Босном", „Младом Хрватском" или „Jungslawen" како их је звао гувернер Босне и Херцеговине генерал Поћорек. Програм странке од 1920. предвиђао је избијање југословенске револуције и стварање совјетске републике Југославије, а облик власти би била „диктатура пролетаријата". Први историјски препознатљив корен југословенског комунизма је са собом унео и тумачење социјалне револуције као личног терора. У исто време, са собом су носили и дух југословенског унитаризма. Иако има теорија да је у Словенији национална комунистичка партија створена 1920, а не како се у већини научних истраживања тврди 1937, у националном питању је југословенски комунизам своја програмска решења посуђивао и адаптирао из раније традиције пре 1914, као и идеологије великих културних покрета и странака. Југословенски комунисти су од почетка били нејединствени у свим битним стварима програма и циљева.

Већ на изборима 1920. издвојила се једна група „партијске опозиције", углавном људи из раније Социјал-демократске партије Србије, на челу са Живком Топаловићем и Драгишом Лапчевићем, која је одбила да се кандидује на општинским изборима пре него што се њихово становиште не објави у партијском органу „Радничке новине". У септембру 1920. су објавили „Манифест опозиције Комунистичке партије Југославије". Основни захтев у том манифесту се односио на програмско начело о неопходној хомогености партије и начина њеног приступања Трећој интернационали у Москви, која се формира у марту 1919. Никакви избори југословенских делегата нису обављени, а закључци Интернационале су без поговора и без примедби усвајани. Опозиција је тражила да се одржи ванредни конгрес партије, како је и Интернационала из Москве захтевала, како би се проверило у ком се степену прихватају њени циљеви. Помињано је да „совјетски режим" одређује шта је револуција и како би требало да се води, да се чак предвиђа и укидање самосталних комунистичких партија и усвајање само једне светске. Нису се слагали да „руски бољшевици увек могу да буду господари конгреса" Интернационале, да се у партијама не дозвољава опозиција, тражи гвоздена дисциплина и уводи унутрашња цензура. „Ако се хтела једна војничка централизација, она је заиста и постигнута. Успостављена је најпунија диктатура вођа". На том манифесту је у Београду радило 47 аутора, а накнадно се из Сарајева појавио још 61 потпис. Међу њима је само једно муслиманско име. Основно неслагање је касније објаснио главни идеолог тадашњег југословенског комунизма о националном питању Сима Марковић, да комунистима може бити циљ успостављање совјетске власти, али до остварења тог далеког циља не може нико бити равнодушан на то да ли ће се донети устав парламентарне демократије, или апсолутистичке монархије.

Национално питање у Југославији после 1928, у њеним првим годинама, било је дечја болест југословенског комунизма. И кад се одмакне од те колевке из које је 1919. изашао на светлост дана, то ће остати болест од које се није могао излечити. Кад је историја 1945. то питање ставила у руке да га реше по својим мерилима историјске правде, комунисти су се показали као гробари те југословенске државе, са којом од почетка нису знали шта да ваљаноураде. Страх од социјалних немира је ипак била блажа опасност за нову југословенску државу. Праве тешкоће су се осећале од сепаратистичких покрета два католичка народа и националних мањина.

Кад се ствара уједињена југословенска држава, онда се показује да главне српске политичке странке нису у стању да њену државност изграде вођене истим ентузијазмом, којим су се пре светског рата 1914. борили за њу. Цела српска интелигенција се показала недораслом да разуме и нађе историјски лек за католички сепаратизам. Одједном се показало да на српској страни у борби за успостављање заједничке државе стоје политичке странке, култура и истакнути појединци. Цели народ се предао утопији успостављања тога циља. Врло брзо, пре него што је рат 1918. завршен, видело се да са католичке стране стоје само еманциповани и високообразовани појединци, са својим малобројним политичким групама. Борба за југословенску будућност је одпочетка изгледала као насиље једне националне стране против већине на другој страни која ту државу није желела.

Последица тога је било преношење духа депресије са католичког дела државе на друштвену елиту на српској страни. Уместо да друштво само оствари, преко мреже друштвених организација, *ци-*

вилног друштва, као што се тај мозаик неполитичких организација назива, сви очекују да држава и администрација воде и остваре уједињење југословенског народа у једној држави. Жалећи што Срби у новој држави нису организовали националну и културну акцију, „приватну иницијативу", како се говорило, филозоф Перо Слијепчевић је написао: „Схваћајући модерну државу сувише једнострано, ми у њој нисмо гледали једну културну заједницу са разноврсним осећањима, тежњама и интересима, него један чисто управни проблем, који се решава чврстом организацијом државних власти... У томе, врло велику улогу игра и та чињеница да је српски народ изашао из ратова 1912–1918. десеткован и преморен. У тим борбама изгинуо је цвет нације. Оно што је остало, било је психички и ментално исцрпљено. Срећни да су се једном вратили својим кућама, људи су се забавили својим домаћим бригама, па годинама нису показивали интересовање за јавне послове... Моћна потпора Хрватима у њиховим културним напорима одувек је била католичка црква. Она је већ по својим схватањима и по свом позиву и међу Хрватима, као и свугде тежила да добије у своје руке васпитање омладине и што већи утицај на народну душу... У односу према нама Србима и држави, она је Хрватима увек служила и сад служи за самосталност." Ту је филозофију о разлици улоге цркве и српској и хрватској историји најбоље изразио један хрватски политичар после слома југословенске државе: „Срби граде своју православну цркву, а католичка црква гради наш хрватски народ". Тај историјски процес се осећао у свим областима јавног живота.

После проглашења јединствене југословенске државе 1918, ниједна политичка странка, као ни цела српска култура, нису формулисали циљ који би тај народ требало да следи. Није изграђена српска национална доктрина, као што је био случај са првом доктрином на Темишварском сабору 1790, и другом са Гарашаниновим „Начертанијем" 1844. У томе је највише заказала водећа српска странка Народна радикална партија. Она је изгубила оно свеобухватно вођство целог друштва које је изградила до 1918. и остварила југословенско уједињење.

Највише што је било постигнуто одмах после проглашења југословенског уједињења, било је уједињење српске православне цркве. Пре 1918, она је била разједињена на неколико делова у краљевинама Србији и Црној Гори, Босни и Херцеговини, у хабзбуршкој држави око патријаршије у Сремским Карловцима, као и другог средишта буковинско-далматинске митрополије у Черновицама. Уз одређене финансијске надокнаде Васељенској патријаршији, добијена је сагласност за уједињење српске цркве у једну патријаршију.

Уједињење српске цркве под патријархом Димитријем Павловићем обављено је у септембру 1920. У истом смислу је уследило и преношење седишта патријаршије из Сремских Карловаца у Београд, привремено у зграду Београдске митрополије, уз стално очекивање трајног смештаја.

Та црква је покривала све бивше православне области, са Македонијом од 1912. у српској држави и сачињавала је 48% укупног народа државе. Хрватски и словеначки католици су представљали 37%. Није пошло за руком влади да седиште муслимана (Реис-ел улеме) пребаци из Сарајева у Београд. Стварање „Хрватске старокатоличке цркве" од пре слома Хабзбуршке монархије 1917. није битно изменило хомогеност и строги централизам католичке заједнице. Старокатоличке цркве су се почеле развијати после Римског концила 1870, али покушаји њених идеолога Лорда Актона и Делингера из Немачке и Британије, да убеде Штросмајера да остане доследан својој критици папске централизације на концилу у Риму 1870. нису пошли за руком.

Та црква се једно време развијала на далматинској обали, нарочито острвима Вис, Корчула и Хвар, одакле је и њихов први епископ Калођера био пореклом. У граду Сплиту су имали највише жупа. Та је црква пустила своје корене и међу католицима Војводине. Хрватски и италијански фашизам је 1941–1942. забранио све те цркве, у 59 жупа, „Крижари" су порушили већину храмова, пет свештеника убијено у Јасеновцу. Покушаји комунистичких власти иза 1945. да се преименовањем заједнице у Хрватска народна католичка црква 1954. су пропали. Та црква је једно време сматрала да је програм Хрватске сељачке странке њен главни политички ослонац, јер је вођа те странке Стјепан Радић намеравао да осамостали хрватску државу са православним и муслиманима до реке Дрине. Мислио је да је ватиканска ригидност католичке цркве главни разлог што су они одбијали да прихвате католичку цркву, па међу своје циљеве једно време набрајао и потребу да католичке свештенике бирају општине, а не да их наименује бискуп одозго. Старокатолици су остале католике називали „Латинском црквом", савезницима фашизма.

Пре него што је проглашен „Видовдански устав" после демократских избора 1920, била је проглашена забрана свих радикалних и сепаратистичких организација. „Обзнана" од 29. децембра 1920. највише је погодила Комунистичку партију, која је постала трећа најјача странка у краљевини. Тиме је било прописано да се „до решења Устава забрани свака комунистичка и друга растројна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би мутили спокојство и мир

Државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се морају узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено". Одмах после „Обзнане" донет је 3. априла 1921. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Сви који су позивани на побуну су могли добити казну затвора од једне до двадесет година. Такве законске забране социјалних немира су доношене готово у свим источноевропским земљама, сем Чехословачке. У Грчкој је донет 1929 („Idionymon") после немира дуванских радника у фабрикама и откупним станицама.

Политичке странке у српском народу које су га водиле до победе 1918. више нису могле да обнове ни своју бројчану снагу, нити убедљивост својих програма, као што је био случај до уједињења. Главни разлог за то је историјски промашај водеће српске Народне радикалне странке, да оствари свој главни циљ који је програмски неговала за две претходне деценије, да створи јединствени српскохрватски народ. Кад је стала на ту тркачку стазу 1918, отрезнила се у бунилу да су њени савезници само сличне српске странке, које су се или отцепиле од ње, или копирале њене методе и циљеве. Та је странка проширила своја упоришта у Босни и Херцеговини, Македонији и успела да прогута истоимену странку у Војводини.

Посебно после смрти Николе Пашића 1926, странка више није имала великих људи из народне базе који ће преобразити врх и методе. За све време постојања до новог расула 1941. била је импресионирана успесима „Хрватске сељачке странке" браће Радића. Формирана 1904, из секције за село првог хрватског еухаристичког конгреса у Загребу 1900, та је странка до уједињења 1918. била инфериорна. Отпор уједињењу југословенске државе од 1917. до 1925. надувао је њена једра и претворио је водећом политичком организацијом југословенске државе. Стјепан Радић је покушавао да покрене побуну хрватског народа 1919, уз сарадњу италијанске владе и њених скривених установа. После тога је стварао савез са круговима око генерала Саркотића у Аустрији. Тежио је да Хрватску претвори у сељачку самосталну републику.

Све српске политичке организације су погрешно оцењивале да је аграрни програм те странке био витални сок који је од ње створио главну политичку снагу. То је више била аграрна реторика, него неки кохерентан програм. Странка је постала основни инструмент прерастања хрватског националног покрета, од дотадашњег елитног типа у његов масовни тип. То се није могло урадити пре проглашења демократског устава, који је дао могућност да се национална идеологија, без обзира на политичку формулацију њених историјских циљева, представи као главна обавеза свих католичких верника.

Антун Радић, брат Стјепанов и једно време идеолог странке, сам је оцењивао пре 1914. да се католици у Босни и Херцеговини не осећају делом опште хрватске нације, без обзира на то што их је дух верске нетолеранције одвајао од православне и муслиманске браће. Сам Стјепан Радић је нешто слично пре тога говорио и за Славонију. У једном делу о босанским муслиманима 1910. Антун Хонга вели да се католици не осећају Хрватима. Католичка црква је била главни корисник успеха странке браће Радића, иако је покушавала да њен утицај сузбије у народу покретањем једне Пучке сељачке странке, или још покорније под тежачким називом.

Од Народне радикалне странке су се одвајале неке вође и фракције. Стојан Протић је покушавао без успеха да подигне крила Независној радикалној странци. Од 1926. од те странке је остала структура коју нико није могао да препороди. Постојао је Главни одбор, немоћан да заустављa фракције и отцепљења (Млади радикали, Српска радикална странка и Независна радикална странка). То шарењило је доказ расцепа између чланства странке и њеног интелектуалног вођства. У српском народу је увек било мање столица него способних људи да седну на њих. У то време се зачиње и једна странка која ће помирити стари радикализам са сељаштвом, као да то од 1882. није била странка Југословенска радикална сељачка демократија. После прогласа диктатуре 1929. ова странка ће мењати назив, као да би уношење сељачког назива у назив странке могло нешто значити. Стјепан Радић је у своју странку заиста уводио сељаке, упорно ишао из места у место, бирао способне домаћине да га представљају, одседао код обичних људи. Његова снага је била у чињеници да је трансформација национализма у масовни тип странци давала крила.

До проглашења диктатуре 1929. значајну улогу је играла и Демократска странка, која је настала окупљањем присталица пет разних других странака које нису могле преживети велики светски рат или су били војске са више генерала него редова. Једно време је сматрана другом странком у српском народу, иако је поникла из жеље круга утицајних интелектуалаца и политичара да буде југословенска, а не српска странка. Није безначајно да је своје идеолошко начело добила из групе око листа „Народ" у Босни и Херцеговини, јер су неки од његових уредника пре 1914. били под утицајем покрета италијанских националиста. У организационом одбору је био и историчар Владимир Ћоровић. Бранислав Глигоријевић је (1970, у историји ове странке), требало да размрси клупко у коме је најзначајни-

ју улогу играо Светозар Прибићевић. Из Србије су долазили људи, пре 1914. познати у српском четничком покрету. Мираз који су они унели у странку се брзо потрошио, после оснивачког конгреса у Сарајеву 15–16. фебруара 1919. Постојали су покушаји да се у вођство странке уведу католици и муслимани, али су ти цветови угасли у самом пролећу окупљања. На челу странке је био професор Љуба Давидовић, а поред њега је и револуционар пре 1914. Светозар Прибићевић, као и Милорад Драшковић, кога је комунистички атентатор сачекао у шетњи кроз парк у Делницама и убио. Прибићевићу је била тесна превратничка реторика, па 1924. напушта ову странку, али је у тој одлуци било онолико нејасноћа колико су се слободни зидари трудили да их не обелодане. Праву идеологију Демократска странка није никад изградила и то је разлог њеног малог историјског учинка. Најпре је покушала да постане варјача којом ће се умесити тесто унитарне југословенске нације, у време кад им се чинило да се три племена у троименом народу уједињавају, а не разилазе. Странка је остајала доследна првобитном убеђењу да се сепаратистичке тежње у држави могу превазићи демократизовањем, па је брзо напуштала свој унитарни концепт. Била је противник диктатуре 1929. године.

Земљорадничка странка се окупља 1920. око спајања ранијих сељачких групација Главног задружног савеза Србије Михаила Аврамовића и Сељачког савеза Босне и Херцеговине. Постојала је дубља традиција окупљања српских сељака у покрет задругарства, од кога се заиста осећало побољшање положаја малих сељака на тржишту. Узор су биле сличне немачке организације. Овој странци приступају сељачке групе из Србије и Далмације. Циљ им је био стварање сељачке задружне државе. Од 1923. вођство странке преузима од Аврамовића окретни политичар и предратни дипломата Јован Јовановић Пижон. Уласком у странку Групе за социјалну и културну акцију Драгољуба Јовановића, ствара се лево крило Земљорадничке странке, које ће одиграти значајнију улогу у наредном развоју него странка сама. Посебно је та лева оријентација имала присталица у Босни и Херцеговини, али и ту искључиво код српских сељака Босанске Крајине. Малог значаја је била и Демократска републиканска странка, која се формира 1920, под вођством Јована Жујовића и Јакова (Јаше) Продановића. Социјалистичка странка је формирана 1921, спајањем социјалдемократских странака Србије и са простора бивше Хабзбуршке монархије. До 1928. води је предратни вођа социјалдемократске странке у Хрватској, који је оставио леп траг као министар у влади задужен за аграрну реформу и колонизацију. Од 1928. странку преузима Живко Топаловић, један од оснивача Комунистичке партије и челни потписник манифеста опозиције у комунистичком покрету.

Расцепом у Демократској странци, из ње се издваја Светозар Прибићевић и ствара Самосталну демократску странку. Ова странка је била наследник српских странака из Хрватске од пре 1914, али је немирни вођа лутао од радикалног унитаризма у почетку, ка федерализму и покушаја стварања неких мостова са Хрватском сељачком странком браће Радић. Једно време је Светозар Прибићевић био човек од поверења краља Александра, а после његовог прогласа диктатуре 1929. прешао у иностранство.

Иако несрпске у правом смислу речи, врло блиске су им биле и странка Југословенска муслиманска организација, као и Словеначка народна странка (СНС) католичког свештеника Антуна Корошца. Главна заслуга те странке је у томе што је сузбила групу и идеологију претварања Хабзбуршке монархије у федеративну државу. Странка је изгубила прерано идеолошки прилог социјалисте Јанеза Крека. Странка је подржавала југословенско државно јединство, иако је, по суду аустријског историчара Арнолда Зупана (Suppan) 1996, њен вођа Корошец тврдио да је 90% словеначког народа пријатељски расположено према Аустрији. Допуштао је могућност уласка Словенаца у федерацију Средње Европе и веровао 1936. да би обнова хабзбуршке династије „вршила упечатљив притисак на Београд у смислу попуштања словеначким и хрватским захтевима за аутономијом".

Југословенска муслиманска организација је настала из једне мале клице Младих муслимана пре 1914, како називају групу интелектуалаца и земљопоседника Спахо-Храсница. Млади муслимани из 1917. немају ништа заједничко са каснијим фундаменталистима. Та група се 1917. огласила пристанком уз програм стварања унитарне југословенске државе под династијом Карађорђевића. Окупљала је већину муслимана Босне и Херцеговине. Вођа странке Мехмед Спахо се показао као спретан политичар. Опирао се притиску из бирачке масе, која му је 1920. на изборима дала доминантну подршку, да се странка оријентише на савез са хрватском сељачком опозицијом, посебно после престанка краљеве диктатуре и доношења Октроисаног устава 1931 („Шуђур Алаху, ми смо за Спаху, а ко је за Мачека нека прићека").

Странка се борила за бољи положај муслимана у југословенској држави. По први пут у историји она је створила масовни муслимански покрет за очување југословенске државе под српским вођством. У програму су захтевали очување традиције посебне администрације у Босни и Херцеговини и веровали да им је Видовданским уста-

вом 1921. призната нека посебност у административној подели земље. Захтевали су увођење шеријатских судова и правичнију надокнаду муслиманским земљопоседницима у аграрној реформи.

Овој босанској муслиманској странци била је веома блиска и странка Џемијет (Cemiyet). Она се формално од оснивања називала Друштво за заштиту муслиманских права, најпре под вођством Ислама М. Хукука, а затим Ферат-бег Драга. Према оцени Богумила Храбака, у странци је преовлађивао утицај турских земљопоседника, иако су они у муслиманском становништву Рашке области, Косова, Метохије и западне Македоније били у мањини. Сарађивали су са обе водеће српске странке, радикалима и демократама, али су последњи губили подршку због радикалнијих захтева у вођењу аграрне политике и колонизације.

Главна политичка слабост југословенске државе између два светска рата није била нестабилност политичких странака, отуђеност њиховог вођства са бирачком масом, него недостатак разних друштвених удружења изван политичких странака и државне администрације, што се, обично, назива цивилним друштвом. Различита су тумачења тог појма. Овде се под њим подразумева мрежа независних грађанских удружења, клубова, задруга изван сељачког света, који постоје увек у држави и на које се не може односити никаква полицијска забрана окупљања. Требало би избегавати тумачења да се под тај назив могу сврставати и различита удружења и организације, које се свесно стварају из домаћих или страних извора. У српском цивилном друштву доминирају и неке добровољне дружине за примену насиља, чиме оно нема тај смисао, или га има делимично.

Последица оваквог стања је збуњеност српских политичких странака, њихова немоћ пред сепаратистичким покретима и католичким, муслиманским и покретима националних мањина, па се сва решења у изградњи југословенске државе препуштају државној администрацији и програмима непоузданих политичких партија. После уједињења 1918. у одређеним областима јављају се групе које се називају Народна гарда, које служе за сузбијање отпора по црногорским селима после уједињења 1918. Црногорски сепаратизам се смирио до 1925, када је проглашена и амнестија према групи људи који су 1919. покушавали да, уз помоћ италијанске војске, изазову устанак. Иако су сепаратисти („зеленаши“) признавали да су Црногорци Срби, чак и бољи него они остали, тај дух сепаратизма се држао. Од 1923. постоје покушаји да се створи једна странка федералиста (Црногорска странка). Она се формира 1925, а њен главни идеолог и главни активиста Секула Дрљевић је и сам писао о Црногорцима као Србима, како је приказао Димитрије Димо Вујовић (1981). Већ је била

проклијала идеја о посебној црногорској нацији, а она је управо у деценијама почетка двадесетог века по први пут у историји у интелигенцији нашла своје друштвено гнездо. То је подстицано и чињеницом да је високообразовани слој становништва главно запослење тражио у државној администрацији. „Чиновничка интелигенција“ је супституит средње класе, која „вечном гувернадурству“ даје нови смер.

У време јачања утицаја Хрватске сељачке странке после њених покушаја да у сарадњи са италијанском војском изазове немире у Хрватској (1919), Срби су по селима бивше Војне крајине стварали „сељачка вијећа“, као пандан „народним вијећима“ градских средњих класа. Морало би се закључити да стварање установа „Цивилног друштва“ зависи од развијености друштва и снаге средњих слојева. Сељачком друштву то не одговара, па су овакве установе по српским селима биле променљиве, иако су постојале. После 1918. стварају се у српској средини различита удружења, чији је циљ одбрана успостављања југословенске државе.

Међу таквим организацијама, које су сматране плодовима „приватне иницијативе“ за одбрану државе биле су везане различите четничке организације. Оне су биле наставак сличних организација које су у српској историји постојале од 1904, а у Балканским ратовима и Првом светском рату 1912–1918. су одиграли улогу помоћних војних јединица, на добровољној основи. Већ 1921. ствара се прво такво окупљање у Удружењу четника за слободу и част отаџбине. Оно је имало двоструки задатак – да окупи припаднике старих четничких јединица, али да у новој држави помогну у стабилизовању политичких прилика. Они су били скуп ветерана, на првом месту, који је отворио врата новим члановима који раније нису припадали том покрету.

У 1924. образују се још две такве организације, Удружење српских четника за Краља и Отаџбину, Удружење српских четника „Петар Мркоњић“. Та удружења су имала сличну, али не и истоветну унутрашњу структуру. Водила су их руководства из државне престонице, а ти главни одбори бирани су на годишњим скупштинама на Ђурђевдан. У сваком месту су се могла образовати удружења, уколико је било најмање десет чланова. Поред старих четника, од 1922. примају се у чланство и „нови четници“. У пријавници за чланство сваки четник се обавезивао на послушност команди и на достојанствено држање. Четници су о свом трошку набављали униформе сивомаслинасте боје, са јагњећом шубаром. Имали су црне или тробојне заставе и амблем мртвачке главе. Иако су постојала четничка удружења и међу Хрватима и Словенцима, те организације су ипак биле предоминантно српске.

Поред четничких, постојао је и низ других сличних организација. „Срнао“ (Српска национална омладина) имала је 270 организација и 300.000 чланова у целој земљи. Почео се стварати након 1923. Постојала је тенденција да се месни одбори стварају и од муслиманских чланова, обично под називом „Осман Ђикић“. Њихов задатак је био да код муслиманских чланова развијају српску националну свест. Нусрет Шехић је у својој историји четничког покрета у Босни и Херцеговини (1971) навео да су покушавали и са атентатима на вођу муслиманске организације. Четничке организације су 1929. имале једно Упутство о четничком ратовању, које је одобрио и генералштаб југословенске војске. Оно је обновљено 1938. У току априла и маја 1941. генералштаб је поверио задатак Кости Пећанцу да ствара четничке одреде. Ипак се мора закључити да мирнодопске организације српских четника нису створиле четнички покрет у току рата после 1941. Тај утицај је био посредан и даљински, због свести да је постојао опробан модел герилског рата. Пунили су и националне и комунистичке одреде.

Сличну улогу је вршила и „Орјуна“ (Организација југословенских националиста). Први корен је имала у организацији „Југословенске напредне националистичке омладине“ из марта 1921. у Сплиту. Иницијативу је дала Демократска странка, па је „Орјуна“ најпре сматрана њеном омладинском секцијом. Њен је циљ био да се оружјем супротставља свим организацијама сепаратистичке природе, као и покушајима стварања упоришта социјалне револуције. Формално су се заклињали и на отпор италијанским претензијама на јадранској обали. По новом статуту из маја 1922, та формално омладинска организација прихватила је име „Орјуна“. Њено вођство је до 1928. било у Сплиту, а од тада се сели у Београд. Бранислав Глигоријевић (1963) је установио да је тај покрет 1923. имао 200 организација са 100.000 чланова у целој земљи. Они су организовали и „акционе чете“ под оружјем, а најбоље организоване јединице су биле у Словенији. Циљ организације је био стварање једне југословенске нације, стварање „Велике Југославије“ у коју би ушла и Бугарска, као и цела територија од Сегедина до Солуна. Постоји мишљење о томе да је омладинска организација из које је настала „Орјуна“ била копија сличних организација италијанског фашизма оног времена, а неке њихове акције против комуниста и сепаратиста су биле готово идентичне ономе што припада фашистичким јуришницима. Те две стране су ипак крвни непријатељи, најпре у самом граду Сплиту.

Организација Народне одбране из 1926. била је продужетак истоименог покрета од 1908. Под вођством војводе Степе Степановића она је као свој главни задатак сматрала културно одгајање свести југословенског јединства. Организацијом је руководио један Средишњи одбор са војводом Степом као доживотним председником и Иваном Рибаром као првим потпредседником. Њен задатак је био да културним радом „јача националну свест нашег народа у духу потпуног народног и државног јединства“. Њена главна делатност се одвијала после краљевске диктатуре 1929. године.

У развоју југословенске државе и српског народа у њој између два светска рата, значајну улогу је играо и покрет Слободних зидара. Он је у новој држави наставио плодоносан рад од пре 1914. У том погледу се мора нагласити тешкоћа истраживања ове историје, а посебно врло упадљиво одвајање београдских масонских организација од круга око Р. В. Ситона Вотсона у Британији. Београдски масони су се ослањали на француске масоне и вероватно ту треба тражити оправдање чињенице да немају изразито негативно држање према краљу Александру, кога су, иначе, оптуживали за Солунски процес 1917. и ликвидацију пуковника Димитријевића Аписа. Масони су у Краљевини Југославији покушавали да буду јединствени, али није пошло за руком да се избегну замке сепаратизма и у њима самима. Водеће језгро је било у рукама београдских предузетника и адвоката.

Идеја о уједињењу југословенских ложа, како истиче Зоран Ненезић (1984), дошла је из Загреба, можда и због тога што су две хрватске ложе биле подељене у односу на југословенско јединство. Договори о уједињењу су обављени у фебруару 1919. у Загребу. Коначно је 8. јуна 1919. основана велика ложа „Југославија“, од две ложе из Загреба, једне Осијека и три Београда. За великог мештра је изабран предузетник и угледни фабрикант Ђорђе Вајферт. Коначно је у тај круг ушло 30 ложа, по 7 из Београда и Хрватске, 2 из Далмације и по једна из Новог Сада и Скопља.

Мало је остало писаних трагова за ову историју, јер се приликом одлуке о самоуспављивању 1940. водило рачуна о томе да највреднији папири остану изван домашаја полиције. У питањима утицаја југословенских масона на политички живот у држави значајније је не прецењивати њихов утицај, него га потценити. Он је, без сумње, био позамашан, али они никада ништа нису сами могли решити. Њихов задатак је неговање демократије и веза са утицајним људима и групама и професионалним слојевима – као што су београдски универзитетски професори. У својој Конституцији на првом месту су истакли да „масони Југославије љубе своју Отаџбину, они су јој одани и верни. Они сматрају својом заповедном дужношћу да бране њену слободу, самосталност и неповредивост њене целине, сарађујући на постизању унутрашњег реда и мира речју, писмом и делом“. Утицали су на мирење партија и смањења интензитета сепаратистич-

ких покушаја, којима су били непријатељи. У том погледу се одметала загребачка ложа „Либертас“, коју су сматрали дивљом. Била је у вези са немачком ложом „Zu den drei Weltkugeln“. У њу је од 1917. улазио круг каснијег вођства хрватских усташа Славко Кватерник, син му Еуген, др Будак и др Пук.

Није истражено у довољној мери учешће и дела вођа југословенског комунизма у масонском покрету. Били су везани за лондонску матицу Конкордија („Concordia“). Британски масони су били противници краља Александра и покушавали да успоставе неке везе са југословенским републиканским круговима. Зоран Ненезић је 1984, после смрти маршала Тита, објавио да су Јосип Броз, Владимир Бакарић, Едвард Кардељ, Владимир Велебит, Јосип Копинић били масони са британском везом. На каснијим Титовим путовањима по несврстаним земљама, људи из његове пратње су знали за његово присуствовање ритуалним састанцима. Из овог се може закључити само – да су до прекида веза са Совјетским Савезом 1948. вође југословенског комунизма покушавале да врше утицај и обавештајне послове у корист Совјетског Савеза, а после 1948. је то рађено у обратном смеру. Немају ништа заједничко са француски оријентисаном ложом „Југославија“, која се самоугасила кад је Француска капитулирала 1940.

Од проглашења југословенског устава 28. јуна 1921. (Видовдански устав) до проглашења краљевске диктатуре 28. јуна 1929, то је период историје у којој није успео покушај да се створе темељи парламентарне и демократске државе, са свим обележјима која су постојала у европским демократијама тога доба. Држава је проглашена као „уставна, правна и наследна монархија“. Из ранијих српских устава је пренета одредба да се не признају племићке титуле, сем члановима династије. То је придонело отуђењу и дела хрватских земљопоседника, који су једини имали такве феудалне наслове. Код Срба су се они, углавном, измишљали.

Видовдански устав је дао правну основу за успостављање демократских партија и установа. Мана тога устава је што није створио и подједнако добар народ да га спроведе у дело. Проглашењем Обзнане и Закона о јавној безбедности искључују се комунистичка и сепаратистичке партије, укључујући ту и главну, сељачку странку у Хрватској. Она се после 1918. прогласила републиканском и бојкотовала изборе за уставотворну скупштину 1920. године. Постала је, више од комунизма, противник југословенске парламентарне демократије, иако се и сама борила за њу у хрватским политичким оквирима. Значајни догађај је био покушај увођења локалне самоуправе, доношењем закона о стварању 33 области у држави. Носиле су имена по средишњим градовима у њима. „Велики жупан“ је био поглавар управе у области представника владе. Градови Београд и Загреб су у овом систему имали посебан статус. На челу области је велики жупан, а подручна управа је била у окрузима, срезовима и општинама.

Носилац власти у држави је краљ, који је тај колач делио са увек нестабилним и цепању склоним политичким странкама. То се показује на свим изборима 1923, 1925. и 1927. године. Ваља томе додати чињеницу да је ово време кризе аграрних друштава у целој Европи, са кризним и сушним годинама 1927. и 1928. Главна слабост у држави је нестабилност вођења Српске народне радикалне странке. На главном испиту целе своје историје, програмском завештању из времена 1895–1905, она је мислила да је могуће интеграција јединственог српскохрватског народа. Та интеграција је била могућа само у споразумевању 1905. да се утицај две стране подели, а политичке снаге у његовом оквиру сарађују и дају предност оној страни која у општинама има етничку већину.

Хрватска сељачка странка је, под вођством окретног и за балканску политику најталентованијег Стјепана Радића, до 1925. успела да буде застава свих криза и државних неуспеха. После његовог покушаја да у сарадњи са италијанском војском 1919. изазове отпор прокламовању југословенском јединству и забране рада после доношења „Обзнане“, он је покушавао да се укључи у један круг који се скупља око бившег генерала Стјепана Саркотића у Бечу, и једног Хрватског комитета који је организован тамо. Колебљив и непоуздан за сарадњу са српским странкама, он се тако понашао и према овом свом аустријском савезнику. У тим раним годинама, главни савезник је био круг око Ситона Вотсона у Лондону. Ту је и уредник „The Times-a“ Викем Стид (Wickham Steed), ожењен хрватицом. Није успео да допринесе британском притиску на краља Александра да Хрватима да аутономију. Од аустријског министра спољних послова 1921. узалудно је тражио подршку за проглашење хрватске независности. На једном предизборном говору 1923. у Загребу, Ситон Вотсон је веровао да је нека чашица више била разлог да је министре називао магарцима и према краљу био груб.

Није једноставно закључити за какве се циљеве борио вођа Хрватског сељачког покрета. Он је, без сумње, био вешт политичар, увек у оквиру моралне делатности пацифистичког карактера, због којег су и пропадали сви повремени планови о револуцији. Изузетно образован на француским изворима, плодан писац и неуморни говорник, он на српској страни није имао себи равног политичара. Као личност и интелектуалац, импресионирао је краља Александра после

помирења. За оне који нису били у стању да схвате нагло мењање програмских и коначних циљева, он је изгледао балкански превртљив и просечан интелектуалац васпитан у догми о мисији хрватског народа да на граници са Истоком чува ту свету границу. У предавању које децембра 1923. држи у Лондону, он вели да је Загреб европски град, који се „може упоређивати са највећим средиштима европске цивилизације, јер је за последњих седам столећа био глава и срце целе цивилизоване нације". Београд је, једнако као и Букурешт, под контролом тајних војних друштава и бојара. „Чак и Атина све више хрли према Леванту", између „ове две политике, западног хуманизма и источног деспотизма". Решење би било да се створи неки савез („union") између Аустрије и Југославије, „како би краљевство постало федерација својих слободних народа. Ако се то не догоди, онда треба наћи средство које ће Хрватској дати право самоопредељења и економску унију са Републиком Аустријом. То би био први корак ка једном комонвелту подунавских и балканских народа".

Радић је у децембру 1923. био у Бечу са британским пасошем. Једном југословенском новинару је саопштио жељу да се споразуме са српским политичарима око аутономне Хрватске, са посебним сабором и баном. Арнолд Зупан је нашао процене аустријске полиције да је у марту 1924. Радић прекинуо везе са сепаратистичким кругом Стјепана Саркотића и почео контакте са српским политичарима. Саркотић је 1925. објавио књижицу о „Радићевом издајству". У покушају да се Хрватска веже за совјетску политику, Радић је посетио Москву и своју странку укључио у Сељачку интернационалу. У Москви је изложио пројекат Балканске федерације, у којој би Србија држала Војводину, Босну и Македонију према уговору 1912, увећана Бугарска, Хрватска која би препустила западну Босну за Срем и Славонију и Црна Гора са Херцеговином, а можда и бившим Скадарским вилајетом. Та нова балканска држава би склопила војни савез, и ушла „у уски савез са Совјетском Републиком". Будућа научна истраживања ће испитати каква је драма стајала иза овог Радићевог напуштања републиканског идеала, хрватског радикализма око генерала Саркотића у Бечу и совјетског комунизма и прихватања српског краља.

Иако је Радићево помирење са српском монархијом, прекидање веза са руским комунизмом и одрицање од републиканског идеала изазвало разочарење у хрватској опозицији, он је од своје странке тада створио један одлучујући фактор одржања државе. Крлежа му се ругао како ће се сељачки „Стипица" знојити на дворским баловима, невешт под фраком у плесу са младим принцезама. Како српски радикали 1925. нису успели да створе стабилну коалицију, краљ се определио да Радићу да мандат за крпљење неке владе. То је било кратког даха, а избори 1927. нису пронашли магично решење уједињења. Сам Радић је једанпут предлагао краљу Александру да прогласи диктатуру, смири партијске страсти и привремено уведе затишје у коме би се нашло једно правило за решење хрватских захтева.

Држава се, уместо парламентарне демократије, претворила у парламентарну анархију, али је још увек постојала и могла да функционише и без њих. Криза је ударила када је делегат Радикалне странке Пуниша Рачић у једној бурној парламентарној дебати са говорнице убио Павла Радића и Ђуру Басаричека и тешко ранио Стјепана Радића. Рачић је био српски унитариста, пре 1914. од краља Николе кажњаван на смрт, на Солунском процесу 1917. био сведок оптужбе, а у кризи пред 1929. говорио о потреби претварања Југославије у Велику Србију. Покушаји (хрватски историчар Звонимир Кулунџић) да се иза овог убиства открију прсти самог краља Александра од науке нису прихваћени. Био је један од најмање милион балканских националних неуротика, вазда спремних да умру за свој народ.

Бесмислено крвопролиће у Скупштини 20. јуна 1928, више је нанело штете југословенској држави, него обезглављеној Хрватској сељачкој странци. Догађај је изазвао видљиве и невидљиве промене на обе стране – и у држању Хрватске сељачке странке и у југословенској држави. Лежећи на самртној постељи, Стјепан Радић је направио историјски заокрет који је постао значајан беочуг у разарању југословенске државе 1941. Италијански службени представници из Загреба су већ 24. јула 1928. известили Мусолинија о састанку који је Радић одржао са вођом радикалног крила хрватских националиста Антом Павелићем. Том приликом Радић му је рекао да „ћемо ми потражити начина да добијемо признање независне државе, а што се тиче Италијана, ја ћу се потрудити да нађем неки споразум. У томе смислу ја задужујем вас" (Massimo Bucarelli: Mussolini e la Jugoslavia, 1922 – 1939, Рим, 2006). Непосредно обавештавани о овим унутрашњим договорима вођа хрватске опозиције, у Риму су закључивали да је Радић дао мандат да се будућа независна Хрватска стави под покровитељство Италије.

Иако је ова Радићева одлука била у складу са његовим политичким принципом да успевају само они политички покрети који се на време помире са својим противницима, та је промена имала дубљи корен. Радић је 1918. сарађивао са песником Данунцијом у успостављању прве фашистичке државе на Ријеци. Након промена у фашистичком покрету после 1927, када се уводи „Повеља рада" и цели низ социјалног осигурања по моделу екциклике „Rerum novarum" из 1891, италијански фашизам врши позитиван утицај на еволуцију свих католичких покрета Средње Европе. Атентат на хрватско вођ-

ство 1928, био је само задњи подстицај да се и оно коначно укључи у ту плиму широких размера.

Иако је Хрватска сељачка странка увек била недекларисани савезник радикалног крила хрватског сепаратизма, ново вођство након Стјепана Радића је одмах показало знаке неслагања са методима деловања хрватског усташког покрета Анте Павелића. Према извештајима италијанских дипломата од 24. јула 1928, Павелић је по захтеву рањеног Стјепана Радића требало да ради на савезу са фашизмом у Италији. Након једног сусрета у Риму, Мусолинију је изложио границе будуће независне државе. На југу су обухватале целу Далмацију до Боке Которске, на истоку су делиле Босну и Херцеговину реками Неретвом и Босном (са Сарајевом на хрватској страни), а на северу је захтеван католички део Војводине. После тврдог Радића, нови вођа странке Влатко Мачек је изгледао мекушац, склон канцеларијским споразумима. Изазивао је сумњу због словеначког етничког порекла и још више због оца, југословенског унитаристе. Краљу Александру је, заједно са вођом Срба из Хрватске Прибићевићем, представио план о претварању Југославије у федерацију. У њу би улазиле Хрватска (са Славонијом и Далмацијом), Војводина, Босна и Херцеговина, Србија, Македонија и Црна Гора. Изостављање Старе Србије, како се тада називају Косово и Метохија, упућују да су ту умешани и прсти Ситона Водсона из Лондона.

Слично променама у водећој хрватској странци, југословенска држава је била стављена пред нагли и неочекиван изазов институционалних промена. Краљ је одбацио хрватску, у позадини и британску, идеју о федерацији, у којој би централна влада водила рачуна о заједничким финансијама, спољној политици и војсци. У време кад и италијански дипломати извештавају да у хрватском народу не постоји масовна опредељеност за рушење југословенске државе, краљ је настојао да нађе неки уверљив надоместак федерацији која не би била почетак распадања државе. У духу времена, још идеја о Југословенима као јединственом народу није била мртва.

За кризу система је сносио одговорност и краљ Александар. Није дозвољавао коалицију Радикалне и Демократске странке, па се у посебну Самосталну странку одвојио Светозар Прибићевић. Од револуционарног југословенског интегралисте претворио се у федералисту и прикључио хрватским напорима да Хрватска добије аутономију. Сматра се да су у овоме одиграли одређену улогу и југо-словенски масони, који су на ову странку имали већи утицај него на Радикалну.

После смрти рањеног Стјепана Радића, краљ Александар је прогласио личну диктатуру. Увео је низ мера за ојачавање централистичког и унитарног карактера државе. Земља је била подељена у

бановине (Дравска, Савска, Приморска, Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска, са издвајањем Београда у посебну управу са Панчевом и Земуном). Декларацијом од 4. јула 1930. покушава се правна основа за стварање југословенске нације. Једино је Дравска бановина одговарала територији словеначког народа. Хрватска је подељена на две бановине, српска на неколико, македонској додато Косово, а муслимани разбијени у више бановина иако је Сарајеву дат статус престоног града бановине. Циљ је био, како закључује Љубодраг Димић (2001), да се сва три племена слију у јединствену југословенску нацију. Био је проглашен један „Штросмајеров дан" као инструменат одгајања јединствене политичке свести нације. „Сокол" је проглашен југословенским удружењем, забрањене су све партије и установе, а политичари од формата послати у привремену интернацију негде у унутрашњости, са правом кретања само у дотичном месту. Без обзира на то што је проглашење краљевске диктатуре 1929. био политички назадак целог југословенског друштва, он је у одређеним областима остварио видљив успех. Подела на бановине је био експеримент са неком врстом федерализма, који није признавао постојање других, сем једне прокламоване југословенске нације. На челу бановина су били постављени банови, све људе краљевог поверења, али са одређеним угледом у друштву. Поред бана и његовог помоћника, постоје банске управе. Оне су подељене у одељења, а они на одсеке и одељке. Стандардних осам одељења (опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, за социјалну политику и народно здравље, финансијско, за трговину, занате и индустрију) требало је да покривају све друштвене делатности. Поред општих државних пореза, бановине имају и право да разрезују и посебне бановинске, у висини коју је према околностима одређивао бан. Уместо парламента, постоје већа, чија заседања личе на смотру фолклорних друштава, јер угледни појединци долазе на седнице окићени у народним ношњама дотичног краја, као да се иде у сватове.

Ако нису имале достојанствене грађевине из ранијих времена, бановинске престонице су добиле нове лепе грађевине, које су монументалношћу и савременошћу биле дужне да надоместе изгубљене слободе. У свим областима, сем политичких слобода, бановине су остварile одређени прогрес. Његово постојање треба приписати духу времена и општег прогреса у целом свету, после јењавања економске кризе иза 1933. Југославија је 1918. наследила 112 болница, 1936. их је имала 198. Сличне и боље пропорције су у просвети. Бановине су отварале пољопривредне школе, правиле расаднике и огледна добра. Село је напредовало брже него што је био случај са подручјима под аустро-угарском влашћу раније. Југославија је била

царство великих епидемија, са 800.000 оболелих од маларије, 600.000 од туберкулозе, 400.000 од венеричних болести. Проналазак антибиотика, а не боље државе, био је лек за то од 1945. Бан Врбаске бановине је 1929. известио краља, да „човеку који први пут тамо долази, јако пада у очи, велика сиротиња и општа заосталост на свим пољима јавног рада: у саобраћају, привреди, као и у културно-просветном животу, а народ је миран, родољубив и са малим задовољан". У души већине народа „време краља Аце" је изгледало лепо.

Називање бановина по рекама и мору је узето из француске административне традиције, а први пут је на Балкану покушано 1856, када је турски султан намеравао да тако синтетизује своју османлијску нацију. Све велике странке су остале изоловане од режима диктатуре, а само неке су га осудиле. Најгоре је прошла Самосталн на странка Светозара Прибићевића. Он се склонио у политички азил и највише боравио у Прагу, где је добијао помоћ чехословачке владе. На француском језику је објавио књигу против краљеве диктатуре. Избегао је савез са хрватском усташком емиграцијом, која се под вођством правника Анте Павелића формира, најпре у мађарском, а одмах затим у италијанском егзилу. Са југословенским комунистима је тражио неки језик подршке, али је његов слом долазио од чињенице да је више имао уверљивих пријатеља ван југословенске државе, него у њој. Његова појава са црнкастом кожом лица у црном фраку и цилиндру на предизборним трибинама спортских стадиона доживљавана је као посета ђавола.

Главни кривац за парламентарну анархију уместо пожељне парламентарне демократије пред диктатуру 1929. сносе српске политичке странке, које се нису отрезниле фатаморгане све од 1895. да је могуће вештачки синтетизовати заједничку нацију Срба и Хрвата, када је опште бирачко право, Видовданским уставом 1921, Хрватима по први пут у историји дало могућност да све католике на заједничком језичком подручју са Србима окупи под кишобран државног суверенитета јединствене нације. Религија, као „вододелница нације", ту је вршила једну природну функцију окупљања свог стада у јединствену државу. Демократски оријентисан српски интелектуалац био је последњи који ће прихватити да његов језик није подлога националног јединства, него црквени плот који је то јединство разорио.

Ниједна српска политичка странка није била у стању да формира један заједнички, реалан и активан српски национални програм. У томе је круг из „младобосанске генерације" пре 1914, подједнако онај његов део који се утопио у светски комунизам, као и национални део испољен у Демократској странци и Самосталној демократској странци Светозара Прибићевића, на души понео највећи део историјског греха. Кад је у време конјуктуре, непосредно иза уједињења 1918, изгледало да се интегрише југословенска нација, хтели су да буду пена на том пиву. Кад је иза 1925. почела да се разилази та магла и 1929. се разишла, опет су као претходница федерализације остали пена на пиву.

Иако је убиство браће Радић 1929. била подједнако историјска трагедија хрватског народа, саме те странке и целог духа и политике уједињења у српској историји, то је ипак за вођство хрватског покрета била једна прекретна тачка ка новом реализму. Та странка ће од 1929. бити све више југословенска, иако увек доследна у борби за интегрисање хрватске нације на католичкој верској основи. „Хрватска сељачка странка" није само била главна снага васпитавања католика у хрватској националној свести. Она је била и прва хрватска масовна организација која је васпитала историјску свест да цели простор до реке Дрине представља хрватске историјске и етничке границе. Хрватска странка права је то проповедала од 1861, а католичка црква тек 1900. на првом еухаристичком конгресу помакла те границе од реке Врбас и Пливе, како је више пута формулисано у програмским актима Штросмајерове Народне странке од 1861, на реку Дрину и црногорску границу. Приликом приступања Сељачкој интернационали, Стјепан Радић је 19. јула 1924. у Москви објавио чланак да су српски православни попови и учитељи пола милиона Срба у Хрватској прогласили припадницима српске нације. У то исто време, како истиче Александар Јакир, у Далмацији је средња класа прихватала моду одрицања од хрватства, преузимања српских обичаја и чак конверзију у православље. Покрет Срба католика је доживео благу ренесансу, што је нарочито било карактеристично за далматинске градове и острвско становништво. Насупрот томе, католички сељаци далматинске Загоре напуштају свој ранији отпор процесу кроатизације и постају главна социјална снага хрватске националне свести.

Главна идеолошка и политичка снага процеса кроатизовања сељака и њихове политике конверзије од католика у Хрвате је вршила, више од сељачке странке браће Радића, католичка црква. Као свој главни задатак сматрала је своје сопствено модернизовање. То је, практично, значило да је настојала да васпита своје свештенике у новом духу, да се ослобађа великог броја нешколованих свештеника, али да, у сразмери губитка броја у народу, повећа њихов утицај на тај народ. Преведено на језик историјске науке, то је значило да је црква убрзано почела свој покрет Католичке акције да претвара у масовну појаву и њиме обухвати цело становништво. До проглашења диктатуре, Католичка акција је била подељена и у правом смислу

није одговарала установљеним стандардима да свештеници морају да у њој буду водећа снага. Иако на челу покрета стоји римски папа, све послове организације и вођења врши једна централна хунта, са генералним секретаром. До 1929, на југословенском простору, овај лаички део Католичке акције веома је истакнут, на штету редовних свештеника и бискупа. Постојало је једно крило које се организује под називом Домагој, са фрањевачким калуђерима као главним политичким кадром. Лаичко вођство називају, према аустријској традицији још пре 1914, Сениоратом. Друго крило је разбијено у више струја и организација.

Све чешће је водећи идеолог Католичке акције био Јохан Мерц, који се сада без изузетка спомиње са кроатизованим именом Иван иза чега се не види порекло и дечачко доба. Школовање је завршио у Паризу и најпре се истакао радом у католичкој омладини, посебно посетама Риму, где је од 1922. постојала организована католичка држава на делу. Насупрот југословенски оријентисаном „Соколу", у оквиру кога се развија цела омладинска и спортска активност Југославије, католичка црква развија свој „Орао". После проглашења диктатуре, Иван Мерц претвара и ту организацију у широк покрет Крижара и Крижарица како су се звале његове мушке и женске секције. Љубодраг Димић и Никола Жутић, у својој историји католичког клерикализма тога доба (1992), цитирају Посланицу католичког епископата од 5. маја 1921: „Кршћански родитељи! Стога се нећете чудити нама бискупима, вашим пастирима, што смо подигли свој просвјед и глас, кад смо чули да се озбиљно намјеравало одгајати вашу дјецу не у духу Исусову, већ у духу соколском... Ако хоћете да се ваши младићи и ваше дјевојке одметну од Бога, од Исуса, од Богородице, од Цркве, од кршћанског живота, од истине, од блажене вјечности, онда допустите вашим момцима у Соколе, а своје дјевојке у Соколице". И пре тога се стално истицало да је задатак бројних католичких организација „да одгаја и буди здраву хрватску свијест".

После папске енциклике „О божанском васпитању омладине" крајем 1929, католички епископат Југославије објављује један Меморандум у новембру 1932, као и посланицу против „Сокола", наредне године. То је време када је Ватикан извршио реформу целе „Католичке акције", приликом обележавања четрдесет година од посланице „Rerum novarum". У италијанској фашистичкој држави, црква је правила уступак световним властима у свим областима јавног живота, али ће још задржавати контролу над неким културним и социјалним установама, као што су посебни католички синдикати. Већина министара у влади Петра Живковића била је против дозво-

ле за рад друштву „Крижара", али је због жеље да се избегне отворени сукоб са свемоћном црквом ипак то друштво остварено.

Као и неке друге католичке друштвене организације, покрет „Крижара и Крижарица" била је једна парамилитаристичка организација. У историји града Петриње (1993) Ивица Голец је приказао делатност „Крижарског братства" у вароши од 1932. и улоге коју су одиграли у припремама стварања независне државе. Предводник је месни жупник. Имају своје знакове и одела, која су код чланова „тамно плаве боје у кроју народне сурке, кошуља из народног платна, капа ниска округла из црног сукна са тјеменом из црвеног сукна са крижарским знаком, појас од платенца, са друштвеним знаком и врпцом". Потпредседник Крижара је 1941. писао правила усташког покрета, у који се цело братство утопило.

Немогуће је тачно набројати колико је било разних друштава која су улазила у оквир „Католичке акције", а посебно је тешко навести број чланова. У загребачкој надбискупији 1939. била је 21 организација, од којих су само мушки крижари имали 16.350 чланова док је женских било 7.821. Лаичко организовање под вођством цркве обухватало је све професије и све социјалне сталеже. Могло би се закључити да је окупљано целокупно одрасло становништво, сем дела интелектуалаца по градовима. Та друштва су под једном куполом „Католичке акције", која има своју идеологију осуде безбожног капитализма, са врло јасном антијеврејском подлогом, као и комунизма. Непријатељство према Јеврејима је на основама верске нетолеранције, па за разлику расистичке идеологије ту идеологију називају „антијудаизмом", а не „антисемитизмом". Љубодраг Димић и Никола Жутић кажу да је католичка црква „успела да се католичком становништву Краљевине наметне као најзначајнији фактор и у тренутку када је политички живот почео да оживљава задржи челну позицију сваког отпора режиму, идеологији југословенства, држави". До 1936. није пошло за руком да се направи политички заокрет ка радикалном хрватском национализму.

„Католичка акција" је била главна подлога изградње хрватске националне свести међу својим верницима, где је била историјски задоцнела – Далмацији, Босни и Херцеговини, Славонији и делимично Војводини. Хрвоје Матковић, у апологетској историји Независне Државе Хрватске (1994), истакао је улогу коју је тај покрет (посебно Домагој и Крижари) одиграо у њеном стварању. Након проглашења диктатуре 1929. део ранијих вођа Хрватске странке права, на првом месту др Анте Павелић, емигрирају и најпре у Мађарској, па затим у Италији, стварају свој покрет за разарање југословенске државе. Још пре диктатуре 1929. Павелић је створио организацију „Хрватски

домобран". Сматрали су то својом верзијом револуције, па га стога и називали усташким покретом. У његовим „Начелима" из 1933. речено је да је река Дрина граница будуће хрватске државе, „као граница двају свјетова, западног и источног". Прву оружану акцију су извели нападом на једну жандармеријску станицу код Госпића 7. септембра 1932. године. Британски Доњи дом је осуђивао поступке југословенске владе према хрватском отпору, иако је он све више добијао терористички карактер. Викем Стид је у загребачком „Обзору" објавио отворено писмо краљу Александру.

Као одговор на организовање једног Свесловенског соколског слета у Београду, католичка црква је у Загребу одржала свој Еухаристички конгрес од 14. до 17. августа 1930. У свим службеним документима тога конгреса је врло јасно истицано да црква остаје вођство католичког становништва. Загребачки надбискуп Бауер је истицао у првом говору да „није Исус Крист само наш спаситељ, Он је и наш Краљ, па треба да му се као краљу клањамо". Виктор Новак је у делу „Magnum Crimen" (два изостављена поглавља објављена тек 2005) цитирао поруку Анте Павелића својим присталицама, с којом се учесници загребачког конгреса упознају, да ће „папински Рим ослободити римокатоличке Хрвате, од православних Срба". Истим поводом је и бискуп Махнић обновио своју ранију посланицу (31. августа 1930) о потреби да католички Хрвати, преко помоћи „Криста Краља" приведу православне Србе црквеној унији. „Хрватска старокатоличка црква" је нападала сарадњу званичне цркве са италијанским фашизмом. Њихов лист „Старокатолик" је 1936. два пута осудио писање загребачких новина да је „папа вођа Хрвата". Далмација се почела делити на присталице и противнике папе. Певало се „Наш папински барјак мора да се вије – а коме је криво нека се убије". У основи се ту стварала подела која је 1941. завршавала у крви. Старокатолици су били једна врста протестантизма. Заједно са присталицама преласка у православље, конфронтирали су се са папским присталицама, а тиме убрзали процес који је после 1945. завршио потпуном кроатизацијом Далмације. Јачање папске контроле заједнице је подлога кроатизације.

У атмосфери кад је католичка црква постајала главна установа која усмерава хрватски народ, морају се посматрати и све политичке промене у југословенској држави. После диктатуре 1929, још се некако до 1935. одржавала идеја југословенске унитарне државе. Од тада све политичке странке прихватају ту реалност као ветроказ неопходних промена курса. Највећу промену је доживела Хрватска сељачка странка. Нешто мало пре него је постао загребачки надбискуп, Алојзије Степинац је 1936. тајно ујединио и темељито реформисао Католичку акцију. Назива је Чиста Католичка акција, по једном заокрету који су радикални националисти у странци Хрватског хисторијског права под вођством Јосипа Франка учинили почетком XX века, стварањем Чисте странке права. У мешавини својих успомена и историје хрватског католичког покрета, њен функционер Бонифације Перовић је (1976) навео само основне податке о карактеру Чисте католичке акције, коју успоставља Степинац 1936. Основа је да се католички верници морају одвојити од Хрватске сељачке странке, која је водила политику тражења хрватске аутономије у југословенској федеративној држави и прихватити „револуционарни покрет" др Анте Павелића, чији је циљ био рушење те државе и насилно стварање независне државе, по узору на европске фашистичке творевине тога времена. Историјска наука није разрадила историју овог заокрета у католичкој цркви и његове узроке.

Краљ Александар је веровао да ће увођењем диктатуре раскрчити путеве новом таласу интеграције југословенске нације. Преко Светозара Прибићевића успео је да онемогући коалицију Радикалне и Демократске странке и веровао је да ће постати главни политички представник српског народа. Кад обнавља устав 1931. (Септембарски устав, Октроисани устав), његов ауторитарни режим није престао. Превазиђен је његовом погибијом у Марсеју 1934, али формално практикован до слома државе 1941, барем што се тиче прерогатива владара у формирању владе и уставним променама. На изборима који се до 1935. одржавају без опозиције, ствара се привид обнове демократије. Двор је успео да ослаби Радикалну странку. Новостворена Југословенска радикална сељачка демократија из 1932. није са позорнице истиснула ранији утицај ни српске Радикалне, као ни хрватске Сељачке странке. Годину дана потом је променила назив у Југословенска национална странка. Постала је безначајна снага која је за своју идеологију узимала манифест краља Александра после прогласа диктатуре 1929. Према називу листа „Борба", називали су понекад, њено вођство (Светислав Хоџера) „борбашима". Врло брзо се за њу чуло само у туђим коалицијама.

Смрт краља Александра у Марсеју 9. октобра 1934. донела је битне промене у југословенском и српском народном развоју. Унутрашња политика је увек зависила од спољних чинилаца, личности и влада, на које су се ослањали. Југословенска влада у свету, сем Француске и малих источноевропских држава, није имала савезника. Политика Велике Британије је зависила од круга око Р. В. Ситона Вотсона и Викема Стида. Уместо хвалоспева и прешућивања, једном ће историјска наука учинити темељито истраживање да осветли који су били разлози да је тај круг, са очигледним залеђем у слободнозидар-

ским ложама, робовао својим предрасудама и водио политику дестабилизовања југословенске државе.

У замену за пропаст савеза великих сила Француске, Велике Британије, Русије, а од априла 1917. Сједињених Америчких Држава, југословенска држава више није имала једну моћну снагу у свету на који би се могла ослонити. Покушаји да се у Мађарској изврши рестаурација династије Хабзбурговаца непосредно по успостављању мира 1920, довела је до потребе да се 1. августа 1920. ствара савез са Чехословачком. Са Румунијом је такав савез потписан 1. јула 1921. Циљ је био да се три државе заштите од могућности обнове хабзбуршке државе. Мађарска је, након мира и пораза социјалистичке револуције у њој, изашла као краљевина, формално са краљем Карлом Хабзбуршким. Уместо тога, државом је управљао намесник, бивши адмирал, Миклош Хорти (Miklós Horthy). Краљевина без краља, адмирал без мора и морнарице покушавао је да рестаурацијом неких веза из пропалих времена то надокнади. После напуштања Југославије, вођа радикалног крила Хрватске странке права Анте Павелић добио је новчану и политичку подршку фашистичке Италије. Савез Југославије – Чехословачке, Југославије и Румуније формално је за оправдање имао противљење обнове хабзбуршке власти у Мађарској, али је стварно био покушај заштите од свих суседних држава које су покушале да пониште мировне уговоре после Првог светског рата и врате државне границе на старо место.

Тај савез је назван „Мала антанта“ (La Petite Entente), иако у почетку није никога чврсто приморавао на обавезу и сарадњу у случају озбиљнијег ратног сукоба. Од 1929. у овај савез се уноси пракса годишњих састанака шефова генералштабова три државе, тим пре што Мађарска није напуштала ранији отпор мировном решењу од 1920. Према југословенској граници су створили колонију хрватских усташа, а главна од њих у Јанка Пусти (Janka–Puszta) је одржавала сталне везе са незадовољницима у земљи. Пакт о организацији Мале антанте је потписан у Женеви 16. фебруара 1933. Основан је један Стални савет министара иностраних дела, који су се састајали три пута годишње. Поред њега је установљен и један привредни савез, а стални секретаријат је имао један одсек у Женеви. Са више имагинарним, него стварним противником, нису се претрзали радећи. Тада је било лепо бавити се дипломатијом.

Краљ Александар је предузео путовање у Марсеј у намери да сва ова питања око спољње сарадње размотри са француским министром спољних послова Лујом Бартуом (Louis Barthou). Атентат је плод споразума вођства усташког емигрантског круга и вођства Македонске револуционарне организације. У историјској науци још није до краја решено питање која је држава највише подржавала овај атентат. Судски процеси после атентата су ту лађу бацили на Италију и Мађарску. Прва је одмах интернирала главне усташке вође на острво Липари, а друга распустила усташке базе уз границу. Део науке верује да је немачка влада, након доласка нациста на власт 1933, у томе имала врло значајну, ако не и водећу улогу. Не треба потпуно одбацити ни податке да је пре тога совјетска обавештајна служба, или у уопштеном речнику без обавезујућих доказа, Коминтерна, била припремала такво убиство. Син једног православног свештеника са Пала је много пре убиства у Марсеју требало да убије краља, предајући му један букет цвећа. Закључак би био да сви трагови за убиство краља Александра воде у Рим. Европске државе нису имале интереса да за ово оптуже и италијанску фашистичку владу, па је она формално нашла оправдање само у изолацији усташких емиграната. У време краљевог пута у Марсеј, усташе су по Италији били на ногама.

И југословенска и француска обавештајна служба су биле обавештене о припремању овог убиства. Чак и телеграм, непосредно пред искрцавање краља у марсељској луци са разарача „Дубровник“, да су сви атентатори на свом месту, нису променили одлуку да се искрцавање не помери у ратну луку Тулона. Краља је убио 9. октобра 1934. Владо Черноземски, македонски завереник. Краљево убиство је изазвало узбуну у свим слојевима југословенског друштва. Крај краљевог ковчега, остављеног један дан у Загребу, прошло је око 200.000 људи. Србија је свог мртвог краља дочекала на коленима. Током лекарског прегледа краљевог леша новинар Јосип Хорват (1984) вели да је био „ситан као дијете. Костур пресвучен длакавом пергаменом“. Хорват је описао и дирљив тренутак кад је краљица Марија дошла да се опрости од свог мртвог супруга, кога су француски лекари голог припремали за повратак у отаџбину: „Долази краљица. Сва је црна копрена. Крочи одмјерено као на котурнама. Стане попут кипа. Укочено клеца. Устаје. Одлази. Инкарнација је трагике, непосреднија од најбоље глумице на сцени“.

Ово краткорочно збијање редова није дуго трајало. Владарску функцију је обављало троимено намесништво са Павлом Карађорђевићем, братом од стрица краља Александра, сенатором и министром просвете Раденком Станковићем и баном Савске бановине Ивом Перовићем. Образован на Оксфорду, са лепим манирима и познавалац историје уметности и колекционар, Принц Павле је у државништву политички смањивао способности његовог стрица у политичком погледу, посебно војсци, а надмашивао их у дипломатији и неговању културе. Укратко, принц Павле није био у стању да иза-

ће на крај са опасностима приближавања новог светског рата и врtлозима пре тога. Био је школски друг и блиски пријатељ Антони Идна. Британски публициста и дипломата Емери (Amery) је 1973, у својим успоменама на посету Југославији 1941, описао долазак принца Павла у београдску Саборну цркву. У војној униформи, отмен и смирен, био је потпуно изолован од политичара и народа. Био је одвећ аристократа, у једном народу који је био одвећ сељачки.

Краткотрајна влада Богољуба Јевтића је на изборима 1935. добила подршку 60,6% бирача. Опозицију је сачињавала коалиција Хрватске сељачке странке, Српске демократске странке и Југословенске муслиманске организације и на изборима добила 37,32% бирача. Од других странака на изборима 1935. најзначајнија је била радикална група Димитрија Љотића Југословенски народни покрет – Збор. Сачињавао је уједињене делове различитих радикалних десних група, да би се на крају свео у границе српске странке која је узалудно покушавала да утопијски југословенски унитаризам оствари методима из оквира фашистичке идеологије. Да у томе покаже успех, требало му је друга црква, јер православље то не подржава.

Неку стабилност је унела влада основана на коалицији Радикалне странке, Словенске Народне Странке и Југословенске муслиманске организације, која је формирана 1935, после кризе владе Богољуба Јевтића, изазване оставкама министара и афера око оптужби за погибију краља Александра. Њен вођа, Милан Стојадиновић је био способан финансијски стручњак, чија је жена немачког порекла. Та коалиција се претвара у нову странку Југословенску радикалну заједницу. Стабилизовала је државно кормило за четири године и била, углавном, оруђе у рукама принца Павла.

Са доласком Милана Стојадиновића као председника владе пропада идеологија и политичка баштина краљеве диктатуре од 1929. У спољној политици он покушава да тражи неки реалан ослонац у споразумевању са фашистичким државама Италијом и Немачком. Сараднику у министарству иностраних дела Иви Андрићу, књижевнику, објаснио је да оптужбе за германофилство не узимају у обзир нужду, да се родила нова Немачка: „Ја морам да будем обазрив према Немачкој, јер нећу да сам чекам ту аждају на Дунаву". То је и био разлог да се Мала антанта угасила, јер иза ње није стајала ниједна велика сила. Кад је Чехословачка потписала један уговор о савезу са СССР-ом Југославија је одбила да нормализује односе са совјетском владом.

Приликом посете Турској у октобру 1936, Кемал Ататурк на банкету бележи у свој дневник: Стојадиновићев политички сарадник Милан Јовановић Стоимировић (2000) – отерао Стојадиновића и руског амбасадора у један ћошак: „Споразумевајте се. Русија и Југославија морају бити заједно. Срамота! Браћа!" Минхенским споразумом у септембру 1938, Француска и Британија су предали Чехословачку. Последњим састанком Сталног савета Мале антанте, на Бледу 28. августа 1938, угасио се тај савез, као да није ни постојао.

У потрази за неком магичном формулом чвршћег ослонца у међународним односима Милан Стојадиновић је потписао Конкордат са Ватиканом 25. јуна 1935. Текст уговора је објављен годину дана касније. Скупштина га је најпре одбила, па тесном већином прихватила, није дошао пред Сенат и остао нератификован. Стојадиновић је видео какву снагу та црква има над католицима у југословенској држави и мислио је да ће том ценом очувати државно јединство. Грдио је српску цркву због недораслих и необразованих епископа, „а међу њима има и идиота", бележи Јовановић Стоимировић. Конкордату се није супротстављала само Српска православна црква, него и цели образовани свет, обичан сељачки народ. Радикална странка је била против њега, као и југословенски масони. Патријарх Варнава је за Нову годину српску 1937. у саборној цркви држао говор против конкордата: „Ми смо ослободили и уредили ову земљу да у њој будемо презрени и третирани без равноправности. Ми више нећемо да буде тако. Ми смо жртвовали све: заставу, грб... Ми тражимо равноправност. Иначе ћу ја положити главу своју за стадо своје". Кад се ускоро разболео, народ је веровао да су га католици отровали, јер му је једна жена у Сремској Митровици пре тога дала чашу воде.

Конкордат 1935. је био више него уобичајени споразум католичке цркве са појединим државама под тим именом. То је био покушај да се католичкој цркви препусти васпитање католичке омладине, постављање верских наставника у школама, право ширења вере, законску обавезу родитеља да се деца у мешовитим браковима морају крстити у католичкој вери, а не родитељским споразумом. Идеолошкој и политичкој мрежи Католичке акције би се широм отварала врата. Протести православних верника су изазвали кризу у држави. Жандармерија је интервенисала против процесија верника, а по свим варошима су стално текле „крваве литије". Земља се нашла на ивици грађанског рата, кад је у јулу 1937. ова криза досегла врхунац.

Стојадиновић је конкордатом хтео да постигне изузетне политичке користи. Научна истраживања још се нису завршила приказом његових намера како да решава хрватско питање. Од 1936. црква је, оснивањем у Хрватској Чисте католичке акције, уз напуштање Хрватске сељачке странке и њене политике решавања хрватског националног питања и давања подршке „револуционарном начину"

усташког покрета, почела изнутра да разара југословенску државу. Стојадиновић је у новембру 1936. веровао да принц Павле неће водити преговоре са Мачеком – „можда неће бити ни вођени са Мачеком, него с другим. Углавном, преговоре ће водити ЈРЗ када се сврше општински избори", забележио је Јовановић – Стоимировић тај разговор у дневнику. Говорило се да он жели да „ампутира Хрватску", уз сагласност Ватикана и Италије. Ова истраживања нису узимана у обзир до сада. Можда је тиме остао неоткривен један кључ, који је могао југословенску кризу боље да решава.

Не би требало сумњати у чињеницу да је Стојадиновић мислио да ће преговоре водити у Риму, необавезно с Хрватском сељачком странком, него са усташким вођама, које су подржавали и фашистичка влада и римски папа. У том смислу, и податак да се споразумео са италијанском владом да се у Хрватску врати 260 усташа, треба гледати у новом светлу. Какав би споразум са њима могао бити постигнут, то је тешко рећи. Њихов идеолошки завет да су браници целе западне цивилизације на реци Дрини, није код свих њихових вођа увек узиман у обзир. Младен Лорковић, један од повратника из усташког егзила, у делу о земљи и народу Хрвата 1939, говори о неопходности да се хрватским становништвом мора ојачати залеђе Дубровника и долине Неретве. Часопис католичке цркве „Хрватска смотра" је пред крај мира, пре успостављања независне државе, писао о неопходности да се колонизацијом и политиком поправи историјска аномалија да 50 километара територије између Далмације и Хрватске насељавају православни Срби. Ипак је прилично смело закључити да је Стојадиновић мислио да ће и без Хрватске сељачке странке моћи да решава хрватско питање. Док се та „органска аномалија" не исправи „никада се неће кичма хрватског организма чврсто усправити и коначно стати на властите ноге".

Рушење Чехословачке 1939. и проглашење независне државе у Словачкој је злокобно погоршало стање у самој Југославији. Јовановић – Стоимировић уноси у свој дневник 12. фебруара 1936. да је „у прекосовским (Македонија) крајевима збиља расуло. Државна власт у Хрватској је у агонији. Београд подсећа на човека кога сврбе ампутирани удови. Хрватска је саму себе већ психолошки и политички ампутирала, а то је учинила и Словенија". Крајем марта је забележио да Мехмед Спахо буди Арнауте само на верској основи, „а Арнаути кроз верску аутономију долазе до националне свести. Ферид-бег Драга тврди да он може кад хоће извести на Косово 300.000 Арнаута и да је арнаутско све до Скопља". У Босни се пòвезују Хрвати и муслимани и Срби се тамо осећају као пре 1914. Македонци, они који су се осећали Србима, сами су предлагали да се локални

говор дозволи у јавном животу, да се уведе име Македонија за покрајину, а песник Коста Рацин је за своју збирку песама на локалном језику добио државну помоћ од пет хиљада динара. У једном интервјуу у Лондону је вођа Хрватске сељачке странке Мачек предлагао да се хрватско питање реши у конфедералном смислу, персонална унија као једина веза са Србијом, укључујући ту и самосталну хрватску војску. У Словенији су постојале симпатије за Хитлеров Anschluss Аустрије, па је идеолог Комунистичке партије Едвард Кардељ, у књизи о словеначком националном питању 1939, писао да је „чудно расположење" ухватило „кмечке множице" и да постоји опасност да „слаба политика лако може окренути словеначки народ у наручје реакције". Решавање питања аутономије Хрвата је постала неопходност.

Упоредо са овом кризом идеологије и политике унитарног југословенства, постојала је и пукотина у српском националном јединству. Један од вођа Демократске странке, Милан Грол у делу „Искушења демократије" (писано у Лондону 1942–1944, завршено у Београду 1945. и објављено 1991) сумњичи владу да је крива због нараслог неслагања Војводине и Србије. Тако је било у Црној Гори и Босни и Херцеговини. Он правилно закључује да су те разлике долазиле и из економских разлога. Док су Срби у северним пределима били незадовољни ниским ценама жита које су производили, у Црној Гори, која га је куповала кукали су што је она превисока. Од када је Коминтерна 1936. почела да објављује филозофске расправе о посебној аустријској нацији, црногорски сепаратизам све више добија црвену боју. Владимир Ћоровић вели да се у Босанској крајини осећао пораст „врбаског патриотизма".

Свуда се међу Србима осећало да страначка структура, наслеђена из претходног столећа, више не одговара новим потребама. Грол вели да су разочарања долазила са обеју страна, „ослобођених покрајина у Србију и Србије у ослобођене покрајине. Једна и друга страна својим вредностима у времену пред ослобођењем обећавале су више него што су после ослобођења једна другој дале. Снага преткумановске Србије је била уздизана изузетним прегнућем народа у Србији тога историјског времена, исто колико живом свешћу оних који су, с оне стране границе, упирали очи у Србију. И тад је, у ствари, уједињење било пуније него оно у једној држави".

Свуда се осећало једно подводно струјање ка неким левим партијама, које би изузетно обдарене и образоване интелектуалце претварале у државнике. Конспиративна Комунистичка партија је у томе била више препрека, него подстицај. Од 1937. манијачко скривање сваког трага делатности постало је стратешки императив. Комуни-

стичке вође и кад би избијале на површину постајале су неуверљиво уздизани мраморни споменици незнаном јунаку. Кад људи из војске и владе покушавају да неког од њих искористе да им отворе путеве према Совјетском Савезу (као преко будућег историчара Николе Петровића), они се праве невешти да о југословенском комунизму ништа не знају.

Лево крило Земљорадничке странке, под вођством Драгољуба Јовановића, које се претвара у странку после конгреса у Чачку 1928, патило је од старих бољки српске демократије. И ту су вође рађе објављивале учене књиге, него што би биле у стању да запале своје сељаке. Нико није толико ценио значај књиге, као неписмени српски сељак који је није читао. Веровао је да ће у њој открити оно што на страначким зборовима није видео. Карикатуристи су српске страначке земљораднике сликали како преко фракова носе сељачке торбе.

Последица ове чињенице да друштво само не нуди преко потребну алтернативу остаје све до вештине принца регента и уског круга старих политичара да у решавању хрватског питања траже спасоносни лек за све остале бољке државе.

Принц Павле је сменио Стојадиновића и мандат за стварање нове владе је добио Драгиша Цветковић. Његов круг је био незадовољан што је Стојадиновић на своју руку у Риму преговарао о „ампутацији Хрватске", па га је Народна скупштина у децембру 1938. оборила. Цветковић је био мали политичар, без већег угледа у српском народу. Јовановић – Стоимировић у марту 1939. злобно бележи у дневнику да се нови премијер „туче са својом женом" и да је побегао из виле на Дедињу. Неспособан да реши односе са супругом, Цветковић је са лакоћом постигао са хрватским вођом вековима нерешив споразум о успостављању хрватске бановине 26. августа 1939, а исте ноћи је у Москви припремљен уговор о савезу Рибентроп – Молотов. Пожурили су у последњем часу.

„Хрватска бановина" је састављена уједињавањем Савске и Приморске бановине, са додатком срезова Дубровник, Шид, Илок, Брчко (Дервента), Градачац, Травник и Фојница. Хрвати су били незадовољни овим решењем, по Загребу кружиле приче да се Мачек преселио у Београд, где је купио кућу. Они су тражили више него што је постигнуто са својом администрацијом, правом да воде политику о економском, судском, спортском и подручју социјалне заштите. Захтевали су Боку Которску, да се Босни и Херцеговини да аутономија, да имају свој новац (куна, бановац, баница и новчић). Заједнички владар је постављао бана, а за првог је принц Павле одредио солунског добровољца Ивана Шубашића. У нову бановину је улазило 4.400.000 становника, са мањином од 168.000 муслимана и 866.000 Срба.

Успостављање хрватске аутономне бановине није решило унутрашњу кризу у југословенском друштву. Политичке странке су ојачавале своје партијске војске. Насупрот хрватској Сељачкој стражи, Срби су у Лици створили своју Српску стражу, са шајкачом као обележјем. „Чиста католичка акција" под вођством надбискупа Степинца водила је коло у хрватском народу, а не више Хрватска сељачка странка. Споразумом о бановини 1939. она је престала да постоји као водећа политичка снага у хрватском друштву.

У српској историјској науци, добрим делом и осталој, постоји убеђење да је вођа те странке, и она сама, био прелазни фактор ка стварању независне државе, после окупације Југославије у априлу 1941. Њени функционери су се ипак, од 1936, жалили да губе подршку у народу и да је масу почела да преузима тајна усташка организација. Можда би ближе истини била оцена да је Хрватска сељачка странка, споразумом о аутономној бановини, престала да делује на сепаратистичком програму и претворила се у парламентарну странку, какве су странке Хришћанске демократије у западноевропским земљама. Та странка је у хрватској историји споразумом 1939. доживела свој историјски пораз. Цела Југославија је тиме била дестабилизована. На подручјима Далмације, Херцеговине, Хрватске и Славоније, са мешаним српским и хрватским становништвом почели су сукоби који су очевицима изгледали као увод у грађански рат. Хрватску страну је водио усташки покрет. Пред сам рат 1941. дошло је до оружаног сукоба у селима код Невесиња и Имотског. Усташки повратник Миле Будак је у Загребу покренуо усташки лист „Хрватски народ", по наслову, идеологији и опреми идентичан Мусолинијевом листу у Риму. Све културне установе су, на првом месту „Матицу Хрватску" преузели усташки кандидати.

Једна од жртава споразума Цветковић Мачек био је и муслимански покрет Мехмеда Спахе. То је било први, али и једини пут, да је муслиманска интелигенција покушала да сама изграђује свој етнички идентитет у оквиру народа у коме је та верска заједница настала. У њој је водећу улогу тек преузимала нова интелигенција, стасала у југословенским школским и културним установама. Њен цвет је прошао кроз муслимански студентски дом „Гајрет" у Београду. Ти младићи су још у универзитетским предаваоницама оставили леп траг о свом постојању. Била је то прва велика генерација босанских муслимана васпитана у стандардима европске културе. Кад се касније уоквири та група у њој је Меша Селимовић носио барјак, браћа Хумо, песници, Хасан Бркић, правник, Нијаз Диздаревић, Недим Фили-

повић, каснији признати научници, у оријенталним студијама и југословенској дипломатији представљали су генерацију која је босанске муслимане укључивала у југословенску и европску заједницу. Било је прерано да се та смена генерација обави. У то исто време, њихов главни непријатељ је група у организацији „Ел Хидаје" и листа „Свој своме". Воде их теолози образовани у средишту исламских теолошких студија и у то време исламистичке идеологије у главној мошеји Каира. Било је то језгро изразито антисемитски и пронацистички настројено. Из њега ће се, пред сам рат 1941, родити покрет Млади муслимани, који ће се већим успехом од својих југословенски оријентисаних партнера покушавати да ствара темеље босанске муслиманске посебности, изван југословенске традиције. Некада велика партија Мехмеда Спахе Југословенска муслиманска организација, после смрти свог вође, под управом Џафера Куленовића окренула је муслимански брод у хрватске сепаратистичке воде, одатле у фашистичку државу, па даље у ружно компромитовање и заборав. Већина муслиманског становништва се, као свака незаштићена верска мањина, окретала према победнику, али и због веома танке свести у обичном народу о словенском идентитету.

Као одговор на слом покрета и партија које су иза 1918. покушавале да створе југословенско јединство без унутрашњих верских подела, српски интелектуалци су се окупили око најистакнутијег Слободана Јовановића. Тада најгласније српско перо, он је покушао да заустави српско пропадање на једној реалној црти. Јасно је видео и писао да је југословенска унитарна држава пропала због тога што је Србија у ратовима до 1918. изгубила своју снагу, на првом месту изгубила највиталнију генерацију у својој историји. „Бројно упропашћена, натприродним напорима исцрпљена, Србија је морала да предахне. И, све зло послератно није од њена присуства, а камоли од неке тобожње хегемоније, него баш отуда што у нашем послератном јавном животу Србије није било. Без њене мудрости и широкогрудости, њене слободе и далековидости, тешко се могло замислити да ће бити друкчије". Књижевнику Јовановићу–Стоимировићу Слободан Јовановић вели у фебруару 1939: „Ми треба да умањимо своју српску зону па да је утврдимо, тј. да поступимо као кнез Милош кад је вратио сву српску акцију у границе Београдског пашалука. Иначе ћемо се истрошити у борби са Хрватима и доћи у тежак положај. Ја, на пример, сматрам да је Македонија већ изгубљена". Видео је да иза југословенских католика „стоји један лабораториј идеја, који се зове Ватикан".

Кад се формирао Српски културни клуб 1937, његов основни задатак је био да формулише неки национални програм за будућност.

Он је имао гласило „Српски глас", али је најзначајнија активност обављана у предавањима истакнутих интелектуалаца са трибине клуба. Погрешно је оцењивати, на начин како је то урадила послератна политика, која је у том језгру видела средиште великосрпске завере. Нека предавања јесу била великосрпска, али је сам Слободан Јовановић држао предавање и у њему изразио уверење да Хрвати неће срушити југословенску државу, јер имају одвећ дугу обалу, коју ће им велике силе отети. Да су се Хрвати понашали по некој логици, а не верском фанатизму који јој је супротан, вероватно би све тако било.

Коначни пројекат за решење српског националног питања је почео око расправа о „Српским земљама" 24. новембра 1939. Био је припремљен и један нацрт уредбе о „Српским земљама" у 1940. Престоница је предвиђана у Скопљу, у састав те аутономне државе у југословенским оквирима би улазило све изван граница Бановине Хрватске. Та би аутономна држава имала краља и Сабор, као законодавна тела. Бивше бановине би се претвориле у области, са посебним скупштинама и „великим жупанима". Све је остало на нацрту и папирима, а званична политика свих влада од тога времена до 1992. сматрала је да је тај клуб учинио више штете југословенском јединству него хрватски сепаратизам.

Пројекат о „Српским земљама" су радили интелектуалци у чланцима „Српског гласа" и предавањима у Српском клубу. Поред свег убеђења да то одговара историјској традицији и стању свести народа, то је ипак било дете панике. Било је нејасно, као што ће остати врло замагљено у будућим истраживањима, ко је повлачио границе хрватског етничког простора. У Босни и Херцеговини су Срби имали апсолутну већину у 28 срезова, муслимани у 13, а Хрвати у шест, поред још шест са хрватском релативном већином. „Српски глас" је писао да су те границе прављене „методом грабежа", јер је 13 срезова обухваћено у хрватску етничку територију у Босни и Херцеговини. Одмах за Хрватима, тадашњи главни муслимански вођа, наследник Мехмеда Спахе, у бајрамском броју сарајевске „Правде", 3. маја 1940, захтевао је да и Босна и Херцеговина добију „историјске границе" по реци Дрини на истоку. Као „Српске земље" је „Српски глас" навео Србију (са Македонијом и Косовом), Црну Гору, Војводину, Босну и Херцеговину, Лику и делове Далмације и Славоније.

Ово је време када се у свим областима јавног живота, подједнако култури, као и у политици, осећао пораст улоге комунизма у српском и југословенском друштву. Разлог за то није био неки успех југословенских комуниста, или побољшање економског напретка и

повећања броја радника у друштву. Да је зависило само од југословенског комунизма, он би иза 1920. сам од себе пропао. Покрет затворен у полицијски забран, услови илегалности и предоминантан проценат интелектуалаца у свему ономе што покрет чини животним, били су фактори који су говорили против увећања моћи комунизма. Томе је најмање допринело постављање нових вођа на врх тих крхких организација, једноставно зато што нико није знао за њих.

Југословенски комунизам је успевао, због тога што је свуда у свету успевао после велике финансијске и индустријске кризе у капиталистичком свету. Чак су и италијански фашисти полазили од тога да је велики слом на њујоршким берзама 1929. био криза система. Економски успеси у Совјетском Савезу, без обзира на то колико су били више израз индустријског напретка једне сељачке земље, а не предности колективизације, били су подстицајни пример свуда у свету. Тадашњи водећи светски економиста Џон Мејнард Кејнс (Maynard Keynes) 1936. писао је „осећам се у једној ствари потпуно самоуверено – ако комунизам постигне неке успехе, он ће их постићи не као боља економска техника, него као религија... модерни капитализам је потпуно нерелигиозан, без унутрашњег јединства и врло често без јавног духа".

Дуго времена ће проћи да српска омладина престане да верује у комунизам. На тим крилима је све постигао – освајање омладине, веровање да се заостала аграрна земља сама може модернизовати, да је могуће радити без економске награде, изгарати на послу само за ударничку значку. Највише од свега, религија српског комунизма се односила на решавање националног питања. Јовановић–Стоимировић је у свој дневник 1939. забележио да српски комунисти „имају више симпатизера, него редовних чланова... Књижевност је њихова као и сва млађа интелигенција". У сусрету са овим духом веровања да долази време комунизма, српски национализам је унапред изгубио битку и то је корен његове немоћи у току Другог светског рата. Нису га победили југословенски комунисти, него светски комунизам као нова вера у правичнији индустријски свет будућности.

Краљевска диктатура је погодила и српски комунизам, иако он у таквој националној сподоби није постојао. Постоји обнова Комунистичке партије Југославије 1932–1934. Задаци које је постављала Коминтерна светским комунистичким организацијама су и овде прихваћени без оклевања и приговора. Мање се говори о Југославији као „версајској творевини" коју је створио светски империјализам као карику у беочугу „санитарног кордона" против младе совјетске државе. На земаљској конференцији Комунистичке партије у Љубљани прихвата се програм стварања широког Народног фронт антифашистичких снага. То је са више ентузијазма претворено у политичку заставу на сплитском пленуму у јуну 1935. И даље се говорило да принцип националног самоопредељења јесте основно правило решења националног питања у Југославији, али да оно само, без права на отцепљење, нема никаквог значаја. Другим речима, национални сепаратизми су и даље били главни савезник, али савезник из силе инерције. У књизи И. Д. Левина о националним питањима у Европи, која излази у Москви 1934, сматра се да је 61% југословенске територије под српском окупацијом.

Није без значаја и чињеница да је Коминтерна од 1936. почела да подржава идеју о аустријској нацији, јер се с њом једино може чувати државна независност. Није случајно да су први који су то пренели и на Црну Гору били словеначки комунисти, а Сима Марковић је у једној расправи о националном питању то одбијао. Католичка црква је до 1952. у дневним литургијама желела дуг живот хабзбуршкој династији. На једном саветовању у Москви у јуну 1936, група комунистичких првака је усвојила становиште о подржавању програма претварања Југославије у федеративну државу, при чему би историјске покрајине бирале своје националне скупштине. У складу са овим променама, осамосталиле су се комунистичке партије Хрватске и Словеније, чиме је до краја прихваћен совјетски модел, да Украјина и Белорусија имају своје посебне централне комитете, а Русија нема, јер заједнички совјетски систем сматран је и руским. Срби нису добили посебну партију, јер је југословенска организација била њихова.

Због чистки које су захватиле југословенски комунизам, као и сваки други у свету, Коминтерна је ојачала свој утицај у њему. На чело партије је 1937. постављен до тада истакнути партијски активиста Јосип Броз. Како се руководиоци познају само по политичком псеудониму, ни то име у правом смислу није било познато. У чисткама је страдало око 800 југословенских комуниста и неколико генералних секретара. Тек на Петој земаљској конференцији партије у предграђу Загреба, Дубрава, 19. октобра 1940, коначно је формиран Централни комитет и усвојен политички програм. За неколико месеци, средином 1940, одржани су скупови „покрајинских организација" Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине, Војводине, Далмације, као и „обласне организације" Косова и Метохије. Тада је југословенска Комунистичка партија имала око 6.500 чланова и 18.000 чланова комунистичке омладине. Ипак су, заиста, били далеко јачи него што то казује њихов укупан број. До 1939. број чланова партије је нарастао на осам хиљада.

Нису никада у научним истраживањима уверљиво распетљане све нити које су уплетене у коначну верзију федеративне југословенске државе, каква ће бити уведена у живот 1943. Поред црногорске нације, нису цветале руже ни македонској, а Далмација је свакоме изгледала као довољно уверљива посебност од заједничког хрватског друштва. За тадашњих 800.000 Албанаца никада није било јасно где они треба да се удену. Вероватно је први нацрт дошао од Р. В. Ситона Вотсона, који је за један загребачки покушај организовања опозиције у држави у новембру 1932. предлагао да се Југославија организује као федерација, са Словенијом, Хрватском (уједињеном са Славонијом и Далмацијом), Босном и Херцеговином, Војводином, Србијом, Црном Гором и „Старом Србијом". Косово и Метохија тада још немају ни административни, нити етнички идентитет. Идеја о црногорској нацији је наметана из Коминтерне, слично као што је наметана идеја и о аустријској нацији.

У целом вођству југословенских комуниста најзначајније је име генералног секретара. Само су ретки знали да се псеудоним „Валтер" односи на Јосипа Броза. Он се као заробљеник из хабзбуршке војске прикључио руском бољшевизму, при чему је женидбу са супругом од 14 година обавио у православној цркви, што значи да је прешао у православну веру. Један историчар је ишчепркао још неколико сличних веза. Кад је постао генерални секретар 1937, боравио је у Паризу због слања југословенских добровољаца у шпански грађански рат. Коминтерна је одредила да се тај број држи до три хиљаде. Можда му је значајнији задатак да уходи делатност троцкиста, што је тада било главно обележје људи који су се издвајали од општег кретања.

Прогон троцкиста у време пред избијање рата 1941, као и у првој години после почетка оружане револуције, није било без разлога. Иако се јеврејски интелектуалци (Ото Бихаљи Мерин, Оскар Давичо, Ерих Кош) најмање одушевљавају текстовима Жида и Кестлера, тај дух се осећа у ваздуху. Који је био прави разлог да се велики књижевник Мирослав Крлежа одметнуо од југословенског комунизма, иако је у њему пре тога био његова главна интелектуална перјаница, политички опредељена наука није извела на чистац. Претерано се хвалило и кудило. Због једног сукоба са католичким клерикалцима у Загребу, пребегао је у Београд, где је уз неопходну совјетску финансијску помоћ издавао часопис „Данас" 1934. и „Печат" 1939, он се обрачунао са раним комунистичким догматизмом у тада врло утицајном полемичком спису „Дијалектички антибарбарус" (1939). Сам наслов је позајмљен из једног есеја Еразма Ротердамског из XVI века. Како у „Баладама Петрице Керемпуха", које

издаје у Љубљани 1936. он вели да је „само Стари имао право", може се закључивати да је имао друкчији став о решавању хрватског националног питања. Исповедао је идеју да комунизам треба да даје подршку Хрватској сељачкој странци. „Стари" је Старчевић, кога Крлежа назива „лампашом", светлоносцем у помрчини. Није био једини, јер и неки други хрватски комунистички књижевници (Цесарец) пишу као мали балкански националисти. Они су једини који у Старчевићу нису видели лучоношу политичке реакције и раним предшаницима хрватског фашизма. То поверење долази вероватно отуда, што совјетска наука Старчевића није сматрала реакционарним, све до данашњих дана. Вероватно, само због тога што је заједно са Еугеном Кватерником, у припремама и покретању Раковичке буне 1872. од руске дипломатије добијао финансијску помоћ, као и политички подстицај за делатност. Крлежа се ругао тројици овнова (Рад–ован, Ј–ован, Мил–ован), као и „хумонизму" у написима Авда Хума. Као сарадник Крлеже, као непријатељ партије „број два", сматран је војвођански партијски функционер Васо Богданов. Послератна књижевност се упињала да овај Крлежин спис прикаже као антидогматско, а не националистичко лутање.

Ипак је главни троцкистички дисидент био Живојин Павловић, јер Крлежа није прекинуо везе са совјетским вођством, у исто време кад и са југословенским. Павловић је био издавач више партијских издања и власник једне књижаре за дистрибуцију партијских издања. Живео је највише у Паризу. У књизи „Биланс совјетског термидора" 1940. он је навео хапшење и ликвидацију три генерална секретара КПЈ, два секретара омладине и „велики број" чланова Централног комитета и Политбироа. Уништен је „готово сав стари партијски кадар, готово сви стварни шефови КПЈ". Новопостављеног генералног секретара није познавао по имену и назива га „постављени комесар", који је, као свој главни задатак, схватио покретање широке хајке „на народне непријатеље" и „троцкисте". Павловић је ликвидиран у ослобођеном Ужицу 1941, а иста је судбина задесила многе осумњичене.

Историчар југословенског слободног зидарства Зоран Ненезић је 1980. објавио да је у 1939. години седам чланова југословенског комунистичког вођства припадало масонској ложи „Concordia", са седиштем у Лондону. Од њих су петорица најважнијих Броз, Бакарић, Кардељ, Копинић и Велебит. У историји обавештајне делатности Била Донована, главног америчког и председника Рузвелта личног обавештајца, Вилијем Стивенсон (Stevenson) је у књизи „A Man called Intrepid" 1976. описао Донованове везе са Јосипом Брозом у Београду 1941. Био је послат од америчког председника и британског преми-

јера да ради на онемогућавању приступања Југославије нацистичком „Тројном пакту“ (пуч 27. марта 1941.) Знали су да предстоји немачки напад на Совјетски Савез и настојали да се тај поход одгоди до падања снегова.

Јосип Броз је тада имао и фалсификовани канадски пасош на име Спиридона Мекаса, Грка, али „како је до овога дошло још увек је тајни податак“ (classified information). Јосип Броз се Доновану представио као самосталан и „без упутстава од Стаљина“. Стивенсон није навео извор ових информација из архива, па је тешко проверити ово казивање.

Како су подаци Зорана Ненезића објављени осам година пре слома југословенске комунистичке државе, а никада нису демантовани, требало би их узети као веродостојне, тим пре што је било познато да је Јосип Броз, као председник југословенске државе, три деценије потом у обиласку несврстаних земаља заиста присуствовао, у некима од њих, масонским обредима. Новинарима је и без тога било подозриво његово набављање фракова и рукавица. Само један закључак је наметљив – до раскида са Совјетским Савезом, главне вође југословенског комунизма су били комунистички обавештајци и делатници у светском масонству. Тек после 1948. улоге се мењају обратно.

Поред свих наизглед непремостивих унутрашњих тешкоћа, агонија унитарне југословенске државе се не би завршила њеним разарањем да није било спољних удара који су је докрајчили. Унутрашњи сукоби стоје у хармоничном јединству са спољном кризом југословенске краљевине. Невидљива историјска основа ове историје је у трансформацији хрватског националног покрета од традиционалног елитног, у масовни тип после 1918. То је тријумф историјског процеса претварања религије у вододелницу нације. Због тога и улога католичке цркве игра битну улогу, као и улога цркава уопште.

Историчари су одвећ наглашавали негативну улогу Хрватске сељачке странке и политичку недоследност њеног вође Влатка Мачека, као кривца за слом државе. Историјски извори, посебно италијанска дипломатска грађа, коју је службено објавила сама италијанска влада, у први план више истичу улогу бискупâ, него челника сељачке странке у разарању државе и у сарадњи са фашистичким државама на југословенској граници. Тек ће у будућности бити извршен истраживачки дуг науке да прикаже трансформацију „Католичке акције“ у „Чисту католичку акцију“, коју је 1936. извршио надбискуп Степинац. Сада се све заснива само на откривању сазнања да та преломна историјска чињеница постоји. Објављена је у успоменама једнога од функционера Чисте католичке акције, односно у политичком егзилу Бонифација Перовића 1976.

Сем тог усамљеног податка, у науци још не постоји истраживачко дело о „Чистој католичкој акцији“. Перовић вели да су само неки старији Хрвати веровали у успех Сељачке странке у томе да се нагоди са Србима, а да је омладина била за радикалну акцију стварања независне државе. Тај покрет је, вели Перовић, одвезао националне циљеве од југословенских оквира и прикључио га „револуционарним плановима“ усташког вођства у Риму. Перовић помиње да је у Далмацији, сплитски бискуп 1936. увео ову нову организацију. Том приликом је Степинац објавио, за сада непознате „Смјернице“. Ранија два крила „Католичке акције“ Домагој и Крижари формално су укинути, а остављено је омладини да ту црквену организацију до краја уједини, иако раније два крила нису одмах забрањена.

Поред „Мале антанте“, југословенска влада је једно време покушавала (1934) да створи и Балкански савез, у намери да заједно са Турском, Грчком и Румунијом онемогући бугарске напоре за ревизијом Нејског мировног уговора из 1919. Тај савез је изветрио са бугарским понудама сарадње. Италија је покушавала да на Балкану игра улогу велике светске силе. Тиранским пактом 1927. створила је савез са Албанијом, организовала њену војску под командом италијанских официра. Намеравала је да преко Албаније парира утицају нацистичке Немачке на северне делове Балкана. Мусолини је сматрао да је „Албанија константа Италије“, како је плагирао Наполеонову стратешку оцену из 1797, да је посед Јонских острва значајнији за продор на Исток, него посед Италије. За седам дана војне интервенције Албанија је била војнички запоседнута 13. априла 1939. Великој Албанији је намењена улога хегемона Балкана.

Проглашен је државни савез са Италијом, тако што је италијански краљ проглашен и за краља Албаније, па се две стране уједињавају персоналном унијом. Створена је фашистичка држава, са једном албанском фашистичком партијом. Циљ је био да се створи „Велика Албанија“, спајањем делова из Југославије и Грчке. Предузет је амбициозан план изградње мреже путева, „како би се погранични народи држали на опрези“, како каже министар у влади Ђузепе Ботаи. Италија је напала Грчку 28. априла 1940, пошто је после француског војног слома у мају те године Мусолини проценио да се ближи крај Европе само под контролом немачког вођства.

Припремајући напад на Совјетски Савез, немачка влада је настојала да стратешки господари Балканом. У том смислу су њене трупе ушле у Румунију крајем октобра 1940. Мађарска је приступила великом савезу Немачке, Италије и Јапана („Тројни пакт“) 20. новембра

1940, три дана пре Румуније, а Бугарска 1. марта 1941. Ова журба је изазвала паничну реакцију југословенског политичког вођства, које је каснило у преговорима са Совјетским Савезом, а страховало да се војничка помоћ може очекивати само од британског експедиционог корпуса у Грчкој. Неколико британских дивизија је дошло у северну Грчку, али даље на југу од југословенске границе, у време кад су Немци у Бугарској већ имали 350.000 војника.

Југословенска војска и влада су водиле супротну политику. Влада је слала помоћ грчким снагама, а војска – преко министра војног Милана Недића – предлагала приступање Тројном пакту и припајање Солуна, као цену за то. Југословенски политичари су били импресионирани снагом Немачке и самог Хитлера. За разлику од Мусолинија, кога Јовановић Стоимировић описује као човека кратких ногу, главе без врата, „с лица монументалан, с профила, он је један страховито гузат господин", Хитлера је описао као човека великог знања, далекосежних циљева, али „здрав није, нешто морбидно тиња иза свега тога, целе те марцијалне фасаде, која се лако свлачи и навлачи". На војној паради у јуну 1939. принцу Павлу стално нуди бомбоне за освежавање. Те су оцене уношене у дневник, одмах после личног сусрета са двојицом фашистичких вођа.

Иако је принц Павле сменио Недића и није узимао у обзир Хитлерове захтеве да он формира владу, подлегао је општем страху од рата. Преговоре о приступању савезу са Немачком и Италијом тајно је водио министар спољних послова. Првих дана јануара 1941. састао се са Рибентропом, а затим и са Хитлером. Немци су нудили Солун Југославији. Знатно пре тога је Корошец то предвиђао. Тројни пакт је потписан у Грацу 25. марта 1941, у време када се по Београду шире комунистички позиви за демонстрације (24. марта). Од јануара је у Београду деловао Рузвелтов лични изасланик Вилијем Донован. Сједињене Државе још немају јединствен систем обавештајне службе, али делује једна „црна дворана" (Black Chamber), као замена за њу. Циљ Рузвелта и Черчила је био да овом бесциљном авантуром одгоде немачки поход на Москву, за време дубоких руских снегова.

Уредник листа „Политика" Владислав Рибникар је био посредник између владе и вођства југословенских комуниста. Посредовао је и у њиховом учешћу у демонстрацијама против приступања Тројном пакту. Историјска наука још није истражила колико су људи на власти и у појединим партијама били обавештени шта је права алтернатива: да се потпише, или одбије Тројни пакт са нацистичком Немачком. Да ли су веровали у званична обавештења да је Хитлер пристајао на потпис, уз услов поштовања југословенске

државне независности, да не захтева право транспорта немачких јединица преко југословенског територија и чак размишља да Југославију награди преузимањем Солуна. Југословенски посланик у Москви Милан Гавриловић је у разговору са немачким дипломатима, у немачкој амбасади, добио потпуно другу слику: након Хитлеровог захтева Цинцар Марковићу и Драгиши Цветковићу да Југославија приступи Тројном пакту, Гавриловић је 17. фебруара 1941. известио да му је речено: „Примила Југославија захтеве фирера или не, њена је судбина запечаћена. Ако прими, она још може спасти за Србију статус Словачке, а ако не прими, биће потпуно уништена. Босна иде Хрватској и тако постаје саставни део италијанског царства са статусом протектората. Словенија иде нама. Остало се дели између Мађара, Бугара и опет Италијана." Према прилозима у делу Миодрага Јанковића и Вељка Лалића (*Кнез Павле. Истина о 27. марту*, 2007) о овоме је обавештен кнез Павле. Према томе би алтернатива одбијања потписа – прихватање Тројног пакта, значило да се Југославија и тада распарчава. Србија би добила независност, по статусу Словачке, а Хрватска би, по истом статусу, постала протекторат. Италија се никад није одрицала свог утопијског идеала да поврати независност Црној Гори и да Космет прикључи Италији. Македонија би била подељена између Бугарске и Италије. Србија би добила статусну независност са прикључењем дела земље до реке Босне, Митровица од Космета и део прерогатива у управљању Банатом. И да масе људи на београдским улицама нису прокључале са узвицима „Боље гроб него роб", исход би био исти, или приближан решењима која би била поништена од стране победничког савезника 1945. Основна ствар у даљим истраживањима овог питања јесте ослобођење научника од идеолошке предрасуде да су за страхоте рата 1941. сами Срби себи криви.

Рузвелтов изасланик Донован је био у контакту и са комунистима. Њихове тврдње да они делују самостално и да су потпуно независни од става совјетске владе је, од 1937, била пракса коју су испољавале све европске комунистичке партије. Антикоминтерна пакт 1937, између Немачке и Италије, обавезивао је све владе да не дозвољавају несметани развој комунистичког покрета у својим земљама. С друге стране, било је нелогично да се вођство југословенских комуниста активно укључује у државни удар против сила Осовине, у време кад је био на снази споразум о пријатељству од 1939. (Молотов – Рибентроп). Немачка дипломатија је с пажњом мотрила деловање југословенских комуниста.

Као и више других догађаја у балканској историји, у којој су прсти британске тајне политике били умешани, историјска наука није

истражила појединости око организације и циљева државног удара у Београду 27. марта, да се онемогући савез са силама Осовине и преко ноћи промени савезник у будућем рату. Посебно је остало нерасветљено до које су мере немачки обавештајци били обавештени о припремама државног удара 27. марта. Њихова публицистика и пропаганда је, користећи услуге неких преосталих актера у овим догађајима у Београду, створила слику да је државни удар био део плана америчког председника Рузвелта да Совјетски Савез, Турска, Грчка и Југославија створе један савез који ће зауставити немачки продор на Балкан. Поред Донована, оптуживали су „поклисара председника Рузвелта" Лејна Блиса (Lane Bliss), као и британског министра Антони Идна (Eden) да су посетили Београд и учествовали у извођењу државног удара. По тим саопштењима, Идн је посетио неке генерале, а пропустио да се састане са службеним министром иностраних послова и новим председником владе Симовићем. Нацистичка публицистика није говорила да је циљ западних савезника био да одгоде напад на Совјетски Савез и немачку армију укопају у дубоким снеговима Русије, него о покушају да се у Мостару створи велика ваздухопловна база, преко Дубровника и других лука дотурају огромне количине новог оружја. Увек су у историји историјске науке тајни планови и радње били најтежи задатак истраживања, али је ретко то научно истраживање било везано за историјску судбину једног народа, као што је овде случај. Нацистички публицисти су веровали да је пуч 27. марта 1941. био чедо погрешног стратешког прорачуна америчке владе да силе Осовине не смеју војнички да интервенишу у балканском осињаку.

Југославија није била спремна за рат, а изнутра је претила опасност да ће суседне државе у њој лако упалити грађански рат. Под оружјем је имала 250.000 војника, а до краја марта мобилисала 600.000. Потписивање савеза, без обзира на то што он није предвиђао окупацију југословенске територије, изазвало је општи револт српског народа. Британски људи у војсци, четничке добровољачке формације, комунисти и патриоте разних боја изводе антиратне манифестације 27. марта. У ноћи пре тога извршен је државни удар и владу формирао ваздухопловни генерал Душан Симовић. Принц Павле је био збачен, враћен у Београд са пута за Блед и интерниран у Кенију. Малолетни краљ Петар проглашен пунолетним, престало да постоји тројно намесништво. Хрватски вођа Мачек се придружио влади, која је мислила да ће променити само фасаду, без дирања суштине. Вероватно је и хрватски вођа био у контакту са Британцима. Тројни пакт није отказан. Преговори са Совјетским Савезом би требало да додају више уверљивости да Немци не реагују објавом рата. Пакт о

пријатељству и ненападању потписан је у ноћи 5/6. априла, непосредно пред почетак бомбардовања престонице и пошто је једна немачка SS формација из Румуније 5. априла запосела Сипски канал, за држање слободног пролаза Дунавом.

Нусрет Шехић је врло лепо приказао (1971) припрему за герилски рат. Вилијем Донован је и сам био у вези са једним америчким аутором о герилском начину ратовања. Чак је и дописник Тајмса известио о томе. Генералштаб је 1940. донео одлуку о формирању јуришних четничких батаљона. Помињање четника не дозвољавају хрватски чланови у влади. Била је формирана Врховна јуришна команда, под заповедништвом старешина редовних трупа. По један јуришни батаљон је био створен при седиштима армијских области у Новом Саду, Сарајеву, Скопљу, Карловцу, Нишу и Мостару. Генералштаб је 1. априла преименовао ову команду у Врховну четничку команду. Професионални војници нису имали поверења у четничка удружења, па су их заобилазили. Сам Хитлер је страховао од овог начина ратовања и због тога настојао да избегне војни сукоб са Југославијом. Слао је изасланика да се унапред састане са Костом Пећанцем и придобије га. Задатак ових батаљона је био да чувају армијске области и делују у позадини непријатеља рушењем мостова и упоришта. Био је формиран и седми батаљон, а команда пребачена у село Самаила код Краљева. Не може се установити да је од ових припрема постојао континуитет са герилским ратом пар месеци касније. Цела четничка команда је пала у немачко заробљеништво.

Немци су напад на Југославију почели ударима немачких јединица из Мађарске и Бугарске, италијанских јединица из Албаније и преко Далмације. Две немачке армије су располагале и са пет оклопних и три моторизоване дивизије. Укупно на Југославију удара 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије. Према немачка 484 бомбардера и 250 ловаца, југословенско ваздухопловство има 309 авиона способних и технички дораслих за модерни ваздушни рат. Немачким походом је командовао сам Хитлер из једног воза, који је дању био у тунелу, а по ноћи напољу непосредно уз југословенско-аустријску границу. Он је сам одредио циљеве уништења виталних центара југословенске престонице. Потпуно уништење Народне библиотеке је сматрао као услов преоријентације српске културе од француских на немачке изворе. Библиотека је до дна изгорела са око 850.000 свезака. У Београду је било убијено 2.271 становника (постоје процене 4.000), са неупоредиво већим бројем рањених. Влада се најпре повукла на Пале код Сарајева, а затим преко Никшића покушавала и успела да оде за Каиро. Постојао је план да се потпише примирје, са перспективом да се рат касније настави из иностранства. Општа

војна капитулација је потписана (министар спољних послова Цинцар-Марковић и генерал Јанковић) 17. априла у условима општег расула. Око 370.000 војника је одведено у заробљеништво, пошто су од тога ослобођени католици и муслимани. У италијанско заробљеништво је отишло око 30.000 војника.

У том мућевитом рату од 11 дана, отпор је даван према нападу из Бугарске и у ваздуху над Београдом. Према 10 немачких, југословенске снаге су изгубиле 15 авиона у првом, од два дана, ратовања. Бан Дравске бановине Марко Натлечен је 6. априла прогласио „Словенски свет", владу независне државе, а четири дана потом, кад је проглашена хрватска државна независност, наредио повлачење југословенске војске са словеначке територије.

У научној литератури је постојала алтернативна теорија о хрватској издаји. Не треба сумњати у то да је она постојала, више у народу него у званичном вођству сељачке странке. Треба ипак размислити да ли се може одбранити опште убеђење да одговорност за то сноси вођа главне странке и целе нације Влатко Мачек. Документи ту тежину више преносе на вођство католичке цркве. У литератури је наведено да су 53 католичка свештеника, наведена по имену, презимену и месту боравка, предводиле нападе на југословенску војску у овом рату. Сплитски бискуп је 6. априла Мусолинију послао поруку да ће подржати окупацију Далмације и да би „у том случају Италија могла да учини чисто упутство бискупу и његовом клеру дијецезе, за сваку евентуалност и сваки утицај на становништво".

Хрватски фашисти су се хвалисали, а југословенска наука настојала да то оповргне, да је у рату дошло до „Хрватске народне револуције". Мора се признати да је побуна заиста постојала, али више под вођством цркве и Чисте католичке акције. Хрватски бан је отишао са владом у британски егзил, али је шеф његовог кабинета отишао 20 километара од Загреба у сусрет немачкој војсци. Можда је нетачан и опште употребљен податак да је Влатко Мачек, према неком свом плану, сам позвао чланове своје странке да прихвате независну државу.

Иако опште усвајана, ова би теорија морала проћи поступак истраживачке сумње. У првом извештају, који је из Загреба упутио француски конзул новом министарству иностраних дела сателитске Француске маршала Петена (Petain), 21. априла 1941. обрађена је историја „Хрватске националне револуције", за коју се вели да ће и „даље живети". Први позиви за формирање нове хрватске војске, дезертирање из краљевских војних јединица, слали су Немци преко усташке радио станице „Велебит" на дан објаве рата 6. априла. „Др Мачек је изгубио сваку власт (autorité). Већи део његових верника се окренуо

националистима, а остатак се нашао у потпуном расулу... Заштита (грађанска и сељачка гарда), као и полиција су и саме преокренуле у револуцију." Хрватско дезертирање из војске постало је опште, чак и један пилот са авионом се прикључио немачкој ескадрили да бомбардује положаје свога краља у Подгорици. Мачекова јединица Сељачке заштите у Бјеловару се 9. априла побунила, „па се др Мачек упутио на лице места да смири побуну". Та је побуна још у дебелом миру припремана, а нејасно је којег дана тачно је Мачек ту био.

У књизи о „сјећањима и запажањима" усташког функционера Еугена Дида Кватерника, Јере Јареб (1995) наводи се да је његов отац Славко Кватерник захтевао од Мачека да прогласи независну државу 10. априла. Под оправдањем да су Немци против њега, он је то одбио, а кад му је Кватерник довео немачког изасланика Везенмајера (Weesenmayer), који је у Загребу тајно координирао стварање нове државе, као уверење да то управо Немци желе, он је одговорио: „Моја политичка концепција је доживјела слом, пуковниче. Ви прогласите Хрватску". После тога су сва тројица саставила проглас члановима Хрватске сељачке странке да нову државу прихвате и прилагоде јој се. Формално, та странка се распала и пре распада државе, 6. априла, а обнављање се тајно тек што су први знаци 1942. дошли да Немци рат могу изгубити. Никада се више неће дићи из мртвих. Усташе су је прогутале.

Француски конзул наводи да је, од три листа (усташки Хрватски народ, Deutsche Zeitung in Kroatien), још и „католички Хрватски глас" уздизао револуцију и позивао на побуну. Прву војску и владу су формирали Кватерник и Будак, а конзул вели да је влада 13. априла била комплетирана. Први усташки војни одред је Кватерник, најмоћнији човек надбискупа Степинца тада, формирао у Загребу 11. априла, а тек шест дана после тога са Павелићем долази више од две хиљаде усташа у 50 камиона. У то време се са српским становништвом већ препуцава. На Купи и Уни је отпор, а конзул вели, да је „нарочито Босна позориште крвопролића (sanglante) између Срба и Хрвата. У самом Загребу је све православно осумњичено и под претњом протеривања. Говори се да су Срби у Босни затражили заштиту чак и од Немаца". Јевреји су осумњичени да су просипали воду по немачким јединицама, проглашено да се одузимају имања од 30.000 породица Срба (и неких католика) који су у аграрној реформи и колонизацији добили поседе у Славонији, Срему, Бачкој, Барањи и Банату.

Већина хрватског народа је ишла за својом црквом. Верници су видели да се у „хрватској револуцији" убија. Већина је ипак прихватала црквене позиве. Да свима хришћанска савест није била мирна, сведочи део у извештају француског конзула: „Један ми је верник ка-

сније потврдио да је ова револуција дошла под знак питања, постављано на исповедаоници од стране многих покајника о легитимним разлозима да се убија (греши). (Un religieux me confiera plus tard qu'il avait pressenti cette révolution aux questions posées au confessional par les nombreix penitents sur le cas légitimes de meurtre.)"

Један од заповедника јединица Сељачке и Грађанске заштите, Крунослав Батушић је, према књизи Фра Отона Кнезовића (Pokolj hrvatske vojske 1945, Čikago, 1960) тврдио да је та војска све од 1939. припремала побуну, без знања шефа Хрватске сељачке странке Мачека. До краја 1940. је била голема формација од 142.000 људи. Бан Шубашић је претвара у резервну снагу полиције, а била је тајно наоружавана и од стране хрватских старешина краљевске војске. Имали су добро припремљен план рушења Југославије и стварања хрватске државе, но тај су план тајили пред председником своје властите странке, јер због његовог пројугословенског држања нису у њега имали повјерења. Сам је Мачек изјављивао да није могао бити „радикални Хрват", јер му је отац био национално свесни Словенац. Још 1945. је изјављивао да је циљ његових следбеника – „хрватска држава, која се може уклопити у једну подунавску федерацију, или југословенску", ако савезници тако одлуче. Надбискуп Степинац је био неформални заповедник те големе армије у рушењу југословенске државе. У својим успоменама на пролаз кроз Загреб 10. априла 1941. један словеначки свештеник бележи да се у часу уласка немачких трупа нашао у америчком конзулату (O. K. Zakrajšek: Ko smo šli v morje britkosti, 1942). Видео је да су Јевреји из горњег града одмах исељени и да је почело убијање Срба.

Слом југословенске државе је био историјски тријумф католичког сепаратизма. У Словенији су сељаци ноћу преносили кочеве између италијанске и немачке окупационе зоне, даље на италијанску штету. У Скопље је бугарски цар дошао као машиновођа на локомотиви у узаврели град. Муслимани Босне су преовлађујућом већином одћутали да су преко ноћи од Југословена постали етнички Хрвати. Српски народ је изгубио не само своју државу, него и своју историју. Коначно је тријумфовао принцип религије као вододелнице нације. Неколико десетина хиљада Срба католика у Далмацији су престали да постоје 1945. Ипак се мора рећи, без немачког војног удара, та се држава сама од себе не би распала. У агонији пропадања унитарне Југославије држава би постала федеративна. И један би народ постао етнички федеративан, као Баварци и Аустријанци међу Немцима.

Накнадно научно истраживање (Martin von Creveld: *Hitler's strategy 1940–41*, Cambridge 1974) је установило да намера западних

савезника о одгађању планираног похода на Совјетски Савез до великих снегова, војном интервенцијом на Југославију, није успела. Шест дивизија се вратило на ранија одредишта уз совјетску границу, а као мањак војне опреме нарочито су осећали недостатак подводних тенкова. Тако се намера да војни пуч 27. марта одгоди поход на Москву изјаловило, барем формално.

Револуција 1941–1945

Поред недостатка докумената за објашњење неких кључних догађаја у овој историји српског народа у доба Другог светског рата, штету наноси и вишак идеологије у истраживачким остварењима учињеним до сада. Марксистичку до 1990, сменила је једна гора после тога. Прва је потискивала српско национално питање и религиозни тип грађанског рата из те историје, друга га претерано наглашавала, да би у најновије време почела да доводи у питање нацију као оквир и циљ догађања, у име нејасне потребе критике модерног национализма.

Једно од основних питања у овом истраживању је сумња да би било оправдано овај догађај називати револуцијом. Марксистичка идеологија, са склоношћу подржавања легенде да се радило о жељама да се створи друштво основано на критици старог власништва потискивала је у страну чињеницу да је оружани отпор страној окупацији био главни унутрашњи садржај те историје. Управо је то разлог да би нека новија остварења у писању ове повести, најрадије тај израз заобишла у целини.

Ова наука је до вулгаризовања оптерећена дилемом ко је први упалио искру побуне 1941, комунисти или српски националисти. Истина је у чињеници да нису ни једни ни други дигли тај оружани отпор, него је он дигао њих. Комунисти су били одвећ малобројни, па не изгледа упутно ни објашњавати како би само један члан те партије у невесињском срезу могао да дигне на оружје тако силан народ. За четнике је основно питање: да ли се уопште смеју називати покретом у тренутку пред и за време избијања побуне. То су биле добровољачке дружине, без књижевности, публикација и интелигенције, покрет без покрета.

Узрок побуне је, на површини спонтани и масовни револт против покушаја да се српски народ на подручју новоуспостављене хрватске државе биолошки искорени. Дубински узрок је чињеница да је сломом државе 1941. српски народ изгубио своју историју. Религија као вододелница нације је прогутала не само сваки српски помен

изван оквира православне цркве, него се и та историја тумачи тако као да је сама та црква преваспитала неко друго становништво у српском духу. Оправдано је називати покрет отпора 1941–1945. револуцијом. Основна борачка маса код комуниста и националиста подједнако су били сељаци. Побуна 1941. је отворила историјске капије њиховог похода у градове. Друштво малопарцелних сељака није више могло бити српска будућност. То је, у дубини, основа револуције 1941. Као и сваки други рат, како вели Слободан Јовановић, Други светски рат је ојачао државу, на рачун слободног појединца и друштва. Без обзира на то ко је у револуцији победио, основни задатак у историји је био да победник искористи државу као инструменат и ауторитет стварања нове урбане и индустријске заједнице. У томе је комунизам имао неку предност, јер је из руске новије историје имао модел убрзане индустријализације на основама темељитог пљачкања села и аграрне основе. Тај задатак је у грчком и турском случају, нешто спорије остваривао после 1945, али је избегнуто уништавање аграрне основе, па су и остварења остала хармоничнија. Геноцидни покушаји да се трагови српског народа западно од реке Дрине избришу био је основни подстицај и узрок побуне.

Приликом потписивања капитулације Југославије, српска страна је предлагала да се у држави призна намесништво. Тај покушај, да се држава и после војног пораза очува, Немци су одбили и држали се правне основе дебелације (debellatio), начела да је противник у рату покорен. Одатле су и сва решења доношена према вољи победника, иза којих стоје потреба реалног стања ствари и, иза тога, дугорочни пројекти који се имају у виду за коначну победу у светском рату, која је очекивана сломом Совјетског Савеза. Ти коначни циљеви су, у тренутку капитулације, били формулисани, али нису представљали и полазиште за ново уређење нових држава на рушевинама Југославије. Реална ситуација је захтевала да се поштује споразум којим је предвиђено да је уређење граница хрватске државе остављено савезничкој Италији и да ће се поштовати свако решење које она постигне. У основи је то значило да ће се поштовати воља Ватикана, која је стајала иза паравана и била невидљива, али ипак одлучујућа.

Коначни немачки циљеви на Балкану су извирали из планова који се стварају од 1937. Према истраживању немачког историчара Инго Хара (Haar 2000) „Немачка академија" је 1937. добила задатак да испитује „народносне групе" (Volksgruppe) у Средњој Европи. Оне се класификују према односу и признатом положају у западној цивилизацији и држању према „нордијској великој раси". Народи су подељени на оне који имају право на своју територију и државу, или једно од тог двога. Словенски народи су били „Bodenständig", Јевреји и

Роми су се морали иселити. Католици су имали предност ради менталитета антисемитизма и антикомунизма у традицији. Срби су у категорији „Staatenlos", народа који нема право на своју државу.

Уз будући немачки Рајх ће бити везани Словачка, Чешка, Моравска, Хрватска и Мађарска. Била је високо на цени теорија хрватских научника о готском пореклу Хрвата, иако је Хитлер питао свог изасланика за Балкан да ли су Хрвати балканци. Та теорија је постојала од XVI века и односила се на племство, а не на нацију. Тек је Анте Старчевић 1868. израдио целу науку о томе да су Хрвати пореклом једна супериорна нордијска раса, а босански муслимани њен најчистији део. Старчевић се варао да су босански бегови датирали из раног средњег века, а не новајлије од османлијског Земљишног закона 1858.

У „Разговорима за столом" стенографским белешкама после вечере из времена рата, која је издата као посебна књига, Хитлер је Хрвате сматрао за немачког историјског савезника и предвиђао да ће у будућности давати гарду немачког фирера. За Далмацију вели да ће бити немачки туристички рај. Није требао светски рат да су постигли и једно и друго. У тим научним истраживањима предвиђала се и потреба „чишћења земљишта" (Die Flurreinigung), за немачку колонизацију обрадивих површина. На Криму и Украјини је била предвиђена обнова средњовековне готске државе на том простору, са четири милиона досељеника, одмах после победе, и осам касније.

Нејасан је став према немачким националним мањинама које су живеле у Југославији. Постојале су идеје о стварању једне дунавске земље („Donauland") са Београдом као „капијом и тврђавом Европе", за коју би ова мањина била везана. Из Румуније су до 1940. повукли 200.000 Немаца, па постоји вероватноћа да се рачунало на исти начин и са судбином војвођанских Немаца. Од 1943. повлаче се Немци колонизовани у време Аустро-Угарске у Босни, а 1944. око 90.000 Немаца исељено је из Срема и Баната пре доласка совјетске армије.

Према овом би требало закључити да су решења о распарчавању Југославије, како су извршена по „Генералном плану" од 6. априла а затим „Привременим смерницама за поделу Југославије" 12. априла, била мотивисана потреба одржавања савеза са Италијом и нису сматрана коначним. Остављено је Италији да се споразуме са Хрватима о границама њихове државе.

Постојао је покушај да се Мусолини споразуме са поглавником Павелићем о разграничењу у Далмацији пре него што је он, са одредом усташа у италијанским униформама и под истим наоружањем, дошао у Загреб. Његово неочекивано задржавање у Карловцу је ура-

ђено због његовог одбијања да одмах ту потпише тако важан уговор. Два савезника, Немци и Италијани, су направила поделу југословенског територија на два окупациона подручја. Линија раздвајања је ишла средином између Сиска и Карловца, на Јајце, преко Горажда на Лим, одатле изнад Приштине до Врања. Немци су држали шумом и рудним благом значајна подручја Босне, Славоније, Новог Пазара, Косовске Митровице. Јужно од тога су Италијани разграничили Хрватску, Црну Гору и Краљевину Албанију. Бугарска је добила Македонију и део југоисточне Србије са Врањем и Пиротом.

Бачка, Барања и Прекомурје су припали Мађарској коначно 16. децембра 1941. Границе хрватске државе су биле спорне и о њима су 1941. донесена решења, која се не могу истражити до краја, због улоге коју је у томе вршио Ватикан. Било је предвиђено да Хрватска добије целу територију Рашке области. То је одузимало планираној „Великој Црној Гори" њен део, без чега је Мусолини сматрао да се та држава не би могла одржати. Очигледна је намера била да нова хрватска држава преузме на Балкану мисију коју је пре 1914. држала Аустро-Угарска. Сам Хитлер је свом изасланику у Загребу Глезу Хорстенау рекао да ће источна граница Хрватске ићи до реке Босне.

Мусолини је био усвојио првобитни план италијанског генералштаба да Хрватска добије излаз на море код Сушака, а Срби у Дубровнику. Хрватска је требало да постане краљевина са принцем из Савојске династије („il principe Aimone, duca di Spoleto"), који је био ожењен грчком принцезом православне вере. Италија није сматрала да ће трећина Срба у хрватској држави бити неравноправна, предвиђала је место и за њих. Граница је коначно постављена „Римским споразумима" 18. маја 1941. по којој је Италији остављено подручје иза Задра, Трогира, Шибеника и Сплита, са острвима сем Пага, Брача, Хвара. Део Конавља је везан за италијански посед Боке Которске, претворен у велики оквир ратне базе.

У Велику Албанију је ушло Косово, Метохија (без Косовске Митровице) и западна Македонија са Охридом. Италијанске власти су рачунале да је из Албаније усељено 150.000–200.000 људи. Црна Гора је прокламована 12. јула, пошто је планирани краљ принц Михаило Петровић у немачком заробљеништву одбио да прихвати ту понуду. Добила је излаз на море са Баром, а Улцињ је везан за албанску државу. Принц Михаило је одбио круну са оправдањем да Црногорци нису нација, него покрајински идентитет српске нације.

Према Хитлеровој жељи да се Србија учини што мањом, како се никада више у будућности неће подићи, Србија је остала у границама државе пре 1912, а додат јој је формално и Банат. Немци су

ипак држали тај део Војводине у свом гуверману, као што је под њиховом контролом био и стратешки значајна зона Бора. Србима се предвиђало право да у Банату могу имати подбана. Одмах после уласка немачке војске, у Вршцу су створили добровољачку SS дивизију. Србија није организована као суверена држава. Иако јој је дато право да има један „Савет комесара", сматрана је у статусу „државе стицатељице". Главну власт је вршила „Команда за Југоисток" са 700 службеника.

Овакав начин разбијања Југославије и повлачења граница нових држава на њеним рушевинама, одредило је и природу избијања устанка Срба на тој територији. Тај устанак су сви очекивали, а нико га није стварно и планирао. Међу комунистима је дошло до скривених неспоразума. Владимир Бакарић је преговарао са новим доглавником Милом Будаком, покрајински комитет Македоније са секретаром Методијем Шаторовом се прикључио бугарској комунистичкој партији. Када је југословенски Централни комитет послао из Крагујевца у Скопље свога Лазара Колишевског да обнови партију, он је у оквир свога деловања добио и Куманово, иако се пре тога није тако мислило. Фридрих Валтер, како се још називао генерални секретар централног комитета КПЈ, 8. маја дошао је у Београд. У Загребу је на располагању имао и плаћеног шофера за аутомобил који му је из Сједињених Америчких Држава сестра поклонила.

Јовановић Стоимировић бележи у свом дневнику 16. априла, да му је Владислав Рибникар у Сарајеву, где су као војници мобилисани, рекао да би „као обичне злочинце требало стрељати виновнике ове трагедије који још нису побегли па дају савете да се даје отпор у Црној Гори". У његовој вили на Дедињу ће вођство КПЈ 7. јула донети одлуку да се диже устанак. Генералштаб је послао Рибникара у Сарајево да покрене лист „Политика", јер се веровало да ће се око Босне створити језгро отпора. Због страха од немачког стрељања, он то није урадио.

Они који се нису помирили са историјским поразом српског народа очекивали су да ће се његова судбина решити у савезу са Британијом и Совјетским Савезом. Сам Слободан Јовановић је, после слома државе, рекао: „До Рајне прошлост, до Висле садашњост, одатле даље будућност". Никад један писац свом народу није рекао лепши савет. Немачка до Рајне је прошлост, окупирана Источна Европа је стварност, али будућност зависи од великих сила изван тог немачког круга.

Питање које је поставила модерна историјска наука ко је први, на који начин и где подигао револуцију 1941, само од себе нуди више странпутица него изгледних решења. Одговор би морао да бу-

де: сви они који су пре рата тј. пре 6. априла 1941. говорили да ће ра-ће бити гроб него роб, сви су они учествовали у дизању устанка после окупације. Није нелогично закључивање да је устанак избио пре рата 6. априла, јер заиста су прве чарке са хрватским усташама тада почеле. Основни мотив устанка је побуна против апсурдности да се разори држава Југославија, која је у муци и зноју генерација била природно створена од историје и да се на њено место постави измишљена Велика Хрватска, као балкански хегемон, створена на вештачки начин, лаганим процесом прерастања елитног типа национализма у масовни тип. Не само велика држава, него и хрватски народ настао је са закашњењем и никада у историји није био такав фактор какав му се на длану воље Ватикана и немачких нациста понудио.

Британска обавештајна служба је, још пре избијања рата, испитивала српске припреме за герилски рат после окупације. Вероватно је то био разлог да је Британској амбасади у Београду био придодат Џулијен Емери (Julian Amery), дописник из шпанског грађанског рата као аташе недефинисаног статуса, ради контаката са штампом. У свом животопису („Approach March", 1973) описао је контакте са вођом Српске земљорадничке странке Миланом Гавриловићем. Кад је принц Павле молио Гавриловића да оде за амбасадора у Москву, најпре је тражио савет од британске владе и био охрабрен да то уради. Главни програм странке јесте борба за стварање јужнословенске федерације Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара. Вођство странке је, у избору партнерства с Немачком или рата са њом, давала предност рату. Рачунали су и на могућност обарања постојеће власти и успостављања нове владе, коју су звали и „револуционарном владом", са владиком Николајем Велимировићем на челу. Било је јасно да краљевска војска не може издржати сукоб с немачком војном инвазијом, па су од самог почетка настојали да створе основу за герилски рат. Земљорадничка странка је била једина политичка група која је на томе организовано радила, поред званичних четничких формација које је створио генералштаб. Након Гавриловићевог одласка у Москву, тај рад је преузео Милош Тупањанин. Гавриловић је сматрао да ће окупатор лако умирити градове, али неће бити у стању да контролише српска села. „Они живе разбацано, они се сами могу прехрањивати, а шуме и брда ће их штитити од гоњења", рекао је Гавриловић Емерију. Тражио је да британска влада одмах пошаље мале радио-станице и штампарије, а два вагона оружја и муниције склонили су у центру Београда. Емери није био убеђен да пуковник Дража Михаиловић озбиљно ради на припремама герилског устанка. На једној вечери га је питао за те припреме, али он је само кисело одговорио да „све то зависи од претходне редовне ратне кампање. Како се ствари развијају, изгледа да земља не иде у будући покрет отпора, него у капитулацију". Чак је сазнао посредно, да је Михаиловић и после масовног устанка у Црној Гори 13. јула „мислио да је побуна преурањена, али је био немоћан да држи народно расположење и тако покушавао да му се стави на чело". Историчари још нису истражили улогу функционера Српске земљорадничке странке у подизању устанка (где је до њега дошло). Емери је знао да је вођа левог крила те странке Драгољуб Јовановић готово комуниста. Није научно испитано како су бројни некомунистички вођи устанка мистериозно ишчезавали и после проглашавани народним херојима.

Не треба одгонетати који је први, од двојице вођа, дао наређење да се диже на оружје. То је урадила небројена гомила трупних официра, који су своје српске регруте упућивали кући са пушком и наређењем да је сакрију. Онако како су Јосип Броз и пуковник Драгутин Михаиловић дошли у Београд и на Равну гору, на исти начин долази хиљаде људи отпуштених из војске, са наређењем да сачувају оружје, јер ће им требати у рату. Много је таквих група наоружаних повратника из војске долазило у српске шуме, али то још није значило почетак устанка. Ипак, то је врло значајан фактор за његов каснији развој, јер нема дизања устанка без залиха оружја.

Први српски отпор учињеној окупацији био је политички, а не оружани. Он ће се касније утопити у целину четничког покрета, као и многе друге групе. Четнике није створио њихов вођа пуковник Михаиловић, него они њега. Они су један комонвелт различитих четничких одреда, који су се утопили у њега, а да се опште уједначавање никада није до краја извршило. Слично је и са комунистима. Немачка, и полиција нове хрватске државе, су добиле листе чланова комунистичке партије. Муслимани и католици у хрватској држави су позивани да им се каже да се зна шта су и ко су, па пуштени. Српски комунисти су одмах стрељани. Они су почињали устанак и без одлуке њиховог вође, за кога нису знали како му је право име.

Главни разлог за велики устанак и ослободилачки рат 1941. био је покољ српског православног становништва. Наука није установила када је вођство нове хрватске државе донело одлуку да се православно становништво одстрани, убијањем и гоњењем. Њихов некадашњи пријатељ Бранко Јелић у својим успоменама наводи да су још у италијанском егзилу, у Фиренци и Риму, били импресионирани турском ликвидацијом Јермена у Првом светском рату, а да нико Кемала Ататурка за то није оптужио или пре њега султана и његове паше.

Сва сведочанства од првог дана слома југословенске државе и стварања једне хрватске, говоре о томе да долази време прогона Ср-

ба и Јевреја из те државе. Српски регрути у Сарајеву, у време док су југословенска војска и државне власти тамо постојале, видели су да се десет хиљада тамошњих Јевреја боји више својих муслиманских суседа, него немачке војске која се очекује. Већ у првим вестима се говори о ликвидацији Срба. Италијански историчар Салваторе Лои (Loi), у збирци докумената и сведочанстава о италијанским војним операцијама у Југославији 1941–1945, вели (1978) да је „између краја априла (покољ у срезу Бјеловар) и прве половице августа 1941. године Хрватска била језеро крви. То истребљење представља најварварскију и најхалуцинантнију страницу у Другом светском рату, гору по бруталности и броју жртава од исте ликвидације Јевреја, што је програмирао Розенберг у Трећем Рајху".

Како је један од основних циљева овог геноцида био да се силом створи већина хрватског становништва у Босни и Херцеговини и залеђу јадранске обале, посебно Дубровника, хрватско вођство је најпре планирало да на доњој Неретви изгради огромни концентрациони логор. Италијанска војска то није дозволила на подручју Книнске Крајине, па је хрватско вођство изградило концентрациони логори на Сави у Јасеновцу. Поред главног сабирног центра, изградили су још неколико мањих, а на босанској страни (Градина) је остало стратиште великог дела жртава. У крашка подручја су послати стручњаци за прорачунавање крашких јама, да процене колике су могућности да се околно становништво баца у њих. Једна од тих јама је у непосредном кругу фрањевачког манастира Хумац код Љубушког. Друга је у залеђу Дубровника (Хутово). Како су југословенски комунисти овај систем јама („foibe") применили око Трста 1945, он је остао познат у целом свету.

У будућности ће наука морати да решава сва она кључна питања о историји геноцида 1941, која до сада нису честито ни отворена. У поплави литературе доминира тип истраживања геноцида у појединачним селима, док је целина остала занемарена. То долази одатле што је већина истраживача и писаца припадала пензионисаним официрима, који су до танчина испитивали да ли се нешто десило код белог брега, или код белог дола у њиховом селу.

Обавештајна служба италијанске војске је слала на време податке о масовном убијању Срба, али ни италијанска дипломатска документа, нити званична историја италијанског рата на подручју Далмације коју је објавио италијански генералштаб (Oddone Talpo, 1985), не знају када је донета одлука, и ко је донео одлуку да се почне масовни геноцид. Ако нису знали када је и где наређен почетак геноцида над Србима, италијанска војска је сазнала да је Главни усташки стан у Загребу наредио да се од краја августа до 6. септембра 1941. мора

завршити потпуна ликвидација целокупног српског становништва. Доушници су то сазнали од логорника. Људи са женама и децом се морају поубијати, а њихове куће, стока, имовина се „предају у власништво породица муслиманских или хрватских". Званични историчар италијанског генералштаба доноси овај извештај у целини, а послат је у Рим 14. септембра 1941.

Покољ је био општи, разорио све моралне везе које једно друштво чини људском заједницом. Жртве су обични људи, а убице њихови обични суседи друге вере. Убице не носе униформу, нити су унапред организовани, него на брзу руку покупљени пар дана раније. Они који су се сакрили, могли су са оближњих стратишта да распознају гласове својих убијаних рођака, или гласове њихових убица, за које се никада није мислило да би се могли ухватити за оружје. Некима који су преживели те дане, целог потоњег живота ће се у свести понављати речи „Као пачићи... као пачићи", из приче деце док иду из школе и понављају оно што су дан пре чули од својих старијих, како су православна деца бацана у јаму и летела као пачићи. У италијанским извештајима се наводи да су католички сељаци у унутрашњој Далмацији убијали своје православне суседе „са пасијом", са страшћу. Бивши православни Срби, са пасијом покушавају да из своје свести побришу трагове сопственог порекла.

Од првих дана окупације у априлу 1941, италијанска војска је извештавала о томе да је циљ хрватске државе геноцид над српским становништвом. Већ 10. јуна 1941. команда италијанске друге армије је известила да је „хрватски ултранационализам који губи свако осећање мере успоставио режим насиља и терора, чији се интензитет стално повећава. Политичка борба је инспирисана религиозном борбом и интегрисана у њу... Та хрватска политичко-религиозна борба истински поприма дивље аспекте, по томе што се усташе упуштају у освете и репресије које се могу упоредити само са најопскурнијим временима средњега века".

Исто као италијанска војна обавештајна служба, тако је и потоња историјска наука касније сазнала да је Главни усташки стан у Загребу наредио да се до 6. септембра геноцид мора завршити, а није сазнала када је наређено да почне. Последњих дана месеца маја 1941. италијанска војска је из Херцеговине обавештавала „да Срби настављају у целој зони да организују револуцију".

Већ 13. маја је извештено да се, као одговор на покоље, организује српска побуна. Италијански ваздухопловци са аеродрома у Мостару извештавају последњег дана месеца маја да су у свим селима на источној страни Неретве српске наоружане чете. У месецу априлу је дошло до оружаних сукоба, а кроз цели месец мај тече хрони-

ка вести о побуни Срба због покоља који врше усташе. Италијански војници су били нарочито зачуђени да неке од тих крвавих оргија воде католички свештеници. Од када је Мусолини прогласио светог Фрању Асишког за најиталијанскијег националног свеца и његове иконице дошле на заставе његових сквадриста, и фрањевци на Балкану први пут у историји окрећу своја копља против југословенске државе.

У оваквим историјским околностима, прва српска организована акција је било мирно скупљање потписа за петиције италијанској влади. После тога се организује група српских интелектуалаца и трговаца, који ће касније ући у четнички покрет генерала Михаиловића. Неки од њих су дисиденти против династије Карађорђевића, а не њене стегоноше.

Одмах после слома у рату, група српских интелектуалаца и политичара из Херцеговине, Далмације, Црне Горе и Србије покушавала је да организује политичку акцију за ревизију граница Независне Државе Хрватске. Срески начелник из Книна др Нико Новаковић се од 3. маја 1941. дописивао са италијанским властима. Четири дана потом је у Сплит донео петицију са 100.000 српских потписа да се подручје Книна прикључи Италији и одвоји од хрватске државе. Он сарађује са адвокатом из Обровца Бошком Десницом. Говорило се и о петицији из Херцеговине, где је од 120.000 становника половина потписало петицију. Иза ове херцеговачке групе је круг интелектуалаца у Боки Которској и Дубровнику. Др Новица Краљевић, професор Правног факултета у Суботици, радио је на једној петицији папи Пију XII, пошто је то урадио и краљ Петар у изгнанству. Око Гацка је деловао у овом смислу сенатор Саво Љубибратић. Ишао је, са групом присталица, на Цетиње да тражи подршку за прикључење источне Херцеговине Црној Гори. Историчари Васиљ Поповић и Васа Чубриловић, професори Београдског универзитета били су у овој групи. Поповић је извршио самоубиство после хапшења од стране немачке тајне полиције у Котору, а Чубриловић је депортован одатле у концентрациони логор.

Главни покретачи у овом раду су Др Добросав Јевђевић и војвода Илија Трифуновић Бирчанин. Овај последњи је био шеф Народне одбране, организације између два светска рата. На Цетињу су га италијанске власти најпре ухапсиле и држале као таоца, а затим пустиле да делује. Своје политичке идеје Јевђевић је италијанским властима изложио у једном саопштењу у Сплиту 23. септембра 1941. Представио се као бивши заговорник југословенске идеје, што је заиста и био, до мере да је мислио да би у Бановину Хрватску требало укључити и српска подручја, како би се она понашала

мање сепаратистички. Његовим посредством једна делегација Срба и муслимана ишла је у Италију да се представи Мусолинију, са сличним захтевима. Сматрали су да се 60% становништва Босне и Херцеговине противе укључењу у границе хрватске државе. Јевђевић је италијанским војним властима саопштио да се српски народ дигао на устанак због масакра над њим које врши нова хрватска држава, али да устанак све више поприма комунистички карактер. Рекао је да пропаганда југословенске владе у Лондону „оставља потпуно глувим Србе старе Србије, а ипак се ни најмање не осећа код Босанаца и Херцеговаца, који после садашњих промена немају никаквих других аспирација него мир". Династија Карађорђевића се дискредитовала у српском народу, па Јевђевић мисли да би Италија требало да ствара један антинемачки блок мађарске, српске, црногорске и албанске династије, под плаштом италијанског краља.

Хрватске власти су сазнале за овај покушај да се скупљањем потписа издејствује припајање источне Херцеговине Црној Гори. Неколико херцеговачких општина је јавно објавило да се не сматрају припадницима хрватске државе. Саво Скоко, у делу о геноциду у гатачком крају (Београд, 2006) цитира сарајевски „Нови лист" да је у тим областима „све по старом и још се није ниједна стара неплодна воћка, коју је засадила зло утемељена покојна Југославија, ишчупала. Овдје неки Срби очекују неко чудо, или у најмању руку да ће се ујединити са будућом Црном Гором... Ми овим бједницима и самозваним и ни од кога непризнатим Црногорцима свечано поручујемо да ниједног комада Херцег–Босне никоме не дамо, а особито забрањујемо досељеној, до јуче раји и кметовима, да се расипају са туђом земљом".

Јевђевић и Бирчанин су у Сплиту створили један комитет, који су Италијани најпре толерисали, а затим привремено обуставили. Без обзира на то што ова акција није за историју избијања устанка имала било каквог подстицајног значаја, она ће на њему оставити трајан печат: колаборација са италијанским властима је почела пре него што се четнички покрет формирао.

Овде је неопходно узети у обзир и насилно покатоличавање. У октобру 1941. у италијанском министарству иностраних дела процењивали су да је било покрштено четврт милиона људи у новој хрватској држави. Када је због протеста хрватског амбасадора у Риму, што италијанска војска одржава контакте са четницима, један од начелника министарства Лука Пјетромарки (Pietromarchi) отишао на објашњење са поглавником у Загреб, био је згрожен бруталношћу хрватског државног врха према православној вери уопште. Павелић му је рекао да је покатоличавање целог православног живља била „фун-

даментална тачка његовог програма и да у његов успех улаже заслепљену веру која не трпи приговор и одлагања". Само је понегде покрштавано село, и то, у принципу, само деца до 12 година, а мајке које су доносиле крштеницу су одбијане. Пјетромарки каже да су православни били од католичких суседа измрцварени терором, па су на брзу руку у цркви спашавали децу. Хрватска је постала „једна огромна крстионица и уједно циновска кланица", како један историчар тада каже да је немачко друштво тако мислило о Хрватској.

Ово је био разлог за организовање устаничких јединица. Пре него се оне почну стварати, морали су сељаци да замесе тесто. Оне се најпре, у Србији, Црној Гори и на територији хрватске државе, стварају на сеоској и територијалној основи. Групе се организују око војника који су оружје из рата понели својој кући. Прве четничке формације се према годишту деле на „прве чете, друге чете и треће чете". У другим крајевима је немогуће навести где је формиран први одред. У Херцеговини је то село Удрежње код Невесиња, где су усташе из Невесиња претходног дана 3. јуна 1941. извршиле покољ српског живља. Официр југословенске војске, касније добио чин, Петар Самарџић је дошао са једном црвеном заставом у руци, и наредио да свако село створи чету и изабере јој командира.

За заставу се вели да је то био „на дрво свезани црвени шал". У италијанским извештајима се иначе наводи да су неки пребегли Срби из побуњене јединице у босанском Грахову изјавили, да су носили црвену заставу као симбол отпора, а не комунистичко знамење. У том смислу је до тада српски национализам употребљавао ту заставу од времена Анексионе кризе 1908. Официр Петар Самарџић, леви Земљорадник пре рата, постаће четнички старешина и бити ликвидиран од комуниста. Постоји веровање о томе да су све старешине комунистичке оријентације, које је бирао сам народ (Саво Беловић у Херцеговини, Младен Стојановић у Босанској Крајини и још други) биле ликвидиране од стране људи из Титовог штаба. Модерну расправу међу историчарима о томе да ли је четнички покрет сарађивао са окупационим снагама, немогуће је водити. У то се не сме сумњати. Колаборација са непријатељским властима је у традицији четничког покрета, од времена његовог настанка 1904. У Топличком устанку (1917) су његови вођи урадили оно што је Коста Пећанац, као један од њих, поновио одмах после немачке окупације 1941. Остаје само питање ко је давао налоге за колаборацију. Немци одбијају да сарађују са четницима до средине 1943. Од тада је она била очигледна свакоме ко је пролазио долином Неретве, и одлазио у унутрашњост Србије и Црне Горе. Ни италијанска наука још није испитала колико је масонска ћелија у италијанском генералштабу, која је учествовала у обарању Мусолинија септембра 1943, преко српских четника одржала контакте са британском владом.

Прве организације, из којих ће се тек касније створити редовне војне јединице партизанске и четничке војске, стварају се одмах после првих немира у априлу и мају. У хрватској држави је разлог за то покољ православног становништва и присилно покатоличавање. У Србији и Црној Гори је то револт због прогона српског народа из свих суседних покрајина. У Црну Гору је дошло 5.000 избеглица са Косова, а ту је велики број пребеглих лица из Херцеговине. У Србију је до 1944. дошло 270.000 пребеглица из Хрватске (135.000) и Босне и Херцеговине (100.000). Милош Хамовић у дисертацији о бегунцима у време рата вели да је из Босне и Херцеговине бежало и враћало се између 550.000 и 650.000 људи. Сматра се да је у Србију пребегло у току рата до 400.000 људи. Само са Косова је дошло 100.000, бугарске окупационе зоне 25.000, италијанске 40.000 и немачке 30.000. Из бугарске окупационе зоне са Македонијом је досељено 50.000 људи, а погинуло 20.000. Око десет хиљада Срба је поубијано на територији насељеној Албанцима. Број убијених у хрватском геноциду нова држава 1945. није установила. Обично се, у проценама између „неколико стотина хиљада" и 1.200.000, узима број од 750.000, како су процењивали немачки политичари и војне установе. Влада СР Босне и Херцеговине је званично установила, снимањем из ваздуха, проучавањем експерата, да је у Јасеновцу страдало укупно 700.000 људи.

Постојала је међународна обавеза Југославије да се преброје жртве рата. У том погледу су биле формиране и одговарајуће установе да то обаве. То је, ипак, направљено на брзину, нестручно, са проценама броја жртава одока. Здравко Антонић је (2001) објавио извештаје за Босну и Херцеговину, на основу којих се утврђује да није узиман цео период рата и да је само у неким срезовима детаљније истраживано. „Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача" је већ 15. новембра 1945. поднела извештај „Злочини у логору Јасеновац", што је као књижица објављено 1946. Комисија је испитивала Јасеновац већ у мају и јуну 1945. Испитивали су све преживеле сведоке, којих је остало врло мало. Испитали су око 50 масовних убијања, „па ако броју жртава, које су страдале код тих покоља, прибројимо оне заточенике, који су страдали појединачно, добит ћемо цифру од око 500–600.000. Никада се неће моћи утврдити тачан број жртава, које је прогутао Јасеновац, али на основу свих испитивања, које је провела Земаљска комисија, може се закључити, да горњи број одговара стварности".

Председник комисије је био др Венцеслав Целигој, а секретар др Анте Штокић.

Иако је цела територија хрватске државе била посута масовним стратиштима, најглавније средиште је било у логору Јасеновац. Пре рата је то „било велико и напредно мјесто. Становништво је било претежно српско". Они су најпре поубијани, а у варош смештен стални усташки гарнизон. Поред њега су, у овом северном делу Хрватске, били логори у више места (Ђаково, Сисак, Стара Градишка, Лепоглава, Лобор). У Јасеновцу је пре рата било више радионица индустријског типа и то за производњу цигле, железне робе, коже, мала пилана. Тешкоћа за установљивање тачног броја жртава се састоји у томе што су жртве убијане, бацане у реку, сахрањиване и паљене. Комисија је установила да је почетком 1942. била подигнута „посебна пећ за спаљивање људи, тзв. 'Picillijeva peć'", која је брзо порушена. Трагови пепела и кокса у већој количини нађени су на подручју главног стратишта „Градина", на другој обали Саве. Нађена су и колица за превоз пепела у воду. Историчар Радомир Булатовић је (1990) то посебно испитивао и сматра да је ту постојала фабрика за производњу сапуна. Реконструисао је трачнице од обале до пећи за довоз угља и кокса.

У једном делу логора били су политички кажњеници који нису ликвидирани. Чак је и једна међународна комисија, слично Немачкој, састављена од Немаца, Мађара и Италијана, долазила у тај део логора. Део похапшених људи, са женама и децом, убијен је ван логора. Одмах су се ухапшеници делили на Јевреје, Цигане и Србе. Убијено је око 40.000 Цигана. Један мали део Цигана, који „су се одликовали марљивошћу градећи насип и зид око логора, усташе су поштеделе, те их превезли у села Градину и Уштице, где су им доделили задаћу да буду гробари и крвници". Становали су у сеоским кућама, „имали добру храну, опијали се до бесвијести". Задатак им је био да копају раке, убијају жртве и покопавају их. Циганима су дозвољавали да силују жене пре убијања. Усташе су и њих „почетком 1945. све побили да не би остало живих свједока".

Највећи покољи су вршени 1941. и 1942. Цела 1943. и половина 1944. прошле су у знаку „релативног затишја, па од августа 1944. до априла 1945. поново долазе велики транспорти". Један од највећих покоља био је на Бадње вече и Божић 1941. Последња два дана марта 1945. савезнички бомбардери су бацали бомбе на „усташка утврђења у Јасеновцу", и том приликом је страдало и 40 осуђеника.

Логори смрти, иако су прогутали највећи део жртава геноцида, мало су утицали на избијање народног устанка, зато што су се стварали након што је поглавник Павелић издао „законску одредбу"

за њихово формирање 25. новембра 1941. До тада је талас геноцида већ хуктао целом државном територијом. Логори су, ипак, део једног индустријског система смрти, али први геноцид врше суседи католичке и муслиманске вере на локалној основи. Мобилише се цело мушко становништво по католичким и муслиманским селима, ради напада на српско становништво. Транспорт од појединих села до јама („голубинки") на крашком подручју може трајати два дана. За то време се успут мора доносити вода, како би се жртве одржале у животу до одредишта. То је покренуло народни устанак. Он је, заиста, без вођства и упутстава стихијно почео. Без те подлоге никаква идеологија, ни националистичка ни комунистичка, није могла да мало касније организује одреде, бригаде, пукове и дивизије.

Те су јединице у почетку биле чисто српске, са незнатним процентом оних који нису били Срби, чак и у Првој пролетерској бригади, формираној 21. децембра 1941. У источној Херцеговини је било око 1% Хрвата и близу 24% муслимана у целом становништву. Срби чине три четвртине народа. Муслимани су у таквим областима хрватске државе преузимали администрацију, давали састав жандармеријских (оружничких), полицијских и усташких јединица. У градовима, посебно у Мостару и Тузли, од почетка постоји сарадња са Србима и комунистима, а по селима само они који су се бојали српске побуне („Нису Власи ораси, да се дају лако отрести").

Од јула 1941. четници стварају одреде. На пролеће 1942. генерал Михаиловић издао је „Упутство број 5" о организовању војске. Три врсте чета (прве мобилне, друге саботажа и треће опскрба). Две до три чете чине батаљон, а два до три батаљона бригаду. Од 1943. основна је јединица тројка, до 30 тројки чета, три чете батаљон и три батаљона бригада. Касније су бригаде прерастале у дивизије, пукове и корпусе. До краја рата четници су имали 79 корпуса, од тога 48 у Србији, 14 у Босни и Херцеговини, десет у Црној Гори, Хрватској 4 и у Македонији три. Сваки корпус броји до 1.500 војника.

Пример стварања устаничких одреда од различитих група које настају као реакција на геноцид над српским народом јесте подручје северне Далмације, или Книнске Крајине како се у народу називала. Већ 4. августа се ствара Штаб герилских одреда за Книнску Крајину. Он се, под утицајем ранијег припадника Љотићевом покрету „Збор" Живка Брковића брзо претвара у „Штаб герилских и четничких одреда за Книнску Крајину". После стварања „Организације Српског народног ослободилачког покрета", 10. септембра 1941, на тромеђи Далмације, Лике и Босне прелази се на стварање пукова. Нижа организација је ишла по лествици десетина, вод, чета, одред, батаљон. Четири батаљона су саставила први пук „Петар Мркоњић", са

седиштем у Црним Потоцима, где је 1876. био штаб пуковника Деспотовића над српским герилским јединицама у Босни. Мрежа се врло брзо разгранала на четири пука, док су негде остајали самосталнии одреди. Тек од 19. јануара 1942. емисари Драже Михаиловића долазе у северну Далмацију и дају облик овим јединицама као код других четничких формација. Од марта 1942. ови пукови се групишу у Прву динарску дивизију војводе Момчила Ђујића. Фикрета Јелић-Бутић је у делу о четницима у Хрватској (1986) навела бројна документа да је за све то време постојао контакт са италијанским војним властима. Разуме се, оне су ту само као посматрачи и могући савезници, али не иницијатори стварања ових јединица. Стварање те дивизије није био модел за све четничке војне формације, јер је у осталим српским областима уобичајена виша јединица био пук, односно корпус. Стварањем великих војних формација четника на територији под хрватском контролом, игром историје, била је превазиђена омашка Драже Михаиловића да свој штаб не пребаци у Босну, како га је саветовао Милан Недић.

Партизанске снаге се стварају од 22. јуна 1941. По формирању Главног штаба, 27. јуна са Јосипом Брозом (Тито) на челу, донета су упутства за формирање одреда у „Задаци народноослободилачких партизанских одреда", где је речено да ће се веће мобилне јединице стварати касније. Одлука о преласку на партизански рат је донета 4. јула 1941. На саветовању у Столицама 26. новембра 1941. наређено је да се одреди деле у 3–4 батаљона, а батаљон у 3–4 чете. Поред команданта и заменика, сваки одред је требало да има и политичког комесара и заменика. Иако су у Москви оцењивали да је стварање „пролетерске дивизије" на Стаљинов рођендан 21. децембра 1941. било политичка грешка, она је партизанској страни донела више користи него политичке штете. У свакој револуцији побеђује страна која прва организује активну мањину, а не вуче за собом пасивну већину. Партизанске бригаде су биле мобилније од четничких у целом току рата, предузимали маршеве из западне Србије до Уне.

На обе стране је главно питање војне организације било снабдевање и исхрана. Само су Србија и Славонија производиле вишак хране и само се ту могло ругати четницима да су „гибаничари". У крашким областима су обе војске дочекале крај рата са обиљем овчетине и недостатком хлеба. И маршал Тито је касније ценио гибаницу („она четничка"). Сељаци су први замесили тесто, а потом генерали од тога почели да праве два своја хлеба. Генерали нису први почели побуну.

Постојали су покушаји да се стварају заједничке војне формације, али су посебне идеологије и коначни циљеви на две стране од тога учинили само успомену. Дража Михаиловић је на Равну Гору дошао 11. маја 1941. са 26 официра. Састанак Тита и Михаиловића у Струганику код Ваљева 19. септембра 1941, поновљен је 26. октобра у Брајићима. Неспоразум је почео око питања како је право име и презиме команданта партизанских јединица.

Без обзира, што устанак против окупаторских снага није избио на једном месту и поделио се на више самосталних, или слабо повезаних целина, у првој години рата 1941. главно оружано поприште је била Шумадија. Она ће и у наредним годинама остати стратешки одлучно војиште, где ће се решавати главне битке и одлучивати победник. Све до почетка децембра 1941. постојала је сарадња између партизанских и четничких војних формација, више у самом народу него вођствима на врху. Велике победе су почеле. Од 400.000 окупаторских војника (у почетку највише заузето војним операцијама), у Шумадији су најпре биле распоређене три немачке дивизије, али су до јесени довучене још три из Француске, Грчке и чак са Источног фронта. Најшира слободна територија је била створена у Западној Србији, која ће се популарно називати „Ужичка република". Сличне слободне зоне, мањег значаја, биле су у источној и јужној Србији.

Све до децембра 1941. ради се о општем устанку народа, у коме сарађују четничке и партизанске формације и њихове формиране команде. На тада најширем простору, ослобођеном од окупационих снага у целој Европи, формирале су се главне војне јединице обе стране, оба штаба била на истој територији. У ту област су улазила ослобођена места Ужице, Чачак, Горњи Милановац, Лозница, Богатић, Крупањ, Бајина Башта, Ковиљача, Ивањица, Ариље, Ужичка Пожега. Партизани су у својим јединицама на том простору имали око 15.000 војника, организованих у 12 одреда. Они су у тој „Ужичкој републици" створили своју прву државу у држави.

Разилажење између два побуњена савезника вребало је од почетка, али је постајало све видљивије како се немачка војска почела примицати Москви. Московска победа је отворила расцеп, најпре у вођству два покрета, а затим и у целом народу. Партизанско вођство се најпре опредељивало да своја главна упоришта тражи, поред „Ужичке републике", у Источној Србији. Очекивање брзе совјетске победе се показао као промашај, па се партизанско вођство најпре пребацује у друге делове Србије, а затим у Босну. Покушај доминације побуњеним подручјем у Србији није успео. Паспвизирањем својих војних формација четници су се определили да више не предузимају велике војне операције против немачких упоришта по већим

градовима. У време слома „Ужичке републике“ имали су око 20.000 људи под оружјем. Од почетка оружаног сукоба са комунистима у селу Карану, 29. октобра 1941, пет четничких одреда се „легализује“ код генерала Недића. Крајем 1943. под оружјем је било 57.440 четника, а на списковима пасивних уписано 472.900.

Са немачким представницима је Михаиловић први контакт направио састанком у Дивцима 13/14. новембра 1941, а 26. марта 1942. понудио генералу Недићу и његовој влади „да јој се стави на располагање за борбу против комуниста“. Кад је 11. јануара 1942. постао министар војни у влади Душана Симовића у Лондону и до 19. јануара унапређен у чин дивизијског генерала, његова војска је названа „Југословенска војска у отаџбини“. У октобру је створен један четнички центар у Сплиту, 15. октобра створена команда четничких одреда за Црну Гору, под Павлом Лашићем и Павлом Ђуришићем, а крајем 1941. створени су делови те војске у Словенији. Тек од 1943. стварају се и четничке јединице у Далмацији, на острвима, у Сплиту и Кварнеру. Стварањем Политичког одбора у Београду у августу 1941. и Централног националног комитета на Равној Гори нешто касније, четници су постали моћан политички покрет. Основно усмерење према људима и установама средње класе по градовима био је почетни успех, а после пад.

Историја српског четничког покрета у Југословенској револуцији 1941–1945, јесте историја промашених прилика. Никада једно официрско вођство није имало већу подршку народа и никада је није тако лоше искористило, као што је урадио круг око генерала Михаиловића 1941. То долази из чињенице да основа на којој тај покрет израста није била јединствена, хијерархијски устројена организација као југословенски комунисти. То је био један комонвелт различитих, већих и мањих група, под вођством исто толико челника. Од почетка се издвојио тада водећи покрет Косте Пећанца, организован на његовом традиционалном подручју источне и јужне Србије. Одбио је сарадњу са генералом Михаиловићем под оправдањем да су Михаиловићеви четници савезници комуниста. Колаборацију са окупационим снагама је јавно прогласио 27. августа. Касније је он то платио главом, осудом на смрт од стране избегличке владе у Лондону. Приликом ликвидације (1944) у Сокобањи, одбио је као понижење за једног четника да буде стрељан из ватреног оружја, оголио врат, клекнуо и препустио да га ножем прекољу.

До прогласа четничких одреда југословенском војском у отаџбини, они су се у рату понашали онако како се од четника пре 1918, према прописима, очекивало – да буду додатак главној војсци, која ће негде другде добити рат. У том погледу се стратегија само по ону променила и после унапређења у редовну војску у отаџбини. У једном есеју о генералу Михаиловићу, који објављује после рата, Слободан Јовановић вели да су за послове покрета отпора под нацистичком окупацијом у британској влади били задужени Министарство за блокаду („економски рат“) и министар Хју Далтон (Hugh Dalton). Он је дао инструкцију да би герилске групе „морале остати у илегалности и избегавати сваки покушај да предузимају дизање устанка у широким размерама или да поведу амбициозне војне операције“.

И сам краљ Петар је у радио-поруци поводом обележавања годишњице државног удара 27. марта 1942. саветовао „да треба обуставити оружану борбу и да се тежиште рада полаже на организацију и што боље оружање“. На крају рата ће се показати да је ова стратегија била само давање анестезије и успављивање једног моћног националног покрета пред болну хируршку операцију. Неки историчари претерују што у овом четничком окупљању виде почетак, па чак и узрок устанка 1941. Настали су из жеље да се избегне заробљеништво и наде да ће немачки строј почети да клеца.

Временом је ове водеће функције о европском покрету отпора преузимао Форин Офис и Антони Идн, који ништа у овој почетној стратегији није мењао. Јовановић вели да се избегличка влада „сагласила с Енглеском командом и с Михаиловићем да народ треба организовати за борбу, али да праву и одсудну борбу не треба почињати докле не дође време за искрцавање савезника на Балкану. Дотле, требало се ограничити на ону акцију која би год Енглеској команди била потребна“. На тај начин је цела судбина четничког покрета, или „Михаиловићево питање“, како су то у енглеским круговима говорили, била „игра карата између нас и Руса“.

Генерал Де Гол је у Лондону покушавао да успостави кореспонденцију са Дражом Михаиловићем. Његове поруке ипак нису нашле пута до српског одредишта и остале су сведочанство добрих намера које се нису остварile. Желео је да створи основу једној Легији странаца, са 5.000 српских бораца. Да је идеја остварена тиме би се створила једна снага на европском нивоу, која би одредила друкчију судбину четничког покрета. Неке небитне последице су остале у виду послератног одбијања председника француске републике Де Гола да прихвати понуде маршала Тита да званично посети Француску. Нешто необјашњено је остало иза ових штурих података.

Оваква стратешка основа четничког покрета није била само разлог његове пацификације, него и историјске катастрофе када се британско обећање на пролеће 1943. променило и почело да остварује. Неки четнички одреди због тога показују више самосталности, или за сарадњу са комунистима, или за колаборацију са квислиншком

владом у Београду. Због пасивности, поручник Ратко Мартиновић и поп Владо Зечевић формирају самостални одред и касније прелазе партизанима. У том погледу је сваки српски сељак, у повољним приликама, постојао неумољиви дисидент. С друге стране су и одреди који су остајали верни вођству генерала Михаиловића сарађивали са партизанским снагама. Неки су, као пуковник Милан Калабић и његов син Никола, заповедник четничке Горске гарде, касније одржавали повремене везе са Драгим Јовановићем, шефом Специјалне полиције у Београду, која је организовала концентрациони логор на Бањици. Ипак се мора закључити да су четници и партизани, ако не на висини непријатељски расположивих вођстава, у основној борачкој маси сваког села били најбољи савезници. Били су узајамни фонд за раст и падање оба покрета – кад би један почео да тоне та маса је прелазила на другу страну и привремено је подизала у висину. У оба покрета, основна борачка маса је, до опште мобилизације октобра 1944, била предоминантно српска.

Хрватски министар иностраних дела је пред Сабором 1944. изјавио да је хрватско војно министарство 3. јануара 1944. процењивало да су крајем 1942. у партизанским јединицама „највећим дијелом Срби (домаћи, Црногорци и Србијанци), око 90%. Нешто Хрвата (католици у Горском Котору, Приморју, Далмацији, врло мало у крајевима сјеверно од ријеке Саве, муслимани у Босни) око 8%. У партизанским штабовима су Срби такође у већини". У јануару 1944. тај се постотак мењао: 75–80% Срби, а Хрвати са муслиманима 15–20%, (Mladen Lorković: „*Pod jednom kapom*". Dokumentaran govor u hrvatskoj sabornici, Sarajevo, 1944).

Главна колаборација српских националиста била је са италијанским окупационим снагама. Мусолинијеви генерали, посебно командант Друге армије Амброзио су били јако незадовољни погубним поступцима усташког покрета у Загребу. Осуђивали су га да религиозном нетолеранцијом, која се претворила у истребљење српског народа, изазивају велику револуцију, која ће и њих на крају срушити. Због неспоразума око успостављања границе, повољније за положај српског народа, италијанска војска се морала повући у своје границе које су Римским споразумима (18. маја 1941) са хрватским поглавником биле успостављене. Италијански окупациони појас је био подељен у три „зоне". Прва је била анектирана италијанска територија, друга демилитаризована у унутрашњости јадранске обале и трећа до демаркационе црте. Њихове трупе су се најпре повукле, па када се Мусолинијево предвиђање о неизбежној хрватској катастрофи потпуно обистинило, италијанске трупе су 7. септембра 1941. реокупирале зону два и зону три, преузеле управу и војних и цивилних послова. Иако је задржан хрватски државни суверенитет, сву власт су преузели италијански војни функционери и уведена италијанска полиција.

Иако формално победник, Мусолини је морао учинити и одређене уступке усташкој влади. Очигледно је иза тога стајало ватиканско посредовање. Управо ту за историчара почиње мука да се нешто докаже. Италијанска армија је одржала састанак са хрватским владиним представницима у Опатији, 15. новембра 1941, на коме су ови односи стабилизовани у хрватску корист. Пре тога, 31. октобра команда Друге армије је са командантима неких дивизија одржала једно саветовање на Сушаку 31. октобра. У тим закључцима, које је објавио званични историчар италијанске војске Одоне Талпо, постоји и одсек под називом: „Религиозно питање". Уводни став гласи: „Хрватска се влада одлучно оријентисала на следећу политику религиозног карактера, у којој има потпуну сагласност (totale appogio) Свете столице: превести највећи могући број православних на католичанство, а такође и Јевреје". Треба оставити хрватској влади да их највећи број преведе путем непосредне пропаганде и „да их, потом, остави у месту". Италијанској војсци је наређено да се потпуно дезинтересује за религиозна питања, да не сме помагати поновно подизање порушених православних цркава, да не даје олакшице приликом ископавања масовних стратишта и да не дозволи повратак православних свештеника, одакле су их хрватске власти раније протерале, или побиле. На њихова места се нису смели доводити нови.

Ово баца ружно светло на политику папе Пија XII на југословенском окупираном простору према православним и Јеврејима. Изричито се вели да је тој хрватској политици према Србима и Јеврејима Света столица давала потпуну подршку. Одоне Талпо доноси и италијански извештај од 9. новембра 1941, у коме се обуздавају локалне хрватске власти против конверзије православних, „за које је био дат placet бискупа, у одговарајућим диоцезама".

Након овога саветовања, било је наређено италијанским властима да прекину сваке везе са Добросавом Јевђевићем и Илијом Трифуновићем Бирчанином у Сплиту. То је била подлога да је 7. априла 1942. Хрватски сабор донео закључак о стварању Хрватске православне цркве. Поглавник Павелић је поставио за патријарха руског емигранта Гермогена, а у четири епархије (Загреб, Шид, Сарајево, Зеница) постављени су епископи, опет све руски белогардејци. Само у Сарајеву и Шиду је преживело нешто Срба, али ни ту та црква није проходала, нити је неко на томе радио озбиљно.

Ипак су италијанске окупационе власти врло озбиљно сарађивале са српским четницима у две реокупиране зоне, после повратка

7. септембра. Након великог масакра претходних месеци и прогона усташких снага, улазак италијанских берсаљера од измрцвареног српског становништва је дочекан као ослобођење. Обновљени су преговори са Јевђевићем, Трифуновићем и Бирчанином од стране генерала Ренца Далмаца (Dalmazzo), по чему је он известио своју команду 17. јануара 1942.

Почетна сарадња четничког и партизанског вођства није дуго трајала. Четници су се бојали немачког терора над српским становништвом и пристајања дела становништва на лојалност и сарадњу са немачким властима. Било је објављено да ће за сваког погинулог немачког војника бити убијено стотину Срба. Четници Косте Пећанца су у почетку имали око 8.500 бораца, крајем 1942. половину тога, после чега престају да постоје као урачунљива снага. Кад генерал Недић у Србији преузима Савет комесара, што би се само условно смело називати владом, он је добио овлашћење да формира Српске државне страже, што је значило полицију по градовима, жандармерију и граничну службу. Тај број је износио највише 17.000 људи. Димитрије Љотић је од својих присталица у предратном окупљању „Збор" формирао „Српски добровољачки корпус". Са „гвозденим пуком" из новембра 1943. имао је пет пукова, са растом броја од три на девет хиљада добровољаца. Командује предратни пуковник Коста Мушицки. Од Немаца су добијали сву помоћ за одржање, имали један батаљон борних кола, ескадрон коњице и чак скрпили шест авиона.

Најгори вид колаборације је доушништво немачкој тајној полицији (Gestapo) на личној основи. На целом југословенском простору, највише у Хрватској и приморским областима, због сличне традиције из венецијанских времена, то је добило застрашујуће размере. Усташки стожерник у Дубровнику Ројница, који је поубијао све власнике српских дућана на Страдуну, у својим емигрантским успоменама наводи да су се и италијански полицајци чудили како је доушништво високо успело, иако се зна да ће због тога сусед бити одведен у концентрациони логор. Међу 270.000 житеља Београда, сматра се да је било 9.000 немачких доушника. Ово је врло тешко статистички мерити, али се мора закључити да је још 1962. нова немачка обавештајна служба располагала мрежом од 100.000 доушника на југословенској територији. Део од тога су чинили обновљени остаци доушника пре 1945. Од 938.828 сумњичених за колаборацију, југословенски судови су 1945. сматрали да 49.245 представљају домаће ратне злочинце. Доушника је далеко више. Полицијско доушништво из Другог светског рата је за српску модерну историју врло озбиљан истраживачки задатак. Оно је у континуитету рушило две југословенске државе, до коначног слома 1992. Водио се један прљави рат за све у њему. Ни обични немачки војници нису волели да ратују против Срба. И они су били сељаци код своје куће.

Од средине јануара 1942. до почетка априла исте године постојала је сарадња команданта четничких снага у источној Босни Јездимира Дангића са немачким окупационим снагама и генералом Недићем. Он је командовао четничким снагама до десет хиљада људи. Заједно са народним прваком из Дрињаче, Пером Ђукановићем, он је дошао у Београд и преговарао са немачком командом и генералом Недићем. Немцима је то било изузетно корисно због пребацивања партизанског Главног штаба у Босну и формирања Прве пролетерске дивизије. (Од 19. јануара до 10. маја у Фочи је боравио Главни штаб.) Због отпора усташког вођства, овај споразум је са Дангићем био поништен, а сам Дангић послат у концентрациони логор у Немачкој. Основа ових преговора је био наговештај да ће Немци покушати да исправе грешку распарчавања југословенске државе, па су размишљали о обнови неке конфедерације са хрватским генералом на челу. При томе би српска граница била пребачена са Дрине на реку Босну. У Далмацији су Италијани били формирали шест одреда „Добровољачке антикомунистичке милиције", од којих су два била српска. Остатак су били људи блиски Србима.

Ова антикомунистичка милиција није била у саставу четничких формација. Према „Загребачком споразуму" са Италијанима, 19. јуна 1942. усташка држава их је признала, под условом да не носе четничке ознаке и да признају хрватски суверенитет. Овакви преговори су настављани током целе 1942. Четници су настојали да за узврат добију сагласност италијанске војске да се усташке војне јединице неће формирати у италијанској окупационој зони. И у Словенији су италијанске војне власти успеле да створе Националну гарду, у којој су постојале групе четника. Временом ће у Словенији бити створен четнички Српски добровољачки корпус и Српски ударни корпус. До капитулације Италије то је рађено без учешћа Немаца, а од 1943. они то преузимају.

На понашање обе стране српског герилског рата веома је деловао терор који је немачка војска извршила у октобру 1941. у Београду, Крагујевцу, Ваљеву и Краљеву. Због убијања 23 војника око Крагујевца, наређено је да се у граду стреља 2.300 људи. Била је то најсуровија и најварварскија одмазда која је икад у ратовима учињена. Прљави део посла, скупљања тог броја, обавили су Недићева полиција и жандарми, као и припадници добровољачког корпуса Димитрија Љотића. У Крагујевцу је похапшено до десет хиљада људи, уз повремено нагађање о заменама двеста Цигана за толико Срба,

или људи из једног краја за друге. На стратиште су отишли ђаци крагујевачке гимназије и њихови професори. Стрељање је почело 20. октобра. Не зна се тачан број страдалих у свим местима тада, али се рачуна да је било до десет хиљада људи а укупно убијено 20.149 цивила. У Ваљеву је командант који је наредио стрељање, кроз гласноговорник са камиона упутио народу извињење што је то морао да изврши.

Поред свих разлика и непријатељстава, главни непријатељ српског ослободилачког рата није био расцеп на две крвно завађене стране, него хрватска држава. Четници су терором над муслиманима успели да се њихово вођство у Сарајеву почне друкчије односити према Србима. У почетку је муслиманска сарадња са Србима била на појединачној основи. Сарајево је био пример усташког успеха у настојању да муслимане придобију као „цвеће хрватске нације". Мостар и Тузла су били партизанска упоришта и упоришта српских националиста међу муслиманима. Од почетка преговора са италијанском владом око издвајања делова Босне и Херцеговине из граница хрватске државе учествују и неки мостарски муслимани. У главним градовима су биле објављене муслиманске декларације против усташког покоља српског народа.

Морални вођа босанских муслимана Узеирага Хаџихасановић је био у политичкој позадини, али до смрти 1943. управљао тим бродом. Кад би му дошли за савет да ли да преузму јеврејске радње у Сарајеву, одговарао би: „Када је поплава, ђубре плива по површини". Отишао је у Београд и у Бајракли џамији одржао састанак са угледним муслиманима. Одредили су да бивши срески начелник у Ливну и изразито српски оријентисани Мустава Мулалић буде упућен у штаб генерала Михаиловића као муслимански представник у њему. Временом ће, при крају рата, бити потпредседник Националног комитета на Равној Гори. У својим успоменама је забележио да је генерал Михаиловић после његовог доласка читао Мулалићеву књигу о босанским муслиманима „Исток на западу", иако му се приписује ранија изјава о потреби етничког чишћења Босне, Херцеговине и Санџака од муслимана и Хрвата.

Далеко је значајнија била муслиманска сарадња са Немцима. Један је муслимански „Народни комитет" 1. новембра 1942. упутио Хитлеру „Меморандум" у коме се захтева да се створи аутономна „Жупа Босна". Она би се састојала од целе Босне и у Херцеговини делова долине реке Неретве, пошто би се муслимани из источне и западне Херцеговине већином преселили на ту муслиманску територију. Остатак Херцеговине би се прикључио Црној Гори и Независној Држави Хрватској. Као замена за то 175.000 муслимана, 100.000

Срба и 75.000 Хрвата иселило би се из „Жупе Босне". Муслимани би добили и своју војску (Босанска стража), као и једну локалну муслиманску нацистичку партију. Поглавара те државе би постављао сам Хитлер. Расим Хурем, у једном дубљем истраживању овог покушаја (1965), веровао је да је иза овога, такође, стајао Узеирага Хаџихасановић. Ту смелу претпоставку још треба доказати.

Немачка влада је у овоме била подељена. Шеф испоставе немачке обавештајне службе у Загребу, Артур Хефојер (Heffeuer) је известио 26. априла 1942. опуномоћеника у Загребу Глеза Хорстернауа, да „наивност којом Немци наседају на усташке интриге у Босни није трагична само за становништво ове земље, већ и за сам Рајх". Немцима би, пре свега, требало да постане јасно да је једини носилац усташког покрета у Босни и Херцеговини католичка црква. Они мисле да су босански муслимани „кроз столећа изградили својеврсни народни карактер" потпуно друкчији од Хрвата. То им ни Срби не признају. Хрвати немају ни тако велики број, као ни „потребне виталности. И са расног становишта таква би асимилација представљала катастрофалну погрешку. Већ спољни изглед муслимана показује да су они примили знатно више азијатских расних елемената, него православно или католичко становништво". Ако би се на њима извршила конверзија, „постали би асоцијални" јер су иначе „друштвено нестабилни. Крвна основа ових људи чини неопходним да они буду везани за веру и учење Корана". Вероватно под овим утицајем, али и због свог познавања балканске историје Глез Хорстенау је подржавао муслиманске захтеве за посебни државни статус, док је званични амбасадор Зигфрид Каше (Kasche) био против дестабилизовања хрватске државе.

Ове захтеве босанских муслимана подржавао је и сам Хитлер. Био је срећан да му неко са Балкана нуди помоћ. Наредио је да немачки стручњаци израде идеологију овог покрета муслимана у Босни, на основама Курана. По истраживању Жени Лебл (1993) нацисти су формирали шест „Источних легија" од совјетских муслимана (туркестанска, јерменска, татарска, азербејџанска, северокавкаска и грузијска), свака са по две хиљаде војника. За стварање једне SS дивизије од босанских муслимана се залагао јерусалимски муфтија Амин Ел Хусеини. Хитлеру је саветовао да четницима генерала Михаиловића шаље неисправно оружје, да га не би могли употребити против муслимана.

Главни аутономистички покрет муслимана је била организација „Ел Хидаје", коју формирају пре рата 1941. теолози образовани на каирској Ел Азхар мошеји и школи уз њу. По угледу на сличну египатску организацију, пред избијање рата формира се и друштво „Мла-

дих Муслимана". Није им пошло за руком да се легализују у Југославији пре рата. Теолог Ханџић и наставник исламске школе Смаил Балић су били главни идеолози, а један од активиста је Алија Изетбеговић. Главна идеолошка основа је теорија о аутономији Босне и Херцеговине, као јединици будуће панисламске заједнице. Од 1942. су били омладинска секција Ел Хидаје. На основу оваквог стања међу муслиманима бивше југословенске државе, Хитлер је створио од њих две SS дивизије. Босанска „13. SS Ханџар дивизија" је формирана у мају 1943, а албанска „21. SS дивизија Скендербег" крајем 1944. Прва је имала 19.000 људи, а друга 6.000. Приликом стационирања у Француској, босанска SS дивизија се побунила због тога што су им дати марокански дуги фесови, а не краћи турски, па су били кажњени.

Од свих муслиманских организација, пред Други светски рат и у току њега најзначајнија је „Млади муслимани". По имену, идеологији и грбу била је једна од многих истоветних група у исламским земљама Блиског истока. Формирана је као омладинска секција покрета „Ел Хидаје", али само једно време се утопила у њу. Деловали су одвојено, али у истом смеру и под истим вођством. После јавног формирања, у марту 1941. су поднели захтев за регистрацију, али је слом југословенске државе био разлог да је та легализација извршена у хрватској држави. И кад је „Ел Хидаје" одредила да се та омладинска група бави каритативном делатношћу и не квари им политички рад, она је остала пронацистичка и антисемитска организација. Цела њена идеологија и политички циљеви пренети су у потоњи муслимански фундаментализам, сем пажње да се не појављују антисемитски изливи.

Њено најјаче упориште је било у граду Сарајеву, али је чланство постојало на целом простору Босне и Херцеговине. Група „Ел Хидаје" и „Млади муслимани" су све више преузимали вођство у муслиманском становништву. Сарајево је привремено, до пораза немачке војске под Стаљинградом, у зиму 1943, било најфанатизованије нацистичко упориште. Јуриш уличне руље на главну Сефардим синагогу („Темпл") уследио је одмах после уласка окупационих трупа. Однели су и бакарни кров. Од десет хиљада Јевреја, рат је преживело 1.400. Ликвидација је почела пре почетка холокауста у осталој Европи. Прва је група од 500 људи одведена на стратиште у Крушици у ноћи 3–4. септембра 1941, друга од 1.400 крајем октобра, а завршено је ликвидацијом 3.000 људи већ 17. новембра. Званично је физичка ликвидација Јевреја у Европи почела после конференције на Ванзее језеру у Берлину 20. јануара 1942. Пре уласка трупа Вермахта, по Сарајеву се за два динара продају Хитлерове слике („Два 'нара фухрер").

Срби нису учествовали у било каквој хрватској војној формацији која је у току рата створена. У успоменама Еугена Дидо Кватерника, Јере Јареб наводи да је крајем маја 1942. поглавник Павелић послао у Београд, на преговоре са генералом Недићем, српског члана Хрватског сабора Саву Бесаровића. Након седмице проведене у главном српском граду известио је да Недић не жели обнову југословенске државе, „а да ћемо питање граница ријешити након рата". Уверавао је да ће и „Дража Михаиловић подупријети заједничку борбу против партизана". Јареб наводи да је „изворне и врло успјешне преговоре с четницима водио Давид Синчић".

Нема трагова да је неко од Срба учествовао у хрватским војним формацијама под немачком командом. Средином јула 1941. је формирана „Хрватска легија", у августу 1941. јој је додат „Лаки превозни здруг" (бригада), укупно 5.772 људи. Једну трећину су сачињавали муслимански добровољци, али се одазвало три пута више него је требало. Била је разбијена на Стаљинграду 1943, па су од остатка совјети формирали „Југословенски батаљон". Тито је зазирао од овог батаљона и назирао у томе совјетске намере да, после уласка у Београд, саме формирају нову југословенску војску. Преувеличавало се формално обележавање овог батаљона као дела краљевске армије, иако је батаљонску заставу са црвеном звездом у средини предао секретар омладинске секције Коминтерне Вељко Влаховић. Ово зазирање од потајних совјетских намера је престало кад је батаљон, под командом официра хрватске легије Марка Месића, уврштен у 23. српску ударну дивизију.

У саставу немачких оружаних снага, увежбаних на немачкој територији, деловале су три „легионарске дивизије" (Вражја, Тигар и Плава) са укупно 39.000 људи. Сматра се да је у немачке SS формације било уврштено око 70.000 Хрвата. У усташкој добровољачкој организацији „Војница" било је примљено до 75.000 људи, а ствара се од маја 1941. Редовна хрватска војска „Домобранство" је имала до 130.000 људи. Немачки историчар Екехард Фелкл (Ekkehard Völkl) у истраживању 1991. наводи да су у 1944. домобранске снаге имале 40.000 људи, а усташке 114.000. Усташе су у 1945. нарасле на формацију од 200.000 војника. Један део домобрана у Босни је носио муслимански фес као део униформе.

Тешко је приказати праву идеологију партизанског и четничког покрета која их је од савезника у почетку устанка 1941. претворила у ратујуће стране крајем рата. Идеологију одређују циљеви за које су се те две стране борили, али би оно што се подразумева под

идеологијом морало бити издвојено од индивидуалних изјава или предлога појединаца. Иза идеологије би морао да стоји један покрет, а не појединац или скуп њих.

Партизанско вођство је у службеним изјавама и решењима истицало да је њихов главни циљ ослобођење Југославије од стране окупације. Све до дефинитивног раскида са владом у егзилу и краљем Петром, крајем новембра 1943, постојао је обзир да се не доносе решења која би формално могла изгледати као покушај стварања потпуно друге државе. Основе државне власти се доносе за време боравка Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије у Фочи, од 19. јануара до 10. маја 1942, у документу „Фочански прописи". Свуда на ослобођеној територији стварају се народни одбори. Врх државне зграде се ствара на заседању 54 делегата из свих делова Југославије, сем Словеније и Македоније у Бихаћу 26. до 27. новембра 1942. То „Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије" (АВНОЈ) је било „политичко представништво" народноослободилачке борбе, али је имало амбиција да буде клица новог политичког представништва целог народа. Имало је своје Председништво и Извршни одбор од десет чланова. Тиме се даје иницијатива за касније заседање „Земаљских антифашистичких већа" Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Боке, Санџака. Још није био створен територијални идентитет нове црногорске нације, нити се она званично помињала изван српске националне целине. За Председништво и Извршни одбор АВНОЈ-а се избегава израз влада, што је и касније рађено неким другим поводима, да се то не би тумачило као револуционарно раскидање са југословенском државом, за чије се ослобођење партизански покрет формално борио.

Објективно, ствар је изгледала друкчије. Од победе Црвене армије под Москвом у зиму 1941. партизанско вођство сматра да је ослобођење земље врло близу. Због тога се трудило да совјетску армију не дочека без одређених резултата борбе против немачке окупације у сопственој руци. Партизанско вођство говори о „другој етапи" ослободилачког рата. После седнице групе водећих чланова Централног комитета КПЈ у селу Дренови код Нове Вароши 7. децембра 1941, па све до седнице Покрајинског комитета КП Босне и Херцеговине у селу Иванчићи код Сарајева на српски Божић 7. јануара 1942, сам Тито упућује директивна писма партијским вођствима Србије, Хрватске, Словеније и Црне Горе, као и појединачно партизанским одредима у Херцеговини, Санџаку и Боки. Дају се упутства за претварање „империјалистичког рата" у класни рат против домаће буржоазије, како би се сва власт дала у руке пролетаријату и сиромашном сељаштву. Вођство четничког покрета је оцењено као „реакционарни великосрпски центар, опасан за све народе Југославије, јер се у њему несумњиво ствара сутрашњи главни непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије и упориште окупатора".

Историчар Саво Скоко, у темељном истраживачком делу о „црвеном терору", па затим „црном терору" у Херцеговини 1941–1942, (1999) саопштио је главна упутства о томе да је новоформирана Прва пролетерска бригада постала језгро будућих пролетерских јединица, које ће одлучујуће утицати на исход војних сукоба. Застава тих јединица је црвена, са црвеном звездом и српом и чекићем, „јер је она, у ствари, оружана сила партије". Веома брзо ће се показати да је тиме направљена грешка. Стаљин није одобравао ово „истрчавање пред руду", одрицање од ослободилачког националног рата у неизвесност класне борбе за социјалистичко друштво. Иако је високо ценио Тита, због јединствене подршке у Европи да герилски покрети у немачкој позадини добију просовјетско обележје, он му је замерао недостатак осећања реалности. Међу најближим сарадницима, понекад и у присуству поверљивих југословенских представника Тита је називао „импровизатором". Можда је то и најбоља оцена која је о њему изречена уопште у целој његовој историји. Ту је корен свих великих дела која је створио, као и коначних губитака свега. На много примера се показало да је увек, кад је одлуке доносио сам, без упутстава из Москве, правио грешке које је било неопходно накнадно исправљати. Није он био стратег партизанског покрета отпора, него Стаљин који га је водио корак по корак, ка накнадном остварењу социјалистичког карактера нове државе, уместо одмах онако како је Тито покушавао.

Оно што се мора истаћи, на неке од седница руководећих тела Комунистичке партије Југославије, на којима се расправља о циљевима за будућност, не позивају се сви чланови српске националности. То је било упадљиво за непозивање Родољуба Чолаковића на дводневну седницу у Иванчићима, иако се знало да је у Власеници, непосредној близини тог важног зборовања.

После овога је уследио комунистички терор, „слање богу за курира" невиних људи за који је теоријску основу давао Едвард Кардељ. Веровао је да се народна маса може револуционисати терором. Он је био и главни референт на саветовању у Иванчићима, а Тито је два дана слушао и говорио само на крају. „Леве грешке", како је терор био назван у познијој литератури, нису подједнако покриле цело југословенско и српско подручје. Најжешће су биле у Црној Гори и источним деловима Босне и Херцеговине. У западној Босни је олуја прошла под утиском да је тиме изазвана катастрофа и расуло партизанског покрета у оним деловима у којима је до тада био највећи.

И на подручју Хрватске терор је био слабији. Свуда је остала стара слика поделе устаничког подручја на партизанске и четничке делове, као што је било у 1941. Мислило се да у Босанској крајини није било примене ових одлука из Иванчића, јер је најутицајнији руководилац Ђуро Пуцар објашњавао да је партизански покрет по социјалној природи сељачки и да се та основа не сме отуђити. Неки су веровали да су дубоки снегови онемогућили курире да донесу на време вести о одлучивању у Иванчићима. Тако је снег, а не памет, био разлог да се грешка избегла.

Крајем децембра 1941. италијанска војна обавештајна служба је процењивала да на подручју Козаре има око хиљаду побуњеника, са комунистичким вођством претежно, исто је у подручју Теслића, са две хиљаде устаника, око Јајца од 500 до четири пута више, такође са претежним комунистичким вођством. На Мајевици је било до 15.000 устаника под вођством четника, исто око Вареша са хиљаду побуњеника. Игманско подручје је имало хиљаду побуњеника под вођством комуниста, на планини Романији 10.000 побуњеника су водили четници и око Фоче и Горажда четири хиљаде под четничким вођством. На основу ових бројева и подручја деловања запажа се да су „леве грешке" покривале углавном она побуњена подручја у којима су четници доминирали. Црвени терор је, само у Херцеговини, однео око 500 живота српских националиста, или „класних непријатеља" ван тога.

Црвени терор је погодио све у које се сумњало да су ближи српским националним циљевима, знатан део интелектуалаца, свештеника. Калуђери који су пребегли из Русије после Октобарске револуције поубијани су у једном манастиру. У Црној Гори су ова стратишта називали „Титовим псећим гробљима", под којим су именом остали стално. Пета црногорска бригада и Херцеговачки одред морали су се повући, али је у биткама од 21. јула 1942. било двеста мртвих и више рањених. У Херцеговини је било око осам хиљада партизана и 7.900 четника. После расула партизански део је остао само са 370 преосталих.

Одмах после гашења црвеног, почео је четнички црни терор. Одвијао се у условима тоталне колаборације са италијанском војском. Да би се исправно разумела и оценила ова колаборација четника са италијанском војском, потребно је узети у обзир да је ово време примене прописа од 1. марта 1942. за гушење партизанског покрета на подручју Словеније и Хрватске („Circolare numero tre C", или „Ginger generala Roatte"). Мусолини га је потврдио крајем јула 1942. По том наређењу, цела се територија сматрала „подручјем битке", па је због тога и становништво подлегало казнама. Требало је „избегавати да се праве заробљеници". Осумњичени се не морају штедети, нити њихово власништво и куће. Италијанска војска је сматрала да се герилски рат у Југославији мора сматрати само продужетком рата против краљевске војске 1941, која је формално капитулирала. Рат се не води по начелу „зуб за зуб", него „глава за зуб". Треба пресељавати цело становништво одређених области, породице и свих мушкараца између 16 и 60 година. У случају саботаже на путевима и железницама, ако се кривци не открију за 48 часова, „становници се интернирају, њихове животиње конфискују и куће разарају". Око насеља се крче дрвеће и шикаре, а цела села руше уколико су давала отпор.

Било је упадљиво да су италијански официри настојали да у свим овим прљавим пословима радије употребљавају своје четничке и усташке савезнике, него своје јединице. Четници се шаљу око Прозора и под Биоково, традиционално упориште Срба католика, где усташки покрет није пустио корене. Католичка црква је протестовала што се четници шаљу на католичка подручја, па је то у 1943. престало.

Ужасне размере доживљавао је четнички „црни терор". У Црној Гори је Павле Ђуришић организовао концентрационе логоре за српско становништво осумњичено за сарадњу са комунистима. Организују се судови, или они који су још функционисали од времена краљевске власти. Добросав Јевђевић се жалио генералу Михаиловићу да италијанска војска није дозволила стварање таквих четничких концентрационих логора и по Херцеговини. Одатле су обилато коришћени они које су држали сами Италијани. Од њих је најзлогласнији био у старом, аустроугарском утврђењу „Мамула", на улазу у Боку Которску. Други је био на Превлаци. Четници су сами у Херцеговини пострељали 280 партизана и партизанки. Само у Мамули је убијено 60 комуниста, од 183 послатих у та два логора. То се ближило броју од 500 жртава „црвеног терора", пре тога времена. Четници су потајно убијали и своје истакнуте људе, под сумњом да су „филокомунисти". Бестијалности које четничке јединице врше по католичким областима најнижи су пад српског национализма у целој његовој историји. Уместо борбе за узвишене идеје ослобођења са целим напредним човечанством, обављани су прљави послови од којих су Италијани хтели да себе ослободе.

Слабости идеологије четничког покрета су у националној мегаломанији, непостојању снага које би то могле провести у дело и, најгоре од свега, противречности са програмом краљевске владе у Лондону, под чијом командом је био четнички покрет. Нацрти такве идеологије су више послужили послератним судијама за кажњавање

аутора и учесника, него што су извршили било какав конструктивни утицај на будућу политику.

Постоји неколико докумената који се сматрају основом четничке идеологије. Прво је „Мољевићева карта", или „Пројекат Стевана Мољевића – Хомогена Србија", штампан у Никшићу 30. јуна 1941. Ради се о предавању које је Мољевић на сличну тему држао у Српском културном клубу пре почетка рата, па су постојале и брошурице тада објављене о томе. Мољевић жели да се створе Велика Србија и Велика Словенија у Великој Југославији. Велика Србија би обухватала све области Србије, Војводине, Црне Горе, Косова и Метохије, Македоније. Додали би се делови Видина и Ћустендила од Бугарске, Темишвара од Румуније, Сегедина и Барање са Печујем. Од Босне и Херцеговине би била уједињена већина територија, са изостављањем католичких области изван долине реке Неретве и католичких срезова југозападне Босне. У Далмацији би се прикључиле области око Шибеника, Скрадина, сама Далмација добила аутономни статус, у Славонији некадашња „Мала Влашка" око Пакраца, затим источна Славонија са Вуковаром, Илоком, Винковцима, Осијеком. Католичка црква би изгубила традиционалну зависност од Ватикана, а економија и капитал би били везани за државу. У ту Србију би улазило око 70% југословенског земљишта и становништва.

Сличан је пројекат донет на саветовању младих српских интелектуалаца из Црне Горе у Шаховићима код Бијелог Поља, од 30. новембра до 2. децембра 1942. Мољевићев пројекат је предвиђао исељење око милион Хрвата и пола милиона Немаца, а усељавање 1.310.000 Срба, док је нацрт из Шаховића у 12 тачака само поменуо да ће у Србију ући „све оне покрајине на које имамо историјско право, а које су нам биле до сада неоправдано одузете. Поред историјског, морају се узети у обзир етнички, политички, економски и стратегијски разлози". Младићи из Шаховића су веровали да Југославија остаје национално унитарна монархија, а Срби, Хрвати и Словенци ће у њој „имати широке самоуправе". Земља припада онима који је обрађују, а индустрија и трговина морају постати државне и задружне. И мала привреда би била „под контролом државе". Католичка црква се мора одвојити од Ватикана и постати југословенска у духу.

Пројекат четничког конгреса у селу Ба, у јануару 1944, био је одговор на одлуке партизанског „Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије" 29. новембра 1943. У територијалном погледу, резолуција конгреса није предвиђала никакве драстичне промене од концепта југословенске монархије, са Хрватском бановином пре рата 1941. Тражило се да се „у целини обнови југословенска држава и прошири на територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци и да се као минимално тражење будућој Југославији одреде границе, према тражењу Југословенске делегације на конференцији мира после Првог светског рата".

После савезничке победе у северној Африци и совјетске на Стаљинграду до марта 1943, историја југословенске револуције се почела битно мењати. Све стране су настојале да се усагласе према будућем и неминовном слому фашистичких држава. Значајан датум у томе је капитулација Италије 8. септембра 1943. У свим тим догађајима мирођија у чорби је Ватикан. Од 1937. пребацио је свој капитал у америчке банке, а после првих пораза у северној Африци и у походу на Москву, слагали су се са британским и америчким стратезима да фашистичке државе морају изгубити рат.

Ватикан је почео сарадњу са америчким изаслаником Мироном Тејлором (Myron Taylor), који је три пута долазио у Рим преко Португала и Швајцарске. Сједињене Државе су биле уплашене војничким сломом фашистичких држава, што би, на разореној европској индустрији и незапосленој радничкој класи, произвело једну нову бољшевичку револуцију у Европи. Због тога нису журили да оптужују фашизам за холокауст над Јеврејима, иако су за њихову судбину знали.

Председник Рузвелт је преко Тејлора захтевао да Ватикан ради на промени вођства свих фашистичких земаља, на првом месту Хитлера и Мусолинија. Разуме се да се то односило и на смену усташког вођства у Хрватској. У Италији је то произвело припремање слома фашистичке владе, гласањем у фашистичком Великом већу 25. јула 1943. о обарању Мусолинија. У Италији су за такво решење били краљевски двор, генералштаб и масони у разним организацијама, укључујући ту неке министре и генералштаб. У Немачкој је један официр, иза кога је стајала католичка црква, покушао атентат на Хитлера и није успео. Због овога је у Рим дошао и њујоршки надбискуп Спелман и 3. марта 1943. се састао са нацистичким министром спољних послова Рибентропом.

Католичка црква је успела да збаци Мусолинија, али тиме није укинула и фашизам у Италији. Хитлерови падобранци су отели Мусолинија, омогућили му да се врати у северну Италију, обнови фашистичку партију и њену наоружану милицију. По новом уставу те државе која се звала „Republica di Salò", по месту где је донесен, италијанско друштво је било претворено у једно подручје социјалног експеримента. Устав те републике („Carta di socialisazione"), који се звао повеља подруштвљавања, тешка индустрија је проглашена друштвеним власништвом, а мала остављена приватној иницијативи. У фабрике су уведени раднички савети.

Ова жилавост фашизма и његова спремност да се приближава решењима која су спадала у историју европског социјализма, били су опомена Ватикану да не иде даље у пројектима замене фашистичких влада. У Хрватској се од поглавника Павелића почело издвајати католичко крило везано за надбискупа Степинца (Славко и син му Еуген Дидо Кватерник, Младен Лорковић и више генерала у усташкој војсци). Степинац је и сам због ових контаката са западним савезницима долазио у Рим 1943. Носио је представке западним државницима о злочинима српских четника под италијанском заштитом по Далмацији.

Људи „Чисте католичке акције" у Хрватској нису били сложни у покушају да се збаци поглавник Павелић и замени неким умеренијим католиком, који ће уз помоћ западних савезника бранити хрватске државне границе на реци Дрини. У часопису „Хрватска смотра", једном од гласила „Католичке акције", бранио се усташки покрет, али и опомињало да је наивно веровати да сем усташтва и комунизма, нека трећа формула може донети поредак и организовати државу. Ватикан је рачунао на могућност да Хрватска сељачка странка преузме кормило. Мачек је једно време био интерниран у логор Јасеновац. Док је у изолацији чамио на свом имању Купинец, Титови људи су спремали замку да га киднапују и силом доведу у његов штаб. Намера им није успела. И Хитлер је једно време рачунао на могућност да Мачек преузме владу у Загребу. Хрватски вођа је све више рачунао на обнову своје странке, што је у тајности својски и покушавао, али је политички циљ био обнова југословенске државе са свим решењима избегличке владе у Лондону.

Будућа истраживања би требало да обрате пажњу и на пројекат уређења југословенске конфедерације, који је преко министра Момчила Нинчића 14. децембра 1942. поднео фрањевац Доминик Мандић. Био је подједнако усташки и ватикански човек, а његов пројекат је значајан због тога што га је поднео из Рима. Постоји вероватноћа да иза њега стоји и римски папа. Предлагао је да се та демократска Југославија састоји од три национална територија: „Док год Хрвати, Срби и Словенци не буду имали свој одређени чисти национални териториј, нигде неће бити праве слоге ни трајног мира између њих". Предлагао је да граница између Хрватске и Србије иде коритом река Неретве и Босне, па од ушћа реке Босне до ушћа реке Дрине, а одатле на дунавску границу код (Бачке) Паланке, тако да би суботички и сомборски простор у Бачкој припао Хрватској. Србији су тако остављани Дубровник, цела лева страна реке Неретве, Сарајево, Тузла, а Хрватској све на запад.

Мандић је предлагао да би требало „послије рата најдаље за три године потпуно пучанство преселити тако да у српском дијелу не буде Хрвата, нити у хрватском народном територију Срба". Муслиманима би се дала слобода да се селе на једну или другу страну, или остану где јесу па признају националност и државу земље у којој су остали. Међу документима, које је 1985. објавио хрватски историчар Љубо Бобан, није наведено ко стоји иза овог пројекта, али је очигледно да он није могао бити производ мишљења само једног фратра. Како је ту предвиђано темељито етничко чишћење, најмање милион Срба за сто хиљада Хрвата, овај пројекат није произвео дубљи одјек, или га барем истраживање није регистровало.

Нико није истраживао да ли је овакав пројекат југословенске конфедерације, са расецањем хрватског од српског етничког простора гвозденом секиром, имало неке последице до краја рата 1945, и после тога. Нејасно је зашто је одбрана Хрватске 1945. вођена на линији Сремског фронта, управо на месту где је, по предлогу Доминика Мандића, ишла граница раздвајања два народа. Исто је тако нејасно зашто је партизанска војска ослободила Загреб 8. маја 1945, на сам дан капитулације немачке војске.

Пресудна тачка у развоју југословенске револуције у периоду 1941–1945. био је пораз четничког покрета средином 1943, на реци Неретви. Штаб Драже Михаиловића је од почетка децембра 1942. планирао велику војну операцију против партизанског упоришта у западној Босни. Четници би заузели Сплит и Сарајево, а планирано је и продирање према мађарској граници, као што приказује Милан Лазић у својој „Историји равногорског покрета" (1997). Смисао тако нереалне стратегије да се са 15.000 неорганизованих четника, са додатком још неколико хиљада које би се скупиле према Босни, објаснио је сам генерал Михаиловић на суђењу 1946: „Извештен сам од енглеске мисије, која је била код мене у лицу пуковника Белија, да ће се западни савезници искрцати уз нашу Јадранску обалу почетком 1943. године. У том циљу предузео сам све што сам могао да овладам простором далматинским како бих могао бити водећа група у продирању савезника на Балкану. У том циљу хтео сам да отклоним сваки партизански утицај на Далмацију".

Генерал Михаиловић је тада изричито оптужио западне савезнике и краљеву владу у Лондону, да је то био „један исти правац, једно исто држање, непомирљив став према партизанским одредима. Све је то знао војни кабинет емигрантске владе у Лондону и сложио се са таквим ставом". Ово је потпуно мењало стратешке основе четничког покрета, доласком Драже Михаиловића на Равну гору 11. маја 1941. Тада му је основна смерница била да не почиње и не из-

води никакве офанзивне акције, да припрема народ и своје јединице, а да ће његово време доћи кад савезници отворе фронт и четници добију задатак да из позадине задају офанзивне ударце. Очекујући савезничко искрцавање на јадранској обали од почетка 1943, он је припремао и извео такав продор у Далмацију и средњу Босну.

Није сасвим јасно да ли су западни савезници били чврсто убеђени у искрцавању на далматинским обалама. Черчил је у мају 1944. званично објаснио вођама британске заједнице народа „да никада није била икаква већа акција на Балкану". Ипак су се за такву могућност сви припремали, откада је било планирано да се почетком 1943. направи искрцавање на Сицилији. Због тога је постојао одређени неспоразум између Хитлера и Мусолинија о неопходности уништења покрета отпора у Југославији, у обе његове варијанте. Мусолини је настојао да спасе четнике као снагу за обрачун са партизанским јединицама, али је немачка страна сумњала да одређени људи у италијанској војсци преко четника имају неке друге англофилске намере. Генерал Михаиловић је у ово подручје послао Мирослава Перана и Крешимира Самодола, у намери да у четничке јединице убаце четири хиљаде католика. Мислили су да у долини реке Крке и Равних Котара могу дићи 8.000 четника.

У Југословенској револуцији је Далмација имала изузетан значај. Не ради се само о њеном стратешком положају. Формално је већина територија била укључена у Независну Државу Хрватску, али стварно под италијанском окупацијом. У самом народу је хрватски национализам био развијен у областима унутрашње Далмације („Далматинска Загора"), где је сељачку душу контролисао католички свештеник. Народ је са великим историјским задоцњењем кроатизован. Због тога је и таква суровост у њему. Сви муслимани и део православних је тек од 1718. прихватио католичку религију. Ако се погледају карте после избора за парламенат Југославије, запажа се да су те области, заједно са Словенијом, биле под контролом католичких клерикалаца.

Да је успела намера искрцавања на јадранску обалу у северној Далмацији, оба покрета би се променила. Партизански покрет би се лечио од болести левих радикалних идеологија, а четнички би постао југословенски у правом смислу речи. Изгубио би православну хришћанску и сељачку социјалну подлогу. У свим далматинским градовима, сем у Дубровнику, где је геноцид 1941. уништио српску средњу класу, постојала је врло развијена традиција Срба католика. Четници су 1941. у Сплиту од њих формирали свој Национални комитет. Иако га је водио Илија Трифуновић Бирчанин, као номинални шеф Народне одбране, он је био орган далматинских Срба католика (Алфиревић Ђуро Виловић, раније католички свештеник, Гризогоно, Миовић, Матошић, Цетинео, Рачић, Љубо Леонтић). Партизани ће успети да у тој зони, касније, формирају Деветнаесту ударну дивизију.

Партизански покрет је, као и у Сплиту, јачао у суседним српским селима Книнске Крајине. У почетку је постојао један Динарски одред у подручју истоимене планине и њених обронака. Управо због традиције српске и југословенске идеје у том делу Далмације, просперирао је и партизански покрет. На подручју Динаре је протојерej Момчило Ђујић успео да окупи све устаничке центре и од њих касније створи Динарску дивизију, можда најелитнију четничку војну формацију уопште. Као млади ђакон, Ђурић је најпре стварао синдикате на железници. Покушај да се и у самом Сплиту створи четнички одред није успео, посебно након што је Илија Трифуновић био отрован. У книнском Косову се ствара Сплитско-шибенски ђачки батаљон, састављен од католика. Католика има много и у другим јединицама четника. После капитулације Италије 1943. они држе Шибеник. Морнарички поручник Франц Ковач командује Скрадинском бригадом. Касније је пребегао партизанима и убијен је.

Још пре него што је пуковник Бејли (S. W. Bayley) падобраном доспео у четнички штаб 24. децембра 1942, партизанске снаге су се почеле припремати за случај савезничког искрцавања на далматинској обали. За све време савезничких односа западних сила и Совјетског Савеза, постојао је проблем отварања другог фронта. Совјети су увек под тим подразумевали искрцавање на француску обалу, а не на Балкан. Черчил се противио искрцавању преко Ламанша, јер је то увек „био крвави канал" и опредељивао се за искрцавање мањих димензија. И војство Сједињених Држава је једно време разматрало могућност војних операција преко Турске, Грчке или југословенске обале. Литература се не слаже у томе која је установа са савезничке стране прва изабрала балканску стратегију. Веселин Ђуретић, у документованом истраживању савезничког односа према Југославији (1992) , цитира наређење генерала Харолда Александера генералу Михаиловићу из септембра 1942, да пресече све путеве који воде на јадранску обалу, тј. боље „на југ" полуострва. Војислав Павловић у анализи америчке политике према Југославији у време рата наводи писмо председника Рузвелта Черчилу од 11. новембра 1943. да два генералштаба размотре могућност даљих операција „у Италији, Грчкој, и у другим деловима Балкана". Још увек се веровало да је војска под командом генерала Михаиловића једина права ослободилачка сила на југословенском простору. Југословенска влада у Лондону почела је припреме за помоћ четничких снага, иако је

хрватски део владе (Јурај Крњевић) упозоравао да је четничка војска искључиво српска и да неће бити добродошла у Хрватској. Американци су одустајали од ове балканске кампање, а генерал Ајзенхауер (Dwight Eisenhower) је предлагао концентрацију 215 дивизија за удар преко Ламанша.

Потребно је узети у обзир и улогу јавног мњења у две земље. У Сједињеним Државама су сматрали да је совјетски систем тоталитарна диктатура, али на њиховом фронту је било ангажовано 250 немачких дивизија, а на западу само 90. Рат се није могао добити без Црвене армије. У истраживању пољског историчара Јорџа Кацевића (Kacewicz) о британско-совјетској политици према Пољској (1979), наводи се да је Галупов (Gallup) институт испитивао јавно мњење Велике Британије у јулу 1942, што је показало да је Совјетски Савез популарнији од Сједињених Држава (62% према 24%). Став већине је био да се мора сарађивати са Совјетским Савезом, уз услов да се Источна Европа претвори у совјетску интересну сферу. Пољска влада у егзилу је предлагала да се искрцавање савезника оствари на балканским обалама, како би лакше маршовали до Варшаве. Управо је то био и неки фактор да се балканска стратегија изгубила, јер је Антони Идн саопштио да је британско јавно мњење против пољских интереса – „то није правично, али је истина". Британски генералштаб је страховао од сепаратног мира Немачке и Совјетског Савеза. У Лабуристичкој странци се сматрало да је совјетски систем једнопартијска демократија, а не диктатура.

То су околности којима треба разматрати решеност генерала Михаиловића да се војнички обрачуна са партизанским снагама у западној Босни. Црногорски четници би се италијанским бродовима пребацили до Сплита, а други би копненим путем ишли према западној Босни. „Операција Динара" се односила на чишћење тог планинског масива од партизанских снага. Немци су на пролеће 1943. почели са великим операцијама сламања партизанских снага на овом подручју (планови „Weiss" I и „Weiss" II).

Титов Врховни штаб је прихватио ове околности и покушавао да преговара са Немцима. У успоменама немачког „командујућег генерала" у Хрватској, Глеза Хорстенауа (Edmund Glaises von Horstenau) 1988. године, наводи се да је почетком операције „Weiss I" у јануару 1943. било предвиђено да 60.000 до 80.000 православног мушког становништва буде одведено у робље. „Срећом", каже он, могла их је покупити само пар стотина, „јер су партизани на свом одступању са собом одвели цело православно становништво са децом, женама и домаћим животињама". Мотиви овог пресељавања нису истражени. Постоји опасност да се ради о цени преговора са Немцима.

Овај податак има изузетан значај. Иако цело становништво није повучено, званичне фотографије Врховног штаба (Жорж Скригин) су заиста показале драматичне сцене повлачења народа. Закључак би морао бити да се није радило само о привременим споразумима између Немачке и партизана, него о трајној деоби целог становништва. У фебруару 1943. четници су концентрисали 13.000 војника на подручју Неретве, како би онемогућили прелазак у источну Херцеговину и уништили главне партизанске снаге. Едвард Кардељ је 22. маја 1942. из Словеније писао Титу да се „у односу према Италији морамо спремати као према једној енглеској империјалистичкој бази са које ће, несумњиво, Енглези покушавати да убаце к нама и нашу 'вољену' лондонску владу на силу". Кардељ је већ тада предвиђао да ће Енглези помагати Италијанима око присаједињења Трста Југославији.

Од јесени 1942. са неким заробљеним немачким официром вођени су преговори о размени заробљеника и могућности да се око тога даље разговара. Врховни штаб је 8. марта 1943. дао пуномоћ команданту Прве пролетерске бригаде Кочи Поповићу за контакт са немачком страном. Као партизанска делегација, одређени су, поред њега, који је једини ишао под сопственим именом, Милован Ђилас и Владимир Велебит, тада шеф Војно-судског одсека Врховног штаба. Ти преговори су вођени у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу. Мишо Лековић је 1985. описао ове „мартовске преговоре" према расположивој југословенској грађи. После разговора у Загребу, сам Ђилас је саопштио да „се нисмо устезали од изјава да бисмо се тукли против Британаца уколико се искрцају, јер се Британци још нису били искрцали, а и држали смо да бисмо се морали с њима борити уколико би рушили нашу власт, односно помагали успостављање четничке власти".

Непрестано је наглашавано да су партизани самостална политичка снага, независна и од Москве, да се боре против Немаца. Волтер Робертс (Walter Roberts) је у истраживању немачких докумената (1973) проширио партизанске услове за сарадњу – обустава непријатељстава и узајамних напада, одређивање Санџака као партизанске територије. Други истраживачи су наводили да је партизанско вођство било спремно да ствара своју државу источно од Неретве, уговор о заједничком ратовању против могућег савезничког искрцавања на јадранској обали и помоћ у оружју. Заиста је било наређено неким партизанским јединицама да престану борбу против немачких јединица.

Југословенска званична политика се правила невешта и није никада дала своју верзију ове историје. До појаве књиге Мише Лековића знатижељним истраживачима су стављана на располагање само

они документи који су преговоре са Немцима сводили на питање признања партизанске војске као ратујуће стране. Зна се да је Коча Поповић, учесник у овим преговорима, предлагао да се објаве извори који су остали на располагању, али је маршал Тито то зауставио. Може се претпостављати да је сугестију за ове преговоре давао Стаљин, како би се на југословенском простору ослањао на војне снаге које колаборирају са окупацијом. Западни савезници су у четницима то имали. Учесник у преговорима Милован Ђилас је у својим успоменама саопштавао само званичну југословенску верзију.

У првом немачком извештају о контакту са тројицом изасланика партизанског Врховног штаба у Горњем Вакуфу 11. марта 1943, на једној страници густог текста је наведено пет тачака предлога. У првој тачки се вели да немачка страна није одговорила на ранији партизански предлог о размени заробљеника, с краја јануара 1943. То је предлагано и раније. Радило се о размени немачких фолксдојчера из Јајца, 25 немачких заробљеника, око једне стотине хрватских заробљеника и 615 италијанских. Најзначајнија, у целој листи захтева, јесте тачка трећа: „Команда Народноослободилачке војске Југославије стоји на становишту: а) да у постојећој ситуацији не постоји никаква основа да немачки Вермахт води рат са Народноослободилачком војском Југославије, поготово ако се у обзир узму положај, противник и интереси једне и друге стране. Због тога би било у обостраном интересу да се непријатељства обуставе. У вези с тим би немачка команда и ова делегација поднели предлоге о једној евентуалној зони и правцима економских и других интереса.

б) Народноослободилачка војска Југославије сматра четнике главним непријатељем". У преосталим тачкама се захтевала прелиминарна обустава непријатељстава, да немачка страна именује опуномоћеног преговарача, док би евентуални важећи споразум партизанска виша команда морала да потврди. После првог састанка у Горњем Вакуфу, преговори су настављени у Загребу. Партизанска страна је захтевала признање територија источно од Неретве (Рашка област) као своју признату државу, одашиљање немачке помоћи у оружју и заједничка борба против могућих британских покушаја да, после искрцавања, четници обнове југословенску државу. Ђилас је забележио у успоменама утисак да у Загребу жене носе крађу сукњу него пре избијања рата.

Поред овога споразумевања са Немцима, партизански штаб је послао Светозара Вукмановића Темпа у Албанију, Македонију и Грчку. Он је у својим успоменама „Револуција која тече" (1971) пропустио да каже који је био прави разлог ове његове мисије. Он је, заиста, знатно унапредио покрет отпора у свим тим областима. У

Македонији је успостављен Покрајински комитет КП, одређено је да бугарски комунисти имају своју базу на југоисточној страни, организовао јединице на Косову и у Албанији. Ипак је у једном телевизијском интервјуу, после објављивања својих успомена, на питање зашто је предузимао тако големи напор, одговорио да је усаглашавао све те снаге за могућност пружања оружаног отпора савезничкој инвазији на Балкан.

Коминтерна је „изразила забринутост" за ове партизанске преговоре са Немцима, на основу чега део историчара мисли да је Врховни штаб то урадио сам. Ваља сумњати у исправност тог закључка, јер совјетска страна је морала и јавно, као и за дешифровање њених порука од британских и немачких служби, наглашавати самосталност овог подухвата. Преговори су пропали, највише због мењања опште климе у којој је била створена стратегија савезничког искрцавања на Балкан. Основа те стратегије је на крају остала – неопходност да Совјетски Савез добије своју зону утицаја у Источној Европи и заштита Грчке и Турске, као западне зоне.

Другим речима, покушаји да се четнички покрет стави у акцију и почне ратовање против осовинских трупа, завршио је још једним четничким поразом. Становиште Слободана Јовановића да је британска политика била то да ће се „питање Михаиловића" решити у игри карата Британаца и Руса, заиста је и остварена у марту 1943. Као цену споразума са Совјетским Савезом, западне силе су жртвовале четнички покрет и одгурнуле га од себе. То је била његова историјска катастрофа. За све своје марифетлуке, подвале и лукавства Черчил је у Стаљину нашао себи равног.

После Хитлеровог наређења да се прекину преговори са партизанима, Немци нису успели да у операцији „Schwartz" разбију партизанске снаге. У преписци са Мусолинијем, Хитлер није одобравао сарадњу ни са њима, јер су они ипак британски савезници, а део италијанске војске преко њих показује антифашистичке тенденције. То је разлог што су и Италијани напуштали четничке снаге. На Неретви их нису снабдевали, па су јели пресну коњетину. Немци су их по источној Херцеговини хапсили и терали у два концентрациона логора код Солуна. Уместо историјског успона, четничка војска се распала и војници пуштени кућама. Плима колаборације четника с Немцима је последица овог њиховог неуспеха у Далмацији 1943. Генерал Михаиловић је сматрао да су га Британци намерно изиграли, јер га нису упозорили на капитулацију Италије, па чак и наредили, кад је до ње дошло, да не преузима италијанске јединице, него да их стави под команду Британаца.

Крајем лета и у јесен 1943. дошло је до одлучног преокрета у развоју покрета отпора, чиме је осигурана победа партизанских снага. Не може се порицати да главне заслуге у томе припадају њему самом, жилавости отпора и непризнавање пораза. На подручју Србије је држао осам одреда, а на јесен 1943. створио тамо и три српске бригаде. Његова кичма је у пет елитних „пролетерских бригада", најбоље гериле у Европи. Преокрет је наступио капитулацијом Италије 8. септембра 1943. У то време је постојало преко 15 италијанских дивизија на југословенском простору. Партизанске снаге су разоружале десет и добиле плен за наоружавање око 80.000 својих војника. Италијански добровољци су формирали најпре групе, па дивизију „Гарибалди". Један део је остао веран фашизму, па посебно после обнове Мусолинијеве власти у северној Италији и формирања његове државе „Republica di Saló" стварају се нове јединице „Guardia Nazionale Republicana". Неки делови су остали на Балкану, са Немцима. Већина се држала краљевског табора и прихватила капитулацију. Едвард Кардељ је 1942. напустио Врховни штаб и из Словеније пратио овај развој. Сем сумње, нема података о правој природи одласка Едварда Кардеља из Титовог штаба у Љубљану. Званична наука је само понављала да се радило о сређивању стања у покрету отпора. Никакав писани траг није остављен који би потврдио могућност да су се тајни контакти могли водити и са италијанским вођством.

За време италијанског слома, партизанске снаге су ослободиле већи део Далмације, град Сплит и нека острва. Још увек је било и четничких присталица, а партизани на својој страни нису добили ни организације Хрватске сељачке странке, које су наново пробујале. Део становништва је смештен у збеговима на Блиском истоку (Ел Шат), где су се бараке делиле на партизанске и краљеве присталице. Касније су се зли језици присетили да је у краљевској бараци била и потоњи секретар Комунистичке партије Хрватске Савка Дапчевић Кучар. Њено село на Корчули Чара Смоквица је имала четничку организацију. Рачуна се да је било око 40.000 бегунаца.

То је време када се преко Ватикана чине покушаји сепаратног мира фашистичких сила и западних савезника. Био је разрађен план стварања једне подунавске федерације, међу којима је и Хрватска. Алтернатива таквој федерацији је једна јужнословенска федеративна држава са Бугарском заједно, што су, поред дела британских политичара, нарочито подржавали људи око председника Рузвелта. Ватикан је позвао у Рим и надбискупа Степинца из Загреба, а уметник Иван Мештровић, који се с њим састао у Риму, вели да је Рузвелтовом изасланику Мирону Тејлору преко папе Пија XII хрватски надбискуп предао „документе о злодјелима које су Талијани починили

или дириговали у нашој несретној земљи". Тада је Степинац страховао да ће га нацисти убити, а изасланик „Abwehra" у Загребу га броји у противнике.

Не поричући изванредне способности партизанског вођства које је састављено од различитих идеологија, било је истакнутих политичара као др Иван Рибар. Српска омладина је листом уз њих, укључујући ту кћерку и сина генерала Михаиловића. Министра у избегличкој влади Милана Грола опомињу да преко радија не хвали партизане. Ипак се мора пећи од аксиома да је стратегију стварања федеративне југословенске државе изграђивао Јосиф Стаљин. Он је распустио Коминтерну 15. маја 1943, уз оправдање да се неке комунистичке партије не слажу. У њој су доминирали бугарски представници, а с њима и бугарско национално питање добијало предност. Пред крај рата је Стаљин питао једног југословенског посетиоца како је Титово вођство примило вест о распуштању Коминтерне. Речено му је да је то саопштено на седници и одмах се прешло на друге ствари. Стаљин се правдао да је Коминтерна била глупост, јер је Лењин очекивао да ће она постати заједнички штаб још неких револуција у свету.

Тајни преговори са бугарском квислиншком владом да пређе на страну савезника, што је она временом и урадила, условљавани су да Македонија не уђе у српску државу, него да сачува аутономију. Веровали су да ће то бити друга бугарска држава, у чему су имали подршку и дела својих комуниста. Са Албанијом је био проблем Косова и Метохије, као и уопште њеног будућег положаја. На Косову је 1941. било 660.000 људи. Око 100.000 Срба је протерано, а број насељених Албанаца варира од сто хиљада, до четири пута више. Срба је 1941. формално било 36,6%.

Кад је касније одржан проширени састанак Народноослободилачког одбора Косова и Метохије у Бујану последњег дана 1943. и првог дана 1944. године, од 49 присутних, Срба је било само 7. Док су албански националисти (Balli kombatëri) имали око десет хиљада бораца, у партизанским групама је било 90% Срба. На том састанку је решено да ће Косово добити аутономију у будућој Албанији, а Метохија прекрштена у Дукађин. Формално је врх југословенских комуниста касније био против тога, али је ипак 1944. и 1945. сматрао да ће Косово добити аутономију у Албанији, а не у Србији. Изасланик југословенског Централног комитета КП Светозар Вукмановић Темпо је у марту 1943. погурао стварање Комунистичке партије Албаније, а одмах затим и Врховног штаба. Вукмановић је био присутан и на формирању Покрајинског комитета КП Македоније, у оквиру југословенске Комунистичке партије у Тетову тада.

Све су комунистичке партије балканских земаља у којима су постојали покрети отпора доносиле политичке одлуке по јединственом стратешком плану. Југословенски комунисти су, за Техеранску конференцију Рузвелта, Черчила и Стаљина, одржану од 28. новембра до 1. децембра 1943. донели одлуку да делују као самостална југословенска влада и да у свом „Антифашистичком Већу Народног Ослобођења Југославије" створе и законодавно тело. Они су то и раније припремали, а од маја 1942. имају своју обавештајну службу (ОЗНА), за унутрашње обавештавање најпре својих људи по бригадама, а касније и на непријатељској и на својој територији. Касније ће формирати и 23. корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), готово дословну копију краљевске жандармерије пре рата, али са задацима уништавања противничких герилских група. Након капитулације Италије добиће и пет „прекоморских бригада", прва формирана у Италији октобра 1943, а пета у Сплиту септембра наредне године.

Сличне закључке као југословенски АВНОЈ донели су и албански и грчки покрети отпора. Албанци су 22. марта 1944. у Пермету одржали конгрес „Антифашистичког Већа Народног Ослобођења Албаније" (АВНОА), са закључком да се не дозвољава повратак краљу Зогу и да се не признаје његова влада. У Грчкој је покрет отпора подељен на два крила. ЕАМ – ЕЛАС је Народноослободилачки фронт и Народноослободилачка армија коју воде комунисти, ЕДЕС, Народнорепубликанска грчка лига, националног покрета. Од септембра 1943. до лета 1944. грчки комунисти су надвладали, формирали владу и прогласили забрану повратка краља Ђорђа II из Лондона.

До одржавања Техеранске конференције, у Москви је био одржан састанак тројице министара спољних послова савезничких земаља. Југословенским комунистима је као изасланик био послат бугарски представник у Коминтерни Атанасов Шћерјо, а 1936–39. у Паризу је ангажован на пребацивању добровољачких бригада у Шпанију. То исто је радио Тито са југословенским добровољцима. Атанасов је тада имао партијски псеудоним Виктор, а Тито Валтер. Атанасова помињу и као Георгијева.

Југословенски истраживачи нису пронашли инструкције које је Атанасов донео из Москве. Бранко Петрановић је навео трагове које је нашао по југословенским архивима: саопштио резултат састанка министара спољних послова, донео поруку Димитрова да „будући АВНОЈ" прогласи Јужнословенску федерацију са Бугарском. Формално, тај савет није испуњен, али је у прогласу поводом годишњице Октобарске револуције објављено да је историјски циљ да се испуни вековни сан најпрогресивнијих умова а то је да се створи федеративна држава од Трста до Црног мора.

Задатак будућих истраживача ће бити да испитају зашто на заседању АВНОЈ-а у Јајцу 29. новембра 1943. није учествовала делегација српских политичара и комуниста, него је њихово место преузео део бораца Прве пролетерске бригаде. То нису политичари, јер њима се не би могло командовати „На месту вољно". Треба узети у обзир да су неки угледни политичари били позвани, као вођа Земљорадничке странке Драгољуб Јовановић, али су враћени. У једном приватном саопштењу, угледни сарајевски правник Хамдија Ћемерлић је оставио податак да је управо он на заседању АВНОЈ-а у мензи добио задатак од својих непартијских пријатеља да упита зашто неки делегати који су позвани омркну, а не осване. Сваки историчар може учинити грех помињући усмена саопштења тако великог значаја. Радило се о више људи (Божић, Куленовић), међу којима и „уписана лепотица" апотекарка Ракић. ЦК је задужио Авда Хума да на истом месту касније Ћемерлићу даде одговор. У мензи пред учесницима упирао је прстом у њега: „Сумња у наше мезимче ОЗНУ".

Тито се ни у тако звезданом тренутку утемељења нове државе није одрицао кажњавања преким путем, без много истине у то да је жртва заиста нешто крива. Нешто касније је наредио стрељање главног радисте Врховног штаба, јер је, после емитовања порука српском вођству да ће бригаде из Босне прећи у Србију, на одговарајућем месту прелаза чекала немачка заседа и то је онемогућавано. Тек кад је немачки генерал Лотар Рендулиц (Rendulicz) у успоменама објаснио да су немачки стручњаци за највише седам дана дешифровали партизанске радио шифре (управо на том примеру пребацивања бригада), видело се да је убијен сопствени човек. Данашњим истраживачима није на располагању остао ниједан историјски извор на коме би се могло проверити Дедијерово казивање о томе да су он и Моша Пијаде ишли Титу са предлогом да се од Босанске Крајине и делова Хрватске са већинским српским становништвом створи посебна југословенска федерална јединица. Дедијер је од тога правио шаљив подвиг како су њих двојица, са нацртима граница те јединице, пре излетели из Титове собе него су у њу ушли. Да је остварено, то би решење био врло стабилан темељ државне стабилности Југославије.

Треба истражити начин на који је Тито добио титулу маршала. Рузвелт је тада предлагао да се уједине партизани и четници, по узору на слично привремено уједињавање двају партнера у Грчкој и Албанији. У Москви су, очигледно, водили рачуна о томе да би у случају сличног југословенског примера требало разликовати ко је оби-

чан генерал, а ко од народа прокламован маршал. Треба наћи инструкције које је Атанасов падобраном донео у септембру 1943, а боравио цео октобар и нејасно докле касније.

Техеранска конференција савезничких вођа је донела одлуку да се партизанској војсци у Југославији пружи материјална и војна помоћ, да се примају њени рањеници по савезничким болницама у Италији. Кад је италијанска краљица Јелена једном посетила своје рањене црногорске јунаке, избацили су је повицима „Излази, фуњаро једна!" Довоз хране и опреме је јако подигао борбену готовост партизанске војске, али се то осетило и код народа у приобалним пределима. АВНОЈ је одржан другог дана Техеранске конференције, која је овим одлукама партизанску војску признала као савезничку армију. О томе на Техеранској конференцији није било спора, јер су се неслагања испољила око пољских граница.

Погрешна је представа вођства југословенских комуниста да су британска и америчка влада биле њени непријатељи. Ако није била пријатељ, америчка дипломатија је према њима држала став поштовања и уважавања. На британској страни је већ била потпуно изграђена основа подржавања партизана, а над четницима је преломљен штап, још пре Техеранске конференције. Роберт Шервуд (Sherwood) у приказу односа председника Рузвелта и дипломатског функционера Хопкинса (1948) цитирао је разговор Рузвелта са британским министром иностраних дела Антони Идном, у марту 1943. Рузвелт је „мислио да се Србија сама собом мора успоставити, а да се Хрвати морају ставити под старатељство". Имао је у виду казну седам поражених држава у Америчком грађанском рату 1865, да се због незрелости морају ставити под старатељство, како би се приучили демократији. Његов конзул је из Загреба, гледајући уличну рulу како у априлу 1941. поздравља нацистичке тенкове са „Sieg-Heil" рекао да ће их „једном због овога болети глава". У том разговору је Идн био за обнову југословенске државе.

Овај крајње негативан став према Хрватима у америчком државном вођству одредило је откриће њихове обавештајне службе (OSS) да је од априла 1941. до августа 1942. било убијено 744.000 Срба. Израчунато је да су Немци убили 78.000 Срба, Италијани око 20.000, Мађари 30.000, Албанци 10.000, Бугари 6.000, а Хрвати остатак од 600.000. Нико није истражио који су били разлози да је ово убеђење инспирисало став само уског круга људи око америчког председника, а да они нису угледали светлост дана у јавности. Основа је у америчком ставу да главну улогу у решавању југословенских питања препусте британској влади, а њена једра су пунили масонски ветрови круга око историчара Ситона Вотсона. У свим променама, чија се историјска величина стала мерити брдима људских лешева, остајала је вечна његова мисао из меморандума 1914, да је постојање југословенске државе неопходност, као што је иста таква неопходност да то постане светска несрећа ако је Срби буду водили. У том лондонском кругу то је била вечна мисао, као што су вечни хамлетовски „Бити или не бити" и британска круна: са српским првенством Французи и Руси владају Медитераном.

Британско јавно мњење је одраније било припремљено на ово напуштање. Део српских и страних историчара греши у убеђењу да је до овога дошло због тога што су функционери за контакте и управљање герилских одреда на Балкану, у Каиру и Лондону, били левичари. Ретким југословенским комунистима, који су га службено посећивали, Стаљин је саопштавао да су половина чланова Централног комитета Британске комунистичке партије били агенти обавештајне службе.

Кембрицки историчар Мајк Стентон (Stenton) је, у једном зборнику студија о Великој Србији (2003), објаснио да је србофобија закратко престала у британским водећим круговима само непосредно после пуча у Београду 27. марта 1941. После тога се врло брзо вратила на стазе којима је напредовала од времена Дизраелија 1876. О герилском покрету у Југославији је бригу водио један извршни комитет („Political Warfare executive"). У њему је до 1941. главну реч водио Р. В. Ситон Вотсон, а његов син Хју био је на утицајном месту у таквој установи у Каиру. И кад је 1941. напустио тај положај, његов дух ће тамо остати. Заменили су га Ралф Мјурej (Murray) и Брјус Локхерт (Lockhert), обојица левичари, први стручњак за мађарске, а други за словенске студије.

Ситон Вотсон је почетком 1943. објавио неколико чланака у лондонском „The Spectator", које су швајцарске новине „Neue Züricher Zeitung" преводиле и објавиле крајем фебруара 1943. Одатле су долазили у Загреб, где их је усташки седмични часопис „Спремност" преносио средином марта. Тај часопис је био више гласило надбискупа Степинца, него усташке владе. У једном резимеу тих чланака истакнуто је да „енглески писац надаље критизира српску емиграцију, која да се није знала исправно понијети ... Тако је подлегла замисли, да усташе треба истовјетити са Хрватима, а осим тога да је неумјесно претјерала своје жртве у земљи, те да је у вези с тиме такођер неумјесно напухавала могућности и дјелатност пуковника Михаиловића".

Људи задужени да воде политички рат у британској влади су се доста рано определили да подржавају партизане, а не четнике. Који је прави разлог за то, остаје нејасно. Сам Черчил је забележио да

је читао извештаје обавештајне службе и откривао неслагања различитих вођстава. Он изричито не помиње сукобе између Титовог штаба са различитим другим пројектима о решавању југословенске кризе. Постојала су одређена неслагања поводом укидања Коминтерне, иако их је југословенско вођство касније одстранило тврдњом да су послали телеграм о исправности тога потеза.

Черчилу је било јасно да један тројански коњ у противничком табору, више вреди него хиљаду краљевских коња у свом табору. Од 27. марта 1941. су добијали Титова уверења да он поступа самосталноно, а не по налозима из Москве. Већ при првим вестима о избијању герилског рата у Југославији знали су да се иза имена Тито крије Јосип Броз. Пресмело би било нагађати да и масонске везе преко лондонског упоришта „Concordia" у овоме могу бити одлучујуће. Мајкл Стентон је овако формулисао Черчилов став према југословенским комунистима: „Черчил је требао да пронађе начин да поједностави и смањи своје политичке проблеме са Русијом и Источном Европом. Он се у току 1943. није уздао у америчку помоћ после рата. Сасвим се могло десити да ће послератна равнотежа сила у Европи, ако би је тако требало назвати, бити између Русије и Британије. Као резултат тога је произилазило да британска политика мора да буде левичарска. Он је то мислио, не да би се Стаљин задовољио, него за случај да се он и не би задовољио. Требало је да се помогне стварање јаких, поузданих, чак и арогантних младих режима, који по свему не би желели да буду руске лутке на концу, без обзира што би могли бити социјалисти. Британија је требала нове савезнике, јер је 1943. одједном постало незамисливо да ће се Источна Европа обновити на основу предратних монархија. Чини ми се да се ова тачка није довољно схватила. Ипак је временом постало тако очигледно да то не би требало доводити у питање као објашњење зашто су напуштени четници". Како ли је, у овим околностима, кад Черчил тражи хајдуке и укољице на челу источноевропских држава за нову равнотежу Совјетском Савезу, изгледао један краљ Петар II. Он једном тражи од Рузвелта да му, као сирочету, коме су убили оца, помогне и саветује га шта да ради.

То није био једини, али јесте основни разлог зашто су савезници окренули леђа генералу Михаиловићу. Наивне изгледају тврдње у литератури да није постојала колаборација између четничких формација и Немаца, после капитулације Италије. У сукобима четника и партизана постојала је сарадња са Немцима. По Србији је четницима дотурано оружје старе југословенске војске, чешки митраљези, а не савременији немачки. Усташки заповедник Лубурић се, по-

четком 1945, у једном писму пријатељу из Сарајева жали што Немци њему шаљу мање помоћи него четницима.

Нема основа да се оптужује сам генерал Михаиловић да је он водио такву политику. На суђењу 1946. он је рекао да су сви савезнички емисари који су му долазили, или били с њим у вези (Хадсон, пуковник Бејли, генерал Армстронг, Рузвелтов изасланик у августу 1944. Мак Дауел (McDowell) и други) били углавном заинтересовани да четници елиминишу партизане. Он изричито каже да „после састанка са Немцима у селу Дивци никада више не бих дошао у контакт са Немцима да није било Мак Даула". У својим успоменама је Мустафа Мулалић, тада потпредседник четничког Националног комитета, протестовао код Михаиловића што се немачки официри врзмају око његовог штаба на Равној Гори. Генерал је објаснио да су они ту због контакта са Американцима. У два села код Шапца, посредовањем четника, вођени су разговори са Немцима. Касније је у литератури објашњено да су се покушавали споразумети око лакше предаје немачких снага на Балкану. Наука је ипак потврдила да је по среди било договарање о условима око могућег сепаратног мира. Не зна се тачно када су западни савезници први пут покушали да посредством генерала Михаиловића успоставе везу за преговоре са Немцима. Од тих контаката је зависило и четничко држање према окупационим снагама и колаборација с њима. Генерал Михаиловић је био у жижи фатаморгане да бивши заклети непријатељи могу постати савезници у рату против совјетске армије. Од почетка 1944. ти су контакти вршени преко Хитлеровог посебног изасланика за Југоисточну Европу Хермана Нојбахера (Neubacher). Радило се о једном спретном и толерантном функционеру високог поверења и утицаја. Пре рата је био градоначелник Беча, па посланик у Румунији. Од 1943. први задатак му је био да ствара „Велику Албанију", као независну државу потпуно одвојену од Италије. Као реалиста, видео је да је политика према Србима била потпуни промашај. Написао је да су Срби под окупацијом постали дивљач за одстрел, коју је свако имао право да убија. У мемоарима (Sonderauftrag Südost 1940–1945, превод 2004) он вели да је амерички изасланик у штабу генерала Михаиловића Мак Дауел водио ове преговоре с њиме. Крајем јула, или почетком августа 1944, били су последњи и најзначајнији покушаји. Мак Дауел је поручио да његова влада жели да преговара са немачким вођством. Најпре се радило о судбини немачке војске на Балкану, али је поручио „да имам пуномоћ да разговарам и о стварима које се не односе само на Балкан". Посебни амерички изасланик је предвиђен да води ове преговоре, а предвиђена је могућност да Нојбахер путује и у Сједињене Државе, како би се разговарало „о оп-

штим стварима у свету". По изричитом захтеву да генерал Михаиловић мора бити присутан у овим преговорима, требало би закључити да су савезници као услов постављали обнову југословенске државе, под четничким вођством. Без овог податка је немогуће схватити колаборацију између српских четника и немачких окупационих снага. Американци су им одређивали улогу великог ослободиоца од комунистичке опасности. Амерички стратези су брзо схватили да рат против совјетске армије не би могли добити. Морали су се с њом споразумевати. Сви који су од 1943. у херцеговачким селима преживели рат добро се сећају четничких народних зборова, где се са трибине хвале енглески савезници, а то све слуша немачки официр свечано посађен одмах до говорника. Оно што су четници радили са италијанском војском, предајући листе комунистичких симпатизера, радили су и са немачком после тога. Било је упадљиво да се у свим местима уз леву обалу Неретве налазе униформисани представници четника.

Хитлер је 22. августа 1944. коначно дао пристанак за „мале тактичке маневре с покретом Драже Михаиловића". Вероватно иза тога стоји чињеница да су тиме отварали веће могућности за контакте с представницима западних савезника. Након ослобођења Београда 20. октобра, сам ће генерал Михаиловић слати поруке да одобрава ову сарадњу, а 3. новембра ће мајор Јевђевић у име четничке команде склопити договор о заједничком маршу четничких и немачких војних формација на север.

Четнички покрет се не може отрести оптужби за колаборацију, али би историчари морали закључити да је најгора колаборација била са формално британским савезницима. То нису били савезнички односи, него грешка да се цели политички програм и циљеви покрета препусте у руке избегличке владе и британске иза ње. Пријатељство партизана са савезницима је прерасло у војну сарадњу. Крајем рата 1945. водили су једну европску армију од 700.000 људи. Четницима је остајало да своју лојалност доказују помагањем оборених америчких авијатичара. Један преживели амерички пилот, Ричард Фелман (Felman) је у „Успоменама о савезу генерала Михаиловића и мене" (1964) описао одлазак велике групе спасених авијатичара у Прањанима за Бари, 12. августа 1944. Генерал је дошао у пратњи стотину бучне деце. Постројио је хиљаду својих људи у част америчких спасеника. Супруга Драгише Васића знала је енглески језик и преводила. Седећи на једном камену, Михаиловић се жалио да су га савезници напустили. Међу силним похвалама, Фелман је забележио да су сви авијатичари у формацији од 250 летећих тврђава добијали штампане инструкције, да се, у случају заробљавања, одмах предају људима са црвеном звездом на капама, а не четницима „јер они режу уши".

Таквих испраћаја савезничких пилота назад у њихове италијанске базе било је више и са четничке и са партизанске стране. На једном испраћају више авијатичара окупљених у бази Херцеговачког партизанског одреда у Доњем Храсну у то време приређена је народна светковина, а британски пилот на капу пришио црвену звезду. Немци су поправљали неке оборене летеће тврђаве, па их са својом посадом убацивали у огромне ескадриле и водиле у зоне најгушће одбране. Прелетање од неколико часова више стотина авиона, најмање по два у једном реду, са сталним облетањем лакших авиона за одбрану, био је спектакл који је дневно посматрала цела Југославија. Из италијанских база, највише око Фоџе (Foggia) тукли су Беч, Будимпешту, ланац југословенских градова и румунска нафтна поља.

Постојала је сарадња савезничке авијације и партизанских снага. Врховни штаб је одређивао циљеве напада. Најпре је Задар етнички очишћен од италијанског становништва. Београд је бомбардован 11 пута, први пут на Васкрс 1944. кад је погинуло 1.160 људи, као и сви значајнији градови у Србији, у Црној Гори Подгорица, где је била велика концентрација четника. Због интервенције Ватикана, Загреб је поштеђен огњеног палацања те аждаје. И краљевска влада у Лондону је саветовала које циљеве треба бомбардовати. Предраг Митић, југословенски ваздухопловац из тога времена, 18. маја 2004. објавио је изјаву коју му је о бомбардовању казивао британски генерал Фицрој Маклејн. Циљеве бомбардовања је одређивао партизански Врховни штаб. На Лесковцу је погинуло око две хиљаде људи. После бомбардовања Сплита, који је доживљаван као једно од упоришта генерала Михаиловића, Ватикан је интервенисао, па су циљеви по Хрватској били од тада поштеђени. Лако је било израчунати да је од савезничког бомбардовања српских градова у њима погинуло више невиних становника, него приликом немачког бомбардовања 6. априла 1941. У научној и мемоарској литератури није рашчишћено и спорење зашто су поред два српска заробљеничка логора око Солуна, бомбардовани и неки логори у Немачкој. Бомбардован је логор Оснабрик и убијено је 116 српских официра, као и део логора Јасеновац.

Савезничко бомбардовање српских градова крајем рата остало је нерешен изазов и у модерној науци и у политици. Најпре је окупациона „Влада народног спаса" генерала Недића, у протесту Међународном црвеном крсту, тврдила да је „то био Тито који је дао наредбу", а савезници добре воље прихватили. Након слома Југославије 1992, талас „ревизионистичке историографије" је то ко-

ристио у политичке сврхе. Ђорђе Станковић („Војно-историјски гласник“, 1–2, 2006) је, са добрим познавањем извора, навео да је Дража Михаиловић први затражио овакво бомбардовање у марту 1942, са уверењем „да Срби неће жалити цивилних жртава“. Касније је овакве савете давао само партизански Врховни штаб, а документи не наводе да је Тито давао такве предлоге. Станковић је реконструисао циљеве бомбардовања и закључио да је Београд „бомбардован искључиво из војних разлога“. Око пет хиљада радника је радило у београдским фабрикама за немачку војску, а само у фабрици авиона „Рогожарски“ је било ремонтовано 600 авионских мотора. Савезници су намерно избегавали бомбардовање Аутокоманде, јер би експлозија огромног складишта муниције уништила четвртину града. На једној неексплодираној бомби је писало „Срећан Ускрс“. Задњу реч ће дати још неприступачни тајни документи. Тиме се не искључује политички мотив бомбардовања, јер је он постојао у сваком случају у свету. Када се стварала стратегија бомбардовања између два светска рата, увек је циљ био да се становништво деморалише масовним погибијама око индустријских постројења. У Хрватској су смањили бомбардовање, сем саобраћајних чворова и групација војске (Славонски Брод), али су народу бацали летак у којем су описали како су савезнички авиони побили цело становништво у немачком селу на белгијској граници, које је америчкој пешадији пружило герилски отпор.

До средине 1944. партизански покрет је већ доминирао на целој југословенској позорници, подједнако над покретом српских националиста, као и свим квинслиншким снагама. Црвена армија је крајем лета била на Ђердапу и њене претходнице већ завирују кроз капије Србије. Вођство партизанског покрета се спремало да своје седиште пребаци негде на острва у Јадрану. Западни савезници су сматрали да ове заставе са црвеним звездама припадају више њима него совјетској армији и сами настоје да што више партизански штаб вежу за себе. Одлука Хитлера да падобранским ударом зароби Врховни штаб и маршала Тита, на исти начин како су на Grand Sasso отели падобранском акцијом Мусолинија, покушан је и није успео. Рано изјутра командоси Скорценија су једрилицама које не дају гласа, одједном упале у Дрвар и затекле партизанске јединице у часу умивања. Тито се спремао да прослави свој рођендан. Врховни штаб је цели дан остао у пећини изван града, чекао ноћ и онда се извукао. Сељак кога су узели за водича носио је шубару са кокардом, која је постала народна ношња свих српских сељака тога времена. Никада у историји један маршал није извојевао већу победу и добио већу славу, што се неопажен извукао из непријатељског обруча и побегао тога 25. маја 1944. године.

Савезници су мислили да је вођству партизанског покрета задат непоправљив ударац. Руски пилоти су 3. и 4. јуна пребацили цели Врховни штаб, Национални комитет у Бари, а одатле на острво Вис. То је привремено постала престоница југословенског герилског рата. Винстон Черчил је веровао да је маршал Тито сад постао потпуно зависан од његове помоћи, па се не мало изненадио кад је касније чуо да је Тито без питања совјетским авионом отишао у Москву. Черчил га је назвао змијом. По повратку, Тито је дао изјаву која би била много ефикаснија да је била формулисана у јулу 1941. када је герилски покрет почео. Прошао је неку идеолошку школу код Јосифа Висарионовича Стаљина, па је онда најпре својим пријатељима објаснио да се партизански покрет још налази у фази „буржоаско-демократске револуције“, а не само „демократске револуције“ како се у марксистичком жаргону називао виши степен социјалистичке револуције у индустријским земљама. Другим речима, добио је укор због вечно „левих грешака“ које је до тада чинио и прихватио налог да се понаша као југословенски национални политичар, а не његов противник.

Титова посета Черчилу у Напуљу 12. августа 1944. у краљевском дворцу Казерта, значајнија је по томе што се не зна због чега се десила, него по томе шта је одлучено. После разговора са Черчилом, авионом је отишао на север, у штаб генерала Александера. Стаљин ће га опоменути да не путује британским авионом, да га не снађе судбина једног пољског председника владе. Неколико деценија потом Тито неће употребљавати авион као превозно средство. Три дана после посете Черчилу, 9. августа 1944. Тито је посетио Ватикан. Историчари Смиља Аврамов и Милан Булајић (1992) сумирали су расположиву историјску грађу о дилеми да ли се Тито састао са папом Пијем XII, или само разгледао Сикстинску капелу као туриста, што је било званично објашњење. Наука не искључује могућност сусрета са папом, иако увид у ватиканска документа нико није добио.

Католичка црква је била осумњичена за злочине које је хрватски усташки покрет починио над српским народом. Док је био у Ватикану, од 26. маја до 3. јуна 1943, надбискуп Степинац је и сам пролазио кроз шибу те сумње. Бранио је усташе, како наводи Карлхајнц Дешнер (Karlheinz Deschner, 1981), јер су 240.000 православних превели на католичку веру, што се врло брзо може све окренути наопако и они се претворити у рушиоце католичке цркве. Кардинал Тисеран (Tisserant) га оптужује за клање 350.000 Срба и вели му да се осећа ближи Србима него Хрватима. У августу 1943. Степинац је послао у

Рим свог изасланика професора Крунослава Драгановића, са једном представком папи. Жалио се на злочине које су партизани и четници извршили над Хрватима, али је цела тежина притиснула српске националисте и „пансрбе". У Ватикану се отворено говорило да је боље да партизани победе, а не четници, иако ни једна ни друга страна није била по њиховом избору. Ватикан је тада створио план о Подунавској конфедерацији (Intermarium), у коју би ушле Словенија и Хрватска. Професор Драгановић је био један од челних хрватских представника у том хабзбуршком гнезду. Британци и Сједињене Државе су и сами имали прсте у тој чорби. Још од 1942. знали су да Ватикан жели да створи неки средњеевропски блок.

Морало би се закључити да, без обзира на то да ли је Тито посетио Пија XII, што широк круг историчара мисли, он је овом посетом био добитник. Ватикану је била поднета молба да совјетски посланик при југословенској влади Богомолов посети папу Пија XII, али је то одбијено и препоручено да може као туриста посетити Сикстинску капелу. Овако како је Ватикан и у фашизму био једна велика глобална снага, он је то остао и кад су западне демократије барјак историје почеле да преузимају у своје руке. Српски национални покрет је био самим тим осуђен на губитак, јер је главни кривац за геноцид над српским народом израстао као победник у рату.

После продора у Србију, партизанске снаге су бројчано и технички ојачале своје јединице. Генерал Михаиловић два пута није успео да доведе до краја проглашену мобилизацију. И српски народ је био засићен те војске, зарасле у браде и са ножевима, који нису изгледали само као украс. Већина народа је пораз четника доживљавала као ослобођење. Основна партизанска брига није била да добро организује ту подмлађену армију. Ту ће у Србији стварати једну европску ратну формацију. Почетком 1945. партизанска војска је од 350.000 бораца и 40 дивизија нагло порасла и прешла на стварање четири армије. Постала је европски урачунљива снага за окончање Другог светског рата. Тито је страховао од тих српских дивизија у походу према Загребу. Кад полази у Москву, вели генералу Терзићу да је Сремски фронт – фронт краља Петра и „кад се вратим да га више не видим". Не само недостатак оружја и слаба вештина употребе онога што је добијено од Совјетског Савеза, него је и овај политички страх био разлог да у безглавим ударима прса у прса та омладина масовно гине.

За исход југословенске револуције две су ствари пред јесен 1944. биле кључне, а обе су биле изван круга у коме су се вртела два непомирљива партнера. Прва је била састанак Стаљина и Черчила у Москви 9. октобра 1944. Без поговора су се слагали да Британија мо-

ра остати медитеранска земља и држати Грчку, а Совјетски Савез да коначно претвори Црно море у руско језеро. То је значило: у Бугарској ће британска политика бити нешто више од посматрача, а у Југославији су Стаљин и Черчил утицаје поделили по пола. То је оно што се погрешно назива споразумом у Јалти 50% и 50%. Тај је споразум био на снази мање од једног дана, јер је остављено министрима спољних послова Молотову и Идну да сутрадан, 10. октобра 1944, повисе тај совјетски проценат. Молотов је захтевао 25% за Британију и 75% за Совјетски Савез или, у најгорем случају, да совјетска страна има превагу од 60%. Британци су захтевали да се Тито и Шубашић, вођство партизана и краљевска влада, споразумеју хоће ли Југославија бити монархија, република, или нешто треће. Молотов је уверавао да ће Тито кад дође у Београд мало омекшати. У планинама је био провинцијалац, склон да све решава на тајни начин, а у граду ће се припитомити и постати прихватљив. Идново „нешто треће" је била лична диктатура, која ће заиста бити и уведена.

Друга ствар која је одиграла суштинску улогу у даљем развоју је било стварање просовјетске владе у Бугарској 9. септембра 1944. Немачки и српски непријатељ, Бугарска је преко ноћи постала њихов ратни савезник, сусретом Тита и Димитрова у Софији 5. октобра 1945. То је, практично, значило да се око 100.000 војних обвезника из Македоније преко ноћи претвара у војну основу југословенске партизанске војске на том простору Југославије. Сама бугарска армија је била управљена да продире у два правца. Један је ишао на Сремски фронт, а други је требало да ослободи и уведе ред на Косову. Поред бугарске војске, пета и шеста албанска дивизија учествују у ослобађању Призрена и Тузи. Британци не желе да дају помоћ албанским трупама, јер су на нерегуларан начин запосели југословенску територију. С друге стране, у албанским јединицама су и балисти и комунисти, што је довело до једног оружаног конфликта са партизанском југословенском војском. Одмах по ослобођењу 1944, избио је један албански устанак против југословенске власти, а други пре краја рата у мају 1945.

Није било случајно што се бугарска војска нашла на Косову. Британски посматрачи су видели да Тито води политику што већег умањења српског значаја у будућој југословенској федерацији. Британски војни представник је 4. децембра 1944. јавио да старешине бугарске војске виде да је њихова улога на Косову политичке природе. Тито је изјавио да би албански балисти могли ући у Југославију само силом. Постојао је савез балиста и партизана на Косову. Србима није дозвољаван повратак. Британци су извештавали „да Тита не за-

нима будућност Косова, које би дао Албанији у случају да она то пожели".

Британска влада је још 10. априла 1944. посредством свог представника обавестила југословенску владу у Лондону да „Титова брига за стварање аутономне Македоније овде схваћена само као део његовог програма да умањи српски утицај, јер би се таква држава могла успоставити само на штету Србије. Наша подршка Титу не укључује и његове антисрпске циљеве". Споразумом два министра иностраних дела 10. октобра 1944. омогућила је Совјетском Савезу предоминантан утицај у Југославији. Погрешно је мислити да се то односи на деобу територија. То је само подела бриге око помагања копнених снага, у чему совјетска страна има превагу, или поморских и ваздухопловних, у чему Британци помажу у оној смањеној мери у којој ти родови у балканском рату имају подређен значај.

Без помоћи совјетске армије југословенске партизанске јединице не би могле ослободити читав југословенски простор, а посебно Београд, 20. октобра 1944. Британска армија је имала врло мале снаге на јадранској обали. У Требињу су држали једну батерију топова. Једне ноћи су морали отићи у суседни партизански логор, где су ухапшеници нове власти толико запомагали да британска војска није могла отрпети. У Дубровнику су били изоловани од становништва.

Четнички покрет није сломљен на бојном пољу, него за зеленим столом „британског играња карата са Русима". И пре него су се Стаљин и Черчил споразумели у Москви, британској дипломатији је већа брига била како да не прими на себе сумњу за српску трагедију и остави генерала Михаиловића да потоне, него да нешто уради у његову корист. Његов штаб је донео одлуку да се неће повиновати решењима великих сила и краљеве владе у Лондону. Краљевим декретом од 25. августа 1944. укинута је Врховна команда Југословенске војске у отаџбини, а Тито је 30. августа упутио позив домобранима и четницима да пређу под његову команду.

Краљ је преко британског радија 12. септембра позвао своје четнике да се прикључе Титовој армији. Један део четничких јединица је ово прихватио. По западној Србији су бријачнице одједном огрезле у ошишане косе и браде. Бацале су се краљеве кокарде. У дневнику тих дана Михаило Шашкијевић описује како се његова четничка јединица код Чачка распала. Само неки појединци нису били обријани. „Сви официри су, такође, били обријани. Већина није имала никакве ознаке на капама, то јест шајкачама. Обично само један метални храстов лист на реверу блузе". Титовом маршалском гранчицом су обележили да су део његових трупа. Наређење да се ослободи Ваљево је траљаво спровођено у дело, контакти са совјетском војском нису били непријатељски, али су били потпуно непоуздани и бескорисни.

Већина четничких снага није прихватила краљево наређење. Неколико хиљада његових војника у Подгорици, пошто су саслушали тужан краљев говор, запевали су: „Чича Дражо, ми ти се кунемо да са твога пута не скренемо". Након три године ту ће песму певати свом новом вођи који се одметнуо од Стаљина. Дража Михаиловић је најпре своје трупе управљао у Босну преко Сјенице, сам прешао у Дворове код Бијељине, па у Модричу у угледну кућу Карабеговића, некада пре рата 1914. српских националиста. Мустафа Мулалић у својим успоменама бележи да је генерал Михаиловић свраћао, на позив, у муслиманске џамије, изувао се и после молитве верницима држао говор.

Све су се друге противничке снаге распадале, а југословенски комунизам управо због тога силно јачао. У историјској науци је остало нешто неказано. Постојао је покушај да се око генерала Михаиловића, поред тога што је од Британаца био одбачен, заметне једна нова југословенска снага, која ће у последњим месецима рата донети преокрет. Католичка црква је управо тада стварала нове герилске формације „Крижара". Њихов врх је био у Ватикану, а Аронс и Лофтус у својој студији из 1992. о „несветом тројству", наводе да је фрањевац Крунослав Драгановић био један од њихових врховних челника. Такве герилске јединице се, а под тим именом заиста стварају по католичким селима, подједнако онима које су комунисти већ били ослободили, као и онима који су тај тренутак сваки час очекивали. У Херцеговини су имали јужно упориште у планини Врана, у Славонији горје Папук и ланац планина између те две тачке. То није усташка војска, иако се од ње није битно разликовала, него јединице надбискупа Степинца. У порукама генерала Михаиловића својим потчињенима се види да је он знао да Немци у партизанској позадини, али и у балканским покрајинама уопште, настоје да оставе и развију снажна герилска језгра. Домишљао се да иза тога стоји могући немачки споразум са западним савезницима о заједничком фронту против Црвене армије.

Муслимани Босне и Херцеговине су покушавали да искупе грех сарадње са нацистима у разбијању југословенске државе, па настојали да на свим странама добију нове и поузданије савезнике. Ствара се цела мрежа муслиманских четничких група. Најзначајнија је у Мостару око др Исмета Поповца, али поред њега још и одреди Мустафе Пашића, Фехима Мусакадића, Халила Чолакхоџића, Јусуфа Узуновића, две хиљаде бораца муслиманске милиције Хасана Звиздића.

Већи део муслиманског становништва је пристајао уз партизанске војне формације. Муслимани у Сарајеву, који су били главни носиоци сарадње са нацистичком окупацијом, покушавају да створе једну посебну Муслиманску војску, на чијем челу је Хафиз Мухамед Панџо. Преговарали су са четницима, па са партизанима и на крају се вратили кући. У још живој организацији „Младих муслимана" остао је помен и на матуранта сарајевске гимназије Алију Изетбеговића. Држао је надахнуте говоре, али на крају изврдао да оде у шуму муслиманској герили у настајању. У Босанској Крајини је Хуска Миљковић имао свој одред. У доба највећег успона имали су 4.000 бораца у 12 батаљона. Певали су „Куда Хуска труска, ту је земља турска". Партизани су га придобили на своју страну, а затим из потаје ликвидирали. Најдуже се држао одред Исмета Поповца, који је постао језгро муслиманског окупљања око четничког покрета Драже Михаиловића, марширао до аустријске границе и на крају на Зиданом Мосту био пострељан.

У таквим околностима општег расула постојала је нека недовољно видљива рука која покушава да све ове снаге блиске генералу Михаиловићу окупи у општу југословенску целину. Једна Југословенска војска у отаџбини (ЈВО) се ствара 1. децембра 1944. Научна литература није разгрнула маглу која око овог постоји. Било је замишљено да се у четничком покрету скупе хрватске, словеначке и муслиманске јединице. Помиње се да постоје три армије и један корпус. На челу Хрватске армије је генерал Матија Парац, на челу сличне Српске армије је предвиђен генерал Мирослав Трифуновић, а Словеначке армије Иван Презељ. Муслимански корпуси су помен о свом заповеднику оставили у нерешеној шифри. Ова југословенска војска поново ће оживети тек у априлу и мају 1945, када је постојао покушај да се око генерала Миодрага Дамјановића у Љубљани створи снага која ће пре партизана ослободити северну територију Југославије. Било је касно. Комунисти су хрватском народу ослобађали Ријеку и Истру, а словеначком Трст и Јулијску Крајину. Душа и тих народа је ишла у том правцу. Немци су покушавали да скупе остатке четничких јединица Момчила Ђујића и Добросава Јевђевића, Љотићев корпус под командом генерала Одила Глобоцника.

Покушај генерала Михаиловића да почетком јануара 1945, са десет хиљада војника ослободи Тузлу, није успео. У марту 1945. почиње повлачење у Србију, где су били убеђени да ће у горама привући већину српског народа против комуниста. Пре тога су постојали контакти са хрватским поглавником Павелићем, вођом Хрвата у сенци, Влатком Мачеком и надбискупом Степинцем. На суђењу је генерал Михаиловић порицао да је те везе лично водио. Није тачна

слика коју је идеолошка пропаганда победника након рата 1945. створила, као да је то била капитулација пред фашизмом и поистовећивање с њим. Истраживачи морају засукати рукаве да истраже могућност да су западни савезници још држали гвожђе у ватри сепаратног мира са Немачком, да одбаце фашизам и остатак војске и установа прикупе око краљевске „Југословенске војске" под командом генерала Михаиловића. Хрватски поглавник се помирио да му је још остало да прави услуге победницима и покушава да омогући пролаз четничким снагама до Словеније. Црногорски и део српских четника су били масакрирани од стране усташа Макса Лубурића. На мистериозан начин је био заклан и Драгиша Васић.

При покушају пробијања натраг у Србију, снаге генерала Михаиловића су до 12. маја 1945. доживеле трагичан крај. Остали су неми споменици запуштених стратишта на подручју Зеленгоре и Сутјеске, села Закмур и Булози. Сматра се да је погинуло и, након заробљавања, ликвидирано 9.235 бораца и око 300 официра. Генерал Михаиловић је успео да се извуче, пређе на српску страну. Издајом је био ухваћен, осуђен на смрт и стрељан 18. јуна 1946. У литератури постоји мишљење да је Михаиловић одустао од плана пробијања у Словенију по америчкој наредби да се врати у Србију.

У српској, а и целој југословенској научној литератури, остао је неодужен истраживачки дуг, да се објасне и реше недоумице око слома хрватске усташке државе и ослобођења северних делова Југославије. Зашто је Трст био ослобођен 1. маја 1945, а Загреб 8. маја и остатак до аустријске границе касније? Остало је крајње магловито држање Ватикана. У мемоарским белешкама преживелих се помиње покушај римског папе да у Хрватској створи Мачекову војску. Ова загонетка се не може решити, пре него што се завири у документа о Титовој посети Ватикану 1944. Остао је недоказан утисак да се сусрет маршала Тита са Пијем XII догодио, да о томе постоје и документи у Ватиканском архиву. Наравно, већа је опасност да се у то без нових доказа верује, него да се остане у данашњим шкртим маглама.

Ватикански кандидат за новог хрватског вођу у федеративној Краљевини Југославији Влатко Мачек је из Загреба отишао према Аустрији пред огромном колоном од преко 400.000 људи. Поглавник му је уступио аутомобил и оружану заштиту. То је исто понудио и утицајном књижевнику Мирославу Крлежи, али се он радије определио да води један суд части хрватским интелектуалцима због греха колаборације са фашизмом. Најпре је кажњен велики песник ТинУјевић, забраном објављивања дуги низ година. Међу хрватском војском у повлачењу је била и формација под командом генерала Матије Параца. Ту су се измешали муслимански четници Исмета По-

повца, са остацима група генерала Недића и Љотићевим јединицама. Четири немачке дивизије су сматрале да имају приоритет у пробијању до првих британских стража и успоравале овај трагични марш. Четничка хрватска армија генерала Матије Параца била је најзначајнија војна снага, али се то може доказивати само нагађањем и кукањем да нико није установио колико је ту било људи под пушкама. О тој Мачековој војсци се мало зна.

У својим успоменама домобрански официр Фра Отон Кнезовић (*Pokolj hrvatske vojske 1945*, Čikago, 1960), описао је како су из Загреба кренули 7. маја, само један дан пре уласка партизанских јединица: „Већина нас није уопће знала, да ћемо се повлачити. Тек дан прије чули смо да ћемо се повлачити с војском у Словенију до Цеља. Рекли су нам да ћемо се тамо предати Енглезима и да ћемо се за неколико дана вратити кући. Зато је наше повлачење сличило више каквом тријумфу него трагедији, коју је мало тко предвиђао. Мало је тко знао за право стање. Ми смо ишли на сигурно, јер смо били тврдо увјерени да постоји неки споразум између нас и Англосаса. Зато је наше повлачење пратила пјесма кроз цијело вријеме, затим свирка и пуцњава пушака, ручних граната као да идемо на веселу свадбу! Путем је погинуло двадесетак наших људи, јер је објесна омладина пуцала и бацала гранате у потоке и долине не знајући, да тамо има чељади".

Постојао је план да се у Љубљани створи један штаб окупљања Југословенске војске генерала Михаиловића. Његов потчињени генерал Дамјановић је с једним бројем српских четника био у Љубљани. Словеначки четници су се тек тада показали као војна снага. Од 1941. постојала је четничка Соколска легија под командом Ладислава Бевца. Вођства свих политичких странака од пре 1941. још су 29. октобра 1944. формирала Словеначки национални комитет, али је он постао гласан тек почетком маја 1945. Заседају 3. маја, кад се песме партизанских претходница разлежу по околним селима. Словеначки национални комитет је издао једну декларацију о приступању федеративној југословенској држави краља Петра II. Од војне силе су имале бивше јединице квислиншке Националне гарде генерала Рупника од око 16.000 људи. Четничка Соколска легија се на брзину ојачавала добровољцима. Имали су на располагању љубљанску радио станицу. Формална предаја власти генерала Рупника и Националног комитета није обављена, али су се сусрели пре тога. То је све било једно шепртљање без циља и уверења да ће се у било чему успети. Душа народа је била са партизанским одредима у Трсту. Вековни сан словеначког народа је био остварен. Литература која се расцветала после слома комунизма 1991. одвећ је оптерећена осветничким истраживањем како су комунисти ликвидирали националисте, а да се и не поставља питање да ли је то безглаво тамањење заробљених војника била идеолошка освета, или затирање сваке могућности да се краљевска опозиција у новој држави остави без икакве војне силе која би је једина могла одржати на ногама. У Истри су Немци окупили око 11.000 четника и љотићеваца (2.000 Јевђевић, 6.000 Ђујић и 3.000 Љотић).

Масовна ликвидација хрватских и српских националиста 1945. била је заиста „Крижни пут", голгота хрватског народа, кад је цвет његове младости у највећем прорачунатом поретку доведен на стратиште да сопственим главама плати погрешке ватиканског вођства његове цркве, која га је ту под нож историје довела. Научна литература још треба да одужи истраживачки дуг о одговорности британске владе и њених организација за трагичан крај четничког покрета генерала Михаиловића. С његовим вођством целе акције борбе против комунизма се нису слагали, а без њега нису могли ништа да ураде, јер све снаге на хрватској страни коју су преферирали су постојале само у њиховим главама.

Остаци од 800 војника муслиманске Ханџар дивизије су се у Тузли предали партизанима, у тузланској касарни. Како их је било више него њихових партизанских чувара, наређено им је да се разиђу по касарни и одморе. После остављеног оружја, похапшени су или послати на фронт. Преживело их је 36.

У политичком погледу, крај рата је обележен консолидовањем власти комуниста, коју су савезници одобравали, уз услов да претходно мора постићи савез са краљевском владом у изгнанству. Са партизанске стране је стајао надмоћни Национални комитет ослобођења Југославије, створен после Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу 1943. Преговори са представником краљеве владе Иваном Шубашићем су успешно завршени два пута. Најпре је на Вису 16. јуна 1944. Шубашић пристао да своју краљевску владу формално претвори у партизанско представништво у иностранству. Прихватио је све одлуке АВНОЈ-а о федеративном уређењу државе, осудио сараднике окупатора и пристао да се накнадно реши питање монархије. Свога краља је сматрао „легитимним слепим цревом које треба што пре оперисати", како вели Милан Терзић 2005. У страху да га Тито не изигра, око врата је међу сличицама католичких светаца, носио и један привезак, тј. амајлију као знак да припада католичкој верској организацији „Трећи ред Светог Фрање". На састанку хрватског војног вођства, код председника Туђмана 28. новембра 1993 („Stenogram o podjeli Bosne", I, 2005), један генерал је саопштио да је у том привеску око врата сакрио писамце које му је дао Черчил. „То је, кога год по-

сјетиш у дипломацији, на Западу, то ти је отприлике порука. Каже, видиш ја имам то, то је мени гаранција. Черчил ће мене спасити". Била је то једина амајлија католичких светаца против урока, која је у историји југословенског герилског рата успела.

Други споразум Тито – Шубашић је настао након преговора у Белој Цркви и постигнут у Београду 1. новембра 1944. Тито се управо био вратио из Москве, а његова позиција је иначе ојачана совјетском помоћи за 12 партизанских дивизија, чиме је зависност од западних савезника радикално смањена. Приликом посете Шубашића и Едварда Кардеља Москви, Стаљин се жалио на Титову нееластичност, што формално није пристао на краљев повратак у земљу. Одмах после тога, у анексу споразума од 1. новембра, две стране су се сложиле о слободи деловања политичких странака, слободи штампе и независности судова.

Најважнија одредба о слободи политичких странака је формално остварена, али стварно изиграна. Већ раније су комунисти створили Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ), у који су ушла удружења жена, омладине, синдиката. Из Србије су ушле мале, и пре рата без великог утицаја странке: Републиканска, Социјалистичка, Сељачка, Земљорадничка, фракција демократске странке. Од великих српских странака ниједна није била заступљена. У Хрватској су успели да најзначајнију и најизгледнију да преузме власт, Хрватску сељачку странку, претворе у сељачку и републиканску и тако одстране могућност да је води краљев човек Влатко Мачек. Краљ Петар је пристао на „тиху абдикацију" формирањем једног намесништва. Јалтска конференција фебруара 1945. убрзала је споразум две југословенске стране, након чега је формирана влада Демократске Федеративне Југославије. Тито је био председник и министар војни, а од краљевих људи Милан Грол потпредседник, Шубашић министар спољних послова. Обојица су, као и Рибникар, били масони. Објашњење остаје изван моћи истраживања.

У војном погледу је партизанска војска, у новим околностима, од 1. марта прозвана Југословенска армија и преузела обавезу да сама ослободи остатак југословенских територија. Након задржавања и огромних жртава на Сремском фронту, три месеца борбе и пробоја 12. априла, немачке и усташке снаге су пред Загребом учврстили Звонимирову линију. Тешко је рећи који су били прави разлози за ослобађање Загреба 8. маја 1945. године, на дан када се у Берлину окончао Други светски рат. Четврта југословенска армија је 1. маја 1945. ослободила Трст и остварила свој главни циљ. То је било подручје које је једино грејало срца двојице људи који су водили Југославију, Јосипа Броза и Едварда Кардеља.

Кардељ је још 1943. предвиђао могућност сукоба са британским снагама око Трста. Таква могућност се заиста појавила, кад су се, дан после уласка Југословенске армије, 2. маја, искрцале америчке и новозеландске трупе. На основу Опште скупштине од 6. маја, са 11 Италијана и 7 Словенаца, створен је Савет ослобођења Трста, а од 15. маја и Народни судови. У име Савета ослобођења др Ђузепе Погаси (Pogassi) је обавестио савезничког генерала да „смо ми поново увели функционисање правде. Ми ћемо ускоро извршити чишћење остатака фашизма, међутим, без допуштења да се то дегенерише у злочин и личну освету".

Према једној збирци докумената коју су на енглеском језику словеначке власти објавиле у Трсту 1945. сматрало се да је око 60.000 Словенаца страдало у време фашизма од 1922. Признало се да су „одређени словеначки елементи испољавали шовинистичке тенденције". Бацање окривљених без суђења у јаме („foibe") оставило је дубок историјски траг. То је почело „левим грешкама" крајем 1941. Ослобођење Сплита 1943. је пропраћено сличним потезима. Страдао је цвет југословенски оријентисане омладине. Ту трагедију „синова ОРЈУН-е" обрадио је књижевник Никола Пулић, 1971. Коначна чишћења непосредно после ослобођења далматинског подручја 1944. и 1945. ударила су глогов колац остацима „Срба католика" и историјски процес претварања религије у вододелницу нације је завршен.

Сматра се да је из Југославије отишло 380.000 италијанских држављана, од чега 50.000 Хрвата и Словенаца. Радника је међу њима било 47%. Од 66.000 становника Ријеке отишло је 58.000. Из Баната и Срема се иселило 150–200.000 Немаца. Пре уласка совјетских трупа половина њих је већ била напустила подручје. Захтев чехословачког председника Бенеша маршалу Титу да се из две земље исели и мађарска мањина није успео. Сам Тито није желео етнички српску Војводину, а из Срема нису враћени кући хрватски колонисти у време усташке власти. Повратак 1941. прогнаних Срба из Македоније и са Косова и Метохије није дозвољен.

Око запоседања Трста, без предходног споразумевања, избила је озбиљна политичка криза. Савезници су објавили 22. јуна да ће преузети власт. Тито је хитно послао у Москву изасланика да Стаљину саопшти да ће пружити војни отпор и пуцати. У првом издању ове књиге је погрешно написано да је шеф Титовог кабинета Митар Бакић ту поруку саопштио и са Стаљином обавио разговор. Према усменом казивању члана ЦК КПЈ Николе Петровића, који је у том сусрету био преводилац, Стаљин је саслушао поруку амбасадора Владимира Поповића, ухватио га око руке и у лаганом ходу по кабинету отпоручио: „Кажите Титу, биће Трста! Нас је прошли рат

исцрпео, а сем тога они имају атомску бомбу". У београдским архивима нема докумената из којих би се могле проверити појединости овог казивања. Строго поверљиви извештај Владимира Поповића „Председнику владе – Маршалу Југославије" (Архив Јосипа Броза Тита, I–3–б/602) од 8. августа, даје само податке посредног значаја. Ради се о разговору са Молотовом и Вишинским, након повратка са Подстамске конференције (17. јула – 2. августа 1945). Поповић вели да је верно пренео све што му је саопштено. „Вишински ми је на крају рекао да овога пута нису са мном говорили као с дипломатом". Стаљин је „у међувремену, од Вас тражио исцрпан материјал о раду савезничке војне управе у Трсту и Приморју. Кад су сви добили тај материјал, совјетски представници су енергично тражили да се на тој територији поштује *наша администрација*, тј. да остану Народни одбори, које је сам народ изабрао". Черчил је „после тога ућутао". Ово не значи да је Титова порука Стаљину саопштена тек након бацања атомске бомбе на Хирошиму 6. августа, јер су двојица чланова комунистичке партије у научној екипи око Опенхајмера, Тиодор Хол и Клаус Фукс (Hall, Fuchs), тајно достављали вести о раду на бомби, а Фукс је у јуну 1945. послао и научну формулу за израду бомбе. Совјети су од 1939. радили на својој атомској бомби, али је рат то успорио.

Цела епизода има важну улогу при осветљавању совјетског става према раду југословенског вођства око маршала Тита, који је правио потезе од далеко ширег значаја него што су балканска питања. Касније је у више наврата, а коначно у саопштењу о прекиду односа са Комунистичком партијом Југославије 1948, Стаљин понављао да је југословенско вођство могло изазвати нови сукоб са западним силама. Стаљин се бојао Титове брзоплетости, да велики импровизатор не импровизује и трећи светски рат. Југословенска армија је крајем рата заробила око 300.000 немачких, хрватских и српских војника. Међу хрватским војницима била је и формација генерала Параца, краљеве војске. Ликвидације су биле масовне и не нарочито прикривање, а колики је укупан број жртава тачно се не зна. И ту идеологије покушавају да статистику замене игром повећавања и смањења броја.

Федеративна југословенска држава је коначно успостављена гласањем за Уставотворну скупштину, 11. новембра 1945. Она је почела да ради 29. новембра те године. Први устав је урађен по совјетском моделу. Надбискуп Степинац, остаци Хрватске сељачке странке, Слободан Јовановић са групом бивших министара краљевске владе протестовали су против онемогућавања слободног изражавања и избора. Не сме се порећи да је комунизам имао масовну подршку српског народа, али се подједнако не смеју прећутати ни средства која су за то употребљавана. Комунизам је у целом свету још био нова религија и он је имао подршку у Француској, Италији, Грчкој, Британији. Ипак се мора узети у обзир да је постојао процес дивинизације маршала Тита. У свим биоскопима, кад се у „журналу" појави његов лик и име, сви устају и скандирају. На првој седници Трећег заседања АВНОЈ-а, како се називало његово прерастање у „Привремену народну скупштину", у Београду 7. августа 1945. сви устају и громко и дуго аплаудирају уласку маршала Тита. Земљорадник Драгољуб Јовановић, предратни савезник комуниста, немо стоји, док му Зоговић из првог реда не добаци: „Што не пљешћеш, рђо једна?" Та скупштина је прерасла Народну скупштину и постала легално законодавно тело земље.

На изборима је опозиција бојкотовала, па је уведена и „кутија без листе", популарно названа ћорава. По први пут у историји Југославије од 1918. пунили су је, поред српских националиста, још и Хрвати, очекујући да ће са краљем доћи на власт и Влатко Мачек. Кад је један сеоски учитељ у Босни одговорио сељаку да је у „ћоравој кутији" нашао и једног сеоског издајника, сељак му је одвратио: „Лаже ти брк, учо, јер је само мојих седам Тодоровића убацило у ћораву". Овој политичкој нередовности је главни тон давао сам Тито. Нису у питању његове изванредне способности импровизовања, него несигурност да ће остати на челу државе. На другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу 1943. пред изборе је изложена листа учесника, са подацима за свакога: порекло, политичка припадност, рођење. Само је за Јосипа Броза написано „Друг Тито". Београђани, које ни у рату хумор и сатира нису издавали, нису показивали симпатије за тог вештачког краља и потајно га крстили као „типчина". Веома много „левих грешака" учињено је приликом ослобођења сваког града, сем можда Загреба. Прављене су листе за пресељење угледних интелектуалаца у провинцију. Масони су налазили пут до свог масонског брата Ивана Рибара да их тог намета ослободи. Рибар је тада председник Парламента. Историчар Миле Бјелајац цитира речи Јаше Продановића 1945. да се казна од 12 година робије у Хрватској претвара у смртну казну у Србији. Масовне ликвидације бивших непријатеља никада нису постале освета руље на улици ослобођених градова. Основа за то је постојала, и један од разлога неуспеха консолидовања четничке војске је у осветама које се врше од стране сеоских четничких група. Од 1941. је једна од главних песама била „Мени мајка са дна јаме пише' а мој сине, освети ме више'". Комунисти су крајем рата уводили преке судове, као провидно правно покриће да се онемогући ојачавање језгара герилских снага. Герилски рат се не

сматра завршеним. Историчари се не слажу о тачном броју противника које је комунистичка власт без суђења ликвидирала. То је нарочито карактеристично за престоницу Београд. Вероватно, поименични попис би био нешто мањи од 2.300 појединаца.

Истраживање краја револуције у Југославији 1945. неће бити завршено, ако се не узме у обзир чињеница коју је председник британске владе Винстон Черчил открио у говору који је држао у Фултону у марту 1946. То је чувени говор о „Гвозденој завеси". Он вели да су споразуми са Стаљином у Москви октобра 1944. и Јалти фебруара 1945. били привремени и он их није сматрао коначним. Тада је совјетској страни дато најпре 50% утицаја у Југославији, а сутрадан у октобру 1944. чак 75%. Черчил вели да су стратези западних сила очекивали да ће рат у Европи против Немачке трајати годину дана дуже, а против Јапана годину и по дуже. Он је огорчен што је Стаљин преселио више од десет милиона Немаца и створио Велику Пољску са западном границом Одра–Ниса.

У тим околностима, морају се узети у обзир и могућности да ни југословенска решења није сматрао коначним. Победила је Стаљинова стратегија, формулисана још 1937, да ће у будућем светском рату победити страна која буде производила 3 до 4 пута више тенкова и тешког наоружања. Бедно је изгледала одећа претходницâ совјетске армије пред Београдом, по одећи, исхрани војске, ономе што су носили у ранцу. Али по тешком наоружању, та армија је била апсолутно надмоћна у квалитету оружја и броју.

Тиме је била у стању да рат оконча, не у Берлину 8. маја 1945, него врло брзо на француској атлантској обали. Стаљинова стратешка мисао, да се рат добија у фабрикама и да нема разлике између фронта и позадине, добила је Други светски рат.

Крај Другог светског рата 1945. српски народ је доживео поделjен између два завађена идеолошка табора. Посматране са историјског одстојања од више од пола века, види се да су обе стране биле две изневерене наде; комунистичка је славила победу са вером да је почела сјајна будућност. Поражену страну, као њен симбол, представљао је генерал Михаиловић. Један његов стражар оставио је забелешку из марта 2000. о том сусрету. Стражар је прекршио наређење да са генералом не сме да разговара. Можда су последње речи веродостојно забележене пред смрт биле: „Млади човече, извините што Вас тако ословљавам, јер Вам не знам ни име ни чин, запамтите да су Енглези најгори народ на свету. Шта мислите да они нису знали и одобравали оно што сам ја радио, па су ме после, једноставно, одбацили и оставили на цедилу... Гори су и од Немаца. Са Немцима бар знате на чему сте, а са Енглезима никада. Енглези су спремни сваког

да искористе и продају, када оцене да је то у њиховом интересу. Запамтите, Енглези су најгори народ на свету. У то ћете имати прилике да се уверите". Његов стражар је забележио да се то заиста уверио концем марта 1999, када су британске бомбе поново почеле да падају по Београду.

Генерал Михаиловић је био, без сумње, лично частан човек, на челу једне брадате војске са ножевима, којом су други, преко радија, стратешки управљали. Завршила је од колаборације са Италијанима, до оне са Немцима и једно се предала у колаборацији са британском владом. Брадата војска са ножевима је оставила сећање на њеног заповедника иза решетака, који жали да му је један син био на страни противника, у Модричи преко радија слушао глас своје кћерке на конгресу Омладине Србије како га назива издајником, а трећег сина води са собом на продор у Србији и гледа како на Зеленгори гине. Та је војска са ножевима оставила трајно сећање на српске реке пуне прекланих лешева. То је слика која опомиње да се у будућности више никада не понови. Генералов син Војислав је на Зеленгори пао од комунистичке пушке, млађи брат његовог стражара, такође Војислав, живот је изгубио под четничким ножем. Будућа истраживања ће проверити вероватноћу да је генералу Михаиловићу, за сарадњу са судом, било обећано да ће живот завршити у некој осамљеној вили на обали мора.

Срби у време аго̄није федератӣвне Јӯгославије 1945–1992

Основно обележје развоја српског народа, једнако и свих других у југословенској државној заједници, било је прерастање заосталог сељачког друштва у полуиндустријску европску државу. Што се год може приговорити држави која је створена по облику источноевропских „диктатура пролетаријата", у трајању од краја рата 1945. до слома комунизма 1990, то је био цивилизацијски скок у једно ново друштво, какво пре тога није постојало. По суду главног историчара модерног капитализма, Фернана Бродела, све су источноевропске диктатуре биле изузетно погодан оквир за стварање индустријских друштава. Као и све друге, оне су морале имати фазу бруталне акумулације капитала, које нису биле исте као оне из XVI века у земљама западне Европе, биле су сличне и горе по жртвама.

Пре четири века су „овце појеле људе", како вели Томас Мор, за метафору грамзивост велепоседника да оранице претворе у уносније пашњаке за узгој оваца. У земљама Источне Европе после 1945. ин-

дустријске „машине су појеле сељаке“. Колективизација села је представљала социјални оквир за пљачку вредности пољопривредне производње. На том фонду се обавља убрзана индустријализација сељачких заједница, по цену општег пауперизовања старог села.

У години 1937. у Србији је пољопривредни део становништва чинио 76,3% укупног друштва, према 29% у Француској. У неким деловима Југославије где је живео српски народ, тај проценат аграрног света још је и виши. У Босни и Херцеговини, према попису из 1948, у градовима је живело смо 10% укупне популације, а Срби ту сачињавају само 2%. Децембра 1946. донет је Закон о национализацији, којим је почело темељно разграђивање, према комунизму непријатељски расположеног грађанина. У деветомилионској Србији, само, то је изазвало „културни шок“, како каже Љубомир Димић у студији о српској државности (2001). Тада није одмах национализовано занатство, што је урађено другом национализацијом 1948.

У време успеха индустријализације у прве две деценије, 1945–1965, село је у Југославији напустило 9.200.000 људи. Један милион Срба се преселио у Србију из других република. Та унутрашња сеоба је више уназадила град, него унапредила село. И град и село, каже Димић, постали су „културни хибриди“. Изливањем ове готово десетомилионске масе сељака на градске тротоаре Србије, нестаје старог грађанина. У исто време се у колективизованом селу ствара аграрни пролетаријат. На обе стране се нови идентитет изграђује „мимикријом живота“, у граду се живи сељачки, а на селу нестаје менталитет власника парцеле – домаћина који не производи за тржиште. То претварање бивших ратника у нове грађане Бранко Ћопић је називао „осмом офанзивом на свиленгаће“.

Први петогодишњи план развоја југословенског друштва као целине донет је 1947. Разлике су биле последица географског положаја појединих република и војне стратегије за случај рата. Тешка индустрија, која се највише односила на изградњу моћне армије, била је концентрисана у Србији и Босни и Херцеговини. Производња камиона се, из предратне београдске фабрике, пребацује у погоне за ремонт возила са целог балканског простора, које су подигли нацисти у Марибору. Србија је касније изградила моћну фабрику камиона у Прибоју. У исто време се завршава мамутска фабрика алуминијума у Фужинама. Немци су намеравали да од довоза балканског боксита ту производе 200.000 тона алуминијума годишње, према 500.000 које су Сједињене Државе тада у целини производиле. Босна и Херцеговина је добила велику железару у Зеници и увоз гвоздене руде и квалитетног угља железницом са морске обале. Та челичана је од почетка била и остала нерентабилна. Слично је и са другом, у

Смедереву, која је имала неку предност јер су се речним бродовима и руда и угаљ довозили јефтинијим бродовима. Србија је изграђивала обојену металургију, на првом месту олово и цинк у Приштини (Косово и Метохија) и бакар у Бору. У Нишу се изграђује „Електронска индустрија“. Први радио апарати су продавани ударницима и заслужним грађанима, и тако вршили функцију цивилизовања. Бродоградња се концентрише у бивше италијанске погоне у Ријеци и у Пули, а Бока Которска у том погледу стагнира. Код Травника израста нови „град топова“, око Сарајева погони за производњу тенкова, у Мостару велика фабрика авиона. У свим тим радионицама први учитељи су из крагујевачке фабрике оружја. Изградња индустрије по систему петогодишњих планова трансформише се од 1965. До тада је Србија изградила индустрију мотора и возила (трактори, камиони, аутомобили), машина (Ниш, Београд), петрохемија (Панчево, Нови Сад).

Врло је касно почела критика система планирања, чији је слом започео након 1965. У познатом „Меморандуму Српске академије наука и уметности“ 1986. оцењено је да је планирање темељито разорено (иако се формално одржавало). За другу половину 1960-их план није донет, „а каснији петогодишњи планови, без неопходне подршке средстава и мера, остале су декларације које никог нису обавезивале“. За то време број Срба у Хрватској, од четвртине становништва после 1881, 1991. спао је на 12%. До избијања грађанског рата 1991. у Србију се из Босне и Херцеговине уселило око милион људи. До пописа 1981. преселило се у Србију 266.637 Срба и у Хрватску 205.542 људи. Годишње је тај егзодус немуслиманског становништва износио 13.500 становника годишње. У Србији се они углавном тискају у градове, сем мањег броја колонизованог у Војводини. Тако је у Србији број пољопривредног народа, од 74,7% из пописа 1948, смањен на 56% из године 1961.

Поред свих поремећаја који су направљени после 1965, када нагли раст индустрије стаје, мора се рећи да је претходни период од краја рата 1945. представљао историјски цивилизацијски преокрет. Комунизам је заиста још био религија и он је управо због тога био тако ефикасан. Масовне омладинске радне акције су примењиване од почетка стварања ослобођених територија, после 1941, иако њихова пракса није постојала у Совјетском Савезу. Изграђује се железничка пруга Брчко–Бановићи, па Шамац–Сарајево, где се уски колосек напушта и изграђује европски. Аутопут Загреб–Београд се подиже масовним радним акцијама омладине. У европским земљама и у Немачкој тај систем је након што су нацисти преузели власт 1933, произвео улогу замајца за извлачење економије из кризе и стагнације.

Иако се не може тврдити да је таква југословенска пракса позајмљена из немачког примера, она је и овде вршила функцију замајца да се друштво из историјске кризе аграрне пренасељености убрзано трансформише у урбану индустријску заједницу.

Први петогодишњи план од 1947. почивао је на инвестицијама које су исцеђене из пољопривредне производње. Постојале су различите форме задруга, неке наслеђене из предратног времена. Сељачке радне задруге, по моделу совјетских колхоза, процветале су 1949. Као доказ верности совјетском типу социјализма, после прекида веза са Совјетским Савезом, 1949. уследила је насилна колективизација. Она је највише погодила Војводину, која је све више постајала житница Југославије. У Србији је 21% обрадивих површина ушло у сељачке радне задруге. У Босни је тај проценат био нешто нижи, а у Македонији и Црној Гори тај проценат је достизао до 50, па и до 80% обрадивих површина, највише у целој држави. У Хрватској и Словенији је био најнижи – 12% и 14%.

Од ослобођења 1945. уводи се систем присилног откупа од државе по одређеним ценама. Он је настављен и после 1946. Показало се да сељачке задруге по копији совјетског система не доносе профит и повећање производње.

Такве задруге уопште нису биле комунистичког порекла ни у Совјетском Савезу. Настале су копирањем тржишних задруга („Marktgenossenschaft“), које 1919. стварају немачки комунисти у покушају социјалистичке револуције, како би исхранили гладне раднике у градовима. Други пример су давали анархисти по Украјини, угледајући се на традицију задруга из XIX века. Систем тракторских станица је напуштен 1950, а обавезни откуп годину дана после. Насилно стварање задруга је изазвало отпор. У децембру 1949. у околини Велике Кладуше се побунило муслиманско становништво. Тамо је, иначе, кампања за укидање муслиманске ношње за жене довела до отпора, који је генерал Омановић војском угушио. Део албанског становништва је искористио споразуме краљевске дипломатије и турске владе пре рата, па се иселио у Турску.

Копирање совјетског система је брзо напуштено, а уместо њега је остављано да се откупом обрадиве површине и арондизацијом стварају јака пољопривредна добра индустријског типа. Од 1955. знатније се уводи и механизација. У 1974. у Југославији је било 195.125 трактора, према 6.266 у години 1951. Без обзира на све суровости које су у овом начину стварања модерне пољопривредне производње показане, то је ипак био изразито успешан цивилизацијски успон. Најзначајнија је била подела југословенске територије на оне на којима се производе цереалије и оне на југу, где се оставља простора

другим културама. Први пут у историји, сељаци јужних области (Црна Гора, Херцеговина, Далмација) не употребљавају дрвену ралицу да преору осамљене парцеле у каменом кршу. Није успео покушај да се у топлијим крајевима, уместо јечма, гаји памук, а крш ублажи садњом еукалиптуса. Гајен је и кикирики, али није успео. Заједно са ишчезавањем дрвене ралице, нестало је јаребица, а дивље свиње су потражиле дебљу хладовину на северу. Први пут у нашој историји сељак почиње да купује готов хлеб, уместо да га прави код куће. Модернизација друштва једино није успела код албанских и босанских муслимана. Угушена је због демографске експлозије.

Југославија се почела изграђивати као социјалистичка, федеративна држава, на оним територијалним тековинама које је успоставила ранија вековна традиција и уједињење 1918. Ипак, није сасвим јасно да ли је ужи круг руководилаца око маршала Тита заиста рачунао да ће Југославија увек остати таква. Они су, ипак, били деца васпитана у духу циљева планетарног уједињења свих радника света у једну нову творевину, у којој остварене националне државе нису биле њихов идеал. У разговору са страним новинарима 1953. Тито је изјавио да би он „хтио доживјети да Југославија буде до максимума стопљена у једну чврсту заједницу, да она не буде формална заједница, већ заједница у којој ће бити једна, југословенска нација, у којој ће од пет народа постати једна нација“. Другом приликом је говорио да су границе међу југословенским републикама биле тамне шаре на мраморном ступу, које мрамор не раздвајају, него га интегришу.

Остаје ипак питање да ли је идеал припадника Титовог круга био да усавршавају такву земљу какву им је историја стрпала у шаке да брину о њој. Тек ће раскид са Совјетским Савезом значити и прекретницу у којој су неки магловити циљеви о друкчијем социјализму у будућности престати да постоје. Комунистичка партија је стриктно задржавала кадровски карактер строго конспиративне организације. Нарасла је од 12.000 људи пре почетка револуције, на 141.066 чланова на крају. Тек кад због критике совјетског вођства 1948. постане јавна у својој сопственој земљи, она ће постати огромно тело, најпре са 283.000 чланова, а затим 483.000. Пре 1948. она је једно тело „у магли“. Тек се у мају 1945. ствара Комунистичка партија Србије, са издвојеним деловима – Војводина и Косово и Метохија, а у августу 1946. стварају се комунистичке партије Босне и Херцеговине и КП Црне Горе. За Босну и Херцеговину је то урађено на тајно одржаном конгресу у Мостару. Нису објављени записници, да би историчари имали барем основне податке.

У разговору Едварда Кардеља са Стаљином у Москви, у априлу 1947, Кардељ вели да „код нас на територији Косова и Метохије има и данас више Албанаца него Срба. Ми мислимо касније, кад се још боље повежемо с Албанцима да им уступимо те територије". Са бугарским комунистичким вођством се стално воде разговори о будућем још чвршћем повезивању, са могућим укључењем Пиринске Македоније у Вардарску Македонију. Са Стаљином није постојало до краја слагање око помагања устанка грчких комуниста. Историчар Јожа Пирјавец, Словенац по рођењу, предавач на италијанским универзитетима, 1990, у делу о хладном и врућем рату између Тита и Стаљина, навео је да су југословенски комунисти у Северној Италији тајно организовали наоружану формацију од осам хиљада пушака.

Амерички историчар Лоренс Вајтнер (Lawrence S. Wittner: American Intervention in Greece. 1943–1949, 1982) вели да је постојало неслагање између Стаљина и Тита о питању комунистичке победе у Грчкој. На Постдамској конференцији, у јулу 1945, на британски покушај да се говори о понашању комуниста у Југославији, потегао је питање комуниста у Грчкој. Одмах је одустао кад је Черчил повукао свој став о Југославији. Британцима су остављане одрешене руке у Грчкој, па је један члан вођства грчке Комунистичке партије, који је путовао у Москву да тражи подршку за устанак против Британаца, одмах враћен назад. „Супротно од Руса, Југословени су у новембру 1945. охрабрили КП Грчке да се супротстави наређењима о разоружању. Стога су пратили избијање борби у Атини са растућим одушевљењем", а у говорима и радио емисијама жестоко нападали британско понашање.

На основу тога се мора закључити да је југословенско вођство и даље остајало привржено одређеним концепцијама Коминтерне, иако је она 1943. била укинута, управо због неслагања у вези са националним питањем и националним циљевима. Постоји врло мало извора за описивање идеолошких разлика између југословенског и совјетског вођства, после ових промена од 1943. Управо због југословенских комуниста, септембра 1947. у Варшави је створен Информациони биро комунистичких и радничких партија, са по два представника из осам комунистичких партија – бугарске, италијанске, француске, мађарске, пољске, совјетске, југословенске, чехословачке и, касније додате, албанске. „Информбиро" је био неуспела копија Коминтерне, под контролом совјетског вођства, иако му је седиште најпре било у Београду, а затим у Букурешту. У резолуцији којом је југословенска партија 1948. искључена из овог тела, Стаљин је пребацио југословенским руководиоцима да је Кардељ подносио предлог о утапању Југославије у совјетску државу. До данас није откривено када је и у ком облику ово урађено и ко је иза тога стајао.

Веродостојност ове Стаљинове оптужбе не би требало доводити у питање, јер је она у складу са Кардељевим предратним становиштем да је стални циљ словеначког националног покрета увек била државна независност Словеније. Због присуства фашистичких држава на границама, савез са Србима се морао одржавати, али је недвосмислено било да и даље остаје независност националне државе, као идеал. Та би држава онда могла да улази у неке друге државне савезе, али Кардељ не говори о неком проширеном, европском поретку око совјетске државе.

Југославија је учвршћивана као доследна диктатура, са огромном партијом, која се због ових коначних циљева држи у конспирацији. Није могуће схватити кризу будуће југословенске државе, ако се не узме у обзир да циљеви њеног вођства до прекида са Совјетским Савезом 1948. нису били исти као после тог прекида. Постоји разлика у поимању принципа „народне демократије", на коме би требало да се стварају нове социјалистичке земље.

На југословенској страни се не поштује многопартијска структура Народног фронта. Као и у другим земљама, у Југославији се друге партије изнутра мењају и претварају у пратећа тела комунистичке партије. Јединствени Народни фронт Југославије је створен на конгресу у Београду 5–7. августа 1945. Његова основа су омладинске, женска и синдикална организација. Присуство других странака је било неопходно, јер ради њих је та организација и створена, али оне у њему губе свој програмски идентитет. До октобра 1945. из државних органа се повлаче Милан Грол, Иван Шубашић и још неколико политичара из предратне Хрватске сељачке странке. Сукоб са Драгољубом Јовановићем га је одвео у тамницу, касније на робију од девет година. Народ не цени те наивчине, као што њихови потоњи следбеници тврде. Шефу републиканске партије Јаши Продановићу су после његове смрти 1948. у функцији потпредседника владе, преко ноћи на гробу оставили епитаф „Краљу веран, Титу одан, овде лежи Јаша Продан". И пре него је Народни фронт 1952. прерастао у Социјалистички савез радног народа Југославије, он је постао јединствена политичка организација као субсидијарна основа Комунистичке партије. Укида се и привидна аутономија других странака. Сваки покушај да друге странке организују своју омладину доводи до масовног хапшења. Један манастир на Фрушкој гори привремено је постао импровизовани затвор.

За свако разумевање историје српског и других југословенских народа у време комунистичке власти 1945–1992, неопходно је нај-

пре да се наслика основа решавања националног питања, како су га његове вође поимале и браниле у својој младости, пре рата 1941. Едвард Кардељ, потоњи главни идеолог покрета, отац свих закона и устава којима су мењани друштво и држава, објавио је 1939. велику расправу „Развој словенског националног питања". Тада је још имао стари псеудоним „Сперанс", који ће у рату заменити другим. Он већ на почетку вели да словеначки народ 1918. није остварио своје народне циљеве. Уместо тога, он је још више подељен, а у оквиру југословенске државе није постао равноправан са другима. Остао је подељен у четири државе, а на његовим границама су две велике империјалистичке силе. Циљ Словенаца је увек био да створе своју независну државу, а унитаристичко спајање је само један облик тираније.

Они су се држали Аустрије, јер је то диктирао Ватикан. Католичкој цркви је била неприхватљива мисао да би Југославију могло водити православље, каже Кардељ. После 1918. развој у Хрватској, као и у Словенији, показао је да су Срби, Хрвати и Словенци „три самоникла народа, чији се братски суживот може постићи само онда, ако у политичком уређењу државе буде зајамчен слободни развој свакога народа". Словенци се сада (1939) морају држати југословенског државног оквира, али ће то бити могуће само од развоја околности. Мислио је на могућност веровања словеначких сељака да им Немачка може донети независност, као што је, управо те године, подарила Словацима. „Наместо гесла о самоодлучивању народа које је празно и варљиво, ако се не допуни потпуним јемством за народну независност, ми смо поставили јасно гесло о самоодлучивању народа с правом *до отцепљења*, које једино лако јамчи да сваки народ слободно одлучи о облику свога живота међу другим народима". Цитира Масарика из октобра 1918. о томе да је слобода основни услов федерализације и да ће се „слободни народи средње и западне Европе лако федерализовати, ако ту буду сматрали за потребно". Кардељ не одобрава средњоевропске перспективе словеначког народа. У Југославији словеначки народ треба да оствари средиште окупљања свих Словенаца. „Југославија има значај за Словенце само толико и дотле, док у њој буду обезбеђени њихови словеначки народни интереси. Ко буде тражио њен значај негде друге, заћи ће на странпутицу". У првом издању своје расправе, Кардељ је високо хвалио политику Влатка Мачека. Цитирао је његово схватање национализма, као тежње за слободом, иако, у принципу, осуђује национализам. Ипак, сматра да постојећи југословенски оквир треба одржавати, јер једино он даје могућност одбране словеначких националних интереса и историјских тежњи.

Када је 1962. Кардељ стварао темеље новог југословенског устава, са тенденцијама претварања федерације у конфедерацију, ова предратна становишта постала су јаснија. Она су и пре 1962. представљала основу понашања. Тршћанско питање није сматрано завршеним. Створена је посебна организација Комунистичке партије за Трст и Јулијску Крајину, уз одређене везе са Словенијом. Два пута је изазивана међународна криза због обарања америчких авиона, при којима је једном дошло до погибије целе посаде.

Овакво поимање организовања положаја Словенаца у југословенској заједници није ни на који начин требало да даје повода сталном погоршавању односа са Совјетским Савезом. Нису уверљиве теорије о томе да је избацивање југословенске Комунистичке партије из Савеза Информбироа дошло услед незадовољства југословенских вођа због совјетског искоришћавања. Посебно се наводи претварање Југославије у колонијалног партнера, преко мешовитих друштава. То јесте један од фактора, али не најбитнији.

Сада је тешко открити прве корене неслагања совјетског и југословенског вођства, које ће 1948. довести до потпуног разлаза. Та неминовност је дала сличне плодове у односима са свим комунистичким покретима који су сами, без одсудне улоге совјетских тенкова, та вођства довела на власт у њиховим земљама. У кинеском случају је расцеп, чак, био и дубљи. Све од Антикоминтерна-пакта, у Европи 1937, југословенско вођство је морало глумити да је потпуно самостално и да не делује по наређењима из Москве. Постојао је покушај да се 1939, након савеза са Трећим рајхом и уласка совјетских трупа у три балтичке републике, Коминтерна укине. Стаљин је касније Ђиласу објаснио да то није урађено, јер би изгледало као изнуђен корак, под немачким притиском. Широка основа неслагања југословенских и совјетских вођа извире из круга чињеница, које појединачно нису видљиве и, саме за себе, не значе много. Југословенски вођи нису могли следити наређења да се не истрчава са коначним комунистичким циљевима, из једноставног разлога што они нису имали корен у народу којег је, по московским наређењима, требало да воде. Од анонимности у националним јавним мњењима, горе је непоштовање које је према њима показивано сваки пут када се отворено идентификују.

Тито је у свим сусретима са англосаксонским представницима, толико уверавао да је самосталан, да би било немогуће да и сам у то није веровао. Присуство у масонским ложама, чија су седишта у Лондону, не дозвољава да истраживачи говоре пуним устима. У сваком случају, постоји могућност да је Тито пристајао на одређене уступке британској политици, за које није био уверен да би их „га-

зда“ у Москви одобрио. Није му било пријатно када је водио државну делегацију у Москву, на први значајнији сусрет са Стаљином. Милован Ђилас је у *Разговорима са Стаљином*, 1962. описао како је Тито, пред слетање у Москву, био узнемирен и утучен. Не само од лета авионом, него највише због сусрета који је следио: „исцрпљен, зелен је исцедио задњу кап снаге воље да одрецитује свој поздравни говор и прође кроз церемоније“, Ђилас је пре те посете, сам у разговорима са Стаљином, добио утисак да је Стаљинов циљ у том разговору био да уплаши југословенске вође, „са циљем да ослаби њихове везе са Западом и, у исто време, да подреди њихову политику својим интересима и својим односима са западним државама, посебно Великом Британијом“. Без сумње да је совјетска обавештајна служба о Титовим обећањима Черчилу знала више, него што смемо да претпостављамо.

Иако је ценио Тита због способности да се снађе у свакој ситуацији и веровао да ће бити врло користан за развој комунистичког покрета у западној Европи, Стаљин није поштовао његове импровизације. Све совјетске вође су, укључујући и самог Стаљина, свој Политбиро обавештавали о иступима у јавности и говорима које је требало одобрити. Тито никада није читао говоре, него је импровизовао. Стаљин га оштро опомиње да ће га јавно дезавуисати због једног говора у Марибору, у коме из групе држава, које су угњетавале југословенски народ, није издвојио Совјетски Савез. Позван једном да се обрати групи Бањалучана, Тито је почео говор са „Другови, Тузлаци“. На исти начин је Требиње прогласио Црногорцима, јер је са говорнице видео да већина носи црногорске капице, („завратке“). У његовом животу књига је играла малу улогу, сем оних са његовим фотографским портретима, које га приказују како помно чита старе књиге са златотиском из краљевске библиотеке. Писменост му није била боља страна образовања. Он не пише, нити сам на конгресима чита реферате, или иза себе оставља било какве писмене пројекте, закључке или теоријске расправе. За великог државника га је квалификовала интуиција и познавање карактера људи.

Данас би се могло закључити да је главни разлог прекида односа са СССР-ом 1948. било самостално југословенско одређивање својих националних циљева. Стаљин је посматрао, можда и до одређеног степена и на махове одобравао, југословенске напоре да створе једну Балканску федерацију. Једном је сликовито прстима показао како Југословени могу да прогутају Албанију ако то желе. Аустријски историчар југословенског порекла, Владислав Марјановић, у једној студији писаној за европске високе школе 1998, о Средњој Европи и аустријској политици развоја Средње Европе, вели да

се Стаљин противио стварању Балканске федерације, јер је она требало да обухвати Југославију, Бугарску, Грчку, Албанију, Мађарску, Чехословачку, Румунију, па чак и Пољску.

Ову чињеницу, као и свеукупан начин размишљања, наука није узимала у обзир, али је тиме осиромашила опште истраживање узрока тако историјски значајног догађаја, као што је избијање непријатељства између две комунистичке земље. Овакав концепт организовања земаља Источне Европе је постојао. Британски „Форин Офис“ је од 1942. био обавештен да се Ватикан враћа предратној идеји источноевропског „Intermarium“-а. Реч је потекла од „intermare“, земље међу Балтичким, Црним, Егејским и Јадранским морем. Посебно се од 1930. под тим подразумева један савез држава, као брана против Совјетског Савеза. Крајем рата 1945. ту идеју, или сличну њој, заступао је генерал Де Гол. Амерички изасланик код француског председника пуковник Микше (F. O. Miksche) касније ће објавити књигу о Дунавској федерацији, тј. студију о омашкама у прошлости и могућностима за виталнију регију Европе у будућности. У тај свој „Дунавски комонвелт“ још није убрајао и југословенске земље, али је уз Аустрију везао Чешку, Моравску, Словачку и Рутенију. Док комунисти нису у Чехословачкој отели власт 1948, то није било нереално планирање. После прекида односа Југославије и Совјетског Савеза 1948, амерички планери су у овај комплекс почели да убрајају и Југославију. Владислав Марјановић цитира извештај аустријског амбасадора из Београда 1955. о томе да је маршал Тито заинтересован за сарадњу са Аустријом како би се Руси избацили са тог простора. Југословенска влада ће се касније озбиљно укључивати у процесе везивања својих регија за Аустрију.

Избацивање Југославије из Савеза комунистичких партија 1948. представљало је преломни догађај у тријумфу југословенског комунизма под вођством маршала Тита. Његови биографи наводе да је у почетку кризе једино он био равнодушно опуштен и уместо седничења на бесконачним састанцима, отишао је на Брионе да предахне. То је лепа слика смиреног херојства, која је југословенском маршалу, без сумње, пристајала. Ипак, потребно је имати у виду и чињеницу да су Бриони – некадашње летовалиште хабзбуршког цара и италијанског краља – делом били под британском окупацијом. Не мора се тврдити да је маршал ту могао да се мирно посаветује са неким значајним британским изаслаником. Ова сумња је разлог више да историчари њушкају по старим хартијама.

У почетку је Централни комитет дозволио изјашњавање о Резолуцији Информбироа. Објашњено је да Тито и Кардељ нису смели да иду на састанак Информбироа у Букурешту, јер су били уверени

да се одатле неће вратити. Зна се да су обојица добили виле у Женеви, али никада није откривено када су грађене и којим поводом. То није доказано. Цели Централни комитет КП Босне и Херцеговине је затражио разговоре у Београду. Једино их је Ђуро Пуцар поздравио и рекао да је њему све јасно. Одмах је постао и секретар тог комитета. Осталим члановима је прогледано кроз прсте, али је пређашњи секретар Родољуб Чолаковић остатак живота провео изолован и послушан.

Југославија је доживела један период терора после 1948. године. Љубодраг Димић, у делу „О српској државности“ (2001), наводи да је у погон стављена мрежа од око два милиона доушника и информатора. Ухапшена су 55.663 осумњичена, по званичној оцени, али је број свих привођених знатно виши. Касније је јавно признато да је већина била невина. У Србији је ухапшено 28.661, у Хрватској 22.000 осумњичених. И то су већином Срби. Концентрациони логор на Голом отоку ће постати симбол бруталности у југословенској историји, без обзира на то што је апсолутна већина народа одобравала последице. Каже се да је идеју за логор дао Едвард Кардељ. У Грчкој је постојао сличан логор за грчке комунисте и неко би некада требало да направи паралелу. Претпоставља се да је од система самокажњавања погинуло око 400 људи, али број обогаљених се креће до неколико хиљада. То је била најгора тиранија у ондашњем свету. Она је ипак брзо престала, са последицама постепеног демократизовања политичког поретка. Остаће, међутим, све до пропасти југословенске државе правило да не може постојати никакав умишљеник који би се усудио да учини било какав, макар симболичан приговор. У старој гарди која је изнела револуцију, ипак је било људи који су то могли радити. Другим речима, очигледан прогрес ка вишем степену политичке толеранције није долазио од законских прописа, него од круга руководећих људи који су сами, у затвореном кругу, одређивали правац развоја.

Поредак који је Југославија почела да изграђује после прекида односа са Совјетским Савезом 1948. и почетка десталинизације источноевропског тоталитаризма, ипак није био демократски. Он је и даље, до Титове смрти 1980, остао лична диктатура, после тога диктатура једне изоловане елите чији се круг није могао споља мењати. Одмах после прекида са Совјетским Савезом почело је увођење мера децентрализовања и пораста права самоуправљања. У децембру 1949. дозвољено је да 215 већих предузећа, везаних за војску, почну експерименте са увођењем радничког самоуправљања.

Коначно, Народна скупштина је усвојила 27. јуна 1950. Закон о радничком самоуправљању. Са индустрије ће се то проширити на

просвету, а затим на све друштвене делатности, сем индивидуалних поседника и сеоских задруга. Још увек је партијска структура власти све држала у рукама. Историчар Џон Лампи (Lampe), у поменутој књизи „Југославија као историја“ (1996), цитира извештај америчког амбасадора из 1954. да „Тито и његов унутрашњи круг расправљају о питању како да се изврши децентрализација, а да се не изгуби политичка контрола. Одлучили су да су гарантоване цене и организација партијске хијерархије, за сада, боље јемство него класна свест“. Самоуправљање је тиме изиграно. Остало је тешка декорација на старом комунистичком поретку државне контроле свега постојећег.

Увођењем радничког самоуправљања у Југославији почет је модел једног друкчијег типа социјализма, ослобођеног тоталитарне стеге. Називали су га „социјализмом са људским лицем“. Пре него што се покуша дефинисање шта је то „титоизам“, како се овај нови систем свуда у свету називао, потребно је одговорити на питање одакле је дошла идеја о радничком самоуправљању. Постојало је уверавање о томе да је то „све по Марксу“, уз кафанску доскочицу „пола по Карлу, а пола по Гручо (Groucho) Марксу“. Навођени су неки примери Париске комуне 1871, али је то немогуће потврдити. Навођени су и примери из ране фазе совјетске историје. Перез Баро је заступао интересантну тезу о томе да је „Радничка контрола индустрије“, уведена у јесен 1936. у Каталонији, утицала на победу идеје радничког самоуправљања у Југославији.

Нису у питању само раднички савети у предузећима и свим друштвеним установама, него филозофија подруштвљавања, на којој је цела та историја почивала. Готово исти систем подруштвљавања и радничког самоуправљања је први пут уведен у темеље друштва и државе у Мусолинијевој „Republica di Saló“ 1944. Након што су га ослободили нацистички падобранци, Мусолини је најпре посетио Хитлера у његовој пруској „Вучјој јами“, вратио се у Италију и почео грозничаво да обнавља фашистичку странку и страначку милицију. Конгресом у месту Сало у северној Италији, Италија је уставно проглашена за нову социјалну републику. Наступио је сурови грађански рат, који је оставио печат на целој италијанској будућности.

У италијанском фашизму је одраније постојала дебата о трансформацији друштва, од државног капитализма у његов либералнији, самоуправни вид. Требало је да се ствара нови друштвени поредак, који ће избећи класични капитализам, али и класични бирократизам у социјалистичком систему совјетске државе. Уместо да држава буде власник средстава за производњу, уводи се установа подруштвљавања производње и један нови тип власништва. На конгресу у Салу усвојен је нови устав подруштвљавања, или званично „По-

већа подруштвљавања“ (Carta di socializatione). За разлику од Југославије, подруштвљавање у Италији односило се само на стратешку, тешку и средњу индустрију. Мала предузећа су остављана у приватном поседу. У подруштвљеним предузећима се уводе раднички савети, поред њих још управни одбори, а постоје бирани директор и једна руководећа партија, иза завесе, која ствар усмерава. Немачки нацисти су били сумњичави према овом „социјализовању“ и сматрали су да је то поткрадање комунизма. У обиласку аутомобилских фабрика у Торину, њихов амбасадор је посматрао тај нови систем управљања тако великим индустријским комплексима и закључио да јесте ефикасан и успешно води фабрику. Веровао је да италијански фашизам експериментише једном комунистичком идејом. Страх од социјалне револуције је, без сумње, био историјска подлога да се овако крупна трансформација фашизма, уз очување целог његовог бића, могла предузети.

Тај систем подруштвљавања је био уведен у све индустријске погоне са више од милион уложеног капитала или са стотину запослених радника. Одатле се може прихватити као тачно да су овакви раднички савети постојали на територији коју су ослободили југословенски партизани, као што се вели у „Енциклопедији самоуправљања“ из 1979. На Ријеци, у Истри, око Горице, заиста је било живо подруштвљавање фабрика – долази југословенска војска и одмах их национализује.

Да је идеја подруштвљавања производње могла бити примљена од стране југословенског друштва, потребно је захвалити чињеници да она има ранију европску и домаћу, српску традицију. Како је писао Саво Мојић 1929. („Привредни парламенат“), у уставу немачке Вајмарске републике били су прописани раднички одбори у индустрији. У српској традицији, не треба је тражити у задругама Светозара Марковића из 1872, него у амандманима на Видовдански устав 1921, Земљорадничке странке М. Аврамовића. Та је странка од раније направила овакву идеолошку еволуцију „у десно – како каже Мојић – па због тога изгубила ранију снагу у народу“. У четничком покрету генерала Михаиловића било је група, појединаца и партија (Социјалистичка странка) који су имали неке пројекте увођења радничких одбора у индустрији. Усташки покрет у Хрватској се битно разликовао од српског четништва, јер је захтевао у својим темељним идеолошким начелима да „сваки појединац мора имати неко приватно власништво“.

Да су италијански фашистички закони о подруштвљавању индустрије били ипак основни извор овог југословенског подруштвљавања, показује анализа два темељна закона којима је оно спроведено у дело. Од тога зависи и коначна историјска оцена ове југо- словенске историје, тј. да ли је то био производ еволуције југословенског комунизма и оригинално решење, или само проклијавање нових младица на сасеченом италијанском пању из 1944. и 1945. Темељни италијански документ је „Повеља из Вероне. Законски декрет о подруштвљавању предузећа“, на основу решења на првом скупу обновљеног фашизма у Верони 13. јануара 1944. Темељни југословенски документ је „Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива“. Оба су објављена у службеним листовима држава. Југословенски је објављен 5. јуна 1950. Италијански је подељен у 48 чланова, са седам тематских делова, а југословенски има 50 чланова и шест делова. Наслови неких од тих тематских делова упућују на закључак да је југословенски законодавац држао на столу италијански модел из 1944:

„La Carta di Verona, Decreto legge sulla socializzazione delle imprese“	„Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива“
I Управљање предузећем	——— Основна начела
II Управа предузећа друштвеног капитала. Чл. 4: „Скупштина, управни савет, надзорни колегиј“.	——— Раднички савет предузећа
III Управа предузећем индивидуалног капитала	——— Управни одбор предузећа
IV Управа предузећем државног капитала	——— Директор предузећа
V Заједничке одлуке претходних делова	——— Раднички савет, управни одбор и директор
VI Шеф предузећа и администратори	——— Прелазак и завршне одредбе
VII Квоте и капитали	——— (Нема)“.

Италијански закон одређује да предузећем управљају директор, генерална скупштина, управни савет и надзорни колегијум (collegio sindacale). Између италијанског и нашег закона постоје разлике у др-

жавној и приватној индустрији, акционарским друштвима и друштвима са ограниченим јемством. У два последња случаја се изоставља надзорни колегијум. Италијанског директора бира скупштина тајним гласањем или у случајевима код приватних капитала још и ортаци. Југословенског директора именује држава. Југословенско самоуправљање се разликује од италијанског по томе што има радничке савете, који бирају управне савете, а немају надзорни колегијум. У оба случаја заједничка је скупштина свих запослених, која се у југословенском закону назива радни колектив (касније скупштина радних људи). У оба случаја предузећа морају имати своје статуте (правилнике у југословенском закону). У оба случаја се запослени деле у категорије радника, техничког особља и чиновника администрације. Југословенски закон предвиђа да за самоуправна тела мора бити кандидата исто толико колико ће бити изабрано, а италијански закон предвиђа више кандидата него што ће бити изабрано. Задаци ових самоуправних тела јесу да воде предузеће, укључујући ту буџете који су у складу са планом државе у југословенском, и министарства у италијанском закону. У оба случаја постоји право поделе добити. Италијански закон захтева да радници приликом расподеле не могу добити мање од 30% добити, а југословенски закон о томе не говори.

Неопходно је узети у обзир да италијански закон не предвиђа подруштвљавање производње у предузећима која имају мање од 100 запослених, а југословенски у свим предузећима. У Италији је самоуправљање важило само за индустрију, али не и за културу, науку и неке друге друштвене делатности. Разлика је и у томе што је југословенски закон раздвојио раднички савет и управни савет, а у италијанском је исти, алтернативно назван „consiglio di amministrazione (di gestione)". Југословенски закон је самоуправљање предузећа препустио управном савету, а не радничком, који га бира, а тиме и удаљава од произвођача. Разлика је огромна у очувању слободног тржишта у Италији, као и то што је подруштвљавање извршено у државним предузећима, а у осталим предузећима је појам индивидуалне својине сачуван. Држава је названа „Италијанска социјална република", а у Југославији је слична измена дошла са уставним променама касније. У Италији је било нејасно како су приватни капитал и приватна својина постали друштвени и како је капиталистима одузето право вођења предузећа, али се и тој земљи ипак уводи. И ту се дели добит. Раздвајање радничког и управног савета, иакс је допринело бирократизовању југословенског самоуправљања, ипак је немерљиво придонело да се ти савети не своде само на замерке око деобе добити.

Ово није једина установа која је уведена у уставни поредак социјалистичке Југославије, а личила је на истоветне установе у међуратним и ратним фашистичким државама. После масакра бечких радника и проглашења диктатуре, у Аустрији је 1934. уведена потпуно нова структура државе и парламента. Уместо бирања посланика (59 људи), њих су у парламент бирали и слали различити сталежи. Циљ таквог начина бирања је био да се католичка Аустрија не утопи у немачки „Трећи рајх". Уставом од 1. маја 1934. проглашена је за „Хришћанску сталешку државу" („Christliche Ständesstaat"). Она је била федерација традиционалних аустријских покрајина („Länder"). То је било слично италијанском систему, проглашеном 1927. „Повељом корпорација". И ту су корпорације биле већа, различитих занимања и професија, али их је било више.

Уставни поредак социјалистичке Југославије из 1963, који је теоријски разрадио Едвард Кардељ (са Владимиром Бакарићем) био је веома сличан уставном парламенту аустријске сталешке државе:

Државно веће (Staatsrat)	Савезно веће
Културно веће (Kulturrat)	Просветно-културно веће
Привредно веће (Wirtschaftrat)	Привредно веће
Земаљско веће (Länderrat)	Здравствено-социјално веће
	Организационо-политичко веће

У југословенском случају је постојало и Веће народа, слично Земаљском већу у Аустрији 1934. Веће народа је расправљало о питањима промене устава и уопште питањима државног политичког система. У културно веће у аустријском систему делегате је бирала и католичка црква. Југословенски историчари су уочили сличност аустријског и југословенског уставног система, а сличност са „Повељом подруштвљавања" у Италији 1944. обелодањена је у тренуцима кризе комунизма. Нејасно је како је у бирократски речник ушао назив „Повеља самоуправљања", за устав из 1963. Наука то није истражила, а питање је да ли се неко у то време смео усудити да то истражује.

Могло би се нагађати о пореклу овог историјског поткрадања туђих филозофских поредака. Едвард Кардељ је настојао да уставне промене у југословенској федерацији усклађује према традицији различитих словеначких социјалистичких покрета и партија. Најзначајнија од њих је лево крило Либералне партије, или партије Хришћанских социјалиста, како се по моделу те партије у Аустрији називала. Била је у ствари један самосталан огранак аустријског хришћанског социјализма. То је аустријски тип фашизма. То лево крило је водио Едвард Коцбек, кога је Кардељ, као великог католич-

ког интелектуалца, веома ценио. Они су постали савезници у покрету отпора против нацистичке окупације, као што су и аустријски хришћански социјалисти, са својом сталешком државом и парламентом, завршили у нацистичким концентрационим логорима. Обнављаће се после 1945. године.

На основу овога би се могло одговорити на постављено питање и понудити једна дефиниција титоизма: „*Титоизам није прогрес од стаљинистичког тоталитаризма ка демократији, него дегенерација од стаљинизма ка католичким тоталитарним диктатурама Средње Европе између два светска рата*". Важно је сумњати да је ово свесно копирано из италијанске и аустријске модерне прошлости! Али ће пре бити да је то производ недостатка учености и темељитије идеолошке подлоге. Балкан је увек поткрадао европске примере, а да их никада до краја није увео у свакодневни живот. Као што је Тито формулисао да је потребно држати се државне контроле, а не класне свести радника, тако је и ова учена реторика нове уставности била неуспела декорација на површини.

У бежању од стаљинистичког типа тоталитаризма, југословенске комунистичке вође су уводиле промене које нису постајале нова социјална и политичка стварност. На површини се ствар изменила, грађани мало слободније дисали, од 1961. слободније путовали у свет, али је поредак сачувао своју суштину комунистичког система. Италијански систем самоуправљања из 1944. је претпостављао постојање слободног капиталистичког тржишта. Али он није био уведен у све поре друштва. У његовој југословенској варијанти, никада слободно тржиште није уведено, иако је стално о томе говорено и „доходовни односи" у производњи постајали програмски циљеви, по којима би се југословенски комунизам битно разликовао од свих источноевропских. Југославија је пропустила прилику да прва покуша мирење идеје комунистичке једнакости са капиталистичким стицањем профита. Уместо ње, ту је историјску улогу одиграла Кина.

Прекид односа са совјетским блоком држава представљао је профит у спољнополитичком угледу југословенске федерације. У историји сваке диктатуре постоје краће фазе када она добија општу народну подршку, па систем полицијске државе постаје својеврсна једнопартијска демократија. Тај период је у Југославији наступио 1955. и трајао је до 1962. Без обзира на суровост политичких прилика, Тито се показао као вешт политичар. Његова безгранична моћ импровизације је разбијала сивило личне власти. Готово вечно изолован на архипелагу Бриона, који су се претворили у неформалну југословенску престоницу, увек у бираним униформама, лепом друштву, он је источноевропском сивилу увек давао једну меру царског сјаја.

Још из времена рата, а сасвим вероватно и пре њега, била је упадљива склоност личној удобности. Кад је главни кувар у водећем загребачком хотелу „Еспланада" пребегао у шуму, брзо је нашао пут до Титовог штаба. Сваки приговор на луксуз у једном сиротињском народу је политички сузбијан. Хумореска Бранка Ћопића *Јеретичка прича*, у којој је описано затворено летовалиште на морској обали неког државног руководиоца, доживљавано је као кршење угледа самог шефа држава. Због ове Ћопићеве приче, републичка друштва књижевника се ангажују да држе предавања на универзитетима и у омладинским организацијама. Неки су веровали да је приповетка водећег писца Иве Андрића *Везиров слон*, било дисидентско дело. Двор травничког везира, кога су дозивали да јаком руком и погубљењима уведе реда, претворио се у забран у којем се удобно живи. Као Тито на Брионима, и везир је створио свој зоолошки врт.

Спољнополитички углед је ојачан путовањем у државну посету Бурми и Индији 1954. Иако је први импулс био персоналне природе, сусрети са државницима, којима се на пролазу кроз Суецки канал придружио и египатски председник Насер, из њега се родио један велики покрет несврстаности. Тријумвират маршал Тито, пуковник Насер и председник Џавахарлал Нехру био је проширен и архиепископом Макариосом, председником Кипра. Иако тај покрет није донео битне користи за Југославију, јер се показало да је у часовима државне кризе остао потпуно изван круга одакле би се могла очекивати помоћ, он је немерљиво значио за њену афирмацију у свим областима живота, од политике до културне размене.

После Стаљинове смрти, у Совјетском Савезу 1953. почели су да се одлеђују окови који су везивали југословенски брод. Обнављање односа и посета председника Хрушчова Југославији имали су врло позитивне последице и на унутрашњи развој државе. Изгледало је да су ране сурових прогона 1949–1950. почеле да зарастају. У исто време је Југославија економски напредовала. Подлога за то је и обилата помоћ западних држава. Руководилац једног уреда за америчке саботаже и диверзије у комунистичким земљама („covertactions") Џорџ Кенан (Kennan) је, пре 28. јуна 1948, када су прекинути односи Југославије и источноевропских земаља, оцењивао Тита као „пса птичара који је научен да чека и више му није потребан ланац". Други амерички функционери су били боље обавештени, па је амерички амбасадор већ у јуну 1947. известио – како (1990) наводе Лампи (Lampe), Прикет (Prickett) и Адамовић, у својој историји југословенско-

-америчким економским односима после 1945. „да Југословени не би увек морали да блажено прихватају совјетске инструкције".

Постојали су јасни знаци југословенске жеље да се више сарађује са западним државама. Делом је посреди била и појава пукотина у преамбициозном петогодишњем плану, па се тражила могућност да се новац зарађује повећањем трговине сировинама са западним земљама. Ипак је главни разлог био пораст неповерења Стаљина у самосталне политичке везе маршала Тита са британским државницима. Праву природу неповерења у југословенске планове о Балканској федерацији историчари ће откривати тек у далекој будућности. Џорџ Кенан је после 1948. радикално изменио мишљење и закључио да је „оваквог Тито наша најдрагоценија добит у борби да зауставимо и ослабимо руску експанзију. Треба му оставити да на свој начин ради на томе да се Источна Европа осамостали".

Тито се бојао да у случају совјетског напада на Југославију западни савезници не искористе ту прилику за укидање социјалистичког система. У том погледу у Београду се, од 15. до 20. новембра 1952, воде преговори између тројне делегације америчких, британских и француских представника и југословенске стране. Француски историчар Жил Труд (Gilles Troude), у необјављеном истраживачком делу о маршалу Титу, открио је резиме извештаја који је амерички генерал Томас Хенди (Thomas T. Handy) сачинио „у децембру 1952". Том састанку су претходиле тајна посета генерала Вилсона (Wilson) Београду, јануара 1951, Милована Ђиласа Лондону, фебруара 1951, генерала Коче Поповића Паризу, маја 1951, као и „тајна војна конференција" америчких и британских војних изасланика са југословенским, „у Словенији јула 1951". Један „трипартитни комитет" састао се у Пентагону с југословенском делегацијом од 16 официра (два генерала и министром Велебитом) 6. августа 1951. Председавао је генерал Холмстед. Након претходних припрема, Тито је примио трипартитну делегацију 15. новембра 1952, и с њом у разговору провео један и по сат. Затим је почела шестодневна конференција две стране. Југословенску је водио генерал Дапчевић с пет официра. Конференција је показала битно неслагање у питањима одбране од могућег совјетског напада. Дапчевић је „изразио своје страхове" да би три четвртине југословенске територије и становништва било окупирано за 15–30 дана, а Београд би био освојен за шест дана. У том случају би се југословенска војска повукла у „босанско склониште". Западни представници су ову процену прогласили дефетистичком, и захтевали југословенску „стратегију напредовања". Генерал Хенди је „одговорио да североисток Италије, Југославија и Грчка представљају исту одбрамбену зону, то јест југоисточно крило НАТО пакта". Југословенски задатак био би да брани „централни планински масив" према јадранској обали, с оправком и изградњом транспортних линија, затим „љубљански" и „вардарски пролаз", први према долини По, а други ка Солуну.

Западни стручњаци су мислили да је југословенска стратегија преценила совјетске снаге за целих 29 дивизија. У нападу на Југославију, од 370000 војника совјетских би било само 75000. „У том смислу постављено је питање пребацивања ваздухопловних база НАТО из Италије у Југославију". Совјети би охрабрили 11 мађарских дивизија „продором на Јадранско море до Ријеке", као и 14 бугарских дивизија, „које би хтеле зграбити Македонију". Сумњало се и у румунске трупе. Тада је Југославији одобрена војна помоћ у тенковима, авионима, француска лиценца за производњу млазног авиона, једна милијарда америчких долара за трошкове од 1948. до 1955. и 6,6 милијарди француских франака. Као резултат, Југославија је – вели се у овом резимеу – с Турском и Грчком формирала „Балкански пакт". Тај савез је сматран „додатком НАТО пакту, као југоисточно крило Европе".

Иако је овим споразумом Тито успео да сачува југословенски комунистички поредак, то је ипак био почетак унутрашње корозије која је нужно водила коначном слому. Према датумима ових посета, као и кратким сусретима с Титом лично, намеће се утисак да је постојао још тајнији канал од овога „строго поверљивог". Иницијатива је долазила са запада, као покушај да југословенско вођство не направи нови заокрет ка совјетском блоку.

Савез комунистичке земље са једном исламском диктатуром, у којој су заједнички амерички савезници хтели да уведу барем још једну партију, и монархије у политички и социјално отуђеном народу, било је за све једно изнуђено савезништво. Одушевљење да је уведено у живот исцрпљивало се у бљеску државних посета грчког краља, са аристократском дворском свитом, и турског председника једном диктатору. Ако је посматрао филмски снимак о свечаном пријему грчког краља на Титовом двору, необавештени не би био у стању да позна ко је прави монарх, а ко га глуми. За преговоре у том троуглу, југословенски министар спољних послова Коча Поповић је давао инструкције новим амбасадама (Данило Лекић) да „што више постављају питања и што мање дају одговора". Потомство је брзо заборављало сјај краљевских ленти и позлаћених униформи са иконостасом ордења. Остала је у животу шала о Суљи и Муји, који су на главној сарајевској улици постављали декоративне заставе, све „једну нашу са полумјесецом и звијездом и једну њихову тробојну са петокраком". Тито је из Турске донео идеју да и он уведе један свој

„Плави воз“, каквим је турски председник располагао од времена Кемала Ататурка. Нешто је од тог савезништва, дакле, ипак, остало.

Америчка помоћ је почела одмах 1949, а врхунац је досегла 1953. Помоћ у храни, укључивање Југославије у инвестиције у оквиру Маршаловог плана довели су до општег економског побољшања. Помоћ од 296 милиона долара за наоружавање армије од 600.000 војника није се могла надокнадити југословенским извозом (извоз 26 милиона и амерички увоз 234) у 1953. Америчка помоћ се нарочито повећала избором председника Кенедија 1961. године. До 1968. Југославији је стављено на располагање 2,5 милијарде долара помоћи и тиме су отворена врата расту државног дуга до касније суме од 12 милијарди. Иако је амерички политички интерес опао због процене да југословенски модел радничког самоуправљања не може бити ефикасно оружје поткопавања совјетске моћи, он ће све до слома југословенске државе 1992. остати на приоритетном врху. Све се више осећало да су католички покрети далеко поузданији савезник за те циљеве. Пољска је добила на значају.

Југославија је доживљавала и пораст унутрашње социјалне и политичке хармоније. Суђење и кажњавање надбискупа Степинца после 1946. нису имали дубљих последица. Није се варао Степинац кад је рекао да ће камен којег неко баци на цркву пасти њему на главу. Британски „Форин офис“ је избегао да пружи подршку одбрани Степинца, највише због убеђења да је та одговорност за геноцид над српским народом изузетно висока, али и због жеље да се прст не показује и на папу Пија XII. Последице овог побољшања нарочито су се осећале на оном делу југословенске територије на којем је вековна религиозна нетолеранција остављала трајан белег на целом друштву. То су Босна и Херцеговина и делови Хрватске са српском мањином. Иако је југословенски унитаризам неуморно проглашаван главним државним непријатељем, он се и у тим условима заиста осећао. Београд је постајао истинска престоница једне велике европске државе. Неке републичке престонице и велики југословенски градови почели су Београд да узимају као модел врло успешног развоја. Београдски универзитет је постао матични универзитет готово свих нових универзитета. Најпре оних у Скопљу и Сарајеву, а затим у Приштини, Новом Саду, Подгорици (Титоград), Нишу. Тек ће после 1968, због побуне на свим југословенским универзитетима у јулу исте године, ово угледање престати и биће посматрано са подозрењем.

Криза југословенске државе је настајала из неспособности ужег броја југословенских вођа у непосредном кругу маршала Тита да се помири са чињеницом да су циљеви пре револуције 1941. о ослобођењу свих југословенских народа од политике унитаризма, дошли у контрадикцију са историјском стварношћу. Природни развој није водио ка распадању југословенске заједнице, него обратно. У културном погледу, Југославија се почела унифицирати. Латинско писмо је рапидно истискивало најпре српску, а затим и македонску ћирилицу. Говорити београдским екавским жаргоном је постајало мода времена.

Идеолог југословенског комунизма Едвард Кардељ био је први који је покушавао да звони на узбуну. Он није био само десна рука маршала Тита, него с њим нераздвојни двојац који је водио земљу. На њега су се најпре односили и приговори да је „црни клерикализам“, који је разорио краљевску Југославију, замењен „црвеним клерикализмом“ новог времена. Та кованица је по принципу незамисливог спајања уља и воде, изгледала апсурдна, али не и нестварна. Уместо свештеника, политичари су правили разлику између „тиролске културе“ у националној традицији две католичке нације и „европске културе“ код других.

Већ 1957. Едвард Кардељ је у новом поправљеном издању свог предратног дела о развоју словеначког националног питања, оценио да се „са бирократско-централистичким тенденцијама повезује великосрпски национализам“. Он добија привидно југословенски облик. Ово је био само врх леденог брега, који је са собом носио један нови преокрет у историји југословенске револуције, који она сама у себи није неговала, нити га одгајала нити историјски условљавала. У годинама када је изгледало да се коначно развој историје постарао да оправда југословенску идеју о могућности заједничког живота тако разједињеног становништва, које су векови религиозне нетрепељивости претворили у завађене таборе, отров је дошао од саме главе, од вођства те револуције.

Едвард Кардељ је био највиши домет словеначке националне културе у целој прошлости. Никада, пре ни после, неће један човек добити у руке једну европску државу од око двадесет милиона људи. Та држава је створена коришћењем устанка српског народа 1941. да спасе Југославију као државу и историјску идеју. Едвард Кардељ је Мефистофелес југословенске револуције, с којим се историја нашалила да му у руке да кључ тако ефикасног насиља, као што је била „диктатура пролетаријата“, да њоме може утицати и мењати историјску судбину целих народа.

У годинама када је Југославија изгледала као друштво које је почело да стаје на ноге, Едвард Кардељ је са групом вођа те државе почео да изграђује филозофију о томе да је југословенска револуција 1941. имала други правац, те да је избила због изградње социјализма и дав[illegible] права сваком народу да се отцепи и изабере неки

други државни савез. Хрватски историчар Душан Биланџић, у истраживачком делу о модерној хрватској историји (1999), овако је описао Кардељеву концепцију историјског смисла југословенске револуције 1941–1945: „Једина аутентична југословенска снага била је Комунистичка партија Југославије. Али ни њезина политичка концепција није била једнозначна. Примарни циљ Комунистичке партије Југославије био је освајање власти, уништење капитализма и 'изградња' социјалистичко-комунистичког друштва. У таквој визији, национална држава – хрватска, српска, југословенска и било која друга – секундарни је циљ. У том смислу, државна формација може бити и балканска и подунавска и средњоевропска, као и панеуропска интегрирана с СССР-ом. Битан је, дакле, комунизам у визији какву је изградила Коминтерна од свог оснивања 1919. године... Тезу да је социјализам, а не Југославија, био главни циљ Комунистичке партије Југославије, истицат ће Едвард Кардељ, главни аутор свих њезиних устава, и уз Тита главни њезин архитект; наиме, поновио је то више пута шездесетих година када је избила криза, и упозоравао унитаристичке снаге да Комунистичка партија Југославије није 1941–1945. ратовала само за обнову Југославије, већ и за стварање социјалистичких односа". Никада подунавски клерикализам није створио далекосежнију моћ, него што је „диктатура пролетаријата" то Кардељу дала.

Овде се круг завршава. Едвард Кардељ је у својој историји словеначког националног питања 1939. јасно рекао да је циљ словеначке историје да створи своју независну државу, да то оствари у југословенској заједници, па да по праву на отцепљење бира неки други федеративни савез према својим интересима. Тај начин мишљења је био могућ само на површини личне диктатуре, где је цело друштво било стављено под полицијску контролу. У условима елементарне слободе мишљења, као што су били „Јунски дани" 1968, ово би било немогуће и формулисати, а камоли од тога направити историјско начертаније за цели будући развој југословенских народа. Ова рушилачка идеологија је највиши историјски домет који је словеначка култура могла икад да досегне. Само разарањем државних творевина, изграђених на пирамидама костију неколико милиона изгинулих људи, могла је своју народну заједницу да стави у средиште једне неприродне средњеевропске федерације, која никад у историји није представљала људски прогрес.

И у другим радовима је Душан Биланџић истраживао могућност о томе да је овај страх од уједињавања југословенског друштва био супротан идеалима младости југословенског комунистичког вођства после 1937. Ту је клица кризе која је почела да нагриза ово здраво ткиво југословенског развоја тога доба. Економија је годишње показивала пораст од 8% до 1965. Од тога времена раст економије почиње да пада на 0,5%.

Плод ових промена је био нови устав 1963. У марту 1962. британски амбасадор у Београду је послао извештај о томе да постоји расцеп у ужем југословенском вођству. Једна страна је захтевала промене у смислу претварања државе од федералне у конфедералну заједницу. Децентрализација је схватана као ојачавање републичке државности на рачун средишњих државних функција. Наравно, није било у питању лабављење личне власти маршала Тита, него лабављење духа пораста јединства у народној основи.

Сам Тито је у овом сукобу направио маневар, у смислу да је најпре давао отпор овом конфедералном захтеву, да би се, на крају, показало да му је он главни покровитељ. Едвард Кардељ је отишао у Лондон, „на лечење". Мора да је дијагноза била ипак политичка, јер прво што је на повратку урадио била је посета Босни, обилажење муслиманских функционера, са идејом о признању муслиманске нације као конститутивног дела државе. Главна подршка тој идеји је долазила од нове муслиманске интелигенције. Она је већ толико стасала, да је вођство своје верске заједнице преузела из руку предратне земљишне аристократије.

Слично се десило и са албанским друштвом на Косову, где је нова интелигенција борбу за независност из побуњених шума пребацила у учене књиге и установе владајуће партије. Другим речима, прелазак елитног типа национализма у његов масовни тип, и овде је зависио од неопходности да најмање једна трећина народа буде писмена, а да се обичан човек у селу и на варошкој улици интересује за уставна питања у држави. Опште бирачко право, као у Србији 1903, овде није постојало, али је природно надомештено високим политичким ангажманом обичних људи. То се није осећало док људи са врха државе нису отворили историјске капије том неминовном процесу.

Тројица водећих муслиманских политичара Хасан Бркић, Авдо Хумо и Осман Карабеговић били су против овако исхитрене новотарије. Водећи књижевник Меша Селимовић је створио теорију о босанским муслиманима као „рукавцу велике реке". Нити српска река може да се отресе рукавца, нити он може да избегне судбину баруштине без ње. Само је мали број људи смео да чита памфлет Мустафе Мулалића под чудним насловом „М". Велико слово „М" је симбол муслиманске нације. Издао га је као уобичајени самиздат, кућан писаћом машином. Оптужио је марксистичку интелигенцију, ко-

ја је отпала од најбоље религије на свету, Ислама, због циљева који неће добро завршити.

Главне промене су дошле са уставом 1963. Устав је донет 7. априла 1963, држава је проглашена Социјалистичком Федеративном Републиком „добровољно уједињених и равноправних народа", одређена је дужина трајања председничког мандата, уведена функција потпредседника и раздвојена функција председника државе, од председника владе. Иако Тито није проглашен за доживотног председника, што ће бити урађено тек новим уставом 1974, он је то неформално постао. Систем је усклађен са законодавством о радничком самоуправљању. Скупштина је била подељена у неколико посебних већа, а одатле одређена истоветност са системом аустријске Хришћанске сталешке државе из 1934. Остало је да се о томе размишља и истражује.

Према новом уставу из 1963, посланике пет различитих скупштинских већа делегира 400 локалних скупштина. Уведен је принцип ротације делегата, а замисао да се то односи и на политичке функционере имала је за последицу да се број установа повећавао пропорционално како је растао број оних који су отпадали на старом месту, а задржавани у пређашњем социјалном статусу.

После промене устава из 1963. и ојачавања аутономије република, постао је видљив и процес унутрашњег раздвајања нација у југословенској заједници. Већ на конгресу Комунистичке партије 1964. словеначки делегати (Стане Кавчич) говоре о потреби изградње националних економија. Придружио им се македонски представник. Први који се супротставио том предлогу, био је Добрица Ћосић. Сматрао је да то води ка националним државама, управо стању које је историјски победило до 1990. у смислу унутрашњег растакања јединствене државе. Стручну експертизу, као јаку подршку тези Добрице Ћосића, дао је Хасан Бркић, тада ауторитет за економску политику и државно планирање. Нису били сами, али најхрабрији јесу.

Устав из 1963, сам по себи, није био извор нарастајуће кризе после 1965. Она је дошла изван тог легалног круга. Најпре је маршал Тито направио још једну историјску импровизацију која ће земљу повести у странпутицу. Кад је председник Кенеди почео да ламентира о комунистичким земљама као заробљеним друштвима и његовој земљи као отвореном друштву, југословенски маршал је у једном говору ненадано изјавио да је и Југославија отворено друштво. У питању је била пракса издавања пасоша за путовање у иностранство. Полиција је добила наређење да слободније издаје пасоше за напуштање земље. У наредних неколико година број исељеника ће нарасти на 400.000 људи. До 1974. тај број је нарастао на 700.000 људи, највише у Немачкој. Тито је и сам одмах оценио да је то војска од неколико ратних армија, покушао да то заустави, па у томе, неким новим импровизацијама, није успео. Река незапосленог света је почела да плави југословенске границе. Одједном су градови остали без албанских сезонских радника који су носили угаљ, тестерисали дрва и правили мале услуге око пијаца. Србија по први пут у историји постаје активно миграционо подручје, јер становништво почиње да се исељава, а не само усељава. Већина ових исељеника су били Хрвати и Албанци, барем у почетку. Одмах се осетила промена у деловању културних центара који су постојали уз југословенске амбасаде у иностранству. Поред њих, а и све јачи од њих, постају центри које воде католичка црква и вођство албанских кланова. Исељени свет постаје све политички отуђенији. Велики Импровизатор је оставио дилему – да ли је ово случајност, или смишљена ствар негде у тајној позадини?

После прекида односа југословенских комуниста са совјетским блоком 1948, ојачала је америчка подршка стварању једне „Дунавске федерације". Владислав Марјановић је истражио како је тај територијални оквир најпре био насликао Ричард Кучера (Kutschera) у једном делу о „животном јединству дунавског простора". У тај оквир је убројао Аустрију, Чешку, Словачку, Мађарску, Румунију, Бугарску, Србију, Албанију, Хрватску, Македонију и Словенију. Амерички пројекти су ово везали за стару идеју „Интермариума" . Њихов циљ је био да на овај начин, не само сузбијају комунизам, него и превазиђу Версајски поредак после 1918. године.

Југославија је у ове пројекте све више улазила, али ће се главне тековине сагледати тек после 1969, када се подржава сарадња историчара (састанци у Могерсдорфу, најпре са представницима из Хрватске и Словеније) и покретање регионалне организације на бази покрајинских култура. Од идеје да се подручје „Алпе–Адриа" сматра једном таквом територијом сарадње 1972, она је постала реалност 1978. Марјановић вели да је стварање ове европске регије имало највећи значај, јер је први пут била створена једна регија коју су замислили западни политичари, а у њу су, са Хрватском и Словенијом, ушли и делови једне комунистичке земље. Први пут је идеја о „Регион у Алпе–Адриа" била формулисана од стране немачког националног идеолога Фридриха Наумана, 1916.

Други догађај, значајнији од Устава из 1963, било је претварање овог унутрашњег политичког питања, прерастање федерације у конфедерацију, у спољнополитичко питање. Шеф странке Хришћанских социјалиста, коју је историјски почео Фридрих Науман у Немачкој, Ханс Дитрих Геншер (Genscher) и његов наследник Клаус Кин-

кел били су узастопни шефови немачке обавештајне службе („Bundes Nachrischten Dienst“). У том својству су већ обновљену мрежу нацистичких агената са југословенског простора, у снази од 100.000 људи, почели знатно да шире.

Немачки историчар Ерих Шмит-Еенбом (Schmidt-Eenboom) је у књизи о Кинкелу као „ратнику у сенци“ (1995) описао деловање ове установе у Југославији. Задатак је био не само да се скупљају подаци о политичком развоју на југословенском подручју, него и активно мешање у тај развој.

Обавештајне службе Немачке, Аустрије, Сједињених Држава и Италије повезују се у давању подршке сепаратистичким тенденцијама у две католичке републике у Југославији. Један од челника ватиканског покрета „Крижари“ из 1944, фрањевац Крунослав Драгановић вратио се 1967. у Сарајево. Био је биљка у непријатељској средини, деловао у кругу католичке цркве, а касније су муслимански репортери (1999) истражили документа по којима испада да му је задатак био да ради на обнови Аустро-Угарске.

Ерих Шмит-Еенбом је описао како су поменуте западне обавештајне службе успоставиле контакте, најпре са хрватском и словеначком политичком емиграцијом у западним земљама, а затим са ужим кругом чланова Централног комитета Савеза комуниста Хрватске и Словеније. Један од хрватских вођа из овог круга, Јосип Бољковац, касније је (1996) написао да је сам Тито давао подршку овој сарадњи са Немачком, иако је једно време 1972. то покушавао да прекине. Ово је, вероватно, јединствен случај у историји, да један шеф државе свесно одозго помаже разарање државе коју је сам створио.

Подручје Косова и Метохије је овим променама све више постајало главни политички проблем стабилности Републике Србије, а затим и целе Југославије. Постојао је висок наталитет албанског и опште муслиманског становништва. Од 498.000, колико их је било по попису 1948, они су 1981. нарасли на заједницу од 1.227.000 људи. Укупно су сачињавали 68,5% становништва покрајине према попису 1948, а 77,5% према попису 1981. Број Срба је успорено растао. Од 172.000 у попису 1948. на 210.000 према попису 1981. Од 27,5% укупне популације 1948, они су смањили на мање од 15% у попису 1981. Због азијског демографског раста, покрајина се није могла економски боље развијати. Заостајање се запажа у подацима да је 1947. друштвени производ покрајине износио 49% југословенског просека, а 1962. свега 33%. Онако како је демографска експлозија расла, тако је богатство у просеку падало. Од 1963. уводи се један фонд за развој заосталих области Југославије, по коме је развој Косова и Метохије покриван са око 65% из савезних извора.

У политичком погледу постојала је тенденција чвршћег повезивања са сународницима у Албанији. Отворена су врата културној сарадњи. Стандардизовање албанског националног језика је усклађено са оним какав је постојао у Албанији. Како је тамо направљена измена, узимањем јужноалбанског дијалекта (Тоска) за основу, уместо средњеалбанског, Гега дијалекта, какав је постојао раније, 1968. су и косовски Албанци прихватили ову промену. Слично као код босанских муслимана, тако и код косовских Албанаца почиње један нови национални препород, какав се код европских народа развијао после 1815. Историјска наука и овде игра кључну улогу. Код босанских муслимана то је тежња да се корен идентитета открива у средњевековној богумилској јереси, за коју историјска наука није убеђена да је уопште и постојала. Код албанских научника то је тежња да се данашњи албански народ поистовети са античким Илирима. Врши се ревизија средњевековних извора о средњевековној и античкој етничкој природи Босне и Косова. И за Босну се намећу теорије да су постали од племена античког Рима Босона. У томе су одређени идеолози добили изузетно велики публицитет. Мухамед Хаџијахић, некадашњи функционер у хрватској сателитској влади 1941, Мухамед Филиповић, шеф идеолошке комисије Централног комитета комунистичке организације у муслиманском случају су играли кључу улогу. Код Албанаца је Мухарем Церабрегу, у једној књизи коју су (1996) албански емигранти објавили и у Њујорку, доказивао да реч Косово долази од албанских речи које значе широко и високо (плато), да су речи Аристотел и Аполон албанске. Захваљујући финансијској подлози међународног трговца оружјем Зулфикарпашића, ове су теорије – посебно књигама британског историчара Ноела Малколма – добиле широки међународни одјек. Једно време су били идеолошка подлога америчке и западноевропске политике у југоисточној Европи.

У самој Албанији су објављивана дела сличног садржаја. Академија наука у Тирани 1986. објавила је дело Селами Пулаха на немачком језику о исконској аутономији Албанаца на Косову („Die Autochtonie der Albaner in Kosova“). Срби су на Косово, по тој теорији, од XII до XV века. У Босни су Срби такође досељеници од XV века.

После ових задоцнелих националних препорода, од времена распадања југословенске државе 1992, почињу покушаји да се одређене српске регије трансформишу у нове етничке просторе. Далеко више него албанска и босанска публицистика, ове регионалне варијанте (црногорска, војвођанска) добијају идеолошку, политичку и финансијску подршку од разних америчких невладиних организација. Идеолошки се све ослањају на дело Карла Дојча о изградњи нације (Karl

W. Deutsch: The Study of Nation-Building, 1962), са тезом о нацији као вештачкој творевини, која се може стварати и на синтетички начин. То се претворило у огромну публицистику свих западних земаља, која је у целини произвела широк морални и интелектуални назадак. Сви ови нови национални препороди су до краја оптерећени тврдњом песника Ивана Лалића да хрватски националисти замрачују свест о својој прошлости са три маније – митоманија, мегаломанија и клептоманија. Измишља се на високо и на широко, са убеђењем да здрав разум не постоји. Сви се ови нови и најновији вештачки национални препороди правдају чињеницом да је историја прихватила изнуђени мит да је граница католичке вере у јужнословенској прошлости била и исконска етничка граница хрватске нације.

После пада Александра Ранковића 1966, у савезном Централном комитету више није остао ниједан Србин старе гарде из времена револуције. Израстање звезде Марка Никезића, као председника Централног комитета закратко је унео свежину нових идеја о потреби стварања великих привредних и финансијских система, као носиоца развоја.

Амандманима на Устав из децембра 1968. Покрајине Војводина и Косово и Метохија ојачале су свој аутономни статус и постале конститутивни елемент југословенског федерализма. У расправама о положају Косова, како се поједностављено покрајина сада називала да би се смањио значај српског фактора у њој, дошло је до поделе међу водећим политичарима саме Србије.

У децембру 1968. искључени су из чланства партије историчар Јован Марјановић и књижевник Добрица Ћосић. Први је критиковао проглашење муслиманске нације, захтеве за развијање националних економија у границама појединих република и аутономних области. Ћосић је критиковао примитивни „бирократски национализам“, по коме се демократизовање друштва и усавршавање самоуправних односа узима само као оквир за још више издвајање посебних нација из југословенске целине. Његова оцена да бирократија у покрајинама жели да питање усавршавања друштва пренесе на политику националног издвајања, сматрано је политичком диверзијом.

Политика децентрализације и реформе, коју је вођство југословенске државе у том смислу спроводило, све више се претварала у процес дезинтеграције. У јуну 1968. дошло је до побуне на водећим југословенским универзитетима. Основни захтев је био сузбијање националног сепаратизма и захтеви за демократизовањем друштва. У овим студентским демонстрацијама на сцену је избила марксистичка интелигенција, са језгром у групи филозофа око часописа „Praxis“. Учене девизе професора су студенти преводили на обичан језик „Доле црвене кнежевине“ и „Хоћемо слободне изборе“. Часопис „Praxis“ је почео излазити у септембру 1964. Најпре под уредништвом Гаје Петровића, окупио је све креативне филозофе и постао унутрашња опозиција режиму.

Пред прославу државног празника Албаније („Дан заставе“) 27. новембра 1968. избиле су демонстрације албанског становништва по градовима Косова и Метохије. Захтевано је уједињење свих Албанаца Југославије око Косова, припојење Албанији као идеал. Демонстрације су умирене изласком тенкова на улице Приштине, али је питање одвајања Албанаца тиме само заоштрено и остављено за будућа времена.

Остало је потпуно неистражено питање Титовог покушаја да стабилизовање Југославије усклади са приближавањем католичкој цркви. Од преговора 1966. до државне посете маршала Тита Ватикану 1971, америчка влада је подржавала преговоре и побољшање односа и обећавала политичку и финансијску помоћ. Остало је нејасно да ли је постигнут споразум по коме је требало да југословенске власти потискују успомене на одговорност цркве за злочине над српским народом 1941–1945. Српски историчар Милан Булајић (1992) истражио је расположиве југословенске изворе о томе и није нашао потврду за ту тврдњу. Ипак, неки страни историчари, као Авро Менхетн (Manhatten) 1986. и Карлхајнц Дешнер (Deschner) 1981. то потврђују.

Тежак задатак стоји пред будућим историчарима да истраже све околности око ове Титове посете Ватикану 1971. и личног сусрета са поглаваром католичке цркве. Рођен у католичкој цркви, први пут венчан у православној, југословенски маршал је био званично екскомуницира из католичке заједнице. Остаје питање да ли је направио личну еволуцију и вратио се својој првој цркви. У књизи објављеној 2005. словеначки писац Жарко Петан је тврдио да је вођа најмасовнијег атеистичког покрета у историји свих југословенских народа био „прикривени католик“. Не мора се веровати записима Милована Ђиласа да је пред својим саборцима изражавао сумњу у теорије о непостојању бога. Жарко Петан је тврдио да располаже изворима да је Тито тражио од католичке цркве да му непосредно пред смрт пошаље свештеника. Два месеца пред смрт (1980), на самртној постељи у Љубљани посетио га је свештеник Франц Крижник. Крижник је погинуо у саобраћајној несрећи у Немачкој у марту 1980. За време званичног сусрета са папом 1971, један час је представљао затворени сусрет без присуства телевизијских камера, које су пре тога пратиле разговоре.

У другом раздобљу, од ратне кризе фашистичких земаља 1942, постојали су контакти владе Сједињених Држава и Ватикана. Они ће се плодоносно наставити после 1945. и завршити стварањем Свете алијансе између две стране. Католичка црква је доживела идеолошку еволуцију, од противника парламентарне демократије, до њеног главног заговорника. Основа у стварању овог невидљивог, али свеприсутног савеза су преговори Ватикана и Слободних зидара Аустрије и Немачке, од марта 1968. до јануара 1983, када су коначно и постигнути. Са ватиканске стране их је водио кардинал Фрањо Шепер, префект Конгрегације вере у Риму. Он је раније био загребачки надбискуп и поглавар хрватске католичке цркве. У младости, љути непријатељ западне англосаксонске цивилизације и један од организатора универзитетских секција организације „Крижара", постао је главни посредник за прихватање те порочне цивилизације.

Са масонске стране преговоре је водио Курт Бареш (Baresh), велики мештар Велике аустријске ложе. О томе је 1983. објавио целу преписку. Нови папа Јован Павле II их је после 1978. убрзао и успешно окончао. Први споразум са аустријским масонима је постигнут 1974. Црква је пристала да укине раније забране учешћа католика у масонским ложама. Од тога времена је упадљиво приступање хрватских католичких свештеника масонском покрету. Хрватски историчар Иван Мужић (1984) описао је „неприсилно, али интензивно масонизирање хрватског католицизма". То је нарочито прихватило ниже свештенство. Католичка црква је тиме постала продужена рука америчке спољне политике. Политичка глобализација под вођством америчке владе и масонских упоришта у „Трилатералној комисији" пренела се и на подухвате уједињења свих религија и установљених цркава под вођством римског папе. Он је проглашен духовним оцем западног хришћанства и католичког и протестантског усмерења.

Омладинска побуна на универзитетима 1968. била је више индикатор одређеног стања у друштву, него што је била нечег последица и нечег узрок. Већина српских интелектуалаца је стајала на тој страни. Цели догађај је био једна југословенска верзија европске омладинске и интелектуалне побуне, која је одржана месец дана пре тога у Паризу. То је био последњи европски покушај да се енергија друштва уложи у реформу социјализма и демократије. И југословенски Јунски дани значајнији су као европски, него национални догађај, лабудова песма европског марксизма. Били су устанак морнара на броду изнутра, незадовољних кормиларом, који је правац одређивао по неком свом инстинкту. Иако у Титов инстинкт заиста не би требало сумњати, мора се закључити да је почивао на неповерењу у

„самоуправни социјализам" уопште. Сви који су га слушали изнутра, у разговорима за столом, оставили су податке који оправдавају такав закључак. Најбољу оцену о Титу, управо из тих дана (новембар, 1968) оставио је његов највернији сарадник од 1941, Коча Поповић: „У средишту наших властитих хтијења, разумности и поштења лежи и вреба отровни паук, стар, али опак, благоглагољив али суров, тобоже чио, а прождрљив, корозиран и труо, тобоже благ, а себичан и бездушан, од власти и старости... оцеђени, старац који, без обзира што се шепури и скакуће – хоће да буде главни глумац у свему... Према СССР-у, комбинација склерозе – свемоћи и капитуланства... интимно неизлечиво капитулантство на бази потпуно застарелих представа о социјализму, а посебно о првој земљи социјализма и њеној политици. Језивост је еволуције – петеновске – од вође ослободилачке борбе до вође капитулације, што се не може другачије објаснити него управо склерозом и незајажљивом жељом за влашћу".

На омладинској побуни у јуну 1968. Тито је на свој начин маестрално одговорио привидним попуштањем, а стварно превођењем жедних паметњаковића преко воде. Неке незадовољне је корумпирао запошљавањем на уносним местима средстава информисања, у просвети и делом дипломатији. Опасну мањину је трајно изоловао. Таква побуна изнутра, за одбрану социјализма, више се неће поновити до његовог слома 1992.

Тито је то урадио сазивањем једног свог „партијског актива", који је као установа владања била значајна и одлучујућа установа у његовом вршењу власти. У свакој диктатури, деспоти нису сами. Крај њих је увек адвокат који његову вољу преводи у законе и легализује. „Партијски актив" је установа која нигде није правно нормирана. Сарајевски правник Атиф Пуриватра је саставио једну апологетску књижицу. Сама реч је улазила у речнике у време социјализма. Тада (1950) Тито је сам поменуо – да треба „мобилисати читав партијски актив против сваког покушаја групашења и фракционисања".

Ако се у свим тадашњим дискусијама у затвореним политичким круговима заиста спомиње да је то помишљао на позив совјетске армије на интервенцију, да се сам исповедао да већ две године преиспитује сам себе да ли је ишао правим путем, он је после омладинских немира 1968. донео потпуно друкчија наређења. Учесник тог „партијског актива", на јесен 1970 – уредник недељног листа „Комунист" – Мирза Башић 1995. је објаснио да су на њему донесене мере које су водиле проглашењу независности република. Хтео је да преузме славу ванпартијској опозицији у том колосалном историјском слому. Он вели да је Тито захтевао доношење амандмана на Устав из 1963, а то је био већ други њихов талас, у смислу још већег оса-

мостаљења република и аутономних покрајина, од федералне власти: „Бирократизирани апарат Федерације у међувремену је постао кочница и за друге републике. Иако се тако не говори, крај шездесетих и почетак седамдесетих били су обрачун југословенске праксе са још једним дијелом стаљинистичког баласта".

Башић вели да је амандман за Босну и Херцеговину (18. из 1972) донео формулацију по којој је прави садржај био „између редака. Држава босанскохерцеговачких Срба није Србија, држава босанскохерцеговачких Хрвата није Хрватска. Њихова држава је Босна и Херцеговина". То је време када је за српски народ то значило да се његови делови у другим републикама више не рачунају у његову етничку целину. Према попису становништва из 1971. Срба је укупно било 8.143.246. Од тога је на ужем подручју („Ужас" од „Ужа Србија") 4.699.415, а у другим републикама и покрајинама 3.443.831 становника. У Босни их је било 1.393.000, у Хрватској 626.000, у Војводини 1.089.130, Косову 228.264, Македонији 46.000, Црној Гори 39.000. Ако би се урачунао и број оних који су се декларисали као Југословени и оних који су синтетизовани у вештачке нације, тај би број био знатно већи.

Доношење најпре уставних амандмана, а затим и новог устава 1974. на тај начин, изазвало је узбуну у националним односима. Они су и тако били пренапрегнути и претили стално новим провалама. У Хрватској су од Устава из 1963. настојали да у свим областима живота изразе повећан значај идентитета. Култура је постала поприште царовања мићтова о прошлости, а у питањима језика остала је предратна ругалица да од деветог века имамо националне алфабете, али их до данас нисмо научили. Донета је одлука да се и „Енциклопедија Југославије" усагласи са егзистенцијом етничке посебности. Њен главни уредник, Мирослав Крлежа, почео је то одмах да ради. Иако луцидан посматрач и искрено препаднут да се југословенска заједница распада, он је и сам знатно доприносио да се тај бродолом оствари. Писао је да долази време кад ће се у балканској биртији погасити лампе. У јулу 1971. на једној политичкој дискусији партијских врхова рекао је да ће геноцидни грађански рат 1941–1945, у поређењу са новим грађанским ратом који долази, изгледати као „плави оток" у идиличној измаглици.

Кад је 1967. пожурио да и свој потпис хрватских писаца стави на „Декларацију о хрватском књижевном језику", он је изгубио ореол великог духа савремености. У дневнику Родољуба Чолаковића (1992) забележена је реакција Иве Андрића на Крлежино понашање 1965: „Некада велики Југословен, сад постаје провинцијални Хрват, оно што је некада страшно жигосао". У разговору са песником Крклецом, који га обавештава да се у Загребу због запенушаног национализма 1970. не може писати, Андрић вели да је „ово само почетак, видећете шта ће се све из оваквих ставова излећи". Осуђивао је хрватски национализам, „због онога што иза њега стоји – католичка црква, моћна с неисцрпним средствима и образованим и дисциплинованим кадром". Из Босне се вратио очајан због поплаве „калајевштине" и „оног добро познатог задаха шовинизма". Уверавао је да тамо више никада неће ићи.

Оваква почетна реакција на омладинску побуну по универзитетима изазвала је противталас сепаратизма у Хрватској, који је претио да ће се претворити у грађански рат. Централни комитет је, под вођством економисте Савке Дапчевић-Кучар, дао иницијативу за узбуну у јавности због опасности од новог централизовања. Посебну улогу је добила „Матица Хрватска", Друштво књижевника и загребачко Свеучилиште. Ланац нових листова „Хрватски тједник", „Хрватско свеучилиште", „Дубровник" прелазе границу коју им је руководство одредило. Талас србофобије је отровао хрватску културу, без мере и зазора. Бивши „војници партије" у култури, генерал Фрањо Туђман и научник Иван Супек постају стегоноше у том хвалисаво названом „Хрватском пољећу".

Штрајк студената на универзитету је поставио неколико захтева, као програм који је Централни комитет хтео да друштво прими. На првом месту било је да се Устав измени у смислу проглашења маршала Тита за доживотног председника. Савка Дапчевић-Кучар се уморила тврдњама да је у Хрватској донето „плебисцитарно рјешење" да се то уведе као уставна одредба. Тито ће то званично и постати. Доживотни председник је монарх, као доживотни краљеви у неким европским земљама (Угарска, Пољска, „doge perpetue" у Ђенови, Наполеон као „први конзул" до 1804). Одмах је у Тунису председник Бургиба унео у устав исте одредбе, а за њим и генерални секретар Комунистичке партије Северне Кореје. Загребачки студенти су захтевали да Нови Београд постане престоница федерације. Нејасно је порекло идеје да Тито постане доживотни председник, у тренутку када су он и цео кадар државних вођа које је он створио били пред заласком живота. Више је то био напор да се дотадашња тековина слабљења федерације изнутра одржи у животу, него да се Титова власт одржи у животу. Он је постао доживотни председник, најпре у Савезу комуниста на партијском конгресу 23. јуна 1978. Родољуб Чолаковић бележи тај дан у свом дневнику, да се „при завршетку Конгреса одиграло нешто крајње неумесно: председавајући (Петар Стамболић) прочитао је један текст који је неко написао у вези са изменама у статуту СКЈ – Тито је доживотни председник. „То је супрот-

но организационим принципима Партије". Непун месец дана пре тога, Чолаковић је описао дочек приликом прославе Титовог рођендана. Са 86 година, вели Чолаковић, „стари је оронуо, тешко иде, тешко говори, али се свеједно упарадио у белу униформу и накалмарао да то тужно изгледа. А цела фешта тече као да је он чио и здрав. У ствари је тешки шећераш, ноге му отказују, а он мисли да је то од ишијаса... Подрхтава му десна рука, усна доња тежи надоле, а он стално стишће зубе, свестан да усна хоће да се отромбољи... Видео сам доста старих другова. Све је то оронуло, неко шепа, неко муца, неком дрхте руке – једно незакопано гробље... А какви су то орлови били".

Устав из 1974. је Југославију претворио у конфедерацију. За Србију је отежавајућа околност била та што су аутономне покрајине добиле недекларисани статус република. У две аутономне покрајине обављало се 40% функција републике Србије. Више је било могућности да покрајине утичу на развој републике, него обратно. Тито је опет направио оно што је раније увек радио – сломио је опозицију којом није управљао, па затим сâм преузео да оствари њене циљеве. Остаће будућим истраживачима да провере у којој је мери доносио ове одлуке заједно са својим масонским пријатељима у западној Европи, посебно Великој Британији. Спољни дуг Југославије је био 19 милијарди америчких долара, а сва решења су тражена у новим зајмовима који су тај дуг брзо повећавали.

Срби су из кризе доношења устава 1974. изишли политички уназађени. Жестоко су нападнути и кажњени сви који су правили анализе тога устава са ове тачке гледишта. Водећи филозоф и правни стручњак београдског универзитета Михаило Ђурић кажњен је вишемесечном робијом за анализу по којој је Југославија овим уставним променама престала стварно да постоји. Као одговор на масовни покрет у Хрватској 1970–1971, Срби су у Хрватској спонтано одговорили стварањем сеоских ноћних стража, за заштиту од напада одрешене националистичке руље. Културно удружење „Просвјета" је организовало манифестацију у Книну, на коју су били позвани књижевници и угледни интелектуалци из Србије. Та организација је оцењена као опозициона српска национална партија. Тито је, као одговор, организовао војне маневре. Слично као што су 1917. организовали јединице „Зеленог кадра" по шумама, као што су на маршовање хрватске „Сељачке страже" 1939. кроз њихова села организовали „Српске страже" са шајкачама, и 1971. су први на својој кожи осетили претње долазећег грађанског рата. Као одговор на цртање граница општина у којима немају већину, а то су све општине у Босни и Херцеговини, Срби организују разговоре суседних срезова у Книнској и Босанској Крајини, као што у подручју планине Озрен у Босни предузимају напоре за уједињењем српских општина у неке веће целине у којима би могла доћи до изражаја њихова већина.

Босна и Херцеговина је доживљавала сличну драму као Хрватска. Иако ту ноћне сеоске straже нису створиле генералну пробу за каснији грађански рат, сељење народа из политичких разлога се повећало. Ретко који интелектуалац отрпи страх и остане у Сарајеву. Обновљена је организација Младих муслимана. Она је из рата 1945. изишла као илегална организација из нацистичке окупације. За време рата своју идеологију су изграђивали и у берлинском часопису „Moslemische Revue", прихватали нацизам, али не и европски систем партијског окупљања, као ни једну европску партију за савезника.

После 1945. Млади муслимани се полако обнављају. Група од четири младића је нека врста вођства. Ту Алија Изетбеговић пише за лист „Муџахид" („борац на Божијем путу"), тајно објављиван на шапирографу 1946. Његов главни уредник Халид Бибер је био ухапшен и стрељан. Кад су почетком 1946. донели одлуку да покрену масовни покрет, били су похапшени. Изетбеговић се пред полицијом најчвршће држао и добио најдужу казну затвора од три године. До 1949. нарасли су у организацију од неколико стотина тајних чланова. Полажу заклетву, у којој реч „Џихад" има прво место. Заклињу се да ће за издају примити и смртну казну. Откривено је 806 организација. Њихов идеолошки циљ је радити и припремати глобални „Исламистан". Друштво би се организовало по принципима реисламизације, увођење шеријатских и верских прописа у све установе друштва. Банке послују без профита, само војна индустрија је државна, остало је приватна делатност. Земља је државна, према старом исламском пропису, и оних који је обрађују. За муслимане у Југославији захтевају да се пишу са великим словом „М", као национални појам.

После расула 1949, они се припремају и за промене из 1962. године. Алија Изетбеговић је у својим успоменама (2001) забележио да је и сам био изложен опасности да скрене са верског пута. На правним студијама се декларисао као Србин, а затим вратио правом путу. До 1970. формулисаће своје главно дело „Исламска декларација", у којој је сумирао идеологију коју група изграђује од 1940. Био је под утицајем исламских мислилаца, посебно најзначајнијег идеолога модерног фундаментализма Саита Кутба (Qutb). Та књижица је две деценије кружила у рукопису, а затим објављена 1991. у Сарајеву. Другу његову књигу „Ислам између истока и запада" одбили су да објаве у издањима сарајевске „Исламске вјерске заједнице", јер се нису слагали да све установе Ислама треба увести у савремено дру-

ништво. Нису се слагали ни са убеђењем да су муслимани Босне и Херцеговине посебна нација, јер то могу да постану у будућности тек када добију демографску већину у покрајини. Београдски интелектуалци, а највише Добрица Ћосић, помогли су да његова друга књига буде објављена у Београду 1981. Књига је постигла више издања на енглеском језику, уз опште признање да је Изетбеговић један од најистакнутијих исламских мислилаца у целом свету.

Изетбеговић вели да ће муслимани у Босни и Херцеговини настојати да преузму власт, али тек од постизања демографске већине у тој држави ће се остварити друштво по муслиманским верским одредбама и уз увођење шеријатског права. Судским процесом 1983. челници новог покрета „Младих муслимана" били су кажњени, па је и Изетбеговић био осуђен на вишегодишњу робију. Одлежао је шест година, од укупно 14 пресуђених.

У Босни и Херцеговини се дешавала иста ствар као у Хрватској – циљеве које су импровизоване организације хтеле да спроведу у живот, преузимао је на себе Савез комуниста да их оствари. Део државних и партијских функционера су у исто време и водећи идеолози, касније и политичке вође странака (Нијаз Дураковић, Златко Лагумџија, Ариф Тановић, Мухамед Филиповић). Бившу комунистичку партију су претворили у муслиманску партију, која је прекинула са својим историјским извором.

Тито је пред крај живота, 1. маја 1980, покушао да направи неке измене и избегне систем ротирања председника југословенске државе. Његовом смрћу престала је та функција „доживотног председника". Он је, најпре, био одредио Бранка Микулића за свог наследника. То је јавност са олакшањем прихватила јер се очекивало да ће један хрватски представник из Босне и Херцеговине бити мање нападан за великосрпски унитаризам. Словеначко партијско вођство је то онемогућило и вратило систем политичке ротације у живот. Резултат је био да се одбрана националних интереса, а пред крај постојања југословенске државе и мере за њено државно расуло спроведу преко националних представника у колективном председништву. Иако споља гладац, Тито је већ више година био изнутра оронуо, поводљив и попустљив.

Владислав Марјановић у поменутој књизи о Средњој Европи наводи да је Тито до краја живота био заинтересован за пројекте стварања заједнице држава Средње Европе. У тај покрет се умешао глобални финансијер са одређеним везама у америчким установама стратешког значаја Георг Сорош. Влада Сједињених Држава је сматрала да Аустрија врши одлучујућу улогу у сузбијању комунизма, па одатле подржавала идеју и делатност за окупљање држава Средње Европе. Не треба напомињати да је главни заговорник оваквог окупљања Ватикан и римски папа Карол Војтила (Woytila) од 1978. Још пре Титове смрти у Трсту је покренут часопис „Neues Mitteleuropa", као орган покрета за средњоевропску цивилизацију. Маршала Тита је, пред његову смрт, оценио као „првог и великог човека средњеевропске државе" која ће се створити око Југославије. У њу би ушле све области бивше Аустро-Угарске до 1918, а Румунија, Бугарска, Пољска, Албанија и делови Југославије би се развијали у средњеевропском духу. Престоница би била у Бечу, а људи око тог часописа су правили нацрте будуће монете, застава и симбола те нове државе Средње Европе. Не зна се тачно ко стоји иза тог часописа и група, сем да нису југословенски.

У овоме је ангажован ланац истакнутих интелектуалаца Аустрије, а можда и сви водећи без изузетка. Најистакнутији међу њима је католички клерикални писац Ерхард Бусек. У једној књизи 1986. објавио је „Пројекат Средња Европа". Идеји о средњеевропској конфедерацији је остао веран и кад је аустријска влада, после приступања Аустрије Европској унији 1989. од ње одустала. Бусек је био за реформу Европске уније, у којој би ова средњеевропска конфедерација била присутна. Бусек није добио подршку водећих немачких историчара на једној дискусији у Аустријској академији наука 1995. Волфганг Момсен (Mommsen) је том приликом рекао да су увек заговорници идеје о Средњој Европи били противници демократије и општег бирачког права. Био је то вампир старе метерниховске реакције.

Овај круг окупља интелектуалце из Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине. У Сарајеву се објављује књига Смаила Балића, одбеглог нацистичког сарадника, о култури босанских муслимана. Претвара се у неку врсту идеолошког уџбеника. Мухамед Хаџијахић је постао службени научник, који републику представља на научним скуповима о етничким мањинама и националној култури у иностранству. Из Лондона је позван историчар Ноел Малколм (Malcolm) који ће на основу радова Хаџијахића и Мухамеда Филиповића 1994. компилирати једну „Босна. Кратка историја". Један српски критичар је то превео као „Босна, ускраћена за историју". Према наслову књиге *Bosnia. A Short History* критичар је предложио *Bosnia. Short of History*. Неки историчари га сумњиче да он није ни аутор књиге. Болест босанског муслиманског интелектуалца да измитологизује целу прошлост постала је и инострана зараза.

Слични процеси дешавају се у Хрватској, али у знатно већим размерама. Долазак бивших људи из доба окупације пре 1945. изазива таласе траума код српског народа. То се све ради у време општег

америчког напора да интензивира дестабилизацију комунистичких земаља. На тајном састанку папе Војтиле и америчког председника Регана, у папској приватној библиотеци у Ватикану, 7. јуна 1982, склопљен је савез између католичке цркве и америчке владе. Реганов саветник Ричард Ален (Allen) назвао га је „највећим тајним савезом свих времена".

Без овог спољнополитичког притиска, Југославија би се ипак одржала. Водећи људи хрватског народа, као Јосип Броз, Мирослав Крлежа, друкчије би се понашали у часовима слома те државе. Као Влатко Мачек пре 1941. они нису били противници заједничке државе са Србима. У часовима опасности Тито би извршио државни удар. Крлежа је и сам помињао могућност да би војска могла да спаси југословенско јединство. Маршал Тито сноси моралну одговорност за слом југословенске заједнице, државе коју је сам створио. Неспособан за велике визије будућности, генијалан у краткорочним импровизацијама и изигравањима пријатеља и непријатеља, постао је заробљеник сопствених омашки. Увек је постајао свестан њихових негативних последица, за кратко време пошто их учини. Остао је „велики човек без дела", како га је оценио песник Матија Бећковић. Велики човек, као што су били велики оперски певачи пре проналаска грамофона. Најзначајнија импровизација коју је у животу остварио било је резање гране на којој је сам седео. Ипак је иза њега остала нада обичног југословенског човека да се Југославија, поред религиозне нетолеранције од које је престала да постоји по други пут у историји, разумним поступцима великих људи могла одржавати и одржати.

Општа криза комунистичких режима је најгоре последице изазвала у Југославији. Од гушења побуне у Будимпешти 1956, у чему је маршал Тито помогао совјетско вођство да донесе такву одлуку, полако расте криза комунистичке идеологије у целом свету. Комунизам је престао да бива нова религија и немогућност да одржи трку наоружања коју су наметале Сједињене Државе изазивало је заостајање економије у свим социјалистичким земљама. Економија је стагнирала због немогућности успостављања тржишне привреде и стицања профита. Међународна размена се претворила у исцрпљујућу трампу (клиринг) готових роба за сировине.

Од 1982. Сједињене Државе почињу активно да раде на одвајању појединих социјалистичких држава од Совјетског Савеза. У том погледу, амерички Савет за националну безбедност почео је од 2. септембра 1982. да се активно меша у унутрашњу политику свих социјалистичких земаља. Према Југославији је таква одлука донета 14. марта 1984. Америчка влада је Југославију сматрала својом савезничком земљом, једнако као Аустрију и Шведску. Подржавала је њен интегритет, али у исто време и еволуцију ка увођењу вишепартијског система. „Национална задужбина за демократију" је формирана 1982. са скромним буџетом од 30 милиона долара. Пет милиона је дато пољским синдикатима који су изазвали кризу у држави. Од те основне школе, методе унутрашњег дестабилизовања пеле су се по лествици усавршавања све даље и више.

У савезу са Ватиканом, Сједињене Државе су сматрале да је њихов главни савезник у Европи Немачка, а не Британија. Под вођством две конзервативне партије Хришћанских демократа и Хришћанских социјалиста, они су са више енергије почели да се мешају у југословенске унутрашње прилике. У кризи око покушаја Централног комитета СК Србије да промени неповољан статус покрајина и донесе уставне амандмане о смањењу независности покрајина у корист републичког средишта у Београду, западне државе су стајале на супротној страни. Од 1986. на чело комунистичких партија Србије и Словеније долазе Слободан Милошевић и Милан Кучан.

Од 1961. до 1981. са Косова се иселило 42,2% српског и 63,3% црногорски декларисаног становништва. Федералне власти у Београду су изгубиле могућност посредовања у нарастајућем сукобу република, чији су интереси изазивали повећање расцепа. У новембру 1986. студенти универзитета у Љубљани су објавили петиције, од којих је једна захтевала промену система служења војног рока. Друга петиција се односила на „Штафету младости", која је годишње одржавана кроз југословенске градове и завршавала на рођендан маршала Тита великом прославом у Београду. Од 1988. та се штафета гаси и заборавља.

Од 1987. говором у Косову Пољу 23. априла звезда Слободана Милошевића у Србији расте. Успон Милошевића је дошао као природна реакција да српски комунисти нису имали свога урачунљивог представника у уском кругу око маршала Тита. Тек са Милошевићем се прекорачује граница између затворених кабинета и тражи подршка народа. Демонстрације по улицама Београда и других градова могу окупити до милион људи. То „дешавање народа" дошло је у зао час, када су западне земље подржавале само оне покрете који су тежили увођењу вишепартијског система и напуштање комунистичких облика друштвене организације. У јануару 1989. у Словенији различите политичке групе, делимично формиране и од повратника из иностранства, доносе одлуку о увођењу вишепартијског система. Словеначки Централни комитет СК подржава албанску страну у сукобу с настојањима власти у Београду да уставним аманд-

маном врати покрајине на онај положај аутономије коју су имале до устава 1974.

За све време ове кризе немачка обавештајна служба, како је то описао Ерих Шмит Еенбом у поменутој књизи, одржавала је тајне састанке са свим опозиционим лидерима Словеније и Хрватске. Туђмана су тајно посетили у Казненом заводу Градишка. То ради представник немачке Савезне обавештајне службе Клаус Дернер (Dörner). Јавно се даје подршка вођама католичке омладине у Загребу, Ивану Чичку и Дражену Будиши. До почетка 1989. и у Хрватској је стварана група од политичких истомишљеника и повратника из иностранства довело до тачке формирања политичких странака. Водећа национална странка Хрватска демократска заједница формирана је на једном тајном скупу у једној викендици у Пљешевици, 19. јануара 1989. Већ тада се означавају и главне црте политичког програма те странке, у смислу стварања независне хрватске државе до реке Дрине. У жељи да се избегне сукоб са муслиманском опозицијом, формулисано је да ће се странка борити да се будућа независна Србија протеже до реке Дрине. Пододбори странке су се мућевито проширили по Хрватској и Босни. У Книну је створен 1. марта 1990.

У Словенији су 27. септембра 1989. прогласили уставне одредбе о праву на самоопредељење. Словеначки делегати су 4. фебруара 1990. напустили заједнички конгрес Савеза комуниста Југославије и тиме га уништили. Референдумом су 23. децембра 1990. усвојили право на независну државу и прогласили је 30. децембра. У Хрватској је то урађено 21. децембра 1991.

Комунисти Босне и Херцеговине су ужурбано радили да не заостану из ове битке за разбијање југословенске заједнице. У јуну 1990. донели су два амандмана на устав из 1974, којима су укинули ранију одредбу да се делови републике двотрећинском вољом становника могу издвојити из републике и прикључити суседној републици. Босна и Херцеговина је проглашена недељивом државом у југословенској социјалистичкој заједници.

Већ је било касно за такве мере, јер је 27. марта 1990. била донета одлука да се на основу остатака покрета Млади муслимани формира политичка странка. Под називом Странка демократске акције формирана је 26. маја 1990, са 120 општинских подружница. У странци је избио расцеп око питања одржавања југословенске државе. Вођа странке Алија Изетбеговић је изјавио пред 200.000 људи у Великој Кладуши 16. септембра 1990. да ће и Босна и Херцеговина напустити Југославију, уколико то Хрватска одлучи. На то је један од оснивача странке, Маид Хациомерагић, напустио странку, под оправдањем да је то објава грађанског рата Србима. Са вођством

исламистичке странке није се слагала ни Исламска вјерска заједница, због пренаглашавања статуса нације муслиманског становништва. Босански муслимански фундаментализам је био нереалан покрет, који ништа конструктивно није створио. Били су верни коњеводци рушиоцима југословенске заједнице.

Ватикан, Немачка и Сједињене Државе су подржавале отцепљење Хрватске и Словеније из југословенске државе. Амерички државни секретар Џемс Бејкер (Baker) је у априлу 2005. објаснио да је југословенском руководству саопштио 1991. да Сједињене Државе неће подржавати насилно мењање граница и насилно одвајање од заједничке југословенске државе. Оптужио је словеначко политичко вођство што је прекршило обавезу да преговорима постигне сагласност о напуштању југословенске државе. Уместо преговора, употребили су силу и средином 1991. војнички запосели границу, па изазвали ратни сукоб са Југословенском армијом. Оптужио је словеначко вођство да пред историјом сноси одговорност за почетак грађанског рата.

У стварности, америчка влада је битно придонела избијању грађанског рата у Југославији. Била је изложена притиску Ватикана и Немачке за признање независности Хрватској и Словенији. Влада је 5. марта 1990. донела одлуку о економским санкцијама против Југославије. Већ до краја те године југословенска привреда је имала десет посто негативног раста. Санкције су погађале само оне републике које нису спровеле демократске изборе, па су, углавном, погодиле Србију и Црну Гору.

У мају 1990. немачки министар спољних послова Геншер подржао је отцепљење Хрватске. Хрватске улице су узавреле, оружани обрачуни почели, а 5. маја 1991. хрватски националисти су напали касарну у Госпићу. Стицао се утисак да се у Хрватској обнавља фашизам који је 1945. био поражен. Кроз целу кризу, југословенске државе су, као последица, постале невидљиве унутрашње миграције у насеља са јачим становништвом исте вере.

То се највише осећало у подручју Хрватске насељеном Србима. У Книну је 1981. било 80% Срба. Тамо је 17. августа 1990. почела заштита српских насеља блокирањем путева („Балван револуција“). У септембру 1994. папа Војтила је католичкој цркви у Книну поклонио звоно, годину дана пре етничког чишћења српског становништва са тог подручја. Уместо верског смиривања, доливало се уље на ватру. Религиозни рат окончан 1945. у пуном замаху се обнављао. Америчка употреба прљавих метода, као никад пре у историји, те грозоте је још увећала.

Наоружавање народа по верском кључу је захватило и Босну и Херцеговину. Поред „Територијалне одбране“, коју су имале све републике као своју војску, стварају се и партијски војни одреди. Хрватска је у томе предњачила. Муслиманска Странка демократске акције је, теоретским образложењем Алије Изетбеговића из 1970, да се исламска држава ствара оружјем, формирала 31. марта 1991. своју „Патриотску лигу“. У фебруару наредне године у војним списковима имали су армију од 120.000 људи, од тога 40.000 под оружјем. Будућа истраживања ће обратити пажњу на временску блискост стварања муслиманских и хрватских војних формација, јер се у то време по Босни и Херцеговини стварају хрватски кризни штабови. У јуну 1991. нова хрватска влада у Башком Пољу у Далмацији, надомак границе западне Херцеговине, формирала је војну школу за обуку старешина у хрватским војним одредима суседне републике. Према методологији историјске науке, два различита временски блиска догађаја често имају заједнички узрок. Временски блиско наоружавање муслимана и католика у Босни и Херцеговини упућивало би да је нека трећа страна, највероватније западне обавештајне службе, тиме руководила. Срби у Босни и Херцеговини су 12. јула 1990. последњи створили своју политичку партију Српску демократску странку.

У процедури проглашења хрватске државне независности, Срби су у Книнској Крајини 28. фебруара 1991. запретили да ће се, у случају проглашења независности без преговора, издвојити из Хрватске. Када је независна Хрватска проглашена без српског учешћа, чак и без посланика у хрватском Сабору 19. маја 1991, након напада на касарну југословенске војске у Госпићу, пуни напад је почео 2. јула 1991. Срби из Славоније су прогласили своју аутономију 16. августа.

У Босни и Херцеговини је грађански рат почео притиском аустријског министра спољних послова Алојза Мока да се растерети српска надмоћ у Хрватској. Муслиманска и хрватска партија су 29. фебруара 1992. противно свим правним прописима, без Срба организовале референдум о независности. Пре тога је амерички амбасадор Ворен Цимерман (Warren Zimmermann) успео да онемогући покушаје Алије Изетбеговића да са Слободаном Милошевићем уговори опстанак федерације у крњем саставу. И у Босни и Херцеговини су Срби својим плебисцитом упозорили да ће се, у случају проглашења независне државе Босне и Херцеговине, одвојити од ње. Ипак је заједничким референдумом од 29. фебруара то урађено. Један од старешина одреда Зелених беретки, такође једне муслиманске парамилитаристичке организације, извршио је напад на српске сватове у Сарајеву и један српски калуђер је убијен, а један свештеник рањен. Сутрадан је Сарајево освануло са 20 српских барикада.

До краја марта грађански рат у Босни и Херцеговини је узео пуни замах. Масовни покољи су се десили у Купресу, Сијековцу и Бијељини. Влада је 5. априла прогласила опсадно стање у целој републици, а Европска унија и Сједињене Државе су прогласиле независност Босне и Херцеговине. У том тренутку је она била „фантомска држава“, као што се шалио један историчар. Од седам чланова председништва, само четворица муслимана и католика су били присутни. За три месеца парламент није могао да постигне кворум. На дан признања независности у влади није било никога да прими честитке. „Крње председништво“, под вођством Алије Изетбеговића, прогласило је белу заставу и један (због незнања српски грб) за државне амблеме.

Шеф кабинета француског председника Ибер Ведрин (Hubert Védrine) у књизи о тадашњој политици председника Митерана (François Mitterand) записао је да су земље Атлантског пакта, после рата против Ирака тога времена, закључиле да се оружаном интервенцијом може створити „Нови светски поредак“. Срби су били први који су те циљеве оправдавали, вели Ведрин. У јавном мњењу тих земаља створио се утисак да је распад Југославије њихов тријумф против комунизма. Под вођством Немачке и „охрабрења Ватикана хрватским католицима на штету православних Срба“, створио се један општи међународни фронт против владе Југославије у Београду. Председник Митеран је у више наврата одвраћао немачког канцелара да обустави притисак против Срба, а јасно је видео да иза тога стоји Ватикан и католички кругови Немачке. Римски лист „Manifesto“ је 1999. објавио недемантовану вест да је папа одобрио Хрватској 40 милиона долара, као помоћ у грађанском рату за независност.

Последња европска држава која је прихватила разбијање југословенске заједнице била је Велика Британија. Она се опирала признању хрватске независности, јер од три неопходна услова за независност (јасан национални идентитет, неспорна национална територија и способност да се без туђе помоћи одбрани) Хрватска није имала ниједан. У исто време, кад је Европска унија растурила Југославију признањем независности одметнутим републикама, Британија је одустала од свог становишта, у замену за посебан положај у Европској унији. Мора да су се у том тренутку кости генерала Михаиловића преврнуле у гробу, због предвиђања 1946. да ће британска влада урадити исто и са комунистичком Југославијом, што је урадила са краљевском пре тога. У западним државама се разбуктала отворена србофобија. Зацарила је у друштвима где је раније постојао тајни, или јавни, антисемитизам.

Грађански рат, који се после тога разбуктао, на истом простору на коме је вођен претходни из 1941–1945, имао је идентичан историјски циљ као онај раније – велике светске силе су, под вођством Сједињених Држава, подржале католичку цркву да од Хрватске створи независну европску нацију. Фашизам до 1945. није успео да реши „органску аномалију", коју је формулисао часопис католичке цркве у Хрватској „Хрватска смотра" непосредно пред проглашење тадашње независне државе 1941. То је аномалија настала у историји, да су православни насељавали део хрватске територије, па је Хрватској остајало само 50 километара до етничке границе Словенаца. У исто време, захтевана је исправка и исте аномалије у долини реке Неретве, како би се заштитио Дубровник. Под притиском Сједињених Држава те „органске аномалије" су у грађанском рату 1992–1995. решене.

Религија је постала вододелница нације и тиме окончала дуги историјски процес разарања кохезивног ткива Балканског полуострва. Створене су опресивне религиозне државе и то је проглашено победом демократије над насиљем прошлости. Уз америчку војну помоћ и присуство савезника, Срби су у Хрватској етнички очишћени са простора „органске аномалије", а у Босни и Херцеговини је то урађено са долином реке Неретве. У овоме остварењу историјских програма католичке цркве, Сједињене Америчке Државе посебно сносе моралну одговорност пред историјом да су другим методима остварени циљеви, у којима су се хабзбуршки и нацистички војници показали безуспешним. Хрватска је поново постала бастион нетолеранције на Балкану.

До 1941. утицај католичке цркве на националну политику и државу се испољавао у припремању глобалне идеолошке подлоге за изградњу индустријских друштава, у притиску на бираче како ће се понашати на изборима, у политичком и социјалном дисциплиновању свих слојева друштва и група становништва. У објављеним стенограмима на седници председника Туђмана (2005) изнето је 28. новембра 1993. да су католички бискупи Босне и Херцеговине предлагали хрватском вођству „да се оформи једна трајна комисија, једна комисија као што је у Хрватској, по три члана из цивилне власти, по три из бискупија, који би се међусобно састајали, информисали, итд. ништа више. У бити су прихватили сви ову политику". Не зна се да је таква трајна комисија у историји Хрватске икада пре постојала.

Слом југословенске федеративне државе 1992. за српски народ био је више него престанак постојања политичке организације коју је он створио и доживљавао као своју. Заједно са нестанком те

државе, они су изгубили и јавно право да наставе своју прошлост. Сједињене Америчке Државе су остале једина светска сила која обликује будућност. За целу елиту која је водила америчку државу, српски народ је био подозрив. Најбољу оцену америчке политике према Србима формулисале су вође хрватског и муслиманског покрета Фрањо Туђман и Алија Изетбеговић, у сусрету 27. марта 1993. Муслиманска делегација се враћала из државне посете Сједињеним Државама и задржала се у Загребу ради усклађивања захтева америчке владе да Босна и Херцеговина мора бити независна држава, на подлози хрватског и муслиманског савеза. Према „Стенограмима о подјели Босне", који су објављени 2005. Фрањо Туђман је сматрао да америчка политика води рачуна о Србима, због тога што су народ од десет милиона људи. Извукли су поуке из партизанског рата против Немачке 1941–1945, који су сматрали српским. Нису спремни да шаљу своје војнике против могућег српског отпора, јер су прорачунали да за то не би била довољна снага само од 100.000 војника, него пет пута више: „Они рачунају с нама и са Турском, као чињеницом за успостављање стабилног међународног поретка овдје. Али, води и политику задовољавања Срба". Алија Изетбеговић, је на том састанку, пар дана после сусрета са водећим америчким људима, политику америчке владе формулисао у једној реченици: „Све мостове порушити Србима за некакву будућност".

Распадање српског етничког простора није престало рушењем југословенске државе 1992. Од фебруара 1994. Сједињене Државе преузеле су иницијативу за престанак грађанског рата у Хрватској и Босни и Херцеговини. У наведеним „Стенограмима о подјели Босне" (2005), у саветовањима хрватског председника Туђмана са вођством Хрвата из Босне и Херцеговине, има доста података који се могу уградити у општи мозаик стратешких интереса западних држава у овоме. На седници од 30. августа 1994. Туђман вели да „ми заправо не знамо шта Америка још хоће. Сасвим је сигурно да можда Америка хоће, ако се не може споразумјети са Русима за зеленим столом, да Муслимани и ми одрадимо Србе у западном дијелу" Балкана. У свим тим разговорима непрестано се истиче да у тим стварима Ватикан игра кључну улогу. На седници од 13. фебруара 1994. Туђман обавештава да је „Америка дијелом и са Ватиканом усклађена". Сам папа Војтила је у више наврата истицао да мора доћи до уједињења Хрвата и Муслимана, како би се направио добар баланс према Србима. Полазио је од тога да је Ислам главна опасност за хришћански свет, па Хрвати имају улогу да босанске муслимане држе и воде у западну цивилизацију.

Постоји неки виши интерес да је у коначним разграничењима између Срба и Хрвата у Дејтону (Dayton) 20. новембра 1995, основни циљ био да се не дозволи да Срби постану могући савезник Русије у будућности. Због тога се дозвољава Србима да створе посебан ентитет у Босни и Херцеговини, али да им се не дозволи излазак на морску обалу, јер би у том случају изолована Бока Которска била отворена за руску ратну флоту. Исти је разлог зашто се дели Босна и Херцеговина. Из дубине је стално потхрањиван процес одвајања Црне Горе у независну државу, осамостаљење Косова и Метохије. Ову линију разграничења су, према стенограму седнице од 13. фебруара 1994, направили амерички стручњаци, али је остављено посредничкој контакт групи да је оствари. Американци су правили притисак да се споразумеју Хрвати и Муслимани, „а Срби морају скупоцјено платити". Они су добили посебни ентитет, најпре замишљен да обухвата 51 посто територија. Остављана им је Босанска Посавина, како се Срби, пребегли и прогнани из Хрватске, не би враћали у Хрватску. Председник Туђман је био несигуран у оцењивању податка колико је Срба протерано из његове државе, па је изнео податак да се ради о 300–400.000 људи. Слично етничко чишћење је направљено и на Косову, где је уследило усељавање албанских досељеника из Албаније. Процењивало се да их има око 400.000. Због сталног избегавања пописа становништва, немогуће је тај број тачно установити. Приликом посете Загребу, у августу 1994, папа Војтила је саветовао споразумевање са Србима, али и охрабрио домаћина „да свака држава има право да употреби сва средства да би увела ред и правни поредак".

Слични су напори постојали да се и Војводина издвоји у посебни европски регион. На томе се почело радити још у децембру 1989. Ради се о „Еврорегиону" у који улазе Војводина, три мађарске жупаније и четири румунска округа. То је територија од 77.000 квадратних километара и 5.200.000 становника. Једно „Друштво Југоисточне Европе" из Минхена му је одредило задатак да буде „експериментално подручје једне нове интеграције".

Историја грађанског рата 1992–1995. вођена је у оквиру америчког аксиома да српски народ не може обновити државу коју је стварао за два последња века, од револуције 1804. и да политички мора остати у исфрагментираном стању без вишег степена јединства. Сједињене Државе ће Србима угађати у свему, сем у праву на суверену националну државу и независност. Слично као са нацистичком окупацијом 1941, Срби 1992. нису изгубили само своју државу, него и своју историју кроз коју је она стварана.

Због овог приоритетног америчког надзора, готово је немогуће, чак у најгрубљим цртама, предвиђати будући развој. Сједињене Државе сваки свој ратни и политички подухват представљају као ослободилачку акцију против диктатура и угњетавања мањина. Будућност гледамо кроз таму.

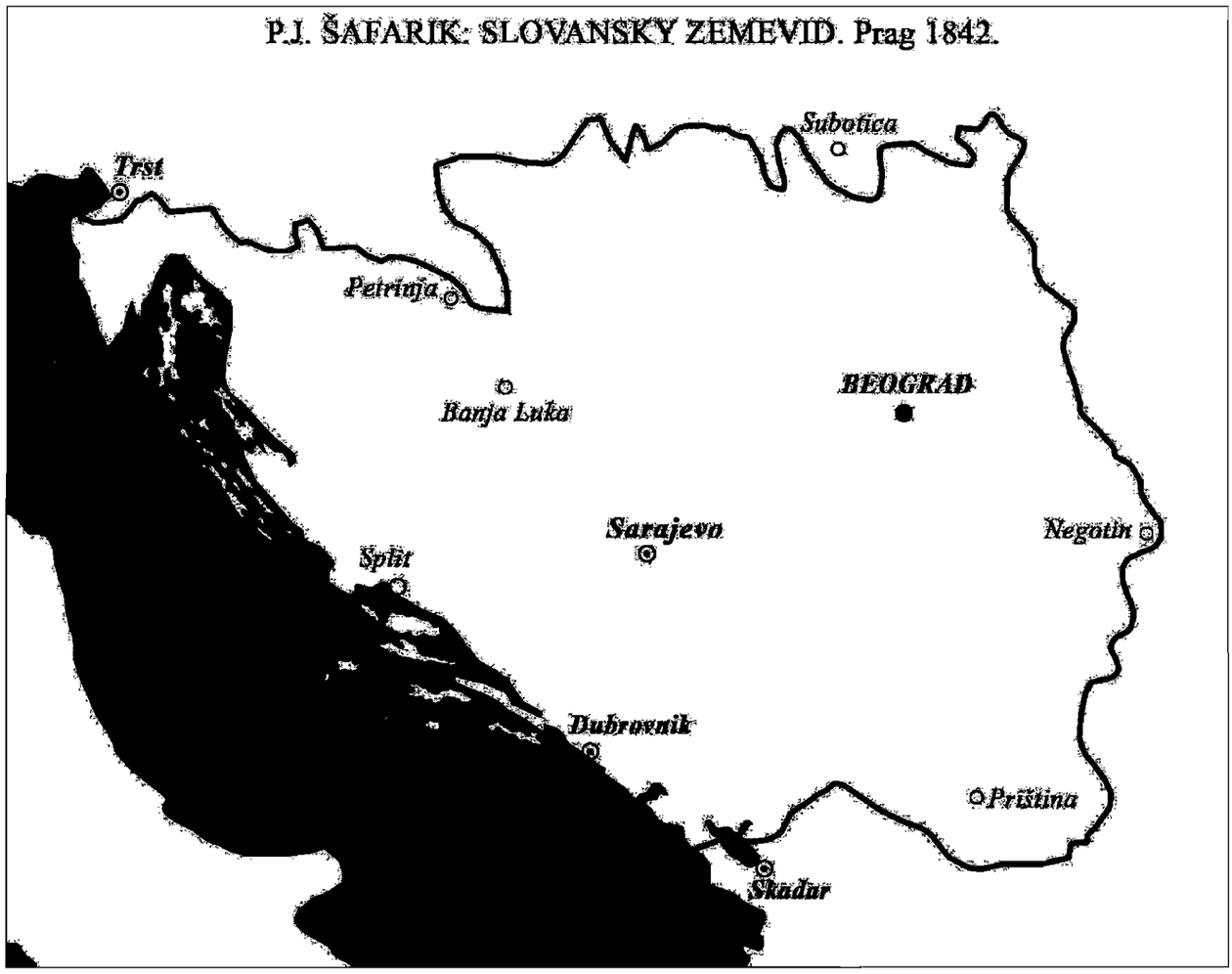

Немачке колоније у Босни, карта израђена за "Hauptverein der Deutschen in Bosnian und der Herzegovina" 1913. у библиотеци музеја Босне и Херцеговине

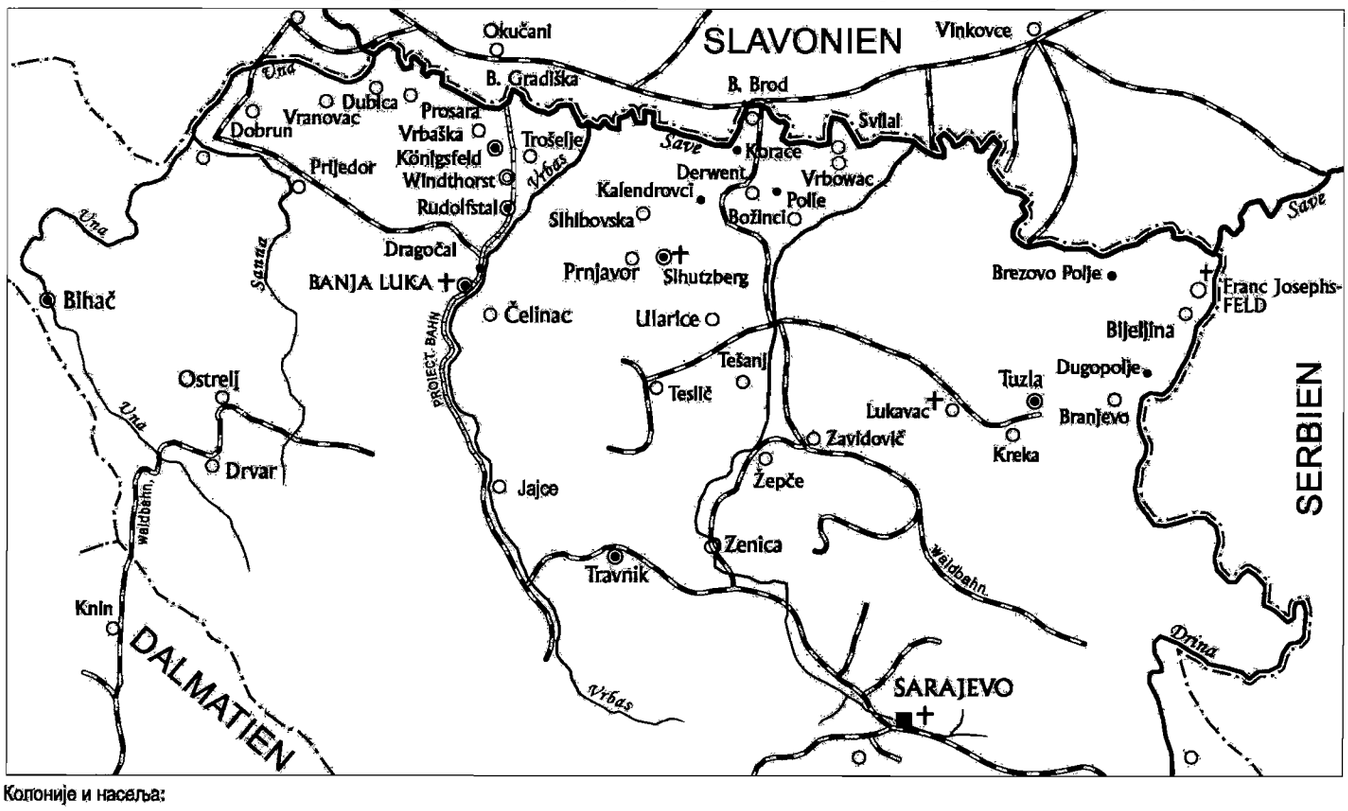

Колоније и насеља:

- ◉ - изнад 1.000 душа
- ◎ - изнад 500 душа
- ○ - изнад 100 душа
- • - до 100 душа

Литература

А

Авакумовић, Иван: *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969.

Avakumovich, Ivan: *History of the Communist Party of Yugoslavia*, I, Aberdeen, 1964.

Аврамов, Смиља: *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992.

Ancel, Jacques: *Manuel historique de la Question d'Orinet (1772–1930)*, Paris, 1923.

Арнаутовић, Александар: *Штампарије у Србији у XIX веку*, Београд, 1912.

Authy, Phyllis: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa*, Beograd, 1973.

Б

Браудел, Фернанд: *The Indentity of France*, I, II, Лондон, 1988.

Бродел, Фернан: *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, Београд, 2001.

Braudel M. A., текст у Brissanade P., Rambaud A., *Histoire générale*, VI, VII, Paris, 1910.

Berend, Ivan T., Ranki, György: *Economic Developement in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York, 1974.

Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.

Бобан, Љубо: *Споразум Цветковић–Мачек*, Београд, 1963.

Богдановић, Димитрије: *Књига о Косову*, Београд, 1965.

Богићевић, Војислав: *Сарајевски атентат: стенограм главне расправе*, Сарајево, 1954.

Булајић, Милан: *Мисија Ватикана у Независној Држави Хрватској 1941–1942*, I, II, Београд, 1992.

В

Valiani, Leo: *La dissoluzione dell'Austro-Ungharia*, Milano, 1966.

Wilkinson, H. A.: *Maps and Politics. A. Review of the Ethnographic Cartography*, Liverpool, 1951.

Вујовић, Димо Димитрије: *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962.

Вујовић, Димо Димитрије: *Подгоричка скупштина 1918*, Загреб, 1989.

Вукићевић, Миленко: *Карађорђе*, I, II, Београд, 1912.

Вукосављевић, Сретен: *Историја сељачког друштва, I Организација сељачке земљишне својине, II, Социологија становања*, Београд, 1953, 1965.

Никола, Вучо: *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955.

Г

Гавриловић, Славко: *Аграрни покрети у Срему и Славонији почеком XIX века, Београд, 1952.*

Гавриловић, Славко, Петровић, Никола: *Темишварски сабор 1790*, Нови Сад, 1972.

Gerson, Sher S.: *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Yugoslavia, Bloomington*, 1977.

Глигоријевић, Бранислав: *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1970.

Графенауер, Бого, Перовић, Душан, Шидак, Јарослав: *Историја народа Југославије*, II, Београд, 1953.

Гузина, Ружица: *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955.

Гускова, Јелена: *Историја југословенске кризе 1990–2000*, I, II, Београд, 2003.

Д

Дабић, Д., Војин С: *Банска Крајина (1688–1751). Прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији*, Београд, Загреб, 1984.

Давидовић, Светислав: *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960 до 1930 год.)*, Сарајево, 1991.

Deakin, F.W.: *The Imbatlled Mountain*, New York, 1971.

Dedijer, Vladimir, Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Ekmečić, Milorad: *Yugoslavia, History*, New York, 1974.

Dedijer, Vladimir: *The Road to Sarajevo*, New York, 1966.

Дедијер, Владимир: *Дневник, I–III*, Београд, 1945–1950.

Дедијер, Владимир: *Јосип Броз Тито*, Београд, 1953.

Димић, Жарко: *Велики бечки рат и Карловачки мир 1683–1699*, (Хронологија), Београд, 1999.

Димић, Љубодраг: *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.

Димић, Љубодраг, Жутић, Никола: *Католички клерикализам у Краљевини Југославији 1918–1941.* Прилози за историју, Београд, 1992.

Ђ

Ђилас, Милован: *Чланци 1941–1946*, Београд, 1947.

Đilas, Milovan: *Wartime*, New York, 1977.

Ђорђевић, Димитрије: *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Београд, 1965.

Ђорђевић, Димитрије: *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд, 1962.

Ђуретић, Веселин: *Савезници и југословенска ратна драма*, I, II, Београд, 1992.

Е

Екмечић, Милорад: *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.

Екмечић, Милорад: *Стварање Југославије 1790–1918*, I, II, Београд, 1989.

Екмечић, Милорад: *Србија између Средње Европе и Европе*, Београд, 1992.

Ж

Живојиновић, Драгољуб: *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1918*, Београд, 1980.

З

Зечевић, Миодраг: *Југославија 1918–1992. Југословенски државни сан и јава*, Београд, 1994.

Zlotović, Stipan: *Franovci države presvetog otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888.

И

Иналџик, Халил: *Османско царство. Класично доба 1300–1600, Београд, 1974.* „Историја српског народа", III–VI, Београд, 1993.

J

Yakchitch, Gregoire: *L'Europe et la Résurection de la Serbie (1804–1834),* Paris, 1907.

Јанковић, Драгослав: *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд, 1951.

Јанковић, Драгослав: *Српска држава Првог српског устанка*, Београд, 1984.

Jelić-Butić, Fikreta: *Ustaše u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1977.

Јелић-Бутић, Фикрета: *Четници у Хрватској 1941–1945*, Загреб, 1986.

Јовановић, Владимир: *Токови црногорске државности*, Цетиње, 2002.

Јовановић, Слободан: *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1912.

Јовановић, Слободан: *Влада Александра Обреновића*, I, II. Београд, 1929.

Јовановић, Слободан: *Светозар Марковић*, Београд, 1920.

Јовановић-Стоимировић, Милан: *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000.

Jouannin: G.N.: *Turzia*. Venezia, 1842.

К

Каниц, Феликс: *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, I, II. Београд, 1986.

Кисић, Милица, Булатовић, Бранка: *Српска штампа 1768–1995. Историјско-библиографски преглед*, Београд, 1996.

Kontarini (Contarini) Paolo: *Diario di viaggio di Venezia a Constantinopoli*, Venezia, 1856.

Краљачић, Томислав: *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, Сарајево, 1987.

Крестић, Василије: *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Београд, 1991.

Крестић, Василије: *Штросмајер у светлу нових извора*, Нови Сад, 2002.

Крестић, Василије: *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад, 1980.

Крестић, Василије, Љушић, Радош: *Програми и статути српских политичких странака до 1918 године*, Београд, 1991.

Krizman, Bogdan: *Hitlerov „Pothvat 25" protiv Jugoslavije*, Zagreb, 1953.

Кузмановић, Рајко (ed): *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, Бањалука, 2004.

Л

Лазић, Д. Милан: *Равногорски покрет 1941–1945*, Београд, 1997.

Lampe, John R.: *Yugoslavia as History. Twice there was a Country*, Cambridge, 1996.

Lampe, John R.,Pricket Russel O.: Adamović, Ljubiša S.: *Yugoslav Amerrican Economic Relations since World War II*, Duke University Press, 1990.

Lampe, John R: Marvin Jackson R.: *Balkan Economic History 1550–1950*, Bloomington, 1982.

Лапчевић, Драгиша: *Историја социјализма у Србији*, Београд, 1922.

Laugier, (Abbé): *Storia della republica di Venezia*, XII, Venezia, 1834.

Lewis, Bernard: *The Emergence of Moder Turkey*, Oxford, 1961.

Lederer, Ivo J.: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier Making*, New Haven, 1963.

Лековић, Мишо: *Мартовски преговори*, Београд, 1985.

Луцић, Предраг (ед): *Стенограми о подјели Босне*, I, II, Сплит, Сарајево, 2005.

Љ

Љушић, Радош: *Вожд Карађорђе*, I, II, Београд, 2000.

Љушић, Радош: *Историја српске државности. Србија и Црна Гора*, Нови Сад, 2001.

Љушић, Радош: *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986.

М

Marjanović, Vladislav: *Die Mitteleuropa idee und Politik Osterreichs 1945–1995*, Frankfurt a/M, 1998.

Marmont, Maršal: *Memoari*, Split, 1981.

Mac Kenzie, David: *Garašanin Ilija. Balkan Bismarck*, New York, 1985.

Михаиловић, Коста, Крестић, Василије: *„Меморандум САНУ". Одговори на критике*, Београд, 1995.

Moore Wilbert E.: *Economic Demography of Eastern and South Eastern Europe*, Geneve, 1945.

Mousset, Jean: *La Serbie et son Èglise*, Paris, 1938.

Митровић, Андреј: *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 1981.

Митровић, Андреј: *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.

Н

Ненадовић Прота, Матеја: *Целокупна дела*, С.А.

Ненезић, Зоран: *Масони у Југославији (1764–1980). Преглед историје слободног зидарства у Југославији. Прилози и грађа*, Београд, 1984.

Николић, Коста: *Историја равногорског покрета*, I–III, Београд, 1999.

Николић, Коста: *Драгољуб Михаиловић, 1893–1946*, Београд, 2005.

Новак, Виктор: *Magnum Crimen. Пола вијека клерикализма у Хрватској*, Загреб, Београд, 1986.

Новаковић, Стојан: *Устанак на дахије 1804. Оцена извора. Карактер устанка. Војевање 1804*, Београд, 1904.

Новаковић, Стојан: *Српска књига: њени продавци и читаоци у XIX веку*, Београд, 1900.

Новаковић, Стојан: *Васкрс државе српске. Политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813*, Београд, 1904.

О

Обрадовић, Саво: *Становништво НР Србије 1834–1953*, Београд, 1953.

Okey, Robin: *Eastern Europe, 1740–1980*, London, 1982.

Ортајли, Илбер: *Најдужи век империје*, Београд, 2005.

П

Павловић, Војислав: *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд, 1998.

Павловић, М. Драгослав: *Аустријска владавина у северној Србији (од 1718. до 1739)*, Београд, 1911.

Пајовић, Д. Ђоко: *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд, 1981.

Пајовић, Д. Ђоко: *Оснивање државе и услови њеног развитка*, Бесград, 1981.

Пантелић, Душан: *Београдски пашалук после Свиштовског мира*, Београд, 1927.

Пантелић, Душан: *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд, 1949.

Петрановић, Бранко: *Историја Југославије 1918–1978*, Београд, 1980.

Пејановић, Ђорђе: *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955.

Петровић, В. Растислав: *Шћепан Мали. Загонетка је решена*, Београд, 2001.

Пирх, Ото Дубислав: *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1983.

Pisani, Paul (Abbé): *La Dalmatie de 1797 à 1815. Episode des conquestes Napoleoniennes*. Paris, 1893.

Попов, Чедомир: *Француска и Србија 1871–1878*, Београд, 1974.

Попов, Чедомир (ed): *Европа и српска револуција 1804–1815*, Нови Сад, 2004.

Поповић, Васиљ: *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Левантy и на Балкану*, Београд, 1928.

Поповић, Душан: *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд, 1950.

Поповић, Душан: *Срби у Војводини*, I–III, Нови Сад, 1959.

Поповић, Никола: *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977.

Продановић, М., Јаша: *Историја политичких странака у Србији*, I, Београд, 1947.

Продановић, М., Јаша: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд, С.А.

Р

Радусиновић, С. Павле: *Становништво Црне Горе до 1945*, Београд, 1978.

Ракочевић, Новица: *Политички односи Црне Горе и Србије, 1903–1918*, Цетиње, 1981.

Ranke Leopold: *Die Serbische Revolution*, 1829.

Ратковић, Борислав, Ђуришић, Мизар, Скоко, Саво: *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд, 1972.

Rothemberg Gunther: *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien, 1970.

С

Самарџић, Радован: *Велики век Дубровника*, Београд, 1962.

Самарџић, Радован: *Мехмед-паша Соколовић*, Београд, 1971.

Самарџић, Радован: *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII века*, Београд, 1961.

Skendi, Stavro: *The Albanian National Awekening – 1878–1912*, Princeton, 1967.

Скерлић, Јован: *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1914.

Скоко, Саво: *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, I, II, Београд, 2000.

Скоко, Саво: *Чишуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941 – 1944*, Београд, 2006.

Слијепчевић, Ђоко: *Историја српске православне цркве*, II, Минхен, 1966.

Smičiklas, Tade: *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, II, Zagreb, 1891.

Smilianitch, Tomo: *Anciennes tribus serbes. Les Mijaks, les Brsjaks, et leur voisines dans la Serbie Méridionale*, Skopje, 1930.

Sorel, Albert: *L'Europe et la Révolution francaise*, I, Paris, 1887, II, 1907.

Спасовски, Милена (ed): *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, Београд, 1993.

Sugar, Peter H.: *The Industrialisation of Bosnia and Hercegovina 1878–1914*, Seattle, 1963.

Станковић, С., Ђорђе: *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд, 1995.

Stančić, Nikša: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869 godine, Zagreb, 1980.

Станојевић, Глигор: *Историја Црне Горе, III, од почетка XVI до краја XVIII вијека*, I, Титоград, 1975.

Станојевић, Глигор: *Црна Гора пред стварање државе 1773–1796*, Београд, 1962.

Stivenson, William: *A Man Called Interpid. The Secret War 1939–1945*, London, 1976.

Schwicker, J.H.: *Politische Gecshichte der Serben in Ungarn, (Budapest, 1880)*, Beograd, 1998.

Shaw, Stanford J.: *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, Harvard, 1971.

Shaw, Stanford J., Ezel, Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, London, 1977.

Т

Тасић, Никола, Драганић, Миодраг (eds): *Историја Београда*, Београд, 1995.

Терзић, В. Милан: *Титова вјештина владања*, Подгорица, 2005.

Тодоров, Николай: *Балканският град XVI–XIX век*, София, 1972.

Tomašević, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. The Chetniks*, Stanford University Press, 1975.

Thalloczy, Ludwig: *Bosnien und Hercegovina. Die Geschichte, у збирци „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", XI, Wien, 1886*, али је свезак за Босну и Херцеговину изишао касније.

Ћ

Ћирковић, Сима: *Срби међу европским народима*, Београд, 2004, (The Serbs, Oxford, 2004).

Ћоровић, Владимир: *Црна Књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата*, Сарајево, 1920.

Х

Hauptmann, Ferdinand, Vasić, Milan (ed): *Die türkische Wiedereroberung von Belgrad 1739. Die Reichsgeschichte Mehmed Subhi's 1738–1740*, Graz, 1987.

Ц

Цвијић, Јован: *Културни појаси Балканског полуострва*, Београд, 1902.

Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенско питање. Основи антропогеографије*, Београд, 1922.

Cvijić, Jovan: *Frontière septentrionale des Yougoslaves*, Paris, 1919.

Цвијић, Јован: *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд, 1908.

Ч

Чубриловић, Васа: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1958.

Чубриловић, Васа: *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1931.

Џ

Džaja, Srećko: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und Hercegowina: voremanzipatorische Phase, 1464–1804*, München, 1984.

Ш

Шамић, Мидхат: *Француски путници у Босни на прагу XIX столећа*, Сарајево, 1966.

Шехић, Нусрет: *Четништво у Босни и Херцеговини (1918–1941)*, Сарајево, 1971.

Шкеровић, Никола: *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата. Односи са Србијом, Капитулација*, Титоград, 1963.

Белешка о аутору

Милорад Екмечић је рођен 4. октобра 1928. у Пребиловцима, општина Чапљина. Школовање завршио у Мостару 1947. Након губитка и другог родитеља, од 1943, живео је на слободној територији у Пребиловцима, а од октобра 1944. па до краја рата учествовао у НОВ као курир у командама места Чапљина и Коњиц. *Општу историју Новог века* дипломирао на Свеучилишту у Загребу, а на Филозофском факултету у Сарајеву од 1952. прошао сва наставничка звања. Предавао је *Општу Историју новог века* и *Историјску методологију*. Докторску дисертацију „Устанак у Босни 1875–1878" бранио је на Филозофском факултету у Загребу 1958. Књига је доживела три издања и непотпун превод на немачки језик.

Његови радови углавном покривају време од краја XVIII века, па до 1945. Научна истраживања обављао је у свим југословенским архивима, а од светских у Бечу, Москви, Лондону, Паризу, Торину, Варшави, Кракову, Вашингтону, Будимпешти. Учествовао активно на четири светска конгреса историчара. Био стални члан комисије за социјалне покрете, комисије за славистичке студије и комисије за истраживање историје великих сила. Научну специјализацију обавио на универзитету Принстон 1960–1961, а два пута (1972, 1982) био гостујући професор на универзитетима Ан Арбор (Мичиген) и Лоренс (Канзас), као и краће време на универзитету Северна Каролина. Његови погледи на религију као вододелницу југословенских нација изазвали су полемику са хрватским и муслиманским историчарима 1972–1973. Дописни члан Академије наука БиХ постао је 1973, а редовни 1981. За члана Српске академије наука ван радног састава изабран 1978, а за редовног 1992. Од награда, значајније су 27-јулска награда за науку СР БиХ (1963), за *Историју Југославије* (заједно са Владимиром Дедијером, Симом Ћирковићем и Иваном Божићем) Просветну награду. То дело преведено је на енглески и кинески јазик. За синтезу *Стварање Југославије 1790–1918* добио је НИН-ову награду 1990, Специјалну Вукову награду 1991. и, исте го-

дине, Награду ЗАВНОБИХА. Био је члан Политичког савета Српске демократске странке 1992, ухапшен са породицом од стране муслиманских „Зелених беретки", али је успео да пребегне у Србију. Пензионисан као професор Филозофског факултета у Београду 1995.

Поред поменутих, његова дела су *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973. и још два издања *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, *Срби на историјском раскршћу*, Београд, 1999, *Огледи из историје*, Београд, 1999, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад, 2000, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд, 2002, као и бројне студије на српском и страним језицима.

Регистар имена

A

Абдулах Полимац, преводилац – 163
Аврамов Смиља, историчар – 501
Аврамовић Михаило, политичар – 408, 528
Аврамовић Стеван, поп – 281
Аврамовић Теодор Тицан – 185, 180
Адамовић Љ. С. – 533
Аделунг Јохан К., лингвиста – 130, 131, 134, 141
Азиз-бег, старешина албанских стражара – 173
Ајбел Јозеф (Eibel Josef), немачки писац – 133
Ајзенхауер (Eisenhower Dwight), амерички генерал – 486
Актон (Acton John), лорд – 15, 272, 405
Ал Афгани в. Џамал Саид
Албанци (Арнаути) – 20, 22, 23, 49, 61, 76, 79, 88, 103, 104, 151, 154, 219, 346, 430, 438, 461, 491, 492, 494, 520, 541, 543, 545
Алвесини Јулије – 170
Александар I, руски цар – 175
Александар II, руски цар – 296
Александар Велики, македонски цар – 74
Александар Виртемберг, принц – 80
Александар Карађорђевић, кнез Србије – 223, 268, 288, 326
Александар Карађорђевић, краљ СХС/Југославије – 343, 345, 355, 356, 364, 401, 409, 413–415, 417, 418, 424–428
Александар Обреновић, краљ Србије – 314, 324, 325, 326
Александер Харолд, генерал – 485, 501
Алемани – 5
Ален Ричард (Allen), Реганов саветник – 554
Али Хајдар Мидхат бej – 283
Али-бег Фирдус – 340, 342
Али-паша јањински –152, 195
Алимпић Ранко, генерал – 293, 295
Аличић Ахмед, историчар – 263
Алфиревић Ђуро Виловић, Србин католик – 485
Амброзио, италијански генерал – 468
Американци – 399, 486, 497, 498, 562
Амиен Марцелин, римски историчар – 4
Ана Ивановна, руска царица – 83
Англосаксонци, Англосаси – 5, 508
Андраши Јулије (Andrassy Julius), гроф, аустро-угарски министар спољних послова – 253, 254, 273, 286–288, 295–297, 317
Андрић Иво, књижевник – 1, 378, 396, 428, 533, 548, 549
Анђелиновић Грга – 376
Анђелковић Коча, трговац, капетан – 99, 100, 114, 115, 145, 160
Ансел Жак (Ancel Jacques) – 125
Антим, митрополит – 281
Антоније II Гавриловић, српски патријарх – 89
Антонић Здравко, историчар – 461
Анцилоти Антоније (Anzilotti) – 257
Апендини М. (Appendini Francesco Maria), калуђер, писац – 165, 181, 193
Апис в. Димитријевић Апис Драгутин
Арамбашић Станко – 145
Аристотел, грчки филозоф – 349, 543
Армстронг, генерал – 497
Аронс – 505
Артамонов В. А., руски војни аташе – 343

Арсеније II, пећки патријарх – 55
Арсеније III Црнојевић, пећки патријарх – 44
Арсеније IV Јовановић Шакабента, пећки патријарх – 88, 140
Арш Г. Л., совјетски историчар – 199
Атанасов Шћерјо (Виктор, Георгијев, партијски псеудоним), бугарски представник у Коминтерни – 492, 494
Ататурк Кемал, турски политичар и државник – 428, 455, 536
Аустријанци – 43, 79, 85, 86, 96, 99, 101, 106, 111, 260, 347, 361, 448
Ахмед-ага Поздерац – 294
Ахмед-паша, сераскер – 78
Ашкенази ; в. Јевреји Ашкенази

Б

Бабарци (Babarczy), ађутант аустријског цара – 300
Бабић Драгослав – 106
Бабуна (Babuna Aydin), турски историчар – 340
Баварци – 448
Бадољо (Badoglio), италијански генерал – 375
Бајазит II, султан – 31
Бајо Пивљанин, харамбаша – 42
Бакарић Владимир, политичар – 414, 439, 453, 531
Бакић Митар – 511
Бакотић Луjо – 311
Бакстон Ноел (Buxton), лорд – 336, 346
Балбић Голуб – 288
Балбо Чесаре – 187, 200, 219, 220, 275, 278, 311
Балевић Јован Стефановић, филозоф и руски официр – 91, 92, 113–115; в. Шћепан Мали
Балић Смаил, наставник исламске школе – 474, 553
Балугџић Живојин, српски дипломата – 335
Бакуњин Михаило – 143, 217, 260, 269
Бан Матија, књижевник, политичар – 224, 260, 261
Бањалучани – 524
Баргауи Сами (Bargaoui), турски историчар – 24, 153
Бареш Курт (Baresh), масон – 546
Баришић Рафо, бискуп – 215
Баркер Ненси Николс (Beker Nancy Nickols) – 285
Баро Перез – 527
Бартенштајн Јохан (Bartenstein Johann Christov), дворски функционер – 132
Барту Луj (Barthou Louis), француски министар спољних послова – 426
Басаричек Ђуро, политичар – 417
Бастид Жил – 252
Батон, илирски вођа – 21
Батушић Крунослав – 448
Бауер, загребачки надбискуп – 424
Бауер Ото, аустријски социјалиста – 335
Бах Александар (Bach), аустријски министар унутрашњих послова – 255
Башагић Сафвет-бег – 107
Башескија в. Мула Мустафа Башескија
Башић Мирза, уредник листа „Комунист“ – 547
Бевц Ладислав, четнички командант – 508
Бекир-паша в. Ебу Бекир-паша
Бејкер Џемс (Baker), амерички државни секретар – 557
Бејкн Френсис (Bacon Francis), енглески филозоф – 62
Бејли (Bayley S. W.), британски пуковник – 485, 497
Белић Александар, лингвиста – 357
Беловић Саво, политичар – 460
Бенеш, чехословачки председник – 511
Београђани – 513
Бер Адолф (Beer), историчар – 195
Берос – 182
Бесаровић Сава, Србин у Хрватском сабору – 475
Бетовен Лудвиг ван, композитор – 368
Бећир Јован, дивизионар – 355
Бећир-паша, турски државник – 115
Бећковић Матија, песник – 260, 554
Бешнит Волф (Beschnitt), немачки историчар – 397
Бибер Халид, уредник листа „Муџахид“ – 551

Бизмарк Ото фон, немачки канцелар – 295, 296, 307, 369
Биланџић Душан, историчар – 538
Бирчанин Илија в. Трифуновић Бирчанин Илија
Бистрановски, официр – 252, 262
Бихаљи Мерин Ото, књижевник – 438
Бјелајац Миле, историчар – 513
Бјелановић Саво – 329
Бјелопавлићи, племе – 229
Благојевић Милош, историчар – 3, 4
Блис Лејн (Bliss Lane) – 444
Бобан Љубо, хрватски историчар – 483
Богданов Васо, политичар – 439
Богдановић Димитрије, историчар – 310
Богићевић Војислав, историчар – 348
Боговић Миле, бискуп – 57
Бодлер, песник – 253
Бодули – 6; в. Хрвати
Божић – 493
Божић Иван, историчар – 136
Боз Клод ди (Bose Claude de), историчар – 18, 80
Боиј Алфред, аустријски обавештајац – 291
Бојанин Светомир, психолог – 8
Бојст Фридрих (von Beust), аустро-угарски министар спољних послова – 286
Бокељи – 205, 230
Боливар – 220
Бољковац Јосип, хрватски политичар – 542
Боневал де (Le comte de Bonneval), француски авантуриста – 83–85
Босанци – 84, 139, 151, 154, 195, 233, 260, 459
Босони, племе – 543
Ботаи Ђузепе (Bottai), италијански политичар – 390, 441
Ботић Лука, песник – 242
Бранковићи, српска владарска породица – 46, 66, 122
Братоножићи, племе – 94, 229
Брескуа Јаков в. Морбаш С.
Британци – 204, 280, 352, 361, 375, 444, 487, 489, 502–505, 520
Бркић Хасан, правник, муслимански политичар – 433, 539, 540
Брковић Живко – 463
Брлић Андрија Торкват – 98
Бродел Фернан (Braudel Fernand) – 1, 3, 6, 8, 21, 22, 59, 81, 142, 257, 515
Броз Јосип Тито (Валтер, партијски псеудоним), југословенски маршал – 414, 437–440, 455, 460, 464, 475–478, 482, 486, 488, 490–493, 496, 499–504, 507, 509–513, 519, 523–527, 532–535, 539–542, 545–547, 549, 550, 552, 553
Броуцек Петер, руководилац у бечком архиву – 349
Бугари – 6, 9, 83, 88, 96, 205, 199, 211, 270, 271, 284, 296, 304, 311, 324, 331, 332, 334, 345, 346, 360, 361, 369, 443, 454, 494
Будак Миле, др, књижевник, доглавник у фашистичкој Хрватској – 360, 414, 433, 447, 453
Будиша Дражен, политичар – 556
Буе Ами (Boué Amie), француски научник – 211, 231, 237
Бујак Ристо, бимбаша – 298
Буковац Влахо, сликар – 339
Булајић Милан, историчар – 501, 545
Булатовић Радомир, историчар – 462
Булгару Марија (Bulgaru marie Mathilde Alexandrescu-Dersca) – 25
Буњевци – 27, 205, 320, 383, 399
Бургиба, председник Туниса – 549
Бури – 352
Буркарт Јакоб (Burckhart) – 73, 87, 160, 206, 256
Бусек Рихард, клерикални писац – 553
Бушатлија, скадарска породица – 100
Бушинг Антон Ф. (Buching Friedrich), немачки географ – 17, 91

В

Вазенмајер (Weesenmayer), немачки дипломата – 383, 447
Вајтнер Лоренс (Wittner Lawrence S.), амерички историчар – 520
Вајферт Ђорђе, фабрикант – 413
Валери Пол (Valery Paul), песник – 204
Валонци – 398
Вамбери, мађарски оријенталиста – 302
Вандел (Vandel M. A.), историчар – 76
Варнава, српски патријарх – 429
Василије, владика – 90

Васиљевић Душан, политичар – 369
Василије Јовановић Бркић, пећки патријарх – 93
Васић Драгиша, књижевник – 391, 392, 498, 507
Васић Милан, историчар – 19, 31
Васојевићи, племе – 229, 281, 289, 346, 362
Вахаб в. Мухамед Вахаб
Вебер Макс (Weber), немачки социолог – 3, 54
Вебстер (Webster C. K.), историчар – 195
Ведрин Ибер (Védrine Hubert), шеф кабинета француског председника – 559
Везенмајер (Weesenmayer), немачки изасланик – 383, 447
Велебит Владимир, политичар – 414, 439, 446, 487, 534
Велшани – 51
Венедикт Краљевић, српски митрополит – 190
Венецијанци в. Млечани
Венскус Рајнхард (Wenskus Reinhard), историчар – 5
Венцел Мериен (Wenzel Marien), научница – 319
Венцловић, писац – 74
Вербеци (Vörbeczy) – 139
Вернер Франц фон (Werner Franz Von), загребачки новинар – 289
Веселицки–Божидаревић (Wesselitsky Gabriel de) – 305
Видаић, босански властелин – 304
Видаковић Милован, књижевник – 96
Вилагошвари Томас (Világosváry Thomas), писац – 243, 244
Виленев де (De Villeneuve), француски дипломата – 86
Вилкинсон Ј. Г. (Wilkinson J. Gardur) – 210
Вилсон (Wilson), амерички генерал – 534
Вилсон Вудро, амерички председник – 363, 364, 368, 378
Вилхелм II, немачки цар – 349
Винавер Вук, историчар – 137
Виндхорст (Windhorst) – 295
Виргил, римски песник – 4
Витезовић Павле Ритер – 140
Вишњаков, руски дипломата – 83
Вишњаков Ј. (Вишняков Я.), руски историчар – 343
Владислав Граматик, писац – 9
Влами Деспина – 65
Власи (Моровласи, Морлаци) – 6, 37, 48, 50, 51, 53, 60, 67, 68, 71, 79, 83, 123, 178, 184, 193, 205, 236, 320, 321, 334, 463
Влатковић Винко, каноник – 147, 148
Влаховић Вељко – 475
Возњицин П. Б., руски дипломата – 75
Војиновић Иво, књижевник – 339
Војновић Косовац Коста, официр – 362, 365
Војтила Карол (Woytila), папа – 553, 557, 561, 562, 545
Волте, научник – 83
Волтер, француски књижевник и филозоф – 67, 75
Вранчић (Verancius) Антун, мађарски црквени достојанственик – 19
Врховац Максимилијан, загребачки бискуп – 130, 147, 175, 178, 182
Вујовић Димитрије Димо, историчар – 410
Вук Бранковић, српски велможа – 136
Вукаловић Лука (српски Гарибалди), вођа устанка у Херцеговини – 278–283, 288, 303
Вукмановић Темпо Светозар, политичар – 488, 491
Вукасовић Филип, официр – 120
Вукићевић Миленко, историчар – 176
Вукосављевић Сретен, социолог – 103
Вукотиновић Лудвиг, хрватски изасланик – 248
Вукотић Вукадин – 81
Вукчевић Мило – 286
Вуличевић Вујица, војвода – 199
Вучинић Раде, Карађорђев изасланик Наполеону – 191, 193
Вучић-Перишић Тома, уставобранитељски првак – 223, 250, 262
Вучковић Богић (Петровић Богић), српски емисар – 89, 105

Г

Гавранић Перо, историчар – 330
Гавриловић Владан, историчар – 119
Гавриловић Милан, политичар и дипломата – 443, 454

Гавриловић Славко, историчар – 7, 86, 88, 114
Гаговић Арсеније, архимандрит – 148, 175
Гај Људевит, вођа хрватског националног покрета – 226, 246, 250
Гајда Вирђинио (Gayda Virginio), италијански јавни радник – 311
Галатис Николаос, капетан – 198, 199
Галицин, руски генерал – 91
Гарашанин Илија, министар – 224–226, 234, 250, 253, 254, 261, 330, 404
Гарибалди Ђузепе, италијански револуцинар – 273, 280, 288, 303, 304
Гекалп Зија (Gökalp Ziya), турски идеолог – 34
Геншер Ханс Дитрих (Genscher), немачки политичар – 541, 557
Георгиос Маврос в. Карађорђе
Герлах Јохан, немачки путописац – 68
Герлах Стефан (Gerlach Stefann), немачки путописац – 27
Герман, српски патријарх – 389
Германи – 67, 295
Гермоген, руски емигрант, патријарх Хрватске православне цркве – 469
Гете Волфганг, писац – 257, 368
Гизалберти Карло (Ghisalberti B. Carlo) – 122
Гиљемино (Guilleminot), француски пуковник – 186
Гиљфердинг А. Ф., руски писац и дипломата – 265
Гледстон Вилијам Еварт, лорд, енглески државник – 272, 289, 295
Глигоријевић Бранислав, историчар – 407, 412
Глигоријевић Хаџи Продан, војвода – 196
Глисон (Gleason John H.), британски историчар – 307
Глобоцник Одил, генерал, командант Љотићевог корпуса – 506
Гобино Артур (Gobineau) – 271
Голец Ивица – 423
Голубић Мустафа, добровољац – 361
Горчаков, руски канцелар – 296, 298
Готи – 271
Гошњак Иван, генерал – 397
Гравије Гастон, лектор француског језика, писац – 49
Грамши Антонио – 158, 209, 257
Грдан, никшићки кнез и војвода – 37, 38
Грегор VII Хилдебранд, папа – 130
Грej Едвард (Gray), британски министар – 356, 359
Гризогоно, Србин католик – 485
Грол Милан, политичар, министар у југословенској избегличкој влади – 431, 491, 510, 521
Грубковић Јаков – 6
Грујић Јеврем – 268
Грујовић Божа (Филиповић Теодор), секретар Совјета – 166
Грци – 9, 17, 45, 58, 59, 65, 73, 74, 76, 78, 83, 84, 92, 133, 142, 147, 154, 169, 178, 182, 188, 198, 214, 225, 232, 244, 311, 325, 334, 337
Гузина Ружица, правник – 144
Гундулић Иван, песник – 50

Д

Д'Анунцио (D'Annunzio), песник – 366, 375, 376, 400
Дабић Војин, историчар – 82
Давид, француски конзул у Травнику – 168
Давидов Динко, историчар уметности – 57, 59
Давидовић Димитрије – 240
Давидовић Љуба, српски политичар – 408
Давидовић Светислав – 112
Давичо Оскар, књижевник – 438
Дазељо Масимо (D'Azeglio Massimo) – 269
Даковић Јаков, војвода – 230
Далматинци – 27, 131, 205
Далмацо Ренцо (Dalmazzo), италијански генерал – 470
Далтон Хју (Dalton Hugh), британски политичар – 467
Дамјановић Миодраг, генерал – 506, 508
Дангић Јездимир, четнички командант – 471
Дандоло, гувернер Далмације – 182
Данесе, аустријски официр – 182

Данилевски, руски конзул у Београду – 245
Данилевски Николај Ј. – 292, 303
Данило Петровић, црногорски књаз – 230, 258, 274, 275
Данило Шћепчевић Његош Петровић, црногорски владика – 77, 78, 81
Данте Алигијери – 134
Дантон, француски политичар и револуционар – 96, 101, 123
Дапчевић Кучар Савка, хрватски политичар – 490, 549
Де Гол Шарл, француски генерал, политичар и државник – 467, 525
Дедијер Владимир, политичар и историчар – 493
Делингер Јозеф – 272, 405
Делцука, кћи султана Бајазита II – 31
Демостен, антички беседник – 242
Деникер Жозеф, француски антрополог – 48
Дернер Клаус (Dörner) – 556
Десница Бошко, адвокат – 458
Деспотовић Милета, пуковник – 294, 464
Дешнер Карлхајнц (Daschner Karlheinz), историчар – 501, 545
Диздаревић Нијаз, политичар, дипломата – 433
Дизраели Бенџамин, енглески политичар и државник – 224, 495
Димитрије Кантакузин, писац – 9
Димитрије Павловић, српски патријарх – 405
Димитријев, бугарски генерал – 346
Димитријевић Апис Драгутин, пуковник – 325–327, 343, 364, 413
Димитров, бугарски политичар – 492, 503
Димић Љубодраг, историчар – 419, 422, 423, 516, 526
Дионисије Поповић, митрополит београдски – 119
Добров Л., историчар – 74
Добровски Јозеф, чешки научник – 131, 141, 193
Добрњац Петар, војвода – 166, 169, 186, 187
Дода Биб, воћа Миридита – 294
Дож (Dosz Gyorgy), воћа сељачке буне у Мађарској – 29
Дојч Карл (Deutsch Karl W.) – 544
Долгорукиј Ј. В., руски кнез – 95
Донован Бил, амерички обавештајац – 439, 440, 442–445
Дорев Панчо – 334
Доротић Андрија, опат – 123, 147
Достојевски Фјодор, књижевник – 292, 308
Драгановић Крунослав, фрањевац – 502, 505, 542
Драјфус, јеврејски официр – 81
Драшковић Милорад, политичар – 408
Дреслер Адолф (Dresler), немачки публициста – 383
Дрио Едуар (Driault Edouard), историчар – 39, 199
Дрљевић Секула – 410
Дробњаци, племе – 38
Друзи – 152
Дубровчани – 50, 65, 94, 110, 131, 205, 230, 321
Дураковић Нијаз, политичар – 552
Дурсун-бег (Турсун Бег), турски хроничар – 20, 21, 25, 29
Дучић Нићифор, калуђер, књижевник и историчар – 281, 295
Душан, цар в. Стефан Урош IV Душан

Ђ

Ђаја Срећко – 67
Ђентили (Гентили), генерал – 127
Ђилас Милован, политичар – 278, 390, 487, 488, 523, 524, 534, 545
Ђовија Паул (Paolo Giovio, Paulus Iovius), ренесансни историчар – 30
Ђорђе II, грчки краљ – 492
Ђорђе Бранковић, гроф – 45, 46
Ђорђевићи, породица – 65
Ђорђи Антонио де (Giorgi Antonio de), путописац – 64
Ђујић Момчило, четнички војвода – 464, 485, 506
Ђукановић Перо – 471
Ђурађ Бранковић, српски деспот – 2, 9, 30
Ђурђев Бранислав – 55
Ђуретић Веселин, историчар – 485
Ђурић Михаило, правник – 550
Ђуришић Павле, четнички командант – 466, 479

Е

Ебу Бекир-паша, турски државник – 115, 122, 154, 156, 162–165
Евалд Јохан (Ewald Johan), капетан – 97
Еванс Артур, археолог – 289, 294
Египћани – 79
Емери Џулијен (Amery Julian), британски публициста и дипломата – 428, 454, 456
Енгел Јохан Кр. (Engel Johann Christian), мађарски историчар – 140, 141
Енгелс Фридрих – 219, 220
Енглези – 65, 218, 258, 397, 487, 508, 514, 515
Енеа Силвије Пиколомини, ренесансни папа – 9
Еразмо Ротердамски – 438
Ербер (Erber Tullio), италијански историчар – 177, 179, 181, 183
Ерентал (Aehrenthal Aloys), барон – 341
Ерџан Јавуз (Ercan Yavuz), историчар – 29
Есад-паша – 373
Етвеш Јозеф (Еўтвўс Јосепх), мађарски политичар, писац – 27, 271, 300
Еуген Савојски, принц – 64, 71, 72, 79, 80, 85, 102, 106

Ж

Жефаровић Христифор – 140, 185
Живковић Петар, политичар – 422
Жид Андре, књижевник – 438
Жилиен Шарл Андре (Julien), историчар – 154
Жуанев (Jouanin G. M.), историчар – 44, 157
Жујовић Јован, геолог – 408
Жутић Никола, историчар – 422, 423

З

Zakrajšek О. К. – 448
Зах Франтишек, агент пољске емиграције – 226
Звиздић Хасан, воћа муслиманске четничке групе – 505
Звонимир, хрватски краљ – 357
Зечевић Владо – 468
Зимањи Вера (Zimany Vera), историчар – 23
Златарић – 131
Златовић Стипан, фрањевац – 106, 132, 178, 179
Змај Вук, потомак деспота Ђурђа Бранковића – 30
Зовић Иван в. Човић Иван
Зоговић – 513
Зогу, албански краљ – 492
Зоре Лука, католички писац из Дубровника – 321
Зрински, хрватски великаши – 43
Зупан Арнолд (Суппан), аустријски историчар – 409, 416

И

Ибрахим I, султан – 40, 43
Ибрахим-паша, турски војсковоћа – 171
Иван Запоља (Janos Szapolyai), ердељски кнез – 30, 35, 36
Иван Франкопан, бан Хрватске и Далмације – 50
Иван Црнојевић, црногорски поглавар – 120
Иванишевић Франо, етнолог – 178
Ивановић Никанор в. Никанор Ивановић
Ивелић Марко, руски генерал – 148, 165, 176, 180
Ивић Алекса, историчар – 36
Игњатијев Н. П., руски дипломата – 293
Идн Антони, британски политичар – 428, 444, 467, 486, 494, 503
Изетбеговић Алија, политичар – 474, 506, 551, 552, 556, 558, 559, 561
Илија Мостарац (Мостаранин, Мостарлија), аустријски чиновник – 130, 158, 182
Илири – 27, 48, 47, 84, 138, 224, 236, 237, 377, 543
Илић Јовица, свештеник – 234
Имре Текели (Tököly) – 43
Иналџик Халил (Inalcik), историчар – 65, 66

Ирвин Вил (Irwin Will), писац – 361
Ирци – 7, 12, 18, 397
Искендер, италијански дипломата – 253
Исмаил-бег – 195
Италијани – 60, 67, 311, 318, 342, 417, 443, 452, 459, 462, 471, 479, 487, 489, 494, 511, 515
Ичко Петар, трговац, преводилац – 170, 171, 173, 175, 187

J

Јагић Ватрослав, лингвиста – 50
Јакир Александер, немачки историчар – 392, 421
Јакшић Ђура, песник – 267
Јан Собиески, пољски краљ – 43
Јанко Хуњади, угарски великаш – 9
Јанковић Божидар, генерал – 355, 446
Јанковић Емануел – 135
Јанковић Милован, политичар – 268
Јанковић Мијијевски Теодор, директор српских школа у Банату – 141
Јанчић Јован, сарајевски пушкар – 190
Јањарац, босански властелин – 304
Јареб Јере – 447, 475
Јачов Марко, историчар – 40
Јевђевић Добросав, др, политичар – 458, 459, 469, 479, 498, 506
Јевреји – 45, 55, 57–59, 64, 65, 80, 102, 106, 107, 109–111, 158, 208, 244, 255, 256, 329, 366, 423, 447, 448, 450, 456, 462, 469, 474, 481
Јевреји Ашкенази – 58, 256
Јевреји Сефарди – 256
Јевтић Богољуб, председник југословенске владе – 428
Јездимировић Јаков, пуковник – 94
Јеић Ристо, старешина буне – 281
Јелачић Јосип, генерал, бан – 246, 248–251, 253, 262
Јелена, италијанска краљица – 494
Јелисавета, руска царица – 91, 93
Јелић Бранко – 455
Јелић-Бутић Фикрета, историчар – 464
Јермени – 59, 65, 107, 244, 455
Јефтановић Глигорије, трговац – 340
Јиречек Константин, историчар – 51
Јован Албанез – 76, 88
Јован Јовановић, епископ бачки – 175
Јован Кантул, српски патријарх – 37, 38
Јован Кинам, византијски писац – 35, 56
Јован Ненад (Joannus Charo Nenad), самозвани цар – 36, 37, 45
Јован Павле II, папа – 546
Јовановић Владимир, историчар – 120
Јовановић Владимир, политичар – 268
Јовановић Драги, чеф Специјалне полиције у Београду – 468
Јовановић Драгољуб, политичар – 408, 432, 455, 493, 513, 521
Јовановић Јован, политичар и дипломата – 408
Јовановић Љуба, историчар и политичар – 357
Јовановић Радосав С., наставник – 364
Јовановић Пижон Јован, српски политичар и дипломата – 400
Јовановић Чупа Љуба – 331
Јовановић Слободан, историчар, правник – 47, 49, 164, 288, 357, 372, 434, 435, 450, 453, 467, 489, 512
Јовановић-Стоимировић Милан, књижевник – 288, 428, 429, 430, 432, 434, 436, 442, 453
Јовановићи, породица – 65
Јокић, официр – 253
Јосиф (Јозеф) II, римско-немачки цар – 58, 72, 95, 98, 133, 141
Јохан, надвојвода – 247
Јохан Капистран, фрањевац – 9
Југовић Иван, Карађорђев изасланик – 191, 216
Југословени – 361, 399, 418, 448, 520, 524, 534, 548
Јужни Словени – 6, 48, 61, 74, 128, 130–132, 134, 136, 138, 169, 186, 187, 192, 193, 194, 203, 221, 237, 253, 254, 269, 296, 320, 337, 338, 357, 370
Јукић Фрањо, фрањевачки писац – 263
Јулинац Павле – 137
Јурић Бартол в. Ковачевић Тома
Јусуф-паша Машковић, силахдар – 40
Јусуф-паша, велики везир – 191

K

Кавчич Стане, словеначки политичар – 540

Кадри-паша, турски војсковођа – 280
Казанова – 83
Кајсаров Андреј С., руски лингвиста – 130
Калабић Милан, пуковник – 468
Калабић Никола, син Николе Калабића – 468
Калај Бењамин (Kallay), аустро-угарски министар финансија – 286, 319, 339
Калноки (Kalnoky), аустро-угарски министар спољних послова – 306
Калођера, епископ – 405
Камариано Нестор (Camariano), румунски историчар – 199
Ками Албер (Camus), писац – 321
Капело (Capello), венецијански адмирал – 21
Капер Зигфрид (Kapper Siegfried), писац – 262
Каподистриа Јоан А., руски канцелар – 197, 219
Кар (Цар), француски дипломата – 252
Карабеговић Осман, муслимански политичар – 539
Карабеговићи, породица – 505
Карађорђе Петровић, вожд – 100, 147, 148, 158, 160–164, 166–168, 172–174, 176, 177, 182, 186–191, 193–200, 213, 223
Карађорђевић Павле, принц, брат од стрица краља Александра – 427, 428, 430, 432, 442–444, 454
Карађорђевићи, династија – 320, 362, 371, 409, 458, 459
Карамустафа Кеприли (Мерзифули), велики везир – 43
Карапанџићи, породица – 184
Караџић Вук Стефановић – 134, 135, 145, 167, 193, 216, 219, 221, 227, 239, 240–242, 284
Кардељ Едвард, политичар – 237, 414, 431, 439, 477, 487, 490, 510, 511, 520–523, 525, 526, 531, 537–539
Карић Владимир, писац – 320
Карло V, римско-немачки цар – 30
Карло VI, римско-немачки цар – 72, 106, 107
Карло Хабзбуршки, хабзбуршки цар – 367, 374, 379, 384, 426
Карло XII, шведски краљ – 73, 75
Карнеги Ендру, амерички индустријалац, задужбинар – 336, 345
Карпош, скопски мартолос – 44
Катарина II, руска царица – 91, 92, 94, 95
Катков Михаило Н., руски славјанофил – 303
Кацевић Џорџ (Kacewicz), пољски историчар – 486
Кашанин Милан, историчар књижевности – 9
Каше Зигфрид (Kasche), немачки дипломата – 473
Кватерник Еуген, хрватски политичар – 271, 272, 439
Кватерник Еуген Дидо, син Славка Кватерника, хрватски усташа – 414, 447, 475, 482
Кватерник Славко, хрватски политичар, усташа – 414, 447, 482
Кенан Џорџ (Kennan), амерички државник – 533, 534
Кенеди Џон, амерички председник – 536, 540
Кеприли, албанска породица – 42, 43, 61
Кестлер – 438
Кикле (Quiclet), француски путник – 80
Кинг Лероj (Kong Leroy), аустријски обавештајац – 378
Кинкел Клаус, немачки политичар – 542
Климент VIII, папа – 38
Клименти, племе – 88
Кнезовић Фра Отон, домобрански официр – 448, 508
Книћанин Стеван, уставобранитељски првак – 251, 254
Ковач Франц, поручник – 485
Ковачевић Стојан – 316
Колериџ (Coleridge), песник
Коваљевски, руски дипломата – 260, 264
Ковачевић Тома (Јурић Бартол), фратар – 224, 61
Ковачевић-Којић Десанка, историчар – 2
Кол Пол (Coles Paul), историчар – 17
Колериџ (Coleridge), песник – 258
Колишевски Лазар, македонски политичар – 453
Кондорсе (Condorcet A. N.), филозоф – 126
Контарини Паоло, венецијански дипломата – 2, 39

Константин, руски велики кнез – 96
Константин VII Порфирогенит, византијски цар и писац – 6
Константин Филозоф, средњовековни писац – 6, 9, 10, 20
Копенски Атаулах Богдан – 66
Копинић Јосип, политичар – 414, 439
Копитар Јернеј-Бартоломеј, филолог – 131, 135, 141, 193, 219, 239
Кораис Адамантиос, реформатор грчког језика – 135
Корач Витомир, српски политичар – 376
Корошец Антон, др, свештеник, словеначки политичар – 367, 374–376, 398, 409, 442
Косанчић Самарџић Иван – 177
Косем, султанија, жена султана Ибрахима I – 43
Костјашов Ј. В., руски историчар – 94
Коцбек Едвард, аустријски политичар – 531
Коча в. Анђелковић Коча
Кочић Петар, писац – 337
Кош Ерих, књижевник – 438
Кошут Лајош, вођа мађарске револуције – 249, 251
Краљачић Томислав, историчар – 342
Краљевић Венедикт в. Венедикт Краљевић
Краљевић Новица, др, правник – 458
Краус Алфред (Krauss), аустро-угарски генерал – 354
Краус Карл (Krauss), песник – 350
Кревелд Мартин фон (Creveld Martin von) – 448
Крек Јанез, словеначки политичар – 366, 409
Крестић Василије, историчар – 330
Крижник Франц, свештеник – 545
Кристијановић Игнац, свештеник – 236
Крклец Густав, песник – 548
Крлежа Мирослав, књижевник – 338, 339, 416, 438, 439, 507, 548, 554
Крњевић Јурај, члан избегличке југословенске владе – 486
Крониа Артур (Cronia) – 123
Кршњави Исо – 366
Кузманић Анте – 388
Кукуљевић Иван, хрватски изасланик – 248
Куленовић Џафер, политичар – 434, 493
Кулин-капетан, старешина – 166, 167
Кулунџић Звонимир, историчар – 417
Курди – 302
Курипешић Бенедикт, путописац – 19, 50
Кутб Саит (Qutb), исламски мислилац – 551
Кучан Милан, словеначки политичар – 555
Кучера Ричард (Kutschera) – 541
Кучи, племе – 26, 31, 81, 229, 258, 274
Кушлан Драгојло, жупан, „црвени барун" – 253

Л

Лагумџија Златко, политичар – 552
Лазар Хребељановић, српски кнез – 12, 57, 62, 98, 150
Лазаревић Лука – 185, 190
Лазић Милан, историја – 483
Лакроа-Риз Ани (Lacroix-Riz Annie), француска научница – 362
Лајбниц, филозоф – 87
Лајнинген Кристијан (Leiningen), генерал – 263
Лакедемон, митрополит – 92
Лала Соколи, беглербег – 31
Лалић Вељко – 443
Лалић Иван, песник – 544
Ламне де (Lamnais Felicité Robert de), филозоф – 237
Лампи Џон (Lampe), амерички историчар – 401, 527, 533
Лангер Ј. – 89
Лансинг, амерички државни секретар – 376
Лапчевић Драгиша, српски политичар – 402
Латас Мирко, научник – 357
Латини – 32, 33, 54, 79, 104, 105
Лаудон, аустријски маршал – 96, 110, 111
Лацаро Соранцо (Lazaro Soranzo), функционер Римске курије – 37, 67, 103
Лашић Павле, четнички командант – 466
Ле Дик Луезон (Le Duk Loueson), новинар и књижевник – 271, 272

Лебл Жени – 473
Левенштајн Бедрих (Loewenstein Bedrich) – 337
Левин И. Д. – 437
Левис Бернар (Lewis Bernard), историчар – 24, 38, 157
Лекић Данило – 535
Лековић Мишо – 487
Лењин Владимир Ильич – 372
Леонардо да Винчи – 140
Леополд I, римско-немачки цар – 46
Леополд II, римско-немачки цар – 118
Лесли Валтер, гроф, аустријски посланик – 55
Леснодорски (Lésnodorski Boguslaw), историчар – 128
Лефранс (Lefrance), капетан – 252
Либенфелс Јерг Ланц фон (Liebenfels Jörg Lanz von), калуђер – 347
Личани – 178
Ложије (Laugier Abée), опат – 77, 86
Лои Салваторе (Loi), италијански историчар – 456
Лок Џон (Lock John), енглески филозоф – 117
Локхерт Брјус (Lockhert) – 495
Лорковић Младен – 430, 468, 482
Лофтус – 505
Лубурић Вјекослав Макс, усташки заповедник – 8, 496, 507
Луегер Карл, бечки градоначелник – 329, 349
Луиђи Басано (Luigi Bassano) – 50
Луиђи Марсиљи (Luigi Marsigli) – 22
Лукачевић Иван, капетан – 76

Љ

Љотић Димитрије, адвокат, оснивач организације „Збор" – 428, 463, 470, 471, 506, 508, 509
Љубибратић Мићо, војвода – 287, 288, 289, 303, 304, 321
Љубибратић Саво, политичар – 458
Љушић Радош, историчар – 121

М

Маала Асма, историчарка – 153, 154
Мак Дауел (McDowell), Рузвелтов изасланик – 497
Мађари – 9, 27, 29, 33, 43, 57, 71, 82, 96, 100, 119, 211, 235, 240, 243, 248–254, 269, 270, 273, 328, 361, 399, 462, 494
Мажуранић Матија, књижевник – 277
Мајер Арно (Mayer), амерички историчар – 401
Мајерхофер (Mayerhoffer), генерал – 254
Макарије, епископ – 242
Макарије, пећки патријарх – 56
Макариос, архиепископ, председник Кипра – 533
Македонци – 49, 59, 332, 378, 430
Макензен Аугуст фон (Makensen), немачки фелдмаршал – 359
Макензи Мјур (Mackenzie), књижевница и путописац – 276
Макијавели, политичар, књижевник, историчар – 23, 48, 161
Маклејн Фицрој, британски генерал – 499
Маколеј Томас (Makoley) – 3
Малколм Ноел, британски историчар – 212, 543, 553
Мандић Доминик, фрањевац – 48, 482, 483
Марашли-паша, везир – 196
Маргијер Филип (Marguerat), историчар – 394
Марија Карађорђевић, краљица, супруга краља Александра – 427
Марија Терезија, римско-немачка царица – 72, 87, 88, 140
Маринковић Милан, дипломата – 372
Марјановић Владислав, аустријски историчар – 524, 525, 541, 552
Марјановић Јован, историчар – 544
Мармон, француски генерал – 187
Марнавић Томко, дубровачки песник – 39, 131, 132
Марићевић Теодосије, трговац – 161
Марко Краљевић – 51
Марковић Светозар, политичар – 269, 322, 347, 528

Марковић Сима, српски политичар – 403, 437
Маркс Карл – 3, 64, 117, 143, 217, 219–221, 256, 259, 269, 527
Мартиновић Игњат, опат – 138
Мартиновић Ратко, поручник – 468
Мартић Грга, фрањевац – 240
Масарик Томаш, чешки научник, политичар и државник – 522
Матановић Петар – 281
Матија Корвин, мађарски краљ – 27
Матковић Хрвоје, историчар – 423
Матошић, Србин католик – 485
Махмуд-паша – 20, 21
Махмуд-паша Бушатлија – 101, 120, 232
Махнич, бискуп – 337, 338, 379, 424
Мацини Ђузепе – 243, 259, 269
Мацура Милош – 20
Мачек Влатко, политичар – 418, 430, 431, 433, 440, 444, 446, 448, 482, 506, 507,510, 513, 522, 554
Медаковић Дејан, историчар уметности – 59
Мејнард Кејнз Џон (Maynard Keynes John), економиста – 369, 436
Менхетн Авро (Manhatten), историчар – 545
Мерзифули в. Карамустафа Кеприли (Мерзифули)
Меријаж (Mériage), француски пуковник – 186
Мерћеп Митар (Димитрије) – 282
Мерц Јохан (Merz Hans, Иван) – 353, 422
Месић Марко – 475
Месмер Тома, гравер – 140
Местре Жозеф де (De Maistre) – 370
Метерних Клеменс (Metternich Klemens), аустријски канцелар – 194, 213–215, 226, 245
Мехмед II Освајач, султан – 20
Мехмед III, султан – 23
Мехмед IV, султан – 43
Мехмед Алија, трговац, владар Египта – 151, 217, 232, 233
Мехмед Кеприли (Köprüly) Ћуприлић, албански досељеник – 43
Мехмед (Мухамед) Фочић, дахија – 163, 164
Мехмед-паша египатски – 233
Мехмед-паша Соколовић (Соколи), војсковођа – 33, 34, 37, 56, 61, 67
Мештровић Иван, вајар – 339, 357, 370, 490
Мидхат-паша, турски реформатор – 283, 284
Мијатовић, потпуковник – 377
Миклошич Франц, филолог – 47
Микулић Бранко, политичар – 552
Микше (Miksche F. O.), амерички пуковник – 525
Мил Џон Стјуарт (Mill John Stewart), енглески филозоф и економиста – 378
Милан Обреновић, кнез и краљ Србије – 274, 294, 314, 323, 324
Милаш Никодим в. Никодим Милаш
Милер Јозеф (Müller Joseph), лекар – 212
Милета в. Радојковић Милета
Милетић Светозар, политичар – 268, 273, 286, 288, 303
Милићевић Алекса, српски емисар – 89, 90
Миловановић Милован Ђ., председник српске владе – 305, 330, 331, 343, 344, 370
Миловановић Пећанац Коста – 362, 365, 373, 412, 445, 460, 466, 470
Милорадовић Михаило, пуковник – 74, 76
Милош Обреновић, кнез Србије – 158, 196, 197–199, 209, 215, 217–224, 232, 233, 239, 249, 250, 260, 268, 344, 434
Милошевић Слободан, политичар – 555, 558
Милтон Џон, писац – 257
Милутин, краљ в. Стефан Урош II Милутин
Миљковић Хуска, командант муслиманске гериле – 506
Миљуков Павле – 327, 336, 346
Миовић, Србин католик – 485
Миридити, албанско племе – 294
Митеран Франсоа (Mitterand François), француски председник – 559
Митић Предраг, југословенски ваздухопловац – 499
Митровић Андреј, историчар – 347
Михаило Обреновић, кнез Србије – 199, 223, 250, 268, 273, 274

Михаиловић Војислав, син генерала Драгољуба Драже Михаиловића – 515
Михаиловић Драгољуб Дража, генерал, вођа четничког покрета – 454, 455, 458, 463–468, 472, 473, 475, 479, 483–486, 489, 491, 495–500, 502, 504–509, 514, 515, 528, 559
Михаљевић Михаило, мајор – 98
Михељсон Иван I, заповедник руске војске – 176
Мицкијевић (Mickiewicz Adam), песник – 238, 247, 257
Мишеле Жил (Michelet Jules) – 204
Мишић Живојин, војвода – 335, 355, 363, 373
Мјурej Ралф (Murray) – 495
Млечани – 40–44, 46, 65, 77, 105
Мојић Саво – 528
Мок Алојз, аустријски министар спољних послова – 558
Молдавци – 83
Молотов, совјетски министар спољних послова – 432, 443, 503, 512
Мољевић Стеван – 480
Момсен Волфганг (Mommsen), немачки историчар – 553
Монталамбер (Montalambert Charles), кнез – 238
Монтескје, француски правник и књижевник – 137
Монти, италијански дипломата – 253
Мор Томас, енглески државник, писац – 515
Морас Шарл (Maurass Charles) – 300
Морача, племе – 229
Морбаш С. (Morbach, Брескуа Јаков), агент – 186
Морлаци в. Власи
Моро Одил (Moreau Odile) – 211
Морозини в. Франческо Морозини (Моросини)
Мостарац Илија в. Илија Мостарац
Мркаљ Саво – 135
Мркојевић Теодосије – 93
Мужић Иван, историчар – 546
Муктар-паша, турски војсковођа – 296
Мула Мустафа Башескија, хроничар – 135, 207
Мулалић Мустафа, муслимански политичар – 472, 497, 505, 539
Мура Т. де, историчар – 134
Муравјов, руски славјанофил – 304
Мурко – 376
Муса Фочић, брат дахије Мехмед Фочића – 160, 163, 164
Мусакадић Фехим, вођа муслиманске четничке групе – 505
Мусе (Mousset), француски историчар – 114
Мусић Дон Иван – 288, 296
Мусолини Бенито, фашистички вођа у Италији – 394, 417, 418, 433, 441, 442, 446, 451, 452, 458, 459, 461, 468, 469, 478, 481, 484, 489, 490, 500, 527
Мустафа III, султан – 87
Мустафа Галибија, филозоф – 23
Мустафа-паша, турски државник – 145, 154
Муфтија од Таслице, пљеваљски муфтија – 304
Мухамед Вахаб (Waahab Muhamad Abdul) – 150
Мушицки Коста, пуковник – 470

Н

Назим, доктор – 335
Најперг де (de Nipperg), аустријски генерал – 86, 114
Наполеон I Бонапарта, француски војсковођа, државник и цар – 18, 29, 49, 120, 125, 127–129, 146, 148, 154, 152, 154, 167, 168, 174, 175, 186–189, 191–194, 203, 206, 214, 231, 259, 261, 282, 393, 441, 549
Наполеон III (Луј) Бонапарта, француски цар – 259, 260, 280
Наранчић Вељко – 376
Насер Гамал Абдел, египатски председник – 533
Натлечен Марко, бан Дравске бановине – 446
Науман Фридрих (Науманн), немачки политичар – 368, 541
„Нашијенци", „Нашинци" – 243, 320, 321
Недим-бег – 304

Недић Милан, генерал, председник владе у окупираној Србији – 442, 464, 466, 470, 471, 475, 499, 508
Немањићи, династија – 54, 113, 136
Немци – 7, 67, 88, 100, 122, 129, 204, 205, 211, 235, 254, 270, 285, 318, 347, 359, 442, 444–448, 450–452, 460, 462, 470–473, 480, 486–490, 494, 496, 497, 499, 505, 506, 509, 511, 514–516
Ненадовић Матеја, прота – 158, 166
Ненезић Зоран, историчар – 413, 414, 439
Нехру Џавахарлал, индијски председник – 533
Никанор Ивановић, цетињски митрополит – 258
Никезић Марко, политичар – 544
Никодим Милаш, свештеник – 329
Никола Зрински (Miklos Zrinyi), бранилац Сигета – 43
Никола Лашванин, фрањевац – 106
Никола Петровић, црногорски књаз и краљ – 275, 287, 309, 313, 327, 350, 359, 360, 362, 417
Николај I, руски цар – 40
Николај Велимировић, владика – 454
Никчевић Живко, градоначелник Бара – 377
Никшићи, племе – 38
Нинчић Момчило, српски политичар – 482
Ниче Фридрих, филозоф – 337
Новак Виктор, историчар – 424
Новак Грга – 5, 52
Новаковић Нико, др – 458
Новаковић Стефан – 133, 137, 138, 163
Новаковић Стојан, историчар – 47, 146, 250, 342
Новалис, књижевник – 257
Новгородјани – 292, 296
Нодило Натко, историчар – 242
Нојбахер Херман (Neubacher), Хитлеров изасланик за Југоисточну Европу – 382, 497
Нуман-паша Кеприли, босански паша – 78

О

Обад Стјепо, историчар – 178
Обрадовић Доситеј, писац и филозоф – 130, 131, 134, 135, 184, 193, 219
Обреновић Милан, војвода – 169, 187, 190
Обреновићи, династија – 223, 250, 262, 268, 320, 326, 327
Огарјев – 268
Оман Емил (Haumant Émile) – 320
Омановић, генерал – 518
Омер Лутфи Баркан – 25, 58
Омер (Михаило)-паша Латас – 262, 263, 265, 27–282
Опик (Aupick), генерал, француски дипломата – 252, 253, 279
Орешковић Антоније – 286, 290
Орлов Теодор, заповедник руске флоте – 93
Ортајли Илбер, турски историчар – 1
Орфелин Захарије Ст. – 135
Османлије – 18, 39, 86, 283, 284, 289; в. Турци

П

Павелић Анте, усташки поглавник – 383, 418, 420, 424–426, 447, 451, 459, 462, 469, 475, 482, 506
Павелић Анте, др, хрватски политичар – 374, 376, 417, 423
Павић Карло (Pavich Karlo), свештеник – 236
Павле Ненадовић, митрополит – 111
Павлиновић Миховил, богослов – 242
Павловић, трговац – 284
Павловић Војислав, историчар – 485
Павловић Драгослав – 104, 107
Павловић Живојин, дисидент – 439
Пазваноглу – 145, 151, 159, 169, 184
Палмерстон, лорд – 219, 283
Пантелић Душан – 122
Пантић Мирослав – 135
Панцо Хафиз Мухамед, командант муслиманске војске – 506
Папасоглу „Македонац", вођа устанка на Пелопонезу – 92, 174
Парац Матија, генерал, командант Хрватске четничке армије – 506–508, 512
Парвев Иван, бугарски историчар – 44, 72
Паулучи Филип О. – 188
Пашић Мустафа, вођа муслиманске четничке групе – 505

Пашић Никола, српски политичар, државник – 323, 335, 340, 344, 346, 357, 359, 370–372, 375, 376, 391, 398, 400, 406, 417
Пејановић Ђорђе – 211
Пејовић Ђока – 229
Пекић Миленко – 51
Пелагић Васо – 288
Перан Мирослав – 484
Перо Томов, брат Петра II Петровића Његоша – 258
Перовић Бонифације – 425, 441
Перовић Иво, бан Савске бановине – 427
Перун, стари словенски бог – 292, 296
Перцел, мађарски генерал – 253
Петан Жарко, писац – 545
Петар, брат Коче Анђелковића – 99
Петар, кнез из „Великог Мостара" – 122
Петар, ћупријски оберкнез – 145, 150, 154
Петар I Карађорђевић, краљ Србије и Краљевине СХС – 199, 288, 326, 327, 401
Петар II Карађорђевић, краљ Југославије – 444, 458, 467, 476, 496, 502, 508, 510
Петар I Петровић Његош, владика, митрополит – 101, 120–123, 146–148, 150, 159, 165, 176, 177, 180, 181, 208, 228, 274
Петар II Петровић Његош – 228–230, 242, 257
Петар Велики, руски цар – 73–76, 78, 86, 104
Петар III, руски цар – 91, 93
Петар Мркоњић в. Петар I Карађорђевић
Петен (Petain), француски маршал – 446
Петефи, песник – 243
Петраш Максимилијан, генерал – 86
Петровић Гаја, филозоф – 545
Петрановић Божидар, писац – 242
Петрановић Бранко, историчар – 492
Петровић Богић в. Вучковић Богић
Петровић Вељко, песник – 372
Петровић Вељко (Хајдук Вељко) – 158, 194
Петровић Ђурђица, етнолог – 51
Петровић Мирко, брат књаза Данила Петровића – 275, 343
Петровић Михаило, принц – 452
Петровић Никола, историчар – 432, 511
Петровић Пеција Петар – 281
Петровић Радич – 169
Петровић Растислав В., историчар – 94, 116
Петровићи Његоши, династија – 112, 258, 269
Пећанац Коста в. Миловановић Пећанац Коста
Пешић Петар, пуковник – 355
Пивљани, племе – 38
Пигафета Марк Антонио (Pigafetta), венецијански путник – 24
Пијаде Моша, политичар, државник и уметник – 493
Пије VII, папа – 200, 213
Пије IX, папа – 237
Пије XII, папа – 459, 469, 490, 501, 502, 507, 536
Пилар Иво – 366
Пипери, племе – 229
Пирјавец Јожа, историчар – 520
Писани, опат – 148, 182
Писаровић Пава, хајдук – 187
Питер Ежен (Pitard Eugene), француски етнолог – 47, 49
Питш (Pitch), авантуристкиња са Запада – 198
Пјетромарки Лука (Pietromarchi), италијански политичар – 459
Плакалб Георг – 317
Пламенац, Карађорђев изасланик – 188
Пламенац Раде Туров – 328
Погаси Ђузепе (Pogassi), др – 511
Поздерац в. Ахмед-ага Поздерац
Пол Валтер (Pohl), историчар – 5
Пољаци – 67, 141, 221, 258, 305, 318
Поповац Исмет, др, вођа муслиманске четничке групе – 505–507
Поповић Богдан – 76
Поповић Бошко, психолог – 8, 13
Поповић Васиљ, историчар – 16, 83, 257, 458
Поповић Владимир – 511, 512
Поповић Душан Ј., историчар – 45, 65, 106, 108
Поповић Коча, командант Прве пролетерске бригаде – 487, 488, 534, 535, 547
Поповић Милош – 286

Поповић Петар П. („Klein"), српски новинар – 325
Поповић Симо, црногорски војвода – 371
Потапов, руски дипломата – 311
Поточњак Франко, хрватски политичар – 369
Пођорек Оскар, генерал – 338, 348, 350–352, 355, 402
Презељ Иван, командант Словеначке четничке армије – 506
Прибићевић Милан, официр – 337
Прибићевић Светозар, политичар – 374, 408, 409, 418, 420, 421, 425
Прикет (Prickett) – 533
Принцип Гаврило – 349, 353
Продановић Јаков (Јаша), политичар, књижевник – 322, 408, 513, 521
Протић Стојан, српски политичар и државник – 323, 407
Прудон (Proudhon P. J.), филозоф – 259
Пугачов, вођа сељачког устанка у Русији – 93
Пук, др, хрватски усташа – 414
Пулаха Селами, историчар – 543
Пулић Никола, књижевник – 511
Пуриватра Атиф, правник – 547
Путник Радомир, генерал – 355
Пуцар Ђуро, политичар – 478, 526

Р

Радецки, хабзбуршки маршал – 184, 260
Радић Антун, хрватски политичар – 407
Радић Павле, хрватски политичар – 300, 330, 406, 407, 409, 417, 421
Радић Стјепан, хрватски политичар – 8, 300, 320, 321, 330, 374–376, 378, 405–407, 415–418, 421
Радичевић Бранко, песник – 244
Радојковић Милета, саветник – 222
Радонић Јован, историчар – 42, 101, 120
Радоњићи, породица – 229
Рајачић Јосиф, патријарх – 248–250
Рајевски, свештеник – 242
Рајић Јован – 139, 250
Ракић, апотекарка – 493
Ракоци, мађарски племић – 43
Рамбо (Rambaud M. A.), историчар – 76, 92
Ранке Леополд фон, историчар – 3, 54, 69, 132
Ранковић Александар, политичар – 544
Расел, лорд – 282, 283
Расел Џ. (Russel J. C.) – 20
Раци (Рашани, Расцијани) в. Срби
Раци Серафино (Razzi Serafino), историчар – 50, 51 59, 60
Рацин Коста, песник – 431
Рачић, Србин католик – 485
Рачић Пуниша, политичар – 417
Рачки Фрањо, историчар – 270
Рашид-паша, турски историчар – 173
Реган Роналд, амерички председник – 554
Редлих Јозеф, научник – 336
Рељковић Матија, песник – 134, 178
Ренан Ернест – 302
Рендулиц Лотар (Rendulicz), немачки генерал – 493
Ренувен Пјер (Renouvin), историчар – 348
Реуф-бej, турски министар војни – 302
Решетар Милан, филолог – 50, 240
Рибар Иван, др, политичар – 413, 491, 513
Рибентроп, нацистички министар спољних послова – 432, 442, 443, 481
Рибникар Владислав, новинар, директор „Политике" – 442, 453, 510
Рига од Фере, грчки песник – 146
Рид Џ. М. (Read James Morgan), амерички научник – 361
Рико Пол (Ricaut, или Rycaut Paul), путописац – 25, 68
Римљани – 17
Ристић Јован, државник, политичар и историчар – 268, 298
Робертс Волтер (Roberts Walter) – 487
Ровци, племе – 229
Родофиникин Константин К., руски изасланик – 176, 186, 188
Розенберг Алфред, нацистички идеолог – 456
Ројница, усташки стожерник – 470
Роксандић Драго – 52
Ромеи – 17, 173
Роми – 266, 366, 451, 462, 471
Руварац Иларион – 136

Рузвелт Теодор, амерички председник – 308, 364, 439, 442–444, 481, 485, 490, 492–494, 496, 497
Румуни – 88, 96, 100, 243, 254, 342
Рупник, генерал – 508
Руси – 45, 89, 91, 92, 96, 128, 143, 146, 148, 169, 171, 173, 174, 176, 178, 183, 221, 222, 238, 264, 266, 292, 308, 323, 467, 489, 495, 504, 520, 525, 561
Русо Ж. Ж. (Rousseau J. J.) – 133, 143
Рустем-паша, велики везир – 56
Рустен-бег Хасанпашић – 234

С

Сава Љубиша, црногорски изасланик – 122, 146
Савов, бугарски генерал – 346
Савојска династија – 452
Садрезам, велики везир – 281
Сазонов, руски министар спољних послова – 359
Сакс Карл фон (Sax Carl von) – 152
Саксонци – 5, 57
Салваторели Луиђи (Salvatorelli Luigi) – 235
Самарџић Петар, официр – 460
Самарџић Радован, историчар – 37
Самодол Крешимир – 484
Санадер, хрватски политичар – 8
Санковски Степан А., руски изасланик – 165, 176, 181
Сарацени – 73
Саркотић Стјепан, аустро-угарски генерал – 352, 360, 363, 407, 415, 416
Сартр Жан Пол, филозоф – 8, 257
Св. Влахо – 60
Св. Сергије (San Sergio) – 60
Свети Сава, први српски архиепископ – 12, 39, 53, 140
Свети Симеон (Стефан Немања), српски велики жупан – 57, 244
Секелијанци – 55, 237
Селим III, султан – 150, 153, 154
Селим Гирај (Ghirei), кримски хан – 44
Селимовић Меша, књижевник – 65, 433, 539
Семиз Душан, добровољац – 361
Сењавин Дмитриј Н., адмирал – 182, 187
Сењобос Шарл – 306
Симеон Кончаревић, епископ – 89
Симовић Душан, генерал, председник југословенске владе – 444, 466
Синан-паша, турски војсковођа, велики везир – 39, 153
Синђелић Стеван, војвода – 191
Синчић Давид – 475
Ситон Вотсон Р. (Seton Watson R. W.), историчар – 343, 356, 357, 370, 371, 375, 395, 413, 415, 418, 425, 438, 494, 495
Ситон Вотсон Хју – 495
Скарић Владислав, историчар – 51
Скендер-бег Црнојевић, ранији српски великаш – 62, 74, 332
Скерлић Јован, књижевник и књижевни критичар – 305, 331, 370, 385
Скобељев, руски генерал, славјанофил – 305
Скоко Саво, историчар – 459, 477
Скорцени Ото – 500
Скригин Жорж – 487
Славонци – 205, 256
Слијепчевић Перо, филозоф – 404
Словаци – 222, 243, 522
Словацки, књижевник – 258
Словени – 5, 6, 13, 27, 48, 50, 67, 76, 130, 131, 140, 169, 220, 244, 248, 291, 292, 295
Словенци – 67, 123, 186, 222, 329, 344, 356, 357, 367, 372, 374, 376, 378, 389, 392, 397, 409, 411, 454, 480, 482, 511, 522, 523, 560
Смиљанић, прота – 187
Смиљанић Томо – 23
Смит Адам (Smith) – 75, 184
Смичиклас Тадија, историчар – 61, 71, 72
Смотрицки Мелентије – 111
Совјети – 485
Соколовићи, породица – 31
Солсбери (Salisbury), лорд – 307
Сонино Сидни, председник италијанске владе – 375, 377
Сорел Алберт – 126
Сорош Георг, глобални финансијер – 552
Спахо Мехмед, политичар – 409, 430, 423–435
Спелман, бискуп – 481
Спинола (Spinola Cristobal), фрањевац – 69
Спремић Момчило, историчар – 2, 9

Срби – 1, 3–9, 13, 17, 18, 25, 27, 29, 35, 37, 43–45, 47–51, 56–59, 65, 68, 71, 72, 74–76, 79, 82–84, 86, 88, 90, 92, 95, 96, 98, 100, 102–104, 106, 109, 112, 115, 118, 122, 125, 126, 129–146, 148–150, 157–159, 162–178, 183–185, 187–189, 191, 193, 196, 197, 204, 205, 207, 209–216, 218–222, 224, 226, 232, 235–237, 239–246, 248–250, 252–255, 260, 266, 271–273, 275, 276, 282, 284, 287–289, 291–294, 297, 300, 303–305, 307, 310, 311, 313, 317–321, 328–332, 334, 335, 338–340, 342, 344–346, 351–353, 355–357, 361, 667, 369–374, 376, 378, 381–385, 388, 390–394, 396, 397, 401, 404, 410, 411, 414, 418, 420, 421, 424, 430, 431, 433, 435, 437, 441, 443, 447, 448, 451–454, 456–463, 468–473, 475, 479, 482–484, 491, 494, 495, 497, 500, 501, 503, 511, 515–517, 520–522, 526, 542, 543, 548, 550, 554, 556–562
Србик Х. Р. (Srbik Heinrich Ritter), историчар – 72
Стаљин Јосиф Висарионович, председник совјетске владе и генерални секретар Партије – 440, 464, 477, 488, 489, 491, 492, 495, 496, 501–505, 510–505–512, 514, 520, 521, 523–525, 533, 534
Стаматовић, пензионисани официр – 185
Стамболић Петар, политичар – 549
Станковић Бора, књижевник – 361
Станковић Раденко, министар просвете – 427
Станковски Степан, руски изасланик у Црној Гори – 170
Станојевић Глигор, историчар – 41, 78, 119
Станчић Никша, историчар – 242
Старчевић Анте, хрватски политичар – 8, 271, 290, 393, 439, 451
Стеван Аврамовић, поп, старешина буне – 281
Стентон Мајк (Stenton), кембрицки историчар – 495, 496
Степановић Степа, војвода – 41204
Степинац Алојзије, надбискуп – 362, 424, 425, 433, 440, 441, 447, 448, 482, 490, 491, 495, 501, 505, 506, 512, 536
Стефан Лазаревић, српски кнез и деспот – 6, 9, 10
Стефан Немања (Свети Симеон), српски велики жупан (1166–1196) – 39
Стефан Урош II Милутин, српски краљ – 114, 161
Стефан Урош IV Душан, српски краљ и цар – 3, 12, 67, 140, 185, 220
Стивенсон Вилијем (Stevenson) – 439
Стид Викам (Steed Wickham), британски јавни радник – 343, 372, 375, 415, 424, 425
Стилман Едмунд (Stillman), дописник енглеског Тимес-а – 290, 394
Стојановић Младен, политичар – 376, 460
Стојадиновић Милан, председник југословенске владе – 428–430, 432
Стојановић Љуба – 343
Стојановић Никола, економиста и политичар – 357
Стојановић Петар – 227
Стојковић Миленко, војвода – 166, 168, 186
Стратимировић Ђорђе – 244, 249, 251
Стратимировић Стеван, митрополит – 130, 147, 148, 162, 170, 175, 177
Субхи Мехмед, турски историчар – 18, 102
Сулејман Величанствени, турски султан – 18, 29, 33, 99, 102
Сулејман-паша Скопљак – 165, 173, 174
Супек Иван, научник – 549
Супило Франо, хрватски политичар – 357, 369, 370
Сфондрати, језуитски мисионар – 70

Т

Таваст, шведски генерал – 194
Тадић Јорјо, историчар – 66
Талеран Шарч (Talleyrand), француски министар спољних послова – 167, 168
Талоци Лудвиг фон (Thallócyy Ludwig von), историчар – 31–33, 60, 90, 332, 338
Талпо Одоне, италијански историчар – 456, 469
Танкосић Војо – 348
Тановић Ариф, политичар – 552
Тановић Марко – 93
Тараканов, кнегиња – 93
Тардие, француски дипломата – 399
Татари – 19, 43, 44, 79

Тахир-паша, везир – 262
Тејлор Алан Џ. П. (Taylor), историчар – 348
Тејлор Мирон (Taylor Myron), амерички изасланик – 481, 490
Теко, италијански дипломата – 253
Тен Иполит (Tain Hupolite) – 151
Теодоровић Светозар – 286
Терек Валентин, мађарски великаш – 36
Терзић Милан, историчар – 502
Терлецки Иполит (Terlecki Ipolit), унијатски калуђер – 238, 239
Тисеран (Тиссерант), кардинал – 501
Тицан в. Аврамовић Теодор Тицан
Тичек Алојзије, књижевник – 338
Тодор, капетан – 79
Тодоровић, генерал – 254
Тодоровић Коста, официр – 363
Тодоровић Пера, публициста и теоретичар – 322, 323
Тодоровићи, породица – 513
Толдини емисар бискупа Штросмајера – 313
Толстој, руски писац – 75
Томасео Никола, књижевник – 122, 226, 236, 243
Томислав, хрватски краљ – 393
Топаловић Душан, историчар – 180
Топаловић Живко, српски политичар – 402, 408
Топаловић Матија, професор филозофије на фрањевачком семинару – 225
Требињани – 525
Тринајстић Дринко, политичар – 369
Трифуновић Мирослав, командант Српске четничке армије – 507
Трифуновић Бирчанин Илија, војвода – 458, 469, 470, 485
Тричковић Радмила, оријенталиста – 156
Трумбић Анте, политичар – 357, 369, 370, 371, 376, 398
Туђман Фрањо, генерал, председник Хрватске – 509, 549, 560–562
Тунгуз Перо – 316
Тупањанин Милош, политичар – 454
Тургењев Александар И., руски лингвиста – 130
Турхан, мајка султана Мехмеда IV – 43
Турци – 2, 7, 10, 11, 13, 15, 19–24, 26–29, 31–45, 52, 55, 59, 62, 64, 64, 66, 68, 71, 73, 74, 76–80, 82–86, 88, 90–92, 94–96, 98, 99, 102, 104–106, 110, 113, 115, 119, 120, 130, 137, 139, 140, 146, 149, 150, 159, 160, 162, 166, 168, 171–173, 176, 184, 186, 190, 191, 194, 196, 227, 229, 230, 274, 279, 282, 293, 295, 285, 334
„Тутејци" – 320

Ћ

Ћамил-паша, турски изасланик у Босни – 265
Ћемерлић, босански властелин – 304
Ћемерлић Хамдија, правник – 493
Ћерути (Ceruti), италијански дипломата – 253
Ћирковић Сима, историчар – 3, 12, 577
Ћопић Бранко, књижевник – 516
Ћоровић Владимир, историчар – 408, 431
Ћосић Добрица, књижевник – 540, 544, 552
Ћуприлић в. Мехмед Кеприли (Кӳпрялӣ) Ћуприлић

Узуновић Јусуф, вођа муслиманске четничке групе – 505
Ујевић Тин, песник – 396, 507
Украјинцев, руски дипломата – 75
Уркварт Гордон, брат Дејвида Уркварта – 219
Уркварт Дејвид (Urquhart David), британски публициста – 126, 156, 219, 220, 223–225, 232, 249

Ф

Фавр Жан (Fabre Jean), историчар – 235
Фалмерајер Јакоб (Fallmerayer Jacob Philip) – 26
Феброниус Јустин – 238
Фелкл Екехард (Völkl Ekkehard), немачки историчар – 475
Фелман Ричард (Felman), амерички пилот – 498
Ферид-бег Драга – 410, 430

Фердинанд II Хабзбуршки, римско-немачки цар – 30
Ферил де, француски дипломата – 76
Ферхат-бег, исламски мученик – 31
Филарет, епископ – 242
Филиповић, аустро-угарски генерал – 298, 315
Филиповић Мухамед, политичар – 543, 552, 553
Филиповић Недим, оријенталиста – 433
Филиповић Теодор в. Грујовић Божа
Фирдус-бег – 295
Фихте Јохан Г. (Fichte Johann Gotlieb), филозоф – 235
Фичев, бугарски генерал – 346
Фишер Фриц (Fischer Fritz), историчар – 349
Фламанци – 7, 18, 200, 398
Флацио Илирико (Flaccio Illirico), протестантски научник – 60
Флорио Бернард – 57
Фонтон, руски дипломата – 260, 264
Форта Салко, војни заповедник – 316
Фортис Алберто, путописац – 53, 123
Фоскарини Ђакомо (Foscarini Giacomo) – 52, 178
Франко Јосип, јеврејски конвертит – 330, 425
Франкопани, хрватски великаши – 43
Франц Јозеф I, хабзбуршки цар – 251
Франц Фердинанд, аустро-угарски престолонаследник – 326, 327, 328, 330, 340, 341, 347, 349, 367
Французи – 19, 42, 126, 148, 151, 177, 178, 181–183, 187, 204, 495
Франческо Морозини (Morosini), дужд – 44
Франше д'Епере (Franchet d'Eperey), француски маршал – 373, 374
Фрања Асишки – 458
Фрашери Абдул, албански првак – 302
Фридрих, надвојвода – 400
Фридрих Велики, пруски краљ – 87
Фридјунг Хајнрих (Friedjung), историчар – 341
Фукс Клаус (Fuchs) – 512
Фуше (Fouche), гувернер „Илирских провинција" – 193, 393

Х

Хабзбурговци, династија – 35, 38, 70, 117, 207, 426, 426
Хадсон – 497
Хаин Јозеф (Hain Joseph) – 205, 211
Хајдук Вељко в. Петровић Вељко
Хакман Коста, сликар – 376
Хакман Стеван, песник – 376
Хакстхаузен (Haxsthausen August) – 143
Халил-бej, турски политичар – 335
Хамза Бали, шеик, јеретик – 31
Хамовић Милош, историчар – 461
Хонга Антун – 407
Ханџић, теолог – 474
Хар Инго (Haar), немачки историчар – 450
Харнак Адолф (Harnack), историчар – 53
Хафиз-паша – 166
Хаџи Мустафа-паша в. Мустафа-паша
Хаџи Продан в. Глигоријевић Хаџи Продан
Хаџи Рувим, писац, калуђер – 159
Хаџијахић Мухамед, члан усташке владе – 383, 543, 553
Хаџиомерагић Маид – 556
Хаџић Јован, правник – 221, 225
Хаџихасановић Узеирага – 472, 473
Хејвуд Колин (Haywood Colin), историчар – 20
Хегел, филозоф – 116, 235
Хедервари Куен (Hedérvary), бан – 329
Хекторовић Петар, песник – 51
Хелени – 4
Хердер, немачки филозоф – 129
Херкаловић, српски изасланик – 253
Херодот, грчки историчар – 4
Херуц Крунослав, хрватски политичар – 361
Херцеговци – 91, 105, 176, 377, 459
Херцен – 268
Хефојер Артур (Heffeuer), немачки обавештајац – 473
Хецендорф Конрад фон (Hoetzendorf), аустро-угарски генерал – 317, 347, 348, 351
Хинковић Хинко, политичар – 369
Хитлер Адолф, немачки политичар, нацистички вођа – 317, 347, 431, 442, 443, 445, 451, 442, 452, 472, 473–475, 481, 482, 484, 489, 497, 498, 500, 527
Хитров М. А., руски славјанофил – 304
Хобсбаун (Hobsbawn Eric J.), британски историчар – 126
Хоџера Светислав – 425
Хол Тиодор (Халл) – 512
Холанђани – 7, 200, 397
Хопкинс, дипломата – 494
Хорват Јован, српски генерал – 89
Хорват Јосип, новинар – 427
Хорстенау Глез (Horstenau Edmund Glaises von), Хитлеров изасланик – 452, 473, 486
Хорти Миклош (Horthy Miklós), адмирал – 426
Хофштатер Ричард (Hofstadter) – 368
Хоџес Џ. Л. (Hodges), британски конзул у Србији – 220
Храбак Богумил – 410
Храбовски, генерал – 250
Хрвати – 6, 7, 33, 47, 49, 52, 71, 98, 122, 138, 186, 193, 204, 205, 207, 211, 226, 236, 237, 241, 243, 245, 246, 248–250, 252, 254, 260, 269–273, 291, 319–321, 329–331, 338, 343, 344, 356, 357, 367, 369–372, 374, 376, 378, 379, 383, 385, 389, 390, 392, 393, 395–397, 401, 404, 407, 411, 415, 420, 421, 424, 430–435, 441, 447, 448, 451, 454, 463, 468, 472, 473, 475, 480, 482, 483, 494, 495, 501, 502, 506, 511, 513, 522, 541, 548, 561, 562
Хризостом – 241
Хрушчов Никита, совјетски председник – 533
Хукук Ислам М., политичар – 410
Хумболт – 185
Хумо, браћа, песници – 433
Хумо Авдо, муслимански политичар – 439, 493, 539
Хурем Расим – 473
Хусеин-капетан Градашчевић – 231, 233
Хусеини Амин Ел, јерусалимски муфтија – 473
Хусрев-бег, сарајевски беглербег – 31

Ц

Цар Марко, хрватски књижевник – 225
Цветковић Драгиша, председник југословенске владе – 432, 433, 443
Цвијић Јован, антрополог и географ – 22, 27, 48, 49, 144, 208, 335, 357, 382
Цезар, римски војсковођа и државник – 67
Целигој Венцеслав, др – 462
Ценић Мита – 322
Церабрегу Мухарем – 543
Цесарец Аугуст, књижевник – 439
Цетинео, Србин католик – 485
Цигани в. Роми
Цимерман Ворен (Zimmermann Warren), амерички дипломата – 558
Цинцар-Марковић Александар, политичар – 443, 446
Цинцари – 54, 59, 65, 209
Цицерон, римски филозоф и политичар – 242
Цријевић Туберо (Cervarii Tuberonis Ludovic), дубровачки ренесансни историчар – 172
Црни Јуре в. Карађорђе
Црногорци – 29, 41, 42, 49, 77–79, 90, 92, 93, 105, 119, 123, 148, 174, 176, 178, 180, 230, 281, 327, 345, 377, 378, 384, 410, 452, 459, 508, 524
Cherni Georgimu в. Карађорђе

Ч

Чавловић Павле – 224, 247
Чарнојевић Петар, српски гроф и жупан – 246
Чартириски Адам, кнез – 169, 170, 220, 225, 226, 247, 253
Чезароти Медкиоре (Cesaroti) – 134
Челебић, мајор – 377
Ченгић Дедага, спахија – 278
Ченгић Куталија Ибрахим – 316
Черниг Карл (Czaernig Karl) – 211, 213
Чернишевски – 241
Черноземски Владо, македонски завереник, убица краља Александра – 427
Черњајев М. Г., генерал – 292
Черчил Винстон, британски државник и политичар – 12, 200, 442, 484, 485, 489, 492, 495, 496, 501, 502, 504, 509, 514, 520
Чеси – 141
Чингрија Перо, политичар – 375, 376
Чичак Иван, политичар – 556

Чичерин Г. В., совјетски комесар спољних послова – 377
Човић Иван (Зовић Иван), пољички велики кнез – 180, 183
Чолаковић Родољуб, политичар – 477, 526, 548–550
Чолакхоџић Халил, вођа муслиманске четничке групе – 505
Чубриловић Васа, историчар – 99, 458
Чупић Стојан – 190

Ц

Џамал Саид (Ал Афгани), писац – 302
Џевдед-паша, валија – 211, 277

Ш

Шабо Федерико (Chabod Federico) – 50, 306
Шањек Фрањо – 71
Шаторов Методије, македонски политичар – 453
Шахит-паша, турски војсковођа – 171
Шашкијевић Михаило, четнички командант – 504
Шварценберг (Schwarzenberg), кнез – 251
Швеђани – 18, 19, 73
Швикер Ј. Х., историчар – 88, 118
Шеик ул Ислам, старешина верске заједнице у Цариграду – 31
Шепер Фрањо, кардинал – 546
Шервуд Роберт (Sherwood) – 494
Шехић Нусрет, историчар – 412, 445
Шимуновић Динко – 33
Шкеровић Никола – 228
Шкоти – 51
Шлецер Август Л (Schlözer), немачки научник – 130, 140, 147, 149
Шмир-Еенбом Ерих (Schmidt-Eenboom), немачки историчар – 542, 556
Шокци – 27, 71, 205, 320, 383
Шола Атанасије, политичар – 374
Шоу Станфорд (Shaw) – 156, 162
Шпанци – 83
Штадлер Јосип (Stadler), надбискуп – 313, 366, 367, 372
Штокић Анте, др – 462
Штросмајер Јосип Јурај (Strossmayer), бискуп, политичар – 238, 246, 258, 269, 272, 273, 290, 301, 313, 328, 405, 419, 421
Шћепан Мали, господар Црне Горе – 92–94, 100, 116, 117, 119, 123; в. Балевић Јован Стефановић
Шубашић Иван, бан, председник југословенске избегличке владе – 432, 448, 503, 509, 510, 521
Шулек Богослав, хрватски политичар – 270
Шумадинци – 362
Шупљикац, генерал – 245
Шуњић Марко, историчар – 52
Шуфлај Милан (Schufflay), историчар – 22, 23, 50, 393
Шуштерчич, словеначки политичар – 366, 368

Регистар географских назива

А

Авала – 171
Адакале – 173
Азербејџан – 29
Азија – 168
Аја Софија, црква претворена у џамију у Цариграду – 66
Акропољ – 44
Албанија – 6, 22, 26, 48–50, 54, 55, 58, 62, 66, 77, 95, 127, 129, 144, 163, 165, 175, 190, 194, 200, 214, 219, 221, 228, 230, 233, 261, 272, 287, 294, 302, 331, 335, 336, 344, 345, 347, 351, 355, 359, 360, 375, 377, 393, 399, 441, 445, 452, 488, 489, 491–493, 497, 504, 524, 525, 541, 543, 545, 553, 562
Алексинац – 295, 365
Алжир – 151, 153, 154
Америка в. Сједињене Америчке Државе
Америка – 15
Анадолија – 24, 25, 65, 153, 203, 217, 266
Анкона – 146
Арабија – 87, 150, 376
Арад – 82, 363
Ариље – 465
Арнаутлук, источни део Црне Горе – 62, 76
Арно, река – 134
Асиз – 57
Атина – 43, 416, 520
Атлантски океан – 11
Аустерлиц – 167, 174
Аустралија – 220
Аустрија (Хабзбуршка монархија, Хабзбуршка империја, Хабзбуршко царство, Хабзбуршка држава, Аустро-Угарска, Аустријска република) – 15, 16, 18, 21, 28, 38, 39, 43, 44, 55, 58, 65, 69, 70, 72, 76, 78–80, 83–86, 88–92, 95, 96, 98, 100, 101, 104–108, 110–113, 115, 119–121, 123, 128, 129, 132, 137, 138, 144, 145, 147, 148, 154, 156, 158, 161, 162, 167–170, 174–178, 184–186, 191, 192, 194, 195, 200, 201, 203, 205–207, 210, 211, 213, 216, 220–222, 225, 226, 228–230, 235, 236, 239, 241, 242, 245, 247, 248, 251, 254–256, 259–261, 263–266, 269, 273, 275, 276, 279, 280, 282, 283, 285–287, 290–292, 294–298, 301, 302, 305, 306, 609, 311, 313–318, 327, 328, 332, 335–340, 342–348, 350, 338–344, 357–359, 361, 363, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 374, 378, 379, 389, 396, 400, 401, 404–406, 408, 409, 416, 426, 431, 451, 452, 507, 522, 525, 531, 541, 542, 546, 552, 553, 555
Африка – 1, 153, 154, 288, 352, 481

Б

Ба, село – 480
Баден – 317
Баја – 27
Бајина Башта – 465
Бајракли џамија, у Београду – 102, 472
Балатон, језеро – 29
Балкан, Балканско полуострво – 1, 6, 13, 17, 18, 20, 21, 32, 33, 46, 48, 52, 58, 64–66, 68, 72, 74, 77, 91, 94, 96, 103, 104, 116, 123, 125, 128, 129, 131, 133, 142, 146, 153, 154, 175, 186, 194, 197, 200, 203, 204, 207, 208, 204, 210, 213, 221, 223, 225, 226, 247, 249, 256–261, 270, 271, 280, 282, 283–286, 296, 299, 306, 307, 309, 314, 318, 321, 326, 335,

344, 348, 350, 354, 369, 370, 379, 386, 392–394, 395, 401, 420, 433, 441, 444, 450–452, 473, 483–485, 489, 490, 495, 497, 532, 560, 561
Балтик – 92, 285, 369
Балтичко море – 525
Банат – 28, 35–37, 39, 45, 57, 80, 85, 88, 99, 108, 110, 118, 119, 137, 141, 184, 185, 205, 221, 246, 254, 255, 273, 290, 353, 359, 399, 443, 447, 451–453, 511
Банија – 82, 88, 309
Бановићи – 517
Банска крајина – 82, 113
Бањалука – 84, 182, 261, 270, 288, 353
Бањица, логор – 468
Бањска, манастир – 66
Бар – 79, 93, 293, 305, 452
Барања – 27, 246, 400, 447, 452, 480
Бари – 498, 501
Бахмут – 89
Бачка – 27, 35, 57, 88, 140, 185, 246, 359, 399, 437, 447, 452, 482
Бачка жупанија – 57
Бачка Паланка – 482
Башко Поље – 558
Бела крајина – 26
Бела Црква – 510
Белгија – 67, 69, 200, 361, 397
Белорусија – 437
Бељак – 366
Београд – 2, 8–10, 15, 18, 22, 25, 29, 48, 49, 59, 62, 64, 66, 70, 79, 80, 83–87, 92, 96, 97, 99, 102–104, 107–111, 116, 119, 122, 128, 130, 133, 138, 144, 157–159, 162–164, 166, 171–173, 175, 176, 188, 189, 191–196, 198, 209, 215, 218–222, 224–226, 233, 234, 241, 245, 247, 250, 252–254, 256, 261, 262, 264, 267, 269, 273, 275, 282, 286, 289, 295, 396, 307, 309, 312, 314, 316, 319, 326, 328, 333, 336, 337, 344, 347, 349, 350, 354–357, 360, 373, 379, 390, 396, 402, 403, 405, 409, 412–416, 419, 424, 430–433, 438, 439, 442, 444–446, 451, 454, 455, 459, 466, 468, 470–472, 475, 495, 499, 500, 503, 504, 510, 513–515, 577, 520, 521, 525, 526, 534, 536, 539, 549, 552, 555, 559
Београдска капија (Belgrad Kapisi, раније Samaty Kapisi), истамбулска четврт – 25
Београдска митрополија – 108, 405
Београдски пашалук – 111, 115, 116, 128, 144, 145, 149, 152, 154–158, 163, 164, 166, 184, 191, 203, 218, 434
Бергамо – 122
Берковица – 234
Берлин – 170, 296, 306, 326, 340, 474, 410, 514
Бесарабија – 265
Беч – 22, 28, 33, 37, 42, 43, 46, 57, 59, 73, 82, 86, 89, 110, 113, 114, 118, 120, 131, 135, 140, 146, 147, 157, 170, 173, 186, 199, 204, 214, 219, 226, 239–242, 244–248, 250, 251, 254, 255, 258, 260, 261, 273, 274, 280, 286, 287, 295, 318, 325–327, 332, 336, 339, 344, 347–350, 368, 415, 416, 497, 499, 553
Бечкерек – 37
Бијело Поље – 189, 480
Бијељина – 82, 84, 86, 190, 295, 318, 505, 559
Бијељинска нахија – 280
Билеће – 296
Биоково – 479
Битољ – 334, 345, 346
Бихаћ – 82, 84, 281, 352, 476
Бихор – 281
Бјеловар – 447, 456
Блед – 429, 444
Блиски Исток – 40, 73, 153, 342, 474, 490
Богатић – 465
Боговађа, манастир – 190
Бока Которска – 40, 41, 82, 98, 115, 169, 177, 179, 181, 182, 186, 208, 226, 275, 315, 344, 357, 359, 418, 432, 452, 458, 476, 479, 517, 562
Бор – 453, 517
Босанка, брег – 181
Босанска Крајина – 4, 19, 177, 190, 278, 280, 289, 344, 408, 431, 460, 478, 493, 506, 551
Босанска Посавина – 86, 562
Босански пашалук – 115, 156
Босна – 2, 4, 6, 7, 9, 20, 21, 24–26, 28–32, 38, 49, 50, 54–56, 60–63, 66, 67, 71, 76, 79, 80, 82–86, 91–93, 95, 96, 98–100, 102, 103, 106, 108, 115, 116, 134, 137–141, 148, 151, 153, 156, 162, 163, 165, 166, 168, 170–173, 175–177, 183, 185, 187–191, 194–196, 200, 204, 211, 214, 215, 217, 221, 222, 231, 233, 250, 252, 258, 259, 261–263, 265, 266, 270, 273, 277–279, 282, 286–291, 293–298, 302, 303, 305, 310, 317, 320, 321, 326, 340, 345, 348, 351, 352, 354, 355, 358, 363, 366, 387, 391, 393, 416, 418, 430, 443, 447, 448, 451–453, 459, 463–465, 468, 471–473, 475, 477, 480, 482–484, 486, 493, 505, 509, 513, 518, 539, 543, 549, 551, 556, 561
Босна, река – 190, 471, 482
Босна и Херцеговина – 31, 32, 48, 55, 58, 66, 70, 83, 99, 144, 177, 178, 191, 199, 209–211, 224, 226, 232, 233, 237, 252, 260, 261, 263–265, 270, 275, 276, 278, 279, 286, 287, 289, 291, 294–297, 301–305, 307–310, 313–319, 327, 330, 338–342, 345, 348–353, 356, 359, 362–366, 372–374, 381, 384, 385, 390, 392, 396, 400, 402, 404, 406–409, 412, 418, 423, 430–432, 435, 437, 438, 456, 459, 461, 463, 472–474, 476, 477, 480, 505, 516, 517, 519, 526, 536, 548, 550–553, 556, 558–562
Босфор – 18, 40, 75, 175, 196, 232
Брајићи – 88, 465
Браничево, град – 2
Братислава (Пожун) – 139, 168, 169
Брач, острво – 181, 358, 359, 388, 452
Брда, област – 227, 229, 274
Брегалница – 346
Бренер – 358
Бриони – 525, 533
Брчанска нахија – 280
Брчко – 190, 234, 261, 517
Брчко (Дервента), срез – 432
Бугарска – 4, 6, 26, 44, 49, 50, 55, 56, 58, 62, 66, 85, 92, 95, 111, 127, 141, 144, 145, 149, 151, 184, 217, 218, 221, 250, 252, 260–262, 272, 279, 283, 293, 297, 298, 314, 324, 333, 335, 336, 340, 341, 343, 345, 349, 356, 358, 359, 369, 399, 412, 416, 442, 445, 446, 452, 480, 490, 492, 503, 525, 541, 553
Будва – 93
Будим – 15, 22, 30, 33, 43, 59, 72, 138, 134, 240, 244
Будимпешта – 7, 251, 252, 368, 499, 554, 577
Бујан – 491
Буковина – 95, 249, 320
Буковинско-далматинска митрополија – 404
Букурешт – 196, 198, 324, 326, 346, 416, 520, 525
Булози, село – 507
Бурма – 533
Бутмир, село –162
Бутрино – 152

В

Вајмарска република – 528
Валона – 345, 360
Валонија, област у Белгији – 67
Ваљево – 2, 164, 465, 471, 505
Ванзе језеро – 474
Вараждин – 27
Вараждински генералат – 82, 114
Вардар – 334, 344
Вардарска бановина – 419
Вардарска долина – 334, 337
Вардарска Македонија – 18, 346, 520
Вардиште – 310
Вареш – 478
Варшава – 496, 520
Васељенска патријаршија – 404
Васојевићи – 229, 281, 289, 346, 362
Ватикан – 238, 306, 362, 363, 366, 371, 379, 388, 422, 429, 430, 434, 450, 442, 454, 480–482, 490, 499, 501, 502, 505, 507, 522, 525, 545, 546, 553–555, 557, 559, 561
Везир Кепри (Vezir Köprü), место у Анадолији – 42
Велес – 332
Велеска каза – 311
Велика Британија – 67, 69, 129, 194, 195, 204, 218–220, 222, 223, 225, 231, 232, 247, 260, 265, 272, 289, 305, 307, 308, 346, 357–359, 364, 368, 369, 394, 395, 397, 398, 405, 413, 425, 426, 429, 453, 486, 496, 502, 503, 513, 524, 550, 555, 559
Велика Кањижа – 114
Велика Кладуша – 518, 556
Велики Извор – 295
„Велики Мостар" в. Ћуприја
Велико Село – 145
Велс – 67
Венето – 37, 282
Венеција (Венецијанска република) – 26, 38–43, 45, 59, 65, 70, 72, 75–82, 87–91, 96, 101, 104, 105, 108, 120, 122, 123, 127, 148, 154, 179, 182, 189, 193, 225, 229, 230, 249,

254, 285, 293
Верона – 529
Версај – 398
Видин – 79, 84, 85, 98, 150–152, 176, 184, 186, 262, 283, 296, 480
Видинска област – 26
Видински вилајет – 283, 284
Византија – 18, 20, 45, 61, 76, 95
Вилагош – 255
Виндхорст – 353
Винковци – 480
Виртемберг – 186
Вис, острво – 359, 388, 389, 405, 488, 501, 509
Висла, река – 453
Високо, град – 2
Вишеград – 2, 169, 187
Вишњица – 102
Власеница – 477
Влашка – 6, 26, 43, 50, 67, 74, 76, 79, 88, 91, 92, 95, 108, 138, 144–146, 175, 177, 197, 216, 218, 260, 264
Вогези – 369
Вогошћа, село –163
Воинуца – 152
Војводина – 6, 48, 98, 122, 137, 205, 207, 211, 221, 245, 246, 248–251, 253, 254, 262, 276, 282, 286, 289, 290, 320, 329, 351, 353, 357, 387, 389, 391, 396, 400, 405, 406, 416, 418, 423, 431, 435, 437, 438, 453, 480, 511, 517–519, 544, 548, 562
Војводство Српско – 199, 239, 242, 247, 248, 266
Војна крајина (граница) – 27, 28, 50, 57, 82, 84–86, 89, 96, 100, 113–115, 128, 137, 205, 211, 212, 221, 246, 250, 251, 255, 261, 262, 275, 309, 310, 328, 411
Ворожњев, на Дону – 75
Врана, планина – 505
Врана, село – 40
Врандук – 103
Врање – 297, 310, 333, 452
Врањина, острво – 230
Врачар – 39, 102, 223
Врбас, река – 19, 41, 84, 177, 187, 270, 290, 301, 421
Врбаска бановина – 419
Врбаска долина – 317
Врлика – 78, 106
Вртиељка – 42
Врхгорац – 106
Вршац – 251, 453
Вуковар – 401, 480
Вучји Дол – 296

Г

Габела – 45, 127
Гаета – 246, 361, 377
Галија – 67
Галипоље – 34, 358
Галиција – 128, 253, 313, 318, 366, 369
Гацко – 38, 280, 458
Гвозд – 50
Гвоздена врата – 72
Гдањск (Danzig) – 204
Гетинген, универзитет – 130
Гето, топионица железа – 59
Гибралтар – 69
Голи оток, логор – 526
Голија – 177
Горажде – 2, 452, 478
Горица – 528
Горњи Вакуф – 487, 488
Горњи Милановац – 465
Горски Котар – 468
Госпић – 424, 557, 558
Гостиварска каза – 311
Градачац – 280
Градачац, срез – 432
Градачка нахија – 280
Градина – 456, 462
Градишка – 96, 190, 556
Граховац – 274
Грахово – 230, 280, 460
Грац – 247, 353, 442
Грачаница, манастир – 66
Грбаљ – 40, 41, 88
Гроцка (Хисарџик) – 102
Груж – 181
Грузија – 92
Грчка – 37, 58, 61, 73, 74, 92, 95, 96, 176, 188, 198, 218, 219, 232, 273, 333, 335, 336, 345, 360, 363, 401, 406, 441, 442, 444, 465, 485, 488, 489, 492, 493, 503, 513, 520, 525, 526, 534, 535
Гусиње – 345

Д

Дабарска (Дабро-босанска митрополија) – 108
Даблин – 348
Дакија – 6, 96
Далеки Исток – 364
Далматинска Загора – 41, 52, 178, 396, 421, 484
Далмација – 6, 32, 33, 38, 40, 41, 48, 50–53, 56, 57, 60, 62, 66, 67, 70, 71, 79, 84, 88, 89, 96, 98, 106, 108, 122, 123, 127, 128, 131, 132, 140, 141, 147–150, 168–170, 173–175, 177–187, 190, 192–194, 200, 205, 208, 211, 213, 214, 221, 222, 224, 226, 229, 236, 237, 239–243, 246, 247, 249, 261, 269, 270, 274–276, 287, 291, 310, 311, 320, 321, 329, 344, 353, 356, 358, 359, 367, 374–376, 387, 388, 392, 396, 400, 408, 413, 418, 421, 423, 430, 433, 435, 437, 438, 441, 445, 446, 448, 451, 456–458, 463, 464, 466, 468, 471, 480, 482–485, 489, 490, 519, 558
Даљ – 270
Дарданели – 175, 232
Дворови – 505
Дебар – 332
Дедиње – 432, 453
Дејтон (Dayton) – 562
Делиград – 166, 171, 294
Делнице – 408
Дервента – 29, 432
Дечани – 148
Дивци, село – 466, 497
Динара – 485
Дњепар, река – 89, 128
Дњестар, река – 91
Добој – 103, 352
Добричево, манастир – 148
Добрун – 187
Добруџа – 361
Дон, река – 75, 89
Доња Аустрија – 28, 205
Доње Храсно – 499
Дорћол – 65
Драва, река – 6, 50, 251
Дравска бановина – 419, 446
Драч – 163
Дрвар – 500
Дренова – 476
Дријева, град – 2
Дрина, река – 13, 80, 85, 86, 98, 161, 166, 169, 172, 176, 177, 187, 190, 233, 295, 296, 301, 304, 317, 318, 329, 341, 352, 354, 355, 359, 366, 372, 374, 385, 405, 421, 424, 430, 435, 450, 471, 482, 556
Дринска бановина – 419
Дриња – 471
Дрлупе, село 161
Дрниш – 106
Дробњак – 42, 148, 165, 183, 278
Дрозгометва, село –163
Дубица – 96, 190
Дубровник (Дубровачка Република) – 2, 4, 22, 29, 39, 45, 50, 51, 59, 60, 70, 72, 90, 91, 94, 116, 123, 134, 141, 147, 148, 165, 168, 170, 174, 175, 177, 179, 181–184, 186, 192, 193, 214, 242, 261, 267, 270, 278, 280, 310, 320, 321, 344, 427, 430, 444, 452, 456, 458, 470, 482, 484, 504, 560
Дубровник, срез – 432
Дужи, манастир – 148
Дукађин – 491; в. Метохија
Дунав, река – 17, 27, 44, 45, 49, 59, 64, 72, 75, 79, 80, 85, 86, 92, 95–97, 103, 104, 109, 111, 128, 149, 168, 169, 171, 173, 175, 177, 183, 184, 188, 189, 191, 194, 231, 254, 260, 264, 280, 283, 344, 354, 399, 428, 445, 471
Дунавска бановина – 419
Дубрава – 437

Ђ

Ђаково – 66, 224, 258, 288
Ђаково, логор – 462
Ђенова – 153, 189, 549
Ђердап – 500
Ђунис – 288
Ђур – 59

Е

Европа – 1–3, 5, 7, 11–13, 15, 17–19, 22, 23, 29–31, 34, 35, 42, 49–51, 62, 65, 67, 72–74, 82, 83, 85–87, 96, 105, 110, 111, 117, 125, 127–129, 131, 134, 138, 142, 156, 168, 175, 195, 200, 204, 206, 209, 213–216, 218, 220, 221, 223–225, 227, 233, 237, 244, 247, 253,

256, 266, 271, 274, 275, 277, 285, 286, 290, 292, 303, 306, 327, 335, 340, 341, 349, 350, 356, 362, 364, 367–369, 373, 382, 385, 394, 409, 415, 417, 437, 441, 450, 451, 453, 465, 474, 477, 481, 486, 489, 490, 496, 497, 514, 515, 522–525, 532, 534, 535, 543, 550, 552, 553, 555, 562
Егејско море – 89, 92, 95, 328, 525
Египат – 25, 29, 31, 73, 87, 127, 150–152, 154, 230, 232, 233, 284, 302, 336
Егридере в. Крива Паланка
Елбасан – 163
Енглеска – 1, 11, 15, 69, 79, 91, 272, 282, 305, 307
Енос – 345
Епир – 54
Ердељ – 30, 35, 43, 244
Ерзерум – 336
Еуфрат, река – 17, 73

Ж

Жегар, логор – 352
Женева – 376, 426
Жепче – 103
Житва, река – 35
Житомислић, манастир – 148
Жумберак – 26

З

Заблаће, село – 19
Завала, манастир – 147, 148
Загора в. Далматинска Загора
Загреб – 34, 49, 70, 106, 133, 147, 165, 182, 187, 219, 221, 222, 236, 243, 245, 250, 2550, 256, 262, 272, 276, 310, 312, 329–331, 346, 357, 368, 374–376, 377, 385, 390, 396, 402, 406, 413, 415–417, 424, 427, 432, 433, 437, 438, 446–448, 451–453, 456, 459, 468, 469, 471, 473, 482, 483, 487, 488, 490, 491, 494, 495, 499, 502, 507, 588, 510, 513, 517, 549, 556, 561, 562
Загреб, епархија – 458
Задар – 40, 50, 52, 53, 78, 106, 179, 182, 186, 193, 242, 243, 311, 329, 376, 388, 400, 452, 499
Зајечар – 295
Закмур, село – 507
Запад – 17, 54, 129, 195, 198, 210, 256, 286, 292, 305, 319, 370, 510
Западна Европа – 2, 11, 62, 65, 73, 74, 96, 117, 220, 223, 225, 244, 256, 515, 522, 524, 550
Зворник – 84, 84, 139, 163, 169, 187
Зворничка митрополија – 108
Зворничка нахија – 280
Зеленгора – 507, 515
Зеленика – 310
Земун – 92, 99, 103, 109–111, 146, 158, 163, 164, 165, 186, 219, 286, 304, 325, 419
Зеница – 310, 516
Зеница, епархија – 469
Зета – 377
Зетска бановина – 419
Зидани Мост – 506
Зрмања, река – 123
Зупци – 278

И

Ибар, река – 187
Иваниħ, капетанија – 28
Иванковац – 166
Иванчићи, село – 477
Ивањица – 465
Ивањска, село – 280
Игманско подручје – 478
Илирија, Илирик – 46, 140, 192, 208
Илирска краљевина – 46, 374, 379, 384
Илирске провинције, Илирске покрајине – 128, 186, 192, 393
Илок – 432, 480
Илок, срез – 432
Имота, река – 6, 106
Имотски – 53, 178, 180, 181, 183, 433
Ингул, река – 89
Инд, река – 301
Индија – 301, 336, 533
Инсбрук – 250
Ирак – 559
Ирска – 200, 272
Истанбул в. Цариград
Истер, река – 260
Исток – 17, 73, 209, 272, 285, 286, 306, 319, 416, 441

Источна Европа – 11, 138, 204, 453, 489, 496, 515, 524, 534
Источна Румелија – 314, 324
Источна Угарска – 30
Истра – 6, 42, 51, 96, 122, 141, 192, 200, 205, 211, 213, 221, 224, 270, 272, 305, 358, 367, 372, 399, 506, 509, 528
Италија – 6, 15, 17, 19, 26, 49, 50, 83, 122, 127, 134, 146, 158, 174, 197, 200, 206, 207, 209, 210, 225, 235, 237, 247, 248, 253, 256, 259, 261, 272, 273, 276, 282, 285, 300, 306, 308, 335, 344, 356, 357–361, 364, 388, 389, 395–361, 364, 388, 389, 395, 399, 400, 417, 418, 423, 426–428, 430, 441–443, 446, 450–452, 458, 459, 471, 481, 485, 487, 489, 490, 492, 494, 496, 497, 513, 520, 527, 528, 530, 531, 534, 535, 542

Ј

Јавор – 177, 295
Јагодина – 99, 196
Јадар – 139, 169
Јадранска обала (Приморје) – 51, 74, 101, 122, 148, 186, 193, 247, 311, 315, 319, 320, 329, 358, 369, 456, 468, 483–485, 487
Јадранско море (Јадран) – 49, 72, 115, 127, 169, 174, 177, 183, 214, 254, 285, 356, 369, 500, 525, 535
Јајце – 2, 21, 177, 270, 452, 478, 488, 493, 509
Јалта – 503, 514
Јањина (Joanina) – 127, 150, 152
Јапан – 305, 308, 327, 364, 441, 514
Јасеновац, логор – 405, 456, 461, 462, 482, 499
Јастребац – 26
Јаши – 198
Јегар – 59
Једрене – 22, 33, 43, 217
Јелисаветград – 89
Јерусалим – 93, 102, 238
Јонска острва – 122, 127, 148, 149, 181, 198, 247, 441
Јонско море – 183
Јошаница, манастир – 99
Југозападна Европа – 221
Југоисточна Европа – 11, 15, 19, 82, 83, 125, 200, 209, 221, 486, 497, 543
Југославија (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Југословенска држава, Демократска Федеративна Југославија, Социјалистичка Федеративан Република Југославија) – 134, 220, 271, 275, 347, 361, 367, 370, 371, 377–379, 382–385, 388, 390, 392–395, 397, 401–403, 412–414, 416–419, 422, 426, 428–430, 433, 436–438, 440–445, 448–451, 453, 454, 456, 459, 461, 474, 476, 477, 479–482, 484, 485, 487, 488, 492–496, 499, 503, 504, 506, 507, 509–516, 518–523, 525–528, 530–538, 540–542, 545, 548, 550, 551, 553, 554, 556, 557, 559
Јужна Африка – 352
Јужна Угарска – 27, 44, 46, 55–59, 88, 104, 109, 122, 137, 139, 141, 149, 157, 159, 166, 240, 244
Јулијска Крајина – 506, 523
Јуник, село – 344

К

Кавказ – 82, 219, 336
Казерта, краљевски дворац – 501
Каиро – 302, 303, 434, 445, 495
Кајмакчалан – 363
Каменица – 191
Кампоформи – 122
Кандија – 40
Капрера – 303
Каран, село – 466
Карановац – 171
Карловац – 28, 94, 242, 445, 445
Карловачка митрополија – 88, 108
Карловачки генералат – 82
Карловци в. Сремски Карловци
Каталонија – 527
Катунска нахија – 81
Качаник – 44, 293, 345
Каштели – 182
Кварнер – 205, 272, 366, 393, 400, 466
Кенија – 444
Кечкемет, логор – 353
Кијев – 139, 272
Кина – 116, 319, 327, 532
Кипар – 34, 533
Кисељак, бања – 340
Кичевска каза – 311
Кишињев – 308

Кладово – 46, 191, 218
Клек – 45, 115
Клис – 38, 42, 178
Кључ – 19
Кнежопоље – 287
Книн – 45, 50, 69, 89, 106, 174, 281, 389, 458, 550, 556, 557
Книнска Крајина – 456, 463, 485, 533, 551, 558
Книнско Косово – 485
Књажевац – 295
Ковиљача – 465
Козара –,187, 478
Козарац – 190
Колашин – 41, 42
Колубара, река – 17, 164, 272
Коморан – 59
Конавли, област – 4, 51, 178, 179, 181, 359, 377, 452
Константинопоље в. Цариград
Коњиц – 148, 181, 293
Копаоник – 362
Копар – 6, 182
Копер (Capodistria), грчка колонија – 197
Копривница, капетанија – 28
Кордун – 309
Корушка – 50, 192, 400
Корчула, острво – 359, 405, 490
Косанички срез – 362
Косово – 6, 8, 12, 20, 29, 38, 43, 44, 49, 53, 55, 62, 72, 79, 88, 89, 103, 149, 153, 199, 204, 211, 212, 275–277, 281, 284, 287, 298, 309–311, 334, 335, 344, 346, 357, 362, 381, 399, 400, 401, 410, 419, 430, 435, 452, 461, 485, 489, 491, 503, 504, 539, 543, 544, 548, 555, 562
Косово и Метохија – 212, 310, 383–385, 418, 437, 438, 480, 491 511, 517, 519, 520, 542, 544, 545, 562
Косово Поље – 555
Косовска Митровица – 310, 345, 362, 452
Косовски вилајет – 211, 212
Костајница – 82, 86
Котор – 40–42, 50, 78, 148, 169, 180, 182, 214, 270, 274, 287, 296, 310, 373, 458
Крагујевац – 99, 103, 166, 196, 222, 241, 267, 275, 322, 362, 453, 471
Крајина в. Београдски пашалук
Краков – 59, 577
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – 375; в. Југославија
Краљево – 445, 471
Крањска – 28, 50, 192, 205, 245
Кратовска каза – 311
Крашко-северинска жупанија – 57
Крбава – 28
Крива Паланка (Egridere) – 44
Кривошије – 315, 316
Крижевци, капетанија – 28, 38
Крим – 91, 92, 96, 219, 266, 280, 451
Крит (Крета) – 40
Крк, острво – 358
Крка, река – 484
Круја – 22
Крупањ – 465
Круси – 101
Крушевац – 98, 362
Крушица – 474
Крушчица – 185
Крф, острво – 146, 148, 152, 175, 176, 233, 360, 371, 372
Куба – 364
Кулијаш, село –163
Куманово – 44, 345, 453
Кумановска каза – 311
Купа, река – 82, 113, 447
Купинец, имање – 482
Кипрес – 559
Куршумлија – 79, 169
Кучи – 165
Кучук Кајнарџи (Kücük Kaïnarci) – 95

Л

Лавов, универзитет – 138
Лајпциг – 59, 194
Ламанш – 485, 486
Левант – 17, 393, 416
Лепант – 34
Лепеница, река – 67
Лепоглава, логор – 462
Лесандро, острво – 230
Лесковац – 169, 297, 365, 499
Лесковачка област – 234
Лесковачки пашалук – 166
Ливно – 261, 294, 472
Ливорно, град – 19
Лика – 28, 88, 93, 309, 433, 435, 452

Лим, река – 17, 177, 272, 293, 452
Линц – 289, 303
Лион – 238
Липари, острво – 427
Липик – 281
Липљан – 233
Литва – 128
Лобор, логор – 462
Ловћен – 360
Лог, село – 388
Лозница – 99, 465
Ломбардија – 225, 269
Лондон – 153, 199, 219, 221, 223, 225, 226, 268, 336, 357, 368, 395, 415, 416, 418, 431, 439, 459, 466, 467, 479, 482, 483, 485, 492, 495, 499, 504, 523, 534, 539, 553
Лорет – 57
Лужице – 141
Луган – 89

ЉЂ

Љубљана – 189, 192, 357, 375, 378, 436, 439, 506, 508, 555
Љубушки – 89, 456

М

Маглај – 103
Мадрид – 38
Мађарска – 7, 9, 16, 18, 22, 27–29, 30, 33, 34, 36, 43, 44, 46, 50, 54–59, 65, 66, 72, 76, 85, 88, 90, 100, 103, 104, 106, 109, 111, 118, 119, 122, 133–135, 137–139, 141, 149, 157–159, 166, 177, 185, 200, 205, 207, 211, 214, 240, 241, 243–245, 247, 249, 250, 252–254, 271, 288, 308, 318, 337, 349, 399, 423, 426, 427, 441, 445, 451, 452, 525, 541, 549
Маине, пелопонеске – 90
Мајевица – 478
Мајине – 40, 41, 88, 230
Макарска – 41, 106, 182, 321
Макарско приморје – 178, 180
Македонија – 6, 23, 44, 46, 49, 54–56, 58, 62, 84, 103, 140, 149, 170, 199, 204, 209, 261, 270, 284, 297, 298, 309–311, 314, 324–326, 332–337, 341–346, 355, 357–359, 381, 383, 391, 400, 401, 405, 406, 410, 416, 418, 430, 431, 434, 435, 437, 443, 452, 453, 461, 463, 476, 480, 488, 489, 491, 503, 504, 511, 518, 520, 534, 535, 548
Мала Азија – 335
Мала Влашка – 88, 92, 95, 480
Малта – 33
Мамула, логор – 479
Марибор – 516, 524
Марићевића јаруга – 160
Марица, река – 73
Марсеј – 75, 199, 425–427
Мартинићи – 101
Марча, манастир – 114
Мачва – 100, 116, 118, 163, 185
Медина – 150
Медитеран – 1, 34, 40, 76, 92, 93, 192, 218, 226, 260, 307, 495
Мезија – 46, 140
Мека – 150, 297, 301, 302
Mentese Burtgiz (од Португала), анадолска покрајина – 24
Метковић – 148
Метлика – 26
Метохија – 6, 49, 212, 310, 311, 335, 357, 346, 381, 383, 385, 410, 418, 437, 438, 452, 480, 491, 511, 519, 520, 542, 544, 545, 562
Мехадија – 79
Мидија – 356
Милешева, манастир – 31, 39, 56
Минхен – 562
Мирстобом (Paxtecum), рт – 265
Митровица в. Косовска Митровица
Мишар – 171, 195
Мљет, острво – 4, 359
Могерсдорф – 541
Модрича – 505, 515
Мојковац – 360
Молдавија – 43, 74, 76, 79, 91, 92, 95, 145, 197, 218, 260, 264
Морава, река – 18, 48, 63, 97, 98, 116, 171, 194, 205, 209, 354
Моравска – 205, 251, 451, 525
Моравска бановина – 419
Морача – 42, 165
Мориш, река – 88
Москва – 272, 296, 302, 402, 416, 421, 432, 437, 442, 449, 454, 464, 465, 476, 477, 481, 487, 492, 493, 496, 501, 502, 504, 510, 511,

514, 520, 523, 577
Мостар – 261, 281, 282, 284, 312, 321, 444, 445, 457, 463, 472, 505, 517, 519
Мохач – 19, 29, 30, 35, 43

Н

Напуљ – 158, 501
Невесиње – 286, 296, 433, 460
Невесињски срез – 449
Неготин – 194
Нежидер, логор – 353
Немачка – 15, 18, 25, 30, 72, 75, 129, 158, 185, 197, 200, 201, 206, 207, 210, 235, 238, 245, 248, 255, 272, 274, 276, 282, 285–287, 295, 299, 305, 306, 308, 317, 336, 342, 350, 350, 358, 362–364, 368, 369, 372, 374, 379, 387, 394, 397, 398, 400, 405, 428, 441–443, 453–455, 462, 471, 481, 486, 487, 499, 507, 514, 517, 522, 541, 542, 545, 546, 555, 557, 559, 561
Неретва, река – 80, 106, 123, 148, 272, 293, 418, 430, 456, 457, 460, 472, 480, 482, 483, 487–489, 498, 560
Неум – 45, 115
Низоземска – 11, 72, 96, 200, 398
Никопоље – 95
Никшић – 42, 89, 90, 162, 165, 181, 183, 296, 377, 377, 445, 480
Нил, река – 17, 73
Нинска бискупија – 57
Ниса, река – 514
Ница, планина – 363
Ниш – 2, 44, 79, 84, 85, 99, 116, 162, 166, 169, 171, 184, 191, 234, 256, 266, 281, 283, 297, 309, 358, 365, 402, 445, 517, 536
Нишка област – 234
Нова Варош – 187, 476
Нова Оршава – 111
Нови – 96
Нови в. Херцег Нови
Нови Београд – 549
Нови Зеланд – 220
Нови Пазар – 2, 84, 169, 171, 187, 261, 296, 452
Нови Сад (Нео Планта) – 59, 88, 133, 240, 269, 375, 413, 445, 536, 578
Ново Брдо, град и рудник – 9, 10, 20, 66
Новопазарски санџак – 227, 298, 305

Њ

Његуши – 49
Њујорк – 369, 543

О

Обилић – 365
Област Бранковића – 20
Обровац – 458
Овче Поље – 358
Одеса – 197, 198, 361
Одра, река – 514
Озрен, планина – 551
Оксфорд – 220, 224, 427
Оломуц – 251
Омиш – 50, 52, 181
Опатија – 469
Ораховац – 280
Орашац 160, 161
Орашје – 281
Оријент – 126, 127, 175
Орлово поље – 169
Орфански залив – 95
Оршава – 46, 79, 85, 96
Осијек – 66, 82, 402, 413, 480
Оснабрик, логор – 499
Отрант – 29
Османлијско царство (Османлијска империја, Турска, Турско царство) – 3, 8, 17, 19, 21, 27, 28, 30, 31, 37–39, 41–43, 44, 45, 51, 54, 56, 57, 60, 62, 65, 69, 72, 73–76, 83–93, 96–101, 104, 106, 107, 109–115, 118, 120, 121, 125–127, 129, 132, 143, 144, 145, 147–150, 152, 154, 155, 157, 158, 163, 165, 168–170, 173–177, 181, 183, 184–187, 192, 194–196, 199, 206, 213, 215, 217, 218, 220, 227, 230, 231, 233, 248, 250, 252, 254, 256, 260, 263, 264, 266, 269, 273, 276, 277, 279, 282–284, 292, 293, 295–298, 302, 307, 310, 327, 331, 335, 336, 341, 344, 3346, 47, 364, 386, 428, 441, 444, 485, 489, 518, 535, 561
Острогон – 59
Острошки кланац – 94
Оструженица – 162, 170
Охрид – 22, 345, 452
Охридска архиепископија – 55, 93
Охридска каза – 311

П

Паг, острво – 452
Паданија – 49
Пазарић, село –163
Пакрац – 480
Паланачка каза – 311
Пале – 163, 445
Палестина – 18, 42, 217, 259, 318
Панонија – 22, 30, 48, 282
Панчево – 37, 79, 252, 253, 359, 419, 517
Папук, горје – 505
Параћин – 166
Париз – 127, 154, 191, 220, 223, 237, 240, 252, 253, 261, 272, 275, 302, 340, 357, 369, 371, 373, 399, 422, 438, 439, 492, 534, 546
Паштровићи – 40, 41, 146
Пелопонез – 25, 26, 43, 45, 49, 50, 61, 78, 92, 105, 146, 152, 199, 232
Пељешац – 359
Пераст – 42
Пермет – 492
Персија – 18, 29, 56, 73, 116, 327, 335
Петербург – 46, 112, 120. 120, 146, 146, 166, 194, 197, 198, 258, 268, 274, 296, 326, 361
Петница, село – 278
Петриња – 423
Петроварадин – 79, 82, 85
Пећ – 88
Пећани – 165
Пећка патријаршија – 55, 56, 78, 92, 95
Пећки санџак – 211, 311
Печуј – 480
Пешта – 59, 236, 240, 244
Пива, река – 42
Пива, манастир – 148
Пиринска Македонија – 520
Пирот – 2, 171, 234, 281, 297, 310, 324, 452
Плави Бријег, село – 94
Плива, река – 6, 19, 41, 177, 270, 290, 301, 421
Пловдив – 151, 314
Плоче, рт – 358, 359
Пљеваљски санџак – 311
Пљевља, град – 2, 39, 64, 89
Пљешевица – 556
Побор – 41, 88
Повардарје – 49
Подгора – 181, 182, 193, 388
Подгорица – 345, 447, 499, 505, 536
Подриње – 82, 84, 115, 139, 164, 173, 266, 281, 286, 321, 355
Подунавље – 18, 104, 366, 373, 394
Подунавска граница – 82
Пожаревац – 79, 82, 99, 103, 107, 109, 165
Пожаревачка нахија – 216
Пожега – 71, 236
Пожун в. Братислава
Полтава – 76
Полтавска губернија – 282
Пољице, област – 52, 149, 178, 179, 182
Пољска – 16, 39, 43, 50, 58, 83, 92, 126, 168, 220, 226, 249, 486, 514, 525, 536, 549, 553
Поморишје – 85
Поморишка граница – 82
Попово поље – 280, 288
Порга – 152
Пореч, тврђава – 169
Португал – 24, 481
Посавина – 19, 82, 84, 86, 139, 234, 278, 280, 281, 562
Потиска граница – 82
Потиско-поморишка граница – 82, 88
Почитељ – 148
Праг – 222, 420
Прањани – 498
Превес – 152
Превлака, логор – 479
Прекомурје – 452
Прибој – 516
Призрен – 22, 38, 44, 66, 302, 332, 503
Призренски санџак – 212
Приједор – 190, 281
Приједоље – 2, 189
Прико, место – 178, 214
Прилеп – 345, 358
Прилепска каза – 311
Прилепски санџак – 311
Приморска бановина – 419, 432
Приштина – 2, 297, 345, 452, 519, 536
Приштински санџак – 212, 311
Прњавор, топоним – 64
Прозор – 22, 479
Проклетије, планински венац – 22, 38, 62
Прокупље – 169
Пруска – 87, 91, 92, 96, 226, 256, 265, 285
Прут, река – 73, 74, 76
Пула – 358, 503

Р

Раб, острво – 358
Раваница, манастир – 99
Равна гора – 455, 465, 466, 468, 479, 497
Равни Котари – 484
Равно (Попово поље), село – 288
Рагуза в. Дубровник
Рађевина – 169
Рајна, река – 43, 96, 453
Рајхенбах – 96
Рајхштат – 296
Раковица, село –163
Рача – 147
Раша, река – 270
Рашка – 28, 140, 163, 191
Рашка област – 48, 49, 90, 116, 165, 204, 211, 298, 311, 346, 410, 452, 488
Рекалска каза – 311
Ријека – 182, 246, 254, 366, 375, 376, 388, 400, 417, 506, 511, 517, 528, 535
Рим – 32, 38, 39, 54, 62, 79, 85, 127, 206, 224, 246, 256, 272, 276, 303, 304, 306, 313, 339, 354, 400, 405, 417, 418, 422, 424, 427, 430, 432, 433, 441, 455, 457, 459, 481, 482, 490, 502, 543, 546
Римско царство – 3, 25, 26, 53, 54, 62, 64, 73, 156, 188, 192, 222, 272, 319
Рицмањ, село – 388
Романија – 466
Рудник, град – 2, 99
Рума – 329
Румелија – 25, 62, 156
Румунија – 67, 207, 298, 358, 359, 363, 399, 401, 426, 441, 442, 445, 451, 480, 497, 525, 541, 553
Рутенија – 525
Русија – 18, 19, 21, 39, 43, 46, 50, 58, 68, 70, 72–78, 81–83, 87–91, 93–96, 98, 101, 111, 115, 120–122, 127–129, 143, 144, 148, 149, 154, 156, 162, 165, 167–171, 173–177, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 194, 195, 197, 198, 210, 213, 216–219, 2221, 222, 225, 229–232, 240, 242, 247, 249–251, 253, 255, 258–260, 263–265, 268, 269, 271–275, 280, 282, 285–289, 291, 292, 295–297, 301, 303–308, 314, 318, 323, 326, 327, 331, 335, 336, 342, 343, 348, 350, 355, 357–361, 364, 365, 368, 370, 372, 379, 394, 402, 426, 429, 437, 444, 478, 496, 562
Рушчак – 283

С

Сабатка (Суботица) – 35; в. Суботица
Сава, река – 36, 45, 49, 64, 80, 85, 86, 96, 109, 140, 172, 185, 231, 279, 287, 344, 355, 456, 462, 468
Савска бановина – 419, 427
Саксонија – 134
Сало, место – 527
Салцбург – 374
Самаила, село – 445
Самоков, област – 56
Сана, река – 19
Санџак – 472, 476, 476, 487
Сарајево – 30, 31, 56, 64, 67, 68, 80, 94, 103, 112, 115, 116, 136, 147, 158, 162, 172, 207, 256, 260, 261, 266, 272, 283, 284, 286, 290, 294, 298, 302–304, 313, 317–319, 322, 325, 327, 347–349, 353, 355, 357, 363, 364, 374, 375, 403, 405, 408, 418, 419, 445, 453, 456, 469, 472, 474–476, 482, 483, 487, 497, 506, 517, 536, 542, 551, 553, 558
Сарајево, епархија – 469
Сардинија, краљевина – 253, 265, 269, 280
Саудијска Арабија в. Арабија
Свето римско царство – 30, 85, 91, 117, 141, 206
Свилајнац – 323
Свиштов – 96
Севастопољ – 282
Северин – 114
Северна Кореја – 549
Сегедин – 36, 82, 412, 480
Сентандреја – 59
Сентомаш – 251
Серес – 195
Сефардим синагога, у Сарајеву – 474
Сибиње – 46
Сибир – 137, 140, 301
Сигет – 33
Сијековац – 559
Сикстинска капела – 501, 502
Синь – 26, 45, 78, 106
Сипски канал – 445
Сирија – 60, 232
Сисак – 102, 452

Сисак, логор – 462
Сицилија – 53, 484
Сједињене Америчке Државе – 13, 276, 307, 310, 318, 335, 345, 363, 364, 372, 384, 387, 388, 426, 442, 453, 481, 485, 486, 497, 502, 516, 542, 546, 552, 554, 555, 557, 559–563
Сјеница – 147, 187, 189, 505
Скадар – 6, 39, 41, 81, 98, 100, 116, 127, 152, 169, 219, 228, 232, 233, 345, 351, 355, 359, 360, 377, 400
Скадарски вилајет – 416
Скадарски санџак – 227
Скадарско језеро – 82, 230
Сканска, село –163
Скопље – 4, 44, 104, 297, 332, 334, 345, 346, 357, 358, 402, 413, 430, 435, 445, 448, 453, 536
Скопска каза – 311
Скопски санџак – 311
Скрадин – 50, 106, 480
Славеносербија („Славено-сербско царство“) – 89, 148, 149, 162, 170, 175 , 177, 181
Славонија – 6, 28, 30, 32, 34, 48, 51, 53, 57, 66, 70, 71, 84, 85–86, 98, 103, 119, 140, 141, 147, 177, 178, 200, 207, 211, 212, 214, 221, 224, 236, 237, 239, 241–244, 246, 275, 279, 290, 291, 310, 320, 321, 358, 359, 387, 396, 407, 416, 418, 423, 433, 435, 438, 447, 452, 464, 480, 505, 558
Славонска граница – 82
Славонски Брод – 291, 340
Сланкамен – 359
Сливница – 324
Слобозија – 183, 184, 186, 189
Словачка – 401, 430, 443, 451, 525, 541
Словенија – 122, 186, 356, 375, 402, 412, 430, 431, 437, 438, 443, 448, 466, 471, 476, 478, 480, 484, 487, 490, 502, 507, 508, 518, 521–523, 534, 541, 542, 553, 555–557
Смедерево – 2, 9, 10, 20, 55, 85, 107, 136, 163, 165, 166, 168, 218, 517
Совјетски Савез (СССР) – 414, 416, 432, 436, 440–442, 444, 449, 450, 453, 485, 486, 489, 496, 502–504, 517–519, 521, 523–526, 533, 554
Соко, тврђава – 38, 173, 218
Сокобања – 169, 466
Солин – 181
Солун – 58, 59, 184, 310, 333, 335, 343, 344, 358, 361, 366, 412, 442, 443, 489, 499, 535
Сомбор – 27, 36, 66
Софија – 324, 333, 334, 503
Соча, река – 272, 399
Сплит – 38, 42, 50, 52, 53, 59, 90, 106, 182, 243, 291, 358, 376, 388, 405, 412, 446, 452, 458, 459, 466, 469, 483–486, 490, 492, 499, 511
Србија – 2–4, 6, 10, 18, 23, 25, 26, 29–31, 35, 36, 38, 48–50, 55, 58, 62, 66, 68, 74, 79, 80, 82, 84–86, 88, 92, 95, 96, 98–100, 102–104, 106–110, 114–116, 119, 122, 128, 129, 134, 137–139, 141, 143–145, 149–158, 161–163, 165–169, 173–177, 183–188, 190–200, 203, 204, 209–211, 215–223, 226, 230, 233, 234, 240, 241, 247, 249, 250, 252–254, 258–262, 264–276, 279, 281–284, 286, 287, 291, 293–298, 301, 303, 305, 307–316, 319–328, 330, 332, 335, 338, 341–351, 355–367, 369, 370, 372–377, 381, 383, 384, 389–391, 393, 397, 399, 400, 404, 408, 416–418, 427, 431, 434, 435, 437, 438, 443, 452, 453, 458, 460, 461, 463–466, 470, 476, 480, 482, 490, 491, 493–496, 499, 500, 502, 504, 506, 507, 510, 513, 515–519, 526, 539, 541, 542, 544, 548, 550, 555–557
Срђ, брдо – 60
Сребреница – 2, 8, 234
Средња Европа – 15, 17, 18, 22, 29, 30, 34, 35, 42, 49, 50, 72, 83, 85, 86, 105, 134, 200, 206, 215, 216, 247, 253, 306, 364, 367–369, 373, 409, 417, 450, 524, 532, 552, 553
Средоземље в. Медитеран
Средоземно море – 21, 69, 357
Срем – 28, 37, 45, 46, 79, 84, 86, 88, 119, 134, 140, 177, 184, 185, 219, 246, 249, 254, 255, 353, 354, 359, 416, 447, 451, 511
Сремска Митровица – 429
Сремски Карловци – 45, 75, 79, 88, 94, 112, 147, 219, 245, 246, 251, 273, 313, 404, 405
Српско Војводство и Тамишки Банат – 255, 273; в. Војводство Српско
Сталинград – 474, 475, 481
Стамбол в. Цариград
Станьевићи – 230
Стара Градишка, логор – 462
Стара Рашка – 122, 123

Стара Србија – 6, 49, 215, 309, 311, 334, 336, 438, 448, 456
Столице – 464
Стон – 178, 181
Стони Београд – 59
Страдун – 470
Струганик – 465
Струма – 95, 260
Струмичка котлина – 399
Студеница – 177
Суботица (Сабатка) – 27, 36, 37, 373, 399, 458
Сувобор – 355
Суец (Суецки канал) – 34, 533
Сукошан, село – 388
Сутјеска – 507
Суторина – 45, 91, 115
Сушак – 452, 469

Т

Табан, српско подграђе у Будиму – 59
Тавија – 281
Тавна, манастир – 280
Таково – 196
Тамишка жупанија – 57
Тамишки Банат в. Српско Војводство и Тамишки Банат
Тарабош – 345
Телерсдорф – 352
Темишвар – 37, 39, 45, 79, 80, 94, 100, 480
Темишварски Банат – 80, 399
Теразије – 376
Тесалија – 26, 50, 54
Теслић – 478
Тетово – 491
Тетовска каза – 311
Тилзит – 175, 186
Тимок, река – 177, 191, 210, 260, 365
Тирана – 543
Тирол – 318, 342, 358, 374
Тиса, река – 45, 359, 399
Титоград в. Подгорица
Топлица – 365
Торино – 275, 528, 577
Торонталска жупанија – 57
Травник – 21, 116, 168, 186, 261, 517
Травник, срез – 432
Тракија – 46, 50, 73, 345, 354
Трансилванија – 28, 43, 92, 366
Требиње – 39, 93, 261, 278, 377, 504
Трентино – 305, 358
Трепча – 2
Триглав – 321
Триполис – 154
Трново – 163
Трогир – 12, 452
Трст – 130, 157, 158, 182, 183, 204, 305, 358, 366, 456, 487, 493, 506–508, 510–512, 523, 553
Тузи – 503
Тузла – 31, 187, 261, 463, 472, 482, 506, 506
Тулон – 127, 427
Тунис – 24, 150, 151, 153, 154, 549
Туркестан – 335
Туроњ – 353
Турска в. Османлијско царство (Османлијска империја, Турска, Турско царство)
„Турска Далмација" – 41; в. Далматинска Загора
„Турска Хрватска" (део Босанске крајине) – 19, 41, 177, 270
Тучепи – 182

Ћ

Ћеклићи – 93
Ћеле-кула – 191
Ћуприја – 122, 154
Ћустендил – 480

У

Уб – 169
Угарска в. Мађарска
Удрежње, село – 460
Ужице – 84, 173, 218, 373, 439, 465
Ужичка Пожега – 465
Украјина – 18, 43, 83, 128, 200, 220, 238, 320, 437, 451, 518
Улцињ – 79, 87, 452
Уна, река – 19, 45, 48, 82, 86, 86, 96, 113, 190, 447, 464
Ускоци – 165
Уштице, село – 462

Ф

Фермо – 57
Филаделфија – 138
Финска – 175
Фиренца – 192, 308, 357, 455
Фландрија – 1
Фојница, срез – 432
Фоча – 2, 64, 281, 293, 296, 471, 476, 478
Франкфурт – 245
Француска – 3, 5, 6, 8, 15, 19, 21, 43, 55, 65, 75, 81, 83, 85–87, 91, 96, 122, 125–127, 129, 133, 135, 142, 143, 148, 151, 152, 154–156, 169, 171, 175, 176, 178, 183, 186, 188, 191, 192, 197, 204, 206, 210, 218–221, 225, 231, 232, 235, 252, 253, 257, 259–262, 265, 267, 269, 271, 276, 285, 299, 300, 305, 306, 312, 342, 357–362, 364, 394, 395, 398, 401, 414, 425, 426, 429, 446, 465, 467, 474, 513, 516
Фрушка гора – 373, 521
Фужине – 516
Фултон – 514
Фундине – 296

Х

Хабзбуршка монархија в. Аустрија
Хале, лутерански универзитет – 94, 116
Харков, универзитет – 166
Хаџићи, село –162, 163
Хвар, острво – 359, 405, 452
Херцег Нови – 42, 44, 91, 278
Херцеговачки санџак – 227
Херцеговачко-захумска митрополија – 108
Херцеговина – 30–32, 37, 40, 46, 48, 50–52, 55, 58, 60, 66, 70, 77, 78, 83, 89–91, 99, 105, 106, 108, 116, 127, 134, 144, 146–150, 165, 169, 175, 177, 178, 180, 183, 185, 179, 191, 199, 200, 214, 209–211, 214, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 237, 240, 252, 258, 260, 261, 263–265, 270, 275, 276, 279, 281, 282, 286–291, 293–297, 301–305, 307–310, 313–319, 321, 327, 330, 338–342, 345, 348–353, 356, 358, 359, 362–366, 372–374, 377, 381, 384, 385, 390, 392, 396, 400, 402, 404, 406–409, 412, 416, 418, 423, 431–433, 435, 437, 438, 456–461, 463, 472–474, 476–480, 487, 489, 505, 516, 517, 519, 526, 536, 548, 550–553, 556, 558–562
Хиландар – 146
Хисарџик в. Гроцка
Холандија – 15, 69, 79
Хрватска – 4, 19, 28, 34, 38, 41, 50, 57, 59, 66, 67, 70, 82, 98, 119, 128, 134, 147, 177, 178, 186, 192, 205, 207, 208, 210–212, 214, 221, 222, 224, 236, 237, 239, 243–246, 249, 253–256, 269–272, 275, 276, 290, 291, 300, 309, 310, 313, 318, 320, 323, 328, 329, 337, 348, 351–353, 356, 358, 360, 361, 366, 367, 372, 374–376, 378, 382, 384, 385, 388, 393, 395, 396, 398, 401, 406, 408, 409, 411, 413, 414, 416–419, 421, 423, 429, 430, 432, 433, 435, 437, 438, 443, 447, 451, 452, 454, 456, 458, 460–464, 470, 472, 476, 478, 481–484, 486, 490, 493, 499, 500, 502, 507, 510, 513, 517, 518, 522, 526, 528, 536, 541, 542, 548–553, 55–562
Хрватска бановина – 432, 433, 435, 458, 480
Хумац, фрањевачки манастир код Љубушког – 456
Хутово – 181, 456

Ц

Цавтат – 359
Цариград – 15, 18, 20, 22, 25, 29, 31, 37, 39, 42, 45, 55, 56, 60, 61, 63, 66, 68, 73–75, 83, 84, 95, 106, 127, 152, 154, 157, 168, 170, 175, 191, 194, 197–199, 203, 220, 225, 233, 238, 247, 254, 263, 281, 292, 294, 297, 313, 358
Цеље – 508
Цер – 355
Цетина, река – 6, 173, 178, 214
Цетиње – 41, 42, 49, 78, 81, 93, 100, 101, 121, 122, 146, 147, 228, 229, 264, 293, 295, 296, 310, 377, 458
Цетињска митрополија – 111, 112
Цетињски манастир – 78, 79, 145
Цирих – 326, 366
Црна Ријека, село –163
Црна Гора – 6, 23, 26, 28, 31, 40–42, 46, 48, 49, 61, 62, 72, 74, 77–78, 81, 82, 87–90, 92–95, 98, 100, 101, 105, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 141, 144, 147, 149, 165, 169, 170, 175–177, 180, 181, 185, 188, 190, 204, 208, 211, 221, 222, 226–231, 257–261, 263,

269, 273–276, 280–282, 286, 287, 293, 294, 296–298, 302, 305, 308–310, 313, 315, 327, 328, 345, 346, 350, 351, 356, 358, 359, 362, 367, 372, 375, 377, 378, 381, 391, 393, 404, 416, 418, 431, 435, 437, 438, 443, 452, 453, 455, 458–461, 463, 466, 472, 476–480, 499, 518, 519, 548, 557, 562
Црни Дрим, река – 359
Црни Потоци – 464
Црно море – 76, 91, 92, 184, 264, 493, 503, 525
Црноречки округ – 323

Ч

Чара Смоквица, село – 490
Чаталџа (Шаталџа), предграђе Цариграда – 345
Чачак – 196, 432, 465, 504
Чегар – 191
Челебићи, село – 352
Черновице – 313, 404
Чесма – 92
Чехословачка – 394, 406, 420, 426, 428.430, 525, 525
Чешка – 50, 451, 525, 541
Чикаго – 448, 508
Чонградска жупанија – 57
Чучуге, село – 169

Ш

Шабац – 79, 84, 85, 98, 110, 158, 164, 171, 173, 189, 195, 196, 218, 494
Шајкашка, област – 57
Шамац – 517
Шар-планина – 6
Шарган – 177
Шаховићи – 480
Швајцарска – 121, 372, 372, 481
Шведска – 43, 75, 76, 175, 194, 555
Шенбрун – 192
Шибеник – 12, 51, 106, 182, 214, 236, 281, 311, 452, 480, 485
Шид – 469
Шид, епархија – 469
Шид, срез – 432
Широки Бријег, манастир – 215
Шкотска – 69
Шолта, острво – 358
Шопроњак – 353
Шпанија – 19, 20, 29, 69, 81, 199, 364, 492
Штајерска – 26, 245, 373
Штипска каза – 311
Шумадија – 18, 128, 151, 465
Шуматовац – 295
Шумла – 92

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ДУГО КРЕТАЊЕ ИЗМЕЂУ КЛАЊА И ОРАЊА

Историја Срба у Новом веку (1492–1992)

Библиотека *Јазон*, књига 15

Друго, допуњено издање, 2008. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.yu

Ликовни уредник
АИДА СПАСИЋ

Графички уредник
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Лектори
МИЛЕНА ДОРИЋ
МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ

Коректура
ЗАВОДА ЗА УЏБЕНИКЕ

Регистри
СЛАВИЦА МЕРЕНИК

Обим: 39 штампарских табака
Формат: 17 × 24 cm
Тираж: 1 000 примерака

Рукопис предат у штампу марта 2008. године.
Штампање завршено априла 2008. године.
Штампа „Едит принт“, Београд